

82

JOURNAL OF THE

BLACK SEA STUDIES

KARADENİZ ARAŞTIRMALARI

ЖУРНАЛ ЧЕРНОМОРСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

-KaraM- KARADENİZ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

-KaraM-

XXI/82

YAZ - SUMMER - ЛЕТО

2024

KARADENİZ ARAŞTIRMALARI

BALKAN, KAFKAS, DOĞU AVRUPA VE ANADOLU İNCELEMELERİ DERGİSİ

Journal of the Black Sea Studies

KaraM

Yaz / Summer 2024 • Sayı / Number 82

Karadeniz Araştırmaları / Journal of the Black Sea Studies

published by

The Society for the Black Sea Studies

Karadeniz Araştırmaları Derneği

yayınlanmaktadır.

Cilt/Volume XXI Sayı/Number 82

Summer/Yaz 2024

e-ISSN 2536-5126

Onursal ve Kurucu Başkan / Honorary and Founding Chairman

Prof. Dr. Bilgehan A. GÖKDAĞ (Kırıkkale Üniversitesi)

Sahibi ve Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Owner and Managing Editor

Prof. Dr. Osman KARATAY (Ege Üniversitesi)

Editör / Managing Editor

Prof. Dr. Zafer ATAR (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Ferdi ÇİFTÇİOĞLU (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR (Karadeniz Teknik Üniversitesi)

Prof. Dr. Ali AKAR (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)

Prof. Dr. Bernt BRENDEMOEN (Oslo University)

Prof. Dr. Bilgehan A. GÖKDAĞ (Kırıkkale Üniversitesi)

Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Prof. Dr. Istvan ZIMONYI (University of Szeged)

Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)

Prof. Dr. M. Seyfettin EROL (ANKASAM)

Prof. Dr. Mualla UYDU YÜCEL (İstanbul Üniversitesi)

Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN (Erciyes Üniversitesi)

Prof. Dr. Osman KARATAY (Ege Üniversitesi)

Prof. Dr. Peter GOLDEN (Rutgers University (Emekli))

Prof. Dr. Uli SCHAMILOGLU (L. N. Gumilëv Eurasian Nat. University)

Prof. Dr. Vügar SULTANZADE (Doğu Akdeniz Üniversitesi)

Prof. Dr. Yalçın SARIKAYA (Giresun Üniversitesi)

Prof. Dr. Ahmet TOKSOY (Adnan Menderes Üniversitesi)

Prof. Dr. Zafer ATAR (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)

Doç. Dr. Abdulkadir ÖZTÜRK (Hoca Ahmet Yesevi U.T.K. Üniversitesi)

Doç. Dr. Aygöl UÇAR (Ege Üniversitesi)

Doç. Dr. Ergin JABLE (Priştine Üniversitesi)

Doç. Dr. Ferhat BERBER (Celal Bayar Üniversitesi)

Doç. Dr. Irina DRIGA (NASU)

Doç. Dr. Umut ÜREN (Kırklareli Üniversitesi)

Doç. Dr. Kemal HAYKIRAN (Adnan Menderes Üniversitesi)

Doç. Dr. Üyesi Muhammet ŞEN (Ege Üniversitesi)

Dr. Veysel HASAR (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)

Alan Editörleri / Field Editors

Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ (Toplumbilim / Sociology)
Prof. Dr. M. Seyfettin EROL (Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler / Political Sciences and International Relations)
Prof. Dr. Osman KARATAY (Ortaçağ Tarihi / Medieval History)
Doç.Dr. Ferhat BERBER (Yakın Tarih / Modern History)
Doç. Dr. Aygül UÇAR (Sanat Tarihi / History of Arts)
Doç. Dr. Yaşar ŞİMŞEK (Dilbilim / Linguistics)
Doç.Dr. Muhammet ŞEN (Osmanlı Tarihi / Ottoman History)

Yazı İşleri - Dizgi/ Editorial Secretary - Proof-Reading
Ali GÜLER

Yabancı Dil Sorumluları / Foreign Language Editors

Dr. Hüseyin YILMAZ (French/Fransızca)
Arş. Gör. Özkan KÜÇÜKBAŞ (English/İngilizce)
Arş. Gör. Yavuz Selim BARHAN (Russian/Rusça)

Yayın Türü / Type of the Periodical

Quarterly, international refereed journal
Üç aylık, uluslararası hakemli dergi

Yayın Dili / Accepted Languages

Türkçe – İngilizce – Rusça / Turkish – English – Russian

Journal of Black Sea Studies is an open access (OA) journal providing users and institutions with unrestricted and free access to its content. This means that users are not required to pay a fee or to ask permission from either the author or journal in order to access and use articles in their full form, as is outlined by Budapest Open Access Initiative (BOAI).

Bu dergi, kullanıcı veya kurumların içeriği bedelsiz olarak kullanabildiği açık erişimli bir dergidir. Kullanıcıların tam metinlerin içeriğini okuma, yükleme, kopyalama, arama ve bağlantı yaparken yayıncı veya yazardan önceden izin almasına gerek yoktur. Açık erişim BOAI tanımına uygundur.

Dergimizi Tarayan Veritabanları ve Dizinler / Scanned by the Databases and Indexes

ULAKBİM TR DİZİN, Acarindex, Araştırmaz, ASOS, CEEOL, Index Copernicus, Index Islamicus, International Medieval Bibliography, İSAM Türk Tarih, Edebiyat, Kültür ve Sanat Makaleleri Veritabanı, J-Gate, MLA International Bibliography, CiteFactor, Serials Solutions, Ulrich's Periodicals Directory, CNKI, InfoBase, MIAR, İdeal Online, SOBİAD

Adress / İletişim

Karadeniz Araştırmaları Derneği (KaraM)
Kazım Dirik Mah. Gediz Cad. No. 15/1 D. 120
35100 Bornova/İZMİR/TÜRKİYE
0542 620 99 40 / 0536 760 55 42
www.karam.org.tr / www.karamdergisi.com
karadenizarastirmalari@gmail.com

The Advisory Board / Danışma Kurulu

- Prof. Dr. A. Nezih TURAN (Anadolu Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali ASKER (Karabük Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali DUYMAZ (Balıkesir Üniversitesi)
Prof. Dr. Atilla JORMA (Gostivar Vizyon University)
Prof. Dr. Barış METİN (Uşak Üniversitesi)
Prof. Dr. Behçet Kemal YEŞİLBURSA (Bursa Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Cemalettin TAŞKIRAN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Dan D. Y. SHAPIRA (Bar-Ilan University)
Prof. Dr. Dilek ERGÖNENÇ (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Ercan ALKAYA (Firat Üniversitesi)
Prof. Dr. Galibe HACIYEVA (Nahçıvan Devlet Üniversitesi)
Prof. Dr. F. Didem EKİNCİ (Çankaya Üniversitesi)
Prof. Dr. F. Gülay MİRZAOĞLU (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Giray SAYNUR DERMAN (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN (Türk Dil Kurumu)
Prof. Dr. Hakan KIRIMLI (Bilkent Üniversitesi)
Prof. Dr. Haydar ÇAKMAK (Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Hülya ARGUNŞAH (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. İliya V. ZAITSEV (Moskow State University)
Prof. Dr. İlker ALP (Trakya Üniversitesi (Emekli))
Prof. Dr. İrfan ÇAĞLAR (Hitit Üniversitesi)
Prof. Dr. László MÁRACZ (Universiteit van Amsterdam)
Prof. Dr. Mehmet Naci ÖNAL (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Prof. Dr. Necati DEMİR (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet OKUR (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Melahat PARS (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Melek ÇOLAK (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Prof. Dr. Melek ÖKSÜZ (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Melek ÖZYETGİN (Yıldız Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. Nezih MUSAOĞLU (Kırklareli Üniversitesi)
Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Qızılgül ABDULLAYEVA (Bakı Dövlət Universiteti)
Prof. Dr. Semra ALYILMAZ (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Serkan ŞEN (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Şenol KANTARCI (Akdeniz Üniversitesi)
Prof. Dr. Talip DOĞAN (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Prof. Dr. Ufuk Tavkul (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Ulvi KESER (Kıbrıs Amerikan Üniversitesi)
Prof. Dr. Yavuz AKPINAR (Ege Üniversitesi (Emekli))
Prof. Dr. Yücel ÖZTÜRK (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Zekeriya KARADAVUT (Akdeniz Üniversitesi)
Doç. Dr. Leyla Çiğdem DALKILIÇ (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Serkan ACAR (Ege Üniversitesi)
Dr. Araz ASLANLI (Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti)

DÜZELTME

Aşağıda Künyesi Bulunan Makale İçin Düzeltme

Hüseyin SARAÇ, “Sicill-i Ahval Kayıtlarına Göre Osmanlı Bürokrasisinde İstihdam Edilen Kayseri Doğumlu Gayrimüslim Devlet Adamları (1839-1883)”, XV/59, Karadeniz Araştırmaları Dergisi (KARAM), Güz 2018, s. 232-260.

Doi Number :<http://dx.doi.org/10.12787/KARAM1327>

Makalenin Künye Bilgilerine Eklenecek Metin:

Hüseyin SARAÇ-Yağmur ŞAHİN, “Sicill-i Ahval Kayıtlarına Göre Osmanlı Bürokrasisinde İstihdam Edilen Kayseri Doğumlu Gayrimüslim Devlet Adamları (1839-1883)”, XV/59, Karadeniz Araştırmaları Dergisi (KARAM), Güz 2018, s. 232-260.

Doi Number :<http://dx.doi.org/10.12787/KARAM1327>

Yağmur ŞAHİN**

** Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Öğrencisi.
yagmur_38@hotmail.com

KARADENİZ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ YAYIN İLKELERİ

DERGİ HAKKINDA

Karadeniz Araştırmaları Dergisi, 2004 yılında “KaraM Araştırma ve Yayıncılık” çatısı altında yayın hayatına başlamış, uluslararası, hakemli, akademik bir süreli yayındır.

Her yıl, Bahar/Mart, Yaz/Haziran, Güz/Eylül ve Kış/Aralık olmak üzere dört sayı yayımlanır. Bu sayılar haricinde “özel sayı” yayımlanmaz.

Karadeniz Araştırmaları Dergisi, bir e-Dergi’dir, e-ISSN’si 2536-5126 şeklindedir.

Karadeniz Araştırmaları Dergisi, Türkiye’nin ilk bölge odaklı akademik dergisidir. Alt isimde gösterildiği üzere Doğu Avrupa, Balkanlar, Kafkaslar ve Anadolu sahası öncelikli olmak üzere, ilgili sosyal bilim (tarih, dil, edebiyat, uluslararası ilişkiler, iktisat, etnoğrafya, etnoloji, antropoloji vd.) yazıları yayımlanır. 21. yılını idrak eden Karadeniz Araştırmaları Dergisi, 1000’e yakın akademik makale ile yayımlandığı ilk günden itibaren önemli bir literatür oluşturmuş, tarih, sosyoloji, dil, edebiyat, uluslararası ilişkiler gibi pek çok alana katkı sağlamıştır.

Karadeniz Araştırmaları Dergisi’nin editörlüğünü kuruluşundan itibaren Prof. Dr. Osman Karatay (Ege Üniversitesi) yürütmüş, daha sonra Prof. Dr. Yahya Kemal Taştan (Katip Çelebi Üniversitesi) ve Doç. Dr. Yaşar Şimşek (Giresun Üniversitesi) editörlüğü devralarak dergiyi bugünlere taşımışlardır. Daha önceki sayılarda Prof. Dr. Mehmet Seyfettin Erol (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi), Doç. Dr. Umut Üren (Kırklareli Üniversitesi) ve Dr. İbrahim Doğukan Dokur da editörlük desteği vermiştir. Kuruluşundan itibaren derginin sahibi olan Prof. Dr. Bilgehan A. Gökdağ (Kırıkkale Üniversitesi) halen derneğimizin onursal ve kurucu başkanıdır. Bu görevi, Karadeniz Araştırmaları Derneği’nin başkanlığıyla birlikte 2022 yılında Prof. Dr. Osman Karatay’a devretmiştir. Dergi, halen dernek bünyesinde Prof. Dr. Zafer Atar ve Dr. Öğretim Üyesi Ferdi Çiftçioğlu editörlüğünde yayımlanmaktadır.

Amaç ve Kapsam

Dünyada değişen dengeler ve gelişmeler ile bunların sonuçlarının Türk Dünyasına etkileri, Türkiye-Türk Dünyası ilişkileri, bölgenin tarihî, sosyal, jeopolitik önemi, Türk tarihi, tarihî ve çağdaş Türk dili üzerine yapılan çalışmalar, Karadeniz havzasında konuşulan diller ve Türkçe ile etkileşimleri, alfabe-dil-kültür vb. konularda yapılan akademik çalışmaları yayımlamak yoluyla teşvik etmek ve bu şekilde ilgili bilim camiasının bir yayın havuzunda buluşmasını sağlamak Karadeniz Araştırmaları Dergisi’nin ana amacıdır. Yayınlarını Karadeniz dünyası üzerinde yoğunlaştıran Karadeniz Araştırmaları Dergisi olarak ülkemizin stratejilerine, öncelikli olarak da bu alandaki bilgi birikimine katkıda bulunmak yayın felsefesimizdir. Karadeniz Araştırmaları Dergisi olarak stratejik bilgi birikiminin en sığ seviyesi olan sadece günceli takip vartasına saptanmayıp çok geniş açılardan bölgeyi ilgilendiren çalışmalar yayımlamaya devam edeceğiz.

Yayın Dili

Karadeniz Araştırmaları Dergisi’nin yayın dili Türkiye Türkçesidir. Ancak yayın ilkelerine uygun olmak şartıyla her sayıda derginin üçte bir oranını geçmeyecek şekilde İngilizce, Rusça ve diğer Türk lehçeleri ile yazılmış yazılara da yer verilebilir.

Derginin Bölümleri

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'nde bir sayının en az ¼'ü özgün araştırma makalelerine ayrılır. Alana katkı sağlayan derleme makalelere, kaynak özelliği taşıyan çevirilere ve kitap tanıtma-değerlendirme yazılarına da yer verilebilir.

Sınırlılık

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'nde ilgili sayıda yayımlanacak makalelerin sayısı hususunda belli bir sınır bulunmaktadır. Her sayıda kitap değerlendirme ve tanıtma yazıları dâhil olmak üzere "en fazla" 20 makaleye yer verilmektedir. Yayına uygun görülen makale sayısının fazla olması durumunda makaleler hakem süreçlerinin bitmesinin ardından sıraya konmaktadır. Yüksek nitelikli ve alana doğrudan katkı yapacak makaleler, yayın kurulunun görüşü alınarak editör kurulu tarafından ön sıraya çekilebilir.

Açık Erişim Sistemi

Karadeniz Araştırmaları Dergisi, kullanıcı veya kurumların içeriği bedelsiz olarak kullanabildiği açık erişimli bir dergidir. Kullanıcıların tam metinlerin içeriğini okuma, yükleme, kopyalama, arama ve bağlantı yaparken yayıncı veya yazardan önceden izin almasına gerek yoktur. Açık erişim BOAI tanımına uygundur.

Sorumluluk

Yayımlanan yazılardaki görüş ve düşünceler yazarlara aittir, dergimizin görüş ve düşüncelerini yansıtmaz.

Veritabanları ve Dizinler

Karadeniz Araştırmaları Dergisi; ULAKBİM TR DİZİN, Acarindex, Araştırmax, ASOS, CEEOL, DOAJ, Index Copernicus, Index Islamicus, International Medieval Bibliography, İSAM Türk Tarih, Edebiyat, Kültür ve Sanat Makaleleri Veritabanı, J-Gate, MLA International Bibliography, CiteFactor, Serials Solutions, Ulrich's Periodicals Directory, CNKI, InfoBase, SOBİAD gibi pek çok ulusal ve uluslararası veritabanı ve dizin tarafından taranmaktadır.

Arşivleme ve Gizlilik Beyanı

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanmak üzere gönderilen tüm makaleler ve bu makalelerin hakem raporları, karamdergisi.com adlı internet sitesinin makale takip sisteminde süresiz arşivlenmiştir. Arşivimizde bulunan makaleler, hakem raporları ve kişisel bilgilerin 3. şahıslar ile paylaşılmayacağı editör kurulu tarafından garanti edilir.

YAYIN ETİĞİ

Karadeniz Araştırmaları Dergisi Yayın Etiği *Committe on Publication Ethics* (COPE)'in yayımlamış olduğu "COPE Code of Conduct and Best Practice Guidelines for Journal Editors" ve "COPE Best Practice Guidelines for Journal Editors"de yer alan etik sorumluluklara istinaden hazırlanmıştır.

Yazı(lar) ve Yazar(lar)

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen yazılarda daha önce yayımlanmamış olma şartı aranır. Bilimsel bir toplantıda sunulmuş olan bildiriler, yayımlanmamış olmak şartıyla kabul edilebilir. Yayımlanan ve daha sonra "gözden geçirilerek genişletilen" bildiriler için yazar bildiri metninin ilk hâlini de yazı ile birlikte dergiye e-posta yolu ile göndermek zorundadır. Lisansüstü tezlerden veya projelerden üretilmiş yazılar, bu durum belirtilmek koşulu ile kabul edilir.

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'ne gönderilecek yazılarda, içeriğin özgün olması ve ilgili alanda etki yapması beklenir. Karadeniz Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen yazılar

"Amaç ve Kapsam" bölümünde belirtildiği üzere ilgili alanlarda yazılmış olmalıdır. Belirtilen alanların dışında yazı kabul edilmez. Derginin amacı ve kapsamına uymayan yazıların sisteme yüklenmesi durumunda, editör kurulu durumu yazara e-posta yolu ile bildirir ve yazı sürece dâhil edilmez.

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen tüm yazılar, editör kurulu tarafından Yazım Kuralları'na uygunluğu açısından kontrol edilir. Yazım Kuralları'na göre yazılmamış yazılar için süreç başlatılmaz.

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen tüm yazılar için yazarlar çalışmanın özgün olduğunu; çalışmalarında alıntıladıkları bilgi, resim, şekil, tablo için alıntılanan kaynağa atıfta bulduklarını, çalışmalarının daha önce yayımlanmadığını ve başka bir derginin sürecine dâhil olmadığını garanti ederler.

Başka bir derginin yayım sürecinde olduğu veya daha önce yayımlandığı (isim değişikliği ile gönderilen yazıları da kapsayacak şekilde) anlaşılacak yazılar için süreç durdurulur ve yazarın dergi ile bağlantısı koparılır. Böyle bir durumun tespitinde yazar, bir daha yazı gönderemez.

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen tüm yazılar Crosscheck programı ile kontrol edilmektedir. Herhangi bir intihal durumunda, yazılar yayına alınmamaktadır. 62. sayıdan başlamak üzere Karadeniz Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen tüm yazılar için iThenticate programından (veya muadil bir intihal programından) alınan intihal raporunun da yazı ile birlikte gönderilmesi şartı aranır.

Etik Beyan Gerektiren Yazılar

Etik kurul izni gerektiren çalışmalar için makalenin sonunda ilgili Etik Kurul Onayı ile ilgili bilgilerin (kurul-tarih-sayı) yer verilmesi zorunludur.

Süreç (Kör Hakemlik Sistemi)

Yazıların tüm süreci www.karamdergisi.com uzantılı internet sitesi üzerinden yürütülür. Yazarlar, dergimize yazı gönderebilmek için makale takip sistemine üye olmak zorundadır. E-posta yolu ile gönderilen yazılar, dikkate alınmaz. Makale takip sistemine üye olan yazarlar, yazılarını kendi belirledikleri kullanıcı adı ve şifre ile sisteme giriş yaparak yüklerler. Gelen yazılar, derginin yayın ilkelerine uygunluk açısından kontrol edilir. Uygun görülen yazılar için hakemlik süreci başlatılır.

Yazılar, alanında uzman **en az** iki hakeme gönderilir. Yazılar için "kör hakemlik" (peer review) sistemi uygulanır. Yazarlara hakem adı belirtilmez. Yazılarda, yazarın bilgileri yer almaz. Hakem raporları yayımlanmaz, sistem üzerinde süresiz gizli tutulur.

Yazılar hakemlere gönderilmeden önce ilgili yazı hakkında hakemlik yapıp yapamayacakları yazının özeti gönderilerek hakemden sorulur. Yazının tamamı, ancak cevabın olumlu olması durumunda sistem üzerinden gönderilir. Hakemlerden ilgili yazıyı 20 gün içinde raporlandırması beklenir.

Yazar, hakem raporlarına sistem üzerinden kendi üyelik sayfası ve şifresi ile erişir. Hakem raporlarının biri olumlu, diğeri olumsuz olması durumunda yayın kurulu nihai kararı verebilir veya yazıyı üçüncü bir hakeme gönderir. Hakemler, ilgili makale için raporlarını 20 gün içinde kendi üyelik sayfaları aracılığı ile iletirler. Hakem raporlarının gecikmesi durumunda, editör kurulu, yazı için yeni hakem ataması yapabilir. Yazarlar, hakem raporlarını dikkate alırlar. Katılmadıkları görüşler olması durumunda, gerekçeleri ile belirtmekle mükelleftirler. Yazıların iki hakemden de onay alması, doğrudan yayımlanacağı anlamına gelmez. Editör kurulu hakem raporlarını yeterli görmemesi hâlinde yeni hakem ataması yapabilir veya yazının yayımlanıp yayımlanmaması hususunda

nihai kararı verebilir. Hakem raporları doğrultusunda "düzeltme" alan yazılar için yazarın gerekli düzeltmeleri yapıp yapmadığı hakem veya editör kurulu tarafından kontrol edilir. İngilizce özet bölümleri, Yabancı Dil Sorumlusu tarafından ayrıca kontrol edilir. Yapılması gerekli olan düzeltmeler varsa, sistem üzerinden yazara iletilir. Yayın Kurulu, esasa yönelik olmayan değişiklikler yapabilir.

Hakemler

- Hakemler, uzmanlık alanı dışında yayınları değerlendirmek üzere kabul etmemelidir.
- Hakemlerin hakemlik davetini kabul ettikten sonra Hakemlik uluslararası standartlarına uyması gerekmektedir.
- Hakemler, yazılara makale takip sistemi üzerinden kendi belirledikleri kullanıcı adı ve şifre ile erişebilir.
- Hakemler, gizlilik ve tarafsızlık içerisinde değerlendirme yapmalıdır.
- Hakemler, raporlarını 20 gün içerisinde iletmeli, gecikme yaşanacaksa editör kuruluna bilgi vermelidir.
- Hakemler, değerlendirmek üzere kabul ettikleri çalışmalarını başka şahıslarla veya sanal ortamda paylaşmamalıdır.
- Hakemler, intihal tespit etmeleri durumunda editör kuruluna bilgi vermelidir.
- Hakemler raporlarında kullandıkları dile dikkat etmeli; yazarı aşağılayıcı, onur kırıcı cümleler kurmaktan imtina etmelidir.

Editör Kurulu

Derginin Editör Kurulu, *Committe on Publication Ethics* (COPE)'in yayımlamış olduğu "COPE Code of Conduct and Best Practice Guidelines for Journal Editors" ve "COPE Best Practice Guidelines for Journal Editors"de yer alan etik sorumluluklara uymakla yükümlüdür.

- Editör Kurulu, derginin geliştirilmesi ve çağa ayak uydurmasından sorumludur.
- Editör Kurulu, okuyucu, yazar ve hakemlerin bilgi ihtiyacını karşılamakla sorumludur.
- Editör Kurulu, akademik hassasiyetlerle bütünlüğü sağlamaktan sorumludur.
- Editör Kurulu, hakemlik sürecinin sağlıklı bir şekilde ilerlemesi için hakemleri çalışmanın konusuna göre belirlemekten sorumludur.
- Editör Kurulu, yazarlar ve hakemler arasında olası çıkar çakışmasını önlemekten sorumludur.
- Editör Kurulu, gizlilik beyanı esaslarına göre kişisel bilgilerin paylaşılmasından sorumludur.
- Editör Kurulu, hakem havuzunun güncellenmesinden sorumludur.
- Editör Kurulu, yayın ve danışma kurulu ile iletişim hâlinde olmalıdır.

Yayın İçin Alınan Ücret Hakkında

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'nde hakem süreci başlatılabilmesi için 1000 (bin) TL "Yayın Ücreti" alınır. Karadeniz Araştırmaları Dergisi 58. sayısına kadar basılı ve elektronik olarak yayımlanmıştır. Alınan ücretler internet sitesinin ayakta tutulması, derginin basım-

dağıtım başta olmak üzere DOI ve dizgi masrafları için kullanılmıştır. 58. sayıya kadar derginin basılı hâli yazar, hakem ve Türkiye'nin önde gelen kütüphanelerine gönderilmekte idi. Ancak basım-dağıtım hususunda artan masraflar karşılanamaz duruma geldiği için derginin basılı hâli artık çıkmamaktadır. "Yayın Ücreti" bugün için internet sitesi, DOI ve dizgi masrafları için kullanılmaktadır.

YAZIM KURALLARI

1. Başlık

Her yazının Türkçe ve İngilizce başlığı bulunmalıdır. Yazının içeriğini kısa, açık ve yeterli ölçüde yansıtacak nitelikte olmalı, büyük harflerle ve koyu yazılmalı, Cambria yazı tipiyle 14 punto olmalıdır.

2. Yazar Ad(lar)ı ve Adres(ler)i

Gönderilen yazılarda yazarı belirten hiçbir ifade yer almamalıdır. *Hakem süreci bittikten sonra*;

Makale yazarının adı ve soyadı (soyadın tamamı büyük harfle) yazı başlığının sağ altında olmalı, yazarın görev yaptığı kurum, elektronik posta adresi, akademik unvanı, ORCID numarası ile birlikte dipnotta Cambria yazı tipinde 9 punto yazılarak belirtilmelidir.

3. Özet ve Anahtar Kelimeler

Çalışmanın amacını, kapsamını ve sonuçlarını yansıtması gereken özet, en az 150, en fazla 200 sözcükten oluşmalıdır. Özet içinde kaynak, şekil ve çizelgeler yer almamalıdır. Özeti hemen altına en az üç, en fazla beş kelimedenden oluşan anahtar kelimeler yazılmalıdır. Ayrıca özeti, başlığın ve anahtar kelimelerin İngilizceleri de bulunmalıdır. Yabancı dilde yazılan makalelerde de Türkçe ve yazılan dilde başlık, özet ve anahtar kelimeler yer almalıdır. Özet ve anahtar kelimeler, Cambria yazı tipi ile, 9 punto büyüklüğünde yazılmalıdır. 77. sayıdan itibaren makalelerin sonunda 700-1000 kelimedenden oluşan **geniş İngilizce özet** yer alacaktır. Geniş İngilizce özet bölümüne kaynaklar kısmından sonra yer verilmelidir. Bu özet makalenin temel fikirlerinin tümünü kapsayacak biçimde, paragraflar hâlinde olmalıdır.

4. Ana Metin

Çalışmada, sayfa yapısı A4 ebatında, kenar boşlukları sağdan, soldan, üstten ve alttan 3 cm olmak üzere, paragraf aralığı önce ve sonra 6 nk aralığıyla ve tek satır aralıklarla yazılmalıdır. 11 punto Cambria yazı karakterleri kullanılmalı, satır sonunda heceleme yapılmamalıdır. Paragraf başlarında 1 cm girinti yer almalı, noktalama işaretleri kendilerinden önceki sözcüklere bitişik olmalıdır. Çalışma dil bilgisi kurallarına uygun olmalı, noktalama işaretlerinin kullanımı ve diğer yazım kuralları için TDK Yazım Kılavuzu esas alınmalıdır. Ana metin içinde hiçbir şekilde otomatik numaralandırma kullanılmamalıdır. Makalenin konusu, amacı, kapsamı, gerekçesi, sonucu vb. bilgiler bilimsel yeterliliği sağlayacak ölçüde ve bir düzen içinde verilmelidir.

- **Başlıklar:** Tamamı koyu olmalı, her sözcüğün ilk harfi büyük yazılmalıdır.
- **Şekil, tablo ve fotoğraflar:** Şekil ve tablolar numaralandırılmalı, Tablo 1, Grafik 3 ve Şekil 7 vb. biçiminde adlandırılmalıdır. Numara ve başlıklar, şekillerin ve tabloların altına yazılmalıdır. Tablolar için paragraf aralığı önce ve sonra 0 nk, satır aralığı tek olacak şekilde düzenlenmelidir.
- **Diğer ekler** (Tablo, Şekil ve Grafik) normal yazı dışındaki göstergelerin çok olması durumunda tablo, şekil ve grafikler; EKLER bölümünde KAYNAKÇA'dan sonra verilmelidir.

Kaynak Gösterme (Atıflar): Makalede yapılacak atıflarda APA yöntemi esas alınır ve aşağıdaki yöntem kullanılır.

- Atıflar, parantez içinde yazarın soyadı, eserin yayın yılı ve sayfa numarası sırasıyla verilmelidir: (Ercilasun, 2015, s. 157).
- Birden fazla kaynağa başvurulduğu durumlarda yazar isimleri aynı parantez içinde, eski tarihli olandan yeni olana doğru, birbirinden noktalı virgülle ayrılarak sıralanır: (Arat, 1979, s. 54; Ercilasun, 2015, s. 157).
- İki ve daha fazla yazarlı kaynaklarda sadece ilk yazarın soyadı ve 'vd.' kısaltması yazılmalıdır: (Yalçın vd. 2002, s. 56).
- Metin içinde, gönderme yapılan yazarın adı veriliyorsa kaynağın sadece yayın tarihi yazılmalıdır: Taştan (2011, s. 42), bu konuda...
- Bir yazarın aynı yıl yayımlanmış çalışmalarına atıf yapılacak ise eserin yayın yılına bir harf eklenmelidir: (Gökdağ, 2012a, s. 69), (Gökdağ, 2012b, s. 163).
- Soyadları aynı olan iki yazarın aynı yılda yayımlanmış olan eserleri, ad ve soyadları açık yazılması yoluyla belirtilir: (Yılmaz Çetin, 2014, s. 325), (Yılmaz Yağmur, 2014, s. 127).
- Atıf yapılan kaynak görülmeden başka bir kaynak üzerinden atıf yapılması gerektiğinde bu kaynakla birlikte alıntının yapıldığı eser şu şekilde gösterilmelidir: (Köprülü, 1911, s. 75'ten aktaran; Kartal, 2008, s. 60).
- Arşiv belgeleri kaynak gösterilirken metin içindeki kısaltma örnekteki gibi olmalı, açılımı kaynakçada verilmelidir. Örnek: (BCA, Mühimme 15, s. 25).
- İnternet kaynaklarına atıf yapıldığında haber siteleri için; haber sitesinin adına ve haber tarihine yer verilmeli; kaynakçada URL kodu ile belirtilmelidir (Habertürk 2018). Yazarı belli internet kaynaklarına atıf yaparken yazar soyadı ve haber yayın tarihi esas alınmalı, kaynakçada URL kodu belirtilmelidir (Kireçci, 2018). Aynı site/gazetenin aynı yıl içinde yayınlanmış birden fazla kaynağı kullanılmışsa harflendirilerek gösterilmelidir.
- **Dipnotlar:** Dipnot kullanımından mümkün olduğunca kaçınılmalı, yalnızca açıklamalar için başvurulmalı ve otomatik numaralandırma yoluna gidilmelidir.
- **Alıntılar:** Alıntılar tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan 2 cm içeride, blok halinde ve tek satır aralığıyla 10 punto yazı boyutunda yazılmalıdır. Birebir olmayan alıntılarda APA yöntemi tercih edilmelidir.
- **Otomatik Numaralandırma:** Makalede dipnotlar hâricinde otomatik numaralandırma yoluna gidilmemelidir.

5. Kaynakça

Makalede kullanılan tüm kaynaklar "Kaynakça"ya dâhil edilmeli, çalışmanın konusu ile alakalı olsa da faydalanılmayan eserler kaynakçaya alınmamalıdır. Kaynaklar, "KAYNAKÇA" başlığı altında yazar soyadlarına göre alfabetik olarak verilmelidir. Kitap ve dergi adları italik yazılmalıdır.

a) Kitap ve Kitap Niteliğindeki Eserler

SOYAD, A. (basım yılı). *Kitabın Adı*. Basıldığı Şehir: Yayınevi.

- ÖZTÜRK, R. (1997). *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Eserin hazırlayıcısı, editörü, çevireni varsa, kitap adından sonra parantez içinde aşağıdaki gibi verilir: SOYAD, A. (basım yılı). *Eserin Adı*. [hazırlayanın (hzl.), editörün (ed.) veya çevirenin (çev.) Adı Soyadı]. Basıldığı Şehir: Yayınevi.

- KARPAT, K. H. (2001). *Ortadoğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*. (çev. Recep Boztemur). Ankara: İmge Kitabevi.

İki yazarlı eserlerde her iki yazar da verilir. Ancak ikinci yazarın adı ve soyadı normal sırada olmalıdır.

- ANHEGGER, R. – H. İNALCIK (1956). *Kânûnnâme-i Sultânî Ber Mûcebi 'Örf-i Osmanî*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

İkiden fazla yazarlı eserlerde yalnızca ilk yazar belirtilir, diğerleri için "vd." kısaltması kullanılır.

- YALÇIN, D. vd. (2012). *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Aynı yazara ait birden çok eser kronolojik olarak sıralanır.

- TEKİN, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: Sanat Kitabevi.
- TEKİN, T. (2013). *İrk Bitig*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Bir yazarın aynı yıl yayınlanan eserlerini ayırt etmek için yayın tarihinden sonra harfler kullanılır.

- ÜNLÜ, S. (2012a). *Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- ÜNLÜ, S. (2012b). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.

Yazarı belli olmayan eserlerde eser adı, yazar adı yerine yazılır ve eser alfabetik sıralamaya dâhil edilir.

- *Türkçe Sözlük* (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kitap bölümleri için şu yöntem tercih edilmelidir: SOYAD, A. (Basım Yılı). "Bölüm Adı". *Kitap Adı*. (ed. Adı Soyadı). Basıldığı Şehir: Yayınevi. Sayfa Aralığı.

- TOGAN, İ. (2012). "Bugünü Anlamak İçin Orta Asya Tarihine Bir Bakış". *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar – Türkiye İle İlişkiler I. Kitap*. (ed. Ayşegül Aydıngün - Çiğdem Balım). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları: 19-50.

b) Süreli Yayınlardaki Yazılar

• **Dergiler:** SOYAD, A. (yıl). "Makalenin Başlığı". *Derginin Adı*. Cilt No (Roma rakamlarıyla)/Sayı: Sayfa Aralığı.

- İLHAN, S. (1990). "Türk Çağdaşlaşması". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. VII/19: 7-19.

• **Basılı gazeteler:** SOYAD, A. (yıl. ay. gün). "Yazının Başlığı". *Gazetenin Adı*: (varsa) sayfa numarası.

- TALU, E. E. (1945.01.13). "Vah Velid". *Son Posta*: 1-7.

c) Tezler

SOYAD, A. (tarih). *Tezin Başlığı*. Şehir: Üniversite ve Enstitü adı. (Yayımlanmamış Lisans/Yüksek Lisans/Doktora tezi).

- MERT, O. (2002). *Kutadgu Bilig’de Hal Kategorisi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

d) Bildiriler

SOYAD, A. (yıl). “Bildirinin Başlığı”. *Sempozyum, Panel veya Kongrenin Adı* (tarihi). Şehir: Yayın Evi: sayfa no.

- ERDAL, M. (2011). “Kutadgu Bilig Metni”. *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri* (26-27 Ekim 2009). Türk Dil Kurumu Yayınları: 201-208.

e) İnternet Kaynakları

Sitenin/Gazetenin Adı (haber tarihi). “Haber Başlığı”. Erişim Tarihi: haberin bağlantısı

- Sputnik (2018). “AB Liderleri Brexit Anlaşmasını Onayladı”. Erişim Tarihi: 02.12.2018. <https://tr.sputniknews.com/avrupa/201811251036312530-ab-brexit-anlasmasi-onay/>

Yazarı belli olan internet kaynakları: SOYAD, A. (yazım tarihi). “Metin Başlığı”. Erişim Tarihi: yazının bağlantısı

- KİREÇCİ, M. A. (2018). “Brexit Süreci ve Jeopolitik Etkileri”. Erişim Tarihi: 01.12.2018. <https://www.dunyabulteni.net/dubam/brexit-sureci-ve-jeopolitik->

f) Yazma Eserler

Eserin Müellifi. *Eserin Adı*. Yazma Eserin Muhafaza Edildiği Kütüphanenin Adı. Arşiv/Katalog Numarası.

- Firdevsî-i Rumî. *Süleymân-nâme-i Kebîr*. Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığı. H. 1535.

Eserin müellifi bilinmiyorsa yazma eserin adı başa alınır ve italik yazılır.

g) Arşiv Belgeleri

Makalelerde kullanılan arşiv belgeleri, KAYNAKÇA bölümünün en sonunda “Arşiv Belgeleri” başlığı altında kullanılan kısaltmaların açıklamaları ile birlikte verilir.

• Arşiv Belgeleri

- Genelkurmay Başkanlığı ATASE Başkanlığı Arşivi Belgeleri, Klasör (K), Dosya (D), Fihrist (F).

- K: 145, D: 103, F: 26-1.

- K: 587, D: 43, F: 1-42.

h) Kısaltmalar

Metin içinde kullanılan kısaltmalar, KAYNAKÇA bölümünden hemen önce alfabetik bir şekilde yan yana sıralanır ve “Kısaltmalar” başlığı ile verilir.

• Kısaltmalar

- Ar. Arapça; Az. Azerbaycan Türkçesi; DLT Dîvânu Lugâti’t-Türk; DS Derleme Sözlüğü; EDPT An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish.

MANUSCRIPT SUBMISSION GUIDELINES

About Journal of Black Sea Studies

The Journal of Black Sea Studies an international peer-reviewed journal. It was established in 2004 and is published by KaraM Araştırma ve Yayıncılık.

The Journal of Black Sea Studies publishes four issues per year in March (Spring), June (Summer), September (Fall) and December (Winter) and does not publish so-called 'special issues'.

Journal of Black Sea Studies is an e-Journal (E-ISSN: 2536-5126).

The Journal of Black Sea Studies is Turkey's first region-oriented academic journal. As shown in the sub-title, studies in social sciences (history, language, literature, international relations, economics, ethnography, ethnology, anthropology, etc.) are published, primarily in the fields of Eastern Europe, the Balkans, the Caucasus and Anatolia. The Journal of Black Sea Studies, which is still in its 20th year, has created an important literature since the first day of its publication with nearly 1000 academic articles, and has contributed to many fields such as history, sociology, language, literature and international relations.

Since its establishment, Prof. Dr. Osman Karatay (Ege University), then Prof. Dr. Yahya Kemal Taştan (Katip Celebi University) and Assoc. Dr. Yaşar Şimşek (Giresun University) took over the editorship and carried the magazine to today. In previous issues, Prof. Dr. Mehmet Seyfettin Erol (Hacı Bayram Veli University) also provided editorial support. Prof. Dr. Bilgehan A. Gökdağ (Kırıkkale University), owner of the journal since its establishment, is still the honorary and founding president of our association. Prof. Dr. Osman Karatay assumed the presidency of the Black Sea Studies Association, and thus the ownership of the journal in 2022. The journal is still published under the editorship of Prof. Dr. Zafer Atar and Asst. Prof. Ferdi Çiftçioğlu.

Purpose & Scope

The Journal of Black Sea Studies sets out to foster academic research focusing on the Turkic World and the surrounding region through the lens of topics such as inter-country relations, regional history, socio-political issues, linguistics, and Turkology. At the same time, it also sets out to bring those within this specific academic community together through published scholarly literature. In placing particular emphasis on nations surrounding the Black Sea, Journal of Black Sea Studies's publishing philosophy is to ultimately contribute to the web of knowledge in this field, as well as to contribute to Turkey's strategies towards this region.

Journal of Black Sea Studies will continue to publish articles that represent its region of focus in the broadest and most up-to-date sense possible.

Language Of Publication

The language of publication is normally Turkish, however, high-quality manuscripts in other Turkic languages alongside English and Russian that meet submission guidelines are considered for each issue. Translated articles as well as book reviews that are in line with journal's scope can be published.

Subsections

In the Journal of Black Sea Studies, at least of an issue is reserved for original research articles. Review articles that contribute to the field, translations with reference to the field, and book review and review articles can also be included.

Limitations

Journal of Black Sea Studies maintains a quota on the number of articles it publishes in each issue. This entails a maximum of 20 articles per issue, including book reviews and descriptions. If the number of articles deemed fit for publishing exceeds this quota, the articles are then placed onto a waiting list upon being reviewed. The editorial board may give priority to those articles that are deemed as being of particularly high quality as well as of carrying the potential to be influential in their particular field.

Open Access System

Journal of Black Sea Studies is an open access (OA) journal providing users and institutions with unrestricted and free access to its content. This means that users are not required to pay a fee or to ask permission from either the author or journal in order to access and use articles in their full form, as is outlined by Budapest Open Access Initiative (BOAI).

Responsibility

The views and opinions in the published articles belong to the authors and do not reflect the views and opinions of our journal.

Scanned by the Databases and Indexes

Journal of Black Sea Studies is listed in numerous national and international bibliographic databases and indexes including ULAKBİM TR DİZİN, Acarindex, Araştırmax, ASOS, CEEOL, DOAJ, Index Copernicus, Index Islamicus, International Medieval Bibliography, İSAM Türk Tarih, Edebiyat, Kùltür ve Sanat Makaleleri Veritabanı, J-Gate, MLA International Bibliography, CiteFactor, Serials Solutions, Ulrich's Periodicals Directory, CNKI, InfoBase, and SOBİAD.

Archiving System

All articles submitted to be published in the Journal of Black Sea Studies and the referee reports of these articles have been archived indefinitely in the article tracking system of the website named karamdergisi.com. The editorial board guarantees that the articles, referee reports and personal information in our archive will not be shared with third parties.

PUBLISHING ETHICS

The ethics statement for the Journal of Black Sea Studies is based on those by the Committee on Publication Ethics (COPE)'s Code of Conduct and Best Practice Guidelines for Journal Editors.

Manuscript(s) and the Responsibilities of Author(s)

Manuscripts submitted to the Journal of Black Sea Studies should not have been previously published elsewhere. Papers that have been presented at scientific conferences may be accepted on the condition that they have not been published elsewhere. If your manuscript has already been published and has been modified/expanded upon, you are required submit your manuscript both in its original state alongside the modified version to the journal by e-mail. This particular situation applies to manuscripts that have generated from graduate/doctoral theses and projects. All work reported in the manuscript must be original and should contribute to its respective discipline. All manuscripts to be submitted must conform with the fields outlined in "Purpose & Scope" section above. Manuscripts that do not conform with that will not be accepted. Should a manuscript that does not conform with those rules be submitted, the author will be alerted by the editorial board by e-mail, whereupon their manuscript will be rejected.

All submissions are controlled by the editing board to ensure that they conform with the spelling and punctuation standards outlined by the Turkish Language Association (TDK). Submissions that are deemed as having do not met these standards are unable to move on to the review phase.

The author must guarantee that work reported in the manuscript, including information, images, figures, tables, and quotes, must be original, properly cited, and free from any kind of plagiarism. They also must guarantee that their work has not been published elsewhere or submitted to any other journal(s) simultaneously.

In case it becomes apparent the submission has been previously published elsewhere (e.g. published under a different heading) or is currently being reviewed by another journal, Journal of Black Sea Studies will immediately terminate the review process and cut all ties with author. After that point, the author will be prohibited from submitting any further manuscript(s).

All submissions are checked for plagiarism using CrossCheck. In case of plagiarism, the publication shall be cancelled.

As of the 62th issue, all submissions are now required to be delivered with an accompanying iThenticate plagiarism report as well.

All sources listed in the References section of those submissions deemed suitable for publishing will be thoroughly controlled. Should references either be missing or deemed irrelevant, the author will be notified as to respond accordingly.

Ethics Committee Approval

For studies requiring ethics committee approval, it is mandatory to include the relevant Ethics Committee Approval (committee-date-number) at the end of the article.

Review Process (Blind Peer-Review)

You can follow the entire review process of your submission via the Journal of Black Sea Studies website: www.karamdergisi.com Each manuscript is reviewed by **at least** two field experts. All manuscripts pass through a double-blind peer-review process. Neither the authors know the identity of the reviewer, and vice versa. Reviewer reports are not published, but are rather kept confidential within the system. The abstract(s) of the article(s) is/are first checked by the reviewers prior to them receiving the manuscript(s). This is done to determine whether they will be willing to review the text(s) or not. If the reviewer's answer is affirmative, they will receive the manuscript(s) in full. The reviewers are expected to deliver their report(s) within 20 days of the review process.

The author can access the results of the report(s) via their Journal of Black Sea Studies website account. In the event that one of the reviewer's reports is positive and the other is negative, the editorial board may choose either to terminate the review process or to forward the manuscript to a third reviewer. Reviewers release their reports on the Journal of Black Sea Studies website via their own personal accounts within 20 days of conducting their reviews. In case the reviewers are delayed in releasing their reports, the editorial board may appoint a new reviewer to the manuscript. The author is to take all of the items listed each report very seriously. If the author disagrees with the report in way, she/he must justify why. The approval of both reviewers does not mean that the manuscript will be published immediately. In case the editorial board feels that the reviewer's report is insufficient, it may wish to appoint an additional reviewer, or it may wish to make a final decision regarding the publishability of the manuscript. Either the reviewer(s) or editorial board controls each manuscript to ensure that the author has adhered to and therefore made the necessary corrections outlined in the report(s).

Referees

- Referees should not accept publications outside of their field of expertise for evaluation.
- After the referees accept the invitation to arbitrate, they must comply with the international standards of refereeing.
- Referees can access articles via the article tracking system with the user name and password they define.
- Referees should evaluate with confidentiality and impartiality.
- Referees should submit their reports within 20 days and inform the editorial board if there is a delay.
- Referees should not share work that they accept for evaluation with other persons or in virtual environment.
- Referees should pay attention to the language used in their reports; the author should refrain from making derogatory and humiliating sentences.
- Referees should inform the editorial board if they detect plagiarism.

Editorial Board

- Editorial Board is responsible for the development of the journal and keeping it up to date.
- Editorial Board is responsible for meeting the information needs of readers, authors and referees.
- Editorial Board is responsible for ensuring integrity with academic sensibilities.
- The Editorial Board is responsible for determining the referees according to the subject of the study in order for the refereeing process to proceed in a healthy way.
- Editorial Board is responsible for preventing possible conflict of interest between authors and referees.
- Editorial Board is responsible for not sharing personal information in accordance with the principles of confidentiality statement.
- Editorial Board is responsible for updating the referee pool.

Publication Fee

The Journal of Black Sea Studies charges authors a 'publishing fee' of 1000 (onethousand) Turkish Liras is upon successful acceptance of their manuscript. The Journal of Black Sea Studies used to be published in both print and electronically until its 58th issue. The collected fees are used to keep the Journal of Black Sea Studies website (www.karamdergisi.com) running, as well as are used for digital object identifier (DOI) and typesetting costs. Until the Journal of Black Sea Studies's 58th issue, a printed version of the journal used to be sent to the author, to the journal's staff members, and to leading libraries across Turkey.

Unfortunately, due to ever increasing publishing and distribution fees, the journal is now no longer issued in its physical form. Agin, the 'publication fee' is used to keep the Journal of Black Sea Studies website running, as well as is used for digital object identifier (DOI) and typesetting costs. No fee is collected for book descriptions and reviews.

WRITING RULES

1. Title

The title of the manuscript is to be written in both Turkish and English. Its content should be concise, clear, and of reasonably high quality, and should be written in Cambria 14, bold, using capital letters.

2. The Name(s) and Address(es) of the Author(s)

The author's first and last name should be written beneath the title, aligned right. The author's last name should be written entirely in capital letters. The author's affiliations, e-mail address, title, and ORCID iD number should be indicated as a footnote written in Cambria 9. Note: The latter should only be added once their manuscript has been approved for publication.

3. Abstract and Keywords

An abstract of 150 to 200 words that reflects the aim, scope, and results/conclusions of the study should be included. It should not contain references, figures, or charts. A minimum of 3 and maximum of 5 different keywords must be included directly beneath the abstract. An English version of both the abstract and the keywords must also be included. Manuscripts written in a language other than Turkish should also include a Turkish version of its title, abstract, and keywords. Both the abstract and keywords are to be written in Cambria 9.

4. Main Text

A4, Portrait. Margins: 3 cm (left/right) and 3 cm (top/bottom). Spacing: Single-spaced. Paragraphs spacing: 6 points. Font: Cambria 11. Hyphens normally used to divide words at the end of a line should not be used. Paragraph indentation: 1 cm. There should be no spacing between punctuation and the word preceding them. Authors must pay attention to following the conventions of proper spelling, grammar, and punctuation as outlined by the Turkish Language Association (TDK). Components such as the topic, aim, scope, findings, and conclusions should be presented in such a way that it ensures scientific competence.

- *Main headings*: Must be written in the first letter of each word must be capitalized.
- *Figures, tables, photographs*: Figures and tables should be labelled and numbered: Eg. Table 1, Graphic 3, Figure 7, etc. Numbers and headings should be written beneath figures and tables. Spacing of tables before and after paragraphs: 0 points, single spacing.
- *Additional inserts*: (Table, Figure and Graph) Additional inserts beyond tables, figures, and graphics also should be numbered and labelled (e.g. Additional Table 1, Additional Graphic 3, Additional Figure 7, etc.). Moreover, these should be included after the References section.

References & In-text Citations: Must be presented in APA 7 format.

- In-text citations must be enclosed in parentheses, and must include the author's last name, the year of publication, and the page number(s): i.e. (Sanders, 2015, p. 157).
- When more than one source is being cited, then same information for the additional sources (i.e. the author's last name, the year of publication, and the page number(s)) are listed from the earliest to the latest year. Each additional citation is separated by a semi-colon: i.e. (Blumenthal, 1979, p. 54; Sanders, 2015, p. 157).

- When once source as multiple authors, only the last name of the first author, followed by the abbreviation 'et al.' is to be written: i.e. (MacCrimmon et al. 2002, p. 56).
- When the author's name is included in the text of the sentence where the citation takes place, then just the date of publishing and page number(s) should be included in parentheses: i.e. "Smith (2011, p. 42) discovered that..."
- When more than one study by the same author and published in the same year is cited, a lower case letter should be included next to the publishing year: i.e. (Bloomberg, 2012, p. 69), (Bloomberg, 2012b, p. 163).
- When the names of more than one author sharing the same last name are cited, then the author's first name should also be included: i.e. (Wilmot, Bella 2014, p. 325), (Wilmot, Stella 2014, p. 127).
- When citing a source within a source, both sources are to be cited: i.e. (Briggs, 1911: Taken from p 75 of...; Benassi, 2008, p. 60).
- When showing archival documents, their source should abbreviated in-text, and given in full in the Resources section: i.e. (BCA, Mühimme 15: 25).
- Quotes taken from online newspapers should include the name of the news agency, alongside the year the article was published: i.e. (Daily Sabah 2018). Quotes taken from the authors from other internet websites (non-newspaper) should include the name of the author and the year of publication of the article: i.e. (Amanpour, 2018).
- **Footnotes:** The use of footnotes should be avoided whenever possible. They should only be used for explanations, and should be organized using automatic numbering.
- **Quotations:** Quotations must be indicated using quotation marks (" "). They should be no larger than 5 lines long. Quotations longer than 5 lines should be included beneath the preceding line. They should presented in block form with 1 cm spacing on either side, be single-spaced, and written in 10 point font. Paraphrased quotes should be presented according to the conventions of APA style.

5. References

All sources cited in the manuscript must be included in the References Section. The author should refrain from including supplemental sources that she/he has not benefited from in the writing of her/his article. All references should be listed in alphabetical order according to the author's last name. Book and journal/magazine titles should be written in italics.

a) Books

LAST NAME, F. (Year of Publication). *Title of Book*. Place of Publication: Publishing House.

- ÖZTÜRK, R. (1997). *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

If the book has an preparer, editor, and/or translator, then they are listed in parenthesis following the title of the book: i.e. Author's Last Name, Author's First Name (Year of Publication). *Title of Book*, [preparer (prep/hzl.), editor (ed.), translator (tra/çev.) First and Last Name]. Place of Publication: Publishing House.

- KARPAT, K. H. (2001). *Ortadoğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*. (tra/çev. Recep Boztemur). Ankara: İmge Bookstore.

When books have two authors, the names of both authors is provided. However, when writing the second author's names, first their first, followed by their last name should be written.

- ANHEGGER, R. – H. İNALCIK (1956). *Kânûnnâme-i Sultânî Ber Mûcebi 'Örf-i Osmanî*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

For more than two authors, only the name of the first author is mentioned, followed by the abbreviation 'et al'.

- YALÇIN, D. et al. (2012). *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Multiple works written by same author are to be listed in chronological order.

- TEKİN, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: Sanat Kitabevi.
- TEKİN, T. (2013). *İrk Bitig*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

When those works are published within the same year, then a letter is placed next to the publication year.

- ÜNLÜ, S. (2012a). *Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- ÜNLÜ, S. (2012b). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.

When the author of the book is unknown, the title of the work is written in place of the author, and is categorized in alphabetical order.

- *Türkçe Sözlük* (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

For individual book chapters: AUTHOR'S LAST NAME, F. (Year of Publication). "Title of Chapter". *Title of Book*. (ed. First and Last Name). Place of Publication: Publishing House. Page Range.

- TOGAN, İ. (2012). "Bugünü Anlamak İçin Orta Asya Tarihine Bir Bakış". *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar – Türkiye İle İlişkiler I. Kitap*. (ed. Ayşegül Aydingün - Çiğdem Balım). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları: 19-50.

b) Scholarly Articles

Journals: AUTHOR'S LAST NAME, F. (Year). "Title of the Article". *Name of the Journal*. Volume No. (Roman Numerals) / Issue: Page Range.

- İLHAN, S. (1990). "Türk Çağdaşlaşması". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. VII/19: 7-19.

Printed Newspapers: JOURNALIST'S LAST NAME, F. (Year. Month. Day). "Title of Article". *Name of the newspaper*: Page Number (If Available).

- TALU, E. E. (1945.01.13). "Vah Velid", *Son Posta*: 1-7.

c) Theses

AUTHOR'S LAST NAME, F. (Date). *Title of Thesis*. Location (City): Name of University/Institute. (Unpublished Undergraduate/Graduate/Doctoral Thesis).

- MERT, O. (2002). *Kutadgu Bilig'de Hal Kategorisi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Unpublished Doctoral Thesis).

d) Academic Papers

AUTHOR'S LAST NAME, F. (Year). "Title of Paper". *Name of Symposium/Panel/Congress* (Date). Location (City): Publishing House: Page No.

- ERDAL, M. (2011). "Kutadgu Bilig Metni". *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri* (October 26 - 27 2009). Türk Dil Kurumu Yayınları: 201-208.

e) Internet Resources

Name of Website/Newspaper (Date). "Title of Article". Access Date: Link

- Sputnik (2018). "AB Liderleri Brexit Anlaşmasını Onayladı". Accessed On: 02.12.2018. <https://tr.sputniknews.com/avrupa/201811251036312530-ab-brexit-anlasmasi-onay/>

Internet sources of whom the author is known: AUTHOR'S LAST NAME, F. (Date of Article). "Title of Article". Access Date: Link

- KİREÇCİ, M. A. (2018). "Brexit Süreci ve Jeopolitik Etkileri". Accessed On: 01.12.2018. <https://www.dunyabulteni.net/dubam/brexit-sureci-ve-jeopolitik-etkileri-h425454.html>

f) (Handwritten) Manuscripts

Author of the Manuscript. *Title of the Manuscript*. Name/Tile of the Library/Collection Where the Manuscript Is Kept. Archive/Catalog Number.

- Firdevsî-i Rumî. *Süleymân-nâme-i Kebîr*. Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığı. H. 1535.

When the author of the manuscript is anonymous, the title of the manuscript is written in its place in italics.

g) Archival Documents

Archival documents used/featured within articles are to be listed in a separate 'Archival Documents' directly below the Resources section. These are to be presented in abbreviations:

Archival Documents

Genelkurmay Başkanlığı ATASE Başkanlığı Arşivi Belgeleri, Folder (F), File (Fi), Index (I).

F: 145, Fi: 103, I: 26-1.

F: 587, Fi: 43, I: 1-42.

h) Abbreviations and Acronyms

Abbreviations and acronyms within the manuscript are to be listed and expanded in the 'Abbreviations/Acronyms' section directly above the Resources section. They are to be listed alphabetically.

Abbreviations/Acronyms

Ar. Arapça; Az. Azerbaycan Türkçesi; DLT Dîvânu Lugâti't-Türk; DS Derleme Sözlüğü; EDPT An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish.

i) Sources Written in Non-Latin Scripts

Sources written in non-Latin scripts (e.g. Cyrillic, Persio-Arabic, Greek *etc.*) are to be transcribed into Latin script and listed in the Resources section.

CONTENTS / İÇİNDEKİLER

- 341-362 **Karadeniz'e Yönelik Rus Genişlemesi ve Coğrafi Haritacılığın Etkisi: Cornelius Cruys'un 1699 Yılında Hazırladığı "Don Nehri Atlası" Çerçevesinde Bir Değerlendirme / Russian Expansion to the Black Sea and the Impact of Geographical Cartography: An Evaluation in the Context of Cornelius Cruys' "Atlas of the Don River" of 1699**
Cem BAYINDIR
- 363-390 **Tarımın Müzede Yankılanan Sesi: Peşte Ziraat Müzesi'nin İlham Ve Mirası / The Echo of Agriculture in the Museum: The Inspiration and Legacy of the Pest Agriculture Museum**
Halim DEMİRYÜREK - Refik ARIKAN
- 391-403 **Kadınları Cezalandıran Kadın: Aziz Jeronimolu Magdalena / The Woman Who Punishes Other Women: Magdalena De San Jerónimo**
Mehmet Talha KALKAN
- 404-417 **Türk Felsefesi Nedir? Bütünleştirici Bir Tanımlama Denemesi / What is Turkish Philosophy? An Integrative Defining Attempt**
Faruk MANAV
- 418-437 **Çorum Tarihî Coğrafyasına Katkı: Karahisar-ı Demirli Nahiyesi'nde Nüfus Ve Yerleşim / Contribution to the Historical Geography of Çorum: Population and Settlement in the Karahisar-i Demirli District**
Hakan YAZAR - Mehmet Ali BOZKUŞ
- 438-452 **19. Yüzyılda Türkistan'da Ramazan Kültürü Ve Çağatayca Anonim Şiirlere Yansıması / Ramadan Culture in Turkestan in the 19th Century and its Reflection on Anonymous Poems in Chagatay**
Lira MAIRAMBEK KYZY
- 453-471 **Doğu Karadeniz Bölgesinde Çay Fabrikalarının Mimari Yapısı Ve Endüstri Mirası Değeri / Architectural Characteristics and Industrial Heritage Value of Tea Factories in the Eastern Black Sea Region**
Zehra EMİNAĞAOĞLU - Ceyda YURTTAŞ ŞAHİN
- 472-500 **Müşir Deli Fuad Paşa'nın Petersburg Fevkalâde Elçiliği (1894) / Extraordinary Ambassadorship of Mushir Deli Fuad Pasha to Petersburg (1894)**
Ahmet YADİ
- 501-520 **Gelişen Yeni Savaş Ortamında Yabancı (Terörist) Savaşçılar Ve Avrupa Birliği'nin Yanıtı / Foreign (Terrorist) Fighters in the Evolving New War Environment and the European Union's Response**
H. Kutay AYTUĞ - İ. Fatih POZAN

- 521-538 **Almanya-Sovyetler Birliği Kıskaçında Kafkasya'nın Bağımsızlık Meselesi (1941-1943) / The Independence Issue of the Caucasus in the Prescription of Germany-Soviet Union (1941-1943)**
Ayb¼ke G¼ZAY
- 539-555 **Ayancık Ve evresinin Turizm Potansiyelinin Belirlenmesine Y¼nelik Bir Araştırma / Research on Determining the Tourism Potential of Ayancık and its Surroundings**
İsa UğUR
- 556-603 **Kentsel Dokularda Tarihi Mezarlık Alanlarının Ve Mezar Taşlarının Durumları (Tokat Ve Rize ¼rnekleriyle) / Conditions of Historical Cemetery Areas and Tombstones in Urban Textures (Tokat and Rize Examples)**
Canan HANOğLU
- 604-641 **H¼z¼ Kit¼bu'n-Nefis Yufşağu Fih 'an'il-L¼gati't-T¼rkiyye (T¼rk Dilini Anlatan Değerli Bir Kitap) / H¼z¼ Kit¼bu'n-Nefis Yufşağu Fih 'an'il-L¼gati't-T¼rkiyye (A Valuable Book Explaining the Turkish Language)**
Metin DEMİRCİ
- 642-655 **II. Abd¼lhamid D¼neminde B¼rokratlar Arası Eleştirilere Bir ¼rnek: Mehmed Memduh Paşa'nın Esv¼t-ı Sud¼r Eserinde Said Paşa Fig¼r¼ / An Example to Criticism Inter-Bureaucrats During II. Abdulhamid's Period: In Mehmed Memduh Pasha's Work Named Esv¼t-i Sud¼r Said Pasha Figure**
Demet KARASU
- 656-680 **Kırım'daki Karaylar Ve ufut-Kale / The Karaites and Chufut-Kale in The Crimea**
Reshide G¼ZDAř - Emine ATMACA

REFEREES OF THIS ISSUE / BU SAYININ HAKEMLERİ

- Prof. Dr. Abdullah TEMİZKAN (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Arif KOLAY (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Asu BEŞGEN (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Bilgehan Atsız GÖKDAĞ (Kırıkkale Üniversitesi)
Prof. Dr. Bülent BAYRAM (Kırklareli Üniversitesi)
Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK (Ardahan Üniversitesi)
Prof. Dr. Osman KARATAY (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Muzaffer TEPEKAYA (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. Ramazan EKİNCİ (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Doç. Dr. Armağan ÖZTÜRK (Artvin Çoruh Üniversitesi)
Doç. Dr. Ceyhun Cengiz AKIN (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Doç. Dr. Emin KIRKIL (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Doç. Dr. Ferhat BERBER (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Doç. Dr. Halim DEMİRYÜREK (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Doç. Dr. Hikmet ELDEK GÜNER (İzmir Demokrasi Üniversitesi)
Doç. Dr. İlker Mümin ÇAĞLAR (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Doç. Dr. Mehmet SOLAK (Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Doç. Dr. Mustafa TANRIVERDİ (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Nihat DURMAZ (Selçuk Üniversitesi)
Doç. Dr. Özgür TÜRKER (Süleyman Demirel Üniversitesi)
Doç. Dr. Peyami Safa GÜLAY (Samsun Üniversitesi)
Doç. Dr. Sağıp ATLI (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Doç. Dr. Serkan KEÇECİ (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Doç. Dr. Tuba TOMBULOĞLU (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Demet KARASU (İzmir Bakırçay Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Fatma AKIN (Hitit Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Funda GENÇER (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi İrfan YURT (Karabük Üniversitesi)
Dr. Öğr. Gör. Ömer Ceyhun APAK (Bayburt Üniversitesi)
Dr. Funda ARAS BİLGİN (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Dr. Harun ARAS (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Dr. Hüseyin YILMAZ (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Dr. Serkan ERDOĞAN (Uşak Üniversitesi)

KARADENİZ'E YÖNELİK RUS GENİŞLEMESİ VE COĞRAFİ HARİTACILIĞIN ETKİSİ: CORNELIUS CRUYS'UN 1699 YILINDA HAZIRLADIĞI "DON NEHRİ ATLASI" ÇERÇEVESİNDE BİR DEĞERLENDİRME

Cem BAYINDIR*

ÖZ

XVII. yüzyıl sonlarında Rusya'nın güneye doğru genişlemesi, Osmanlı Devleti ile olan stratejik rekabetini şekillendirmiş ve iki devlet arasındaki ilişkilerde yeni bir dönemin başlangıcını işaret etmiştir. Bu dönemde, Rusya'nın Karadeniz'e yönelik genişleme politikaları, Osmanlı Devleti topraklarının haritalandırılmasının önemini artırmıştır. Bu haritalar, Rusya'nın bölgesel etki alanını genişletmek ve sınır bölgelerindeki askeri planlamalarını güçlendirmek amacıyla kullanılmaktaydı. Özellikle I. Petro döneminden itibaren Rusya'nın, Karadeniz hedefleri doğrultusunda bölgenin haritalandırılmasına duyulan ihtiyaç artmış ve haritacılık hızla gelişim göstermiştir. Bu ihtiyaç doğrultusunda, Hollanda'daki tersanelerden Rus hizmetine alınan Cornelius Cruys tarafından 1699 yılında "Don Nehri Atlası" hazırlanmıştır. Bu atlas, Rusya'nın denizcilik ve haritacılık kapasitesini nasıl geliştirdiğini ve Osmanlı Devleti sınırları içinde stratejik noktalara olan erişimini nasıl artırdığını göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca bu atlas, Don Nehri havzasının siyasi, sosyal ve kültürel yapısına dair tarihsel bilgiler sunması açısından da önem taşımaktadır. Bu makede, haritacılığın askeri ve stratejik planlamalar üzerinde etkilerini vurgulamakla birlikte Rusya'nın Karadeniz'e doğru genişleme politikalarının anlaşılmasına katkıda bulunulması hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Rusya, Osmanlı Devleti, Don Nehri Atlası, Karadeniz, Haritacılık

RUSSIAN EXPANSION TO THE BLACK SEA AND THE IMPACT OF GEOGRAPHICAL CARTOGRAPHY: AN EVALUATION IN THE CONTEXT OF CORNELIUS CRUYS' "ATLAS OF THE DON RIVER" OF 1699

ABSTRACT

Russia's southward expansion in the late 17th century had a profound impact on its strategic rivalry with the Ottoman Empire, marking the advent of a new era in relations between the two states. During this period, Russia's expansionist policies towards the Black Sea served to enhance the significance of cartography the territory Ottoman Empire. The maps were employed to extend Russia's regional sphere of influence and reinforce its military strategy in border regions. In particular, since the reign of Peter I, the necessity for mapping the region has increased in line with Russia's Black Sea objectives, and cartography has developed rapidly in response. In accordance with this requirement, the "Atlas of the Don River" was compiled in 1699 by Cornelius Cruys, who was recruited into the Russian service from the shipyards in the Netherlands. This atlas is of significant importance in demonstrating the manner in which Russia developed its naval and cartographic capacity and increased its access to strategic points within the Ottoman borders. Furthermore, this atlas offers historical insights into the political, social, and cultural structures of

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 24.04.2024; Yayına Kabul Tarihi: 11.06.2024

* Arş. Gör., İstanbul Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İSTANBUL,
ORCID ID: 0000-0003-1060-0926, E-posta: cembayindir@beykent.edu.tr

the Don River basin. The aim of this article is to elucidate the influence of cartography on military and strategic planning, with a view to enhancing comprehension of Russia's expansionist policies towards the Black Sea.

Keywords: Russia, Ottoman Empire, Atlas of the Don River, Black Sea, Cartography

Giriş

Haritacılık, dünya üzerindeki fiziksel ve beşerî özellikleri görselleştirme sanatı ve bilimi olarak insanlık tarihi boyunca en köklü ve sürekli gelişen disiplinlerden biridir. Bu kapsamda hazırlanan coğrafi haritalar, insanların çevreleri hakkında daha derin bir anlayış geliştirmelerine yardımcı olmak, dünyayı daha erişilebilir ve anlaşılır kılmak için zengin veriler sunmaktadır. Devletlerin gelişimi sürecinde coğrafi haritacılığın önemi stratejik planlama, sınır yönetimi ve doğal kaynakların belirlenmesi gibi temel yönetim işlevlerinde kendini göstermiştir. Özellikle coğrafi keşiflerin artmasıyla birlikte devletlerin siyasi ve ekonomik çıkarları coğrafi haritacılığın önemini giderek artırmıştır. Bu süreçte haritacılık, devletlerin topraklarını anlamalarını ve yönetmelerini sağlamanın yanı sıra uluslararası ticaret yollarına yönelik hedeflerinin şekillenmesinde kritik bir araç haline gelmiştir. Aynı zamanda bu bilgiler, askeri planlamalar için temel teşkil ederek hem savunma hem de saldırı stratejilerinin kurgulanmasında önemli olmuştur.¹ Nitekim haritacılık, devletlerin sadece coğrafi bilgilerini değil, aynı zamanda siyasi, ekonomik ve askeri amaçlarının şekillenmesinde de önemli bir role sahip olmaktadır.

XVII. yüzyılda Çarlık Rusya'sı, sınırlarını genişletme ve jeopolitik açıdan yeni stratejiler geliştirme arayışına girmiştir. Bu kapsamda, Moskova'nın topraklarını genişletmeye çalıştıkça haritacılık, yeni toprakların elde edilmesinde, sınırların tanımlanmasında ve meşrulaştırılmasında önemli bir hale gelmiştir. Bu döneme kadar Rusya'da harita yapımı, askeri işlerden sorumlu olan Razryadnyy Prikaz (Разрядный приказ) tarafından kontrol edilmekteydi ve oluşturulan haritalar, komşu devletlerle yapılan müzakerelerde ve anlaşmalarda sıklıkla kullanılmış ve toprak iddialarında görsel malzeme olarak hizmet etmiştir (Bagrow, 2017, s. 171). Rusya'nın ekonomik çıkarlarını belirleme ve genişlemesini destekleme sürecinde, nehirlerin, doğal kaynakların ve ticaret yollarının haritalandırılması büyük önem taşımaktaydı. Bu haritalama çalışmaları, Rusya'nın stratejik bölgeler üzerinde kontrol sağlamasını ve bu bölgelere yönelik müzakereleri etkili bir şekilde yürütmesini kolaylaştırmıştır. Ruslar, haritalar aracılığıyla diplomatik müzakereler sırasında toprak taleplerini desteklemek veya mevcut sınırlardaki belirsizlikleri çözmek için kanıt olarak kullanmıştır. Aynı zamanda haritalar üzerinden sınırların belirlenmesi, potansiyel çatışmaları önceden engellemek veya karşılıklı olarak kabul edilebilir çözümlere ulaşmak için de kullanılmaktaydı (Bagrow, 2017, s. 172). Ayrıca bu dönemde haritalar, geniş toprakları yönetmek ve idare etmek için kullanılmış, toprak mülkiyeti, vergilendirme ve yargı yetkisi konusundaki iç anlaşmazlıkların çözümüne de yardımcı olmuştur (Kivelson, 2008, s. 87). Böylece haritacılık, yasal kararların uygulanabilmesi ve Rus devletinin genişleyen topraklarının idaresi için önemli bir alan haline gelmiştir. Bu da iç istikrar ve kontrolün sürdürülebilmesi için gerekliydi. XVIII. yüzyıla geçiş aşamasındaki Çarlık Rusya'sında ise haritacılık, batıdaki coğrafyacıların etkisiyle gelişim göstermiş ve askeri planlamalar için önemli bir alan haline

¹ Haritaların ve harita yapımının içinde yaşadığımız mekanları nasıl şekillendirdiğini göstermek için geleneksel haritacılığın dışında ulusal ve sömürge devletlerinin askeri amaçlarla harita kullanımına örnekler için bkz. Pickles, J. (2004). *A History of Spaces: Cartographic reason, mapping and the geo-coded World*. New York: Routledge Publ. Ayrıca bu konu hakkında haritacılığın farklı medeniyetlerde nasıl ortaya çıktığını ve kültürlerarası bir fenomen olarak nasıl gelişim gösterdiğine dair bkz. Harley, J. B. – D. Woodward ed. (1987). *The History of Cartography*. cilt I. Chicago & London: The University of Chicago Press.

gelmiştir (Bagrow, 1955, s. 152). Bu durum, Rus liderlerinin ihtilafli bölgelerin coğrafyasını değerlendirmelerine ve buna göre seferler planlamalarına olanak tanımıştır. Böylece Ruslar için haritalar, topografya, su yolları ve yerleşim yerleri hakkında ayrıntılı bilgi sağlamanın yanında askeri hareketler için stratejik öneme sahip olmuştur. Bu durum ise Doğu Avrupa ve Kafkasya topraklarına doğru genişleyen Rusya'nın, Osmanlı Devleti'ne karşı mücadelelerinde haritaları hem saldırı hem de savunma operasyonlarında kullanılmasını önemli bir hale getirmekteydi.

Osmanlı Devleti'nde ise haritacılık, ilk zamanlarda İslâm coğrafyacılarının eserleri üzerinden gelişim göstermiştir. Bu durum, 1453 yılında İstanbul'un fethedilmesiyle birlikte Osmanlılar, batıdaki coğrafyacılarının eserlerine odaklanmaya başlamıştır. Özellikle Sultan II. Mehmed'in (1451-1481), Batlamyus'un (Cladius Ptolemaios) *Coğrafya* adlı eserini tercüme ettirmesi, Osmanlı haritacılığında önemli bir gelişme meydana getirmiş ve Osmanlı haritacıları, Batlamyus'un coğrafi bilgilerini kullanarak kendi haritalarını ve coğrafya çalışmalarını geliştirmişlerdir (Bagrow, 2017, s. 209). Bu durum üzerine Osmanlı Devleti'nin XVI. yüzyıl itibarıyla sınırlarının giderek genişlemesi, Avrupa'daki bilim ve tekniğe daha fazla yakınlaştırmış ve bu da devletin içinde tercüme eserlerin yanı sıra özgün eserlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır (Ak, 1993, s. 63). Bu dönemde, özellikle Osmanlı Devleti'nin denizlerdeki gücünün de artmasıyla birlikte deniz seferlerinde rehber olarak kullanılacak haritalara ihtiyaç duyulmuş ve bu durum, haritacılığın bilinçli olarak gelişim göstermesine yol açmıştır. Bu ihtiyaç doğrultusunda, Osmanlı donanmasına hizmet etmiş biri olan Piri Reis Akdeniz, Karadeniz ve Azak Denizi'ni portolon tarzı haritalarla anlattığı *Kitâb-ı Bahriye* adlı bir eser meydana getirmiştir (Sarıcaoğlu, 2002, s. 72). Bu eser, ayrıntılı kıyı şeritleri, limanlar, tehlikeli geçitler ve denizcilere yol gösteren seyrüsefer hakkında önemli bilgiler içermektedir. Piri Reis, bu eserde denizcilerin ihtiyaç duyabileceği bilgileri sunarak Osmanlı denizcilik ve haritacılık tarihinde dönüm noktasını oluşturmuştur. Bu gelişmeyle birlikte XVI. yüzyılda yaşamış olan Ali Macar Reis'in atlası da Akdeniz, Karadeniz ve Marmara Denizi hakkında kapsamlı bilgiler sunan diğer önemli bir eser olmuştur. Bu eserde de bölgelerin coğrafi özelliklerini, önemli deniz yollarını ve seyrüsefer için gerekli olan detaylar anlatılmaktadır (Önder, 2014, s. 86). Bununla birlikte Osmanlı donanmasında hizmet etmiş denizciler, Akdeniz ve Karadeniz'e dair yeni eserler ortaya koymaya başlamıştır. XVII. yüzyılda ise Kâtib Çelebi, Evliya Çelebi ve Ebû Bekir b. Behrâm'ın eserleriyle Osmanlı coğrafyacılığı² zirveye ulaşmış ve bu sayede haritacılık gelişim göstermiştir (Ak, 2004, s. 173). Nitekim Osmanlı Devleti, XV. yüzyıldan itibaren Karadeniz'i "Türk Gölü" haline getirdiği için bu denizin haritalarına olan ilginin yerine genişleme potansiyeli taşıdığı ve tehdit olarak gördüğü bölgelerin haritalarına önem vermekteydi. Özellikle Akdeniz gibi stratejik öneme sahip bölgelerin haritaları, Osmanlılar için hayati bir araç haline gelmiştir. Bu nedenle, XVIII. yüzyıla kadar Akdeniz'in detaylı haritalarının hazırlanması ve güncellenmesi, Osmanlı denizcilik ve askeri stratejisinde merkezi bir rol oynamıştır.

² Osmanlı coğrafya çalışmalarının gelişimine ve eserlerine dair bkz: Ak, M., (2004). "Osmanlı Coğrafya Çalışmaları". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, II/4: 181-211; Özdemir, K. (2008). *Osmanlı Haritaları*. İstanbul: Avea; Goodrich, T., (2009). "Osmanlı Haritacılığı". *Doğumunun 400. Yıldönümünde Kâtib Çelebi* içinde, ed. B. Karlığa - M. Kaçar, s. 127-141. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları; Brummet, P., (2015). *Mapping the Ottomans: Sovereignty, Territory, and Identity in the Early Modern Mediterranean*. Cambridge: Cambridge University Press; Sarıcaoğlu, F. (2015). *Pîrî Reîs'den Örfî Paşa'ya: Osmanlı Tarihî Haritaları ve Tarihî Coğrafya Eserleri*. ed. S. Soydemir - S. Demirsoy. İstanbul: Çamlıca Yayınları.

Osmanlı Devleti'nin ayrıca Karadeniz'i yabancı ülkelere kapalı halde tutması, diğer devletlerin de bölgeye yönelik genel kartografik ilgisini sınırlı bir düzeyde tutmuştur. Ancak bu duruma rağmen Osmanlı döneminde Karadeniz, Batı Avrupa'da geleneksel olarak Akdeniz'in genel haritasının bir parçası olarak yer almaktaydı. Özellikle Hollanda, İtalya, Fransa ve İngiltere tarafından hazırlanan denizcilik atlaslarında, Karadeniz bölgesine dair coğrafi haritalar bulunmaktadır. Ardından Batı Avrupa'daki devletlerin, XVI. yüzyıl itibarıyla portolan haritaların yerine enlem ve boylam ölçüm tekniklerinin olduğu gelişkin haritaların yapılması, haritacılığa olan ilgiyi artırmıştır. Bu yüzyılın sonundan itibaren haritacılık, Gerardus Mercator, Abraham Ortelius ve Gerard de Jode'un atlaslarıyla artan bir popüleriteye sahip olmuş ve bu coğrafyacıların atlaslarında, Karadeniz'in yer almasıyla birlikte bu bölge üzerinde yeni atlasların ortaya çıkmasına zemin hazırlanmıştır. Böylece XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Karadeniz'e özgü haritalara olan ilgi artmış ve bu durumun gelişiminde, Çarlık Rusya'sının bölgeye aktif bir ilgi duymaya başlaması da etkili olmuştur. Buna bağlı olarak Ruslar, Hollanda başta olmak üzere batılı ülkelerden haritalar sipariş etmiş ve ayrıca hizmete aldığı yabancı coğrafyacılar ve denizcilerle Karadeniz'i içeren yeni haritalar ortaya çıkarmıştır (Bagrow, 2005, s. 322). Bu kapsamda, I. Petro döneminde (1682-1721), Rus hizmetine alınan Norveçli Cornelius Cruys tarafından Karadeniz'in kuzeyine dair bir atlas hazırlanmıştır. Voronej'den Azak Denizi'ne kadar Don Nehri'ni haritalandıran olan bu atlas, I. Petro döneminin ilk kartografik çalışmalarından biri olmuştur (Lebedev, 1950, s. 200). Bu atlas, bölgenin coğrafi özelliklerini detaylandıran ve Rus donanmasının Don Nehri üzerindeki seyrüseferini iyileştirilmesi için önemli bilgiler sağlamıştır. Ayrıca Cruys, atlasında XVI. yüzyılda yaşamış İtalyan haritacı olan Battista Agnese'nin çalışmalarından faydalanmıştır (Fomenko, 2011, s. 60).

Don Nehri Atlası, Çarlık Rusya'sının bu stratejik su yolunun özelliklerini keşfetmesine ve bu bilgilerin sistematik bir şekilde kayıt altına alınmasına olanak tanımıştır. Bu keşifler, Rusya'nın deniz gücünü etkin bir şekilde kullanmasına ve genişleme politikalarının uygulanmasına yol açmıştır. I. Petro'nun hükümdarlığı sırasında, Rusların bölgesel hırslarının artmasıyla birlikte kartografik teknik ve metotlarda önemli ilerlemeler yaşanmıştır. Bu dönemde, Cornelius Cruys gibi isimlerin katkılarıyla Batı'dan kartografik bilgi ithal edilmiş, bu da Rus haritalarının doğruluğunu ve güvenilirliğini artırmıştır (Bashanov, 2023, s. 3-4). Aynı zamanda bu atlas, sadece bölgenin coğrafi özelliklerini değil, Azak Kalesi'nin işgalini, bölgedeki Kazakların yaşam tarzlarını ve Don Nehri'nin tarihini anlatan metinleri de içermektedir. Bu özellikler, atlası sadece bir seyrüsefer aracı olmaktan çıkarıp, bölgenin sosyal ve tarihi bağlamını da belgeleyen bir kaynak haline getirmiştir. Nitekim bu atlas, Rusya'nın Karadeniz'e erişim mücadelesiyle doğrudan bağlantılı olup, Osmanlı Devleti ve bölgedeki Türk topluluklarına karşı Rusların bölgesel hakimiyet ve kolonizasyon planlarının bir parçası olmuştur.

Bu makale kapsamında Don Nehri Atlası, Rusya Devlet Askeri-Deniz Filosu Arşivi'nde (RGAVMF) bulunan Rusça belgelere dayanarak hazırlanmıştır.³ Atlas, dönemin coğrafi bilgilerini, denizcilik tekniklerini ve su yollarını detaylı bir şekilde gözler önüne sermektedir. Bu atlas, Cruys'un bilgisinin ve deneyimlerinin, dönemin Rusya'sında nasıl bir etki yarattığını ve denizcilik alanında, nasıl bir bilgi birikimine sahip olduğunu göstermesi açısından önem taşımakta-

³ Cornelius Cruys'un çalışmasının bulunduğu yerde (bkz. RGAVMF, F. 1331, Op. 4, D. 746), Don Nehri ile alakalı biri 1699 yılında Azak Denizi ve Karadeniz'i de içine alan ve diğeri de 1770 yılında bu nehre dair yapılan iki ayrı atlas çalışması da bulunmaktadır. Bu çalışmalar için bkz. RGAVMF, F. 1331, Op. 4, D. 745; RGAVMF, F. 1331, Op. 4, D. 747.

dır. Bu çalışma, Osmanlı Devleti'nin Çarlık Rusya'sı ile sınır olan Don Nehri havzasının coğrafyası, demografik özellikleri ve sosyo-politik durumu hakkında bilgi içermesi açısından önemlidir. Bu atlas, Don Nehri'nin tamamına ilişkin ilk bilimsel hidrografik çalışma olması, nehrin sey-rüsefer özelliklerine ilişkin bilgileri içermesi ve genel olarak XVIII. yüzyılın başlarındaki coğrafya biliminin durumunu yansıtmaya açısından da önemli görülmektedir. Aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin 1569 yılında gerçekleştirmeyi planladığı, Don-Volga Kanal Projesi'nin Ruslar tarafından uygulanmasına yönelik ilk girişimlerini de yansıtmaktadır. Bu atlas tarihsel bağlamda, Rusların ilk askeri filosunun inşa edildiği döneme ve bu filodaki Krepost (Kale) adlı Rus savaş gemisinin ilk kez Karadeniz üzerinden İstanbul'a yaptığı yolculuğa da tanıklık etmektedir. Bu atlasın içerdiği bilgiler, Osmanlı Devleti'ne karşı oluşan Rus denizcilik tarihinin ve bölge üzerindeki Rus etkisinin anlaşılmasında da önemli bir kaynak olarak görülmektedir. Atlasın basımı, Rusya'nın denizcilik tarihinde önemli bir dönüm noktasını ve Cruys'un bu alandaki katkısını belgelemektedir. Cruys'un bu detaylı ve kapsamlı çalışması, 1703 yılına doğru Hollanda'da, Flemkençe ve Rusça olarak basıldığı bilinmektedir (Berh, 1825, s. 5).

Bu makale, Çarlık Rusya'sının güneyde güçlü konumda bulunan Osmanlı Devleti'ne karşı 1699 yılında yürüttüğü araştırmaların sonucunda hazırladıkları Don Nehri Atlası'nı ve içerdiği bilgilerin detaylarını ele almayı amaçlamaktadır. Bu çalışma, söz konusu coğrafi eserde yer alan bilgilerin, Rusya'nın bölgesel politika ve askeri stratejilerine nasıl yön verdiğini ve Karadeniz'e yönelik Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerini nasıl şekillendirdiğini ortaya koymayı hedeflemektedir. Aynı zamanda bu atlas, Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusya'sı arasındaki stratejik sınır bölgesi olan Don Nehri havzası hakkında sunduğu coğrafi, demografik ve sosyo-politik bilgileri de ele alarak Rusların bölgesel anlayış ve politikalar üzerindeki etkilerini analiz etmeyi hedeflemektedir.

1. I. Petro Dönemi'nde Rusların Karadeniz'e Yönelik Genişleme Girişimi ve Cornelius Cruys'un Rus Hizmetine Alınması

XVII. yüzyılın sonlarına doğru Çarlık Rusya'sının açık denizlere erişiminde önemli sınırlamalar bulunmaktaydı. Ülkenin uluslararası pazarlara açılan tek kapısı, Beyaz Deniz üzerinde 1584 yılında kurulan Arhangelsk limanıydı (Perrie, 2006, s. 10). Ancak bu liman ve limanın açıldığı Beyaz Deniz'in yılın yarısından fazla süresiyle donmuş olması, ciddi bir engel oluşturmaktaydı. Diğer yandan, 1556 yılında Astrahan Hanlığı'nı ele geçirmesiyle erişim sağladığı Hazar Denizi'nin ise kapalı bir deniz olması, ticari ve ekonomik gelişmeyi kısıtlamaktaydı (Zolotarev vd. 1988, s. 5). Bu durum, Çarlık Rusya'sının dış dünya ile olan bağlantılarının kurulamamasına ve ülkenin gelişimine engel olarak görülmekteydi. Dolayısıyla, Rusların ekonomik ve ticari gelişimini sağlayabilmesi için coğrafi engelleri ortadan kaldırması ve ulusal çıkarları doğrultusunda siyasi bir genişleme gerçekleştirmesi zorunlu hale gelmiş bulunmaktaydı. Bu gereklilik, kesintisiz bir şekilde ticari faaliyetlerin sürdürülebileceği sıcak denizlere erişim ihtiyacını jeopolitik bir öncelik olarak ortaya çıkarmıştır. Bu düşünceyle harekete geçen Çarlık Rusya'sı, ithalat ve ihracatını artırmak ve Akdeniz havzasının sunduğu Afrika ile Orta Doğu'nun zenginliklerine daha kolay erişim sağlamak amacıyla, öncelikle Karadeniz'e ve ardından Baltık Denizi'ne doğru bir genişleme politikası izlemeye başlamıştır. Bu süreç, Rusların jeopolitik stratejisinde deniz hakimiyetinin önemini ve bir deniz gücü oluşturmanın gerekliliğini öne çıkarmıştır.

1682 yılında Çarlık Rusya'sında tahta çıkan I. Petro, ülkenin açık denizlere erişimini devlet politikasının merkezine yerleştiren önemli bir figür olmuştur. Ayrıca I. Petro, ülkenin Batı Avrupa'nın gerisinde kaldığını fark ederek ülkeyi çağdaştırma sürecini de başlatmıştır.

Bu çağdaşlaşma çabası, özellikle askeri ve eğitim alanlarında yapılan reformlarla, Rusya'yı batılı devletlerin seviyesine getirme amacını taşımaktaydı. I. Petro, bu süreçte Rusya'nın küresel etkinliğini artırma ve Batı Avrupa ile ilişkilerini güçlendirme yönünde deniz gücünün kritik önemini anlamıştır. Bu bağlamda, Rusya'nın denizlere erişimi açısından en uygun yolun, 1684 yılından itibaren Kutsal İttifak'a (Avusturya, Venedik, Lehistan) karşı savaştan Osmanlı Devleti'nin kontrolündeki Karadeniz olduğunu görmüştür. Bu stratejiyle Çarlık Rusya'sının Avrupa ile ticareti de hedeflenmiştir. Nitekim Çarlık Rusya'sı, Kutsal İttifak üyeleri arasına 1686 yılında dahil olmuş ve I. Petro, Osmanlı Devleti'nin kuzeyindeki önemli askeri üssü olarak bulunan Azak Kalesi'ni ele geçirmek üzere harekete geçmiştir (Kurat, 2020, s. 272).

I. Petro'nun Azak Kalesi'ne yönelik planı, 1695 yılında düzenlenen seferle uygulamaya konulmuştur. Ancak bu ilk seferde, Osmanlı Devleti kaleyi başarılı bir şekilde savunarak Rusların geri çekilmesini sağlamıştır. Osmanlılar, deniz yoluyla kaleye sürekli olarak insan, cephane ve gıda desteği sağlayarak etkili bir savunma yapabilmıştır. Bunun üzerine Rus cephesinde, donanmalarının olmaması nedeniyle deniz kenarındaki kaleyi tam anlamıyla kuşatamamaları, bu başarısızlığın ana nedeni olarak görülmüştür (Tarle, 1994, s. 17). Bu durum karşısında I. Petro, kalenin ele geçirilebilmesi için bir donanmanın şart olduğunu anlamıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nin Karadeniz ve Azak Denizi kıyılarına hâkim olması nedeniyle Çarlık Rusya'sı gemi inşa çalışmalarını nehirlerde gerçekleştirmek zorundaydı. Bu sebeple Ruslar, Don Nehri'nin bir kolu olan Voronej'de savaş gemileri inşa etmek için bir tersane kurmaya başlamıştır. Bu tersanede çalışmak üzere Batı Avrupa'dan denizcilik alanında yetenekli insanlar davet edilmiş ve inşa edilecek gemilerin ise Hollanda gemi yapım modeline göre yapılması kararlaştırılmıştır (Bushkovitch, 2018, s. 98). Bu kaleye ikinci kez saldırmak isteyen Çarlık Rusya'sı, Voronej'de inşa ettiği iki firkateyn, dört ateş gemisi, 23 kadirge ve birçok irili ufaklı tekneyle yeni sefere hazırlık sağlamıştır (Gribovskiy, 2012, s. 10). Bu hazırlıkların ardından Azak'a 1696 yılında ikinci bir sefer düzenlenmiş ve kale, Çarlık Rusya'sı tarafından işgal edilmiştir. Azak Kalesi'nin ele geçirilmesi, Rusya'nın güney denizlerine doğru genişlemesinin başlangıcı olmuştur. Bu önemli gelişmenin ardından Ruslar, bölgedeki stratejik konumlarını daha da güçlendirmek adına Azak Denizi'nin kuzeyinde Taganrog (Taygan olarak da bilinir) bölgesinde bir liman inşasına koyulmuştur. Ayrıca I. Petro, Karadeniz üzerinde yeni bir liman elde etmek amacıyla planlar yapmaya başlamıştır (Veselago, 1939, s. 18). Bu stratejik hamlenin bir parçası olarak Rusya'nın güneydeki filosunu genişletme ve Batı Avrupa'nın denizcilik alanındaki ileri tekniklerini Rusya'ya aktarma çabası içinde olan I. Petro, kendisinin de yer aldığı bir elçilik heyetiyle 1697-1698 yıllarında Hollanda ve İngiltere'ye gitmiştir. Bu girişim, Rusya'nın denizcilik kapasitesini artırma ve Batı Avrupa'daki devletler gibi denizcilik sahnesinde etkin bir rol oynama yolundaki önemli adımlarından biri olmuştur (Bogoslovskiy, 1940, s. 373). Yurtdışına çıkan I. Petro'nun ilk durağı Hollanda olmuş ve burada denizcilik alanında deneyimli insanları, Rusya'nın hizmetine kazandırmayı hedeflemiştir. Aynı zamanda Hollanda'daki tersanelerde çalışarak denizcilik bilgisini artırmak isteyen I. Petro, buradaki subaylar ve gemi yapımı konusunda uzmanlaşmış ustalarla yakından temas kurması, Rus hizmetine alacağı isimlerin şekillenmesini de sağlamıştır. Bu etkileşimlerin sonucunda, Cornelius Cruys hakkında olumlu bilgiler edinen I. Petro, çalışma isteğini iletmış ve Cruys da Rusya adına çalışmayı kabul etmiştir (Elagin, 1864, s. 98).

Rusya'da Cornelius İvanoviç Cruys olarak tanınan bu kişi, 14 Haziran 1657 yılında Norveç'in Stavanger şehrinde doğmuştur. Cruys, gençliğinden itibaren kendini denizcilik işine adanmıştır. Portekiz ve İspanya himayesindeki ticaret gemileriyle çok kez Hindistan, Amerika ve Akdeniz'e yelken açmıştır. Ayrıca gemilerin, limanların, kalelerin inşasına da katılmıştır. Cruys,

özel armatörlerin ticaret gemilerinde çalıştıktan sonra Hollanda'nın Amsterdam Amirallığı'nde hizmet vermeye başlamıştır. Burada dönemin güçlü denizci gücü olan Hollanda'nın savaş gemilerinin inşası ve donatılması görevlerinde bulunmuştur (Polovtsov, 1903, s. 501). Cruys, Amsterdam'da çalıştığı sırada I. Petro ile tanıştıktan sonra Rus hizmetine dahil olmuş⁴ ve 1698 yılında Moskova'ya gelerek Cruys'a koramiral rütbesi verilmiştir (Şeremetyev, 1989, s. 83; Mas-sie, 2015, s. 334). Ardından I. Petro ile aynı sene Voronej'e doğru yolculuk etmiştir. Burada I. Petro tarafından oluşturulan gemilerin ve tersanelerin denetleme görevini gerçekleştirmiştir. Aynı zamanda Rusların, Karadeniz'e yönelik ilk filosunu genişletme çalışmaları kapsamında Azak Denizi'nde bir tersane inşasının çalışmalarında bulunmuştur (Milāşeva vd, 2023, s. 178). Ayrıca bu zamana kadar inşa edilen gemilerin ise yetersiz olduğunu gözlemlemiştir. Cruys, bu gemilerin güvenilmemesi gerektiğini söylemiş ve Osmanlı Devleti ile mücadele etmek için tamamen yeni bir filo inşa edilmesinin elzem olduğuna dair görüş bildirmiştir. Cruys, seyrüsefer için uygun görmediği savaş gemilerini tamir ederek iyi duruma getirmiş ve yeni gemi inşasına öncülük etmiştir. İlk Rus yapımı olan 58 toplu "Tanrı'nın lütfu" anlamına gelen *Goto Predestinatsiya* adlı savaş gemisinin I. Petro ile yapımını denetlemiştir. Bunların yanında Cruys'un gemi, silah ve malzeme listelerini hazırlamak için yürüttüğü işler de gemi inşa sisteminin önemli iyileştirme çalışmalarından biri olmuştur (Elagin, 1864, s. 116). 1699 yılına gelindiğinde, I. Petro tarafından kurulan donanmanın amirali olan Franz Y. Lefort'un ölümünden sonra amiral olarak atanan Fyodor A. Golovin'in denizcilik konularında yeterli tecrübeye sahip olmaması nedeniyle en yakın danışmanı olarak Cruys atanmış ve filonun yönetiminde önemli bir rol üstlenmiştir (Polovtsov, 1903, s. 501-502; Titlestad, 2003, s. 17).

Kutsal İttifak üyeleri, Osmanlı Devleti ile savaşı sonlandırmak amacıyla Ocak 1699'da Karlofça Antlaşması'nı imzalarken Çarlık Rusya'sı bu genel antlaşmanın dışında kalmayı tercih etmiştir. Bunun yerine Çarlık Rusya'sı, Osmanlı Devleti ile ayrı bir antlaşma imzalamak amacıyla ateşkes sürecine katılmıştır. Bu durumun sebebi ise I. Petro'nun Osmanlı Devleti üzerindeki hâlâ gerçekleştirmek istediği planlarının olmasıydı. Özellikle Karadeniz'de bir liman edinme arzusu, I. Petro'nun öncelikli hedefleri arasında yer almaktaydı ve bu bağlamda, stratejik öneme sahip Kerç Boğazı'nda bir kale ve liman isteği ön plana çıkmıştır. Bu durum, Çarlık Rusya'sının Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerinde yeni bir safhanın başlangıcı anlamına gelmekteydi. I. Petro, İstanbul'da yapılacak olan barış görüşmeleri için Sultan II. Mustafa'ya (1695-1703) Rusların sadece karada değil, aynı zamanda denizde de güçlü bir devlet olduklarını göstermek için hazırlık yapmaya başlamıştır. I. Petro'nun planına göre, bir filoyu hazırlayarak Karadeniz üzerinden İstanbul'a göndermek ve burada yapılacak olan antlaşmada, Osmanlı Devleti'ne güç gösterisi yaparak Karadeniz üzerindeki taleplerinin kabul edilmesini sağlamaktı. Bu hazırlıklar kapsamında, Ağustos 1699 yılında Cruys komutasında 10 gemilik Rus filosu, Kerç Boğazı'na gönderilmiştir. Ancak Kerç Boğazı'na varan Rus filosu, burada Hasan Paşa komutasındaki 14 parça gemiden oluşan Osmanlı filosu ile karşılaşmıştır. Osmanlılar, Rusların Karadeniz üzerinden İstanbul'a ulaşma niyetini öğrenerek karşı çıkmaya başlamıştır. İki taraf arasında

⁴ Cornelius İvanoniç Cruys'un Rus hizmetine dahil olduktan sonra Amirallik yönetimine ilişkin yaptığı düzenlemeler, gemi inşasının gelişimine ilişkin materyaller, 1700-1721 Kuzey Savaşı'na dair raporlar ve 1710-1711 Osmanlı-Rus Savaşı için yaptığı hazırlıklar gibi faaliyetlerine dair belgeler, Rusya Devlet Askeri-Deniz Filosu Arşivi'nde adına ait fonda yer almaktadır. Bu arşivde bulunan *Kantselyariya Admirala K. Kryusa (1698-1727)* fonu için bkz. RGAVMF, F. 234, Op. 1, D. 1-73. Ayrıca Cornelius Cruys ve arşivde yer alan belgeleri hakkında yapılan çalışma için bkz. Mazur, T. P. (2008). *Jizn ve Deyatelnost Admirala Korneliusa Kryusa (Katalog Dokumentov RGAVMF)*. St. Petersburg: RGAVMF İzd.

müzakereler yapılmaya başlanmış ve bu görüşmelerde Osmanlılar, sadece Ruslar tarafından elçi olarak gönderilen Yemelyan İ. Ukraintsev'in bulunduğu "Krepost" adlı Rus gemisinin, Osmanlı gemileri eşliğinde İstanbul'a gitmesine sıcak bakmaktaydı (Ünal, 2012, s. 226-228). Bu durum üzerine Baltık Denizi'nde İsveç'e karşı savaş başlatma niyetinde olan Rusya, aynı dönemde Osmanlı Devleti ile olan ateşkesini bozarak bir savaş açma fikrine dair çekinceleri nedeniyle Osmanlıların isteklerini onaylamak zorunda kalmıştır. Böylece yapılan görüşmeler sonucunda, bir düzine gemiyle gelen Rus filosunun sadece "Krepost" adlı gemisinin İstanbul'a gitmesine karar verilmiştir. Bu geminin Kerç Boğazı'ndan ayrılmasıyla birlikte Cruys ise Voronej'e geri dönmüştür (Titlestad, 2003, s. 18-19). I. Petro'nun, filosunu Karadeniz'den İstanbul'a gönderme girişimi ve Kerç Boğazı'na yönelik hedefleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Ancak I. Petro, bu seyahat sırasında Azak Denizi'ne giden en önemli su yollarından biri olan Don Nehri'nin incelenmesini planlaması, Rusların bir sonraki hamleleri için önemli bir gelişme olmuştur. Nitekim bu inceleme doğrultusunda Cruys, Don Nehri ve Azak Denizi üzerinde önemli bilgiler toplayarak bir atlas hazırlamıştır (Bagrow, 2005, s. 317-319).

2. Rusların Bölgesel Keşif Çabaları: Don Nehri Atlası

Çarlık Rusya'sı, Osmanlı Devleti'ne karşı yürüttüğü mücadelede, coğrafi açıdan bir dizi engelle karşı karşıya kalmıştır. Bu zorlukların en önemlilerinden biri, Rus donanmasının gemilerinin Don Nehri üzerinde inşa edilmek zorunda olunması ve bu nehrin seyrüsefer koşullarının mevsimsel duruma göre değişkenlik göstermesiydi. Kış aylarında nehrin donması, deniz operasyonlarını ve diğer önemli faaliyetleri durdururken, ilkbahar mevsiminde buzların erimesiyle yaşanan taşkınlar da nehir üzerindeki seyrüseferi oldukça güçleştirmektedir. Mevsimsel donma ve taşkınlar dışında, Don Nehri'nin belli kesimlerinde su seviyesinin önemli ölçüde değişebilmesi, nehirde güvenli bir şekilde seyir yapılacak gemi türlerini de sınırlamaktadır. Nehrin döküldüğü Azak Denizi'nin de sığ bir deniz olması, gemi türünü kısıtlarken askeri hareketlar üzerinde önemli bir etki oluşturmaktadır. Ayrıca Don Nehri'nin çevresi ve yatağında, Türk ve Kazak topluluklarının bulunduğu belirli stratejik bölgeler, Rus gemilerinin geçişine engel oluşturabilecek başka bir faktördür. Bu coğrafi ve demografik engeller, Rusya'nın filosunu genişletme ve askeri faaliyetlerini etkin bir şekilde sürdürebilme çabalarını önemli ölçüde etkilemiştir (Boeck, 2008, s. 494-495). Bu nedenle, Don Nehri ve Azak Denizi'nin detaylı coğrafi ve seyrüsefer özelliklerini anlamak, Rusya için stratejik açıdan büyük önem taşımıştır. Bu bilgilerin edinilmesi, Rusya'nın askeri ve deniz stratejilerini şekillendirmesi adına kritik bir rol oynamaktaydı. Bu doğrultuda, Cornelius Cruys'un bölgede yaptığı gözlemlere dayanarak hazırladığı atlas önemli bir çalışma olmuştur.

Corneilus Cruys tarafından hazırlanan atlas hem metin hem de grafiksel çizim ve harita belgelerinden oluşmaktadır. Bu belgeler, çeşitli bölümler halinde gruplandırılmıştır. Ayrıca Don Nehri bölgesinin coğrafyası ve sosyo-politik durumu hakkında ayrıntılı bilgiler içermektedir. Bu atlas, Corneilus Cruys tarafından I. Petro'nun oğlu Çareviç Aleksey Petroviç'e el yazısıyla yazılmış bir ithafla başlamaktadır. Ardından Don Nehri ile ilgili coğrafi isimler, bölgenin halkları, yerleşim yerleri ve demografik yapısı ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Ayrıca Azak Denizi ve Kazakların, Azak Kalesi işgali hakkında da tarihsel bilgiler vermektedir. Bu bölümden sonra Çarlık Rusya'sının 1699 yılında Azak'tan İstanbul'a deniz yoluyla gönderdiği elçilik heyetinin İstanbul Boğazı girişindeki sahil şeridinin ve Kırım'ın güney sahillerine dair ölçümlerini içeren eskizleri yer almaktadır. Bu atlasın son bölümünde ise Don Nehri'nin Voronej'den Azak Denizi'ne kadar olan kısmını içeren 15 adet coğrafi harita yer almaktadır. Bu haritalar, Don Nehri'nin uzunluğu

boyunca 27 bölüme ayrılmıştır. Tüm haritalarda bir pusula gülü ile mil ve verst ölçeğinde ölçüm cetvelleri yer almaktadır. Bu haritalar; Don Nehri'nin kıyı şeridi, akıntıları, girdapları, sığ suları, taşkın alanları, nehir birleşim yerleri, eski nehir yatağı, derinliği, toprak koşulu ve gemilerin seyrüsefere elverişliliği ile ilgili bilgiler aktarmaktadır. Ayrıca nehrin çevresindeki arazi, dağlar, ormanlar, göller, yerleşim yerleri, manastırlar, kaleler ve iskeleler hakkında da bilgiler bulunmaktadır. Haritaların birinde kuzeyde Mojayk Nehri'nden Voronej Nehri'ne kadar olan coğrafi alanı, şehirleri ve Don Nehri'nin kaynağı da dahil olmak üzere irili ufaklı nehirlerin su havzalarını gösteren bir ek bulunmaktadır. Bu ekte, Moskova'dan Voronej'e olan yol da gösterilmektedir. Bir başka harita ise Don Nehri'ni Volga (İdil) Nehri'ne bağlamak için planlanan kanal inşasının yapılacağı bölgeyi göstermektedir.

Atlasın giriş bölümünde, Çareviç Aleksey Petroviç'e bir dizi nasihat vererek başlamakta ve Petroviç'e, babası I. Petro'nun izlediği yolu sürdürmesinin önemi anlatılmaktadır. Cruys, bu bölümde daha güçlü bir Rusya inşa etme amacının altını çizmekte ve bu hedefe ulaşmak için Rusya'nın Beyaz Deniz, Doğu Denizi (Ohotsk Denizi), Hazar Denizi ve Azak Denizi gibi mevcut denizlere ek olarak daha fazla denize uzanması gerektiğini belirtmektedir. Özellikle, Rusya için bir sonraki stratejik hedefin, Karadeniz olması gerektiğini ve bu bölgedeki ticari faaliyetlerin devletin gelirini artıracaklarını öne sürmektedir. Cruys, Rusya'nın Osmanlı Devleti'nden ele geçirdiği Azak Kalesi'nden sonraki adımlarını da anlatarak Kerç Boğazı'ndan İstanbul'a kadar uzanacak bir deniz yoluyla Rus gemilerinin bu bölgeye ulaşabilme kapasitesini kanıtlamayı hedeflediklerini ifade etmektedir. Ayrıca Rus gemilerinin varlığı sayesinde Kuban ve Kırım Tatarlarının Rus topraklarına yönelik akınlarına cesaret edemediklerini belirten Cruys, bu nedenle Petroviç'in devletin ilerlemesini ve yayılmasını sürdürmesi için deniz gücüne sahip olması gerektiğinin önemini vurgulamaktadır (RGAVMF, F. 1331, Op. 4, D. 746, L. 1). Nitekim bu nasihatler, tahtın varisi olan Petroviç'in gelecekteki politikalarına yön vererek Rusya'nın bölgedeki etkinliğini ve gücünü artırma amacını taşımaktadır.

Atlasın giriş bölümünden sonra Don Nehri'nin etimolojik kökeni ve tarihsel önemi üzerinde durulmaktadır. Bu nehrin, Kazaklar ve Ruslar tarafından Don; Tatarlar tarafından Ten olarak adlandırıldığını söylemektedir. Öncesinde ise bu nehrin Yunanlar ve Romalılar tarafından Tanais ya da Gaius Plinius'a göre Silus, Amazon ve Amastris olarak adlandırıldığından bahsetmektedir. Ardından Diodoros'un kitabına göre bu nehrin, Avrupa ve Asya kıtalarını birbirinden ayırdığından bahsetmektedir. Cruys, verdiği bu atıfların yanı sıra en doğru bilgilerin kendisi tarafından 1699 yılında bu nehirde yapmış olduğu keşfin sonucunda sunduğunu belirtmektedir. Cruys, Don Nehri'nin bir kısmının Avrupa'da diğer kısmının ise Asya'da olduğunu belirtir ve böylece nehrin, Asya ile Avrupa ortasında olmadığını ve bu kıtaları ayırmadığını söylemektedir. Ayrıca Cruys, eski eserlerde Don Nehri'nin oluşumuna dair bilgilerin yetersiz olduğunu söyleyerek kökeninin Tula şehri yakınlarındaki İvan Gölü'ne dayandığından bahsetmektedir. (RGAVMF, F. 1331, Op. 4, D. 746, L. 2).

Bu atlas, I. Petro'nun güneyde yürüttüğü gemi inşa faaliyetlerini etkin bir şekilde sürdürebilmesi için Moskova ile Voronej'deki tersane arasında kapsamlı bir yol bağlantı çalışması gerçekleştirdiğinden bahsetmektedir. Cornelius Cruys'a göre, Moskova'dan Voronej'e giden 552 verstlik (yaklaşık 588 km) yolun büyük bir kısmı bozkır arazisinden geçmekte ve yol boyunca birçok dağ ve tepe gibi doğal engellerin bulunduğunu aktarmaktadır. Bu zorlu coğrafya göz önüne alınarak, yol boyunca her 3 veya 4 kilometrede bir dinlenme noktaları olarak evler

inşa edilmiş, ayrıca yol boyunca mil taşları dikilerek, yolcuların ve nakliyenin yönünü kaybetmemesi sağlanmıştır. Çünkü yol boyunca uzanan geniş ve ıssız alanların, yaz aylarında kum fırtınaları ve kış aylarında ise yoğun kar yağışı nedeniyle daha da zorlu hale gelmesi, mil taşları ve pusula gibi navigasyon araçlarının önemi artırmıştır. Bunun yanı sıra, Cruys, bu yolda Tatar baskınlarına karşı alınan güvenlik önlemlerini de belirtmiştir. Baskınlardan korunmak amacıyla yol boyunca hendekler kazılmış ve kaleler ile savunma hatları oluşturulmuştur. Bu savunma yapıları hem yol güvenliğini artırmakta hem de sürekli tehdit altında olan bu rotada seyahat edenler ve taşınan malzemeler için koruma sağlamaktadır. Bu altyapı çalışmaları, I. Petro'nun güneydeki gemi inşa çalışmalarını kesintisiz ve güvenli bir şekilde yürütebilmesi için kritik öneme sahip olduğundan bahsetmektedir. Aynı zamanda yol boyunca yetişen bitkiler ve meyve ağaçları hakkında bölgenin ekolojisine dair bilgiler de vermektedir. Atlasta, yazın yol üzerindeki arazide, çeşitli şifalı otlarla birlikte elma, ağaç ve kiraz gibi meyveli ağaçlarla kaplı olduğu bahsedilmektedir. Bu bitkiler ve meyveler, Moskova'daki saray halkının hizmetine sunulmaktaydı. Fakat Cruys, bu bölgedeki hoş görünümlü manzaranın bazen tehlikelere de yol açabildiğini belirtmektedir. Tatarların bu otları ateşe vermesi gibi eylemlerin geniş alanları etkilemekle birlikte Rus köylerine ve konutlarına kadar yayılabildiğinden bahsetmektedir. Bu yüzden Alexander D. Menşikov'un, Voronej'den 194 kilometre uzaklıkta Slobodka köyüne büyük bir hendek kazdığını ve Oranenburg adında küçük bir kale ile bölgeyi tahkim ettirdiğini söylemektedir (RGAVMF, F. 1331, Op. 4, D. 746, L. 2ob). Cruys'un aktardığı bu bilgiler, bölgenin doğal güzelliklerinin yanı sıra karşılaşılan zorlukları ve bu zorluklara karşı alınan tedbirleri de gözler önüne sermektedir. Nitekim bu durum, bölgesel güvenlik önlemlerinin çevresel koşullarla birlikte nasıl iç içe geçtiğini de ortaya koymaktadır.

Cruys'un atlası'nda, Don Nehri ve Voronej şehri üzerine yer alan bilgiler, bölgenin hem doğal hem de stratejik özelliklerine dair detaylar sunmaktadır. Bu atlasta, Don Nehri'nin genişliğinin yaklaşık 600 ile 1200 metre aralığında olduğu belirtilmektedir. Nehrin derinliği ise nisan ve haziran ayları arasında gemilerin geçişlerine uygun derinliklere sahip olduğu ve temmuz ayından itibaren su seviyesinin düşmesiyle bazı yerlerde derinliğin 45 santimetreye kadar indiği aktarılmaktadır (RGAVMF, F. 1331, Op. 4, D. 746, L. 3). Bu durum, nehir kullanımının mevsimlere göre nasıl değişebileceğini ve bu değişikliklerin bölgesel taşımacılık ve ticaret üzerindeki etkilerini de göstermektedir. Ardından bu nehrin bir kolu olan Voronej ve oradaki tersane hakkında da önemli bilgiler aktaran Cruys, dönemin Rusya'sındaki askeri ve endüstriyel gelişmeleri yansıtmaktadır. Toprak ve kumlu bir dağ üzerine kurulan Voronej şehrinin adını, yakınından geçip Don Nehri'ne akan bir nehirden aldığından bahsetmektedir. Bu bölgenin daha önce önemsiz bir kasaba olmasına rağmen I. Petro dönemiyle birlikte kalelerle güçlendirilmiş bir donanma merkezine dönüştüğünü söylemektedir. Burada çoğunlukla Hollanda tarzında gemilerin inşa edilmekte olduğunu ve gemilerin kalafatlamak ve onarmak için bir rıhtıma sahip olduğundan bahsetmektedir. Cruys, Voronej'in mükemmel bir tersane ve güçlü bir donanmanın üssü haline geldiğini söylemektedir. Burada tersanenin bulunduğu nehrin, 80 topa sahip savaş gemilerinin geçebileceği derinliğe sahip olduğunu belirtir ve bu nedenle, I. Petro'nun gemi yapımı için bu bölgeyi seçmesinin doğru bir karar olduğunu vurgulamaktadır. Aynı zamanda civardaki ormanların ise gemi yapımı için uygun olduğunu ve özellikle meşe, kayın, ıhlamur ve çam ağaçlarının olmasını önemli görmektedir. Ayrıca bu tersanenin, Romanov ve Tula'da demir madenlerine yakın olmasının da önemli olduğunu vurgulamaktadır. Cruys, burada 1696 yılında I. Petro'nun emriyle yapılan çapa, halat ve diğer gemi malzemelerinin muhafazası için Amster-

dam'dakilere benzer tamamı taştan yapılmış bir mahzen ve cephanelik inşa edildiğinden bahsetmektedir. Bunun yanında halat ve testere imalathaneleri, çeşitli bakır ve demir topların dö-küldüğü dökümhanelerin de mevcut olduğunu söylemektedir. Bu bölgeye Sibiryaya ve Kazan'dan gelen madenlerin işlendiğini, ayrıca Kiev yakınlarındaki Lehistan'dan ve Don'un havzasından güherçilenin de elde edilebileceğini söylemektedir (RGAVMF, F. 1331, Op. 4, D. 746, L. 3-3ob). Bu zengin kaynaklar, Voronej'in gemi yapımı ve donanma için stratejik bir merkez haline gelmesine olanak tanımaktaydı.

Cruys bu atlasta, Don Nehri havzasının siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel yapısı hakkında da bilgiler aktarmaktadır. Don Nehri civarında bulunan Kazakların yerleşim yerlerinin en önemlisinin Çerkaski kasabası olduğunu söylemektedir. Bu kasabanın, Don Nehri'nin ortasında bulunan bir adada konumlandığını ve bölgedeki 39 Kazak kasabası arasında ana kasaba olarak bulunduğunu belirtmektedir. Çünkü bu kasabada, Don Kazakları hetmanının ikamet ettiğinden bahsetmektedir. Ayrıca bu kasabanın, 80 adet topa sahip olan kale burçları ve kulelerle güçlendirilmiş sekiz bin adamdan oluşan bir garnizon bölgesi olduğunu söylemektedir. Cruys, bu kasabadaki herkesin denizcilik becerilerine sahip olduğunu ve genellikle Kazakların askeri meseleleri konuştuğu yer olduğunu vurgular ve burada Türkçe, Rusça ve Kazak (Balaçka) dillerinin de konuşulduğunu belirtmektedir. Böylece atlasta, bölgenin kültürel çeşitliliğini ve farklı etnik gruplar arasındaki etkileşimleri yansıtılmaktadır. Aynı zamanda Cruys, Kazakların yaşam tarzları hakkında da bilgi vermektedir. Çizdiği haritalara örnek vererek Don Nehri'nin her iki yakasındaki arazinin ormanlar, kayalık tepeler, kum tepeler gibi engelleri olduğundan söz etmektedir. Bu durumda toprağın çoğunlukla sürülebilir olmadığı için tarıma elverişsiz olduğunu, ancak Kazakların zorlukla kendilerine yetebilecekleri kadar tarım ürünlerini ekebildiğini söylemektedir. Bu durum, Kazakların yaşam biçiminde ve ekonomik faaliyetlerinde, Don bölgesinin coğrafi koşullarının belirleyici bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Bölge, tarım faaliyetleri için engebeli ve zorlu arazi koşullarına sahip olmasına rağmen, Don Nehri'nin zengin balık kaynakları ve nehrin her iki yakasında bulunan sığır, koyun, domuz ve çeşitli av hayvanları, Kazakların beslenme alışkanlıkları üzerinde önemli bir rol oynamıştır. Bu nedenle, Kazaklar daha çok hayvansal ürünler üzerine yoğunlaşmışlar; balık, et, yumurta ve süt gibi gıdaları temel besin kaynakları olarak benimsemişlerdir. Don bölgesinin bu zengin doğal kaynakları, Kazakların ekonomik yapısını ve yaşam tarzlarını şekillendirmede kritik bir öneme sahiptir ve bu durum, bölgenin coğrafyasının, yerel toplulukların kültürel ve ekonomik pratiklerini nasıl etkileyebileceği konusunda dikkate değer bir örnek olmaktadır. Ayrıca bu atlas, Kazak toplumunda, içki kültürünün varlığına ve bu alışkanlığın askeri disiplinle nasıl dengelendiğine dair önemli bir gözlem sunmaktadır. Kazakların gündelik yaşamlarında içkiye olan eğilimlerinin belirgin olmasına rağmen, askeri seferler ve özellikle deniz seferleri sırasında sarhoşluğun nadir görülmesi, disiplin anlayışının bir yansıması olarak belirtilmektedir. Kazakların askeri görevlerde, içki tüketimini ciddi şekilde kısıtlandığı ve bu kuralı ihlal edenlerin ağır cezalara çarptırıldığı bilinmektedir (RGAVMF, F. 1331, Op. 4, D. 746, L. 3-3ob). Bu durumun gemilerde ve seferlerde yüksek disiplin ve düzenin sağlanmasının, savaş etkinliğini koruma ve gemideki düzeni sürdürme açısından kritik bir öneme sahip olduğunu göstermektedir. Böylece Kazakların seferlerde, alkol tüketimine karşı katı tutumları, askeri faaliyetlerde başarıya olan katkıları ve disiplinli bir askeri yapıyı teşvik etmeleriyle dikkat çekmektedir.

Bu atlasta, Don Kazaklarının yanı sıra Zaporozje Kazakları ve hetmanı olan İvan Mazepa'dan da bahsedilmektedir. Özellikle Zaporozje Kazaklarının hetmanı hakkındaki bilgilerin, bu bölgenin siyasi ve askeri tarihinde önemli bir yer tutmaktadır. İvan Mazepa'nın, I. Petro'nun

himayesi altında olduğu ve iyi silahlanmış 70 binden fazla adamı sahaya sürebilecek kapasitede bir ordusu bulunduğu belirtilmektedir. Hetmanın başkentinin Baturin olduğunu ve topraklarının Dinyeper ile Don arasındaki geniş arazi boyunca uzandığından bahsedilmektedir. Cruys aynı zamanda, bu Kazak grubunun daha önce Lehistan'a bağlı olarak varlığını sürdürdüğünü, ancak Lehistan soylularının baskıları nedeniyle zorluklar yaşadıkları için Rus çarının himayesine girdiklerini anlatmaktadır. Lehistan'a karşı Bohdan Hmel'nitski liderliğinde başarı kazanan bu Kazaklar, uzun vadede Lehistan'a direnemeyeceklerini anlayınca topraklarını Çarlık Rusya'sının koruması altına bırakmışlardır. Ayrıca Cruys, ardından Zaporozje Kazakları hetmanı olan Petro Doroşenko'nun Osmanlı Devleti himayesine girmek için girişimlerde bulunduğunu ve bu durumun Rusları harekete geçirerek Doroşenko'yu boyun eğdirmeye zorladığını belirtmektedir (RGAVMF, F. 1331, Op. 4, D. 746, L. 4). Kazaklar için Rusların resmî belgelerinde sadık olarak adlandırılmalarına rağmen, anlamsız ve kararsız davranışlarda bulunduğu belirtilmektedir (RGAVMF, F. 1331, Op. 4, D. 746, L. 4ob). Ancak Cruys bu iki Kazak topluluğu arasında, Don Kazaklarının Zaporozje Kazaklarına göre daha sadık olduklarını ve isyan çıkarmadıklarını söylemektedir (RGAVMF, F. 1331, Op. 4, D. 746, L. 5). Bu bilgiler, dönemin Doğu Avrupa'sında Kazakların stratejik konumu ve büyük güçler arasındaki askeri ve diplomatik manevraların karmaşıklığını anlatmakla beraber Kazakların hem himaye arayışlarını hem de bölgesel güç dengeleri içindeki konumlarını daha iyi anlaşılmasına olanak tanımaktadır.

Cruys atlasında, Don Kazakları ve Zaporozje Kazakları hakkında bu iki grubun dilleri, evleri, kıyafetleri ve ibadet şekillerindeki benzerliklerden yola çıkarak onların tek bir halk olarak düşünülmesi gerektiğini savunmaktadır. Bu tespit, Don Nehri havzasındaki grupların etnik ve kültürel bağlarının ne kadar güçlü olduğuna dair önemli bir gözlemi yansıtmaktadır. Bu halk arasında Kazak erkeklerinin cesareti ve yiğitliği vurgulanmış ve onların Lehistanlılar gibi giyindikleri belirtilmiştir. Aynı zamanda Kazak kadınları hakkında da bilgiler veren Cruys, onların güzelliklerini, siyah saçlarını ve kara gözlerini öne çıkarırken Türk kadınları gibi temiz ve güzel giyindiklerinden bahsetmektedir (RGAVMF, F. 1331, Op. 4, D. 746, L. 4ob). Ayrıca Cruys, Kazak toplumunda evlilik ve kadınların konumuna dair dikkat çekici bir görüş sunmaktadır. Bu atlasa göre Kazaklar arasında evlilik ilişkilerinde, bir kocanın karısı üzerinde koşulsuz bir hakka sahip olduğunu ve hatta sıkıldığı zaman karısını pazar yerinde para karşılığında köle gibi satabildiğini belirtmektedir (RGAVMF, F. 1331, Op. 4, D. 746, L. 5). Bu bilgiler, o dönemde Kazak toplumunda kadınların statüsü hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Nitekim bu atlas, dönemin kültürel normlarını ve sosyal yapılarını anlamak ve karşılaştırma yapmak için dikkate alınması gereken önemli bir eser olmaktadır. Cruys'un bu detaylı anlatımları, Don ve Zaporozje Kazaklarının gündelik yaşamlarına, kültürel pratiklerine ve dış dünya ile olan etkileşimlerine ışık tutmaktadır. Aynı zamanda bu atlas, Kazakların savaşçı kimliklerinin ötesinde, kültürel bir mirasa sahip olduğunu ve bu mirasın, bölgedeki Türkler ve Lehiler gibi dış etkenlerle şekillendiğini göstermektedir.

Bu atlas, Kazakların kişilik özellikleri, savaşçı becerileri ve adalet anlayışlarına dair bir portre de çizmektedir. Kazak toplumunda, büyük hırsızlık suçunun iki güvenilir tanık tarafından kanıtlanması üzerine ölüm cezası verildiğinden bahsedilmektedir (RGAVMF, F. 1331, Op. 4, D. 746, L. 5). Kazakların doğaları gereği iyi kalpli ve cömert olduklarını, ancak askerlik sanatında diğer topluluklardan daha kurnaz davrandıklarını vurgulamaktadır. Kazakların, düşmanlarına karşı avantaj elde etmek için ani saldırılar düzenleme ve onları farkında olmadan tuzağa düşürmek konusunda yetenekli oldukları anlatılmaktadır. Ayrıca Kazakların açlık ve susuzluk

gibi savaşın getirdiği zorluklara karşı dayanıklı ve savaş meydanlarında cesur oldukları da belirtilmektedir. Bu özellikler, onların savaşçı bir topluluk olarak üstün kabiliyetlerini ve zorlu koşullar altında bile mücadele edebildiklerini göstermektedir (RGAVMF, F. 1331, Op. 4, D. 746, L. 4ob). Bu özellikler, Kazakların askeri yetkinliklerinin anlaşılmasına olanak tanımaktadır.

Bu atlas, Kazakların ekonomik ve askeri faaliyetleri hakkında da önemli bilgiler sunmaktadır. Kazaklar arasında tüccarlık mesleğinin pek yaygın olmadığı belirtilmekte ve bunun yerine denizcilik ve askeri mesleklerin daha çok ilgi gördüğü vurgulanmaktadır. Kazakların, genellikle Osmanlılar, Kalmuklar, Kırım ve Kuban Tatarlarına düzenledikleri baskınlarla geçimlerini sağladıkları ve bu baskınlardan elde ettikleri ganimetlerle yaşamlarını sürdürdüğü anlatılmaktadır. Kazakların, silahlarının genellikle hafif olduğunu, ancak ele geçirdikleri Osmanlı kadirgalarındaki ağır toplar sayesinde daha ağır teçhizata da sahip olabildikleri belirtilmektedir. Bu durum, Kazakların hem hafif hem de gerektiğinde ağır silahlarla donatabilecek esnek bir savaş kapasitesinin bulunduğunu göstermektedir. Cruys, ayrıca Kazakların "çayka" adı verilen teknelerinden de bahsetmektedir. Bu teknelerin uzunluğunun 15-21 metre ve genişliğinin 5-6 metre arasında değiştiğini, yanlarında ise yaklaşık 2 metre uzunluğunda saman ya da kamışların bulunduğunu gözlemlemiştir. Bu saman ve kamışların, teknelerin alabora olmasını önlemek için kullanıldığını ifade etmektedir. Teknelerin genellikle kürek çekerek ilerlediğini, ancak rüzgârın yeterli olduğu durumlarda da yelken kullanıldığını belirtmektedir. Kazakların, bu teknelerle Osmanlılar ve Tatarlar ile etkili bir şekilde mücadele ettiğini söylemektedir. Ancak Kazakların, çayka tipi gemilerinin güvertelerinin ağır toplar taşıyacak yapıda bulunmadığı için Osmanlı kadirgalarıyla doğrudan çatışmaya girecek kapasitede olmadığını da belirtmektedir. Kazakların bu teknelerle, daha önce Osmanlı Devleti'nin kontrolünde olan Azak Kalesi'ne rağmen, Don Nehri'nden Azak Denizi'ne ulaşabilmeyi başardıklarını da belirtmektedir. Cruys, genellikle bu geçişlerin geceleri veya sisli havalarda gerçekleştirildiğinden bahsetmektedir. Çünkü bu koşulların dışında Osmanlıların kaleden az sayıda top atışıyla Kazakların ilerlemesini durdurduğunu ifade etmektedir (RGAVMF, F. 1331, Op. 4, D. 746, L. 5-5ob).

Cruys'un bu atlata, Azak Denizi ve çevresine dair bölgenin tarihi hakkında da önemli bilgiler aktarmaktadır. Azak Deniz'nin, antik çağlarda Maeotis Gölü olarak bilindiğini, ancak Türklerin bölgeye gelmesiyle "Azak" isminin kullanıldığını belirtmiştir. Azak şehrinin ise ilk kuruluşunun Nogaylar tarafından gerçekleştirildiğinden bahsetmektedir. Cruys, Osmanlı Devleti'nin hakimiyetine girmeden önce bu bölgede, İtalyan Ceneviz kolonilerinin var olduğunu ve bu kolonilerin, Asya'daki devletlerle geniş bir ticaret ağına sahip olduğunu söylemektedir. Ancak Osmanlı hakimiyeti altına girdikten sonra ticaretin büyük ölçüde sınırlandırıldığını ve Osmanlıların kendi içinde yağ, peynir, havyar ve köle ticareti gerçekleştirdiğini ifade etmektedir. Bu durum, bölgenin ekonomik yapısının nasıl dönüştüğünü ve ticaret dinamiklerinin nasıl değiştiğini göstermektedir. Aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin, bölgedeki stratejik planları çerçevesinde, Safevilerle yürütülen savaşın bir parçası olarak Karadeniz'deki savaş gemilerinin Hazar Denizi'ne sevk edilmesi için Don ve Volga nehirlerini birleştirme girişimlerinden bahsedilmektedir. Bu stratejik hamle için 1569 yılında, Sultan II. Selim döneminde (1566-1574) bir seferin düzenlendiğini, ancak hem Ruslar hem de Kazaklar tarafından engellendiği söylenmektedir. Bunun yanında sefer sırasında, Osmanlı ordusunda vebanın yayılması nedeniyle ordunun geri çekilmek zorunda kalması, seferin başarısızlığının altında yatan diğer sebepler arasında gösterilmektedir. Cruys, Osmanlıların bu geri çekilmesi sırasında Rusların Don Nehri'nin anahtarı olan Azak Kalesi'ni ele geçirmemesi için bölgedeki kaleyi güçlendirme çalışmaları yaptığını da söylemektedir (RGAVMF, F. 1331, Op. 4, D. 746, L. 5ob-6). Cruys, bu bilgileri aktardıktan

sonra 1637-1642 yılları arasında Kazakların, Azak Kalesi'ni işgal sürecine dair ayrıntılara değinmektedir. Bu dönem, Kazakların bölgesel güç dengelerini etkileyen önemli askeri hareketlerde bulunduğu bir zamanı temsil ettiğinden, Kazakların sadece ani baskınlarla sınırlı kalmadığını, daha geniş çapta etkili olabilecek bir güce sahip olduklarını göstermektedir (RGAVMF, F. 1331, Op. 4, D. 746, L. 6ob-9ob).

Bu atlasla yer alan görsel malzemede, I. Petro'nun başlattığı Don-Volga nehirlerinin birleştirilmesi için planlanan kanal projesi de gösterilmektedir. Bu proje, daha önce Osmanlı Devleti tarafından 1569 yılında uygulanmaya çalışılmıştır. Ancak bu projenin getirdiği yüklü maliyet ve bölgedeki coğrafi koşulların olumsuz sonuçları, projenin tamamlanmasına engel olmuştur (İnalçık, 1948, s. 372). I. Petro dönemiyle birlikte Rusların Azak Kalesi'ni ele geçirmesi ve Hazar Denizi'nde de bir limana sahip olması, bu projeyi gündeme getirmiş ve Cruys tarafından bölgede araştırmalar yapılmıştır. Bu atlasla yer alan haritada, Rusların kazı çalışmalarının hacmini azaltmak için İlovlya ve Kamışenka nehirlerinin yatakları kullanılması planlanmıştır. Ayrıca bu kanalın, Volga Nehri'ne bağlandığı kısımda bir şehrin planlandığı ve bu şehre "Petro" adının verildiği gösterilmektedir. Bu bilgiler, projenin kapsamlı ve stratejik bir girişim olduğunu ortaya koymaktadır (RGAVMF, F. 1331, Op. 4, D. 746, L. 32ob-33). Bu proje, 1697 yılında Alman mühendis Johann Breckel tarafından başlanmış, ancak projenin başarılı yürütülememesi üzerine yerine İngiliz John Perry geçmiştir. Fakat bu proje, 1701 yılında İsveç ile başlayan savaş dolayısıyla durdurulmuştur (Zhitkov, 1900, s. 6). Nitekim bu atlas, dönemin Rusya'sının önceden Osmanlı Devleti'nin gündeminde olan bir projeyi hayata geçirme niyetini yansıtmaktadır.

Cornelius Cruys'un atlası, I. Petro'nun Rusya'nın denizcilik kapasitesini geliştirmek ve denizlerdeki hakimiyetini sağlamak amacıyla gerçekleştirdiği hamlelerini detaylı bir şekilde belgelemektedir. Bu çerçevede, Rus deniz filosuna denizlerin ve kıyıların detaylı bir şekilde araştırılması ve haritalandırılması için gerekli ölçüm aletlerinin eklenmesi, filonun hidrografik çalışma kapasitesini artırmış ve Rus denizcilerinin seyrüsefer kabiliyetlerinin gelişmesine önemli katkılar sağlamıştır (Bashanov, 2023, s. 4). Don Nehri Atlası'nda yer alan görsel materyaller de bu çabaların somut örneklerini sunmaktadır. İstanbul Boğazı ile Kefe, Balaklava ve Akyar gibi Kırım'ın güney sahillerinin detaylı eskizleri, 1699 yılında İstanbul'a elçi olarak gönderilen Ukraintsev'i taşıyan Krepost adlı geminin kaptanı Peter von Pamburg, yardımcısı Gendrihson ve kılavuz kaptan Christian Otto tarafından yapılan araştırmalara dayanmaktadır (Bagrow, 2005, s. 317; Ünal, 2012, s. 226). İstanbul Boğazı'na gelen geminin yaptığı ölçümlere göre boğazın ağzından Topkapı Sarayı'na kadar olan 28 kilometrelik bir su yolunun uzandığını ve boğazın 42 metreden 85 metreye kadar değişen derinliklerinin olduğu belirtilmiştir. Ayrıca Karadeniz'den Marmara Denizi'ne doğru hızlı bir akıntının olduğu gözlemlenmiş ve boğazın kıyı görüntüsü çizilmiştir. (RGAVMF, F. 1331, Op. 4, D. 746, L. 10-11ob; Bogoslovskiy, 1948, s. 9). Bu tür detaylı haritalar ve hidrografik veriler, Rusya'nın deniz üzerindeki stratejik hareketlerini planlamada ve Karadeniz üzerinden askeri ve ticari operasyonlar gerçekleştirmesinde kritik bir rol oynamıştır. Bu bilgiler, Rusya'nın denizcilik stratejilerini ve bölgedeki jeopolitik pozisyonunu güçlendirmek için nasıl kapsamlı ve sistemli bir yaklaşım izlediğini göstermektedir.

Bu atlasla birlikte Rusların Azak Denizi ve Karadeniz'e olan ilgisi giderek artmıştır. Rus donanması hizmetine girmiş İsveçli Pieter Bergman, 1701-1702 yıllarında Azak Denizi ve Karadeniz'in kuzey bölgelerine dair detaylı haritalar hazırlamıştır. Özellikle Don Nehri, Taganrog ve Azak Denizi'ne dair oluşturduğu haritalar, bölgenin coğrafi detaylarını ve seyrüsefer özelle-

rini belgelemiştir. Cruys'un atlasıyla birlikte Bergman'ın çalışmaları, bu su yollarının ve çevresindeki toprakların daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır. 1704 yılında ise yardımcı kaptan olan David Volginov'un Azak Denizi'ni Çürük Denizi'ne bağlayan boğazı ölçmesi ve bu boğazın detaylı derinliğinin ölçümünü yapmasıyla bölgenin seyrüsefer haritalarının güncellenmesine önemli katkılar sağlamıştır. Ayrıca I. Petro'nun açtığı Matematik ve Navigasyon Okulu (1701), Rusya'da haritacılık ve diğer bilimsel disiplinlerdeki bilgi birikimin artmasına önemli ölçüde katkıda bulunmuştur. Bu okul, yeni nesil Rus haritacılarının yetişmesine ve batıdaki devletlerin standartlarında eğitim verilmesine imkân tanımıştır (Bagrow, 2005, s. 322). Bu eğitim kurumlarıyla birlikte Rusya'daki bilim ve teknoloji alanındaki gelişmeler, askeri stratejilerin ve politikaların şekillenmesine yardımcı olmuştur. Özellikle 1735 yılının sonunda Osmanlı-Rus Savaşı'nın patlak vermesiyle Ruslar, Osmanlı Devleti topraklarını daha büyük oranda haritalandırmıştır (Bashanov, 2023, s. 10). 1736 yılında Rusya, Azak Denizi ve Ukrayna topraklarının haritasını hazırlama çalışmalarına girişmiştir. Bu dönemde Ruslar, savaş alanı haritasını hazırlamak için Fransız haritalarını referans alırken Cornelius Cruys'un Don Nehri Atlası'ndan da faydalanmıştır (Bagrow, 2005, s. 416-417). Böylece hazırlanan yeni haritalar, I. Petro döneminde yapılanların üzerine koyarak gelişim göstermiş ve Rusların, Osmanlı Devleti topraklarını daha iyi öğrenmelerine yol açmıştır. Bu savaşın ardından Karadeniz'in kuzeyine dair yapılan haritalar da geliştirilmiş ve bu gelişmeler, 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'na etki etmiştir (Bagrow, 2005, s. 475-476).

Sonuç

XVIII. yüzyıla geçiş aşamasındaki Rusya'nın askeri faaliyetleri, doğru ve detaylı haritaların varlığı sayesinde önemli ölçüde ilerleme kaydetmiştir. Karadeniz, Baltık Denizi ve Uzak Doğu gibi stratejik öneme sahip bölgelere yönelik genişleme girişimlerinde, Rusların elde ettiği bölgesel coğrafi bilgiler, büyük önem taşımıştır. Bu süreçte haritalar, bölgedeki eksik bilgileri tamamlayarak Rus komutanların karar verme süreçlerini desteklemiş, ordularının manevra kabiliyetini artırmış ve seferlerin lojistik planlamasında temel bir araç olarak kullanılmıştır. Ayrıca, Ruslar ele geçirdikleri topraklardaki yerleşim yerleri, halklar ve kritik altyapıların inşası için gerekli bilgileri de bu haritalar sayesinde elde etmiştir. Rusya'nın güneye doğru genişlemesi ise bölgeye dair detaylı coğrafi ve stratejik bilgilere duyulan ihtiyacı artırmıştır. Özellikle Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu topraklarda nehirlerde inşa edilen gemilerle askeri seferler planlayan Rusya, bölgenin coğrafi özelliklerine yönelik kapsamlı bilgi edinme gerekliliğiyle karşı karşıya kalmıştır. Bu ihtiyaç doğrultusunda hazırlanan Don Nehri Atlası, Rusya'nın Osmanlı Devleti ile sınır olan bölgelerdeki genişlemesini destekleyen önemli bir kaynak olarak öne çıkmaktadır. Bu atlas, Karadeniz üzerindeki egemenlik mücadelesinde Rusya'nın avantajını artırmak ve bölgedeki deniz hakimiyetini pekiştirmek amacıyla hazırlanmıştır. Don Nehri'nin detaylı haritalandırılması, Rus donanmasının bölgeye uygun gemiler geliştirmesine ve bölgeyi etkili bir şekilde tanımasına olanak sağlamıştır.

Cornelius Cruys'un atlası, Karadeniz bölgesine yönelik Rusların genişleme hedeflerinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamış ve bu bölgedeki jeopolitik dinamiklerin değişmesine etki etmiştir. Bu atlas, yalnızca denizcilik ve haritacılık alanlarında değil, aynı zamanda bölgedeki topluluklar hakkında da bilgi sağlayarak değerli bir kaynak haline gelmiştir. Elde edilen bu bilgiler, Rusya'nın bölgesel kolonizasyon hedeflerine ulaşmasında stratejik bir araç olarak kullanılmıştır. Cruys'un bu çalışması ve ardından gelen diğer haritacılık çalışmaları, Rusya'nın böl-

gedeki askeri faaliyetlerinin planlanmasına ve uygulanmasına önemli ölçüde yardımcı olmuştur. Bu süreçte yapılan haritalama çalışmaları, Rusların Karadeniz'e yönelik askeri hazırlıklarını büyük ölçüde etkilemiş ve bu da Rusya'nın bölgeye dair coğrafi bilgi arşivinin genişlemesine ve yeni haritaların üretilmesine olanak tanımıştır. Nitekim XVIII. ve XIX. yüzyıllardaki Osmanlı-Rus savaşları sırasında haritalar, Rusya'nın bölgesel askeri hareketlerini planlamasında kritik bir öneme sahip olmuş ve Rusların Osmanlı Devleti aleyhinde Karadeniz'e doğru genişlemesine yol açmıştır. Bu genişleme ise asırlardır Türk topluluklarının yaşam sahası haline gelen bölgenin siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel yapılarının değişime uğramasına da neden olmuş ve özellikle Kırım Tatarları başta olmak üzere bölgedeki Türk topluluklarını Rus kolonizasyonunun hedefi haline getirmiştir.

KISALTMALAR

D: Bir dizi belgeyi vakalara ayırmak için kullanılır. (Rusçası: Дело).

F: Arşiv belgesinin saklandığı fonu belirtmek için kullanılır. (Rusçası: Фонд).

L: Belgenin numarasını belirtmek için kullanılır. (Rusçası: Лист).

ob: Belge numarasının arka tarafını belirtmek için kullanılır. (Rusçası:оборот).

Op: Belgelerin envanterini belirtmek için kullanılır. (Rusçası: Опись).

T: cilt. (Rusçası: Том).

KAYNAKÇA

AK, Mahmut. (1993). "Coğrafya: Osmanlılar Dönemi". *TDVİA*. VIII: 62-66.

AK, M. (2004). "Osmanlı Coğrafya Çalışmaları". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. II/4: 163-211.

BAGROW, Leo. (1955). "The First Map Printed in Russian". *Imago Mundi*. XII: 152-156.

BAGROW, L. (2005). *İstoriya Russkoy Kartografii*. (çev. Yelena V. Lamanov). Moskova: Tsentrpoligraf İzd.

BAGROW, L. (2017). *History of Cartography*. New York: Routledge Publ.

BASHANOV, Mikhail. (2023). *Tarihî Rus Haritalarında Osmanlı Devleti (1700-1917)*. (çev. ve yay. haz. İlyas Kemaloğlu). İstanbul: TDBB.

BERH, Vasiliy, N. (1825). *Jizneopisaniye Rossiyskogo Admirala K. İ. Kryusa*. St. Petersburg: V Tipografii N. Greça.

BOECK, Brian, J. (2008). "When Peter I Was Forced to Settle for Less: Coerced Labor and Resistance in Failed Russian Colony (1695-1711)". *The Journal of Modern History*. LXXX/3: 485-514.

BOGOSLOVSKİY, Mikhail, M. (1940). *Pyotr I Materialy Dlya Biografii: Detstvo, Yunost, Azovskiye Pohodi, s 30 maya 1672 g. po 9 Marta 1697 g.* T. I. Moskova: Ogiz Gosudarstvennoye Sotsialno-Ekonomiçeskoye İzd.

BOGOSLOVSKİY, M. M. (1948). *Pyotr I Materialy Dlya Biografii: Posolstvo Y. E. Ukraintseva v Konstantinopol, 1699-1700*. T. V. Moskova: Ogiz, Gospolitizdat.

- BRUMMET, Palmira. (2015). *Mapping the Ottomans: Sovereignty, Territory, and Identity in the Early Modern Mediterranean*. Cambridge: Cambridge University Press.
- BUSHKOVITCH, Paul. (2018). Büyük Petro. (çev. Berna Akkıyal). İstanbul: İletişim Yayınları.
- ELAGİN, Sergey, İ. (1864). *İstoriya Russkago Flota: Period Azovskiy*. St. Petersburg: V Tipografii Komissionera İmperatorskoy Akademii Hudojestv, Gogenfeldena i Co.
- FOMENKO, İgor, K. (2011). *Obraz Mira Na Starinnikh Portolanakh, Priçernomor'ye, Konets XIII-XVII v*. Moskova: İndrik İzd.
- GOODRICH, Thomas. (2009). "Osmanlı Haritacılığı". *Doğumunun 400. Yıldönümünde Kâtib Çelebi* içinde. (ed. Bekir Karlığa - Mustafa Kaçar). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: s. 127-141.
- GRİBOVSKIY, Vladimir, Y. (2012). *Rossiyskiy Flot na Çernom More: Stranitsy İstorii 1696-1924 gg*. St. Petersburg: Gangut.
- HARLEY, John, B. ve D. WOODWARD ed. (1987). *The History of Cartography*. cilt. I. Chicago & London: The University of Chicago Press.
- İNALCIK, Halil. (1948). "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü". *Belleten*. XII/46: 349-402.
- KIVELSON, Valeria, A. (2008). "Cartography, Autocracy and State Powerlessness: The Uses of Maps in Early Modern Russia". *Imago Mundi*. LI/1: 83-105.
- KURAT, Akdes, N. (2020). *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- LEBEDEV, Dimitri, M. (1950). *Geografiya v Rossii Petrovskogo Vremeni*. Moskova: Akademiya Nauk SSSR.
- MASSIE, Robert, K. (2015). *Büyük Petro*. (çev. Hakan Abacı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- MAZUR, Tamara, P. (2008). *Jizn ve Deyatelnost Admirala Korneliusa Kryusa (Katalog Dokumentov RGAVMF)*. St. Petersburg: RGAVMF İzd.
- MİLAŞEVA, Natalya, V. ve D. V. OVÇİNİKOV vd. (2023). "Admiral Kornelius Kryuys, Osnovaniye Baltiyskogo Flota i Morskoy Gospital Sankt-Peterburga". *Vestnik Rossiyskoy Voyenno-Meditsinskoy Akademii*. XXV/1: 175-186.
- ÖNDER, Mustafa. ed. (2014). *Geçmişten Günümüze Resimlerle Türk Haritacılık Tarihi*. Ankara: Harita Genel Komutanlığı Yayınları.
- ÖZDEMİR, Kemal. (2008). *Osmanlı Haritaları*. İstanbul: Avea.
- PERRIE, Maureen. ed. (2006). *The Cambridge History of Russia*. cilt. I. Cambridge: Cambridge University Press.
- PICKLES, John. (2004). *A History of Spaces: Cartographic reason, mapping and the geo-coded World*. New York: Routledge Publ.

- POLOVTSOV, Aleksandr, A. (1903). *Russkiy Biografiçeskiy Slovar*. T. IX. St. Petersburg: Tip. Glavnogo Upravleniya Udelov.
- SARICAOĞLU, Fikret. (2002). "Kitâb-ı Bahriyye". *TDVİA*. XXVI: 72-75.
- SARICAOĞLU, F. (2015). *Pîrî Reîs'den Örfî Paşa'ya: Osmanlı Tarihi Haritaları ve Tarihî Coğrafya Eserleri*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- ŞEREMETYEYEV, B. (1989). "Şpaga Admirala Kryuysa". *Morskoy Sbornik*. VI: 83-88.
- TARLE, Yevgeni, V. (1994). *Russkiy Flot i Vneşnyaya Politika Petra I*. St. Petersburg: Morskoy İstoriçeskiy Sbornik, Brask.
- TITLESTAD, Turgrim. (2003). *Tsarskiy Admiral Kornelius Kryus na Slujbe u Petra Velikogo*. (çev. Yuriy N. Bespyatı). St. Petersburg: Blitz İzd.
- ÜNAL, Fatih. (2012). "Karadeniz' Çıkan İlk Rus Savaş Gemisi 'Krepost' ve Ukraintsev'in İstanbul Elçiliği (1699-1700)". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. V/20: 221-245.
- VESELAGO, Feodosiy, F. (1939). *Kratkaya İstoriya Russkogo Flota*. Moskova: Voenno-Morskoye İzdatelstvo NKVMF SSSR.
- ZHİTKOV, Sergey, M. (1900). *İstoriçeskiy Obzor Ustroystva i Soderjaniya Vodnikh Putey i Portov v Rossii Za Stoletniy Period, 1798-1898*. St. Petersburg: Ministerstvo Putey Soobşeniya.
- ZOLOTAREV, Vladimir, A. ve İ. A. KOZLOV (1988). *Rossiyskiy Voyenniy Flot na Çernom More i v Vostoçnom Sredizemnomorye*. Moskova: Nauka İzd.

Arşiv Belgeleri

Rossiyskiy Gosudarstvenniy Arkhiv Voenno-Morskogo Flota (RGAVMF)-*Российский Государственный Архив Военно-Морского Флота, РГАВМФ*. Fond (F), Opis' (Op), Delo (D.), List (L).

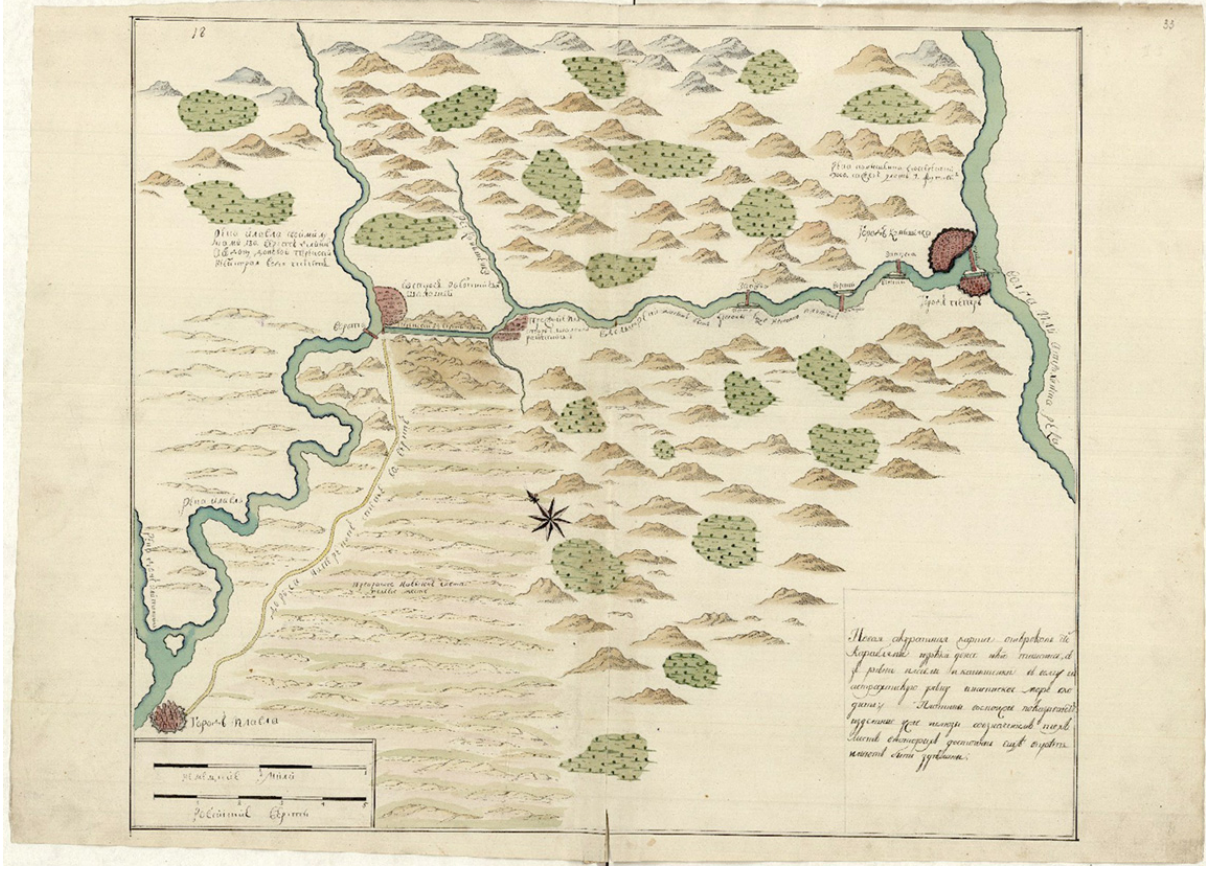
F. 234, Op. 1, D. 1-73.

F. 1331, Op. 4, D. 745.

F. 1331, Op. 4, D. 746.

F. 1331, Op. 4, D. 747.

EKLER:

Harita 1: I. Petro döneminde planlanan Don-Volga nehirlerini birleştirme projesi. (RGAVMF, F. 1331, Op. 4, D. 746, L. 32ob-33).

Harita 2: Don Nehri'nin Azak Denizi'ne döküldüğü yeri ve Azak Kalesi'nin bulunduğu konumu. (RGAVMF, F. 1331, Op. 4, D. 746, L. 40ob-41).

EXTENDED ABSTRACT

In the late 17th century, when Russia initiated an ambitious expansion towards the Black Sea, the development of cartography became a matter of strategic importance for the Russia. This era marked a significant escalation in the geopolitical rivalry between Russia and the Ottoman Empire, catalysing a new phase in their historical relations. The "Atlas of the Don River," compiled by Cornelius Cruys in 1699, provides a clear illustration of how cartographic advancements underpinned Russia's imperial ambitions. Recruited from the Netherlands for his expertise, Cruys's work provided detailed geographical insights that were crucial for enhancing Russia's naval operations and military positioning along the contentious Ottoman borders.

This article aims to demonstrate the pivotal role of cartography in Russia's strategic military planning during its southward expansion. The atlas not only provided detailed information about the physical geography of key strategic points but also facilitated the projection of Russian power into the Black Sea, thereby influencing military tactics and imperial policy. By meticulously mapping the Don River and its environs, the atlas enabled navigation and navy movements, which were essential for confronting the Ottoman forces and fortifying newly acquired territories.

Furthermore, the atlas had implications beyond military strategy, influencing diplomatic engagements and territorial negotiations with the Ottoman Empire. The production of accurate maps was of great importance in defining borders, formulating treaties and resolving territorial disputes. This enhanced Russia's leverage in diplomatic dialogues. Furthermore, the deployment of Cruys's cartographic skills highlighted a shift towards a more scientifically informed approach to empire-building. This reflected Peter the Great's broader reforms, which aimed to modernise Russia through the adoption of Western scientific methods and administrative techniques.

The "Atlas of the Don River" exemplifies the symbolic relationship between cartography and imperial strategy, demonstrating how geographic documentation can extend beyond mere map-making into the realm of shaping geopolitical realities. The atlas was not merely a navigational aid; it was also a strategic instrument that enabled Russia to effectively visualise and execute its expansionist strategies. This had a lasting impact on the dynamics of Ottoman-Russian relations and on the historical trajectory of Russia's quest for dominance in the Black Sea region.

In summary, the "Atlas of the Don River" enabled the Tsarist Russia to gain a comprehensive understanding of the characteristics of this strategic waterway and to systematically record this information. These discoveries facilitated the effective utilisation of Russia's naval power and the successful implementation of its expansionist policies. During the reign of Peter the Great, there were significant advances in cartographic techniques and methods as Russian territorial ambitions increased. In this period, cartographic knowledge was imported into Russia from the West. This included contributions by notable figures such as Cornelius Cruys, which enhanced the accuracy and reliability of Russian maps. The atlas by Cruys includes not only geographical features of the region, but also texts describing the occupation of the Azov Fortress, the lifestyle of the Cossacks in the region, and the history of the Don River. These features rendered the atlas not only a navigational tool but also a source that documented the social and

historical context of the region. Consequently, this atlas was directly linked to Russia's efforts to gain access to the Black Sea. Furthermore, it can be argued that this atlas served as part of Russia's broader plans for territorial domination against the Ottoman Empire and colonisation against the Turkish communities in the region.

TARIMIN MÜZEDE YANKILANAN SESİ: PEŞTE ZİRAAT MÜZESİ'NİN İLHAM VE MİRASI

Halim DEMİRYÜREK*
Refik ARIKAN**

ÖZ

1896'da Macaristan'da temelleri atılan Peşte Ziraat Müzesi, tarımsal mirasın korunması ve yayılmasında önemli bir rol üstlenmiştir. Müze, tarımsal ürünleri ve yenilikleri sergileyerek modern tarım tekniklerini teşvik etmiş ve tarımsal gelişime katkıda bulunmuştur. Aynı zamanda, bilgi ve yenilik akışını destekleyerek, Osmanlı Devleti'nin tarımsal eğitim ve müzecilik pratiklerine ilham kaynağı olmuştur. Özellikle Halkalı Ziraat Okulu bünyesindeki müzenin, Peşte modelinden esinlenerek yeniden yapılandırılması bu ilhamın somut bir örneğidir.

Müze, tarımsal uygulamaların geliştirilmesine yönelik yöntemler sunmuş, Osmanlı topraklarında ziraat pratiğinin modernizasyonuna yardımcı olmuştur. Ayrıca tarımsal pazarlama teknikleri ve ürün yönetimi konusunda bilgi sunarak, yerel üreticilerin ve tarım profesyonellerinin rekabet güçlerini artırmıştır. Bu yönüyle müze, sadece bir bilgi deposu olmanın ötesinde, kapasite geliştirme merkezi olarak da işlev görmüştür.

Peşte Ziraat Müzesi, tarımsal bilgi ve teknolojinin geniş bir alana yayılmasına yardımcı olmuştur. Müzenin tarihini, içeriğini ve bıraktığı mirası incelemek, müzeciliğin kültürel ve toplumsal gelişimdeki rolünü netleştirmeye olanak tanır. Bu bağlamda, Peşte Ziraat Müzesi'nin öyküsü, müzecilik ve tarım tarihine değerli bir katkı olarak kabul edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Peşte Ziraat Müzesi, İktisat Muallimi Mehmed Ali Bey, Osmanlı Devleti

THE ECHO OF AGRICULTURE IN THE MUSEUM: THE INSPIRATION AND LEGACY OF THE PEST AGRICULTURE MUSEUM

ABSTRACT

In 1896, the foundations of the Pest Agricultural Museum were laid in Hungary, playing a significant role in the preservation and dissemination of agricultural heritage. The museum has showcased agricultural products and innovations, thereby promoting modern farming techniques and contributing to agricultural advancement. It has also fostered the flow of information and innovation, serving as a source of inspiration for the agricultural education and museology practices within the Ottoman Empire. Notably, the restructuring of the museum at the Halkalı Agriculture School, inspired by the Pest model, exemplifies this influence.

The museum has offered methods for enhancing agricultural practices, aiding in the modernisation of agricultural practices across Ottoman lands. Furthermore, it has provided insights into agricultural marketing techniques and product management, thereby boosting the competitive edge of local producers and agricultural professionals. In this capacity, the museum has functioned not merely as a repository of information but also as a centre for capacity development.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 14.05.2024; Yayına Kabul Tarihi: 11.06.2024

* Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, halim.demiryurek@bilecik.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-0731-4235>.

** Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, refik.arikan@bilecik.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-7813-8171>.

The Pest Agriculture Museum has facilitated the spread of agricultural knowledge and technology across a broad area. Studying the museum's history, contents, and legacy clarifies the roles of museology and agriculture in cultural and social development. In this context, the story of the Pest Agriculture Museum is recognised as a valuable contribution to the history of museology and agriculture.

Keywords: Pest Agriculture Museum, Economics Teacher Mehmed Ali Bey, Ottoman Empire

Giriş

1896 yılında, Macarların Orta Avrupa'daki bin yıllık tarihini ve medeniyetlerinin ulaştığı ileri düzeyi kutlamak amacıyla düzenlenen büyük sergi, Peşte Ziraat Müzesi'nin kurulmasına esin kaynağı olmuştur. Söz konusu etkinlik, zirai koleksiyonların korunması ve sergilenmesi gerekliliğini ortaya koymuş, bu da müzenin tarımsal ürünler ve teknolojileri sunma, halkı ve çiftçileri bilgilendirme görevini şekillendirmiştir. Müze, tarımın modernizasyonuna katkı sağlayarak zirai malumat akışını desteklemiştir. Bu süreç, Macaristan'ın tarımsal kapasitesini global düzeyde tanıtmasına ve tarım pratiklerinin geliştirilmesine yardımcı olmuştur (Guide To The Royal..., s. 7).

Peşte Ziraat Müzesi, zirai yenilik arayışında olan Osmanlı Devleti'nin de dikkatini çekmiştir. Osmanlı Devleti, çeşitli iklim koşulları ve geniş arazilere sahip olduğu için zengin bir zirai üretim potansiyeline sahipti. Dönemin yenilikçi eğitim politikaları, tarımsal ürünlerin ve sanayi mallarının sistematik bir şekilde kaydedilmesini öne çıkarmıştır. Bu ihtiyaç doğrultusunda, Osmanlı topraklarında yetişen bitkisel ve hayvansal tarım ürünlerinden uygun miktarlarda örnekler toplayarak bu ürünlerin kalite ve miktarları hakkında doğru ve temel bilgiler elde etmek, bu sayede ülkedeki ürünleri daha yakından tanımak ve gerekli yöntemler ile faydalı bilgileri ilgililere aktarmak amacıyla bir zirai müze kurulmasına karar verildi. Bu önemli görev, Halkalı Ziraat Mektebi'nin İktisat Muallimi Mehmed Ali Bey'e tevdi edilmiştir. Mehmed Ali Bey bu amaçla, idari ve teknik düzenlemesiyle ünlü olan Macaristan'daki Peşte Müzesi'ni ziyaret ederek incelemelerde bulunmuştur (T.Z.N.M, 1332, s. 7).

Mehmed Ali Bey, bu süreçte hem tecrübeli hem de yenilikçi bir eğitimci olarak yeteneklerini ortaya koymuştur. Bu makalede, Mehmed Ali Bey tarafından kaleme alınan kapsamlı raporun¹ ışığında, Peşte Ziraat Müzesi'nin kuruluş süreci, ortaya koyduğu özellikler ve tarımsal

¹ Bu rapor, 13 Haziran 1916 (R.31 Mayıs 1332) tarihli Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası'nda yer almaktadır. Bundan sonraki dipnotlarda söz konusu kaynak "T.Z.N.M" kısaltmasıyla gösterilecektir. Bu noktada belirtilmesi gereken önemli bir detay şudur: Mehmed Ali Bey'in Peşte Ziraat Müzesi'ne ilişkin 1916 tarihli raporu, Osmanlı Arşivi'ndeki 1918 tarihli belgelerle dikkat çekici bir zaman çelişkisi sergilemektedir. 1918 belgeleri, Mehmed Ali Bey'in Peşte'ye gerçekleştirmeyi planladığı ziyaret için gerekli diplomatik ve lojistik düzenlemeleri içermesine karşın (BOA, DH.EUM.SSM., 26/43; BOA, DH.EUM.SSM., 26/43; BOA, DH.EUM.SSM., 26/56; BOA, DH.EUM.SSM., 26/68), raporun daha önceki bir tarihte yayımlanmış olması, Mehmed Ali Bey'in bu bölgeye muhtemelen ikinci bir ziyaret gerçekleştirmiş olabileceğini işaret etmektedir. 1916 yılında Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası'nda yer alan rapor, 1918 yılındaki belgelerde planlanan ziyaretten önce yayımlandığı için ilk bakışta bir anakronizm olarak değerlendirilebilir. Lakin bu durum, Mehmed Ali Bey'in daha önce bir ziyaret gerçekleştirerek elde ettiği bilgileri raporlaştırdığını göstermektedir. Eğer Mehmed Ali Bey 1916'da bir önceki ziyaretini tamamlamış ve raporunu hazırlamışsa, 1918 yılındaki belgeler, onun bu coğrafyaya süregelen ilgisini ve çalışmalarının devamlılığını ortaya koymaktadır.

bilgi birikimine katkıları detaylı bir biçimde ele alınacaktır. Araştırmanın öncelikli amacı, müzenin tarihini, içeriğini ve mirasını titizlikle incelemektir. Ancak bu süreci daha derinlemesine anlamak için öncelikle müzeciliğin tarihsel arka planını kısaca ele almak gerekmektedir.

Antik Çağlardan Modern Döneme Müze ve Müzeciliğin Gelişimi

“Müze” terimi, antik çağlarda, felsefi diyalog ve tartışmaların gerçekleştiği mekanları tanımlamak amacıyla kullanılmıştır. İlk müzelerin kökeni, genellikle M.Ö. 280 yılında İskenderiye’de kurulan ve bilgi merkezi olarak işlev gören müzeye dayandırılır. Avrupa’nın bu alanda öncü olduğu ve günümüz müze tanımına uygun ilk örneklerin Avrupa’da ortaya çıktığı kabul edilir (Onur, 2012, s. 20-22; Baytar, 2017, s. 60-63).

Antik çağlarda, bilgi arayışının ve gerçeğe ulaşmanın temel yolu olarak kabul edilen felsefe, görsellikten ziyade soyut düşünceyi öne çıkarmıştır. Orta Çağ’da, özellikle Avrupa’da, Kutsal Kitap gerçeğin tartışmasız kaynağı olarak görülmüş ve böylece din odaklı bir paradigmaya geçilmiştir. Bu dönemde keşfedilen heykeller, estetik bir bakış açısından ziyade, pagan dönemi idolleri olarak değerlendirilmiştir. Rönesans ile birlikte, dinin tarihe bakışının etkisi azalmış ve fiziksel dünyanın araştırılmasına yönelik merak, Rönesans Hümanizmini öne çıkarmıştır. Bu dönüşüm, Avrupa’da Antik Yunan ve Roma medeniyetlerine yönelik ilgiyi yeniden canlandırmıştır. Fakat, müze kavramı henüz teşhir ve koleksiyon açısından gelişimini tamamlayamamıştır (Shaw, 2004, s. 8-9; Muşmal, 2009, s. 9).

Rönesans dönemi boyunca müzeler, sanat ve bilim dallarında elde edilen nadide eserleri muhafaza eden, özellikle seçkinlerin erişebildiği özel kurumlar olarak konumlandırılmıştı. Bu kurumlar, genellikle elit kesimler tarafından ziyaret edilen, geniş halk kitlelerine kapalı mekânlar olarak faaliyet gösteriyordu (Muşmal, 2009, s. 12-13). Ancak 18. yüzyıla gelindiğinde müze kavramı köklü bir değişime uğradı. Artık sadece eserleri koruma amacı gütmeyen müzeler, halka açık, etkileşime dayalı alanlar olarak yeniden tanımlandı. Bu dönüşüm, müzeleri yalnızca tarihi ve kültürel eserlerin sergilendiği yerler olmaktan çıkararak, bilgi ve kültürün aktığı, toplumsal bilinç ve kimliğin şekillendiği dinamik platformlar haline getirdi.

Kraliyet koleksiyonları, Osmanlı Devleti’nde de gözlemlenebileceği üzere, kamu müzeleşmesinin kurulmasında temel etken olmuştur. Özellikle Fransız Devrimi sonrasında 1793 yılında açılan Louvre Müzesi, kamu erişimine açık ilk müzelerden biri olarak, müze kavramının demokratikleşmesinde önemli bir dönüm noktasıdır. 19. yüzyıl, dünya müzecilik tarihinde milliyetçilik akımının güçlenmesiyle birlikte, ulusal bilinç katkı sağlama amacıyla müze sayısında belirgin bir artışın yaşandığı kritik bir dönemdir. Bu süreçte eğitim kurumlarının müze kurmaya başlamaları, müzelerin sosyal ve kültürel gelişimdeki fonksiyonunu daha da pekiştirmiştir (Onur, 2012, s. 20-22; Özirili, Başak, 2021, s. 87-88; Baytar, 2017, s. 60-63).

Peşte Ziraat Müzesi’nin doğuşu ve gelişimi de bu tarihsel bağlam içerisinde incelendiğinde, müzecilik alanındaki genel ilerlemeye katkı sağlayan dikkate değer bir örnek olarak öne çıkar. Bu müze, sadece malumat sunmakla kalmayıp, aynı zamanda tarımsal mirasın korunmasında ve tarım tekniklerinin geliştirilmesinde etkin bir rol üstlenmiştir. Peşte Ziraat Müzesi’nin kuruluşu ve etkileri, müzeciliğin toplumsal ve kültürel miras bırakma potansiyelini açıkça ortaya koymaktadır. Müze, sadece bir bilgi deposu olmanın ötesinde, toplumsal ilerleme ve kültürel zenginleşme için bir araç olarak da hizmet vermişti. Bu açıdan Peşte Ziraat Müzesi hem tarihi hem de işlevsel bir örnek teşkil ederek, müzecilik pratiğine önemli katkılar sunmuştur.

Peşte Ziraat Müzesi'nin Doğuşu

1896'da Macarların Orta Avrupa'da yerleşik yaşamının bininci yıl dönümünü kutlamak ve medeniyetlerinin gelişmişliğini göstermek amacıyla düzenlenen bir sergi, elde edilen bilgileri ve materyalleri saklamayı amaçlayan Peşte Ziraat Müzesi'nin kuruluşuna öncülük etmiştir. Sergi sırasında, ziyaretçilerin yoğun ilgi gösterdiği zirai koleksiyonlar, müzenin kurulması fikrini körüklemiştir (Guide To The Royal..., s. 7). Nitekim 1896 yılında Tarım Bakanı Dr. Ignatius de Daranyi'nin öncülüğünde ve Macar Ulusal Tarım Derneği'nin resmi talebi üzerine, müze için ilk adımlar atılmıştır. Bu süreçte, sergi koleksiyonları içinden özel değere sahip olan eserler dikkatle seçilmiş ve bir komite kurularak Alajos Paikert, ön hazırlıkları yönetmiştir. İlk olarak bir kütüphane kurulmuş ve envanter çalışmalarına başlanmıştır; bunun yanı sıra, ofisler düzenlenerek müze ekibinin faal bir şekilde çalışması sağlanmıştır. 1897 baharında, Milenyum Sergisi dolayısıyla inşa edilen ve Szechenyi Adası'nda bulunan Romanesk, Gotik ve Rönesans tarzındaki gösterişli binalar müzeye devredilmiştir (Guide To The Royal..., s. 9-10).

Yürütülen çalışmalar hızla tamamlanarak, Peşte Ziraat Müzesi 12 Eylül 1897 tarihinde, Tarım Bakanı Dr. Ignatius de Daranyi'nin ev sahipliğinde ve saygın bir topluluğun katılımıyla resmi olarak açılmıştır. Müzenin açılışının ardından, 20 Eylül 1897 tarihinde Avusturya-Macaristan İmparatoru Josef ve misafiri Alman İmparatoru Wilhelm müzeyi ziyaret etmiştir. İki imparatorun ziyareti, müzenin uluslararası alanda tanınmasına ve prestijinin artmasına katkıda bulunmuş ve önemini pekiştirmiştir (Guide To The Royal..., s. 10).

Müzenin resmi açılışının ardından, yönetimi Magyarovar'daki Tarım Akademisi'nin tecrübeli eski direktörü Árpád Balás de Sipek üstlenmiştir. Müze, beklenenden fazla ilgi çekmiş, lakin mevcut kapasitesi bu rağbeti karşılamakta yetersiz kalmıştır. Bu durum, 27 Temmuz 1899 tarihinde müzenin daha geniş olan Kerepesi tarafına taşınmasına neden olmuştur. Ne var ki yeni yerleşke, müzenin büyüyen ihtiyaçlarına sadece geçici bir çözüm sağlamış, bu da daha uygun ve kalıcı bir yapı inşa etme zarureti ortaya koymuştur. 1900 yılında, müze için 2 milyon 400 bin kronluk cömert bir ödenek tahsis edilerek, ünlü Macar mimar Ignatius Alpar liderliğindeki bir heyet yeni müze binasının yapımına başlamıştır. Alpar, müze kompleksini tasarlarken, Macaristan'ın zengin mimari mirasından esinlenmiş ve ülkenin çeşitli bölgelerindeki kaleler, kiliseler, belediye binaları ve diğer önemli sanat eserlerinin karakteristik özelliklerini titizlikle incelemiştir. Bu süreç, müzenin Roma, Gotik ve Rönesans tarzlarında üç ana bölüme ayrılarak inşa edilmesine imkân tanımıştır (Guide To The Royal..., s. 10-11; Balassa, Szabo, 1983, s. 232).

Peşte Ziraat Müzesi'nin Roma mimarisi üslubundaki kısmı, 11. ve 12. yüzyıllar arasındaki Arpad Hanedanı döneminin kiliselerini yansıtan mimari özelliklere sahiptir. Bu yapı, özellikle Jaak Manastırı'ndaki kilise formundan ilham alınarak tasarlanmıştır. Müzenin Gotik tarzda inşa edilmiş ikinci bölümü, halk arasında "Vajdahunyad Kalesi" olarak bilinmektedir. Bu isimlendirme, özellikle yapının şehre ve yakın çevredeki göle bakan cephesinin, Hunyad Kalesi'nin Şövalyeler Salonu ile olan görsel ve mimari benzerliği nedeniyle yapılmıştır. Müzenin Rönesans tarzında inşa edilen ana cephesi ise Maria Theresa döneminin zarif ve işlevsel mimari stilini temsil etmektedir (Guide To The Royal..., s. 12-14).

1904 yılında Peşte Ziraat Müzesi'nin zengin koleksiyonları son defa kalıcı yerlerine yerleştirilmiştir. Müzenin deneyimli koordinatörü Árpád Balás de Sipek'in beklenmeyen ölümü sonrasında, Steward Francis de Saarossy-Kapeller, müzenin yerleşim sürecini ustalıkla yönetmiştir. Yeni binaların faaliyete geçmesiyle, müzenin sergi alanları genişletilmiş, ormancılık, balıkçılık ve avcılık gibi yeni şubeler eklenmiş, bu da koleksiyonların çeşitliliğini önemli ölçüde artırmıştır (Guide To The Royal..., s. 14-15).

Peşte Ziraat Müzesi, Ziraat Bakanlığı bünyesinde faaliyet göstermekte olup, yönetim kadrosu bir müdür, bir müdür yardımcısı ve bir veznedar tarafından oluşturulmuştur. Ek olarak, bir kâtip, üç kâtime, iki muhafız ve yirmi iki hademe, müzenin günlük işleyişini sorunsuz bir şekilde yürütmek için görev yapmıştır. Müzenin yıllık bütçesi 170 bin kron olarak belirlenmiş olup, aylık harcamaları ayrıntılı bir hesap cetveli aracılığıyla düzenli olarak bakanlığa rapor edilmiştir.

Macaristan'ın önde gelen tarım uzmanları tarafından kurulan Peşte Ziraat Müzesi, her bir sektörün tarihsel gelişiminin ayrıntılı bir şekilde izlenebileceği bir platform olarak hizmet vermiştir. Zamanla, müzeye karşı halkın teveccühü giderek artmış; bu ilgi yoğunlaşmasında, müzenin dinamik ve yenilikçi yapısı oldukça etkili olmuştur. Özellikle mekanik veya elektrikle çalışan interaktif sergiler, düzenli olarak gerçekleştirilen bilimsel toplantılar ve geniş görsel arşiv, ziyaretçilerin dikkatini çekmiştir. Müzenin eğitim alanında üstlendiği rol özellikle dikkate değerdir. 14 yaş altı çocuklar ve 15-18 yaş arası gençler için düzenlenen "Öğrencilerin Gözüyle Tarım" yarışmaları, gençlerin müzeye ve Macaristan'ın tarım ve hayvancılık sektörlerine olan rağbetini artırmıştır. Bu yarışmalar, gençleri tarım alanında kariyer yapmaya teşvik ederken, sektörün geleceğine yönelik sürdürülebilir bir ilgi ve veri birikimi sağlamıştır (Balassa, Szabo, 1983, s. 235).

Müze, halkı eğitme konusunda önemli bir vazife üstlenmiş ve bu alandaki başarısını sürdürmek için devamlı olarak kendini yenileyen bir yapıya bürünmüştür. Müze kadrosu, en az bir konuda uzmanlaşarak, kapsamlı çalışmalar yapmış ve bu çalışmalar zamanla müze yıllıklarına dönüşmüştür. Özellikle, müzenin hazırladığı "Çiftlik Aletleri Arşivi", kullanılan tüm tarım aletlerini kapsayacak şekilde tasarlanmıştır. 1980'lere gelindiğinde bu arşiv, yüz bin kartlık bir kayıt toplamış olup, müzenin ülkenin tarım politikalarındaki etkinliğini ve katkısını gözler önüne sermiştir. Bahse konu katalog, müzenin bilimsel araştırmalara ve tarım tarihine olan katkısının yanı sıra, politika yapımcılar için değerli bir kaynak olarak öne çıkmıştır (Balassa, Szabo, 1983, s. 235).

Peşte Ziraat Müzesi'nin misyonu, tarımsal uygulamaların iyileştirilmesine dair yöntemler, ürün ambalajlama teknikleri, zararlı organizmalardan korunma stratejileri ve pazarlama taktikleri hakkında malumat sunmayı da içermektedir. Bu geniş kapsamlı faaliyetlerin yanı sıra, müze bünyesinde kurulan kütüphane ile misafirlere geniş çaplı bilimsel kaynaklar sağlanmış, büyük okuma salonları aracılığıyla kitaplar, dergiler ve broşürler halka açık hale getirilerek bilgiye erişim kolaylaştırılmıştır (Guide To The Royal..., s. 8)

Peşte Ziraat Müzesi, ülkedeki tarım ve hayvancılığa ilişkin çeşitli şubelere ayrılmıştır. Her şube, müzenin belirli alanlarında faaliyet göstermekte ve şubelere dair örnekler ilgili salonlarda

teşhir edilmektedir. Muallim Mehmed Ali Bey, müzeyi inceleyip raporunu hazırlarken bu taksimatı dikkate almış ve her şube hakkında ayrıntılı malumat vermiştir. Söz konusu şubeler aşağıda teferruatlı bir şekilde ele alınacaktır.

Peşte Ziraat Müzesi'nin Şubeleri

Akarsular Şubesi: Rönesans üslubunda inşa edilen müze, akarsu bilimine ayrılmış zarif bir salon barındırır. 46 adım uzunluğunda ve 15 adım genişliğindeki bu dikdörtgen salon, ince parçalı meşe parke zeminle döşenmiştir. Duvarlar ve dört adet farklı ebatlarda masa, çeşitli akarsu örnekleriyle donatılmıştır. Salonun merkezinde ve duvarlara yakın şekilde konumlanmış dört adet masa bulunur; her bir masa, üzerlerinde sergilenen örneklerin türüne göre farklı boyutlardadır. Standart yükseklikleri 80 cm olan masalar, genişlik olarak 3x4 metre gibi büyük boyutlardan 0.75x1 metre gibi daha küçük ebatlara kadar değişiklik gösterir. Masalar, sağlam meşe ayaklar ve çapraz bağlantılarla desteklenmiş, kenarları beş santimetre serbest bırakılarak muşamba ile kaplanmıştır; örnekler bu örtüler üzerine özenle yerleştirilmiştir.²

Salonun duvarları, bilgilendirici haritalar ve levhalarla süslenmiştir. Ayrıca akarsu taşkınlarına karşı kullanılan kazma, kürek, bel ve çapa gibi geleneksel tarım aletleri ve erozyonu önlemek amacıyla kullanılan çeşitli bitkiler ile su bentlerinin yapımında kullanılan kamış ve saz sapları estetik bir düzenle sunulur. Bu araçlar, müzenin eğitici vazifesini pekiştirir ve su yönetimi tekniklerinin gelişimini görsel olarak anlatır.

Duvarlardaki haritalar Macaristan'ın akarsularını ve bu sularla ilgili teknik verileri detaylandırır. Haritaların bir kısmı düz, diğerleri kabartma tarzda hazırlanmıştır. Özellikle bir harita, yağış ölçen plüviyometrelerin ve su baskını uyarı cihazlarının yerlerini gösterirken, diğer bir harita Macaristan'ın dağlık ve ovalık alanlarını kabartma işlemiyle vurgulayarak nehirlerin boyutları hakkında bilgiler verir. Bu haritalar, Macaristan'daki yirmiden fazla nehrin özelliklerini gösterirken, özellikle Tuna ve Sipsa nehirleri su taşıma kapasiteleri ve uzunlukları ile öne çıkmaktadır.

Bir başka harita, Macaristan'da yıllık yağış miktarlarına odaklanarak ülkeyi yağış alımına göre 18 bölgeye ayırır ve en kurak ile en yağışlı bölgeleri belirler. Dalmaçya sahilleri ve Karpatların kuzey yamaçları en fazla yağış alan bölgeler olarak dikkat çeker. Maros bölgesinin doğusu ise 450-600 mm yağışla Macaristan'ın en kurak kısmını oluşturur. İlâveten, 1899 yılında Macaristan Akarsular İlim Heyeti tarafından hazırlanan idari yapıya ilişkin harita, tarımsal sulama teftiş heyeti, sulama idaresi ve nehir teftiş bölgelerini içerir ki her birimdeki personel sayıları ayrıntılı olarak kaydedilmiştir.

Peşte Ziraat Müzesi, akarsulara büyük önem vermiş ve Macaristan'ın tarımsal ve jeolojik kaynaklarının değerlendirilmesinde akarsular kritik bir rol oynamıştır. Bu nedenle Ziraat Bakanlığı bünyesinde Su Müdürlüğü İdaresi kurulmuş ve genel müdür, şube müdürleri ile müfettiş-

² Burada da görüldüğü üzere raporu hazırlayan Mehmed Ali Bey, müzeyi sadece örnekler bakımından incelememiş aynı zamanda numunelerin sunumuna, teşhir edildikleri masaların şekil, ebat ve imaline kadar pek çok ayrıntıya dikkat etmiştir.

tişlerden oluşan bir ekip bu kaynakların yönetimini üstlenmiştir. Salonun bir köşesinde akar-sularla ilgili 300 bilimsel merkezi gösteren harita, nehirlerde meydana gelen olayları belgeleyen ve ihbar eden merkezleri sergileyerek, muhtemel afetleri önceden haber vermek ve önlemek için önemli bilgiler sağlamıştır.

Salonda asılı olan diğer bir haritada, Macaristan'ın dağlık ve ovalık bölgeleri kabartma şekilde gösterilir. İlgili haritada, arazi ve suları en verimli şekilde kullanmak amacıyla kurulan 'Société de désechement et d'utilisation des eaux' (Su Kullanım ve Kurutma Şirketi) adı altında 120 şirket hakkında malumat yer almaktadır. Bu şirketlerin faaliyet gösterdikleri yerler, yetki alanları ve üstlendikleri görevler harita üzerinde ayrıntılı bir şekilde işlenmiştir.

Daha önce fiziki özellikleri belirtilen masalar üzerinde, genellikle camekânlar aracılığıyla sergilenen çeşitli numuneler bulunmaktadır. Özellikle, bir camekân içinde, akarsuların debisini ölçen basit aletler ve dönemin kullanılan makine modelleri yer alır. Aynı alan içerisinde, bir çayırdaki drenaj işlemini temsil eden bir model ve bu işlemde kullanılan gönyeler teşhir edilirken, fazla suların tahliyesi sonucu arazilerin ulaştığı son durumu gösteren örnekler de ziyaretçilerin ilgisine sunulmuştur. Ayrıca su baskınlarına karşı araziye korumak için kullanılan, ağaç dallarından yapılmış basit set örnekleri de mevcuttur. Söz konusu eserlerin yanında, ilgili işlemleri belgeleyen fotoğraflarla konu daha da pekiştirilmiştir.

Aynı masa üzerinde yer alan diğer bir camekân içinde, 1895 yılına kadar Telisa Nehri'nde gözlenen su miktarındaki dalgalanmaları gösteren bir diyagramlı harita bulunmaktadır. Bu haritada, nehrin geçtiği köy ve kasabaların su seviyeleri de ayrıntılı bir biçimde işlenmiştir. Nehir yatağının temizlenme süreci sonrasında elde edilen değişimler ve temizlik işleminden sonraki nehir manzarasına dair örnekler de camekân içinde yer almaktadır. Nehrin yatağının düzenlenmesi ve çevresindeki bataklıkların kurutulması için yapılan 22 milyon 500 bin kronluk harcama, devletin tarımsal verimliliği artırmak amacıyla gerçekleştirdiği yatırımların boyutunu göstermektedir.

Diğer bir masada, 80 cm yükseklikte ve 3x4 metre boyutlarında bir camekân içinde, ormanlarla kaplı dağlardan inen yağmur sularının bir nehirde nasıl birleştiği canlandırılmaktadır. Aynı görselde, bu nehirden tarım arazilerine kadar uzanan su yolları ve çiftçilerin ark yapımıyla nehir sularından nasıl faydalandıkları da gösterilmektedir. Telisa Nehri'nde olduğu gibi, Tuna Nehri'nde de nehir yatağı temizliği yapıldığı ve çevresindeki bataklıkların kurutulduğu belirtilmiş; nehrin işlemlerden önceki ve sonraki hallerini karşılaştıran çizimler sergilenmiştir.

Söz konusu salona bitişik olan ve boyutları itibarıyla aynı büyüklükte başka bir salon daha bulunmaktadır. Bu alan, Macar çiftçisinin günlük yaşamına ve uğraşlarına ait çeşitli örneklerle dizayn edilmiş olması sebebiyle son derece dikkat çekicidir. İlgili bölüme girişte, Macar çiftçisinin fiziksel özelliklerini ve yaz aylarındaki ziraat hayatını temsil eden, alçıdan dökülmüş iki çiftçi heykeli misafirleri karşılar. Heykellerden biri, yoğun bir çalışma gününün ardından kulübesi önünde dinlenen bir çiftçiyi; diğeri ise iri bir tütün ağızlığından duman savururken, eşyalarını yüklediği bir araba ile tarlaya doğru yola çıkan bir çiftçiyi canlandırmaktadır. Arabada; hasır, koyun postu, patates pişirmek için bir tencere, su testisi, kürek ve çeşitli tarım araçları bulunmaktadır. Bu heykeller, Macar çiftçilerinin yaşam tarzını ve yaz boyunca ailelerinden

uzakta, tarlalarda nasıl yaşadıklarını vurgulamaktadır. Çiftçiler genellikle basit yapıda kulübe-lerde kalır, yanlarında taşıdıkları hasırla çatılarını örter ve koyun postları üzerine serili mısır saplarında uyurlar, sadece pazar günleri aileleriyle vakit geçirirlerdi.

Çiftçi heykelleri, dönemin giyim kültürü hakkında detaylar da sunmaktadır. Heykellerden birinde, bel ve baldırlara kadar uzanan meşin bağlarla sıkıca bağlanmış çoraplar ve poturvari çarıklar ilgi çeker. Öte yandan, kulübenin yanında dallarına iskete kuşlarının konduğu söğüt ağacı, sahneye pastoral bir atmosfer katarak bu tarihi tasvirin doğallığını ortaya oymaktadır.

Salondaki heykellerin yanı sıra, duvarlarda asılı olan haritalar da Macaristan'ın zirai faaliyetlerine dair değerli bilgiler sunmaktadır. Bu haritalarda 1796 yılında Macaristan'daki bataklıkların sayısı ve kapladıkları alan ile 1896 yılında bu rakamların karşılaştırılması yapılarak, geçen yüzyıl içinde ne kadar bataklığın kurutulduğu hakkında mukayeseli veriler yer almaktadır. Bu bilgiler, Macaristan'ın tarım arazilerini nasıl genişlettiğini ve bu sürecin ekolojik sonuçlarını açıkça göstermektedir (T.Z.N.M, 1332, s. 9-16).

Arıcılık Şubesi: Bu bölümde, arıcılık faaliyetleri konusunda malumat veren 2x3 metre boyutunda göz alıcı bir tablo yer almaktadır. Bu levha, kovan bakımı süreçlerini kapsamaktadır; yeni arı kolonilerinin toplanmasından, fazla erkek arıların ayrılmasına, kraliçe arının taşınmasından arıların beslenmesine kadar bir dizi işlemi içerir. Teşhir edilen her bir alet, arıcılığın ince ayrıntılarını gözler önüne sermek için özenle seçilmiştir. Levhada, arıcılıkta kullanılan eldivenler, keskin bıçaklar, tütsü kutuları, kapanlar, fırçalar gibi çeşitli araçlar bulunmaktadır. Bu bölüm, arıcılık işlemleri sırasında kullanılan aletlerin fonksiyonlarını ve arı bakım tekniklerinin önemini belirtmektedir, ziyaretçilere bu zanaatın sofistike doğasını ve teknik yönlerini göstermektedir.

Bahsedilen tablonun hemen altında, 0.40x12.40 metre ölçülerinde bakır çerçeveli cam kapaklı bir camekân mevcuttur. Camekân içinde, teneke, çinko ve porselenden yapılmış çeşitli büyüklüklerde kaplar sergilenir. Aynı zamanda, petekten bal ayırmak için kullanılan basit ve gelişmiş makine prototipleri, bu işlemler sırasında kullanılan alkol ve gaz lambaları, balmumu parçaları, bal dolu peteklerin arılardan arındırılması için kullanılan çeşitli levhalar ve bal peteğini eritmek için kullanılan aletler de camekân içine dikkatle yerleştirilmiştir.

Sözü edilen camekânın karşısında, 0.80x0.80x3 metre ölçülerinde, eğimli kapaklara ve bakır çerçevelere sahip bir başka camekân daha bulunmaktadır. Camekân içinde, arıların fizyolojik özelliklerini gösteren alçıdan yapılmış numuneler ile arılara zarar verebilen bazı bitkilerin örnekleri sergilenir. Ayrıca çiçeklerin itinayla boyanmış alçı modelleri de ziyaretçilere tanıtılmaktadır. Bu sergi alanı, arı türlerine göre hücre yapılarının farklılıklarını gösteren çizimlerle donatılmıştır. 20. yüzyılın başlarında bir müzede bu tür örneklerin bulunması, bilimsel bilgi sunma konusundaki ileri düzeyi göstermektedir. Bunun yanı sıra kraliçe arının yumurtlama sürecinden arının gelişim evrelerine kadar olan aşamalar, detaylı modellerle de örneklendirilmiştir. Özellikle alçıdan yapılmış modeller, konunun anlaşılmasını kolaylaştırırken, işçi arıların genç ve yaşlı hallerini gösteren alçı modelleri, konunun somutlaştırılmasına katkı sağlamaktadır. Diğer yandan, arıları avlayan kuşların ve çeşitli haşerelerin tahnit edilmiş örnekleri de gösterilmekte olup, bu da ekosistem içerisindeki etkileşimlerin anlaşılmasına yardımcı olur.

Başka bir camekânda, Macaristan'daki bal üretimine ilişkin çeşitlilik ve arıcılık kültürü geniş bir şekilde ele alınmaktadır. Sergi alanı, 20 cm yüksekliğinde alüminyum kapaklı silindirik kaplar içinde, Macaristan'da üretilen çeşitli bal numuneleriyle doludur. Bu kaplar, ülkenin zengin florasından elde edilen farklı balları temsil etmekte ve her biri bölgesel çiçek özgünlüğünü yansıtmaktadır.

Camekân içinde, arılara fayda sağlayan ve onların gelişimine katkıda bulunan bitkiler sergilenirken, Ulubaş böceği gibi arılara zarar veren haşerelerin larva, pupa ve yetişkin evrelerine ait örnekler de sunulmaktadır. İlaveten, camekânda doğal, geleneksel ve sanayi tipi kovan modelleri yer almakta, her biri farklı arıcılık tekniklerini ve bu tekniklerin arı sağlığı ve bal üretimi üzerindeki etkilerini göstermektedir.

Söz konusu camekânın içinde arılar ve onların ekosistemleri ile bütünleşik bir çiçek bahçesi modeli ve ağaçlarla süslü bir park örneği de bulunmaktadır. Bu canlı model, arıların çevresiyle olan doğal etkileşimlerini ve polinasyon süreçlerini anlamak için önemli bir araçtır. Ayrıca arıcılıkla ilgili fotoğraflar ve kitaplar, bu zengin geleneği daha da derinlemesine keşfetmek isteyen ziyaretçiler için kapsamlı bir veri kaynağıdır.

Bu kısım, misafirlere Macaristan'da arıcılığın tarihini, tekniklerini ve onun biyolojik çeşitlilik üzerindeki etkilerini görsel ve etkileşimli bir formatla sunarak hem bilgilendirici hem de estetik bir deneyim sağlar (T.Z.N.M, 1332, s. 16-19).

İpekçilik Şubesi: Bu şubede, kare biçimli bir camekân içinde teşhir edilen örnekler, ipek böceğinin yaşam döngüsünün tüm fizyolojik evrelerini ziyaretçilere sunmaktadır. Sergilenen her bir örnek, ipek böceğinin gelişim aşamalarını göstererek, bu sürecin karmaşıklığını ve doğadaki inceliğini ortaya koyar. Bununla birlikte, Macaristan'da yetiştirilen ipek böceği kozaları da büyük bir titizlikle teşhir edilmekte, kozaların ipek üretimindeki katkısına vurgu yapılmaktadır. Şubenin bir diğer kısmında, ipek elyafından üretilen kumaş örnekleri gösterilirken, bu kumaşların üretim sürecine ve kullanılan tekniklere dair malumat aktarılmaktadır. Diğer yandan Macar ipliğinden Fransa'nın Lyon şehrine ihraç edilen dokuma ürünleri, Macaristan'ın ipek üretimindeki kabiliyetini ve bu ürünlerin sanayi ve modadaki önemini işaret etmektedir.

İpekçilik Şubesi, ipek böceği ve dut ağacının yetiştirilip kullanılma yöntemleri hakkında hem teorik hem de pratik bilgileri zengin bir görsel içerikle ziyaretçilere aktarmaktadır. Bu materyaller, ipek böceğinin yaşam döngüsü, dut ağacının yetiştirilmesi ve ipek üretim teknikleri gibi konuları kapsamlı bir şekilde anlatmaktadır. Ayrıca 1896 Sergisi vesilesiyle Japonya Hükümeti tarafından gönderilen ipek böceği yetiştiriciliği örnekleri, bu bölümün öne çıkan parçaları arasında yer almaktadır. İlgili örnekler, kültürlerarası etkileşimin ipekçilik sanatına nasıl katkı sağladığını göstermektedir. Diğer yandan, Japon kadınlarının ipek böceği besleme ve kozalardan ipek elyafı çıkarma süreçlerini temsil eden alçıdan yapılmış modeller, gerçekçilikleri ve detaylarıyla ilgi çekmektedir. Bu modeller ve diğer materyaller, ipekçiliğin hem bir sanayi hem de zengin bir kültürel miras olduğunu vurgulamaktadır (T.Z.N.M, 1332, s. 19-20).

At Türleri Şubesi: Macaristan'da yetiştirilen üç özel at ırkına tahsis edilmiş olan şube; Kishbir, Babolna ve Mezöhegyes olmak üzere üç farklı harayı kapsamaktadır. Kishbir'de saf İngiliz atları, Babolna'da saf Arap atları, Mezöhegyes'de ise Arap ve İngiliz atlarının melezleri sergilenmektedir. Müze, değerli at cinslerini, gerçek ölçülerini yansıtan 0.5x0.4 metre boyutlarında alçıdan yapılmış modellerle misafirlere tanıtarak, atların zarif duruşlarını ve cins özelliklerini

belirtmektedir. Şube ek olarak, hara yaşamı ve at yetiştirme tekniklerini detaylandıran fotoğraflarla, ünlü Macar atlarının soyağaçlarına ve yarışmalarda başarı elde eden atların fotoğraflarına yer vermektedir. Görsel materyaller, Macaristan'ın at yetiştiriciliği geleneğini ve uzmanlığını ortaya koyarken, ziyaretçilere atların bakımı, eğitimi ve yarış hayatına ilişkin bilgiler sunmaktadır. Özellikle, tüm yarışları kazanmış saf İngiliz kısrak Kincsem'in heykeli, özel bir ilgi odağı olarak şubede öne çıkmakta ve bu efsanevi atın hikayesi, başarıları ve Macar atçılık tarihindeki yeri konuklara aktarılmaktadır. Bu öğelerle zenginleştirilmiş sergi, Macaristan'ın at yetiştiriciliği tarihi hakkında malumat vererek, atların kültürel, tarihi ve spor alanındaki önemini işaret etmekte ve ziyaretçilere bu alanda tecrübe sunmaktadır (T.Z.N.M, 1332, s. 20).

Nalbant Kısmı: Bu bölüm, nalın at bakımındaki önemini ve nalbantların uygulamalarının at sağlığı üzerindeki doğrudan etkilerini belirten örneklerle zenginleştirilmiştir. Nalbantlık mesleğindeki gelişmeler ve hatalı uygulamaların sonuçları somut örneklerle misafirlere sunulmaktadır. Camekân içinde, nalbantların hatalı uygulamaları sonucu bozulmuş tırnak numuneleri ile bu meslekteki gelişmeler sonucu ortaya çıkan iyileşmelere dair örnekler yer almaktadır. Bu örnekler at tırnak sağlığının nasıl korunup iyileştirilebileceğini göstermektedir. Ayrıca çeşitli nal numuneleri de teşhir edilmekte olup, nalbantlık tekniklerini görsel olarak anlatmaktadır. Nalbant kısmı, aynı zamanda, at sağlığını tehdit eden diğer faktörlerin de altını çizmektedir. Çene kemikleri ve hastalıktan ölen hayvanların iç organlarına ait numuneler, hayvan hastalıklarının teşhis ve tedavisindeki zorlukları ve önemini ortaya koymaktadır. İlaveten beyin zarında kist oluşturan tenya örnekleri ve öküzlerin derisini delerek yumurtalarını bırakan "hypoderma bovis" sineklerine ait örnekler de sergilenmektedir. Bu numuneler, parazitlerin ve diğer patojenlerin hayvan sağlığı üzerindeki etkilerini ve bunların kontrolü için gereken veteriner müdahalelerin önemini göstermektedir.

Aynı alan, hayvanların barındığı ahır ve ağılların modellerini camekânlar içinde sunarken, salonun duvarları da ahırlar ve hayvanlara ait fotoğraflarla süslenmiştir. Görseller, ziyaretçilere geçmiş dönemlerde hayvan barınaklarının koşullarını göstermektedir. 1886-1905 yılları arasında humma hastalığına yakalanan hayvanlar ve 1866-1883 yılları arasında veba salgınından etkilenen hayvanlara ilişkin diyagramlar, bu kısımda önemli bir yer tutmaktadır. Diyagramlar, söz konusu dönemlerdeki salgınların seyrini ve etkilediği hayvan popülasyonlarını görsel olarak ortaya koyar. Duvarlarda asılı haritalar ve cetveller ise veba hastalığının yayılımını, zaman içindeki değişimlerini göstermekte ve 1902 yılı itibarıyla Macaristan'da veba hastalığının tamamen yok olduğunu belgelemektedir. Bu bölüm, Macaristan'daki hayvan hastalıklarıyla mücadele tarihine dair değerli bilgiler sunarak, misafirlere tıbbi ve bilimsel süreçlerin nasıl geliştiğini ve hayvan sağlığı üzerindeki etkilerini anlatmaktadır (T.Z.N.M, 1332, s. 21-22).

Büyükbaş, Küçükbaş ve Kümes Hayvanları Şubesi: At türleri salonunun tam karşısında ve su şubesi salonuna paralel bir şekilde konumlanan bu kısımda, evcil hayvanların çeşitleri ve yaşamları hakkında malumat aktarılmaktadır. Salonun dar tarafının duvarında, bir tosunun başıyla birlikte tümüyle kurutulmuş derisi sergilenmektedir. Duvarlarda asılı olan harita ve tablolar, Sıhhi Baytar Teşkilatı'na bağlı veterinerlerin, mezbahanelerde ve hayvanların sağlık kontrolünden geçirildiği merkezlerdeki görevleri hususunda bilgileri ihtiva etmektedir. Dahası,

aşlamaya rağmen hastalıktan ölen büyükbaş hayvanlar, küçükbaş hayvanlar ve domuzlarla ilgili istatistiksel diyagramlar da bu alanda yer almaktadır.

Bu salonun büyükbaş hayvan bölümünde, yerli öküz ve mandaların alçı modelleri, cam kaplı vitrinler içinde ziyaretçilerin beğenisine arz edilmiştir. Yerel türlerin ıslahı için getirilen Simental ve Bern gibi yabancı ırklar ile bu türlerin çiftleştirilmesinden elde edilen melezlerin modelleri de teşhir edilmektedir. Gerçekleştirilen ıslah programları kısa sürede olumlu sonuçlar vermiş, özellikle Simental, Bern ve Allgau ırklarından türetilen melezlerin sayısı hızla artmış ve zamanla yerel Macar ırklarının yerini almıştır.

Macar çiftçileri, ineklerin verimini artırmayı hedeflerken, öküzlerin güçlü yapılarıyla da övünmektedirler. Bu bağlamda, öküzlerin gücünü vurgulamak amacıyla salonun bir köşesinde pirinç parmaklıklarla çevrili bir sahne düzenlenmiştir. İlgili sahnede, iki öküzün yardımıyla derin bir hafriyat yaparak tarlasını süren bir Macar çiftçisi canlandırılmıştır. Bu mizansen, öküzlerin tarımdaki önemini ve bu hayvanların gücünü somut bir biçimde göstermektedir (T.Z.N.M, 1332, s. 22-23).

Küçükbaş Hayvanları Şubesi: Bu bölümde, Macaristan'da yetiştirilen çeşitli koyun ırkları ve Fransa'dan ithal edilen merinos koyunlarına ait alçı modeller bulunmaktadır. Camekân içerisinde, koyunların yapağı örneklerinin yanı sıra Macar ve merinos ırklarının çiftleştirilmesinden elde edilen melez koyunlardan alınan yapağı ile yapağıdan üretilmiş kumaş parçaları gösterilmektedir. Sergilenen bilgiler, yerli koyun ırklarından süt, melez koyunlardan et ve merinos koyunlarından ise yapağı verimi açısından en fazla faydalandığını belirtmektedir. Bu camekânda yapağı örnekleri, karşılaştırmalı bir düzende yerleştirilerek konuklara farklı koyun ırklarının yapağı kalitesini doğrudan gözleme fırsatı sunulmaktadır (T.Z.N.M, 1332, s. 23-24).

Kümes Hayvanları Şubesi: Kümes hayvanları kısmında, yerli ve yabancı kökenli çeşitli kümes hayvanlarının tahnit edilmiş örnekleri camekânlarda teşhir edilmektedir. Tavuk, kaz, ördek, hindi ve çeşitli av kuşları koleksiyonun bir parçasıdır. Hayvanların yanı sıra, çeşitli yumurta örnekleri de bulunmaktadır. Ayrıca Paskalya kutlamaları için boyanmış ve üzerlerine çeşitli desenler işlenmiş renkli yumurtalar camekânlara ekstra bir görsellik katmaktadır. Bu bölümde, kuluçka makineleri ve civcivlerin yumurta içinde geçirdikleri 20 günlük gelişim sürecine dair numuneler de göze çarpmaktadır. İlginç örnekler arasında, iğdiş edilmiş bir Japon horozunun civcivlerle birlikte kuluçkaya yatarken tahnit edilmiş hali yer almaktadır.

Ek olarak, pazara götürülen yumurtalar, kaz tüylerinin sınıflandırılmış örnekleri ve ada tavşanlarının doldurulmuş örnekleri gibi çeşitli numunelere de rastlanmaktadır. Ada tavşanlarının derilerinden yapılan ürünler; atkılar, kolluklar, terlikler, potinler ve çizmeler şubenin çeciciliğini artıran öğeler arasındadır (T.Z.N.M, 1332, s. 24-25).

Ziraat Tarihi Şubesi: Evcil hayvanlar salonuna bitişik kare odada, Macar çiftçiliğinin tarihine bir bakış sunan eşyalar ve numuneler yer almaktadır. Odanın merkezinde dört masa bulunur ve her bir masa üzerinde, çobanlarla birlikte çeşitli hayvanların alçı heykelleri sergilenir; heykeller arasında altmış adet öküz, birkaç koyun ve domuz bulunmaktadır. Aynı zamanda, ağıllar, çoban kulübeleri, beslenen atlar ve atların ahırlarına ilişkin modeller de camekânlarda dikkat çeker.

Salon, aynı zamanda Macar çiftçisinin yaşam alanının tarih boyunca nasıl evrildiğini gösteren detaylarla zenginleştirilmiştir. Cemekânlardan birinde, göl ve nehir kenarında balıkları çit içine alarak avlama teknikleri gösterilmektedir. Bu teknikler Macar, Japon, Amerikan ve İsveç kültürlerine ait uygulamalar ve bu topluluklar tarafından örülen çit örnekleri ile zenginleştirilmiştir. Salonun duvarları ise Macar çiftçilerinin el becerilerini yansıtan eserlerle doludur. El yapımı tütün tabakaları, ağızlıklar, kamçılar, tahta ve deriden yapılmış su testileri gibi geleneksel eşya ve araç-gereç örnekleri, ziyaretçilere dönemin yaşam tarzını ve kültürünü aktarmaktadır (T.Z.N.M, 1332, s. 25-26).

Eğitim Şubesi: Müze binasının cephesinde yer alan ve zemininde mermer döşeme bulunan bu kısım, eğitimle ilgili fotoğraf, harita ve bilgilendirici levhalarla süslenmiştir. Haritalardan birinde, Macaristan'da bulunan ziraat, orman ve veteriner üniversiteleri ile ziraat okullarının yerleşim yerleri gösterilmiş; söz konusu kurumların planları ve görselleri duvarlara asılarak sergilenmiştir. Her üniversite ve okul görselinin altında, muallimlere ait ders programları yer almaktadır; bu programlar, ders içerikleriyle ilişkili alet ve edevat armalarıyla dekoratif bir şekilde bezenmiştir. Panolarda, muallimlerin adları, mezun oldukları okullar, haftalık ders saatleri ve verdikleri derslere ait bilgiler yer almaktadır. Ayrıca uygulamalı ziraat eğitimi veren okullar hakkında da malumat verilmektedir. Okulların iç ve dış mekân fotoğrafları, tarımsal uygulamaların yer aldığı fotoğraflar ile her bir eğitim kurumunun kuruluşundan itibaren kaydettiği gelişmeleri gösteren diyagramlar da bu kısımdadır (T.Z.N.M, 1332, s. 26).

Hava Gözlem Şubesi: Bu şube, müzenin zemin katında, ziraat şubesinin hemen altında konumlanmıştır ve mermer döşeli geniş bir sofa üzerinde yer alır. Meteorolojiyle ilgili aletler, fotoğraflar ve bilgilendirici malzemeler burada bulunmaktadır. Söz konusu kısımdaki haritalar, Macaristan'ın iklimi hakkında ayrıntılı malumat sunar. Bir harita, ülke genelindeki meteoroloji istasyonlarını gösterirken, diğer haritalar bu istasyonların verileriyle elde edilen, yıl boyunca sıcaklık değişimleri, rüzgâr, yağış, nem, kar ve bulutluluk gibi meteorolojik olaylar hakkında bilgilere yer vermektedir. Modern aletlerden biri olan sismograf burada sergilenir ve yanında, bu aletin şimdiye kadar kaydettiği depremlerin yerlerini ve şiddetlerini gösteren bir harita bulunmaktadır.

Meteoroloji istasyonlarının modelleri ise oldukça basit yapıdadır; tahtadan yapılmış ve dört tarafı panjur kapaklı, yaklaşık 0.60x0.25x0.45 metre boyutlarında bir sandık şeklindedir. Sandığın içinde, hava sıcaklığını ölçen termometreler ve rüzgâr şiddeti ile nem ölçen diğer cihazlar yer almaktadır. Sandığın üst kısmına ise rüzgâr yönünü ve hızını ölçen özel bir alet monte edilmiştir.

Sofanın duvarlarına bitişik cemekânlarda, meteoroloji alanında yazılmış telif ve çeviri eserler ile eski ve yeni hava ölçüm aletlerine dair numuneler mevcuttur. Duvarlarda çeşitli hava olaylarına ait fotoğraflar da ziyaretçilerin ilgisine sunulmuştur (T.Z.N.M, 1332, s. 27-28).

Tarımsal Sanayi Şubesi: Meteoroloji bölümüne bitişik ve diğer salonlarla eş büyüklükte olan bu alanda, tarımsal sanayiye ait numuneler sergilenmektedir. Salonun girişinde, kış aylarında tarlada çalışma fırsatı bulunmayan çiftçilerin, evlerinde sap, saz, kamış, keten, kenevir ve

söğüt dalları gibi doğal malzemeler kullanarak ürettikleri dolap, boyunduruk, kaşık, kova, maşrapa, kürek, tarak, sepet ve şapka gibi çeşitli eşyalar ve aletler teşhir edilmektedir. Aynı bölümde, kadınların keten üzerine mavi ve kırmızı elyaf kullanarak dokudukları kumaş numunelere de yer verilmektedir ki bu kumaşlar Peşte'nin zengin kadınları arasında büyük ün kazanmıştır. Devlet, çiftçilerin tarla dışı aktivitelerine büyük önem vererek, işsiz kalarak göç etmelerini önlemek için bu tür faaliyetleri teşvik etmekte ve desteklemektedir. Bu amaçla her yıl düzenlenen sergilerde, becerilerini ortaya koyan çiftçiler ödüllendirilmekte ve ürünlerin tüketimi teşvik edilerek pazar oluşturmaya çalışılmaktadır.

Tarımsal sanayi şubesindeki masanın üzerinde bulunan ilk yardım kutusu özellikle göze çarpmaktadır. Bu kutu, devletin çiftçilerin can güvenliğine verdiği önemi simgelemektedir. Çiftliğinde makine kullanan her çiftçinin bulundurması zorunlu olan ilk yardım kutusu, bir yaralanma durumunda doktorun gelmesine kadar gerekebilecek tüm malzemeleri içermektedir. Kutu içerisinde, kullanımı gayet anlaşılır bir kılavuzun yanı sıra pamuk, gazlı bez, antiseptik solüsyon ve makas gibi temel ilk yardım malzemeleri bulunmaktadır.

Aynı bölümde, çiftçilerin eğitim ve kültür seviyelerini artırmaya yönelik örnekler de mevcuttur. Köylünün anlayabileceği dilde yazılmış yaklaşık üç yüz kitap içeren bir kütüphane, bu çabaların somut bir göstergesidir. Tarım Bakanlığı, benzer kütüphaneleri yüzlerce büyük köye göndererek hibe etmekte, bu sayede bilgiye erişimi genişletmektedir. Ayrıca Macaristan'da yaşayan Macar, Slovak, Alman, Roman ve Sırp çiftçilerin dillerinde basılan ziraat gazeteleri de köylülere ücretsiz olarak dağıtılmaktadır.

Müzedeki numuneler, Macar çiftçilerinin eğitimi kadar, topraksız çiftçilere toprak sağlayarak toplumun kalkınmasını ve üretimin artırılmasını hedeflediğini de ortaya koymaktadır. Özellikle 0,40x0,60 ebadındaki dikdörtgen bir camekânda ilgi uyandırıcı bir model bulunmaktadır. Bu model, hükümet tarafından arazisi olmayan çiftçilere otuz yıl vade ile verilen yedi dönümlük arazinin; tarla, bağ ve bahçe gibi kısımlara nasıl bölündüğünü ve üzerine inşa edilen ev ile ahırları detaylı bir şekilde göstermektedir.

Bu bölümde, keten ve kenevir bitkilerinin elyaflarının ayrılma süreçleri ile bu işlem için kullanılan eski ve modern makine modelleri masa üzerinde sergilenmektedir. Temizlenmiş ve çeşitli boyutlarda keten giysileri; bunların işlenme süreçleri, keten elyafından kumaş dokumak için kullanılan tezgahlar da ilgi uyandırmaktadır.

Salonun ilerleyen kısmında ise tarımsal sanayinin bir diğer örneği olan şeker üretimine dair bilgi ve örnekler yer almaktadır. Bu bölümde, Macaristan'da yetiştirilen şeker pancarı çeşitleri ile pancarların işlenip şeker haline getirilmesine kadar geçen süreç teferruatlı olarak anlatılmakta ve ilgili numuneler cam şişeler içinde teşhir edilmektedir. Son teknolojiyle yapılandırılmış modern bir şeker fabrikasının 1x3x5 metre boyutlarındaki maketi, bu işlemlerin gerçekleştirildiği sanayi tesislerini canlandırmaktadır.

Aynı salonda şeker üretimi bölümünde olduğu gibi, son teknolojiyle donatılmış bir bira fabrikası modeli yer almaktadır. Bira yapımında kullanılan arpa çeşitleri ile biranın üretim aşamalarını gösteren numuneler dikkat çekmektedir. İlaveten, çeşitli meyvelerden elde edilen meyve suyu örnekleri de gösterilmektedir. Bunun yanı sıra, un üretiminde kullanılan buğday, arpa, mısır, pirinç ve darı gibi tahıl numuneleri, kalite ve lezzetlerine göre sınıflandırılmış olarak teşhir edilmektedir. Un üretimi için kullanılan geleneksel yel ve su değirmenlerinin yanı

sıra modern bir un fabrikasının modeli de burada bulunmaktadır. Ek olarak, undan üretilen ekmekek, makarna, tel ve arpa şehriye ile tarhana gibi ürünlerin numuneleri misafirlere tanıtılmaktadır (T.Z.N.M, 1332, s. 28-31).

Ziraat Aletleri Şubesi: Tarımsal sanayi şubesinin hemen yanında, üç kat büyüklüğünde ve tamamen camla kaplı kare bir salonda, Macaristan çiftçilerinin tarım işlerinde kullandığı aletler teşhir edilir. Bu salon, hayvan ahırları ile tarım ürünlerinin saklanması için kullanılan depo ve hangar modellerini barındırır. Ayrıca toprağı işlemek için kullanılan çeşitli sabanlar, tohum ekme, ürün yetiştirme, biçme ve toplama, ürünleri müşterilere ulaştırma veya ambarlara yerleştirme işlemlerinde kullanılan en modern tarım aletlerine kadar gelişim sürecini gözler önüne seren örnekler bu kısımda sergilenmektedir.

Salon, uluslararası bir perspektif sunarak diğer ülkelerin tarım uygulamalarını da kıyaslamalı olarak teşhir eder. Nitekim Rusya, Romanya, İtalya ve Fransa'ya ait saban örnekleri ve sabanların gelişimini anlatan bilgilendirici tablolar, salonun duvarlarını süslemektedir.

Yenilikçiliğin ön planda tutulduğu şubede, özellikle mısır ekimi için tasarlanmış makineler ve benzinle çalışan traktörler ile toprağı yarıp işlemeye hazır hale getiren pulluklar gibi yeni nesil aletler ziyaretçilerin dikkatini çekmektedir. Modern aletler, Macar tarımının teknolojiye nasıl entegre olmaya çalıştığını ve sürekli olarak nasıl yenilikçi yöntemler benimsediğini göstermektedir (T.Z.N.M, 1332, s. 31-32).

Bağcılık, Süt Üretimi, Faydalı Kuşlar, Bitki Hastalıkları, Haşerat, Meyve Ağaçları ve Tütün Şubeleri: Tarımsal sanayi şubesine dikey, zeminin ahşap parkeyle kaplı olduğu uzun bir salonda, yukarıda belirtilen başlıklar altındaki konulara ait numuneler bulunmaktadır. Salonun ilk kısmında 1,60x2 metre boyutlarında, içleri raflı dört adet cam dolap mevcuttur. Dolaplarda, yağ üretiminde kullanılan keten, ceviz gibi çeşitli tohumlar ve zeytin çekirdekleri yer almaktadır. Tohumlardan elde edilen yağların en ilkel hallerinden en saf hallerine kadar numuneler sergilenmektedir. Burada, toz ve parça halindeki nişasta numuneleri ile glüten örnekleri de teşhir edilmektedir.

Bu bölümdeki numuneler ve bilgiler, Macaristan Ziraat İdaresi'nin özellikle tohumlar konusunda son derece titiz bir çalışma yürüttüğünü göstermektedir. Salonun bu kısmında, ülkede yetiştirilen çeşitli ürünlere ilişkin kapsamlı bir tohum koleksiyonu bulunmaktadır. Verilen malmata göre, yılda elli yedi bin tohum numunesi toplanmakta, numuneler arasından saf olanlar seçilerek ekim için ilgili bölgelere gönderilmektedir.

Duvar üzerindeki bir harita, göçmen kuşların izledikleri rotaları ve ulaştıkları bölgelerin özelliklerini detaylı bir şekilde göstermektedir. Aynı zamanda, ziraat için yararlı ve haşeratla mücadelede etkili olan kuşların fotoğrafları ve doldurulmuş bedenleri sergilenirken, bu kuşların yedikleri haşeratı gösteren numuneler mukavva kutular içinde konuklara sunulmaktadır. İlgili bölümde, doldurulmuş kerkenez kuşlarının bedenleri, yumurtaları ve bu kuşları yuvalarında yakalamak için kullanılan kıl tuzak örnekleri de yer almaktadır. Macaristan'da tarım için

faydalı kuşlara büyük önem verilmekte olup, bu kuşların kışın ormanlarda soğuktan korunmaları için yerden iki metre yükseklikte, üstü ve üç tarafı hasır ile örtülmüş tünekler yapılmıştır ki koruma yapılarının modelleri bu bölümde teşhir edilmektedir.

Sütçülük ve peynircilik bölümünde, uzun bir masa üzerine yerleştirilmiş dikdörtgen camekân içinde, sütün ekşilik ve yağlılık derecesini ölçen aletler, mayalanma sürecine dair numuneler ve süt kaynatmak için kullanılan kalaylanmış bakır tencere teşhir edilmektedir. Bu bölümde, Macaristan'da üretilen çeşitli sert ve yumuşak peynirler ile diğer ülkelerde üretilen peynir çeşitleri hakkında bilgiler veren alçı modeller de yer almaktadır. Yapay örneklerin yanı sıra, küçük güveç kapları içine yerleştirilmiş ve cam kapaklarla örtülmüş gerçek peynir numuneleri, tereyağı ve sade yağ parçalarıyla birlikte teşhir edilmektedir. Bunun yanı sıra süt ürünlerinin pazara taşınırken kullanılan ambalajlara ilişkin örnekler, topraktan yapılmış kaplar, süt ve kaymağın taşınmasında kullanılan cam şişe örnekleri ve sütün pastörize edilmesini sağlayan modern makine modelleri de sergilenmektedir. Duvarlarda asılı bir harita, 1897 ile 1912 yılları arasında elde edilen süt miktarı, süttten elde edilen mamuller ve süt işleyen 561 şirket hakkında malumat sunmaktadır.

Macaristan'da bağcılık, önemli bir tarımsal faaliyet olarak öne çıkmaktadır. Müze; bağcılığa ayrılmış bölümünde, ülkenin bağ havalisini ve bu alanda faaliyet gösteren teknik organizasyonları gösteren haritalara yer vermiştir. İlgili bölümde, Tokay şarabının mayalanma sürecinden olgunlaşma aşamasına kadar olan örnekleri sergilenirken, sirke numuneleri de yer almaktadır. Bağcılık bölümünde, diğer şubelerde olduğu gibi, bağcılık faaliyetlerine zarar verebilecek haşerat ve bakteriler hakkında veriler de mevcuttur (Balassa, 1969, s. 48). Özellikle üzüm yaprakları ve salkımlarında doğal olarak bulunan bakteri örnekleri teşhir edilirken, hastalıklı yaprak ve salkımlar cam kavanozlar içinde ziyaretçilere sunulmuştur. Filoksera hastalığının etkisini azaltan, kumlu topraklarda kendiliğinden yetişen bitki örnekleri, hastalığın neden bu bölgelerde daha az yayıldığını göstermek için müzede yer almaktadır. Başka bir camekânda, budama işlemlerinde kullanılan testere, makas, aşı çakısı gibi aletler, şarap fıçılarını temizlemek için kullanılan kükürt fitilleri, şarapların incelenmesinde kullanılan aletler, şarapların kıvamını artırmak için kullanılan jelatin ve kurutulmuş yumurta akı numuneleri gösterilmektedir.

Bağcılık bölümünde, bağlara verilen şekiller, budama teknikleri, satışa hazırlanan üzüm-lerin ambalajlanma yöntemleri ve çeşitli sepet türleri sergilenmektedir. Şarap saklamada kullanılan bakır testi şeklindeki kaplar da öne çıkmaktadır. Müzede şarap üretimiyle ilgili örnekler bulunmaktadır. Bu kapsamda, üzüm suyunu çıkarmak için kullanılan geleneksel ve modern cendereler, mayalanma odaları, şarapların olgunlaştırıldığı fıçılar ve şarap numunelerinin konulduğu cam bardaklar teşhir edilmektedir. Kaliteli şarap üretimi için tercih edilen bağların örnekleri ve bağların bakımında kullanılan çeşitli aletler, aşılınmış gövde örnekleri ve ekim için hazırlanan Amerikan asma çubuklarının demetlenmiş halleri de teşhir edilmektedir.

Duvarlarda, Macaristan'da yetiştirilen çeşitli üzüm türlerinin fotoğrafları bulunmaktadır. İlaveten, haşerat ya da bakteri saldırısına uğramış bağ, kimyasal gübre örnekleri ve asmanın fizyolojik yapısını gösteren alçıdan yapılmış modeller müze misafirlerinin ilgisine sunulmaktadır.

Salonun bir kısmı Macaristan'da yetişen sebzeler için ayrılmıştır ve sebzeler iki farklı camekân içinde gösterilmektedir. İlk camekânda biber, salatalık, su kabağı, kavun ve karpuz gibi

meyve ve sebzelerin örnekleri bulunurken, ikinci camekânda turp, fasulye, bezelye, bakla, kuşkonmaz, şalgam, kereviz, lahana, pancar gibi ürünlerin alçıdan yapılmış modelleri yer almaktadır. Aynı bölüm, elma, armut, erik, kayısı ve şeftali gibi meyvelerle, bir elma ağacının tohumdan meyve verme sürecine kadar olan evreleri gösteren örnekleri de içermektedir. Ağaçların bakımı ve bahçe düzenlemesiyle ilgili çeşitli araçlar, ağaç budama makasları, çit örnekleri ve bahçe işlerinde kullanılan diğer aletler de bu bölümdedir. Ayrıca meyvelerin işlenip konserve edilmesi süreçleri müzede yer almakta; Almanya'dan getirilen meyve konserveleri ve meyveleri soyup içlerini temizleyerek konserve yapmaya hazır hale getiren makineler de teşhir edilmektedir. Müzenin bu kısmının duvarları, meyvecilik ve çeşitli meyve türlerine ait fotoğraflarla süslenmiş olup, meyve ve ağaçlara zarar veren haşerat örnekleri burada bulunmaktadır (T.Z.N.M, 1332, s. 32-39).

Faydalı Kuşlar Şubesi: Salonun bir köşede yer alan, içi dört rafla bölünmüş camekân içerisinde, 1906 yılında koruma altına alınan ve avlanmaları yasaklanan³ kuşların tahnit edilmiş bedenleri ile bu kuşlara ait yumurta örnekleri sunulmaktadır. Bir diğer camekânda kümes hayvanlarına zarar veren tilki, sansar, kokarca ve porsuk gibi yırtıcıların yanı sıra ekili alanlara tehdit oluşturan tavşan ve tarla faresi gibi zararlı hayvanların bedenleri de ziyaretçilerin dikkatine arz edilmektedir. Bu sergi, çevresel denge ve biyoçeşitliliğin korunmasının önemine dikkat çekmekte, doğal yaşamın korunmasının gerekliliği konusunda konuklara farkındalık kazandırmaktadır (T.Z.N.M, 1332, s. 39).

Haşerat Şubesi: Salonun haşerat bölümü, misafirlere bitki ve ağaçların yapraklarına, çiçeklerine, kabuklarına ve odun kısımlarına zarar veren böcekler, kurtlar ve kelebeklerin gelişim süreçlerini ayrıntılı bir şekilde gösteren numunelerle donatılmıştır. Yumurtadan ergin döneme kadar geçen evreler, camekânlar içinde çeşitli aşamalarda sergilenmektedir. Bu haşerat, zarar verdikleri bitki parçaları ile birlikte teşhir edilmekte olup, özellikle kayın ağacının odun kısmına zarar veren "cerambyx carcherias" isimli böceğin neden olduğu hasar, tahrip edilmiş bir kayın ağacı gövdesi ile salonun merkezine yerleştirilerek vurgulanmaktadır.

Diğer bir camekânda, çekirge istilasına uğramış bir ekin tarlasının, saldırdıktan önceki durumu modellenmiş ve çekirgelerin ekili alanlara verdiği hasar mukayeseli bir biçimde gösterilmiştir. Aynı camekânda, un veya buğday taneleri arasında çoğalıp zarar veren "tinéa granella" isimli güve türüne ait numuneler de mevcuttur. Şube içerisinde, yarasanın yaşadığı ortamlara dair bilgiler ve tarla farelerini avlayan bir çaylak kartalının tahnit edilmiş bedeni ile Macaristan'da bulunan kelebek türlerini kapsayan bir koleksiyon ziyaretçilere sunulmaktadır. Bu örnekler, haşeratin ve yırtıcıların ekosisteme etkilerini ve biyolojik mücadeledeki rollerini ortaya koymaktadır (T.Z.N.M, 1332, s. 39-40).

Tütün Şubesi: Salonun son kısmı, tütünün tarihine ve işlenişine ayrılmıştır. Burada Macaristan'da yetiştirilen çeşitli tütün türlerinin yaprak numuneleri bulunmaktadır, tohumdan hasada kadar tütün ziraatının aşamalarını gösteren tablolar ve resimler konuklarla paylaşıl-

³ Macaristan'da bazı kuş türlerinin tarım için faydalı olmaları sebebiyle avlanmaları yasaklanmıştır.

maktadır. Bu bölümde bir tütün fabrikasının modeli ve sigara üretiminde kullanılan makine örnekleri ile tütünün kimyasal bileşenlerini ortaya koyan tahlil raporları da yer almaktadır. Söz konusu öğeler, tütün üretiminin tüm süreçlerini ve endüstriyel boyutlarını göstererek, tütün kültürünün ve ekonomik etkilerinin anlaşılmasına katkıda bulunmaktadır (T.Z.N.M, 1332, s. 40-41).

Tahıl, Yem ve Endüstriyel Bitkiler Şubesi: Bu salon, ziraat endüstrisine ayrılmıştır ve zemini meşe parke ile kaplıdır. Salon; hububat, yem bitkileri, şerbetçiotu, şeker pancarı ve biber gibi çeşitli tarım ürünleriyle doludur. Numuneler, salonun duvarlarına yakın ve merkezde yer alan beş sıra camekân içinde sergilenmektedir.

Biber şubesi, Macaristan'da yetiştirilen çeşitli biberlerin kurutulma ve toz haline getirilme süreçlerini detaylandıran örneklerle zenginleştirilmiştir. Bira otu bölümünde ise bira yapımında kullanılan bira otunun çeşitleri ve yetiştirilme teknikleri gösterilmektedir. Patates bölümünde, farklı patates çeşitleri ve patates bitkisinin fizyolojik özellikleri hakkında bilgiler verilmektedir. Ayrıca Macar çiftçilerin, çiftlik yapılarını modelleyen örnekler bu kısımda yer almaktadır, bu da ziraat pratiğine daha geniş bir perspektiften bakılmasını sağlamaktadır.

Bu kısımda, mera ve doğal çayırların yanı sıra, buğdaygiller familyasına ait çeşitleri ihtiva eden bir alan bulunmaktadır. Macaristan'da yetiştirilen on farklı buğday türü, Latince isimleriyle belirtilmiş ve tanıtılmıştır. Her bir buğday çeşidi için, alt kısımlarında kurutulmuş örnekler yer almaktadır ve bu örneklerin yanında ziraat, ekim zamanları, gereken tohum miktarı, hasattan sonra elde edilen ürün miktarı ve sapların nasıl balyalanıp saklandığına dair bilgiler verilmektedir. Buğday örneklerinin ahşap kutular içerisinde özenle sergilendiği de belirgin bir şekilde fark edilmektedir.

İlgili bölümde baklagiller ailesinden fasulye bitkisi de tanıtılmaktadır. Fasulye çeşitlerine ait numuneler, camekânlar içinde teşhir edilirken, nöbetleşe ekim yöntemiyle yetiştirildiği bilgisi de misafirlerle paylaşılmaktadır. Aynı zamanda fasulyenin büyükbaş hayvan yemi olarak kullanımı ve bunun hayvanlardaki yağ miktarını nasıl etkilediği de açıklanmaktadır. Özellikle "vicia sativa" türü fasulyenin yüksek yağ içeriğine sahip olduğu ve bu türden üretilen yemlerin hayvanlarda 17,42 kilogram yağ sağladığı vurgulanmaktadır. Aynı zamanda, ülkede yetiştirilen mısır çeşitleri ve mısırların kasaplık büyükbaş hayvanlarda oluşturduğu yağ miktarları hakkında da malumat verilmektedir. Bu veriler, fasulye ve mısırın hayvancılığa katkısını ve zirai üretimin çeşitli yönlerini ziyaretçilere kapsamlı bir şekilde aktarmaktadır.

Diğer camekânlarda Macaristan'da yetiştirilen çeşitli darı türlerine ait numuneler ile tıbbi amaçlar için kullanılan ve kurutulmuş demet haline getirilmiş bitki örnekleri bulunmaktadır. Ülkede şeker pancarına verilen önem kayda değerdir. Pancarların özelliklerini ve fizyolojisini açıklayan alçıdan yapılmış modeller teşhir edilirken, pancarın yetiştirilme aşamalarından başlayarak, muhafazası ve şeker üretim süreçlerine kadar olan bilgiler camekânlarda sunulmaktadır. Bu bitkilerin yetiştirildiği araziler, elde edilen mahsul miktarları ve üretilen şeker gibi tarımsal veriler, duvarlarda asılı olan tablo ve diyagramlar aracılığıyla misafirlere aktarılmaktadır. Hatta duvarlarda kurutulmuş mısır ve yonca örnekleri de teşhir edilmekte, bu sayede ziyaretçilere bitkilerin kurutulmuş halleri hakkında malumat verilmektedir.

Aynı salonda, Macaristan topraklarının meyveciliğe ne derece uygun olduğunun altını çizmek amacıyla, 2-3 yıllık armut, elma ve kiraz fidanlarının kurutulmuş numuneleri teşhir edilmektedir. Bunların yanında, en iyi mısırı seçebilmek için karşılaştırmalı numuneler ve toprağı daha verimli hale getirmek için kullanılan hayvani ve kimyasal gübre çeşitlerine ait örnekler de gösterilmektedir.

Salonun sonunda yer alan küçük bir odada, farklı boyutlardaki camekânlarda köylüler tarafından analiz amacıyla gönderilen buğday örnekleri ve buğdayların yetiştirildikleri toprak türleri sergilenmektedir. En iyi buğdayların yetiştirildiğı bölgelerden alınan toprak numuneleri ve toprakların içeriğine ait bilgiler ile dünya genelinde yetiştirilen diğer buğday örneklerine yer verilmektedir. Bu bölümde, Macaristan'ın verimli arazileri ile Amerika'daki benzer arazilerin karşılaştırıldığı haritalar da bulunmaktadır. Bu haritalar Macaristan'ın tarımsal kapasitesini ve pozisyonunu ziyaretçilere açıklamakta önemli bir rol oynamaktadır (T.Z.N.M, 1332, s. 41-46).

Orman Şubesi: Macaristan'da ziraatla eşdeğer bir öneme sahip olan ormancılık, adeta bağımsız bir müze titizliğiyle ele alınmış; zengin numune ve kıymetli eserlerle zenginleştirilmiştir. Gotik mimari özellikleri barındıran salona, kemerli bir geçitten girilerek ulaşılmaktadır. Geçit duvarlarında orman hayvanları olan geyik, karaca, yabani koyun ve keçilerin yaşam alanları hakkında malumat sunulurken, bu hayvanların kafatasları ahşap panellere monte edilmiş şekilde gösterilmektedir. Bu bölümde, ağaç kesme işlemlerinde kullanılan ilkel bıçak ve balta gibi aletlerden, Romanya testeresi ve çeşitli boyutlardaki hızar makinelerine kadar geniş çaplı bir koleksiyon bulunmaktadır. Ağaç dallarından yapılan baston ve süpürgeler ile ağaç işçiliğinde kullanılan çeşitli makineler ve ormanların yeşil, kuru ve kesim sonrası görünümelerini betimleyen manzara resimleri de mevcuttur.

Salonda, meşe ağacının tohumdan kerestelik boyutuna erişene dek geçirdiğı evreleri temsil eden numuneler ve fotoğraflar içeren büyük bir camekân öne çıkmaktadır. Ormanlarda bulunan ağaçların özelliklerini ve ayırt edici işaretlerini gösteren doğal ve cilalanmış ağaç örnekleri koleksiyonu da bu camekânda yer almaktadır. Aynı bölümde, meşe ağacından yapılmış tahta direkler ve çeşitli ağaçların yıllık büyüme halkalarını resmeden bir metre uzunluğundaki ağaç kesitleri de sergilenmektedir. Bunların yanı sıra, meşe ve gürgen ağaçlarından üretilen kömür numuneleri, ağaçlardan çıkarılan katran ve reçine ile ormanlarda yetişen tıbbi bitkilerin demetlenmiş örnekleri bu bölümde bulunmaktadır. Ayrıyeten, ormanlarda yetişen zehirli ve zehirsiz mantar türlerine ait alçıdan yapılmış numuneler konukların ilgisini çekmektedir.

Söz konusu bölümde orman ekosistemleriyle birlikte kireç ocaklarına ilişkin ayrıntılı bilgiler ve numuneler de mevcuttur. Yüksek tepelerden kireç ocaklarına taşınan kireç taşlarının nasıl nakledildiğı, istiflenme yöntemleri ve kirecin işlenme süreçleri, ilkel aletler ve modern makinelerin modelleriyle gösterilmektedir. Kireç ocağı modeli, ziyaretçilere bu süreçleri görsel olarak sunar.

Kemerli bir geçitten geçildikten sonra, zeminin parke taşlarla döşendiğı geniş bir salonun içine adım atıldığında ise duvarlar hemen dikkat çeker. Nitekim duvarlarda, orman hayvanlarına ait çeşitli örnekler sergilenmekte ve orman işçiliğinde kullanılan balta, bıçak, testere gibi

aletler teşhir edilmektedir. Buradaki camekânlarda, ormanlarda sık rastlanan kuşların doldurulmuş örnekleri ve ağaçlara zarar veren çeşitli canlıların numuneleri sergilenmektedir. Meşe, çam ve kayın gibi ormanları işgal eden ağaç türlerinin hem dış hem de iç yapılarını gösteren fotoğraflar da bulunmaktadır. Sınai yöntemlerle orman yönetimi, açma yöntemiyle temizlenen ormanlarda ağaçların nasıl yeniden filizlendiği, mısır, pirinç ve meyve ağaçlarının yetiştirilmesi süreçlerine dair örnekler misafirlerle paylaşılmaktadır. Yaz mevsimiyle birlikte su yönetimi, azalan suların havuzlanması ve daha verimli kullanım yöntemleri üzerine veriler aktarılmaktadır. Yabani domuz, geyik, tavşan ve fare gibi ormana zarar veren hayvanların tahnit edilmiş örnekleriyle asalak bitkilerle enfekte olmuş yaprak ve dallar, sağlıklı orman yönetiminde dikkate alınması gereken sorunlara işaret etmektedir (T.Z.N.M, 1332, s. 46-50).

Orman Yönetimi ve Ürünlerinin Sergilendiği Şube: Bu şube, kubbeli kemerli yapısı ve ahşap parke döşemesiyle öne çıkan, ormanlar ve orman hayatı hakkında geniş bir yelpazede örneklerin sunulduğu bir alan olarak tasarlanmıştır. Salonun duvarları orman hayvanlarının kemiklerini, ağaç bakımı ve kesimi için kullanılan aletlerin numunelerini barındırırken, orman sanayi ürünleri de dikkat çekmektedir. Burada kayıklardan küreklere, pencere kornişlerinden sandalye ayaklarına, boyunduruklardan kutu ve kavanozlara kadar çeşitli ahşap işleri sergilenmekte, hatta el yapımı kaşıklar, elbise askıları ve makaralar gibi günlük kullanım eşyaları da ziyaretçilere sunulmaktadır.

Duvarda yer alan harita, Macaristan'ın ağaç varlığı ve orman alanlarına ait kapsamlı bilgiler ihtiva etmektedir. Haritada, ülke genelindeki orman bölgeleri, ağaçlık alanların genişlikleri, meşe, kayın ve çam ağaçlarının hâkim olduğu ormanlar detaylı bir şekilde işaretlenmiştir. Ayrıca devlete ait ormanların yerleri ve yönetimine ilişkin malumat da harita üzerinde görsel olarak temsil edilmiştir.

Salonun merkezinde, üst kısmı kısmen camla kaplı olan bir camekân içinde orman haritalandırmasında kullanılan ölçüm aletlerinin modelleri gösterilmektedir. Salonun bu kısmında yer alan kare ve dikdörtgen camekânlarda, ağaçların kesilip kereste haline getirilmesi sürecinde kullanılan elektrikli bir hızar makinesi ve bu makine tarafından kesilmiş bir meşe tomruğu bulunmaktadır. Tomrukların taşınmasında kullanılan dekovil ve demiryolu katarlarının ağaçlarla dolu modelleri ile kızaklar aracılığıyla gerçekleştirilen nakliye işlemlerine dair sunumlar da yapılmaktadır. Diğer tarafta, demir çerçeveler içerisine defter yaprakları şeklinde düzenlenmiş çeşitli tahta numuneler mevcuttur. Kibrit yapımında kullanılan ağaçlar ise 4 metre uzunluğunda kesilerek demetler halinde teşhir edilmektedir.

Sözü edilen bölümde, kereste fiyatlarına ilişkin kıyaslamalı verilere de ulaşılabilmektedir. Örneklerden anlaşıldığı üzere, zaman içinde kereste fiyatları önemli ölçüde artmıştır. 100 kron karşılığında alınabilen meşe kerestesinin miktarı 1876'dan 1906'ya kadar giderek azalmıştır; 1876-1880 arasında 6,36 metre küpken, 1901-1906 arasında 2,72 metre küpe düşmüştür. 1880 yılına kadar 100 kron ile alınabilen kereste miktarı yirmi yıl içinde üç kat azalmıştır. Burada orman içindeki nehirler üzerine kurulan askılı köprü modelleri, ağaçların kesilmesi sonucu oluşabilecek erozyonu önlemek amacıyla dallarla örülen setler ve kesilen tomrukların su yolu ile taşınması için yapılan bentlere ilişkin örnekler de sergilenmektedir.

Salonun sonunda kare şeklinde küçük bir oda yer alır. Odanın merkezindeki masada camekânlar içinde meşe gibi çeşitli ağaç dalları ile masanın kenarlarında bir metre boyunda çeşitli

ağaç türlerinden filiz ve fidan örnekleri bulunmaktadır. Odanın duvarları, çeşitli ağaçlara ait yapraklar, kabuklar ve ağaçlara zarar veren haşerat numuneleri ile bezelidir. Duvarlardaki örneklerde, zararlı haşeratin fizyolojik gelişimi ve ormanlara verdikleri zararlar hakkında malumat verilmiştir. Bunların yanı sıra, ağaçların cins ve kaliteleri hakkında bilgi veren on santimetre kalınlığında bir numune koleksiyonu teşhir edilmektedir. Ağaçlarda görülen yosun, mantar gibi bitkilere dair numuneler de bu bölümde konukların dikkatine sunulmaktadır (T.Z.N.M, 1332, s. 50-53).

Balıkçılık Şubesi: Orman ürünleri şubesine bitişik ve zemini çini taklidi ufak parke taşlarıyla döşenmiş özel bir salonda, Macaristan'ın göl ve nehirlerinde yaşayan çeşitli balık türlerinin gösterildiği bir bölüm bulunmaktadır. Cemekânlarda tahnit edilmiş yerli balık örnekleri, derin ve soğuk sularda yaşayan leziz alabalıklar, mersin balığı gibi türler yer almakta; ayrıca "albarnus lucidus" türüne ait balık pullarından elde edilen inci cilalama malzemeleri ve bu işlem sonucu parlatılmış inciler de sergilenmektedir. Salonun içindeki 1,5x1,5 metre boyutlarında kare bir akvaryum, balıkların gelişimini gözlemlemek için ideal bir ortam sunmaktadır. Akvaryuma sürekli olarak saf hava ve temiz su sağlanarak, balıkların sınav şartlarında nasıl yetiştirilebileceğine ilişkin bilgiler verilmektedir.

Salonun diğer kısmında, balıkların üreme yöntemleri ve yumurtalarının aşılama teknikleri hakkında malumat aktarılmaktadır. Burada derin ve akıntılı sular ile sığ ve sıcak sularda balıkların nasıl yumurtladığına dair örnekler cemekânlarda teşhir edilmektedir. Aynı bölümde balık avlama yöntemleri de gözler önüne serilmekte; buz tutmuş göllerde balık avlama teknikleri, kullanılan geleneksel araçlar ile modern av ekipmanları olan oltalar, ağlar ve zıpkınlar göze çarpmaktadır. Dahası, sınav balıkçılığı hakkında veriler de paylaşılacak; balıklar için tasarlanmış bir havuz modeli ile bu balıkları avlayan nehir kuşları, su samuru ve nehir sıçanı gibi hayvanların doldurulmuş örnekleri bu kısımda yer almaktadır. Son olarak, Macaristan'ın balıkçılık bölgeleri, çeşitli balık türleri ve ekonomik değerleri hakkında bilgi veren bir harita da duvarda sergilenmektedir (T.Z.N.M, 1332, s. 53-54).

Av Hayvanları Şubesi: Bu şube, gotik tarzda inşa edilen binanın içinde yer almakta ve buraya mermer döşeli geniş bir merdivenle çıkılmaktadır. Salon, dört sofadan oluşan bir geçit alanına sahiptir. Buradaki masalarda av hayvanlarının doğal yaşam alanlarını temsil eden modeller mevcuttur. Yavrularıyla birlikte bir yabani domuz, kurt saldırısına uğramış bir yabani domuz, bir geyiği avlamak üzere olan bir vaşak, yavrularını emziren bir tilki, köpek ile tilkinin çiftleştirilmesinden elde edilen melez türler, sansar, gelincik, porsuk ve su samuru gibi çeşitli av hayvanları cemekânlarda teşhir edilmektedir. Ayrıca Macar arşidüklerinden biri tarafından avlanan siyah ayı ve diğer vahşi hayvanların tahnit edilmiş bedenleri, bu hayvanlara ait ayak izleri ve dışkı örnekleri gösterilmektedir.

Duvarlarda ise geyik ve dağ ceylanı türünden Macaristan ormanlarında yaşayan çeşitli hayvanların kafa örnekleri teşhir edilmektedir. İlaveten, nesli tükenmiş Bolonya geyiği ve bibuz adı verilen bir tür öküzün kafası da buradadır. Yırtıcı kuşlar olan akbaba, kartal ve karakuşun doldurulmuş örneklerinin yanı sıra, avcılıkta kullanılan tarihi ok ve yaylar ile kartal ve kerkenez kuşları ile yapılan avcılık yöntemlerine dair örnekler de sergilenmektedir.

Bu küçük odadan gotik kemerli ve ahşap parke ile döşenmiş, estetik açıdan çarpıcı bir salona geçiş yapılır. Burada, Macaristan av hayatına ait ayrıntılı bir harita bulunmakta; salonun cephesinde ise imparator, müteveffa arşidük ve dönemin veliahdının portreleri ile avladıkları hayvan sayıları gösterilmektedir. İmparatorun avladığı hayvanlar ve avların hangi mevsimde, hangi av sırasında gerçekleştiğine ilişkin istatistikler bu salonda yer almaktadır.

Salonun ortasında her bir cins hayvanın doğal yaşam alanlarını temsil eden bir bölüm yer alır. Bu kısımda, tavşan, geyik, karaca, dağ keçisi ve yabani koyun gibi çeşitli hayvanların tahnit edilmiş bedenleri vardır; bu hayvanların mevsimlere göre renk değiştirmelerine ilişkin numuneler de bulunmaktadır. Salonun çevresine konumlandırılmış camekânlarda ise göl ve nehirlerde yaşayan ördek, yabani kaz, yabani hindi, bıldırcın, keklik, sülün, yabani horoz, tavuk ve diğer yabani kuşların örnekleri teşhir edilmektedir. Bu camekânlarda kuşların yumurtaları ve yavrularına ait numuneler de ziyaretçilerin ilgisine sunulmaktadır.

İlgili salonun yanındaki başka bir salon ise yaban domuzlarına yapılan köpek hücumları, tahnit edilmiş iki geyik ve kış aylarında geyik avı için kullanılan tuzakların numuneleriyle donatılmıştır. Bu tuzaklar, etrafı yüksek çitlerle çevrili ve dar sandık şeklindeki yapılarla sonlanan bir düzenekte kurulmuştur. Kapanın içine giren geyik, kaçış yolu ararken sandığa girer ve hareket alanı kısıtlı olduğu için yara almadan yakalanır. Yakalanan sağlıklı geyikler, üreme amaçlı kullanılarak nesillerinin sürdürülmesine katkıda bulunur.

Söz konusu kısımda, çeşitli av köpeklerinin alçıdan yapılmış heykelleri ve av köpeklerini eğitmek için kullanılan aksesuarlar ile av tüfeklerinin gelişimini gösteren ilkel ve modern örnekler de yer almaktadır. Bununla birlikte, farklı kuş ve hayvan türlerine uygun olarak tasarlanmış av fişekleri camekânlarda sergilenmektedir. Ayrıca Macaristan, Almanya, İsveç, Belçika, İngiltere, Amerika ve Fransa'dan getirilen dumanlı ve dumansız barut numunelerinden saçma ve domdom kurşunlarına kadar geniş bir mühimmat yelpazesi teşhir edilmektedir. Vurulan av hayvanlarının, kurşunun türüne bağlı olarak ne kadar mesafe yürüyebileceğini gösteren tablolar da bu kısımdadır.

Salonun sonunda, küçük bir oda içerisinde, metal tuzaklar ve bu tuzaklarla yakalanan kartal ile ördek gibi kuşların numuneleri mevcuttur. Odanın ortasında ise büyük bir meşe ağacı modeli bulunur; bu modelin yanında, düğmeye basıldığında açılan bir panelde, ağacın tohumdan kesilip nakliye edilmesine kadar geçen süreci anlatan zirai ve idari evreler hakkında fotoğraflar yer almaktadır. Bu odadan orman şubesine inen merdiven boyunca, tarihi av silahları ve ruhsatsız avlanırken yakalanan avcılardan alınan silahların numuneleri teşhir edilmektedir. Merdivenin başında ise elektrikle aydınlatılmış ve gözlerinden farklı renklerde ışık saçan iki puhu kuşunun tahnit edilmiş örnekleri dikkat çekmektedir (T.Z.N.M, 1332, s. 54-58).

Osmanlı'da Müzeciliğin Gelişimi ve Peşte Ziraat Müzesi'nin Osmanlı Müzeciliğine Etkisi

Avrupalıların Osmanlı topraklarındaki antik eserlere artan ilgisi, Osmanlı aydınları ve yöneticileri arasında ülkenin arkeolojik mirasının korunması ve değerlendirilmesinin önemine dair güçlü bir farkındalık oluşturmuştur. Bu yeni bilinç, Avrupa ile giderek güçlenen kültürel bağların ve Avrupa'ya eğitim amacıyla gönderilen öğrencilerin etkisiyle Osmanlı toplumunda da nispeten kök salmıştır. İlgili gelişmeler, Osmanlı Devleti'nin antik eserlerin muhafazası konusunda yasal düzenlemeler yapmasını zorunlu kıldı. Özellikle 1869, 1874 ve 1884 yıllarında

yürürlüğe konan Âsâr-ı Atîka Nizamnameleri, antik eserlerin korunmasını sağlayacak yasal bir yapı oluştururken, İstanbul'da modern bir müze inşası için de bir altyapı sunmuştur (Muşmal, 2009, s. 15).

Tanzimat dönemiyle birlikte eski eserlerin toplanması ve korunmasıyla ilgili çabalar resmîyet kazanmış olmakla birlikte, bu girişimin kökenleri sarayın kendi bünyesinde korunan geniş çaplı koleksiyonlara dayanmaktadır. Topkapı Sarayı'nın birinci avlusundaki Aya İrini Kilisesi, İstanbul'un fethi sonrasında değerli silah ve savaş aletlerinin saklandığı bir alan olarak müzecilik tarihinde önemli bir yere sahiptir (Hisar, 2010, s. 23-26; Muşmal 2009, s. 22-23). 1846'da Aya İrini Kilisesi'nde Tophane-i Amire Müşiri Fethi Ahmet Paşa tarafından kurulan ilk Osmanlı müzesi, gelecekteki Askerî Müze ve Arkeoloji Müzesi'nin de temel taşlarını oluşturmuştur (Hisar, 2010, s. 25-27; Muşmal 2009, s. 24-25). 1880'de Çinili Köşk'ün müze olarak hizmete açılmasıyla, Aya İrini'deki eserler yeni mekâna taşınmış ve Osman Hamdi Bey'in yönetiminde, müzecilik Osmanlı Devleti'nde yeni bir ivme kazanmıştır. Ancak Çinili Köşk'ün kapasitesinin yetersiz kalması üzerine, 1891 yılında hemen karşısına, Müze-i Hümayun adıyla anılacak yeni bir müze binası inşa edilmiştir. (Shaw, 2004, s. 41-47; Muşmal, 2009, s. 31-34; Nazır, 2010, s. 100-102; Önder, 1999, s.11-13, 189, 199; Apaydın, 2020, s. 21; Gözüm, 2002, s. 80-81; Cephaneçigil, 2016, s. 484-488).

Müzeler, koruma ve sergileme misyonlarının yanı sıra, eğitim alanında da önemli bir rol üstlenmişlerdir. Pozitivizmin eğitim üzerindeki etkisinin artmasıyla birlikte, nesne tabanlı öğrenme, temel bir eğitim yöntemi olarak öne çıktı. Bu yaklaşım, öğrencilerin nesnelere keşfetmeleri ve anlamlandırmaları üzerine kurulu olup, müzeleri ve okulları birbirine daha da yakınlaştırdı (Akmehmet, 2012, s. 195-196). Müzeler, öğrenci gruplarını ağırlayarak ve okullara eğitim materyalleri sunarak, eğitim süreçlerine katkıda bulunmuştur. Ayrıca okulların içine eğitim amaçlı müzelerin kurulması da teşvik edilmiştir.

Tanzimat dönemi, tarım da dahil olmak üzere pek çok alanda reformların hayata geçirildiği bir zaman dilimi olarak öne çıkar. Osmanlı Devleti, zirai üretim ve uygulama metodu bakımından çağın gerekliliklerine uyum sağlayamadığının bilincine varmış ve bu durumu düzeltmek amacıyla Fransa'nın tarımsal kalkınma modelinden ilham alarak benzer bir girişimde bulunmuştur. Fransa'nın, Osmanlı'ya kıyasla daha küçük topraklara sahip olmasına rağmen elde ettiği yüksek zirai gelirler, Osmanlı'nın bu ülkenin tarım politikalarını dikkatlice incelemesini gerektirmiştir. Fransa'daki ziraat mekteplerinin ve sergilerin bu başarıda büyük bir payı olduğu görülmüştür. Bu örneklerden yola çıkarak, 1846'da Ziraat Nezareti kurulmuş, takip eden yıl Ziraat Talimhanesi adı altında bir okul açılmıştır. Lakin bu girişimler, çeşitli nedenlerle beklenen sonuçları verememiş ve 1851'de bu okul kapanmıştır. 1869'da Sultan Abdülaziz'in desteğiyle ziraat eğitimine yönelik yeniden girişimler başlamış, 1871'de bir nizamname hazırlanmış ancak bu çabalar da sonuçsuz kalmıştır. Sonrasında, özellikle Amasyan Efendi'nin girişimleri sayesinde Halkalı Ziraat Mektebi'nin açılması mümkün olmuştur. Bu okul, Avrupa'daki benzer kurumlar örnek alınarak kurulmuş ve eğitim materyalleri ile uygulama araçları Avrupa'dan temin edilmiştir. Teorik dersler kadar uygulamalı eğitime de ağırlık verilmiş, bu yaklaşım okulun 1884 tarihli kuruluş nizamnamesinde de vurgulanmıştır (Yıldırım, 2013, s. 266-280; Yıldız, 2012, s. 295-305; Çeşme, 2104, s. 73-77; Kadioğlu, 2106, s. 169).

Çağın tarım ihtiyaçlarını karşılayacak eğitim anlayışıyla kurulan mektepte, yaparak ve görerek öğrenme temel eğitim metodu olarak benimsenmiştir. Öğrencilerin bilimsel tarım pratikleri konusunda daha iyi yetiştirilmelerini sağlamak amacıyla okul bünyesinde bir müze kurulduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 1892’de, okulun açılış dönemi harcamaları arasında “müzehanede numuneleri koymak için dolaplı sıra masaları” için ayrılan 2.400 kuruşluk ödenek, bu müzenin varlığını doğrular niteliktedir. Ayrıca bitkiler, madenler, hayvanlar ve tarımla ilgili faydalı ve zararlı organizmaları içeren koleksiyonlar için ayrılan 36.710 kuruşluk bütçe de bu koleksiyonların müze içinde yer aldığını işaret etmektedir (Toruk, 2013, s. 265).

Bu müze, günümüz müze anlayışından farklı bir yapıda olmasına rağmen, öğrencilere zengin eğitim materyalleri sunarak özellikle fen bilimleri ve hayvanat derslerinde uygulamalı eğitime destek olmuştur. Halkalı Ziraat Mektebi’nin eğitim felsefesinin somut bir yansıması olarak kurulan müze, öğrencilere doğrudan tecrübe etme fırsatı sunmuş ve eğitimin kalitesini artırmıştır. Müze, okulun eğitim programını uygulamalı çalışmalarla zenginleştirerek öğrencilerin tarımsal malumatı, görsel ve deneysel olarak öğrenmelerine imkân tanımıştır. Zirai eğitimi teşvik eden modern tarım tekniklerinin gelişimine de katkı sağlamıştır. Bitkiler ve organizmaların sınıflandırılması, arşivlenmesi ve teşhir edilmesi sayesinde öğrenciler sadece tarımsal üretimde değil, aynı zamanda zararlı organizmalarla mücadelede de güncel bilgiye sahip olmuşlardır. Bu da Osmanlı Devleti’nde bilimsel ziraat eğitiminin gelişiminde önemli bir rol oynamıştır.

Halkalı Ziraat Mektebi’nin eğitim felsefesi, yenilikçi ve kapsamlı bir anlayışın ürünüydü. Osmanlı Devleti’nin topraklarında yetiştirilen bitkisel ve hayvansal tarım ürünlerinin yanı sıra bu ürünlerden elde edilen sanayi malları hakkında bilgi birikimi oluşturmak için müzenin yeniden düzenlenmesine karar verildi. Yeni düzenleme, tarım ürünlerinin çeşitliliğini ve kapsamını belgelemek, öğrencilere ve çiftçilere etkili bir eğitim vermek amacıyla hayata geçirildi. Bu görev, Halkalı Ziraat Mektebi’nin İktisat Muallimi Mehmed Ali Bey’e verilerek Peşte Ziraat Müzesi yeniden yapılanma süreci için model olarak seçildi. Mehmed Ali Bey, Peşte’de incelemelerde bulunarak, müzenin organizasyon yapısını ve tarım ürünlerini sınıflandırma sistemini detaylı bir şekilde ele aldı (T.Z.N.M, 1332, s. 7). Mehmed Ali Bey’in incelemeleri ve Peşte’de kazandığı deneyimler, Halkalı Ziraat Mektebi Müzesi’nin yeniden düzenlenmesinde yol gösterici oldu. Mehmed Ali Bey’in çalışması, Osmanlı tarım müzeciliğine yeni bir bakış açısı kazandırdı. Peşte Ziraat Müzesi’ni model alan yeni düzenlemeler sayesinde Halkalı Ziraat Mektebi Müzesi, Osmanlı Devleti’ndeki tarım ürünlerinin bilimsel bir temelde sergilenmesine ve belgelenmesine olanak sağladı.

1923 yılında okulda düzenlenen zirai sergi de bu etkinin kanıtı niteliğindedir. Sergi, çiftlik alanı ve okul içi olmak üzere iki kısma ayrılmıştı. Okul içindeki kısım, muhtemelen müzenin yer aldığı alandı. Sergideki bölümler, Peşte Ziraat Müzesi’nde işlenen temalarla büyük benzerlikler taşıyordu. Tedrisat Şubesi, Nebatat ve Emraz-ı Nebatiye Şubesi, Haşerat Şubesi, Hayvanat Şubesi, Genel Ziraat ve Zirai Aletler Şubesi gibi tasniflemeler (Toruk, 2103, s. 159-163), Mehmed Ali Bey’in edindiği tecrübelerin sergiye nasıl yansıtıldığını gösteriyordu. Bu bölümler, öğrencilere ve çiftçilere tarımın farklı alanları hakkında kapsamlı bir bakış açısı sunmuştu. Tedrisat Şubesi, tarım eğitimiyle ilgili en güncel bilgi ve materyalleri sağlıyordu. Nebatat ve Emraz-ı Nebatiye Şubesi, bitkisel hastalıklar ve bunların teşhisi hakkında malumat içermekteydi. Haşerat

rat Şubesi, tarımda verimi düşüren böceklerin tanıtımını yapıyor ve onlarla mücadele yöntemlerini öğretiyordu. Hayvanat Şubesi, hayvancılıkla uğraşanlar için önemli bilgi ve koleksiyonlar sunmaktaydı. Genel Ziraat ve Zirai Aletler Şubesi ise tarımda kullanılan araç ve gereçlerin tanıtımıyla çiftçilere güncel teknolojiyi gösteriyordu. Bu bölümlerin sınıflandırılması ve sergi düzenlemeleri, Mehmed Ali Bey'in Peşte Ziraat Müzesi'nde edindiği deneyimlerin Halkalı Ziraat Mektebi'nin müzesine uygulanmasındaki etkisini ortaya koyuyordu.

Sonuç

Peşte Ziraat Müzesi, Macaristan'ın zengin tarım tarihini, biyoçeşitliliğini ve kültürel etkileşimlerini detaylı bir şekilde sergileyen oldukça önemli bir kurumdur. Müze, zirai ürünlerin gösterilmesinin yanı sıra modern tarım uygulamalarını tanıtma ve teknolojik yenilikleri teşvik etme görevlerini üstlenmiştir. Tarımsal üretim, hayvancılık, ormancılık ve balıkçılık gibi çeşitli alanlarda aydınlatıcı bir işlevi vardır.

Sanayi devrimi sonrası gelişen tarımsal teknolojilere ve modern üretim tekniklerine uyum sağlamak için ulusal kalkınmanın bir parçası olarak hareket eden müze, tarım makineleri, sulama teknikleri ve ziraat aletleri sunumlarıyla çiftçilerin yenilikleri takip etmelerini desteklemiş, böylece tarımsal modernizasyonun hızlanmasına katkıda bulunmuştur. Müze, çiftçilere ve ziyaretçilere geniş çaplı sergiler sunarak tarımın farklı alanlarındaki bilgiyi nesnel aracılılıkla kalıcı bir öğrenme tecrübesine dönüştürmüştür.

Ayrıca Peşte Ziraat Müzesi'nin kapsamlı koleksiyonları, Macaristan'ın tarımsal mirasını korumuş, teknolojik yenilikleri teşhir etmenin yanı sıra geleneksel tekniklere ve uygulamalara da yer vererek tarih boyunca değişen tarım yöntemlerini ve kültürel mirası ortaya koymuştur. Müze, bu yönüyle modern tarım tekniklerinin tanıtılması ve geleneksel uygulamaların korunması arasında bir köprü vazifesi görmüştür.

Peşte Ziraat Müzesi'nin çok yönlü misyonu, Osmanlı Devleti de dahil olmak üzere birçok ülke için ilham kaynağı olmuştur. Mehmed Ali Bey'in Budapeşte ziyareti sırasında edindiği deneyimler, Peşte Ziraat Müzesi'nin organizasyon yapısı ve tarımsal ürünlerin sınıflandırılması konularında önemli bir temel oluşturmuştur. Hazırladığı rapor ile Osmanlı tarım müzeciliğine rehberlik eden Mehmed Ali Bey, Peşte Ziraat Müzesi'nin sistematiğini örnek alarak Osmanlı Devleti'nde tarım ürünlerinin bilimsel temelde sınıflandırılmasına ve sergilenmesine zemin hazırlamıştır. Bu çerçevede Halkalı Ziraat Mektebi'nde tarımsal ürünlerin çeşitliliğini belgeleyen bir müze yapısı oluşturulmuştur.

Sonuç itibarıyla; Peşte Ziraat Müzesi tematik şubeler aracılığıyla Macaristan'ın tarım, ormancılık, su gibi unsurlarının zengin tarihini ve bu alanlardaki bilimsel, kültürel ve ekolojik katkıları ortaya koymaktadır. Müze, tarımsal tekniklerin ve çevresel yönetim stratejilerinin gelişimini ayrıntılı bir şekilde sergileyerek, ziyaretçilerin bu konuların tarihsel sürecini ve modern uygulamalarla entegrasyonunu anlamalarına olanak tanımıştır. Aynı zamanda, biyolojik çeşitlilik, sürdürülebilirlik ve kültürel miras türünden temaları işleyerek, Macar toplumunun bu alanlarda nasıl ilerlediğini ve global bağlamda nasıl bir etkileşim içinde olduğunu ortaya koymaktadır. Son tahlilde müze, bilgiyi sanatsal bir ifadeyle harmanlayarak hem eğitici bir deneyim

sunmuş hem de kültürel mirası koruyup geleceğe ilham veren bir platform olarak hizmet vermiştir.

KAYNAKÇA

- AKMEHMET, K. T. (2012). "Müze Eğitimi: okul Programları". Müze Biliminin ABC'si. Ed. Nevra Ertürk, Hanzade Uralman. İstanbul: Ege Yayınları.
- APAYDIN, A., SALAR, Ö. F. (2020). İstanbul'un 100 Müzesi. İstanbul: İBB Kültür Yayınları.
- BALASSA, I. (1969). "Agricultural Museum, Budapest". Museum, Vol. XXII, No: 1.
- BALASSA, I., SZABO, L. (1983). "The Hungarian Agricultural Museum, Its National Role". Museum, Vol. XXXV, No: 4.
- BAYTAR, İ. (2017). "Kimlik Bilincinin Oluşumu ve Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Müzeciliği". Milli Saraylar Sanat-Tarih-Mimarlık Dergisi, S. 16.
- BOA, BEO., 4547/339463. (Babıali Evrak Odası Evrakı)
- BOA, DH.EUM.SSM., 26/43. (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Seyrüsefer Kalemi)
- BOA, DH.EUM.SSM., 26/56. (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Seyrüsefer Kalemi)
- BOA, DH.EUM.SSM., 26/68. (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Seyrüsefer Kalemi)
- CEPHANECİGİL, G. (2016). "Osmanlı Dönemi İstanbul Müzeleri". Büyük İstanbul Tarihi, C.7.
- ÇEŞME, V. (2014). "Halkalı Ziraat Mektebi: Eğitimi, Eğitimci Kadrosu, Örnek Çiftliği ve Yayınları". Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi, S. XVI/I.
- GÖZÜM, Ü. Y. (Ed.) (2002). Türkiye Müzeleri. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Guide To The Royal Hungarian Agricultural Museum, Print By The Pallas Company, Budapest.
- HİSAR, A. Ş. (2010). Türk Müzeciliği. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- KADIOĞLU, S. (2016). "Halkalı Ziraat Mekteb-i Âlîsi". Büyük İstanbul Tarihi, C.9.
- MATOLCSI, J. (1967). "The Hungarian Agriculture Museum, Budapest". Museum, Vol. XX, No: 3.
- MUŞMAL, H. (2009). Osmanlı Devleti'nin Eski Eser Politikası. Konya: Kömen Yayınları.
- NAZIR, B. (2010). "Osmanlı Devleti'nde Müzeciliğin Doğuşu ve Dersaadet Numunehane-i Osmani". History Studies, Vol. 2/1.
- ONUR, B. (2012). Çağdaş Müze Eğitim ve Gelişim. Ankara: İmge Kitapevi.
- ÖNDER, M. (1999). Türkiye Müzeleri. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- ÖZRİLİ, Y., BAŞAK, O. (2021). "Hafıza Odası Müzeler ve Kültürel Kimlik". Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S.26.
- SHAW, W. M. K. (2004). Osmanlı Müzeciliği. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası (1332). "Peşte ve Sofya Ziraat Müzeleri hakkında Halkalı Ziraat Mekteb-i Âlisi Ulûm-ı İktisadiyye Muallimi Mehmed Ali Bey'in raporu". S.61-63.
- TORUK, İ. (2013). Halkalı Ziraat Mektebi (1892-1928). İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk tarihi Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim dalı. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)
- YILDIRIM, M. A. (2013). "Halkalı Ziraat Mektebi'nin Açılış Sürecine Dair Bazı Mülahazalar ve Amasyan Efendi'nin Layihası". Tarih Araştırmaları Dergisi, C.32.
- YILDIZ, Ö. (2012). "Halkalı Ziraat Mektebi'nin Tarihçesi". JASS International Journal of Social Science, Vol. 5, Issue 4.

EXTENDED ABSTRACT

In 1896, an exhibition was organised to celebrate the thousandth year of settled life of the Hungarians in Central Europe and to demonstrate the advancement of their civilisation. This exhibition led to the establishment of the Pest Agricultural Museum, which aimed to preserve the information and materials gathered. During the exhibition, the agricultural collections that attracted significant interest from visitors fueled the idea of creating a museum. Indeed, under the leadership of Agriculture Minister Dr. Ignatius de Daranyi and at the official request of the Hungarian National Agricultural Association, the initial steps were taken for the museum in 1896. During this process, artworks of special value from the exhibition collections were carefully selected and a committee was formed, managed by Alajos Paikert, to oversee the preliminary preparations. Initially, a library was established, and inventory work began; in addition, offices were organised to ensure the active operation of the museum team. In the spring of 1897, the impressive buildings in Romanesque, Gothic, and Renaissance styles built on Szechenyi Island for the Millennium Exhibition were transferred to the museum.

The work was swiftly completed, and the Pest Agricultural Museum officially opened on 12 September 1897, hosted by Agriculture Minister Dr. Ignatius de Daranyi and attended by a distinguished gathering. Following the opening of the museum, on 20 September 1897, Emperor Joseph of Austria-Hungary and his guest, Emperor Wilhelm of Germany, visited the museum.

After its official opening, the management was taken over by Árpád Balás de Sipek, the experienced former director of the Agricultural Academy in Magyaróvár. Following the opening, the museum attracted more interest than expected, but its existing capacity was insufficient to meet this demand. This situation led to the museum being moved to the larger Kerepesi Road on 27 July 1899. In 1900, a generous grant of 2.4 million kroner was allocated for the museum, and a committee led by the famous Hungarian architect Ignatius Alpar began construction of a new museum building.

In 1904, the rich collections of the Pest Agricultural Museum were permanently placed in their final locations. The museum was officially opened on 9 June 1907, in a ceremony attended by Emperor Franz Joseph of Austria-Hungary.

Founded by Hungary's leading agricultural experts, the Pest Agricultural Museum has served as a platform where the historical development of each sector can be closely followed. The museum has undertaken a significant task of educating the public and has continued to renew itself to maintain its success in this field. The museum staff, specializing in at least one subject, conducted comprehensive studies that eventually became part of the museum yearbooks.

The mission of the Pest Agricultural Museum includes providing information on methods for improving agricultural practices, product packaging techniques, strategies for protecting against harmful organisms, and marketing tactics. The museum also offers the opportunity to conduct comparative analyses of international agricultural practices, providing a broad perspective. The Pest Agricultural Museum is divided into various sections relating to agriculture and livestock in the country. Each section operates in specific areas of the museum, and examples from these sections are displayed in the relevant halls.

The museum has also attracted the attention of the Ottoman Empire, which was in search of agricultural innovations. The Ottoman Empire, with its various climatic conditions and vast lands, had a rich agricultural production potential. The innovative education policies of the time emphasized the systematic recording of agricultural products and industrial goods. In response to this need, a decision was made to establish an agricultural museum to collect suitable samples of plant and animal agricultural products grown on Ottoman lands, to obtain accurate and fundamental information about the quality and quantity of these products, and to better understand the products of the country and to pass on useful information to the relevant people through necessary methods. This important task was entrusted to the school's economics teacher, Mehmed Ali Bey. For this purpose, Mehmed Ali Bey visited the Pest Museum in Hungary, renowned for its administrative and technical arrangements, to conduct his studies.

Mehmed Ali Bey's work brought a new perspective to Ottoman agricultural museology. Thanks to the new arrangements modeled after the Pest Agricultural Museum, the museum at the Halkalı Agricultural School enabled the scientific display and documentation of agricultural products in the Ottoman Empire.

The agricultural exhibition organized at the school in 1923 was evidence of this impact. The exhibition was divided into two parts: farm area and inside the school, the latter likely being the location of the museum. The sections of the exhibition bore great similarities to the themes processed at the Pest Agricultural Museum. Classifications such as the Education Branch, Botany and Plant Diseases Branch, Insect Branch, Animal Branch, General Agriculture and Agricultural Tools Branch, show how Mehmed Ali Bey's experiences were reflected in the exhibition. These sections offered students and farmers a comprehensive perspective on different areas of agriculture.

In conclusion, through its thematic branches, the Pest Agricultural Museum has revealed the rich history of Hungary's elements such as agriculture, forestry, and water, and the scienti-

fic, cultural, and ecological contributions in these areas. The museum has detailed the development of agricultural techniques and environmental management strategies, enabling visitors to understand the historical processes of these topics and their integration with modern practices. Additionally, by addressing themes such as biological diversity, sustainability, and cultural heritage, the museum has demonstrated how Hungarian society has progressed in these areas and how it interacts on a global scale. Ultimately, the museum has provided both an educational experience and served as a platform that preserves cultural heritage and inspires future generations.

KADINLARI CEZALANDIRAN KADIN: AZİZ JERONIMOLU MAGDALENA

Mehmet Talha KALKAN*

ÖZ

XVI. yüzyılın başından itibaren yoksulluğa ve cinselliğe yönelik bakış açısının değişmeye başlaması neticesinde hem yoksulluk hem de cinsellik kontrol edilmesi, denetlenmesi ve çözülmesi gereken meseleler olarak görülmüştür. Nitekim XVI. yüzyılın sonlarında toplumsal, iktisadi, dinî, politik ve ekonomik sorunlar ile boğuşmaya başlayan İspanya'da da benzer bir durum yaşanmış ve hayat kadınlarına yönelik denetimler ve kısıtlamalar artmıştır. Daha önceleri hoş karşılanan bir grup olmasa da işlerini yapmalarına izin verilen hayat kadınları, İspanyol düşünürler ve yazarlar tarafından toplumu hem ahlaki hem de sıhhi açıdan kirletmekle suçlanmışlardır. Bu nedenle, kilise ve devlet tarafından kontrol altına alınmak istenen bu grup, yalnızca hayat kadınları ile sınırlı kalmayıp avare, başıboş, büyücü, dilenci, tembel ve hırsız kadınlar gibi farklı kadınları da kapsamıştır. Bahsi geçen kadınları galera adı verilen binalara hapsederek onları rehabilite etmeyi amaçlayan Aziz Jeronimolu Magdalena da kaleme almış olduğu *Razón y forma de la Galera y Casa Real* adlı eserini Kral III. Felipe'ye sunmuş ve İspanyol toplumunun bozulmasına neden olan kadınların tutuklanmasıyla toplumun arınabileceğini ifade etmiştir. İşbu çalışma da Aziz Jeronimolu Magdalena tarafından ortaya atılmış olan galera adlı kurumun ortaya çıkma nedenleri ile olası sonuçlarını ele almış, onun rehabilitasyon ve disiplin ile ilişkisi üzerinde durmuştur.

Anahtar Kelime: Aziz Jeronimolu Magdalena, Hapishane, Rehabilitasyon, Disiplin, Ceza.

THE WOMAN WHO PUNISHES OTHER WOMEN: MAGDALENA DE SAN JERÓNIMO

ABSTRACT

As the view of poverty and sexuality began to change from the beginning of the sixteenth century, both poverty and sexuality were seen as problems that needed to be controlled, supervised, and solved. Towards the end of the sixteenth century, a similar situation arose in Spain, where social, financial, religious, political, and economic problems caused problems for those in power and the number of controls and restrictions on prostitutes in the country increased. While previously tolerated, a group of individuals allowed to carry out their profession, prostitutes were accused of morally and hygienically polluting society. This group, which was to be controlled by the church and the government, included not only prostitutes, but also other women such as vagabonds, strays, witches, beggars, lazy women, and thieves. Magdalena de San Jerónimo, who aimed to rehabilitate the women by imprisoning them in buildings called galera, wrote a treatise entitled *Razón y forma de la Galera y Casa Real*, presented it to King Felipe III and declared that society could be purified by imprisoning the women who were causing the decay of Spanish society. This study focuses on the reasons why the institution called galera, was formed and the possible consequences of implementing it in addition to its relationship with rehabilitation and discipline.

Keywords: Magdalena de San Jerónimo, Prison, Rehabilitation, Discipline, Punishment.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 24.04.2024; Yayına Kabul Tarihi: 11.06.2024

* Dr. Öğr. Üyesi, Uşak Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı,
E-Posta: mehmettalhakalkan@gmail.com ORCID: 0000-0002-1954-5698

Giriş

1619 yılında Kastilya Meclisi tarafından Kral III. Felipe'ye bilgi vermek ve kraliyetin içerisinde bulunduğu kötü durumu anlatabilmek adına hazırlanan rapora istinaden kaleme aldığı *Conservacion de Monarquias y Discursos Politicos*¹ eserinde İspanyol din adamı Pedro Fernandez Navarrette, krallıkların ve monarşilerin de insanlar gibi ölümlü olduğunu ifade etmiştir (Navarrette, 1626, Kısım: 49). Tıpkı insanlar gibi krallıkların ve monarşilerin de gençlik, yaşlılık ve ölüm gibi süreçlerden geçtiğini ileri süren Pedro Fernandez Navarrette, İspanya'nın da ciddi bir hastalığa yakalandığını ve acılı ve kanlı bir tedavi sürecine ihtiyaç duyduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla Kral IV. Felipe'nin sahip olduğu danışmanlar vasıtasıyla ülkesinin mustarip olduğu hastalığı tanınmasının ve ona göre bir tedavi süreci izlemesinin zorunlu olduğunu ifade eden İspanyol yazar, onun yetkin bir cerrah gibi yaradan ve hastalıktan korkmaması gerektiğinden söz etmiştir (Navarrette, 1626, Kısım: 50). Bu nedenle Pedro Fernandez Navarrette, krallığın yakalanmış olduğu hastalığın nedenlerinden bahsetmiş, İspanyol kadınlarının içerisinde bulunduğu ahlaki ve toplumsal bozulmayı da bu hastalığın başlıca nedenlerinden biri olarak gördüğünü vurgulamıştır (Navarrette, 1626, Kısım: 33, 34, 35, 36).

Monarşinin içerisinde bulunduğu sıkıntıların nedeni olarak İspanyol kadınlarını gören ilk ve tek kişi Pedro Fernandez Navarrette olmamış, İspanyol din adamından yaklaşık 20 yıl öncesinde, diğer bir İspanyol yazar Cristóbal Pérez de Herrera da yazmış olduğu *Discursos del Amparo de los Legítimos Pobres*² adlı eserinde benzer bir durumdan söz etmiştir. Eserinin dördüncü kısmında başıboş gezen, vakitlerini boşa harcayan ve dilencilik yapan kadınların cezalandırılarak toplumdan tecrit edilmesi gerektiğini savunan Pérez de Herrera, toplum içerisinde kötülük yapanların en sert şekilde cezalandırılması gerektiğini ve yalnızca çok sert tedbirler ve önlemler ile doğru yola girebileceklerini söylemiştir (Herrera, 1598, Dördüncü Bölüm). Başıboş gezen, vakitlerini boşa harcayan ve dilencilik yapan kadınların sebebiyet vermiş oldukları fuhuş, büyüculük, hırsızlık gibi durumların klasik yöntemlerle tedavi edilemeyeceğinin altını çizen Pérez de Herrera, onların sahip oldukları özgürlük ile hastalığın daha da yayılacağı uyarısında bulunmuştur (Herrera, 1598, Dördüncü Bölüm). Bu nedenle, İspanyol yazar, krallığın bir an evvel yakalanmış olduğu bu hastalığı tedavi edebilmek için gerekli adımları atmak ve bahsi geçen kadınlara karşı sert politikalar yürütmek zorunda olduğunu beyan etmiştir. Diğer bir deyişle, ağır bir hastalık içerisinde olan monarşinin kurtuluşu acı bir reçete ile sert bir tedavi yönteminden ileri gelmiştir.

XVI. yüzyılın sonlarında Pérez de Herrera tarafından yapılan bu teşhis, çeşitli İspanyolları etkileyerek onların İspanya'nın içerisinde bulunduğu sorunun çözümünde kadınları merkeze almalarına yardımcı olmuştur. Bu isimlerin başında gelen ve İspanya'da kadın hapisanelerini kuran San Jeronimolu Magdalena, *galera* adını verdiği merkezler ile kadınları disiplin altına alarak rehabilite etmeyi amaçlamıştır (Santos, 2014, s. 423). İşbu çalışma da San Jeronimolu Magdalena'nın kadınlara yönelik hayata geçirmeyi amaçladığı *galeraların* ortaya çıkış süreci hakkında bilgi vermeyi şiar edinmiştir.

¹ Türk. Devletlerin Muhafazası ve Politik Söylevler.

² Türk. Gerçek Fakirlerin Korunmasına Dair Söylevler.

1. Erken Modern İspanya'da Kadın ve Rehabilitasyon

Erken Modern Dönem modern devlet yapılarının oluşmaya başlamasıyla beraber tümüyle bedensel cezalandırmalara dayanan ve işkence ve ölüm gibi durumlarla sonuçlanan hukuki uygulamalar yavaş yavaş değişmeye başlamış; kişinin rehabilite edilmesiyle toplumsal fayda sağlanmasını öngören bir yapının temelleri atılmıştır (Boyle, 2014, Giriş& Schlau, 2020, ss. 72-73). Kısmen bedensel cezalandırmaları da içeren rehabilitasyon düşüncesi, kişinin dua etmesi, çalışması ve ibadet etmesi gibi durumları kapsamış ve kişinin toplumsal bir izolasyona tabi tutulması gerektiği fikrini ihtiva etmiştir (Boyle, 2014, s. 19). Toplumun hoş karşılamadığı bir işi yapan veyahut suç/günah işleyenler de toplumdan tecrit edilerek ıslah edilmeye çalışılmış, toplumsal mekânlar da var olan bu dönüşüm sürecinin bir parçası olmuştur (Romero-Díaz, 2017, s.42). Daha da önemlisi, kamusal alanlarda daha fazla var olmaya başlayan kadınlar da bu dönüşüm sürecinin bir paydaşı olmuş, kamusallaşmaya başlayan kadınların toplumun ileri sürdüğü normlara ve ahlaki kaidelere uyum sağlaması istenmiştir. Toplumun sahip olduğu ahlaki değerlerin ve dini kaidelerin dışında hareket etmeye başlayan kadınlar ise var olan rehabilitasyon sürecinin merkezinde yer almış, *kötü kadınlar veya düzensiz kadınlar* olarak isimlendirilmişlerdir (Boyle, 2014, ss. 24, 33&Parello, 1999, s. 55). Diğer bir deyişle, kadının "kadın" olabilmesi için toplumun önem atfetmiş olduğu değerlere ve ilkelere uyması gerekmiş, ondan, değişen toplumsal, ekonomik, dinî ve siyasi şartlara tamamıyla entegre olması beklenmiştir.

XVI. yüzyılın başlarından itibaren *kötü kadınlar veya düzensiz kadınlar* olarak adlandırılan grubun başında hayat kadınları gelmiş ve kilise, görevlendirmiş olduğu din adamları vasıtasıyla onların tövbe etmesine ve yapmakta olduğu işi bırakmasına yardımcı olmaya çalışmıştır (Santos, 2014, s.419). Genel olarak Hristiyan Avrupa'da hoş karşılanan bir meslek olmamasına rağmen kilise, daha büyük günahların ortaya çıkmaması adına hayat kadınlığına izin vermek durumunda kalmıştır (Gratian, 1993, Kısım: 13).³ Keza İspanyollar da tüm Ortaçağ boyunca hayat kadınlığını belirli izinler ve belirlenen şartlar altında serbest bırakmış ve hayat kadınlarının işlerini ahlaki bir suç olarak görmemişlerdir (Ramos Vázquez, 2005, s.263). Taraflar arasındaki bu ilişki tümüyle rızaya dayanmış olup Papa I. Nicholas tarafından da vurgulanan *Matrimonium Facit Consensus*⁴ adlı ilke ile desteklenmiştir (Ramos Vázquez, 2005, ss.263-264). Evliliğin ve evlilik dışındaki ilişkilerin hukuki ve dinî manada rızaya dayandığı bu anlayış sayesinde hayat kadınları ile bekar erkekler arasındaki ilişki de olağan kabul edilmiş ve herhangi bir cezai müeyyideye tabi tutulmamıştır. Öte yandan, XVI. yüzyılın ikinci yarısında toplanan Trento Konsili ile kilise, bu anlayışı terk ederek her türlü bedenî hazzı ortadan kaldırmaya başlamış, üreme amacı dışında kalan hiçbir ilişkiyi hoş karşılamadığını beyan etmiştir (Santos, 2014, s. 419). Aynı zamanda, evlilik bir kurum olarak kutsallaştırılmış, belirli kurallara bağlı kılınmış ve evlilik dışındaki cinsel birliktelikler yasaklanmıştır. Bedensel hazları ve istekleri bastırmaya dayanan bu anlayış ile zina bir suç haline gelmiş, hayat kadınları da bu süreçten etkilenen başlıca grup

³ İşbu görüş Aziz Augustinus tarafından ortaya konan ve erkeğin sahip olduğu şehvet dürtüsünün yıkıcılığı olmasıyla alakalıdır. Erkeğin var olan bu dürtüsünün bastırılmayacağını ifade eden Aziz Augustinus, Hristiyan toplumların daha büyük felaketler içerisinde kalmaması adına hayat kadınlığına izin verilmesi fikrini savunmuştur. Dolayısıyla Aziz Augustinus'un bu görüşü üzerine temellenen kilise yaklaşımı da "daha büyüğünden kaçınmak için daha azına hoşgörü gösterilmesi" düşüncesine ve "daha büyük günahların vuku bulunmasından kaçınmak için çeşitli günahlara verilen izin kuralı"na bağlı kalarak ortaya çıkmış ve "onaylamadığımızı izin veririz..." düsturu ile açıklanmıştır.

⁴ Latince "Evlilik, rızayla kurulur" olarak çevrilebilecek olan bu ifade erkek ve kadın arasında gerçekleşen evliliğin temelinde rıza olduğunu ileri sürerek onların evlendiklerini üçüncü tarafa beyan etmelerine gerek olmadığını göstermiştir; fakat XVI. yüzyılın ortalarından itibaren bu anlayış geri plana atılmış ve evliliğin duyurulması, evlenmiş olan çiftin yerine getirmesi gereken en önemli yükümlülüklerden biri haline gelmiştir.

olmuştur. Daha önceleri kamu yararı adına çalışmaya dayalı ve olağan bir meslek olarak görülen hayat kadınlığı, iğrenç ve pis bir işe dönüşmüş, toplum yapısının ve dinî anlayışın bozulmasındaki temel faktörlerden biri olarak hırsızlık, dilencilik ve başıboş gezme gibi hoş karşılanmayan durumların da müsebbibi olarak görülmüştür (Ramos Vázquez, 2005, ss.267-275). Bu nedenle, birçok İspanyol, monarşinin içerisinde bulunduğu sıkıntılı durumdan hayat kadınlarını sorumlu tutarak onların çalıştığı genelevlerin kapatılmasını ve onların ahlaki ve iffetli bir yaşam sürmelerini arzu etmiştir. XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hayat kadınlarına yönelik algının değişmesi üzerine İspanya'nın farklı şehirlerinde genelevler yerine *Las Casas de Arrepentidas* denilen ve yaptıkları işten pişman olanları disipline etmek isteyen mekânlar yaygınlaşmıştır (Perry, 1991, s.5). Kendilerine telkinlerde bulunan din adamlarını dinleyerek işlerini bırakan kadınlar, gönüllü olarak ve toplumdan izole bir şekilde tasarlanan evlerde yaşamaya ve orada bulunan rahibeler önderliğinde hareket etmeye çalışmışlardır (Santos, 2014, s. 417). *Las Casas de Arrepentidas* olarak adlandırılan bu evler içerisinde kadınlara giyecek ve yiyecek verilmiş ve onlardan iffetli kadınlara dönüşmeleri beklenmiştir; fakat İspanya'nın içerisinde bulunduğu krizin derinleşmesi ile bu evler, yalnızca hayat kadınlarını değil, aynı zamanda, başıboş gezen, dilencilik ve hırsızlık yapan kadınları da kapsamaya başlamıştır (Parello, 1999, s.55). Tam da bu dönemde Pérez de Herrera,⁵ kadınların da erkekler gibi cezalandırılması gerektiğini vurgulayarak başıboş gezen, hayat kadınlığı, dilencilik ve/veya hırsızlık yapan kadınların ahlaksızlıklarına karşı adım atmanın öneminden bahsetmiştir (Juárez-Almendros, 2017, s. 39& Schlau, 2020, s.79).

Pérez de Herrera'nın bahsini etmiş olduğu kadınların ahlaksızlıklarının cezalandırılması gerektiği düşüncesi, *recogimiento* adı verilen anlayışın yaygınlaşmasına yardımcı olmuştur.⁶ Esasında toplumun hoş karşılamadığı veya dinî otoritelerin uygun görmediği davranışlarda bulunan veya suç işleyen kişileri toplumdan izole ederek belirli bir alana yerleştirmeye verilen bir isim olan *recogimiento*; monarşinin kadın bedeni üzerindeki kontrolünün ve denetiminin artmasına, kadınların izole edilmesiyle toplumun arınmasına ve daha da önemlisi, mezkûr kadınların rehabilite edilerek topluma fayda sağlayan bireylere dönüşmesine imkân vermiştir (Pavez, 2009, ss. 187-188). Bilhassa İspanya'da ekonomik, siyasi ve toplumsal sorunların artması neticesinde kırsal göçün artması ve buna bağlı olarak toplumda yoksul insan oranının %25'e kadar çıkması, başkent Madrid'in nüfusunun %60'ından fazlasının kırsaldan gelen insanlardan oluşması, toplumun hoş karşılamadığı, dinî otoritelerin tasvip etmediği işleri yapan veya suç işleyen kadın sayısının da artmasına sebebiyet vermiştir (Parello, 1999, s.59). Başta Madrid olmak üzere farklı şehirlerde başıboş gezen, yankesicilik yapan, para karşılığı erkeklerle

⁵ Esasen Pérez de Herrera, XVI. yüzyılın sonlarında monarşi içerisinde artan yoksulluğa ve yoksulluğa bağlı olarak ortaya çıkan salgınlara ve hastalıklara karşı önlem alınması adına dilenci ve avare kadınların belirli noktalara kapatılması gerektiği fikrini ortaya atmıştır. Hatta İspanya'da Pérez de Herrera'dan evvel Gaspar Torrella ile Díaz de Ysla da benzer fikirleri ileri sürmüşler, fakir, hasta olan ve hayat kadınlığı yapan kadınları hapsedme düşüncesinden dem vurmuşlardır.

⁶ Esasında XVI. yüzyılda İspanya'da avare kadınlar ve hayat kadınları hem zorla hem de gönüllü olarak belirli sığınma evlerine gidebilme fırsatı bulmuşlardır. Bu evlerin başında gelen *Casas de Arrepentidas* (Pişmanlar Evleri), günahkâr bir yaşam içerisinde olan kadınlara hizmet vermiş ve onların günahkâr yaşamlarını geride bırakıp tövbe ederek kendilerini tümüyle dinî bir düşünceye adamalarına zemin hazırlamıştır. *Casas de Recogidas* (Toplama Evleri) ise "düzeltilemez" kadınlara hizmet vermiş ve toplumsal düzeni korumayı amaçlamıştır. Bu nedenle *Casas de Recogidas* içerisinde yer alan kadınlar zorunlu bir şekilde burada tutulmuşlardır. *Galera* adı verilen yapılar da toplumun hoş karşılamadığı ve monarşinin sorun olarak gördüğü davranışları sergileyen kadınlara yönelik olarak kurulmuş ve bu kadınların işledikleri suçun büyüklüğüne göre zorunlu bir rehabilitasyon süreci öngörülmüştür.

birlikte olan ve hiçbir iş yapmayan kadın sayısının artması da kadınları, kötücül arzuların taşıyıcısı haline getirmiş ve hayat kadınları da kötülüğün sembolü haline gelmiştir (Parello, 1999, s.60). Doğal olarak yaşanan bu kriz süreci de hem devletin hem kilisenin hem de Engizisyonun kadınlara karşı sert tedbirler almasına önyak olmuştur. Nitekim, 1608 yılında kadınların işlenmiş oldukları bu suçların yeterince cezalandırılmadığını ve bu nedenle, birçok günahın ve suçun rahat bir şekilde yayıldığını söyleyen Aziz Jeronimolu Magdalena, Kral III. Felipe'ye bir eser yazarak kötü kadınların *galera* adı verilen binalara kapatılarak cezalandırılması gerektiğini ifade etmiş ve bu şekilde birçok masum erkeğin günaha düşmekten kurtulacağını belirtmiştir. Öyle ki, daha evvel Valladolid'te kötü kadınların rehabilite edilmesine dair epey tecrübe kazanmış olduğunu belirtmiş olan Aziz Jeronimolu Magdalena'nın bu eserinden etkilenen Kral III. Felipe, onun bu isteklerini kabul ederek başta Madrid olmak üzere birçok şehirde *galera* kurulmasını sağlamıştır.

2. Kadınları Cezalandırmak İsteyen Kadın: Aziz Jeronimolu Magdalena

Ortaçağ boyunca hem kilise hem din adamları tarafından oldukça övülen yoksulluk, idealize edilerek ideal bir Hristiyan'ın sahip olması gereken başlıca niteliklerden biri olarak görülmüştür. XVI. yüzyılın başlarından itibaren yoksulluğa yönelik bakış açısı ciddi manada değişmiş ve yoksulluk, çözülmesi gereken bir mesele haline gelmiştir. Aralarında Juan Luis Vives ve Miquel de Giginta gibi Rönesans düşünürlerinin de bulunduğu çeşitli İspanyol yazarlar da yoksulluk ile kadınlar arasında bir bağ kurmuş; bu fikir, kilisenin cinselliği, kadın bedenini ve beşerî ilişkileri ciddi manada sınırladığı Karşı-Reform Hareketi ile daha da güçlenmiştir (Santos, 2014, s.419& Parello, 1999, ss. 55-58). Nihayetinde 1598 yılında İspanyol yazar Pérez de Herrera tarafından yazılmış olan ve başıboş, tembel ve ahlaki manada bozulmuş kadınları ve onların cezalandırılması gerektiği düşüncesini kapsayan *Discurso de Amparo de Los Legítimos Pobres* adlı eser de bu değişen anlayışın bir sonucudur. İronik bir şekilde, dilenci, yankesici, avare, tembel ve hırsız kadınlar ile hayat kadınlarının cezalandırılma maksadıyla bir bölgeye kapatılarak toplumdaki tecrit edilmeleri gerektiğini savunan Pérez de Herrera'ya en büyük desteği de asıl adı "Beatriz de Zamudio" olan bir kadın, yani, Aziz Jeronimolu Magdalena vermiştir. Hakkında çok fazla bilgi bulunmayan Aziz Jeronimolu Magdalena, ilk olarak, 1573 yılında *Casa Pía de la Aprobación de Santa María Magdalena* adlı müessesenin ana hatlarını oluşturmuş ve işlemiş oldukları günahlar nedeniyle pişmanlık yaşayan hayat kadınlarına yönelik bir sığınma ve tövbe evi kurmuştur. Zaman içerisinde yerel zenginlerin desteğini alarak evi genişleten Aziz Jeronimolu Magdalena, kuruma büyük çaplı finansal destekler sağlamış ve hatta, saray ve çevresinde bilinen bir isim haline gelmiştir (Lagunas, 2000, s. 166). Nitekim, 1589 yılında Madrid'e giden Aziz Jeronimolu Magdalena, Kral II. Felipe'nin hizmetine girmiş ve burada yetim kızlar için *Casa de Recogimiento de Santa Isabel* adıyla bir ev kurmuştur. Madrid'de bulunduğu bu dönemde Aziz Jeronimolu Magdalena, Kral II. Felipe'nin kızı Isabel Clara ve dönemin en önemli kadınlarından olan Luisa Carvajal ile yakın ilişkiler kurmakla kalmayıp kraliyet üyeleri ile Brüksel, Paris ve Londra gibi farklı Avrupa şehirlerine gitme şansı yakalamış (Lagunas, 2000, s. 166) ve aralarında Aziz Ursula'nın bakirelerine ait olduğuna inanılan kesik başlar olmak üzere çeşitli azizlerin ve dinî şahsiyetlerin naaşlarını ve eşyalarını İspanya'ya getirmiştir (Schlau, 2020, s.73& Black, 2001, s.81). Saray ve çevresi ile yakın ilişkiler kurmayı başaran Aziz Jeronimolu Magdalena, Kral II. Felipe'nin kızı Isabel Clara'nın hamiliğinde sık sık saraya gitmeye başlamış ve 1605 yılında kurmuş olduğu *Casa Pía de la Aprobación de Santa María Magdalena* adlı evini Valladolid

Belediyesine devretmiştir. Kendisine bir oda tahsis etmiş olduğu yapıyı belediyeye bırakmasından sonra Aziz Jeronimolu Magdalena, kadınları cezalandırmak için kurmayı planladığı *galeras* adlı yapılarla alakalı eserini yazmaya girişmiştir.

Disiplinin bir cezalandırma aracı olarak kişiyi kurtuluşa götürebileceğinin altını çizen Aziz Jeronimolu Magdalena, burada sahip olduğu fikirleri uygulama fırsatı elde etmiş ve yaptıkları işler veya işledikleri suçlar ile Tanrı'ya karşı geldiklerini düşündüğü, günahkâr bir şekilde yaşayarak erkekleri de suçlarına ve günahlarına alet ettiklerini ileri sürdüğü kadınları kontrolü altına almaya çalışmıştır (Aziz Jeronimolu Magdalena, 1608, Giriş). Açık bir şekilde, Aziz Jeronimolu Magdalena, yoksul ve kötü bir hayat süren kadınları cezalandırmayı ve disipline etmeyi amaçlamış, onların, işledikleri suçlara oranla ağır cezalar almadığını vurgulamış ve sahip oldukları bu özgürlüğün monarşiyi yıkıma ve ahlaki bir kırılmaya götürdüğünü söylemiştir. Son 20 yılda İspanya'nın yaşadığı çözülmeyi de kadınların cezalandırılmamasına ve onların daha fazla fenalık yapmasına bağlayan Aziz Jeronimolu Magdalena, Tanrı'nın İspanya ve benzeri durumda olan tüm toplumları ilahi bir şekilde cezalandırdığını söyleyerek sert ve katı bir politika izlenmesi gereğinin altını çizmiştir (Aziz Jeronimolu Magdalena, 1608, Giriş). Keza İspanya'nın mevcut durumu da böylesine sert ve katı tedbirler alınmasını zaruri kılmış ve sadece alınabilecek bu önlemler yardımıyla Tanrı'yı daha fazla gücendirmeden monarşinin toparlanabileceğinin vurgusu yapılmıştır (Aziz Jeronimolu Magdalena, 1608, Giriş). Bu nedenle, monarşi, kendinden evvel hüküm sürmüş olan devletler gibi gerekli adımları atmalı ve kötü kadınları cezalandırmaktan korkmamalıdır.

Daha evvel çalışmış olduğu kurumlar vasıtasıyla elde etmiş olduğu tecrübe ve sahip olduğu saray bağlantıları vasıtasıyla Aziz Jeronimolu Magdalena, Kral III. Felipe'ye kaleme almış olduğu *Razón y Forma de la Galera y Casa Real* adlı eserini sunmuştur (Boyle, 2014, s.30). Temel olarak toplumun, dinin ve devletin tasvip etmediği davranışları sergileyen veya suç işleyen kadınların toplumsal bir tecride tabi tutularak *galera* isimli binalarda disipline edilmesi gerektiğini savunan Aziz Jeronimolu Magdalena, başta Madrid olmak üzere Barselona, Gırnata, Balensiya, Zaragoza, Salamanca ve Valladolid gibi şehirlerde bu yapıların kurulmasını sağlamıştır (Almeda, 2005, s. 77). Monarşinin farklı noktalarında açılan *galera* isimli bu yapılar, İspanya'da kadın hapishanelerinin başlangıcı olarak görülmüştür (Almeda, 2005, s. 76). Esasında XVI. yüzyılda açılmış olan *Casa de Arrepnditas* ile *Casa de Recogidastan* farklı bir karakter gösteren *galeralar*, kişinin gönüllü olup olmadığına bakılmaksızın suçluyu veya günah işlemiş olanı doğrudan cezalandırma yetkisine sahiptir. Daha da önemlisi, suçlu veya günahkâr olan kadını toplumdan ayırarak belirli bir noktada toplayan *galeralar*, onların rehabilite edilerek toplumla uyumluluk göstermesine, kötü davranışlarından sıyrılarak iyi ve doğru olanı benimsemesine ve içerisinde yaşadıkları ortama fayda sağlamasına -en azından zarar vermemesine- yönelik olarak faaliyet göstermiştir (Perry, 1991, s.4). Diğer bir deyişle Aziz Jeronimolu Magdalena, Foucault tarafından ortaya atılmış olan ve modern devletin işaretlerinden biri olarak kabul edilen *insan yaşamının korunmasına* dönük bir düşünce ortaya koymuş, kişiyi işlemiş olduğu suça istinaden işkence veya idam cezası ile karşı karşıya bırakmak yerine onu rehabilite ederek topluma kazandırmaya çalışmıştır (Black, 2001, s.82&Lagunas, 2000, s. 169). Nitekim Aziz Jeronimolu Magdalena, İspanyolcada "gemi" manasına gelen *galera* tabirini suçlu ve günahkâr kadınların tutulacağı yerler için kullanarak benzer durumda olan ve gemilerde forsa olarak çalışan erkeklerle bir atıfta bulunmuştur (Boyle, 2014, ss. 36-37&Santos, 2014, s.418). İşkence veya idam yerine gemilerde kürek mahkumluğu yaparak topluma ve devlete fayda sağlayan suçlu ve gü-

nahkâr erkeklere karşı kadınlar da işledikleri suça veya günaha istinaden toplumdaki tecrit edilerek toplumsal bir fayda göstermeye başlamışlardır (Boyle, 2014, s.35). Böylelikle, erkekler ve kadınlar, kötü eylemlerden korunmuş ve bu eylemlerin yaydığı hastalıklardan uzak kalmışlardır.

3. Kadın Hapishanelerinin Temellerini Atan Eser: Razón y Forma de la Galera y Casa Real

Salamancalı Valisi Don Pedro de Ribera önderliğinde Don Pedro de Zúñiga, Don Luis Fernández de Córdoba ve Antonio Pichardo Vinuesa gibi isimler başıboş gezen ve iflah olmayan kadınların cezalandırılması gerektiği düşüncesinden hareket ederek çeşitli sıkıntılar yaşayan monarşinin yeniden Tanrı'nın lütfunu kazanmasını arzu etmiş ve Aziz Jeronimolu Magdalena'nın bu konuda kendilerine destek vermesini istemişlerdir (Aziz Jeronimolu Magdalena, 1608, İthaf). Aziz Jeronimolu Magdalena da *Razón y forma de la Galera y Casa Real* adlı eseri yazarak İspanyol yöneticilerin taleplerine cevap vermiş ve kadınların işlemiş oldukları suçlara ve girmiş oldukları günahlara göre çeşitli şekillerde cezalandırılmaları gerektiğini öngörmüştür. Eserinin ithaf kısmında ilgili çalışmayı neden kaleme aldığını ifade eden Aziz Jeronimolu Magdalena'ya göre İspanya'da yaşanan sorunların merkezinde kadınların sahip olduğu özgürlük ve bu özgürlüğün beraberinde getirmiş olduğu suçlar/günahlar yatmıştır (Aziz Jeronimolu Magdalena, 1608, Giriş). Daha evvel sarayda bulunduğu dönemlerde de benzer fikirlerinin bulunduğu ve onları saray yetkilileri ile paylaştığını ifade eden Aziz Jeronimolu Magdalena, kendisinin bu düşüncelerinin oldukça sert ve katı görülmesinden ötürü kabul edilmediğinin de altını çizmiştir; fakat monarşi içerisinde işlerin yolunda gitmemesi ve kadınlara yönelik ciddi önlemlerin bir türlü alınmaması kendisinin yeniden bu düşünceyi dillendirmesine sebebiyet vermiştir (Aziz Jeronimolu Magdalena, 1608, Giriş). Bu nedenle, Aziz Jeronimolu Magdalena; Kral III. Felipe'nin önderliğinde *galera* adlı kadın hapishanelerinin kurulması gerektiğinin altını çizmiştir.

Genel olarak Aziz Jeronimolu Magdalena, insanların hiçbir zaman tümüyle kendilerine verilen akla ve iradeye uygun hareket etmediğini ifade ederek kişinin kendisi ve toplum adına kötü olanın peşine gitmeye yönelik bir meyil gösterdiğini vurgulamıştır (Aziz Jeronimolu Magdalena, 1608, Giriş). İnsanların kötülük ve fenalık içerisinde olması da Tanrı'nın evrensel ve ilahi yasalarının uygulanamamasına ve daha da önemlisi, O'nun tarafından cezalandırılmalarına sebebiyet vermiştir (Aziz Jeronimolu Magdalena, 1608, Giriş). Bu nedenle Tanrı'nın ilahi yasalarını hâkim kılabilmek adına kötülük ve fenalık içerisinde bulunan insanları dizginlemek ve hatta ağır bir şekilde cezalandırmak gerekmiştir. Dolayısıyla, geçmişte bu tarz sorunlar yaşayan devletlerin her zaman sert ve kanlı tedbirler aldığını ifade eden Aziz Jeronimolu Magdalena, kötülük yapmaya ve günah işlemeye meyilli olan insanoğlunun yalnızca sertlikle ıslah edilebileceği fikrini savunmuştur. Kadim medeniyetlerin prangaları, hücreleri, kelepçeleri, işkenceleri, sürgünleri, idamları ve infazları uygulamaya koymasının nedeni de buradan gelmiştir (Aziz Jeronimolu Magdalena, 1608, Giriş). Aziz Jeronimolu Magdalena da monarşinin içerisinde bulunduğu elverişsiz durumdan çıkabilmenin yalnızca sert ve katı cezalandırmalarla gerçekleşebileceğinin altını çizmiştir; çünkü son 20 yıldır İspanya'da iyi insanlar, acılar içinde kalmış ve Tanrı korkusunu kaybetmiş kadınların yaptıklarına tanıklık etmişlerdir (Aziz Jeronimolu Magdalena, 1608, Giriş). Açık bir şekilde, erkekler ile karşılaştırıldıklarında kadınlar daha fazla günah işlemiş ve daha az ceza almışlardır. Doğal olarak bu durum da toplumsal dengeyi sarsmış, büyücülere, hayat kadınlarına, başıboş, dilenci ve hırsız kadınlara daha fazla serbesti tanınmıştır. Kadınların sahip olduğu bu serbesti de İspanyol kadını işbu eseri yazmaya doğrudan sevk etmiş ve böylelikle *Razón y forma de la Galera y Casa Real* ortaya çıkmıştır.

Aziz Jeronimolu Magdalena'ya göre monarşinin son 20 yılda yaşadığı bozulmayı ve ahlaki kırılmayı gören biri, kendisi tarafından ortaya konmuş olan *galera* fikrini olağan bir durum olarak görebilecek durumdadır (Aziz Jeronimolu Magdalena, 1608, Birinci Kısım). Öncelikle son birkaç yılda İspanya'da geceleri sokaklarda avare ve başıboş şekilde gezen kadın sayısı ciddi manada artmıştır. Aralarında yaşça küçük kızların da bulunduğu bu kadınlar, etrafta karşılaşmış oldukları masum erkekleri kendi tuzaklarına düşürerek onları da kendi günahlarına ortak etmiş ve hatta onların evlerine, ahırlarına kadar giderek kirli kazançlar elde etmişlerdir (Aziz Jeronimolu Magdalena, 1608, Birinci Kısım). Pis bir şekilde kazanmış oldukları paralarıyla evlerine geri dönen bu kadınlar, günlerinin geri kalanını uyuyarak ve yemek yiyerek geçirmişlerdir. Sokaklarda başıboş ve avare şekilde gezen kadınlar, sahip oldukları hastalıkları onlarca erkeğe bulaştırdıklarında bu hastalıkların erkeklerin de eşlerine ve çocuklarına geçmesine neden olmuşlardır (Aziz Jeronimolu Magdalena, 1608, Birinci Kısım). Bu kadınların yanında bazı kadınlar da fiziksel olarak sağlam ve güçlü olmalarına rağmen dilencilik yaparak etraflarındaki insanlardan sadaka istemişlerdir. Hiçbir şekilde bir yerde çalışmak istemeyen veya bir işe girmek istemeyen bu kadınlar, tembellik ederek gerçekten ihtiyaç sahibi olan kişilerin ihtiyaçlarının giderilememesine de sebep olmuşlardır (Aziz Jeronimolu Magdalena, 1608, Birinci Kısım). Avare ve dilenci kadınların yanında İspanya'da birçok kadın, elinde tuttuğu küçük kızları ve kadınları başkalarına pazarlamaya ve satmaya çalışmıştır. Bahsi geçen bu kadınlar aracılığıyla birçok genç kız çalışmak için girmiş oldukları evde çalışmaktan ziyade vakit geçirmeye ve günah işlemeye koyalmıştır. Daha da önemlisi, tüm bu kadınlar, işlemiş oldukları suçlar ve günahlar nedeniyle birçok namuslu ve iffetli kadını da zehirlemiş ve onların da benzer süreçlerden geçmelerine zemin hazırlamışlardır (Aziz Jeronimolu Magdalena, 1608, Birinci Kısım). Bu namuslu ve iffetli kadınlar, kendi üstlerine bir elbise almakta ve kazançları ile kıt kanaat geçim sağlamakta zorlanmış, öte yandan, toplumları zehirleyen ve Tanrı düşmanı olan günahkâr kadınlar, her gün başka bir festivale, tiyatroya ve eğlenceye rahatlıkla gitmiş ve zevk içerisinde bir hayat sürdürmüşlerdir (Aziz Jeronimolu Magdalena, 1608, Birinci Kısım). Bu nedenle, Aziz Jeronimolu Magdalena, monarşinin ivedilikle önlem alıp yetim kızlara yönelik bir müessese kurarak onların Hristiyanlığı öğrenmelerine, her türlü edepsiz ve ahlaksız faaliyetten uzak kalmalarına ve onlara iş öğretmek için emekleriyle para kazanmalarına yardımcı olması gerektiğini önemle vurgulamıştır (Aziz Jeronimolu Magdalena, 1608, Birinci Kısım). İspanyol alimeye göre, mevcut durumda sokaklarda başıboş gezenlere, tembellik edenlere ve ahlaksız şekilde para kazananlara karşı da bir *galera* kurularak onların bir noktaya toplanıp cezalandırılması elzemdir.

Toplumun ve devletin hoş karşılamadığı davranışları sergileyen ve suç/günah işleyen kadınlara yönelik olarak yapılması planlanan *galeraları* tarif eden Aziz Jeronimolu Magdalena, onların dış dünya ile ilişkisinin oldukça sınırlı olması, balkonu ve penceresi olmaması ve kraliyet armasıyla bezenmiş bir binadan yapılması gerektiğini vurgulamıştır (Aziz Jeronimolu Magdalena, 1608, İkinci Kısım). Söz konusu kurumlarda kalacak olan kişinin ufak bir odada yalnızca yatak, yastık ve battaniye ile hayatını idame ettirmesi gerektiğini ifade eden Aziz Jeronimolu Magdalena, *galeranın* iç kısımlarında halat ve ip gibi cisimlerin bulunması durumunda olası bir intihar ve kaçma durumunun yaşanabileceğinin altını çizmiştir (Aziz Jeronimolu Magdalena, 1608, İkinci Kısım). Şapelin, kilerin ve cezalandırma odasının da yer aldığı bu yapı içerisinde oldukça az eşya olmalı, kadınlara kendi durumlarının farkına varmalarını sağlayan ibarelere yer verilmeli ve pranga, zincir ve kelepçe gibi aletler ile zaman zaman sertlik sergilenmelidir (Aziz Jeronimolu Magdalena, 1608, İkinci Kısım). İçerisinde beş kişinin çalışması planlanan *galerada*

gelenleri karşılamak ve adlarını kaydetmek adına iki görevli ve öğretmenlik, aşçılık ve yöneticilik yapan en az üç kadın yetkilinin çalışması tasarlanmıştır (Aziz Jeronimolu Magdalena, 1608, İkinci Kısım). Aynı zamanda, bu yetkililer kadınların *galera* içerisinde kendilerine verilen kıyafetleri giymelerinden, onlara kuru ekmek, peynir, az pişmiş et ve çeşitli sebzelerin verilmesinden ve sürekli olarak çalıştırılarak meşgul tutulmalarından sorumlu kılınmışlardır (Aziz Jeronimolu Magdalena, 1608, İkinci Kısım).

Aziz Jeronimolu Magdalena, *galeranın* açıldığı şehirde bir duyuru ile onun hizmete girdiğinin herkes tarafından bilinmesi ve kadınların hangi şartlarda nasıl bir ceza ile karşı karşıya kalacağını anlaması gerektiğinin öneminden dem vurmıştır (Aziz Jeronimolu Magdalena, 1608, Üçüncü Kısım). Yaşadıkları şehirde *galeranın* olduğunu bilen kadınlar da alabilecekleri cezaları düşünerek kendi tavırlarına çekidüzen verme ve avarelik, tembellik ve ahlaksızlık gibi durumlardan sakınma fırsatı yakalamış, bu kadınların geceleri dışarıda bulunmalarının önüne geçilerek olası suçların ve günahların doğması da engellenmiştir. *Galeranın* açıldığı şehirde gerekli duyuruların ve bilgilendirmelerin yapılmasından sonra yerel idarenin görevlendirmiş olduğu kişiler, sokakları gezerek dışarıda olan kadınları yakalayıp valilerin huzuruna çıkararak *galera*ya taşımak ile yükümlü olmuşlardır (Aziz Jeronimolu Magdalena, 1608, Üçüncü Kısım). Yakalanan kadının işlemiş olduğu suçun veya günahın büyüklüğüne göre onun *galera*daki akıbeti de belirlenmiştir. Nitekim suçunu kabul etmeyen, yetkililere karşı gelen ve öfkeli davranışlar sergileyen kadınlar, ivedilikle cezalandırılmalı ve hatta gerektiği takdirde bu kadınlar üzerinde pranga, zincir, kelepçe kullanılmalıdır. Öyle ki, işlemiş olduğu suçun ardından sert bir şekilde cezalandırılan suçlu bir kadın da başına gelenleri diğerlerine anlatarak diğer kadınların korkmasını sağlamalıdır (Aziz Jeronimolu Magdalena, 1608, Üçüncü Kısım). Suçlu kadınlara yönelik uygulanması planlanan cezalandırmaların yanında civar bölgelerde bulunan rahipler ve din adamları zaman zaman onların ziyaretine gelerek ruhen onların arınmasını ve islah edilmesini desteklemelidir. Atılacak bu adımlar sayesinde Aziz Jeronimolu Magdalena; İspanyolların Tanrı'ya daha fazla hakaret edemeyeceklerini, toplumun tüm günahlarının nedeni olan tembel, avare, büyücü, başboş, yalancı ve dilenci kadınlar ile hayat kadınlarının arınacağını, İspanyol kızlarının kötü örneklerden uzak kalacağını, bu kadınların tuzağına düşen erkeklerin de onlardan uzaklaşacağını, aile kurumunun yeniden kuvvetleneceğini ve adaletin yeniden tesis edileceğini öngörmüştür (Aziz Jeronimolu Magdalena, 1608, Dördüncü Kısım). Daha da önemlisi, *galera*, söz konusu kadınların rehabilite edilmelerini sağlayarak tüm suçlarından uzaklaşıp erdemli bireyler olmasını sağlama şansı doğurmuştur:

"Son olarak, bu suçlar nedeniyle *galera*da bulunan kadınlara çeşitli şekillerde çok yardım edilmektedir ki Tanrı'ya hizmet edebilsinler, kötü yaşamlarını bırakabilsinler ve erdemi bir ihtiyaç haline getirerek iyi itiraflarda bulunsunlar, çünkü işte, onlar; Tanrı'ya zarar verme imkânı olmadığını ve bu kötü yolda geçimlerini sürdüremeyeceklerini görerek ve Tanrı'ya hizmet etmenin daha iyi olacağını bilerek ileride erdem yolunu takip etmeleri adına gerekli ilhama sahipler..."(Aziz Jeronimolu Magdalena, 1608, Dördüncü Kısım).

Son kertede, Aziz Jeronimolu Magdalena, bu sistemin başarılı olabilmesini yetkililerin sertlikten taviz vermemesine bağlamıştır (Aziz Jeronimolu Magdalena, 1608, Beşinci Kısım). Sertlikten taviz vermemeleri adına yetkililer, tümüyle Tanrı sevgisi ile hareket etmeli ve onu düşünerek sert ve katı bir anlayıştan vazgeçmemelidir. Aziz Jeronimolu Magdalena, başta kendisi olmak üzere, sertlik ve katılık sergileyen tüm isimlerin toplum nezdinde gaddar ve zalim olarak görülebileceğinin farkında olmasına rağmen monarşinin içerisinde bulunduğu yıkımı

önlemek için bunun gerekli olduğunu ve kimsenin korkmaması gerektiğini ifade etmiştir (Aziz Jeronimolu Magdalena, 1608, Beşinci Kısım). Diğer bir deyişle, nasıl ki vebanın yayılmış olduğu bir köyde vebalı olanlar köyün dışına atılmışsa, nasıl ki hayatta kalabilmek için insanlar belirli uzuvlarından vazgeçmişse ve nasıl ki iyi cerrahlar derin yaraları kan dökerek tedavi etmişlerse İspanyollar da sert ve katı görünmeyi bir gereklilik olarak görmeli ve onu dert etmemelidir:

"Çünkü salgın zamanında vebalıların evlerine kapatılması veya kasabadan çıkarılması, hastalığın sağlıklı kişilere bulaşmasını önlemek için zalimlik veya sertlik olarak kabul edilmemektedir ki Kutsal Kitap'ta cüzzamlıların kasabalarından uzaklaştırılmalarının, bulaşıcı hastalıkları yaymamaları için emredildiğini duydum. Bir kasabada bir evin yanması durumunda, yangının yayılmasını önlemek için ne kadar zengin olsalar bile komşuların evlerinin yıkılması zalimlik olarak kabul edilmemektedir. İnsanın bedenini demirle dağlamak ve ateşle kesikler atmak gibi başka vahşi müdahalelerin yapılması, onların hayatta kalması içindir. Hatta anneler ki çocuklarını gözlerinin nuru gibi sevmelerine rağmen onları sağlıklı hale getirmek için bu ve benzeri kanlı yöntemlere başvurmaktadır... Ben kesinlikle sertlik istemiyorum, ancak yaraların iyileşmesi için acı veren bir tedavi gerektiği de aşikârdır. Musa Peygamber son derece yumuşaktı, fakat İsrailoğulları'nın buzağıya tapındığını gördüğünde kılıcını çekti ve Tanrı'yı yatırtmak için büyük bir katliam yaptı. Davud Peygamber de son derece yumuşak huylu olmasına rağmen kötülerini sert bir şekilde cezalandırırdı..."(Aziz Jeronimolu Magdalena, 1608, Beşinci Kısım).

Sonuç

Genel olarak Aziz Jeronimolu Magdalena tarafından ortaya atılan *galera* fikri Erken Modern Dönem Avrupa'sındaki mekânsal dönüşüme dair en önemli örneklerden biri olarak görülebilir. Esasen tüm Ortaçağ boyunca din adamları ve kilise tarafından övgüyle bahsedilen yoksulluğa ve toplumsal düzenin sağlanması noktasında belirli bir noktaya oturtulmuş olan cinselliğe yönelik algının değişmesi neticesinde kadınlar da değişen şartlara uyum sağlamak zorunda kalmış, kadın kimliği, kadınların bulunduğu yere göre belirlenmiştir. Kadınların başıboş ve avare bir şekilde sokaklarda gezmesi hem kilisenin hem de devletin üzerlerindeki tahakkümünü kısıtlamış olduğundan sahip oldukları özellikleriyle ön plana çıkan farklı kadınlar denetim altına alınmaya çalışılmıştır. Kilise ve devlet tarafından belirlenen hususlara uymayan, toplumun beklentilerini ve isteklerini karşılamayan ve marjinal olarak görülen kadınlar, çoğunlukla var olan sorunların kaynaklarından biri olarak değerlendirilmiş ve hatta kötülüğün, içtimai bozulmanın ve ahlaksızlığın timsali olmuştur. Bu nedenle İspanya'da yaşanan sorunların en önemli nedenlerinden biri olan kadınlar, ironik bir şekilde, yine başka bir İspanyol kadın olan Aziz Jeronimolu Magdalena tarafından şiddetli bir şekilde eleştirilmiş olup ivedilikle çözümlenmesi gereken bir meseleye dönüşmüştür. Aziz Jeronimolu Magdalena, tümüyle kilise ve devlet üzerinden hırsız, tembel, avare, büyücü, dilenci kadınları ve hayat kadınlarını toplayarak onları disipline ve rehabilite etmeyi amaçlamıştır. Daha da önemlisi, Aziz Jeronimolu Magdalena, *galera* adını verdiği yapıda toplamış olduğu kadınları eğiterek doğru yola getirmeyi ve yeniden topluma kazandırmayı da şiar edinmiştir. *Galerada* geçirmiş oldukları süre doğrultusunda Hristiyanlığın ve monarşinin arzu ettiği kadınlara dönüşmeleri adına gerekli eğitimleri ve manevi desteği alan kadınlar da kendilerine verilen cezaların sona ermesi ile yeniden toplumun bir ferdi olmayı başarmışlardır. Dolayısıyla *galera*, ideal bir kadın kimliğinin yaratılması ve kadının bulunduğu mekâna göre iyi veya kötü olarak değerlendirilmesi noktasında kritik bir işlev görmüştür.

Bunların yanında, Aziz Jeronimolu Magdalena'nın, *galeraları* açma nedenlerinden birinin kadınların erkeklere, erkeklerin de kendi ailelerine bulaştırmış olduğu hastalıklardan toplumu korumak istemesi de dikkat çekici diğer bir noktadır. İspanyol münevverin ortaya koymuş olduğu bu bakış açısı yalnızca ahlaki manada ideal bir toplum düzeninin oluşturulmasına değil, aynı zamanda, fiziksel ve sıhhi açıdan da ideal bir yapının tesis edilmesine verdiği önemi göstermiştir. Diğer bir deyişle, Aziz Jeronimolu Magdalena'nın sözünü etmiş olduğu kadınlar, yalnızca toplumun ahlaki yapısını tehdit etmemiş, aynı zamanda, onun fiziksel yapısını ve sıhhi düzenini de tehlikeye atmıştır. Dolayısıyla toplum sağlığını tehdit eden bu kadınların ivedilikle denetim altına alınması toplumun arınmasına, gücünü yeniden kazanmasına ve hatta ona karşı bir bağışıklık geliştirmesine yardımcı olmuştur. Foucaultcu bir bakış açısı ile *galeralar* hem hastane hem de hapishane görevi görerek toplumun ahlaki, sıhhi ve dinî yapısının şekillendirilmesini sağlamıştır. Hastalık yayan kadınların toplanarak *galeralarda* yaşamaları, toplumun geri kalanının hayatlarını sağlıklı bir şekilde idame ettirebilmesi ve bireyin yaşamını korumayı temel alan modern devlet anlayışının filizlenmesi ile sonuçlanmıştır.

KAYNAKÇA

- Almeda, E. (2005-2006). Pasado y Presente de las Cárceles Femeninas en España. *Sociológica*, 6, 75-106.
- Black, D. (2001). Public Bodies, Private Parts: The Virgins and Magdalens of Magdalena de San Jerónimo. *Journal of Spanish Cultural Studies*, 2(1), 81-96.
- Boyle, M. E. (2014). *Unruly Women: Performance, Penitence, and Punishment in Early Modern Spain*. Toronto: University of Toronto Press.
- Gratian: The Treatise on Laws with The Ordinary Gross (Decretum DD.1-20)*. (1993). Washington.
- Herrera, C. P. (1598). *Discursos del Amparo de los Legítimos Pobres*. Madrid: Luis Sanchez.
- Juárez-Almendros, E. (2017). *Disabled Bodies in Early Modern Spanish Literature: Prostitutes, Aging Women*. Liverpool: Liverpool University Press.
- Lagunas, C. (2000). Apuntes Sobre un Tratado Carcelario Femenino del Siglo XVII: La Galera, Escrito Por Sor Magdalena de San Jerónimo. *La Aljaba*, V, 164-174.
- Magdalena, A. J. (1608). *Razon y forma de la Galera y Casa Real, que el Rey, Nuestro Señor, Manda Hacer en Estos Reinos, Para Castigo de las Mujeres Vagantes, y Ladronas, Alcahuetas, Hechiceras, y Otras Semejantes*. Salamanca: Artvs Taberniel.
- Navarrete, P. F. (1626). *Conservacion de Monarquias y Discursos Politicos*. Madrid: Imprenta Real.
- Parello, V. (1999). Discours Réformateur et Marginalité Féminine dans l'Espagne Moderne. Les "galères" de Madalena de San Jerónimo (1608). *Bulletin Hispanique*, 55-68.
- Pavez, M. O. (2009). Reflexiones en Torno a la Construcción de Esferas de Control y Sensibilidades Las Casas De Recogidas, Siglos XVI-XVIII. *Estudios Humanísticos*, 8, 177-204.
- Perry, M. E. (1991). With Brave Vigilance and a Hundred Eyes: The Making of Women's Prisons in Counter-Reformation Spain. *Women & Criminal Justice*, 2(1), 3-17.

Santos, J. L. (2014). Casas de Recogidas y Galeras de Mujeres en la Edad Moderna: Moralidad, Asistencia y Represión Contra las Mujeres en los Siglos XVII y XVIII. Ó. F. Álvarez içinde, *Mujeres en Riesgo de Exclusión Social y Violencia de Género* (s. 417-427). León: Universidad de León.

Schlau, S. (2020). Disciplining Sinful Women: Magdalena de San Jerónimo's All-Work, No-Play Model of Punishment and Rehabilitation. B. M. Cairns içinde, *Confined Women: The Walls of Female Space in Early Modern Spain* (s. 72-89). Hispanic Issues Series.

Vázquez, I. R. (2005). La Represión de la Prostitución en la Castilla del Siglo XVII. *Historia, Instituciones, Documentos*, 32, 263-286.

EXTENDED ABSTRACT

The idea of a women's prison named galera, which was presented by Magdalena de San Jerónimo, set a remarkable example for the tools of supervision, discipline and rehabilitation that were accepted as the key elements of the concept of a modern state, the foundations of which were laid in the Early Modern Period in Europe. After the perspective on poverty, which was idealized by the church and the clergy for almost throughout the Middle Ages, and on sexuality, which was largely allowed, started to take a new turn, a regional and social transformation process emerged in Spanish, and women were at the center of this process. A group led by Renaissance thinkers such as Juan Luis Vives and Miquel de Giginta accepted poverty as a issue that needed to be solved, and they associated it with women. Similarly, the establishment of a certain order in the institution of marriage with the Counter-Reformation movement, and, more importantly, the prohibition of physical pleasures and the emphasis on sexuality merely for reproductive goals, caused the perception of prostitutes to take a negative turn. Especially, as this perception of prostitutes gained a quite negative aspect, they were considered the cause of many social problems, and, immorality, poverty, idleness, vagabondism and religious corruption were accepted completely as though they had been induced by prostitutes. Therefore, reverends and nuns took various steps against prostitutes and the problems they caused, and some institutions called Casas de Arrepentidas, which enabled prostitutes to repent for their sinful lives by isolating them from the society, became prevalent. Women who paid attention to the words of reverends and nuns and started to live a pious life by abandoning their sins took refuge in these houses willingly. Along with Casas de Arrepentidas, women who were thought to have disturbed social peace and dealt with some acts that the society, the monarchy and the church did not approve were settled in institutions called Casas de Recogidas. Hence, the process called recogimiento, which was based on the isolation of women who committed some acts that were not tolerated by the society, the monarchy and the church in Spain, not allowing them to spread their diseases and immoralities even more, gathering them in one place and cutting off their relations with the outside world through Casas de Arrepentidas and Casas de Recogidas, the numbers of which increased starting from the second half of the sixteenth century, emerged. *Discurso de Amparo de Los Legítimos Pobres*, a treatise which was written by Pérez de Herrera in 1598 and supported the idea of imprisoning some women who were beggars, prostitutes, bag snatchers, vagabonds, thieves or women who were being lazy for punishing and isolating them in a secluded area away from the rest of the society, was among the most prominent outcomes of the process called recogimiento.

On the other hand, Magdalena de San Jerónimo, who had a remarkable share in the establishment of an institution called Casa Pía de la Aprobación de Santa María Magdalena in Valladolid from the late 1500s onwards, and who became close to high-ranking people and the royal family in Madrid thanks to her effectiveness there, was influenced by the ideas of Pérez de Herrera. As a result of this influence, she combined her experiences with the thoughts of Pérez de Herrera, and came up with *Razón y Forma de la Galera y Casa Real*, which she presented to King Felipe III. Magdalena de San Jerónimo, who put an emphasis on the idea that discipline could help someone receive salvation as a means of punishment, advocated the urgent control of women, who she thought were against God with their acts or the crimes they committed, and who, by living a wrongful life, used men for their crimes and sins. Moreover, Magdalena de San Jerónimo stated that the freedom that the women who lived a sinful life had led the monarchy to nothing but dissolution and moral breakdown, and she associated the destruction that Spain had been going through for the last 20 years with the punishment of women. She also believed that God punished Spain and all the other societies that shared a similar destiny divinely, and underlined the idea that it was crucial to pursue a strict and solid policy. Galeras, which can be accepted as the first examples of the women's prisons in Spain, aimed to turn sinful and disorderly women into individuals who could be useful for the society through discipline and rehabilitation, because of this strict and solid policy. Galeras, which were different from Casa de Arrepentidas and Casa de Recogidas, which were opened in the sixteenth century, were places where the criminals or those who had committed a sin were directly punished, regardless of whether the person was voluntary or not, and where the goal was to demonstrate and spread what was good and right by separating the guilty from the bad. Disciplining the criminals by various means, keeping their acts and behavior under surveillance, and transforming them into harmonious and obedient people in galeras proved that the institution was a tool for control, discipline, and rehabilitation. Starting from the seventeenth century, the idea of galera, which was originally put forward by Magdalena de San Jerónimo, was put into practice and into service in different areas of the monarchy, especially in Madrid and Barcelona. Thus, this institution made it easier for the political power and the church to define an ideal woman; moreover, women who were considered disorderly, sinful and irrecoverable were subjected to a rehabilitation process in prisons instead of getting corporal punishment, and they were made more obedient and harmonious with the political and religious power.

TÜRK FELSEFESİ NEDİR? BÜTÜNLEŞTİRİCİ BİR TANIMLAMA DENEMESİ

Faruk MANAV*

ÖZ

Türklerin felsefeyle olan ilişkisi ya da felsefe kültürüne katkıları, Türk felsefesi adıyla anılan bir felsefe geleneğinin ana hatlarının belirlenmesi, ifade edilmesi ve tanımlanarak belirginleştirilmesiyle açıklığa kavuşturulabilecek ihtilafli ve karmaşık bir sorundur. Ancak bunu yapabilmek için hâlihazırda Türk felsefesine ilişkin farklı cephelerden sergilenen bakış açılarının eleştirel bir incelemesini yapma gerekliliği bulunmaktadır. Bu şekilde ihtilafın nereden ya da hangi durumdan kaynaklandığını tespit edebilmek daha olanaklı hâle gelebilecek ve eksik ya da dışarıda bırakılan unsurlar da göz önüne alınarak kendine özgü tüm yönlerini hesaba katarak bütünleştirici bir tanımlama yapabilmeyen yolu açılmış olacaktır. Bu çalışmada da yapılmak istenen ya da amaçlanan şey, tam olarak budur. Çünkü Türk felsefesinin dünya üzerindeki ya da evrensel felsefe kültüründeki diğer felsefe anlayışları ve gelenekleri gibi yer edinebilmesi ancak onun ne anlama geldiğinin, kaynağının nerden geldiğinin ve genel yapısının ortaya konulmasıyla olanaklıdır. Bu düşüncelerden hareketle literatürdeki çalışmalar, Türk felsefesine olumlu ve olumsuz açılardan yaklaşanlar olmak üzere iki grupta eleştirel bir bakış açısıyla incelenmiş ve ardından bütünleştirici bir tanımlama denemesi yapılarak tanımda yer alan unsurlar detaylıca açıklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk felsefesi, felsefe geleneği, Türk kültürü.

WHAT IS TURKISH PHILOSOPHY? AN INTEGRATIVE DEFINING ATTEMPT

ABSTRACT

The relationship of Turks with philosophy or their contribution to philosophy, determining the main lines of a philosophy tradition known as Turkish philosophy, its expression and description by a definition is a controversial and complex problem that should be clarified. However, it is necessary to carry out a critical investigation from the perspective exhibited from different fronts regarding Turkish philosophy currently. In this way, it would be more likely to determine where or from which case the controversy results from and it would give way to make an integration definition by taking all peculiar sides into account with a consideration of the lacking and kept out components. It is just the only thing aimed in the current study. It is because, it is only possible for Turkish philosophy to find its place on earth or in universal philosophy culture just like other philosophy understandings and traditions by revealing what it means, where it gets its origin from and what its general structure is. Depending on these senses, the studies in the literature were investigated by means of a critical perspective in both groups as the ones having a positive and a negative approach, and an integrating definition trial was made and the components taking place in the definition were explained in detail.

Key Words: Turkish philosophy, philosophy tradition, Turkish culture.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 31.01.2024; Yayına Kabul Tarihi: 11.06.2024

* Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Felsefe Grubu Eğitimi Ana Bilim Dalı, ANKARA, ORCID ID: 0000-0002-4588-7886, e-posta: faruk-manav@hotmail.com.

Giriş

Felsefe tarihinde Türklerin herhangi bir rolünün olup olmadığı meselesi; filozof, eser ve gelenek üçgeninde tartışılan bir konu olarak nitelendirilebilirken çoğu zaman farklı cephelerden görüşlerin karşı karşıya geldiği muğlak bir çerçeveye sahiptir. Bu durum, Türklerde felsefe/felsefe geleneği etrafında tartışılacak bir konuya dönüşmekle birlikte bazı sorunlara ve zorluklara da neden olmaktadır. Bu yüzden, bir felsefe araştırmacısının önündeki önemli ve büyük zorlukların başında, Türk felsefesinin tanımlanması konusu gelmektedir.

Bu kapsamda, Türk felsefesi denildiğinde düşünülmesi gereken felsefe geleneğinin genel yapısının ne olması gerektiği meselesi, bu çalışmadaki tanımlama girişiminin çerçevesini oluşturduğundan öncelikle konu hakkındaki yorum ve görüşler; olumsuz ("Felsefe/felsefe geleneği ve filozof yoktur." diyenler) ve olumlu ("Felsefe/tefekkür/düşünce/filozof vardır." diyenler) olmak üzere iki gruba ayrılarak değerlendirilecek, ardından Türk felsefesine ilişkin bir tanım ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu nedenle çalışmanın amacı, Türk felsefesinin ne anlama geldiğini ortaya koyan bütünleştirici bir tanım yapma girişiminde bulunmaktadır.

1. Türk Felsefesine İlişkin Olumsuz Görüşlerin Değerlendirilmesi

Türk felsefesine yönelik olumsuz görüşlerin genel anlamıyla bir reddediş içinde olmalarından dolayı tamamının gündeme getirilmesine gerek olmadığı düşünüldüğünden örnek teşkil eden bazı görüşlerin irdelenmesi yeterli görülmüştür. Türk felsefesi konusunda olumsuz olarak nitelendirilen görüşler söz konusu olduğunda, gündeme getirilmesi gerekenlerden ilki, Türk düşünce tarihi alanında gerçekleştirdiği çalışmalar ve katkılar dolayısıyla (Aslan, 2010, s. 1-4; Vural, 2011, s. 528; Maraş, 2018, s. 17-18) Hilmi Ziya Ülken'in görüşleridir.¹ Ülken (2014, s. 9), Türklerde Batılı anlamda ya da Batı filozoflarıyla boy ölçüşecek bir filozofun olmadığı kanaatini taşıyor görünürken Maraş'ın (2018, s. 19) belirttiği üzere bu tutumu, onun *Türk Tefekkürü Tarihi* adlı eserinde felsefe yerine *tefekkür* sözcüğünü seçmesinde etkili rol oynamıştır. Gerçekten de Ülken (2012, s. 729), "Beşeri felsefe karşısında bir Türk felsefesi yoktur. Fakat bir Türk tefekkürü vardır." diyerek söz konusu seçiminin asıl nedenini de ortaya koymuş olmaktadır. Ancak Ülken'in bu konuda tamamen olumsuz bir görüşe sahip olmadığı, onun bir başka önemli eserinin *Türk Felsefeleri Antolojisi I* (1935) başlığını taşımasından anlaşılmaktadır. O bu eserde; Farabi ve İbn Sina gibi Meşşai ekole, Sühreverdi gibi İshrak felsefesine mensup filozoflara, Kınalızade Ali, Mustafa Paşa, Erzurumlu İbrahim Hakkı'ya ve siyaset konusunda eserler veren bazı şahsiyetlere yer vermiştir (Ülken, 1935). Dolayısıyla Ülken'in bu eserde, *Türk Tefekkürü Tarihi*'ndeki olumsuz kanaatinin aksinde bir tutum içinde olduğu ve Batılı anlamda olmasa da Türk filozofun bulunduğuyla ilişkin düşüncesi nedeniyle kararsız bir tutumda olduğu düşünülebilir.²

Türk felsefesinin net biçimde olmadığı yönündeki görüşlerin bazılarında (Kara, 2009, s. 20; Soykan, 2009, s. 64) gerekçe bildirilmezken bazılarında ise birtakım gerekçelerle temellen-

¹ Burada Ülken'den önceki Ziya Gökalp (2015, s. 165-166) ve Rıza Tevfik (2015, s. 37-53) gibi olumsuz kanaate sahip simaların görüşleri de gündeme getirilebilirdi. Ancak bir araştırma alanı olarak "Türk Düşünce Tarihi"nin ortaya çıkmasında oynadığı rolden dolayı Ülken ile başlanması uygun görülmüştür.

² Ülken'in İslam felsefesini de Türk felsefesi üzerinden okuma çabası içinde olduğuna ilişkin yorumlar bulunmaktadır (Alper, 2006, s. 124-127). Maraş (2018, s. 20) ise Ülken'in aksine, Türk düşüncesine İslam düşüncesi açısından bakma çabasında olduğunu belirtmektedir.

dirme yoluna gidildiği görülmektedir. Söz gelimi, bir felsefe geleneğinin olmayışını din kültürünün çıkardığı bazı engellerin bir sonucu olarak gördüğünü Hilav (2012, s. 577) şöyle belirtmektedir: “Türkiye’de bir felsefe geleneği yoktur. Bunun nedeni, dinsel kültürün ve ona dayanan genel dünya görüşünün, özgür düşünceye ve özellikle felsefeye var olma olanağı tanınamış olmasıdır.” Dinsel kültürden kasıt eğer İslam dininin kültürü ise bu kültürün doğurduğu ortamda felsefe yapılamadığını iddia etmenin haklı bir gerekçe olamayacağı dile getirilebilir. Çünkü gerekçe doğru olsaydı İslam kültür ve medeniyetinden doğan (bk. Bayrakdar, 2011, s. 2; Arslan, 2013, s. 30; Türker Küyuel, 1976, s. 47) İslam felsefesinden söz edilemezdi.

Türk felsefesinin neden var olmadığı yönünde gösterilen gerekçelerden bir başkası, Türk kültürü üzerinde şekillenen, özgün bir felsefenin olmadığına ilişkindir: “...kendine özgü karakteristiğe sahip olan ve salt Türk kültür çevresinin duyuş düşünüş ve tasarımlarını felsefeye taşıyan ‘Türk Felsefesi’ diye adlandırılabilir bir felsefe hareketinden söz edilmemektedir.” (Köktürk, 2018, s. 216). Ancak söz edilmeyen felsefenin gerçekten olmadığını gösterebilmek için çok kapsamlı değerlendirmelere gereksinim bulunduğu bir gerçektir. Özellikle Türk kültürünün var olduğu ve etkisini gösterdiği yerlerde yazılan tüm eserlerin titizlikle incelenmesi sonucunda böylesine bir kanaate varmak olanaklı olabilir. Çünkü Türklere “Felsefe ben felsefeyim diye kendisini ifade etmemiştir. Ama bu medeniyetin bir insan, bir varlık telakkisi vardır. Bir ilahi kudret telakkisi olduğu kadar, beşeri anlamda üzerinde düşünmemiz gereken bir insan telakkisi vardır. Bunları birleştirdiğimiz zaman aslında batılıların ifade ettiği gibi bir metafizikten bahsetmiş oluyoruz.” (Gürsoy, 2018, s. 7). Bu demek oluyor ki, felsefe eseri gibi görünmeyen bir eser, içeriğinde felsefe barındırıyor olabileceği gibi, farklı yollarla dile getirilmiş düşüncelerle ve eğer ölçüt Batı felsefesi olacak ise bu ölçüte uygun felsefi düzlemle karşılaşılabilmesi de olanaklıdır. Fakat bu noktaya da şöyle bir söylemle karşı çıkılmaktadır: “Bu coğrafyada bir Türk felsefesinin var olduğunu iddia edenler, ‘Türk felsefesi’ denince kültür dünyasında dile gelmiş bazı duyuş ve düşünüş biçimlerini dayanak olarak göstermektedir. Özellikle bu noktada halk kültürüne sığınmak adettendir. Oysa halkın felsefesi olmaz.” (Köktürk, 2018, s. 224). Elbette ki, halkın felsefesinin olup olamayacağı tartışılabilir bir meseledir. Ancak halk felsefesi olarak ifade edilen şey, eğer kültürün düşünüş özelliklerini yansıtıyor ya da Türk felsefesi için veri sağlıyorsa yapılması gereken, halk felsefesini bu yönüyle göz önünde bulundurmaktır olmalıdır. Bu konuda Ziya Gökalp (2015, s. 165-166), Türklerin felsefede geri kaldığını ve çok az sayıda filozofun bulunduğunu söylese de halk felsefesi açısından sahip olunan zenginliğe işaret etmektedir. Dolayısıyla Türk felsefesinde, halk felsefesini de hesaba katmanın yararlı olacağı söylenebilir.

Türk felsefesi için çoğu zaman bir engel olarak görülen başka bir gerekçe ise Türkçenin yetersizliği ve felsefe yapmaya uygun olmayışı iddiasıdır. Örneğin Keklik (1986, s. 29), Türkçenin 8. yüzyıl ve sonrasında belli bir süre boyunca felsefe ve bilim dili düzeyinde olmadığından filozofların Arapça yazdıkları yönünde bir gerekçe ortaya koymaktadır. Ancak 8. yüzyılda yazılan Orhon yazıtlarının dilsel özellikler açısından zenginliği (Ercilasun, 2016, s. 363-388) ile Yusuf Has Hâcib tarafından 11. yüzyılda (Yusuf Has Hacib, 1959, s. 465, 6495. B) Türkçe yazılan (Yusuf Has Hacib, 1959, s. 1-2) ve kimi çevrelerce Türk felsefesinin kurucu metinlerinden biri olarak nitelendirilen *Kutadgu Bilig* (Uyanık, 2019, s. 151-152) göz önüne alındığında, söz konusu gerekçenin ne derecede geçerli olduğunun ya da olmadığına ayrıca değerlendirilmesinin gerektiği düşünülebilir.

Rıza Tevfik (2015, s. 47) ise Türkçenin önden eklemeli batılı diller gibi sözcük ve kavram üretmeye elverişli olmadığını belirterek bir tür yetersizlikten söz etmektedir. Herhangi bir dilin önden eklemeli, sondan eklemeli ya da başka bir özelliğe sahip olması, kavram ve düşünce üretme konusunda dezavantaj oluşturduğu iddiasının ne derecede kabul edilebilir olduğu tartışılabilir. Çünkü sorun, dilin kendi özelliklerinden ziyade, onu kullanan kişilerle ilgilidir. Özlem (2009, s. 85), bu konuya ilişkin şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “Türkçeyi yetersiz bulanlar, felsefe dili, bilim dili olmak bakımından onun eksikli bir dil olduğunu söyleyenler, bu konuda İngilizce, Almanca ve Fransızcanın imkanlarına sahip olmadığımızı (ve hatta olamayacağımızı) iddia edenler, esasında dil denen fenomenin statik değil dinamik bir fenomen olduğunu pek iyi kavramamış olanlardır.”

Buna göre dil, kendi kendine kavram üreten ve yaygınlaştıran bir varlık olmadığı gibi onun herhangi bir insan grubu tarafından kullanılması durumunda canlılığını koruduğu ve her anlamda zenginleştiği düşünülebilir. Başka bir ifadeyle dili düşünceyi ifade etmek için kullanan felsefecilerin/filozofların bu canlılığa ve dinamizme katkı sağlamasının beklenen bir sorumluluk olduğu dile getirilebilir. Dolayısıyla “Düşünce üretmekle yükümlü olanlar yükümlülüklerini yerine getirmiyorlarsa ve bu nedenle de dil zayıf kalıyorsa, bunun sorumlusu Türkçe değil, felsefeye karşı sorumluluklarını yerine getirmeyen felsefecilerdir.” (Bıçak, 2022, s. 379).

2. Türk Felsefesine İlişkin Olumlu Görüşlerin Değerlendirilmesi

Türkler ve felsefe arasındaki ilişkiyi olumlu pencereden değerlendiren görüşlerde *Türk felsefesi* ifadesinin çoğu zaman tercih edilmediği ve bunun yerine *Türk Düşüncesi/Tefekkürü* ifadesinin kullanıldığı görülmektedir (Bolay, 2007; Bıçak, 2010; Bıçak, 2013; Topdemir, 2014; Ülken, 2014; Çetinkaya, 2015; Özden, 2015). Bu nedenle *Türk felsefesi* ifadesiyle ne kastedildiğinin, bu adlandırmanın belirleyicisinin ne/neler olduğunun ve kapsamının ifade edilmesi, başka bir deyişle *Türk felsefesinin* tanımlanması son derece önem arz etmektedir. Yapılacak tanımın anlamlı hâle gelebilmesi için öncelikle mevcut tanımların değerlendirilmesi uygun olacaktır.

Türk felsefesinin genel anlamıyla neyi ifade ettiğine ilişkin yapılan tanımların çıkış noktasının ve öne çıkarttığı unsurların ya da özelliklerin farklılaştığı ifade edilebilir. Örneğin Uygur (2012, s. 80), *Türk felsefesini* “...Türk felsefesi (Türk sözcüğünün bütün türevleriyle) Türk’e özgü, Türk’çe gerçekleştirilmiş felsefedir; Türk’e yakışsa da yakışmasa da, Türk görüşünü yansıttığı savunulsa da savunulmasa da Türk’ün *malıdır* her şeyden önce.” biçiminde tanımlayarak ifadedeki Türk kavramının belirleyiciliğine dikkat çekmekte ve Türk’e ait ya da Türk’ün ürettiği felsefeden söz etmektedir. Uyanık (2020, s. 223), “...geldiğimiz coğrafyada üretilen felsefe ile bulunduğumuz yer ve ürettiği felsefeyi mezcederek yeniden dil ve düşünce irtibatının kurulması ve sistematik bir şekilde ifade edilmesi...” şeklinde Türk tarihi boyunca eski dönemlerden beridir bulunan felsefenin harmanlanarak bütünleştirilmesini öne çıkaran bir tanım yapmaktadır. Tanımın bu yönünün dikkate değer olduğu söylenebilir. Gündoğan (2018, s. 33) ise Türk düşüncesini besleyen tüm alanlardaki eserlerin bir araya toplanmasına Türk düşüncesi, toplanan eserlerin gözden geçirilerek bir sisteme dönüştürülmesine ise Türk felsefesi adını vermektedir. Fakat eserlerin nasıl gözden geçirilerek değerlendirileceğinin belirsizliğinden dolayı bu tanımda, Türk felsefesinin ne olduğu konusunun muğlak olduğu yargısına ulaşılabilir.

Türk felsefesine yönelik tanımlardan bazılarında ise üzerinde mutabık kalınan bazı hususlar dikkat çekerken bunlardan biri, Türk felsefesinin Türkçe üzerine inşa edilmesi veya Türkçe ifade edilmesi gerekliliğidir. Söz gelimi Poyraz (2018, s. 61) “...Türk dilindeki felsefe, bu

dilin kendine özgü, bu dilde içerilmiş bir felsefe etkinliği, Türk felsefesidir.” biçimdeki tanımında, Türkçe merkezli bir yaklaşım sergilerken Türk felsefesi adlandırmasını diğer adlandırmalardan ayıran kendine özgülüğün Türkçenin olanakları olduğunu ifade etmektedir (Poyraz, 2018, s. 82). Bayraktar ise (2018, s. 111) “‘Türk felsefesi’ Türkçe ortaya konulmuş ‘hikmet’in tarihi ile başlar.” şeklinde bir tanım yaparak yine benzer bir çerçevede yaklaşım ortaya koymaktadır. Bu tanımların dışında Karakuş (2005, s. 4-8), Soykan (2009, s. 65), Uygur (2012, s. 77-79), Gündoğan (2018, s. 44), Uyanık (2020, s. 233) ve Karataş (2021, s. 92) yine Türkçe merkezli bir yaklaşım sergilemektedir. Bunlara ek olarak Türk felsefesine ilişkin olumsuz bir tutumu bulunmasına rağmen Köktürk (2018, s. 227) de olmayan ancak olması istenen bir Türk felsefesinin Türkçe vücut bulması gerektiğini belirtmektedir.

Tanımlarda öne çıkan diğer husus ise Türk felsefesinin İslam kültür ve medeniyeti ya da İslam felsefesi çerçevesinde inşa edildiği/edilmesi gerektiğidir. Bu konuda Şeker (2015, s. 166) “Herkes bilir ki Türk felsefesi İslâmiyet’in içinde teşekkül eder.” diyerek net bir ifade kullanırken Bayraktar (2018, s. 121) “Türk felsefesi, Türk-İslam medeniyet dairesi içinde ve onun kurucu unsurları ile irtibatlı olarak tasavvur edilmelidir.” demektedir. Uyanık (2018, s. 191; 2020, s. 74) ise Türk felsefesinin İslam felsefesi ekseninde düşünülmesi gerektiği yönünde düşünceye sahiptir. Buna göre, Türk felsefesinin Türklerin İslamiyet’i kabul ettiği dönemden itibaren şekillendiği düşünülürken *Türk* ibaresinin de *Türk-İslam* şekline bürünmesi gerektiği ifade edilmiş olmaktadır. Zira Keklik bu meseleyi bir adım öteye taşıyarak Türk felsefesinin kaynağının İslam felsefesi olduğuna önem atfetmekte ve Türk-İslam felsefesi adlandırmasına da bir kimlik addetmektedir: “...İslâm Felsefesi denilen sâhaya Türk kültürü açısından bakmak sûretiyle *Türk-İslâm Felsefesi* deyimini kullanmalıyız. Bu deyim, bir bakıma ‘millî felsefe’imizi ifâde etmiş olacaktır.” (Keklik, 1986, s. 38).

Türk felsefesini Türkçe ile İslam kültür ve medeniyeti/İslam felsefesi ekseninde tanımlama çabalarının yol açtığı iki temel sorun bulunmaktadır. Bunlardan ilki, farklı dinlere ve inançlara mensup olan Türklerin (Gagauz, Çuvaş, Yakut gibi)³ ürettiği/üreteceği düşüncelerin ve başta İslamiyet olmak üzere semavi dinlerle tanışmazdan önceki Türk kültüründe üretilen düşüncelerin hesaba katılıp katılmayacağı sorunudur. Bu sorunun Türklerin İslamiyet ile tanışana kadarki sürecinin gözden kaçırılmasına ya da üzerinin örtülmesine neden olacağı, bunun yanında İslamiyet ile tanışılmamış dönemde yazılmış olan ve Ülken’in (2014, s. 51) “...Türk hikmetinin en canlı numûnesi...” olarak nitelendirdiği Orhon yazıtları⁴ ile semavi olsun ya da olmasın farklı dinlere mensup olan Türklerin ürettiği felsefenin kapsam dışında bırakılması gibi bir duruma yol açacağı ve Türk felsefesinin bütünlüğünün önüne bir engel çıkaracağı dile getirilebilir.

İkinci sorun ise İslam dinine mensup olup Türkçenin dışındaki dillerde eserler vermiş olan şahsiyetlerin (Farabi, İbn Sina, Hacı Bektaş Veli gibi)⁵ dışarıda bırakılıp bırakılmayacağı

³ Sahalar/Yakutlar (Duranlı, 2008, s. 82), Çuvaşlar (Güngör, 1998, s. 161; Duranlı, 2008, s. 82) ve Gagauzlar (Tanyu, 1978, s. 90; Güngör, 1998, s. 160) Hıristiyanlığı kabul etmiş Türklerdir.

⁴ Türklerin İslamiyet’i kabul edişlerinin 751 Talas Savaşıyla başladığı (Koca, 1996, s. 267), Köl Tegin yazıtının 732’de (E. Aydın, 2019, s. 45), Bilge Kağan yazıtının 735’te (E. Aydın, 2019, s. 73) ve Tonyukuk yazıtının 716-726 yılları arasında dikildiği (Ercilasun, 2016, s. 339) bilinmektedir.

⁵ Türk filozofları Farabi’nin Arapça (Olguner, 2013, s. 16) ve Farsça (Ateş, 1951, s. 178-192), İbn Sina’nın Arapça (Alper, 1999, s. 339-344) ve Farsça (Topdemir, 2013, s. 39; Alper, 1999, s. 338-344) eserleri bulunmaktadır. Hacı Bektaş Veli’nin *Kitabü’l-Fevâid* adlı eseri Farsça, en bilinen ve kendisine atfedilen eseri *Makalat*’ın da aslı Arapçadır (Sağır, 2012, s. 9-11).

sorunudur. Bu sorunun da Türk felsefesinde bizi bir açmaza ve kopukluğa sürüklenme olasılığı oldukça yüksektir. Bundan dolayı, Anadolu Türk-İslam tarihi açısından önemli bir konumda bulunan Hacı Bektaş Veli'nin⁶, kimi çevrelerce ilk büyük Türk filozofu olarak görülen Farabi'nin⁷ ve yine bir başka Türk filozofu İbn Sina'nın Türkçe dışında eserler vermiş olmaları nedeniyle *Türk felsefesi* kapsamına alınıp alınmaması ikilemiyle karşı karşıya kalınacaktır. İlk bakışta Türk felsefesinin Türkçe ile vücut bularak kavramlarının Türkçe üretilmesinin beklenmesi doğal karşılanabilir. Çünkü "Dil, kültürel muhtevanın bir ansiklopedisi, hazinesi ya da sözlüğü gibidir." (Güvenç, 2002, s. 108) ve bu yüzden Aksan'ın (2015, s. 21) belirttiği gibi insan, kültürel öğelere ilişkin kavramları kendi anadiliyle edinmektedir. Ancak dönemsel, siyasal ve sosyal koşullardan dolayı düşüncelerin farklı diller yoluyla dile getirilmesine ihtiyaç duyulabileceği de göz önüne alınmak durumundadır. Nitekim Uyanık (2020, s. 233), ana dilindeki kavramlarla düşünmek kaydıyla farklı dillerde eserler verilebileceğini ve bunların da Türk felsefesi olduğunu dile getirmektedir. Bu yüzden farklı dilde ifade, yapılan ya da üretilen felsefenin Türk kültüründen bağımsız şekilde gerçekleştiği anlamını taşımamaktadır.⁸ Bu konuda Çevik ise (2015, s. 46-50), sadece Türkçeden hareketle felsefe geleneğinin ortaya çıkamayacağını, tek başına dilin gelenek oluşturmaya yetmeyeceğini belirtirken Türk felsefesinde belirleyici rolün bu nedenle dili de kapsayan kültürde olması gerektiğini dile getirmektedir. Dolayısıyla Uygur'un da (2012, s. 77) belirttiği üzere, Türkçe eserler yazmamış filozofların bulunuyor oluşu nedeniyle Türkçe dışındaki dillerde eserler veren filozofların hesaba katılması uygun olacaktır.

Meselenin daha iyi anlaşılması adına konuyla ilgili felsefe literatüründen bazı örnekler vermek yararlı olacaktır. Örneğin Fransız felsefe geleneği içinde değerlendirilen Descartes'ın eserlerinin bazıları Latince'dir (Güçlü vd., 2008, s. 356; Dürüşken, 2013, s. 12-13). Leibniz, Slav kökenli (Timuçin, 2010, s. 11; Boutroux, 2009, s. 1) olmasına rağmen Alman felsefe geleneği içinde ya da Alman filozof olarak değerlendirilirken (Güçlü vd., 2008, s. 883; Timuçin, 2010, s. 22) *Monadoloji* adlı eserinin orijinali Fransızcadır (Çetinkasap, 2011, s. 7). İbn Meymun ise aslen Yahudi kökenli bir filozof olmasına rağmen İslam felsefesi geleneği içinde konumlandırılır (Leaman, 1999, s. 197; Küçükali, 2005, s. 28). Buna göre, dil merkezli bir yaklaşım ile dini inançların felsefe geleneğinde tek başına belirleyici olmadığı, filozofların felsefe geleneklerinde bunlara göre konumlandırılmaları nedeniyle söz konusu ölçütlerin Türk felsefesini tanımlamada bir eksiklik ya da kopukluk doğuracağı göz önüne alınmak durumundadır. Öyleyse Türk felsefesinde bir açmaza neden olmadan; dil, din, inanç, eser ve şahsiyet konusunda adaletli davranarak her etkenin hak ettiği ölçüde yer bulmasını sağlayarak bir tanımlamaya gitmenin gerekli olduğu görülmektedir.

⁶ Bkz. Ocak (1996, s. 455-458).

⁷ Bkz. Uyanık (2020, s. 121-122), M. Aydın (2014, s. 1-2).

⁸ Ülken (2015, s. 16), İslam felsefe geleneği içinde önemli role sahip olan Türk filozoflarının dönemsel koşullardan kaynaklı olarak Batı felsefesinde filozofların bir dönem Latince eserler yazmalarına benzer şekilde eserlerini Arapça ve kimi zaman Farsça yazmak zorunda kaldıklarını belirtirken bundan dolayı Türk filozoflarının Arap kültürü kapsamına alınamayacaklarını ifade etmektedir. Ayrıca tersi durumda Arap bir filozofun Türkçe yazmasının Türk kültürü kapsamına almak için yeterli olacağını da belirtmektedir. Ülken'in bu söylemle Türk kültürünü ve dilini öncelikle girişiminde ya da iddiasında bulunduğu söylenebilir. Ancak böyle bir iddiada, bir Arap filozofun Türkçe yazarken ne derecede Türk kültüründen ilham aldığı meselesini de dikkate almak gerekmektedir. Poyraz (2018, s. 88) ise dilin, başka bir deyişle Türkçenin merkezde olması gerektiğini savunmakla birlikte Türkçe yazmayanların kapsama alınması ve Türkçenin etkileşime girdiği diller ile bu dillerde dile getirilen düşüncelerin de hesaba katılması gerektiğini belirtmektedir.

3. Türk Felsefesini Tanımlama Denemesi

Türk felsefesi; İslam öncesi ya da İslam sonrası dönem, hatta Türklerin mensubu oldukları diğer dinler ve inançlar (Hıristiyanlık, Musevilik, Şamanizm, Maniheizm, Budizm gibi)⁹ fark etmeksizin, Türklerin tarih sahnesine çıktıkları zamandan itibaren bir bütün olarak düşünülmesi gereken¹⁰, Türk kültürünün düşünüş biçiminin özelliklerini yansıtan; düşünce, konu, kavram, anlayış, tema ve sorunları kapsayan, Türk kültürünün var olduğu yerlerde ya da farklı coğrafyalarda Türk kültüründen kaynağını alarak üretilen, hangi soya ya da etnik kökene sahip olursa olsun tüm şahsiyetlerin Türkçe ve Türkçenin dışındaki herhangi bir dilde ürettikleri/ifade ettikleri felsefeyi ifade etmektedir.

Bu tanımın yanlış bir yoruma götürmemesi adına, tanımda öne çıkan unsurların genişletilmesi gerekmektedir. Sırasıyla değinilecek olursa tanımda bahsi geçen *birinci* husus, din ve inançlardır. Türk felsefesinde önemli etken rolü oynayan ve yukarıda bahsedildiği gibi kimi çalışmalarda ana unsur olarak gösterilen İslamiyet'e ek olarak Türklerin mensubu olduğu diğer din ve inanç sistemlerinin de göz önünde bulundurulması, Türk kültüründe bir eksiklik ya da kopukluk yaratmamak adına önemlidir. Çünkü Türklerin tamamı İslam dinine mensup olmadıkları gibi geçmiş dönemlerde ve günümüzde farklı din ve inanç sistemlerini kabul etmiş durumdadır (Bkz. Tanyu, 1978). Bu yüzden Türk felsefesinde bütünlüğü yakalamak için bu yaklaşımın bir gereklilik olduğu söylenebilir. Ancak burada şunu vurgulamak gerekir ki, bu bakış açısı İslamiyet'in/İslam medeniyetinin/İslam felsefesinin etkenliğini azaltmak ya da yok saymak anlamına gelmemektedir. Aksine amaç, adaletli bir bakış açısı sergileyerek ya da Türk felsefesine etki ettiği ölçüde İslamiyet ile birlikte Türklerin diğer din ve inanç sistemlerinin rolünü de hesaba katmaktır. Böylece kültüre özgü düşünüş biçimleri arasındaki ortak noktalara ulaşmanın önü açılacak ve Türklerin tarih sahnesine çıkmalarından itibaren meseleye bütünlleştirici bir tutum ya da bakış açısı sergilenme olanağı doğacaktır. Karakuş (2005, s. 8), bu konuya yönelik şöyle demektedir: "Türk felsefesinde felsefi düşüncenin kökleri bakımından Türk kültürünün şekillendiği tüm ortamların olabildiğince izlenmesi gereklidir. Ancak Türkiye'de İslam öncesi kültürel unsurların felsefi açıdan ele alınmamış ve alınmıyor oluşları büyük bir eksiklik tir."

Tanımda yer alan *ikinci* husus, Türk kültürünün düşünüş biçiminin özelliklerini yansıtan düşünce yapılarıdır. Bu yapılar, Türk düşünüş biçiminin zaman zaman farklı düşünce kültürleriyle girdiği etkileşimlerden¹¹ dolayı tanımda yer alan en muğlak ve açıklaması zor olan unsurdur. Çünkü hangi düşünüş biçiminin Türk kültürüne özgü olacağını belirlemek ya da bu konuda bir yargıda bulunmak oldukça zordur. Ancak burada kastedilen şey, Türk tefekkürü/Türk bilgeliği/Türk düşünce tarzı olduğundan, Hilmi Ziya Ülken tarafından belirlenmiş olan Türk bilgelğine ilişkin genel özellikler, bu noktada belirleyici olacaktır. Ülken'e göre, "Türk tefekkürü realisttir. O ne Hintliler gibi nefsin içine kapanmış mistik görüşlü bir millettir. Ne de Eski Yunaniler gibi tabiat ve 'nizam-ı âlem'e esir olmuş kaderci bir ırktır." (2014, s. 18). Buna göre Türk

⁹ Bkz. Tanyu (1978).

¹⁰ Türk düşünce/felsefe tarihindeki bütünlük sorununu Bolay da (2007, s. 12) dile getirmektedir. O, Türklerde düşünce yaşamının derli toplu ele alınmadığını ve bir düşünce tarihi eserinin yazılmamış olduğunu ifade etmektedir. Bıçak ise (2013, s. 25-28) Türk düşünce tarihinin bütün şekilde ele alınmasının önündeki Türk tarihinin kendisinden kaynaklı bazı sorunlardan dolayı çeşitli engeller bulunduğunu ifade etmektedir.

¹¹ Bununla kastedilen yukarıda değinildiği gibi İslam felsefesi, İslam felsefesine etkisinden dolayı Antik Yunan felsefesi (Ülken, 1983, s. 13; Arslan, 2013, s. 2-3; Bayrakdar, 2011, s. 10) ile Doğu düşünceleri/felsefeleridir (Ülken, 1983, s. 1; Bayrakdar, 2011, s. 10).

düşünüş biçimi, gerçekçi bir yapıya sahip olup gizemci ya da kaderci değildir. Bu nedenle bu özelliğin Türk düşünüşünün hem tavır olarak gerçekçi olduğu hem de her zaman gerçekte var olanı önelediği düşünülebilir.

Türk düşünüşünün diğer özelliğini Ülken şöyle belirtir: “Türk tefekkürü nazariye ile ameliye arasında daima sıkı bir irtibat bulmaya elverişlidir. Onda amelî olmayan ve sırf bir zekâ oyunu olarak kalan ‘muakale’ler yapmak zevki yoktur.” (Ülken, 2014, s. 18). Diğer bir ifadeyle Türk düşünüşü, salt teoriden ibaret olmayan ve teori ile pratiği bir arada barındırma olanağına sahip olup pratiği her zaman öncelerken soyut-teorik akıl yürütmelere nadiren rastlanan bir yapı sergilemektedir.¹²

Ülken’in bahsettiği üçüncü özellik şöyledir: “Türk tefekkürü fikirler ve mefhumları basitleştirmek, vazıh ve anlaşılabilir bir hale koymak; ona en rasyonel ve kolay şeklini vermeye müsaittir. Yani o tasavvufta bile *rationaliste*’dir.” (Ülken, 2014, s. 18). Bu özellik, Türk düşünüşünün anlatım yolu olarak açık, anlaşılır ve kolay olmayı seçtiğine ve bunu da rasyonel çerçevede yaptığına, diğer bir deyişle her zaman akıl merkezli olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca az sözle çok düşünceyi ifade etme girişimlerinin ya da nicelikçe az, nitelikçe yoğun düşüncelerin de bu özellikle ilişkilendirilmesi olanaklıdır. Örneğin Âşık Paşa’nın *Garib-nâme* adlı eseri 10613 beyitten oluşmaktadır (Yavuz, 2000, s. XLVI). Bunlara önermelerde yer alan benzetmeler, ayet ve hadislerin yorumları ve felsefi temel eklenince görünürdekinden çok daha kapsamlı ve hacimli bir yapının ortaya çıktığı ifade edilebilir.¹³

Ülken’in dile getirdiği son özellik ise şöyledir: “Türk tefekkürü hadscidir. Yani o vakalarla temasında onlardan kendi aksiyonu için ani ve serî neticeler çıkarmaya muktedirdir. Muhtelif medeniyetlere süratli intibak kabiliyeti bunun eseridir.” (Ülken, 2014, s. 18). Buna göre Türk düşünüşü, ani ve hızlı uyum sağlayabilme özelliğine sahip olup karşılaştığı farklı kültürlerle ve medeniyetlere çabuk uyum sağlayabilmektedir. Bir bakıma bu özelliğin, onun durağan ve sabit bir yapısının olmadığı, aksine değişime ve yeni gelişmelere açık bir yapısının olduğu, herhangi bir soruna yönelik çabuk çözümler üretebildiği anlamına geldiği düşünülebilir. Tarih boyunca bu özellik, Türk felsefesinde sentezci yaklaşımla kendisini göstermiş ve Türk felsefesi, karşılaştığı yeni kültürün unsurlarını olduğu gibi almak ya da reddetmek yoluna gitmemiş, var olan tasavvur dünyasını yeni olanla sentezleyerek¹⁴ kendine özgü bir düşünüş biçimi ortaya koymuştur. Dolayısıyla Türk düşünce tarzının bu özellikler ekseninde düşünülmesi ve konu, kavram, tema ya da dile getirilen sorunların yorumlanması da buna göre yapıldığında doğru bir sonuca ulaşma olanağı artacaktır.

Tanımlamada ifade edilen *üçüncü* husus ise Türk kültürünün düşünce tarzına eşlik edecek biçimde düşünülmesi gereken, Türk kültürünün var olduğu yerlerde ya da farklı coğrafyalarda üretilip aynı kültürden kaynağını alma durumudur. Buna göre, dünyanın neresinde üretilmiş olursa olsun belirleyici olacak şey, Türk kültürü olmak durumundadır. Dolayısıyla daha önce ifade edilen Türk düşünce tarzına uygun düşen ve Türk kültüründen kaynağını alarak üretilmiş düşünce yapılarıyla paralellik ve benzerlik gösteren felsefeler, kültür coğrafyasında bütünlük sağlamak adına bu kapsamda düşünülmalıdır. Buna benzer bir çerçeveyi Maraş da (2018, s. 19) çizmekte ancak Türk kültürünün etki ettiği bölgelerdeki her düşünür, filozof ve

¹² Bu özelliğe başka bir çalışmada örneğiyle değinilmiştir. Bkz. Manav (2021, s. 11).

¹³ Yavuz (2004, s. 353) eserde 550 farklı konudan bahsedildiğini belirtmektedir.

¹⁴ Bkz. (Bıçak, 2013, s. 563-564).

eserin Türk düşüncesi/felsefesi kapsamına alınmasına yönelik söylemle bir farklılık arz etmektedir. O da Gazali, İbn Arabi gibi şahsiyetlerin Türk düşüncesi içinde değerlendirilmesi gerektiğidir. Ülken (2015, s. 16) ve Bolay da (2007, s. 13) Türk düşünürlerini etkileyen şahsiyetlerin Türk düşünce tarihi kapsamına alınması gerektiğini belirtmektedir. Şeker ise (2015, s. 89-96) söz gelimi Gazali'yi Türk felsefesinin içinde önemli bir konumda değerlendirmektedir. Ancak çerçeve, Türk kültürünün var olduğu coğrafyalardaki her unsurun dâhil edilmesini değil, köklerini Türk kültüründen almış düşünce yapılarını incelemektedir. Diğer bir deyişle böyle şahsiyetlerin düşüncelerinin köklerinin ne kadar Türk kültüründe bulunduğu da önemlidir. Zira felsefe söz konusu olduğunda önemli olan da budur. Çünkü "Felsefe, bir kültür ortamıyla alâkalıdır ve bu ortamın bir bilinci olduğu kadar, onun oluşturduğu bütün içinde bir parçadır." (Gürsoy, 2006, s. 28-29). Bu bağlamda Türk felsefesi de Türk kültürünün bilinci olmak durumundadır.

Tanımda ele alınması gereken *son* husus ise Türk felsefesinin etnik kökene işaret etmesi ve Türk felsefesinin ifade dilidir. Bu noktada öncelikle şunu belirtmek gerekmektedir ki, herhangi bir felsefe geleneğinde soy, millet ya da etnik köken merkezli düşünmenin sağlayacağı bir yarar bulunmamaktadır. Çünkü bunları öne çıkarmak, bilimsel açıdan yanlış sonuçlar doğurabileceği gibi felsefi açıdan da sığ bir yapıyı meydana getirecektir. Böyle bir yapı, felsefenin evrenselliğinin önündeki en büyük engeli teşkil edebileceği gibi kopukluklar ve parçalanmalar doğuracaktır. Bunu Nermi Uygur şöyle ifade etmektedir: "...yalnızca Türklerin olan, yalnızca Türk toplumunun malı sayılan, yalnızca Türklerce tanınan, böylece yalnızca Türk ölçekleriyle değerlendirilen bir felsefe de koparılmak istendiği evrensel felsefe karşısında felsefeliğini büyük ölçüde tehlikeye sokmuş olur." (Uygur, 2012, s. 83). Bu nedenle tanımla yapılmak istenen, yerel ve etnik bir felsefenin bulunduğunu göstermek değil, evrensel ölçekte kendine özgü bir Türk felsefesinin olanaklılığını vurgulamaktır. Literatürde bulunan bazı adlandırmalarda buna benzer şekilde kendine özgümlüklerin etnik kökene ya da yerelliğe işaret etmekten ziyade yapısal özelliklere işaret ettiği görülmektedir. Örneğin Fransız felsefesi; edebiyat ve sanattan beslenen rasyonalist ve idealist bir çerçeve çizerken Alman felsefesi idealist, İngiliz felsefesi ise deneysel ve bilim araştırmalardan etkilenen bir karaktere sahiptir (Gündoğan, 2018, s. 40). Bu da şunu göstermektedir: "Felsefenin beynelmilel tarafından başka, bir de millî cephesi olabilir ve olmalıdır." (Özdarendeli, 2012, s. 590). Bu çerçevede, Türk felsefesi de felsefenin evrensel problemlerine Türkçe bir yaklaşım sergilemeyi ya da bunlara Türk kültürünün perspektifinden bakmak suretiyle kendine özgü bir felsefi tavır ortaya koyabilmeyi ifade etmektedir. Çünkü "Türk tarihi ve coğrafyasında devamlılık halindeki Türk düşüncesi ve Türk kültürünü, dünyaya evrensel mesajlar verebilecek bir güçle, felsefenin diliyle anlatma çabası, bir 'Türk Felsefesi' inşa etmenin yollarını arama gayreti olarak görülmelidir." (Gürsoy, 2018, s. 12).

Türk felsefesinin ifade dilinin ne olması gerektiği meselesine ise yukarıda değinildiğinden burada tekrar gündeme getirilmeyecektir. Ancak tanımda farklı dillerin dikkate alınmasının Türkçenin etkisini, önemini ya da rolünü azaltma anlamına gelmediğini ve merkeze yerleştirilen Türk kültürünün bir unsuru değilmiş gibi tasarlanmadığını belirtmekte yarar bulunmaktadır. Amaç, Türk felsefesini evrensel buluşturmak ve tanıtmak amacı güttüğü sürece farklı dillerde eserlerin de verilebileceğine dikkat çekmektir.

Sonuç

Türk felsefesine ilişkin en önemli sorun; var olma, olacak olma, olmak üzere olma ya da hiç olmamış olma, *Türk felsefesi* derken felsefeden ne anlaşılması gerektiği değil, tam anlamıyla

var olan *Türk felsefesinin* bütünleştirilememesidir. Bütünleştirilememenin temel nedeninin ise bu çalışmadaki tanımda merkezi konumu teşkil eden ve Türk felsefesinin kökünü teşkil eden Türk kültürüne bir bütün olarak bakamamaktan kaynaklandığı dile getirilebilir. Çünkü kültürün dil ya da din gibi herhangi bir ögesinin ya da bunların dışında belirli bir yönünün öne çıkarılmasıyla yapılacak her türlü tanımlama girişimi, her daim eksik kalma potansiyeline sahiptir. Bu nedenle bütünleştirilememe sorununun çözümü, öncelikle tüm unsurlarıyla, tüm özellikleriyle ve tüm yönleriyle Türk kültürünü bir bütün olarak değerlendirmekten ve Türk kültürünün var olduğu, etkisini gösterdiği her yerde bu kültürden kaynağını alarak üretilmiş düşüncelerin, bu düşünceleri üreten şahsiyetlerin ve eserlerin adil bir biçimde herhangi bir yanlış elemeye maruz bırakmaksızın göz önünde bulundurulmasından geçmektedir. Bu çalışmada da böyle bir yaklaşım sergilenerek Türk felsefesinin, eksik, güdük ya da kopuk olmaktan kurtarılarak bir bütün hâlinde tanımlanması amaçlanmıştır. Zira bu, Türk kültüründen doğmuş bu felsefe geleneğinin evrensel felsefe literatüründe kendisine yer bulmasını sağlayabilmek adına son derece önemli ve öncelikli bir iştir. Ayrıca bu iş, Türk felsefesinin öne çıkan filozof ve düşünce insanlarının, eserlerinin, problem alanının ve kavramlarının sistematik bir temele oturabilmesi ve önündeki diğer engel ve sorunların aşılabilmesi için de gereklidir.

KAYNAKÇA

- AKSAN, D. (2015). *Türkçeye Yansıyan Türk Kültürü*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- ALPER, Ö. M. (1999). "İbn Sinâ-Eserleri". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi 20. Cilt*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 337-345.
- ALPER, Ö. M. (2006). "Hilmi Ziya Ülken'in İslâm Felsefesini Yorumu: İslâm Felsefesi Tarihyazımına Bir Örnek". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 14: 123-146.
- ARSLAN, A. (2013). *İslâm Felsefesi Üzerine*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- ASLAN, T. (2010). *Hilmi Ziya Ülken'in Türk Düşüncesine Bakışı*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ATEŞ, A. (1951). "Fârâbî'nin Eserlerinin Bibliyografyası". *Bellekten*. XV/57: 175-192.
- AYDIN, E. (2019). *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- AYDIN, M. S. (2014). "Türklerde Felsefe". *Türk Düşünce Tarihi*. (hzl. Hüseyin Gazi Topdemir). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi. 1-18.
- BAYRAKDAR, M. (2011). *İslâm Felsefesine Giriş*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- BAYRAKTAR, L. (2018). "Toplu Soruşturma-Levent Bayraktar". *Türk Felsefesi İmkân ve Ufku*. (ed. Levent Bayraktar). Eskişehir: Kırmızılar Yayıncılık. 95-135.
- BIÇAK, A. (2010). *Türk Düşüncesi II-Kaygılar*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- BIÇAK, A. (2013). *Türk Düşüncesi I-Kökenler*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- BIÇAK, A. (2022). *Türkiye'de Felsefenin Gerçekliği ve Eleştirisi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- BOLAY, S. H. (2007). *Türk Düşüncesinde Gezintiler*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

- BOUTROUX, E. (2009). *Leibniz/Hayatı ve Felsefesi*. (çev. Atakan Altınörs). İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- ÇETİNKASAP, D. (2011). "Çevirmenin Notu". *Monadoloji*. (yaz. G. W. Leibniz). (çev. Devrim Çetinkasap). İstanbul: Pinhan Yayınları. 7.
- ÇETİNKAYA, B. A. (ed.). (2015). *Türk Düşünce Tarihi*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- ÇEVİK, M. (2015). *Felsefe Bayiliği-Cumhuriyet Dönemi Felsefe Geleneği*. İstanbul: C Planı.
- DURANLI, M. (2008). "Saha (Yakut) Türklerinin Hristiyanlaştırılma Sürecine Genel Bir Bakış". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*. VIII/2: 81-86.
- DÜRÜŞKEN, Ç. (2013). "Sunuş". *Metafizik Üzerine Düşünceler*. (yaz. Renatus Descartes). (çev. Çiğdem Dürüşken). İstanbul: Kabalıcı Yayınevi. 7-17.
- ERCİLASUN, A. B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- GÜÇLÜ, A. vd. (2008). *Felsefe Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları
- GÜNDOĞAN, A. O. (2018). "Toplu Soruşturma-Ali Osman Gündoğan". *Türk Felsefesi İmkân ve Ufku*. (ed. Levent Bayraktar). Eskişehir: Kırmızılar Yayıncılık. 19-53.
- GÜNGÖR, H. (1998). "Eski Sovyetler Birliği'nde Gayri Müslim Türkler". *Türk Dünyasının Dini Meseleleri*. (yay. hzl. Ömer Turan). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 159-168.
- GÜRSOY, K. (2006). *Bir Felsefe Geleneğimiz Var mı?*. İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- GÜRSOY, K. (2018). "Giriş-Türk Felsefesinin İmkânı Üzerine". *Türk Felsefesi İmkân ve Ufku*. (ed. Levent Bayraktar). Eskişehir: Kırmızılar Yayıncılık. 5-13.
- GÜVENÇ, B. (2002). *İnsan ve Kültür*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- HİLAV, S. (2012). "Türkiye'de Bir Felsefe Geleneği Yok". *Türkiye'de Bir Felsefe Gelenek-i Kurmaya Çalışmak*. (der. Recep Alpyağılı). İstanbul: İz Yayıncılık. 576-578.
- KARA, İ. (2009). "İsmail Kara". *Türkiye'de/Türkçede Felsefe Üzerine Konuşmalar*. (yay. hzl. M. Cüneyt Kaya). İstanbul: Küre Yayınları. 11-27.
- KARAKUŞ, R. (2005). "Türk Felsefesinin İmkânı Üzerine". *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*. 2/2: 1-9.
- KARATAŞ, M. (2021). *Türkçe ve Felsefe Terimleri*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- KEKLİK, N. (1986). *Türkler ve Felsefe (Türk-İslam Felsefesi)*. İstanbul: Fatih Yayınevi Matbaası.
- KOCA, S. (1996). "Türkler ve İslâmiyet". *Erdem*. VIII/22: 263-286.
- KÖKTÜRK, M. (2018). "Toplu Soruşturma-Milay Köktürk". *Türk Felsefesi İmkân ve Ufku*. (ed. Levent Bayraktar). Eskişehir: Kırmızılar Yayıncılık. 191-246.
- KÜÇÜKALİ, A. (2005). *İbn Meymun'un Varlık ve Düşünce Öğretisi (Fârâbî ve İbn Sina ile Karşılaştırılmalı Olarak)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- LEAMAN, O. (1999). "İbn Meymûn-Düşüncesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi 20. Cilt*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 197-199.

- MANAV, F. (2021). "Orhon Yazıtlarında Kağanın Erdemleri Üzerine Bir Değerlendirme: Platon'a Yoğun Göndermelerle". *Millî Folklor*. XVII/130: 5-20.
- MARAŞ, İ. (2018). "Türk Düşünce Tarihine Giriş". *Türk Düşünce Tarihi*. (ed. Bayram Ali Çetinkaya). Ankara: Grafiker Yayınları. 13-32.
- OCAK, A. Y. (1996). "Hacı Bektâş-ı Velî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi 14. Cilt*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 455-458.
- OLGUNER, F. (2013). *Farabi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- ÖZDARENDELİ, M. N. (2012). "Neden Filozof Yok". *Türkiye'de Bir Felsefe Gelenek-i Kurmaya Çalışmak*. (der. Recep Alpyağılı). İstanbul: İz Yayıncılık. 587-594.
- ÖZDEN, H. Ö. (2015). *Resimli Türk Düşünce Tarihi*. İstanbul: Arı Sanat Yayınevi.
- ÖZLEM, D. (2009). "Doğan Özlem". *Türkiye'de/Türkçede Felsefe Üzerine Konuşmalar*. (yay. hzl. M. Cüneyt Kaya). İstanbul: Küre Yayınları. 73-119.
- POYRAZ, H. (2018). "Toplu Soruşturma-Hakan Poyraz". *Türk Felsefesi İmkân ve Ufku*. (ed. Levent Bayraktar). Eskişehir: Kırmızılar Yayıncılık. 55-94.
- RIZA TEVFİK. (2015). *Kâmûs-ı Felsefe "Felsefe Sözlüğü"*. (yay. hzl. Recep Alpyağılı). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- SAĞIR, S. (2012). *Hacı Bektâş-ı Velî-Makâlât Giriş-Şekil Bilgisi-Dizin*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- SOYKAN, Ö. N. (2009). "Ömer Naci Soykan". *Türkiye'de/Türkçede Felsefe Üzerine Konuşmalar*. (yay. hzl. M. Cüneyt Kaya). İstanbul: Küre Yayınları. 45-71.
- ŞEKER, F. M. (2015). *Türk Entelektüel Tarihinin Teşekkül Devri*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- TANYU, H. (1978). *Türklerin Dinî Tarihçesi*. İstanbul: Türk Kültür Yayınevi.
- TİMUÇİN, A. (2010). "Leibniz'in Felsefesi". *Leibniz'in Felsefesi*. (yaz. Afşar Timuçin) ve *Metafizik Üzerine Konuşma*. (yaz. G. W. Leibniz). (çev. Afşar Timuçin). İstanbul: Bulut Yayınları. 5-54.
- TOPDEMİR, H. G. (2013). *İbn Sînâ*. İstanbul: Say Yayınları.
- TOPDEMİR, H. G. (hzl.). (2014). *Türk Düşünce Tarihi*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- TÜRKER KÜYEL, M. (1976). *Türkiyede Cumhuriyet Döneminde Felsefe Eylemi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları.
- UYANIK, M. (2018). "Felsefeyi Anadolu'da Yeniden Yurtlandırmak-Türk Felsefesine Giriş". *Muhafazakâr Düşünce*. XV/54: 179-199.
- UYANIK, M. (2019). "Türk Felsefesinin Kurucu Metni Olarak Kutadgu Bilig-Yusuf Has Hacib'i Tanrı-Evren Tasavvuru Merkezli Bir Okuma-". *Kutadgu Bilig Üzerine Felsefi Araştırmalar*. (hzl. Ayhan Bıçak). İstanbul: Dergâh Yayınları. 117-156.
- UYANIK, M. (2020). *Felsefeyi Anadolu'da Yeniden Yurtlandırmak*. Eskişehir: Kırmızılar Yayıncılık.

- UYGUR, N. (2012). *Türk Felsefesinin Boyutları*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- ÜLKEN, H. Z. (1935). *Türk Felsefeleri Antolojisi I*. İstanbul: Yeni Kitabı.
- ÜLKEN, H. Z. (1983). *İslâm Felsefesi-Eski Yunan'dan Çağdaş Düşünceye Doğru*. İstanbul: Ülken Yayınları.
- ÜLKEN, H. Z. (2012). "Felsefe ve Ulusal Tefekkür". *Türkiye'de Bir Felsefe Gelenek-i Kurmaya Çalışmak*. (der. Recep Alpyağlı). İstanbul: İz Yayıncılık. 725-729.
- ÜLKEN, H. Z. (2014). *Türk Tefekkürü Tarihi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- ÜLKEN, H. Z. (2015). *İslam Düşüncesi Türk Düşüncesi Tarihi Araştırmalarına Giriş*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- VURAL, M. (2011). "Hilmi Ziya Ülken ve Türkiye'de Felsefe Çalışmalarına Katkıları". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. IX/17: 521-537.
- YAVUZ, K. (2000). "Giriş". *Garib-nâme I/1*. (yaz. Âşık Paşa). (hzl. Kemal Yavuz). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları. XIII-LXIV.
- YAVUZ, K. (2004). "Çeşitli Yönleri ile Mantık't-Tayr ve Garib-nâme Mesnevileri". *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. 31: 345-356.
- YUSUF HAS HÂCİB. (1959). *Kutadgu Bilig II Tercüme*. (çev. Reşid Rahmeti Arat). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ZİYA GÖKALP. (2015). *Türkçülüğün Esasları*. (hzl. Mahir Ünlü ve Yusuf Çotuksöken). İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

EXTENDED ABSTRACT

The current study was carried out to determine what Turkish philosophy is in order to define it in an integrating way away from any attempts that will make it deficient and incomplete. It is because, confronting with different approaches when it comes to the contribution of Turkish philosophy or in general sense Turks to philosophy culture emerges a blurred picture. The views regarding the issue are characterised mostly in the discussion over whether there is a tradition of philosophy at Turks. For that reason, it is of importance to purify the philosophy tradition in question from the uncertainties emerging in these discussions and to determine its general structure. Therefore, it comes to the forefront as a necessity to define Turkish philosophy in detailed and integrative style away from any prejudices and thoughts that would make it deficient.

So as to define Turkish philosophy, it is firstly essential to apply current views and evaluate these views and examine them in a critical way for an integrating definition. For this reason, the views over Turkish philosophy were firstly divided into two groups as the ones with a negative opinion over the fact that there no Turkish philosophy and those with a positive opinion over the presence of Turkish philosophy. Following that, these views were investigated critically and a trial for an integrative definition regarding Turkish philosophy was realized.

Accordingly, Turkish philosophy signifies a philosophy that should be considered as a whole from the time when Turks appears in the history scene onwards regardless of pre-Islamic or post-Islamic period even of other religions or believes Turks belong to (Christianity, Judaism, Shamanism, Manichaeism, Buddhism etc.), reflecting the features of thinking style of Turkish culture; comprising the thoughts, issues, concepts, understandings, themes and problems; a philosophy produced in Turkish or any other language other than Turkish by all the personalities no matter which ancestry or ethnic origin based on the same culture in the places where Turkish culture exists or in different geographies.

Following the definition, all the components in the definition were all explained in detail and the definition were grounded. At the end of the study, it was determined that the most important problem regrading Turkish philosophy was the problem of not defining it as an integrative way. It was indicated in the current study that the basic reason for this problem resulted from not being able to exhibit a holistic perspective for Turkish culture comprising the basis of Turkish philosophy as a whole. It was also pointed out that an attempt to define Turkish culture with an emphasis on any element like language or religion or highlighting a certain side of it other than these will always have a potential to be deficient. For this reason, it was stated that the solution for not being able to integrate was dealt with evaluation of Turkish culture as whole with its all elements, all features and sides, and with taking into consideration the thoughts produced based on this culture everywhere Turkish culture existed and had an impact without exposing any wrong elimination of the personalities producing these thoughts and also the works in a just way.

In this sense, it was aimed in to define Turkish philosophy in a body, making it free from being deficient or incomplete in the current study. It was emphasized that it was a quite important and primary task for the sake of providing with finding a place for this philosophy tradition born from Turkish culture in the universal philosophy literature. In addition, it was indicated that it was necessary task to find a ground for the leading philosophers and people of Turkish philosophy, their works, problem field and concepts on a systematic basis and to overcome the problems and other handicaps.

ÇORUM TARİHİ COĞRAFYASINA KATKI: KARAHİSAR-I DEMİRLİ NAHİYESİ'NDE NÜFUS VE YERLEŞİM

Hakan YAZAR*
Mehmet Ali BOZKUŞ**

ÖZ

Osmanlı idari taksimatında Çorum Sancağına bağlı bir nahie konumundaki Karahisar-ı Demirli bugün terk edilmiş bir yerleşim alanıdır. Nahiyenin merkezi günümüzde Çorum'un merkez köylerinden Kalehisar yakınlarında yer almakta olup, söz konusu yerleşim yerine ait bina kalıntıları Kalehisar ve Mahmudiye Köyleri civarında halen gözlemlenebilmektedir. Karahisar-ı Demirli Nahiyesinin kapladığı idari alan ise bahsi geçen iki köy ile sınırlı olmayıp, onlarca köyü ve mezrayı kapsamaktaydı. Bahsi geçen köyler ve mezarların bir kısmı zaman içerisinde yok olurken bazıları ise günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Günümüzde Çorum, Alaca, Sungurlu, Boğazkale ve Uğurludağ ilçelerine bağlı olarak yaşamaya devam eden bu köyler Osmanlı döneminde Karahisar-ı Demirli Nahiyesinin bir parçası konumundaydılar.

Yapılacak çalışma kapsamında ilk olarak Karahisar-ı Demirli'nin Selçuklu ve Beylikler dönemindeki önemi, devrin kaynakları çerçevesinde ele alınacaktır. Ayrıca nahiyenin isminin tarihsel kökeni açıklanacaktır. Daha sonra nahiyenin kapsadığı idari alan, Osmanlıların vergi gelirlerini hesaplamak ve kayda geçirmek için belirli aralıklarla tuttıkları tahrir defteri adı verilen bir çeşit nüfus ve arazi sayımlarından hareketle ortaya konulacaktır. Bu bağlamda ilgili nahiyenin günümüze ulaşan üç adet mufassal tahrir defteri incelenecektir. Fatih Sultan Mehmed, Kanuni Sultan Süleyman ve III. Murad'ın ilk saltanat yıllarında tutulan mufassal defterlerden hareketle Karahisar-ı Demirli Nahiyesinin tarihsel coğrafyası ortaya konulduktan sonra; 1455-1576 yılları arasındaki dönemde bölgedeki nüfus ve yerleşim özellikleri ele alınacaktır. Bu bağlamda çalışmaya konu olan yaklaşık 120 yıllık dönemde Karahisar-ı Demirli'de köylerin ve mezarların gelişimi hakkında kapsamlı açıklamalarda bulunulup nahie merkezi ve kırsal yerleşimlerdeki yaklaşık nüfus hesaplanacaktır. Ayrıca tahrir defterlerindeki kayıtlardan hareketle nahiyede yerleşen boylar, cemaat ve aşiretlerin kimler olduğundan bahsedilecektir. Son olarak, Karahisar-ı Demirli Nahiyesindeki nüfus miktarı ve nüfus hareketleri aynı dönemdeki Çorum Sancağının merkez nahiyesi ile mukayese edilecektir. Bu suretle Karahisar-ı Demirli'nin ele alınan dönemdeki içtimai ve iktisadi durumu incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Selçuklu, Osmanlı, Nüfus, İskân, Çorum.

CONTRIBUTION TO THE HISTORICAL GEOGRAPHY OF ÇORUM: POPULATION AND SETTLEMENT IN THE KARAHİSAR-I DEMİRLİ DISTRICT

ABSTRACT

Karahisar-ı Demirli, which was a district attached to the Çorum Sanjak in the administrative division of the Ottoman Empire, is an area of settlement that has not survived to the present day. The center of the district is currently located near Kalehisar, one of the central villages of Çorum, and the ruins of buildings belonging to this settlement can still be observed in the vicinity of Kalehisar and Mahmudiye Villages. The administrative area covered by the Karahisar-ı Demirli District was not limited to the aforementioned two villages but encompassed dozens of villages and ham-

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 09.05.2024; Yayına Kabul Tarihi: 11.06.2024

* Arş. Gör. Dr. Hakan Yazar, Hitit Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ÇORUM,
ORCID ID: 0000-0002-8156-1154, E-posta: hakanyazar@hitit.edu.tr

** Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali Bozkuş, Hitit Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ÇORUM,
ORCID ID: 0000-0002-7164-5768, E-posta: malibozkus@hitit.edu.tr

lets. While some of these villages and hamlets disappeared over time, others have persisted until today. These villages, which continue to exist under the jurisdiction of Çorum, Alaca, Sungurlu, Boğazkale, and Uğurludağ districts, were part of the Karahisar-ı Demirli during the Ottoman period.

Within the scope of the study to be conducted, first of all, the importance of Karahisar-ı Demirli, a district that has not survived to the present day, during the Seljuk and principalities period will be considered within the framework of the medieval resources. In addition, the origin of the name of the district will be explained. Then, the administrative area covered by Karahisar-ı Demirli will be elucidated based on a kind of population and land census called "tahrir" registers, which the Ottomans periodically kept to calculate and record tax revenues. In this context, three detailed *tahrir* registers that have survived to the present day related to the relevant district will be examined. After revealing the historical geography of the Karahisar-ı Demirli District based on the detailed registers kept during the early reigns of Mehmed the Conqueror, Süleyman the Magnificent, and Murad III, the population and settlement characteristics in the region between 1455 and 1576 will be discussed. In this context, comprehensive explanations will be provided regarding the development of villages and hamlets in Karahisar-ı Demirli over the approximately 120-year period under study, and the approximate population in the district's centre and rural settlements will be calculated. Additionally, based on the records in the tahrir registers, the tribes, communities, and clans settled in the district will be discussed. Finally, the population size and population movements in the Karahisar-ı Demirli District will be compared with the central district of the Çorum Sanjak during the same period. Thus, the social and economic situation of Karahisar-ı Demirli during the period under consideration will be examined.

Keywords: Seljuqs, Ottoman, Population, Settlement, Çorum.

Giriş

Anadolu'da ve Rumeli'de yaklaşık 30 civarında Karahisar ismini taşıyan yerleşim yeri bulunmaktadır. Söz konusu hisarların ortak özelliği genellikle ulaşılması güç tepelerde kurulmuş kaleler olmaları ve yakınlarında yerleşim yerleri bulunmasıdır. Tepelerin genellikle koyu renkli bazalt ya da trakit lavlardan oluşması, söz konusu yerleşim yerlerinin *Karahisar* adıyla anılmasına sebebiyet verirken, çok sayıda aynı ismi taşıyan yerleşim yerinin bulunması dolayısıyla Karahisarların çoğunun başında veya sonunda ayırt edici bir kelime ilavesi yer almaktadır (Tuncel, 2001: s.416; Özcan, 2007: s.89). Bu bağlamda Çorum'un güney-batısında yer alan Karahisar'ın, kale yakınlarında yer alan ve bölgedeki önemli zaviyelerden birisi olan Demir Ziyaret-i Zaviyesi ve zaviyenin içerisinde bulunduğu Demirşeyh Köyü'ne atfen Karahisar-ı Demirli/Demürlü veya Demirli Karahisar adlarıyla anılmış olması muhtemeldir. Bununla birlikte söz konusu zaviyenin hangi tarihte ortaya çıktığını tarih kaynaklarından tespit etmek mevcut vesikalar ışığında güçtür. Ancak burada Gelibolulu Mustafa Âlî'nin söz konusu zaviyenin kuruluşuna dair anlattığı hikâyeye yer vermek gerekmektedir. Gelibolulu Mustafa Âlî en eski Danişmendname nüshalarından biri olan ve Tokat Kalesi Dizdarı Arif Âlî tarafından 1360'da kaleme alınan nüshadan hareketle *Mirkâtü'l-Cihâd* adlı eserini yazmıştır. Gelibolulu Mustafa Âlî Danişmendname'ye mümkün oldukça sadık kalırken eseri sadece dil ve tertip bakımından değiştirmiştir. Dolayısıyla Danişmendname'nin konularına ve içeriğine müdahil olmamıştır. Danişmendname'den hareketle onun verdiği bilgiler ilk defa bu çalışmada ele alınmaktadır. Bu bilgiler Karahisar-ı Demirli nahiyesinin tarihi için oldukça önemli olmakla birlikte menkıbevi mahiyette olduğu için bir takım şüphelere de mahal vermektedir.

16. yüzyılın sonlarında bir müddet Çorum'da bulunan ve bölgeyi yakından tanıyan Gelibolulu Mustafa Âlî, *Mirkâtü'l-Cihâd* adlı eserinde Karahisar'ın tarihini açıklamaktadır. Buna göre; Demirli Karahisar'ın namı Sasil'dir ve daha çok Kala-i Selasil (Zincirli) adıyla bilinir. Gelibolulu'ya göre Kala-i Selasil'de, Ankara (Mamuriye) Beyi'nin kızı Gülnuş Banu isimli Hristiyan bir prenses yaşamaktaydı. Gülnuş Banu, Kala-i Selasil'den Ankara'ya göçmekteyken Melik Danişmend'in emirleri tarafından kaçırılmış ve sonrasında Melik Danişmend ile evlenerek Müslüman olmuştur. Anlatıya göre, bundan sonra Budaközü ile Çorum mabeyninde olan, güzide ve

dayanıklı Kala-i Selasil Melik Danişmend'in bahadırlarından Kara Tona tarafından ele geçirilmek istenmiştir. Gelibolulu Mustafa Âlî, kalenin ne denli müstahkem olduğunu aşağıdaki dizelele ifade etmektedir:

Vakı'a olmuşıdı ol kal'a - Gayetile bülend ü mürtefa
Şehir anun sayesinde rahatda - Tuyulur her yanın sıyanetde
Dik gelüridi guzata burcı anun - Sanki pür-gevher idi dürci anun
Silsileyile şehan evayilde - Sığınurmuş kamu Selasil'de
Olmağıla o kal'a müstahkem - İtikad eylenüp ana muhkem
İdüp anunla def'i vehm ü gezend - Cümle olmuş Selasil'e dil-bend.

Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Mirkâtü'l-Cihâd'da anlattığına göre kale ele geçirilmek için Kara Tona tarafından uzun süre kuşatılmış, çok fazla kayıp verilmiş ve nihayetinde kuşatma başarısız olmuştur. Daha sonra gazilerden Yunus Şeyh namında birisi bir gece baskını düzenleyerek kaleyi ele geçirmek istese de yine başarısız olmuş ve yine çok zayıat vermiştir. Kaleden çekilirken de silah ve harp aletleri düşman eline geçmesin diye kale dışarısındaki arazide hepsini bir araya toplayıp ateşe vermişlerdir. Anlatıya göre; işte bu ateş neticesinde yanan silahlardan kalanlar bir seng-i ahenin'e yani demir gibi bir taşla dönüşmüştür ve uzun yıllar arazide kimsenin göremeyeceği şekilde gizli kalmıştır. Zamanla kale Türk hâkimiyetine geçtikten sonra bir *merd-i aziz* olarak nitelenen Emre nam çoban bölgede koyununu kaybetmiş avare dolanırken birden koyununun bir demiri yaladığını görmüş ve gazilerden kalan demiri fark etmiştir. Sonrasında bu demiri çıkarmak için çok uğraşsalar da bir fayda elde edememişlerdir. Bunun üzerine buraya bir zaviye ve ziyaretgâh bünyâd edip tevliyet ve meşihatı Sultan II. Bayezid tarafından Aziz Emre ve evladına tasarruf edilmiştir. Böylece Demir Ziyareti vakfı kurulmuştur. Bu nedenle Kala-i Selasil de Karahisar-ı Demirli olmuştur. Ayrıca bugün dahi bölgenin fethine girişen Kara Tona'nın adına nispetle Karahisar-ı Demirli yakınında Kara Dona Köyü bulunmaktadır (Gelibolulu Mustafa Âlî, s. 63, 247-251). Gelibolulu Mustafa Âlî'nin anlatısı büyük ölçüde menkıbevi bir tarzdadır ve tarihsel olarak birtakım hatalar içermektedir. Ancak bölgeyi iyi bilen bir Osmanlı âlim ve bürokratinin aktardığı bu anlatı, nahiyenin isminin tarihsel kökenine yaptığı vurgu dolayısıyla önem taşımaktadır. Ayrıca Âlî'nin, bölgeden elde ettiği bilgileri de derlediği ve eserine özellikle bu bölümde eklemeler yaptığı anlaşılmaktadır.

Kale-i Selasil'e değinmek gerekirse; dönemin kaynaklarında Selasil (Zincirli) olarak anılan bir diğer kale Ankara Kalesi'dir. Örneğin, Evliya Çelebi, "Selasil yurdu, havalesiz dayanıklı hisar, sağlam Ankara kalesi" demektedir ve "Tarih-i Tuhfe'de (Ankara Kalesi) Selasil Kalesi diye yazılmıştır" demiştir (Evliya Çelebi, 2, s. 286-287). Yine Hz. Ali'nin cenklerinin anlatıldığı eserlerde de Selasil Kalesi geçmektedir. Fakat buradaki kaleler Suriye veya Irak'taki bölgelere atıflar yapmaktadır (Kaya, 1998, s. 90). Neşri ve Hoca Sadeddin Efendi de, eserlerinde Selasil kalesinden bahsetmektedirler. Sultan Mehmed Çelebi'nin Savcıoğlu Ali ve Doyuran Bey gibi bölgedeki Tatar beyleri ile olan mücadelesi izah edilirken Selasil Kalesinden bahsedilmiştir. Buna göre Doyuran Bey'in isyanından sonra Çelebi Mehmet bölgeye asker sevk etmiş ve isyan bastırıldıktan sonra yakalanan herkes zincir vurularak Ankara yöresindeki Selasil Kalesine hapsedilmiştir (Neşri, s. 194; Hoca Sadeddin s. 29; Yağlı, 2022, s. 70). Görüldüğü üzere diğer kaynaklar, Selasil Kalesini Ankara yakınlarında konumlandırmakla birlikte Gelibolulu Mustafa Âlî'nin anlatısı hatalar içerse de Karahisar-ı Demirli isminin tarihsel kökenini açıklaması hasebiyle önemlidir.

Orta Çağ sonlarında Karahisar-ı Demirli'yi tarihsel olarak ele aldığımızda kalenin taşıdığı önem daha iyi anlaşılacaktır. Karahisar-ı Demirli'nin Selçuklular devrinde ekonomik açıdan gelişkin bir şehir olmanın yanı sıra askerî ve stratejik açılardan da önemli bir yerleşim yeri olduğu anlaşılmaktadır. Kasaba çevresinde çıkan zengin sikke buluntuları ile çeşitli yapı kalıntıları, şehrin Orta Çağ'daki ticari öneminin yanı sıra dini ve askerî karakterine ışık tutmaktadır (Bittel, 1955, s. 33-41). Karahisar-ı Demirli'nin bilhassa XIII. ve XIV. yüzyıllarda askerî karakterinin ön plana çıkan bir yerleşim olduğu vekayinâmelerdeki atıflardan anlaşılmaktadır. Nitekim bu dönemde Çorum şehri sonraki tarihlerde kazanacağı önemden uzak ve daha az gelişkin bir yerleşim yeri konumundaydı. 1306 tarihli Çorum Ulu Camii Minberii Karahisar-ı Demirli'de yıkılan bir camiiden getirilmiştir. Sanat tarihi açısından Türklerin ağaç işçiliğinin önemli örneklerinden biri olan bu eserin Çorum'a Karahisar-ı Demirli'den getirildiği rivayetleri tarihsel olarak uygun düşmekle birlikte Karahisar'ın geç ortaçağlarda gelişmiş bir yerleşim yeri olduğunu göstermesi açısından önemlidir (Karamağaralı, 1965: 120). Bununla birlikte 1835-1842 tarihleri arasında Anadolu'da incelemeler yapan ve bunları yayımlayan William J. Hamilton, Çorum'da kalede kullanılan taşların ve sütunların da Yozgat yolu üzerindeki terk edilmiş Karahisar'dan getirildiğini Çorum halkından işitmiştir. Bu nedenle de bu önemli kenti araştırmaya girişmiştir. Çorum'dan sonraki geçtiği ilk yer Karahisar-ı Demirli olacaktır. Hamilton, geçmişte büyük güce ve öneme sahip olduğunu belirttiği kentteki terk edilmiş yapıların muhtemel Türk yapısı olduğunu belirttikten sonra yolculuğuna Alacahöyük istikametinde devam etmiştir (Hamilton, 2013, s. 290-292).

Bölgedeki en güçlü ve geniş hisarın Karahisar'da bulunması buranın askerî ve idari önemini artırmaktaydı. Selçukluların, Köseadağ Savaşını (1243) takip eden süreçte zamanla Moğol tahakkümüne girmesiyle bölgenin de Moğol hâkimiyetine girdiği görülmektedir. Osmanlı hâkimiyetine kadar Karahisar-ı Demirli, İlhanlılar ve Kadı Burhaneddin gibi önemli kuvvetlerin elinde kalacaktır. İlhanlılar döneminde özellikle Delice bölgesinin kışlak olarak kullanılmasıyla Karahisar-ı Demirli de Moğolların çeşitli sebeplerle kullandığı bir merkez haline gelmiştir. Bu hususta 1276 yılında Hatiroğlu Şerefeddin Moğol yönetimine başkaldırmış ancak başarısız olup yakalandığında Delice Kışlağına getirilerek İlhanlılar tarafından yargılanmıştır (Aksarayî, s.83). II. Gıyaseddin Mesud'un üçüncü saltanat döneminin başında kardeşi Melik isyan ettiğinde ilk olarak Burgulu (Uluborlu) Kalesine gitmiş sonrasında Kastamonu emirleri ile konuşarak çevreye zarar vermeye başlamıştır. Bu isyanı Timurtaş'ın da devreye girmesiyle bastırılmıştır. Fakat sonra tekrar halka zarar vermeye başlayınca Geyhatu Han'a şikâyet edilmiştir. O da bu olayı çözmesi için Baltu'yu görevlendirmiştir. Üzerine ordu gönderilince Melik, Karahisar-ı Demirli'ye kaçmıştır. Burada kısıtılan Melik, II. Gıyaseddin Mesud'un çağnigiri Seyfeddin Sungur tarafından kaleden indirilip ve demire bağlanarak esir edilse de Moğol komutan Baltu onu affedererek kızını ona vermiştir (Anonim Selçuknâme, s. 67-68). Hemen akabinde de Geyhatu ölmüş nihayetinde yerine Gazan Han geçmiştir. İlhanlı emirlerinden Tugaçar ise Gazan Han'ın tahta çıktığı ilk yıllarda (1295) yönetime muhalefet etmiş ve Delice Kışlağına çekilerek Karahisar-ı Demirli'ye yerleşmiştir (Aksarayî, s.153-154). Bu süreçte şehre Mevlevilerin de yerleştiği görülmektedir. Nitekim Mevlana'nın müridlerinden olan ve Sultan Veled'in sevgisini kazanan derviş Şeyh Muhammed Selmastî'nin Karahisar-ı Demirli'de gömülü olduğu bilgisi Menakıbu'l-Arifin'de kaydedilmiştir (Eflâkî, s. 603-604).

Geç ortaçağ kroniklerinde sıkça bahsedilen ve Moğollar tarafından meskûn olunan Delice kışlak geniş bir coğrafi alanı kapsayan bir yer adı olmakla birlikte bölgedeki en güçlü kale-

nin Karahisar olması, söz konusu kışlağın merkezinin Karahisar-ı Demirli olduğunu düşündürmektedir. Karahisar-ı Demirli'nin de içerisinde yer aldığı bölge kaynaklarda kimi zaman Danişmendiye Vilayeti olarak da adlandırılmaktaydı. Söz konusu bölgenin Moğollar zamanında yoğun bir şekilde kullanıldığı vekayinamelerden anlaşılmaktadır. İlhanlılar sonrasında bölgenin yönetimi bir müddet Eretnalılar ve diğer yerel beyliklerde kaldıktan sonra Kadı Burhaneddin'e geçmiştir. Kadı Burhaneddin, Karahisar Kalesini 1386 yılında muhtemelen savaşmadan teslim almıştır (Esterâbâdî, s. 309-310). Kısa süre sonra bölgede Osmanlıların nüfuzunun artmasıyla Osmanlılarla karşı karşıya kalan Kadı Burhaneddin, 1393 yılında Çorumlu Ovası ve Kırkdilim'de cereyan eden muharebelerde Osmanlıları yenilgiye uğratsa da bir süre sonra bölgenin egemenliği Osmanlılara geçmiştir. Bu süreçte ve sonrasında muhtemelen bölgeye Moğol kabilelerinin de yerleştiği anlaşılmaktadır ve bölgede Türkmenlere ilave olarak çok sayıda Moğol kabilesi de yaşamaya devam etmiştir. Buradaki Moğol bakiyelerinin varlıkları ise Fetret devrini müteakip büyük ölçüde azalmıştır. Sultan I. Mehmed, H. 822/M.1419'da Samsun kalesini ele geçirip, Bursa'ya dönerken İskilip'e uğramıştır. Burada Tatarlarla karşılaşınca bunların önemli bir kısmını seferlerine asker vermedikleri için Filibe'ye göç ettirmiştir (Neşri, s. 230-231; Âşıkpaşazâde, s. 120-121).

Osmanlı egemenliği sırasında bir iç şehre dönüşen Karahisar, askerî önemini yitirmiş ve zamanla kale ve çevresindeki yerleşim büyük ölçüde ortadan kalkmıştır. Karahisar-ı Demirli kasabası, günümüzde geç Ortaçağdaki ihtişamlı günlerinin çok uzağında olup harabelerden ibaret bir bölge görünümündedir. Söz konusu yerleşimden günümüze büyük ölçüde yapı temelleri ve kalenin yanı sıra han, hamam, medrese gibi birkaç binaya ait kalıntılar ulaşabilmiştir. Bunun temel nedeni nahiyenin terkedilmesinin ardından çevredeki yerleşim yerlerinden insanların gelerek yapılardan taşları söküp yeni inşa ettikleri binalarda kullanmalarındır. Nitekim 1840'lı yıllarda bölgeyi ziyaret eden İngiliz Seyyah ve Arkeolog William J. Hamilton, Karahisar'daki binalardan taşların sökülerek öküz arabaları ile Çorum'a taşındığını ifade etmektedir. Bununla birlikte Karahisar-ı Demirli çevresindeki kırsal yerleşimlerin önemli bir kısmı günümüze kadar varlıklarını sürdürmüştür. Ayrıca bölgedeki çok sayıda mezranın ilerleyen yıllarda büyüyecek köye dönüştüğü gözlenmektedir. Ancak Karahisar-ı Demirli'nin önemini yitirerek metruk bir yerleşim yerine dönüşmesi süreci incelenmeye muhtaçtır.

Karahisar-ı Demirli Nahiyesinde Nüfus ve Yerleşim

Karahisar-ı Demirli Nahiyesinin merkezi günümüzde Çorum- Sungurlu karayolunun 5 kilometre güneyi, Alacahöyük ören yerinin 6 kilometre kuzeyinde, Çorum merkez köylerinden Kalehisar ve Mahmudiye Köyleri civarında yer almaktadır.

1456, 1522 ve 1576 yılı tahrirlerine göre Karahisar-ı Demirli nahiye merkezinde Kadı ve Kazancılar adlarını taşıyan iki mahalle bulunmaktadır. Söz konusu mahallelerde 1456 yılında toplam 130 vergi neferi yaşamaktaydı.¹ Nahiyede bu tarihte ayrıca 15 vergiden muaf kimsenin yanı sıra toplam 12 kale müstahfızanı bulunuyordu. Karahisar-ı Demirli Nahiyesindeki vergi neferlerinin sayısı 1522 yılında yaklaşık %44'lük bir artışla 187'ye çıkmıştı. Bölgedeki

¹ Tahrir defterleri toplam nüfusu açığa çıkarmak amacıyla kaleme alınan nüfus defterleri hüviyetinde olmayıp bu defterlere yalnızca vergi vermekle yükümlü hane reislerinin isimleri kaydedilirdi. Söz konusu hanelerin toplam nüfusunun kaç olabileceğine dair tartışmaların detayına burada girilmeyecektir. Bunun yerine yaklaşık nüfusu hesaplamak için vergi hanelerinin toplamı ortalama aile büyüklüğünü yansıtabilecek bir değer olan dört sayısı ile çarpılacaktır.

Çorum Tarihi Coğrafyasına Katkı: Karahisar-ı Demirli Nahiyesi'nde Nüfus ve Yerleşim

yerleşimlerin önemli bir nüfus artışına sahne olduğu 16. yüzyılda ise çoğu yerleşim yeri ile ters bir görünüm arz ederek nüfusunda ciddi bir azalma yaşanmıştı. Buna göre 1522 yılında 187 vergi neferinin bulunduğu nahiyeye merkezinde 1577 yılına gelindiğinde yalnızca 116 vergi neferi kayıtlıydı. İki tahrir arasında geçen yaklaşık 55 yılda nahiyedeki vergi neferleri %38'lik bir azalma göstermiş ve toplam nüfus muhtemelen 1456 yılının altına düşmüştü. Nahiyeye merkezinde nüfusun ciddi derecede azalmasına rağmen 1577 yılına gelindiğinde Karahisar-ı Demirli halen bir şehir statüsündeydi. Zira Osmanlı kaynakları şehri "Cuma kılınan ve Pazar kurulan yer" (Ergenç, 1981, s.1265) şeklinde tarif etmekte olup Karahisar-ı Demirli bu tanıma uymaktaydı. 1577 yılında şehrin camisinde görev yapan beratlı bir müezzin bulunmakta ve ayrıca yılda 300 akçe pazar vergisi alınmaktaydı. Nahiyeye merkezinden bu tarihte toplanan tarımsal ürün vergileri ve pazar resminin toplamı 13.000 akçe iken şehirde bulunan boyahänenin vergisininin 1.000 akçe olması kasabadaki en önemli iş kolunun boyahane olduğuna işaret etmektedir. Yıllık 1.000 akçenin ise Vaşak postu bedeli olarak ödeniyor olması bölgedeki yaban hayatının canlılığına işaret etmektedir.

Tablo 1. Karahisar-ı Demirli Kasabasında Nüfus 1456-1577

Tarih	Mahalle	Nefer (Hane)	Toplam	Nüfus (Kişi)	Değişim (Yüzde %)
1455-56	Kadı Kazancılar	63 69	132	132x4=528	
1521-22	Kadı Kazancılar	74 113	187	187x4= 748	+ 43,8
1576-77	Kadı Kazancılar	85 31	116	116x4= 464	- 37,96

Karahisar-ı Demirli kasabasının nüfusunu aynı tarihlerde Çorum Sancağının merkez kasabası ve çeşitli kazalarıyla kıyaslamak söz konusu kasabanın boyutunu anlamlandırmak açısından önem taşımaktadır. 1456-1577 yılları arasında Çorum Sancağının merkez kazasındaki nüfus büyük bir artış göstermişti. Buna göre Çorumlu kasabasında 1456 yılında şehir merkezindeki 7 mahallede 438 hane (yaklaşık 1752 kişi) ikamet ediyorken 1522 yılında mahalle sayısı 31'e, söz konusu mahallelerdeki hane sayısı ise 1343'e (yaklaşık 5.372 kişi) yükselmişti. Şehir merkezi sonraki yıllarda da genişlemeye devam etmişti. 1577 yılı tahrir kayıtlarına göre kasabadaki mahalle sayısı 49'a yükselirken söz konusu mahallelerde 3009 hane (yaklaşık 12.036 kişi) ikamet ediyordu. Bu durum Çorumlu kasabasının nüfusunun 1455 yılından 1577'ye kadar yaklaşık yedi kat arttığına işaret etmektedir.

Tablo 2. Çorumlu Kasabası'nda Kentsel Nüfus 1456-1577 (Yazar, 2016: 1093)

Tarih	Mahalle	Nefer	Mücerred	Nüfus (Kişi)	Değişim (Yüzde %)
1456	7	438	?	438x4=1752	
1522	31	1343	432	1343x4= 5372	+206
1577	49	3009	1226	3009x4= 12036	+124

1522 ile 1577 yılları arasında Çorum Sancağının en büyük iki kazası olan İskilip ve Osmancık'taki nüfus artışı da Çorumlu kasabası ile benzer niteliktedir. Buna göre 1522 yılında Osmancık kasabasında 412 vergi neferi varken, 1577 yılında 802 nefer bulunuyordu. Benzer şekilde İskilip kazasının şehir merkezinde vergi nüfusu da 591'den 1133'e yükselmiştir (Öz, 1991, s.16). Her iki kasabadaki nüfusun 16. yüzyıl ortalarında yaklaşık iki kat artmış olduğunu gösteren tahrir kayıtlarına karşın aynı tarihlerde Karahisar-ı Demirli kasabasının nüfusunda

kayda değer bir değişme yaşanmamış olması söz konusu dönemde Karahisar'ın önemini yitirdiğine işaret etmektedir. Bununla birlikte Karahisar-ı Demirli çevresindeki kırsal yerleşimlerin önemli bir kısmı günümüze kadar varlıklarını sürdürürmüştür. Ayrıca bölgedeki çok sayıda mezranın ilerleyen yıllarda büyüyerek köye dönüştüğü gözlenmektedir. Bu bağlamda söz konusu kırsal yerleşimlerin gelişim sürecini yakından incelemek bölgenin tarihi coğrafyası açısından önemlidir.

Karahisar-ı Demirli'de Kırsal Nüfus: Divanlar, Köyler, Mezralar, Yaylak ve Kışlaklar

Karahisar-ı Demirli Nahiye merkezinin büyük bir şehir görüntüsünde olmaması dolayısıyla nahiyedeki nüfusun büyük kısmının kırsal yerleşimlerde ikamet ettiğini söylemek mümkündür. Karahisar-ı Demirli Nahiyesine bağlı çok sayıda köy ve mezra ile yaylak ve kışlak bulunmaktaydı. Yine aynı sebepten ötürü halkın geçimini başlıca tarım ve hayvancılıktan sağladığı ifade edilmelidir.

Mad 354 numaralı mufassal tahrir defterine göre, 1456 yılında Karahisar-ı Demirli Nahiyesinde kasaba merkezindeki iki mahalle dışında yaklaşık 28 köy ve 12'si harap toplam 21 mezra ile iki çiftlik ve çeşitli zaviyeler kayıtlıdır. Nahiye'de ayrıca Afşar, Azeb, Bayır, İnalözü, Kaltak ve Yamadı, isimlerini taşıyan *divanlar* bulunmaktadır. Bölgede yerleşik boyların yanı sıra at yetiştiriciliğiyle ilgili bazı bazı terimlerden isimlerini alan *divanların* kökeni Selçuklu ve Beylikler devirlerine kadar uzamaktadır (Baykara, 1990, s.86; Bulduk, 1991, s.29). Divanlar, Çorum'un dışında Bolu, Çankırı, Amasya, Canik ve Ordu gibi Karadeniz ve İç Anadolu Bölgelerinde de bulunmaktadır. Anadolu Selçuklularında "köy öncesi bir iskân şekli" olarak tanımlanan divanlarda bölükbaşılardan bulunması bu idari terimin Türkmen Oğuz boylarının iskân edilmesiyle ilgili olduğunu düşündürmektedir. Çorum bölgesindeki divanların bir kısmının isimlerinin boyların adını taşıması, bir kısmının ise Anadolu'nun fethi sırasında bölgede bulunan yönetici ailelerin isimlerini taşıması söz konusu idari birimin bölgedeki iskân faaliyetleriyle alakalı olduğunu düşündürmektedir (Öz, 1999, s.29; Yazar, 2016, s. 1098).

1456 tarihli tahrir defterinin içerisinde çok sayıda Türkmen- Moğol aşiret ve cemaatinin kayıtlı olması bölgedeki iskân faaliyetinin bu tarihte henüz tamamlanmamış olduğuna işaret etmektedir. Bu durum ayrıca yerleşik yaşama geçmiş olan kimselerin de yine başlıca Türkmen ve Moğol cemaatlerinden mürekkep olduğunu göstermektedir. Divanlar hakkında üzerinde durulması gereken bir diğer husus ise bunların zaman içerisinde büyüyen çeşitli nahiyelerin merkezi olabileceği gibi önemlerini yitirerek köy veya mezralara dönüşmesi veya tamamen ortadan kalkabilecekleriyle alakalıdır. 1430'lu yıllarda Çorum'un kuzeyinde, Kızılırmak civarındaki Sakız Divanı'nda ikamet eden bir kadının bulunması ve reayanın hukuki işlemlerini yürütmesi bahsi geçen divanın bu tarihte önemli bir yerleşim yeri olduğuna işaret etmektedir (Köseoğlu, 1939, s.7). Sakız Divanı sonraki tahrir defterlerinde de varlığını sürdürmekle birlikte önemli bir yerleşim yeri olma vasfını koruyamamıştır.

1456 yılında Karahisar-ı Demirli Nahiyesinde bulunan köyler, mezralar ve çiftliklerin bir kısmına sonraki tahrir defterinde rastlanmıyor oluşu bu yerleşim yerlerinin isimlerinin değişmesiyle veya ortadan kaybolmalarıyla alakalıdır. Nitekim *mezra*, Arapça'da "ekilen yer, tarla" anlamlarına gelmekte olup genellikle daimi ikamet edilen yerler olmayıp daha çok ekinlik olarak kullanılan küçük toprak parçalarını niteleyen bir terimdir (Şahin, 2004, s.546). Bu yönüyle

Çorum Tarihi Coğrafyasına Katkı: Karahisar-ı Demirli Nahiyesi'nde Nüfus ve Yerleşim

köy altı yerleşim birimi olarak nitelenebilecek mezralar köylerin çevresinde bazen birkaç hanenin ikamet ettiği bazense yalnızca tarımsal amaçla kullanılan alanlardı. Ziraat amacıyla kullanılan mezraların dışında bilhassa konargöçerler tarafından kışlak olarak da kullanılan mezralar da bulunmaktaydı. Karahisar-ı Demirli çevresinde çok sayıda konargöçer cemaatin yaşaması dolayısıyla mezralar ve köyler dışında yaylak ve kışlak olarak adlandırılan pek çok yerleşim yeri vardı. Söz konusu yaylak ve kışlakların 1522 ve 1577 tahrirlerinde sayılarının artması Türkmenlerin büyük ölçüde yerleşik yaşama geçtiklerine işaret etmektedir. Ayrıca bu tarihte kazanın idari sınırlarının genişlemesi dolayısıyla Karahisar'a bağlanan çok sayıda yeni yerleşim yeri bulunmaktadır. Aşağıdaki tabloda 1456 yılında Karahisar-ı Demirli'ye bağlı olan kırsal yerleşimler ile bu yerleşimlerin sonraki tarihlerdeki gelişimi ve dönüşümleri listelenmiştir.

Tablo 3. 1456 Yılında Karahisar-ı Demirli'deki Kırsal Yerleşimler, Nüfusları ve Sonraki Gelişimleri (Neferen)

Sıra	Köy/ Mezra	1456	1522	1577	Günümüz
1	Karye-i Zaviye-i Şeyh Deniz / Deniz Hacı	24	18	41	Denizköy, Çorum
2	Karye-i Kızıl Viran	36	78	276	Uğurludağ (İlçe Merkezi)
3	Karye-i Sunkatay	9	15		
4	Karye-i Kızılköy	3	?	?	
5	Karye-i Kızkarası? / Demür Kızılçık?	9	25	?	Kızağılı?, Uğurludağ
6	Mezra-i Büged (Afşar Divanı)	3	?	?	
7	Karye-i Kızıoğlu	22	51	88	
8	Karye-i Acemi	44	36	83	
9	Karye-i Mikade (Çıkrıkçı)	19	39	108	
10	Karye-i Çıkrıklı (Azeb Divanı)	4	?	?	
11	Karye-i Çeltük	-	40	92	Eskiçeltük, Uğurludağ
12	Karye-i Delüler [Viranı]	14	48	75	Kınıklıdeliler, Çorum
13	Karye-i ...Çar? (Avşar Divanı)	7	?	?	
14	Karye-i Yuva (Afşar Divanı)	4	9	Köy	
15	Karye-i Kadı?	12	X	X	
16	Karye-i Saru Kamuş (Divan-ı Kaltak)	48	73	137	Kamışlı, Sungurlu
17	Karye-i Çaruk Kutbul	11	12	29	Çaltıcak (?), Çorum
18	Karye-i Uçluköy	11	?	?	
19	Karye-i Gördük / Kürdük	19	26	62	Gökdere (?), Çorum
20	Mezra-i Bin Kavak (Divan-ı Afşar) / Belkavak	-	15 (Köy)	50	Uçutlar, Uğurludağ
21	Mezra-i Ahurcuk (Divan-ı Afşar)	Mezra	Mezra	X	
22	Karye-i Balcu Ahi	Mezra	?	?	
23	Mezra-i Yılgun Ovacığı (Bayır Divanı)	4	53 (Köy)	171	Mislerovacığı, Çorum
24	Karye-i Seyfele Çat	30	60	116	Seyfe, Çorum
25	Mezra-i Karabayır (Tabi-i Seyfele)	Mezra	Mezra	Mezra	Karabayır, Çorum
26	Mezra-i Abdalbodu	14	12	41	Yenihayat, Çorum
27	Mezra-i Ağcaviran	Mezra	Mezra	Mezra	
28	Mezra-i Koca Ağılı	Mezra	Mezra	Mezra	
29	Karye-i Sapakol-ı Seyfele	36	59	136	Sapa, Çorum
30	Çiftlik-i Suri	4	X	X	
31	Karye-i Kozluköy	20	31	95	Tarhankozlususu, Çorum

32	Divan-ı Yamadı	Mezra	Mezra	Mezra	Büyük Erikli, Uğurludağ
33	Karye-i Kilise Köy	22	54	83	
34	Karye-i Kara Bey/ Kara Murad	Mezra	17	68	Aşılıharmut (?), Uğurludağ
35	Zaviye-i Hoca Selameti der Kara Bey	4	Mezra		
36	Karye-i İncügez ma' Kuzviran	6	26	80	Eliceck/ Gülücek?, Çorum
37	Divan-ı İnalözü				
38	Karye-i İnal Özü	83	115	274	İnalözü, Çorum
39	Karye-i Akça Köy [Ağcakaya] tabi-i İnalözü	12	94		

II. Bayezid Döneminde tutulan tahrir defterinin günümüze ulaşmaması dolayısıyla Karahisar-ı Demirli çevresindeki kırsal yerleşimlerin yaşadığı dönüşümü yakından takip etmek güçtür. Yine aynı sebepten Fatih Sultan Mehmed'in saltanatının son yıllarında çok sayıda vakıf araziye timara açmasının Çorum Sancağı özelindeki yansımalarını ve hangi vakıfların neshedilerek arazilerinin timara verildiği kesin değildir. Ancak Kanuni devrinin başlarındaki tahrirden hareketle 1456 yılından 1522 senesine gelindiğinde nahiyenin idari sınırlarının kapsamlı bir biçimde değiştiği anlaşılmaktadır. Bu değişim başlıca iki başlıkta ele alınabilir. Bunlardan ilki daha önce farklı kaza ve nahiyelere bağlı olan çeşitli köy ve mezraların Karahisar-ı Demirli'ye bağlanması, ikincisi ise nahiyenin sınırları içerisinde yeni köy, mezra ve kışlak gibi yerleşimlerin ortaya çıkması şeklindedir. Ancak asıl değişim nahiyeye bu tarihte yeni bağlanan çok sayıda yeni köy, mezra, yaylak ve kışlakla alakalıdır. Öyle ki 1522 yılında nahiyedeki köy, mezra ve kışlakların toplam sayısı 250'nin üzerine yükselmiştir. Bu kırsal yerleşimlerin yalnızca 70 kadarı meskûn kalanları ziraat veya hayvancılık amacıyla kullanılmaktaydı. Tahrir defterlerinde söz konusu yerleşim yerlerinin bir kısmının Budaközü'ne bağlı olduğunu ifade eden açıklamaların yer alması, 1522 senesinde Budaközü Nahiyesinin Karahisar-ı Demirli Kazasına bağlandığını göstermektedir (BOA, 444). Bununla birlikte 1554 yılında Budaközü'nün Karahisar'dan ayrılarak Sivas'a bağlı bir kaza olarak kaydedildiği ve dolayısıyla Karahisar-ı Demirli'nin sınırlarının bir kez daha değiştiği anlaşılmaktadır (İrkiçatal, 2004, s.12).

1577 yılında Karahisar-ı Demirli'ye bağlı kırsal yerleşimlerin sayısı, 1522 yılına oranla ciddi şekilde azalma göstermiştir. İlk tarihte 250 civarında köy, mezra, yaylak ve kışlak bulunan nahiyede 1577 yılında söz konusu yerleşimlerin sayısı 150'nin altına düşmüştür. Söz konusu köy ve mezralardan yaklaşık 50'si meskûn durumdayken kalanları yalnızca ziraat ve hayvancılık amacıyla kullanılıyordu. Budaközü Nahiyesinin Karahisar-ı Demirli'den ayrılarak Sivas Sancağına eklenmiş olması söz konusu kırsal yerleşimlerin sayısının azalmasının en önemli nedenidir. Zira 1522 ile 1577 yılları arasında nahiyedeki kırsal yerleşimlerin nüfusları büyük ölçüde artış gösterme eğilimindeyken ve çeşitli mezralar büyüyerek köye evrilirken kırsal yerleşimlerinin azalması için geçerli başka bir sebep bulunmamaktadır.

Tablo 4. Karahisar-ı Demirli Nahiyesinde 1576 Yılındaki Meskûn Mahaller

No	Köy / Mezra Adı	Tarih/ Vergi Neferi Sayısı		
		1577	1522	1456
1	Mahalle-i Kadı ve Kazancılar	116	187	132
2	Mezra'a-i Çayır Han	26	4	-
3	Çiftlik-i Üveys veled-i Burhaneddin ve Tur Beyi ve Ahmed	7	7	-
4	Çiftlik-i Mehmed ve Hasan der Karye-i Kuz Viran	2	2	-
5	Zaviye-i Ahi İlyas	1	1	-
6	Zâviye-i Derviş Yakub	2	2	-
7	Zâviye-i Ahi Ahmed	2	1	-
8	Karye-i Küre Kavağı (Hâsıl ve Etrâkiyye-i Ulu Yörük ma'a niyâbet)	85	8	-
9	Karye-i Cırlavuk	116	35	-
10	Karye-i Kuz Viran ma'a İncügez	70	26	6
11	Mezra'a-i Kuz Alan	5	-	-
12	Karye-i Demür Ziyâreti	232	119	-
13	Karye-i Kanlıcı	27	11	-
14	Karye-i Acemi	83	36	44
15	Karye-i Çaruk ve Kutbul	48	12	11
16	Karye-i Nuhi Ziyâreti	58	20	-
17	Karye-i Seyfele + Mezra-i Abdal Bodu	116+76	60+12	30+14
18	Karye-i Kozlu	95	31	20
19	Karye-i Delüler Viranı	75	48	-
20	Karye-i Küplüce ma'a Hisarcık	49	10	14
21	Karye-i Sapakol	136	59	36
22	Karye-i Deniz Hacı	41	18	24
23	Mezra'a-i Doğançı Deresi (Karye-i Deniz Hacı)	3	3	-
24	Karye-i İnal Özü	274	115	83
25	Karye-i Ağca Kaya	129	94	12
26	Karye-i Kızıl Viran + Sunkatay	276+134	78+15	36+9
27	Karye-i Sorkuncuk	57	-	-
28	Karye-i Kız Oğlu	88	51	22
29	Karye-i Yılgun Ovacığı	171	53	4
30	Karye-i Araklu	20	11	-
31	Karye-i Bel Kavak	50	15	-
32	Karye-i Kilise	83	54	22
33	Karye-i Basri	4	1	-
34	Karye-i Mikade tâbi'-i Çıkrıkçılar	108	39	19
35	Karye-i Çelteç	92	40	-
36	Karye-i Karaca Kaya	37	-	-
37	Karye-i Kürdük / Güdük	62	26	19
38	Karye-i Subağı Özin	87	21	-
39	Karye-i Kara Murad	68	17	-
40	Karye-i Ahilü	58	35	-
41	Karye-i Çomar Pınarı	29	4	-
42	Karye-i Üyük (Alacahöyük)	67	18	-
43	Karye-i Saru Kamış	137	73	-

44	Mezra'a-i Göynücek	31	-	48
45	Mezra'a-i Ağca Yörük	33	15	-
46	Karye-i Köse Hasan	5	-	-
47	Karye-i Çakırkan	40	14	-
48	Mezra'a-i Kaynar	23	-	-
49	Mezra'a-i Sarvan	10	-	-
50	Mezra'a-i Kara Boğa	18	-	-

Yukarıdaki tabloda listelenen köy ve mezralar dışında 1577 yılında Karahisar-ı Demirli'ye bağlı meskûn olmayan mezralar da bulunmaktaydı. Bunların bir kısmı zaman içerisinde tamamen terk edilip ortadan kaybolurken bir kısmının sonraki dönemde gelişimini sürdürerek köye dönüşmüş olduğu muhakkaktır. Bununla birlikte 16. yüzyılın sonlarında timar sisteminin önemini yitirmesi dolayısıyla bölgede yeni tahrir yapılmamış olması söz konusu kırsal yerleşimlerin gelişimlerini takip etmemizi güçleştirmektedir.

Karahisar-ı Demirli Nahiyesindeki kırsal yerleşimlerin tamamını detaylı şekilde ele almak bu çalışmanın sınırlarını aşacak niteliktedir. Ancak nahiyedeki bazı köylerin yakından incelenmesi nahiyedeki yerleşim tarihinin anlaşılması açısından önemlidir. Bu bağlamda değinilecek ilk köy Karahisar-ı Demirli nahiyeye merkezine yaklaşık 4 kilometre uzaklıktaki Üyük'tür. Günümüzde Alacahöyük olarak anılan köy, 1522 yılında İmad Mezrası olarak kaydedilmişti. Bu tarihte meskûn nüfusun bulunmadığı mezra, Karahisar-ı Demirli'nin Kazancı Mahallesi sakinleri tarafından ziraat edilmekteydi (TTd 444, s.307). 1577 tarihinde Karye-i Üyük adıyla karşımıza çıkan köy için ilgili tahrir defterinde yapılan açıklamada köyün sakinlerinin "Karahisar'dan göçüp bu mezrayı şenlendirdikleri" ve Karahisar'da ekilecek arazileri bulunmakla birlikte bu köyde mütemekkin oldukları ifade edilmektedir (TTd.54, s.248a). Bu tarihte Alacahöyük'te vergiden muaf bir körün yanı sıra, 33'ü mücerred, 21'i caba ve 7'si nim, 5'i bennak resmi ödeyen 67 nefer bulunuyordu. 1577 yılında Alacahöyük'ün yaklaşık nüfusu $67 \times 4 = 268$ kişi olarak tahmin edilebilir. Üyük veya Alacahöyük Köyünde ikamet edenlerin Karahisar-ı Demirli'nin merkezinden göç ederek buraya yerleşmiş olmaları, çoğu yerleşimde nüfusun önemli ölçüde artış gösterdiği 16. yüzyılda nahiyeye merkezindeki nüfusun neden azaldığına ilişkin kısmi bir açıklama sunmaktadır.

Nahiyeye ismini vermiş olabileceği düşünülen Demir Ziyareti Köyü (günümüzde Demirşeyh Köyü), 1577 yılında bölgedeki en büyük kırsal yerleşimlerden birisi konumundaydı. 1522 yılında 42'si mücerred (bekâr) toplam 119 vergi neferinin bulunduğu köyken 1577 yılında 130 mücerred, 60 caba, 18 nim, 15 bennak ve 8 çift resmi ödeyen toplam 232 vergi neferi barındırıyordu. Köyde bu tarihte ayrıca "an evlâd-ı Demür" başlığı altında vergiden muaf 28'i mücerred ve 14'ü müzevec toplam 42 nefer bulunuyordu. 1577 yılında Demir Ziyareti Köyündeki toplam nüfusun 1000'i bulabileceği tahmin edilebilir. Bu noktada köyde Zaviye-i Ziyaret-i Demir adını taşıyan bir zaviyenin ve aynı isimli vakfın bulunduğu da zikredilmelidir. Söz konusu Zaviyenin meşîhâti; Emir Dede'nin evlatlarından Halil Baba, Mustafa Çelebi, Nefes ve Seydi Ali idi (TTd.54, s.232a).

İnalözü ve Kızılviran Köyleri, 1577 yılında Karahisar-ı Demirli Nahiyesindeki en büyük iki köy konumundaydı. İnalözü Cemaatinin meskûn bulunduğu köy 1577 yılında köprücü kaydedilerek Karahisar Nahiyesinde Kızılırmak köprüsünün tamir ve bakımından sorumlu olup II. Bayezid'in fermanı ile avarız ve divaniyyeden muafardı (TTd.54, s.232a). İnalözü'nde 1456 yılında 83, 1522 yılında 115 ve 1576 yılında ise 152'i mücerred olmak üzere toplam 274 nefer

bulunuyordu. İnalözü'nün 1577'deki toplam nüfusunun 1100'e yakın olabileceği tahmin edilebilir. İnalözü Köyüne yakın bir bölgede olduğu anlaşılan Acemi Köyü de 1577 yılında köprücü kaydedilmiş İnalözü gibi avarız ve divaniyyeden muaf tutulmuştu. Acemi Köyünde bu tarihte 40'ı mücerred olmak üzere 83 vergi neferi bulunuyordu ve köydeki toplam nüfus muhtemelen 250'ye yakındı. Söz konusu köy, ilerleyen yıllarda isminin değişmesi veya ortadan kalkması dolayısıyla günümüze ulaşmamıştır. Bununla birlikte 1577 yılında Kızılırmak nehrinde yaptıkları kayıkla taşımacılık dolayısıyla yılda 700 akçe vergi ödeyen Acemi Köyü, muhtemelen Kızılırmak kıyısında yer alıyordu (TTd.54, s.233b).

Kızıl Viran Köyü, 1576 yılında Karahisar-ı Demirli nahiyesindeki en kalabalık köy olmanın yanı sıra günümüzde Çorum'un Uğurludağ ilçesinin merkezini oluşturması dolayısıyla da tarihsel anlamda önem kazanmaktadır. Köy 1456, 1522 ve 1577 yıllarındaki tahrir defterinde Sunkatay Köyü ile birlikte kaydedilmiştir. Bilhassa son tarihte her iki köyün nüfusunun toplamının bir arada verilmesi 1577 yılında Sunkatay'ın Kızıl Viran'ın bir mahallesi konumunda olduğunu düşündürmektedir. Kızıl Viran ve Sunkatay Köylerinde bu tarihte 155'i mücerred olmak üzere 276 vergi neferi bulunmaktaydı. Aynı tarihte Karahisar-ı Demirli Nahiyesinin merkezindeki Kadı ve Kazancılar mahallesinde 72'i mücerred olmak üzere toplam 184 neferin meskûn olması yukarıda haklarında bilgi verilen Demir Ziyareti, İnalözü ve Kızıl Viran Köylerinin çalışmaya konu olan dönemdeki büyüklüğünü göstermektedir.

Vakıflar ve İktisadi Yaşam

Türk-İslam şehirlerinde sosyal hayatın önemli bir parçasını vakıflar oluşturmaktadır. Bu bağlamda Karahisar-ı Demirli Nahiyesinde kurulan çeşitli vakıflar olduğu gibi gelirlerinin bir kısmı Karahisar'daki köylerden sağlanan ancak Çorum Sancağının farklı bölgelerinde veya Amasya gibi bölgelerde kurulan vakıflar da bulunmaktadır. Söz konusu vakıfların bir kısmı Selçuklu ve Beylikler dönemlerinde bina edilmişken bazılarıysa Osmanlı devrinde kurulmuştur. Bir kısım vakıfların ise bölgedeki tekke ve zaviyeler çevresinde kurulması ve devamında bu tekkeler çevresinde köyler oluşması yönünden son derece önemlidir.

Karahisar-ı Demirli'deki vakıfların geliri büyük ölçüde vakıf sahibi kimselerin vakfettiği topraklardan gelmektedir ve bu bağlamda vergilendirme yöntemi olarak uygulanan *mâlikâne-divanî* sistem bölgedeki iktisadi yapıyı anlamlandırmak açısından önemlidir. Kaynağını Anadolu Selçuklu ve Beylikler döneminden aldığı kabul edilen *mâlikâne-divanî* sistem Osmanlı belgelerinde "iki başlı", "iki baştan" (Genç, 2013, s.518) veya "divanî timar" gibi adlandırmalarla anılmaktadır (TTd.54; TTd. 444, Mad 354). Bu sistemde toprağı işleyen reaya devlete ödemekle yükümlü olduğu bütün vergileri ve hakları *divanî* ismiyle doğrudan devlete veya orada devleti temsil eden sipahiye ödemekteydi. Bu haklar ve vergilere; toprağın verimiyle bölgede uygulanan vergi oranlarına bağlı olarak mahsulün onda birinden yarısına kadar artabilen toprak vergisiyle çift, bennak, caba, gerdek, tapu, ağnam şer'i ve örfi bütün vergiler girmektedir. *Mâlikâne* hissesi ise bölgenin feodal geçmişiyle alakalı bir terim olup yerel aristokrat ailelerin toprak üzerindeki mülkiyet hakkıyla alakalıydı. *Mâlikâne* hissesine sahip vakıf veya mülk sahipleri, toprak üzerinde yaşayan reayadan bir çeşit toprak kirası kabilinde genellikle mahsulün (bağ, bahçe, bostan, kovan, hububat ve değirmen resminin) beşte, yedide veya onda bir oranında resim almaktadır. Buna göre *mâlikâne-divanî* sistem uygulanan bölgelerde her köyün biri *mâlikâne*, diğeri ise *divanî*sine tasarruf eden iki sahibi bulunmaktaydı. Köylü yetiştirdiği mahsulden onda bir oranında *mâlikâne* hissesini toprak sahibine verirken ayrıca onda bir veya beşte bir olarak değişen *divanî* hissesini ise sipahiye yani devlete ödüyordu (Barkan, 1980, s.154-155).

Çorum Sancağının da içerisinde olduğu Rum Vilayetinde yaygın olarak uygulanan *mâlikâne-divanî* sistemde toprak sahipleri genellikle toprak üzerindeki haklarını genellikle vakfa dönüştürmüşlerdi. Dolayısıyla çoğunlukla vakıf mütevellileri tarafından toplanan *mâlikâne hisseleri* vakıf şartlarına uygun olarak sarf ediliyordu. *Mâlikâne* gelirleri Karahisarın köylerindeki çeşitli tekke-zaviyelerle Çorum, Osmancık ve Amasya gibi kasabalardaki cami, han, hamam ve mevlevihane gibi yapıların ihtiyaçları için harcanıyordu. *Malikâne* gelirleri vakfedilebildiği gibi varisler arasında bölünebiliyor ve aynı zamanda alınıp satılabiliyordu. Dolayısıyla Karahisar-ı Demirli'deki *Malikâne* hisselerini ellerinde tutan kamu vakıfları veya şahıs vakıfları ile tekke ve zaviyelerin ellerinde tuttukları *malikâne* hisseleri ve gelirlerinin oranı ve miktarı dönem içerisinde değişiklik göstermekteydi (İslamoğlu, 2010, s.166-167).

Karahisar-ı Demirli Nahiyesinde çok sayıda vakıf bulunmakla birlikte Deniz Hacı/Şeyh Deniz ve Abdalbodu Köylerinin tekke ve zaviyeler çevresinde kurulmuş olmaları dolayısıyla üzerlerinde ayrıca durmak gerekmektedir. Mad 356 numaraları 1456 tarihli tahrir defterinde her ikisi de "zaviye" ismiyle kaydedilmişlerdi. Şeyh Deniz Zaviyesinde bu tarihte 3 zaviyedarın yanı sıra 24 vergi neferi bulunurken mezra statüsünde olan Abdalbodu veya Etrakbodu'da ise bir imam, sekiz derviş ve beş de vergi neferi bulunuyordu (Mad 354, s.208-227). 1522 yılında, Deniz Hacı Vakfı Zaviyesinin bulunduğu mahal "karye" statüsüne yükselmişken Abdalbodu Vakfı Zaviyesi'nin kurulu olduğu alan halen Seyfele Köyüne bağlı bir mezra idi (TTd. 444, s.313-329). 1577 yılına gelindiğinde her iki vakfın ve mahalın statüsü aynıken Abdalbodu'nun bağlı olduğu Seyfele Köyü nahiyedeki en büyük kırsal yerleşimlerden birisi konumundaydı. Bununla birlikte Abdalbodu Mezrası ilerleyen yıllarda köy statüsüne yükselmiştir ve günümüzde Yenihayat ismiyle Çorum Merkez'e bağlı olarak yaşamaya devam etmektedir. Denizhacı veya Şeyh Deniz Köyü ise günümüzde Denizköy ismini taşımakta olup yine Çorum'un Merkez ilçesine bağlıdır.

Tahrir Defterleri, Karahisar-ı Demirli'ye bağlı bazı köylerin mâlikâne gelirlerinin diğer kazalardaki çeşitli tekke ve zaviyelere vakfedildiğini de göstermektedir. Bu bağlamda zaman içerisinde bazı köylerin mâlikâne gelirleri bölgedeki en önemli ziyaret yerlerinden biri olan Abdal Ata Zaviyesine vakfedilmişti. Çorum Sancağına bağlı Yakacık Köyü'nde kurulan Abdalata Zaviyesi Karahisar-ı Demirli'ye oldukça yakın bir yerdedi. Muhtemelen bunun da etkisiyle Kilise Köyü ve köye bağlı mezraların mâlikâne gelirleri Abdalata Zaviyesine vakfedilmişti (Mad 354, s.231; TTd. 444, s.312; TTd. 54, s.243). Kilise Köyü'nün yanı sıra Gazi Divanı (Arife Gazili?) ve Yamadı Divanı'nın (Büyük Erikli) mâlikâne gelirleri de yine Abdal Ata Zaviyesine vakfedilmişti (Mad 354, s.231; TTd. 444, s.312).

Sonuç

Osmanlı idari taksimatında Çorum Sancağına bağlı bir nahiyeye konumundaki *Karahisar-ı Demirlü* bugüne ulaşmamış bir tarihsel yerleşimdir. Karahisar-ı Demirlü Nahiyesinin kapladığı idari alan Çorum ile Sungurlu, Alaca ve Uğurludağ ilçelerinin ortasına denk gelmekteydi. Nahiyeye merkezindeki yerleşimin ortadan kalksa da nahiyeye bağlı köyler günümüzde Çorum, Alaca, Sungurlu, Boğazkale ve Uğurludağ ilçelerine bağlı olarak yaşamaya devam etmektedir.

Bununla birlikte nahiyedeki köylerin tamamı günümüze ulaşmamış ve bazıları dönem içerisinde kaybolmuştur. Karahisar-ı Demirli Nahiyesine bağlı olup günümüze kadar ulaşan köylerin bir kısmı nahiyenin en eski tarihli tahrir defterinden itibaren kesintisiz bir yerleşim özelliği gösterirken bazı köyler ise mezraların büyümesi sonucunda veya bir takım zaviyeler veya İnallı,

Karakeçili, Avşar ve Uluyörük gibi konargöçer taifelerin çevresinde gelişerek kurulmuştur. Bu köyler günümüzde Çorum'un merkez ilçesi ile Alaca, Sungurlu, Uğurludağ ve Boğazköy ilçeleri sınırları içerisinde yer almaktadır.

Karahisar-ı Demirli bölgesi engebeli bir arazi olması ve hayvancılığa elverişli coğrafyası dolayısıyla büyük ölçüde konargöçer Türkmen kitleler tarafından iskân edilmiştir. Bölgede ayrıca çok sayıda zaviye ve vakıf bina edilirken nahiyedeki bir kısım köyler söz konusu zaviyeler çevresinde gelişmişlerdir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Mad.d.00354*, (Çorumlu Mufassal Defteri). (BOA Mad 354).

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, T.T.d.0444, (928 Tarihli Çorum Defteri). (TKGMA TTd 444).

Yayımlanmış Kaynaklar

387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri (937/1530) II, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No:36, Ankara 1997. (BOA 387).

H.984 (M.1576/1577) Tarihli ve TKG.KK.TTd.54 Numaralı Defter-i Mufassal-ı Liva-i Çorum, (2 Cilt), T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Arşiv Dairesi Başkanlığı, Yayın No: 8, Ankara 2014.

Aksarayî, Kerîmüddin Mahmud. (2000). *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Anonim Selçuknâme (Tarîh-i Âl-i Selçuk) (2014). Haz. Haill İbrahim Gök, Fahrettin Çoşguner, Ankara. Atıf Yayınları.

Âşıkpaşazâde. (2013). *Âşıkpaşazâde Tarihi*, Haz. Necdet Öztürk, İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Esterâbâdî, Aziz b. Erdeşir-i. (2014). *Bezm ü Rezm (Eğlence ve Savaş)*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Eflâkî, Ahmed. (2012). *Ariflerin Menkıbeleri*, Çev. Tahsin Yazıcı, İstanbul, Kabalcı Yayınevi.

Evliya Çelebi. (2016). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi*, Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, C. 2, Yapı Kredi Yayınları.

Gelibolulu Mustafa Ali. (2016). *Mirkâtü'l-Cihad*, Haz. Ali Akar, Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Hoca Sadeddin Efendi. (1979). *Tacü't- Tevarih*, Ankara. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Kaya, G. (1998). "Beypazarılı Ma'azoğlu Hasan'ın "Feth-i Kal'a-i Selâsil" Hikâyesi" *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 8, s. 89-116.

Neşrî, Mevlana Muhammed. (2013). *Cihânnümâ*, Haz. Necdet Öztürk, İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Diğer Kaynaklar

- BARKAN, Ö. L. (1980). "Türk-İslam Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller: Malikâne- Divânî Sistemi", *Türkiye'de Toprak Meselesi*, Gözlem Yayınları. ss.151-230.
- BAYKARA, T. (1990). *Anadolu'nun Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadi Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.
- BİTTEL, K. (1955). "Karahisar Demirci (Kalehisar)" Funde im östlichen Galatien, *Istanbulen Mitteilungen*, s. 33-41.
- BULDUK, Ü. (1991). "16. Yüzyılda Çorum Sancağının İdari Yapısı", *Türk Kültür Tarihi İçerisinde Çorum Sempozyumu Tebliğleri*, 26-27 Temmuz 1991, Uluslararası 11.Çorum Hitit Festivali, ss.19-56.
- ERGENÇ, Ö. (1981). "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerine Bazı Düşünceler". *VIII. Türk Tarih Kongresi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, I: 1265-1274.
- GENÇ, M. (2003). "Mâlikâne- Divanı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.27, ss.518-519.
- HAMİLTON, J. W. (2013). *Küçük Asya*, Çev. Kasım Toraman, Midas Kitap, Ankara.
- IRKIÇATAL, E. (2004). *16. Yüzyılda Sosyal ve Ekonomik Açından Budaközü Kazası*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- İSLAMOĞLU, H. (2010). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- KARAMAĞARALI, H. (1965). Çorum Ulu Camiindeki Minber, *Sanat Tarihi Yıllığı*, Temmuz 1965, s.120-142.
- KÖSEOĞLU, N. (1939). "Tarihte Çorum Köyleri ve Paşaköy ile Sakız Divanı", *Çorumlu Dergisi*, S.2/15, ss. 5-13.
- ÖZ, M. (1991). "15 ve 16. Yüzyıllarda Çorum Sancağı: Nüfus-İktisadi Hayat", *Türk Kültür Tarihi İçerisinde Çorum Sempozyumu Tebliğleri*, 26-27 Temmuz 1991, Uluslararası 11.Çorum Hitit Festivali, ss.5-18.
- ÖZ, M. (1999). *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- ÖZ, M. (2020). "XVII. Yüzyılda Anadolu'nun Demografi Tarihi: Kaynaklar ve Problemler", *Osmanlı Tarihi Üzerine II: İnsan, Toplum, Ekonomi*, Cedit Neşriyat, Ankara. ss.141-155.
- ÖZEL, O. (1999). "17. Yüzyıl Osmanlı Demografi ve İskân Tarihi İçin Önemli Bir Kaynak: Mufassal Avârız Defterleri", *XII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler III*, Ankara. ss.735-743.
- ÖZCAN, K. (2008). "Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yerleşme Tipolojileri II: Karahisarlar", *Milli Folklor*, Yıl 20, Sayı 77, ss.89-101.
- TUNCEL, M. (2001). "Karahisar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, Cilt 24. ss.416-418.

Çorum Tarihi Coğrafyasına Katkı: Karahisar-ı Demirli Nahiyesi'nde Nüfus ve Yerleşim

YAĞLI, A. R. (2022). "Hülâgû Han'dan Emîr Timur'a Anadolu Tatarları", *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

YAZAR, H. (2016). "16. Yüzyıl Çorum Nahiyesi'nde Nüfus ve Yerleşim Özellikleri", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl 9, Sayı 2, Aralık 2016, ss. 1089-1110.

EKLER

Ek-1. Karahisar-ı Demirli Kalesinin Konumlandığı Trakit Kaya ve Kalenin Günümüze Ulaşan Kalıntıları.

Ek-2. Karahisar-ı Demirli Kalesinin Kalıntıları

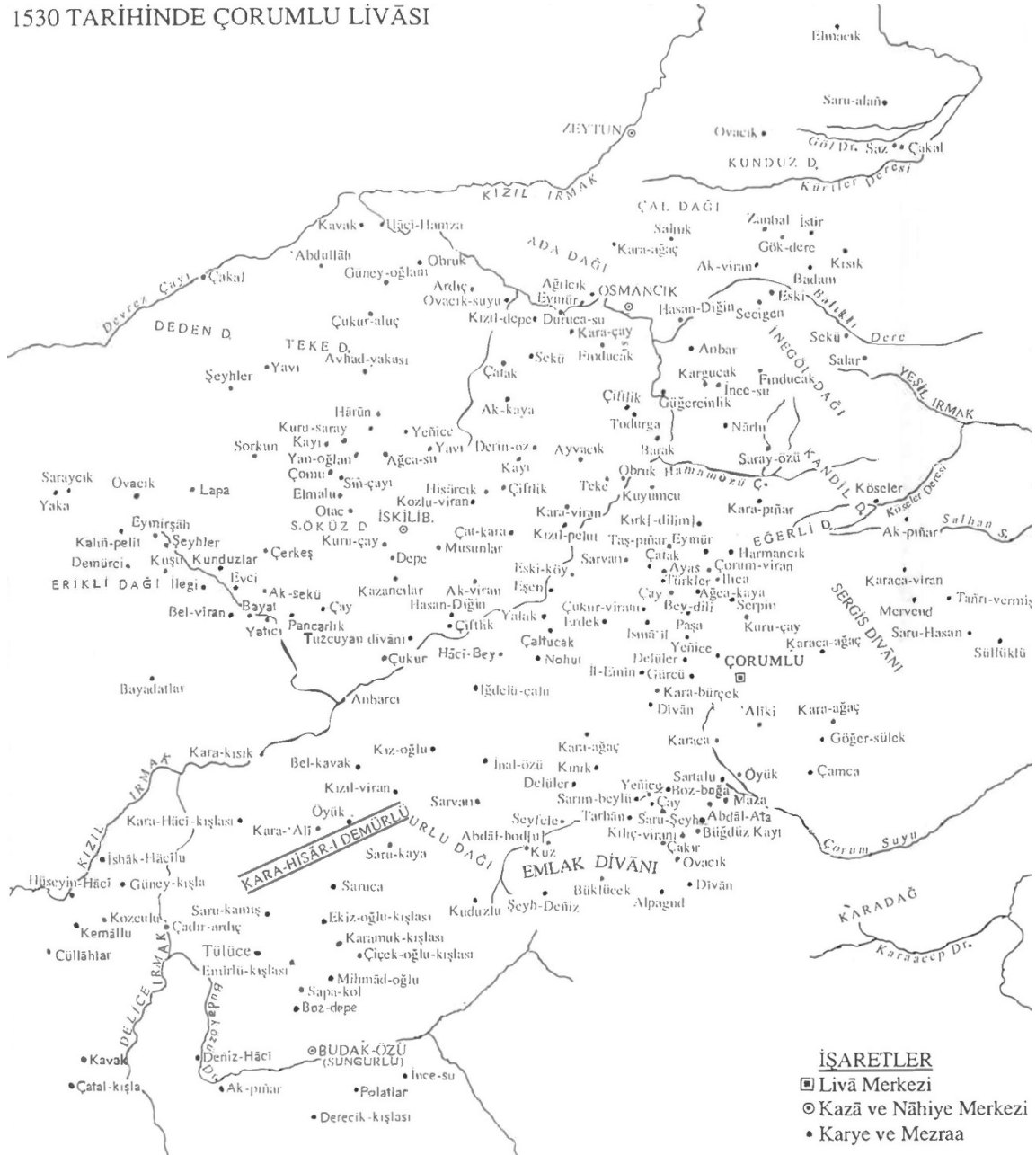
Ek-3. Karahisar-ı Demirli Kalesinin Kalıntıları

Çorum Tarihi Coğrafyasına Katkı: Karahisar-ı Demirli Nahiyesi'nde Nüfus ve Yerleşim

Ek-4. 1530 Tarihinde Çorum ve Karahisar-ı Demirli (BOA 387)

1530 TARİHİNDE ÇORUMLU LİVASI

EXTENDED ABSTRACT

Karahisar-ı Demirli District is a historical settlement located in the area between modern-day Çorum and Sungurlu, with only various remnants of structures such as a fortress, caravanserai, bathhouse, and madrasa reaching the present day from the district's centre. These remnants, dating back to the Seljuk and Emirates Periods, indicate the region's importance in the Middle Ages. After coming under Ottoman rule, the district centre became a modest settlement, and while it was of a comparable size to other districts in the Çorum Sanjak in 1456, it became relatively smaller by 1577. Data from tax registers indicate a significant increase in population in the Çorum Sanjak and other districts between 1456 and 1577, while the population growth in Karahisar-ı Demirli remained limited. Similarly, the number of neighborhoods in the Karahisar-ı Demirli district centre remained the same between 1456 and 1577, indicating no increase during this period. In this context, it is important to note that the primary source of the study, the tax registers or *tahrirs*, differs in character from modern population registers, as they primarily record household heads who would pay taxes rather than providing total population data. However, tax registers also contain data that can be useful for demographic and settlement studies.

It is understood that Karahisar-ı Demirli, one of the most important fortresses in the region during the Middle Ages, lost its military significance during the Ottoman period, leading to the abandonment of the surrounding settlement over time. During the period under study, there was an increase in the number and population of rural settlements such as villages, hamlets, and seasonal pasture settlements, indicating different transformations between the district centre and rural settlements. Indeed, while the population of the Karahisar-ı Demirli district centre either decreased or partially maintained between 1456 and 1577, the numbers and populations of rural settlements in the district increased significantly during this period. Some settlements recorded as villages in the 1456, 1522, and 1577 tax registers have expanded to become district centres today. Similarly, various settlements recorded as hamlets in tax registers have evolved into villages over time, maintaining their existence to the present day. These villages, with the disappearance of the Karahisar-ı Demirli district, became linked to neighbouring settlements with ancient histories such as Çorum, Alaca, and Sungurlu, which became districts during the Republican period, as well as centres like Uğurludağ and Boğazköy.

The study not only addresses the population of Karahisar-ı Demirli but also examines the emergence and development of settlements in the region. It is observed that some settlements emerged around tekkes and zaviyes (Sufi lodges). As these tekkes established endowments and created a significant economy, they attracted more people, leading to the formation of villages around them. A similar development is seen concerning nomadic tribes in the district as well. Between 1456 and 1577, numerous tribes were present in the Karahisar-ı Demirli district, and some of them transitioned to settled life, establishing villages or hamlets that often bear their names, as evidenced by tax registers. The predominantly mountainous and rugged terrain of the Karahisar-ı Demirli district likely encouraged these nomadic tribes to settle in the area as they required pastures for their livestock. The fact that some settlements in the district are named after pastures and winter quarters further indicates the prevalence of animal husbandry in the region.

Another aspect discussed in the study is the tax system applied in the region. The timar system was implemented in the Çorum Sanjak and Karahisar-ı Demirli, but unlike the empire-

wide practice, the tithe tax (öşür) collected from grains was levied at twice the rate in the region. While half of the tithe tax, known as the divani share, was collected by the timar-holder sipahis (cavalrymen) in the region, the other half, known as the malikâne share, was collected by a series of aristocratic families with origins dating back to the Seljuk period. The shares of malikâne were largely endowed by the heirs of these families, and the taxes collected were primarily managed by several endowments. While these endowments contributed to the region's economic life, the reaya (peasant population) likely did not appreciate paying double tithe taxes. However, the tax registers, which form the primary source of the study, do not provide information on the difficulties in collecting these taxes.

19. YÜZYILDA TÜRKİSTAN'DA RAMAZAN KÜLTÜRÜ VE ÇAĞATAYCA ANONİM ŞİİRLERE YANSIMASI

Lira MAIRAMBEK KYZY*

ÖZ

Ramazan ayı, coğrafya ve tarihî devir fark etmeksizin Müslüman Türkler için diğer aylara nazaran daha fazla önem taşıyan bir ay olmuştur. Aynı zamanda bu tarihî süreçte ramazan ayının Türk devletlerinde nasıl geçirildiği de merak konusudur. Osmanlı toplumundaki ramazan kültürüne dair bilgilere Türkiye'de yapılan araştırmalar ışığında ulaşılabilirken Türkistan'da ramazan ayının nasıl yaşandığı konusu ise bu araştırmanın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ancak bu konuda 19. yüzyıl öncesine ait kaynakların az olması ve Türkistan'daki ramazan kültürü ile ilgili bilgi veren eserlerin pek çoğunun Rus İmparatorluğu dönemine denk gelmesi hesaba katılarak araştırma 19. yüzyıl ile sınırlı tutulmuştur. Bu çalışmada 19. yüzyılda Türkistan'a gelen Meakin, Geyer, Khanikoff, Nalivkin, Nalivkina, Ostroumov, Pantusov, Şışov gibi İngiliz ve Rus araştırmacıların kayıtlarındaki bilgiler doğrultusunda Türkistan'daki ramazan kültürü genel hatlarıyla ele alınmıştır. Bununla birlikte dönemin Doğu bilimcileri Ostroumov ile Pantusov'un dikkatini çeken ve derleme yapmalarına neden olan Çağatayca anonim ramazan şiirleri de çalışmaya dâhil edilmiş, şiirlerin bünyesinde barındırdığı kültür irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Doğu Türkistan, Kültür, Ramazan, Çağatayca Anonim Şiirler.

RAMADAN CULTURE IN TURKESTAN IN THE 19th CENTURY AND ITS REFLECTION ON ANONYMOUS POEMS IN CHAGATAY

ABSTRACT

Ramadan has been a more important month for Muslim Turks than other months, regardless of geography and historical period. At the same time, it also raises curiosity about how the month of Ramadan was spent in the Turkic states during this historical period. While information about Ramadan culture in Ottoman society was obtained in the light of studies conducted in Turkey, curiosity about how the month of Ramadan was experienced in Turkestan led to the emergence of this paper. However, given the paucity of pre-19th century sources on the topic and the fact that most works providing information on Ramadan culture in Turkestan date from the Russian Empire, research has been limited to the 19th century. In this paper, the culture of Ramadan in Turkestan is discussed in general terms, according to information in the records of British and Russian explorers such as Meakin, Geyer, Khanikov, Nalivkin, Nalivkina, Ostroumov, Pantusov, and Shishov, who came to Turkestan in the 19th century. In addition, the paper includes anonymous poems of Ramadan in Chagatay, which attracted the attention of orientalists Ostroumov and Pantusov and served as the reason for their compilation, and also examines the culture embodied in these poems.

Keywords: Turkestan, East Turkestan, Culture, Ramadan, Chagatay Anonymous Poems.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 03.04.2024; Yayına Kabul Tarihi: 11.06.2024

* Dr. Öğr. Gör., Fırat Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, ELAZIĞ, ORCID ID: 0000-0002-8601-8011, E-posta: lira1990@inbox.ru

Giriş

19. yüzyıl öncesi Türkistan'daki ramazan kültürüne dair bilgiler sınırlı olmakla birlikte kimi vakıf belgelerinde de karşımıza çıkmaktadır. Bu belgelerden biri Alı Şîr Nevâyî'nin Vakfiye'sidir. Vakfiye'de Hüseyin Baykara döneminde ramazanda ne tür *hayır* yapıldığı yönünde bilgiler yer almaktadır. Nevâyî'nin aktardığı bilgilere göre, Baykara döneminde oruç "*rûze*", Ramazan Bayramı "*rûze 'ıydı*", ramazan ayı ise "*rûze ayı*" şeklinde ifade edilmektedir. Hayır konusuna gelince oruç sürecinde ve Ramazan Bayramı'nda devrin varlıklı kişileri tarafından ihtiyaç sahiplerine yiyecek dağıtılmaktadır. Hayırsever olarak da bilinen Nevâyî, ramazanda *her akşam on beş batman buğday, beş batman üzüm pekmezi* ya da *otuz tabak meyve suyu*; Ramazan Bayramı'nda *yüz batman ekmek* ve *elli batman helva* dağıtılmasını vakıfnamesinde şöyle dile getirmektedir:

Rûze ayıda her kiçe on biş batman buğday, biş batman palûde düşâbdın yâ mevîz-âbdın otuz tabak meşâlih olça ihtiyaç bolğay (Vakfiye, 8A/17-18).

Rûze 'ıydıda ötmek yüz batman, halvâ ilig batman (Vakfiye, 8A/18).

19. yüzyıla gelince Britanya İmparatorluğu ile Rus İmparatorluğu'nun Orta Asya üzerindeki rekabeti kaçınılmaz olarak bu topraklar hakkında geniş bilgi edinme gereksinimini doğurmuştur. Bu iki büyük güç arasındaki çekişmenin boyutu her ne kadar stratejik, ekonomik ve politik çerçevede olup bölgeden elde edilen bilgiler genellikle bu yönde olsa dahi kültürel manzaranın da göz ardı edilmediği kayıtlarda göze çarpmaktadır. Bölgeye gelen seyahat yazarlarının, etnografların ve oryantalistlerin en çok ilgisini çeken ve kayda geçirmeye değer gördükleri olgu, yerli halkın yaşattığı *kültür* olmuştur. Buhara Emirliği ile Hokand ve Hive Hanlıklarının hüküm sürdüğü bu dönemde Türkistan'a gelen seyyahlardan biri İngiliz seyahat yazarı Annette Mary Budgett Meakin'dir. Meakin, seyahati sırasında ramazana şahit olmuş, ramazan sürecinde gözlemediği olayları ve gelenekleri günlüğüne kaydetmiştir. Meakin'in dikkatini çeken âdetlerden biri insanların iftarda yumurta beyazından yapılan, krema kıvamında olan *neeshaldah* adındaki yiyeceklerle oruçlarını açmaları ve seyyahın bu yiyeceğe ramazan boyunca her köşe başında denk gelmesidir (Meakin, 1903, s. 153).

Bölgeye Rus İmparatorluğunun görevlendirilmesiyle gelen, askerî doktor, etnograf ve antropolog olan Aleksandr Polikarpoviç Şişov da ramazana tanıklık eden kişilerden biridir. Şişov, Taşkent'te iftardan sonra kimi insanların gece boyunca uyanık kaldığını ve sokaklarda gezinerek *bâzâr-ı şeb* denilen gece eğlencelerine katıldığını görmüştür (Şişov, 1904, s. 452). Taşkent'te bulunan bir diğer etnograf ve tarihçi İvan İvanoviç Geyer, Rus seyyar tiyatrosunun, sirkinin ve sanatçılarının şehre gelerek akşamdan sabaha kadar yerel halkı eğlendirdiğine tanık olmuştur (Geyer, 1909, s. 306).

Meakin Hokand Hanlığı'nda ramazanın sona ermesiyle sabahın erken saatlerinde bayram namazına da tanıklık etmiştir. Sokakların namaza koşan binlerce insanla dolup taşıdığını, bayram namazının olağanüstü bir katılımı ile gerçekleştiğini, namaz sonunda Rus İmparatoru

için hutbe¹ okunduğunu, daha sonra insanların birbirleriyle tokalaştığını, ardından da dağıldığını ifade etmiştir (Meakin, 1903, s. 252-253).

Buhara Hanlığı'na gelince Buhara halkı esas olarak *Ramazan Bayramı*, *Kurban Bayramı* ve *Mevlit* olmak üzere üç özel bayramı heyecan, bağlılık ve dinsel coşkuyla kutlamıştır. Ramazan Bayramı *İdu'l-Fitr*, *Kiçik Bayram* ve *Ramazan Hayit* adlarıyla anılmıştır (Saifi, 2002, s. 156-157). Bayram namazlarında ise *Meschidi Namaziya* veya *Namazi-gah* denilen devasa camide dualar okunmuştur (Khanikoff, 1845, s. 120).

Şişov'un kaydettiği bilgilere göre, Ramazan Bayramı'nda ayrıca ölümler anılmış, arife gününde ise âdet olduğu üzere akrabalar, tanıdıklar ve komşular arasında yemekler paylaşılmıştır. Bayramın ilk günü sabahın erken saatlerinde erkekler camiye giderken kadınlar mezarları ziyaret etmiş, yoksul ve akıl hastalarına sadece ekmekten oluşan sadaka dağıtmıştır. Aynı zamanda güneşin doğmasıyla birlikte *seyl* adını verdikleri bayram töreni başlamıştır. *Seyl* günü insanlar bütün gün dışarıda vakit geçirerek bağlarda ve çarşılarda gezinti yapmış, çeşitli gösteri ve eğlenceleri izlemiştir. Şehirlerde bayram eğlenceleri altı veya yedi gün sürerken köylerde üç gün sürmüştür (Şişov, 1904, s. 453-454).

Bayram eğlenceleri çok çeşitli olup hepsi halkı eğlendirmek amacıyla düzenlenmiştir. Mesela, şehir dışında *bayge* denilen at yarışları *kök bari* (kökbörü) adındaki at oyunları gerçekleştirilmiştir. Bazı yerlerde çarşıda *palvun*² olarak bilinen falcılar küçük taşlarla fal bakmış, sihirbazlar sihir gösterileri yapmış, halka *çadır-hayal* olarak bilinen orta oyunları sergilenmiştir. Kimi yerlerde bildircin ve keklik dövüşleri de yapılmıştır (Şişov, 1904, s. 456). Çarşı alanlarının çeşitli mekânlarında dönemin şarkıcıları olan *hafızlar*, hikâye anlatıcıları olan *meddahlar*, güldürü oyuncularını olan *azkiyalar*³ hünerlerini icra ederken çay-hânelerde bir araya gelen insanlar şarkı türkü eşliğinde çay keyfi yapmıştır (Ostroumov, 1908, s. 73).

Bayramlar özü gereği tatili de beraberinde getirdiği için akrabaların ve yakın kişilerin bulunduğu özel günlerdir ve bu durum şüphesiz tarihte de yaşanmıştır. 1851'de Hive Hanlığı'nı ziyaret eden İran elçisi Rızâ Kulî Hân, ramazanın sonunda üç günlük geleneksel bayram tatili nedeniyle ülkenin her yerinden gelen İranlı kölelerin Hive'de arkadaş ve yakınlarıyla bir araya geldiğine, Harezmi'nin köy ve yerleşim yerlerine dağılmış olan ve ev hizmetçisi, arabacı ve işçi olarak çalışan bu kölelerin üç günlük özgürlüklerinin tadını çıkardığına şahit olmuştur (Holdsworth, 1959, s. 21).

1. Çağatayca Ramazan Şiirleri

Her bölgenin kendine has ramazan gelenekleri olduğu gibi Türkistan'da da ramazanda birtakım âdetler uygulanmıştır. Bu âdetlerden biri Fergana bölgesindeki şehirlerde her sene bayram öncesi öğrencilerin akşamları cemaate gidip methiyeler düzmesi ve karşılığında toplanan paranın tamamını okul öğretmenlerine vermesidir. Bu gelenek daha sonra köylere de yayılmış ve *ramazanlık* adıyla anılarak bir gelenek hâline gelmiştir. Öğretmenler de bu durumda

¹ Bu konuda bkz: Эркинов, А. (2013). "Религиозная политика Российской империи в Туркестане: «Очерк о хутбе за русского царя» Н. П. Остроумова", Известия Уральского федерального университета, Том 15, № 2 (114), s. 123-133.

² Farsça *fal-bîn* "falci" sözcüğünün değişmiş biçimidir.

³ Arapça *ezkiyâ* "çok zeki" sözcüğünden gelmektedir.

ramazanlık şiirleri yazmış, öğrenciler ise bunları ezberleyerek şarkı hâline getirmiştir. (Nalivkin ve Nalivkina, 1886, s. 57-58). Doğu bilimcileri Nalivkin ve Nalivkina, bölgede duydukları bu şiirlerin kimi satırlarını kaydederek şöyle Rusçaya tercüme etmiştir:

Ramazan ayı geçti

Ramazan bayramı geldi

Bana bayram hediyesi verin

Ben onu öğretmenime vereceğim

Kıyamet gününde öğrenimim için

Tanrı sizi ödüllendirecek.

„Прошелъ мѣсяць Рамазанъ;
„Пришелъ праздникъ Рамазанъ;
„Дайте мнѣ праздничный подарокъ,
„Я отдамъ его своему учителю,
„А Васъ Богъ вознаградитъ
„За мое ученье въ день суда“.

Bu geleneğin farklı uygulanış biçimine Şişov da tanıklık etmiştir. Şişov'un Türkistan'daki Ramazan Bayramı ile ilgili kayıtlarına göre yoksul *kalenderler* de bayram günü meydana toplanan kalabalığın arasında birden ortaya çıkarak yüksek sesle dinî şarkılar söylemiştir. Kendine has

kılık kıyafeti (eski, rengârenk yamalardan oluşan hırkaları) olan bu kalenderler tüm gün çarşıda dolaşarak şarkı okumuş ve karşılığında bir miktar para almıştır (Şişov, 1904, s. 456). Nalivkinler ile Şişov'un bahsettiği bu âdet, diğer Rus Doğu bilimcileri Ostroumov ile Pantusov'un da dikkatini çekmiş ve dönemin Çağatayca yazılmış *ramazanlık* şiirlerini⁴ derlemelerine neden olmuştur.

1.1. Ostroumov'un Derlediği Şiirler

Ostroumov 19. yüzyılda Türkistan'da derlediği ramazan şiirleri üzerine 1899'da *Stikhi v Chest' Mesyatsa Ramazana: Sartskiy Tekst i Russkiy Perevod* (Ramazan Ayının Şerefine Şiirler: Sartça Metin ve Rusça Tercümesi) yazısını Kazan'da yayımlamıştır. Bu yazıda *Bu Muhammesni Rûze Ayıda Balalar Okurlar ve Ramazân-ı şerif Huşûşıda* başlıkları altında Çağatayca iki farklı şiir kaydedilmiştir. Ostroumov, bu şiirleri nerede ve nasıl derlediğinden bahsetmemiş ancak şiir metninin hiçbir yerde yayımlanmadığını ve ilk kez kendisi tarafından neşredilmekte olduğunu ifade etmiştir (Ostroumov, 1899, s. 1-2).

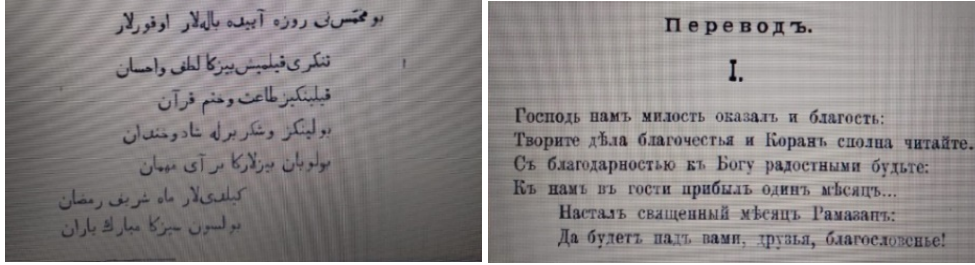
Ostroumov, 19. yüzyılda Türkistan'ın diğer şehirlerinde olduğu gibi Taşkent'te de ramazan ayında eski geleneklerin korunduğunu belirtmektedir. Bu geleneğe göre, orucun ilk günlerinde akşam namazından (namâz-ı şâm) önce *dervişler*, *kalenderler*, *deliler* (divâne) ve *8-12 yaş arası çocuklar* komşu, tanıdık ve akrabaların avlularına giderek onlara ramazan şiirleri okumakta ve bunun karşılığında sadaka istemektedir. Böylece şiir okuma, yoksul dervişler ve deliler için sadaka almanın kesin bir yolu iken çocuklar için eğlence aracı niteliğindedir⁵. Ostroumov derlediği ramazan şiirlerinin önemini şöyle değerlendirmektedir:

⁴ Aşağıda inceleyeceğimiz bu şiirlerin transkripsiyonu tarafımızca yapılmıştır.

⁵ Ostroumov, Türkistan'daki çocukların ramazan şiiri okumasını Rus çocuklarının Noel'de ilahi (коляда) söylemesine benzetmektedir (Ostroumov 1899: 2).

Günümüzde bu gelenek eski anlamını yitirmiştir. Ancak tarafımızca yayımlanan bu ramazan şiirleri sadece etnografik olmayıp arkeolojik açıdan da ilgi çekicidir. Zira söz konusu şiirler İslam antik çağının bir kalıntısıdır⁶. Adı geçen şiirler koro hâlinde ve ezgisi uzatılarak söylendiğinden oldukça özgün bir melodi ortaya çıkmaktadır. Bazen şiirlere dervişlerin arasında bulunan demir halkaların şingirtisi eşlik etmektedir (Ostroumov, 1899, s. 1-2).

Ostroumov yazısında şiirlerin önce Arap harfli metnini, ardından Rusça çevirisini şu şekilde vermektedir:

Şiir-1

Muhammesni Rûze Ayıda Balalar Oқurlar

1

Teñri kılmış bizge luř u ihsân
Kılıñız tât u hatm-i Qur'ân
Bolıñız şükür birle şâd u ĥandân
Boluban bizlerge bir ay mihmân
Kêldiler mâh-ı şerîf ramazân
Bolsun sizge mübârek yârân

2

Yağşı miñ aydın uşbu bir ay
Dêdi luş birle kelâmıda Ĥudây
Ĝâfil bolmay kêtüriñ şükür becây
Bilmese qadrini kim ĥâliğa vây
Kêldiler mâh-ı şerîf ramazân
Bolsun sizge mübârek yârân

3

Sekiz uçmağ eşikleri açuq
Mağfiret eylegüsi Ĥağ yazuq
Uşbu kün gür 'azâbı hem yoq
Ĥayr u ihsânı sevâbidur çoq
Kêldiler mâh-ı şerîf ramazân
Bolsun sizge mübârek yârân

⁶ Ostroumov, ramazan şiirlerinin Kazan Tatarlarında, Uygurlarda ve Kaşgar Türklerinde de görüldüğüne dikkat çekerek bunlar üzerine yapılan çalışmalara değinir. Kazan Tatarlarının ramazan kültürüne ilişkin bilgiler için Karl Fuchs'un *Kazanskiye Tatari, Kazan, 1844*; Uygurların ramazan şiirleri için N. N. Pantusov'un *Tarañinskiye Pesni, Sanktpeterburg, 1890*; Doğu Türkistan'daki Türklerin ramazan gelenekleri için Philibert Dabry De Thiersant'ın *Le Mahométisme en Chine, Paris, Tome II, 1878* eserlerini örnek gösterir (Ostroumov 1899: 2).

4

Uşbu kün Hakkı munâcât kılıñ
Tün ü kün taqvâ vü tâ'at kılıñ
Kerem ü hayrge 'âdât kılıñ
Her ne iş yahşısı erse bat kılıñ
Kêldiler mâh-ı şerif ramazân
Bolsun sizge mübârek yârân

5

Kim munâfık erse rencûr bolur
Kimse mü'min erse mesrûr bolur
Dil-i vîrânesi ma'mûr bolur
Renk-i ruhsâresi pür-nûr bolur
Kêldiler mâh-ı şerif ramazân
Bolsun sizge mübârek yârân

6

Rûzunuz Hakk özi maqbûl êtsün
Derd ü endûh u belâlar kêtsün
Şâdlıg birle ferağlar yetsün
Hâcetimiz bizni sizdin bitsün
Kêldiler mâh-ı şerif ramazân
Bolsun sizge mübârek yârân

Şiir-2

Ramazân-ı Şerif Hıuşûsıda

1

Evvelâ aytay Hudây atını
Ol Muhammed Muştafânı zâtını
Çaryâr-ı bâ-şafâ zürriyatını
Cümle aşhâbın yana hâlâtını
Rabb-i men yâ rabb-i men yâ ramazân
Hoş, mübârek bizge mâh-ı ramazân

2

Hâzret-i Ebûbekir erdi yâr-i gâr
Hâzret-i 'Ömer re'îs-i durra-dâr
Hâzret-i 'Oâmân erdi şâhib-i vekâr
Hâzret-i Şîr-i Hudâ düldül-suvâr
Rabb-i men yâ rabb-i men yâ ramazân
Hoş, mübârek bizge mâh-ı ramazân

3

Hâzret-i Şîr-i Hudâğa nûr-ı 'ayn
İki şehzâde Hasan birle Hüseyin
İki seydnî iki dünyâ zîb ü zeyn
Dilğa hubî bizge gûyâ boldı deyn
Rabb-i men yâ rabb-i men yâ ramazân
Hoş, mübârek bizge mâh-ı ramazân

4

Ba'd alardın ötti on iki imâm
Tâbi'ınler birle aşhâb-ı kirâm
Evliyâlar barçası 'âlî-mağam
Bizdin anlarğa du'â birle selâm
Rabb-i men yâ rabb-i men yâ ramazân
Hoş, mübârek bizge mâh-ı ramazân

5

Haq Te'âlâ bizge eylepdür 'atâ
Rûze ayı keldiler hoş hoş şafâ
Nûrı birlen taptı bu 'âlem ziyâ
Merhabâ şad merhabâ şad merhabâ
Rabb-i men yâ rabb-i men yâ ramazân
Hoş, mübârek bizge mâh-ı ramazân

6

Kim eger bolsa müselmân şâddur
Guşşa vü gamdın uşal âzâddur
Könli anıñ feyzidin abâddur
Eylegen cürm-i heme ber-bâddur
Rabb-i men yâ rabb-i men yâ ramazân
Hoş, mübârek bizge mâh-ı ramazân

7

Müstehakke her kişi şefkat kıılır
Yarlıkap Teñri anı raħmet kıılır
Her iki dünyâda bâ-devlet kıılır
Ölse şol kün dâhil-i cennet kıılır
Rabb-i men yâ rabb-i men yâ ramazân
Hoş, mübârek bizge mâh-ı ramazân

8

Her kişi kim köp 'ibâdet eylegey
Müzdini Teñri 'inâyet eylegey
Tañla cennetde ferâgat eylegey
Tâ ebedende ikâmet eylegey
Rabb-i men yâ rabb-i men yâ ramazân
Hoş, mübârek bizge mâh-ı ramazân

9

Rûzede her kim ki tâ'at eylegey
Kêçeler Qur'ân tilâvet eylegey
Haq üçün hayr u seħâvet eylegey
Haq anı tañ yoq ki raħmet eylegey
Rabb-i men yâ rabb-i men yâ ramazân
Hoş, mübârek bizge mâh-ı ramazân

10

Rûzeni her kim eger ğurre kıılır
Ol ferişte hem anı şefkat kıılır
Haq Te'âlâ bes anı raħmet kıılır
Tañla maħşer câyını cennet kıılır
Rabb-i men yâ rabb-i men yâ ramazân
Hoş, mübârek bizge mâh-ı ramazân

11

Hağ Te'âlâ rızkı'nı 'âmm eyledi
Mü'min ü kâfirğa in'âm eyledi
Barçadın âdemni ikrâm eyledi
Şükür hâşıl bizge islâm eyledi
Rabb-i men yâ rabb-i men yâ ramazân
Hoş, mübârek bizge mâh-ı ramazân

12

Rûze ayı bizge hağnı rahmeti
Eylemağlığ bizge lâzım hürmeti
Boldı hâşıl çünki mundağ devleti
Tañla şâyed kılsa ehl-i cenneti
Rabb-i men yâ rabb-i men yâ ramazân
Hoş, mübârek bizge mâh-ı ramazân

13

Her kişi kim rûzede bîdârdur
Andağ âdem vâkıf-ı esrârdur
Kâr barı kimni istiğfârdur
Mağfiret ü eltâfi aña bardur
Rabb-i men yâ rabb-i men yâ ramazân
Hoş, mübârek bizge mâh-ı ramazân

14

Terk kılmaz kim oğup beş vağıt namâz
Rûze uşlap eylep izhâr-ı niyâz
Köp kerem eylep aña dâna-yı râz
Kırgüzüp cennetde eyler ser-firâz
Rabb-i men yâ rabb-i men yâ ramazân
Hoş, mübârek bizge mâh-ı ramazân

15

Rûze ayı köp şereflik mâhdur
Rûze aylar içre gûyâ şâhdur
Qadrini bilgen kişi âğâhdur
Bilmegenler gâfil ü gümrâhdur
Rabb-i men yâ rabb-i men yâ ramazân
Hoş, mübârek bizge mâh-ı ramazân (Ostroumov, 1899, s. 2-8).

Ostroumov'un kaydettiği ilk şiir, *Bu Muğammesni Rûze Ayıda Balalar Oğurlar* başlığından da anlaşılacağı üzere ramazan ayında çocuklar tarafından okunmuştur. Oldukça sade mısralardan meydana gelen bu şiir, başlığında *muhammes* "beşli mısra" olarak belirtilse de altışar mısralardan oluşan *müseddestir*. Her müseddesin son iki dizesinde *Kêldiler mâh-ı şerif ramazân/Bolsun sizge mübârek yârân* mısraları nakarat şeklinde tekrarlanmaktadır. Şiirin ilk satırlarında görüldüğü gibi ramazan Tanrı tarafından verilen bir lütuftur ve on bir ayda bir gelen misafirdir, dolayısıyla ramazanın gelişine sevinilmelidir. İlerleyen dizelerde ibadete, Allah'a dua etmeye, *Qur'ân-ı Kerim*'i hatmetmeye, şükretmeye, ramazanın kıymetini bilmeye, hayır yapmaya çağırının yanı sıra oruç tutanlara cennet kapılarının açıldığı, Allah'ın kullarının günahlarını affettiği, ramazanda ölenlerin kabir azabı çekmeyeceği, hayır yapanların sevap kazanaacağı anlatılmaktadır. Şiirin sonunda münafıkların sıkıntı çekeceği, müminlerin mutlu olacağı, harap gönüllerin şenleneceği vurgulanarak "*orucunuz kabul olsun, dert ve sıkıntılar sizden uzak*

olsun, neşe ve gönül ferahlığı gelsin, bizim ihtiyacımız sizden olsun, ramazanınız kutlu olsun" şeklinde bitmektedir.

Ramazân-ı şerîf Huşûşıda başlığı altındaki ikinci şiir ise ramazan ayının dinî yönünü yansıtmaktadır. Bu şiir de altışar mısralardan oluşan müseddestir ve derviş ya da kalenderler tarafından okunan bir ramazan ilahisi olduğu tahmin edilmektedir. İlk dört kıtada Allah'a, Hz. Muhammed'e, dört halifeye, Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin'e, imamlara, evliyalara salât ve dua edilerek ardından *merhabâ şad merhabâ şad merhabâ şad* şeklinde ramazan karşılanmaktadır. İçerik olarak ilk şiirle benzerlik göstermekte ve genel olarak bu ilahide de ramazanın ibadet, rahmet, lütuf, mağfiret ve nimet ayı olduğu ifade edilmektedir.

1.2. Pantusov'un Derlediği Şiirler

Bu şiirler Doğu Bilimci Pantusov'un Doğu Türkistan'ın İli bölgesindeki Uygurlardan 1881-1882'de derlediği ve 1890'da St. Peterburg'da *Tarañçinskiye Pesni* "Tarañçi Şarkıları" olarak yayımladığı eserde yer almaktadır. Pantusov, Doğu Türkistan'da ramazan ayının ikinci yarısında çocukların akşam saat 6-8 arası bu şiirleri ellerinde fenerleriyle avlu avlu dolaşarak söylediğini belirtmektedir (Pantusov, 1890, s. 146). Çağatayca, Doğu Türkistan'da da edebî dil olarak kullanıldığından (Eckmann, 2017, s. 15) bu şiirler Çağatayca yazılmıştır. Pantusov da Ostroumov gibi şiirlerin önce Arap harfli Çağatayca metnini, sonrasında Rusça çevirisini şu şekilde vermektedir:

رمضان چرلو سی دور

1.

السلام عليكم باتقان باي لار
خدا نينك فرمانيغه فاتقان باي لار
رمضان انيب كلوك ايشكنك كه
خدایم اوغول برسون بوشوكنك كه
رمضان ايتقان بیلان توymas ميز
پيغمبر سنت نی قوماس ميز

Здравствуйте, находящиеся (ятканъ) здѣсь господа (хозяева)!

Господа, исполняющіе (натканъ) повелѣніе Божіе!

Мы пришли на твой дворъ оповѣстить о рамазанѣ!

Богъ да дастъ тебѣ въ люльку сына!

Мы не насытимся тѣмъ, что воспоемъ рамазанъ.

Мы не оставимъ преданій пророка.

Şiir-1

Ramazân Çürlüsidur⁷

1

Es-selâmü 'aleyküm yatқан baylar
Hudânın fermânığa fatқан baylar
Ramazân aytıp keldük eşikiñge
Hudâyım oğul bersün boşükiñge
Ramazân aytğan bilen toymas-miz
Peyğamber sünnetni qoymas-miz

⁷ Pantusov *çürlü* sözcüğünün "ilahi" anlamına geldiğini belirtse de sözcük kaynaklarda bulunamamıştır.

2

Rûzini on beş tutup keldük sizge
Rûziniñ zekâtını beriñ bizge
Rûziniñ on küni qadrî küni
Bulturkı müselmânlar bu yıl qanı
Kefinek fil fil kılpı sudın öter
Ağaçam bergeni unı tozup kèter

3

Rûzide öltürgeniñ boz ala qoy
Gûştını özün yeseñ tüşini qoy
Âsmândın tüşüp kèlgen kızıl futa
Hudâyım oğul bersün Hızri Ata
Öyün arqasında taynıñ izi
Keşte yağlıq beridür baynıñ kıızı

4

Mekede bir yıçaqniñ başı qara
Hudâyım oğul bersün qaşı qara
Dervâzeñniñ başdın ay körünür
Barça öydin şubu öy bay körünür
Aq tohu afaq tohu oñgaq mu sen?
Orniñdın qofalmağan doñgaq mu sen?

5

Her yerde şunça tursam kèş boladur
Bergeniñ bermegeniñ hiç boladur
Ramazân ayta ayta heripdu-men
Saçalım çıqmay turup qaripdu-men
Mamam qoftı tağardın un usqalı
Tağar üyrüldi mamamnı başqalı

6

Ramazân aytıp keldük bani bilen
Çarada katıq beriñ nânı bilen
Hasanı Hüseyinni fıçaqladı
Allâh dep Qur'ânını quçaqladı
Bu rûza otuz kün mihmândur
Rûzeni tutmağanlar hayvândur

7

Rûze tut namâz öte cânıñ üçün
Hayrı qıl zekât ber mâlıñ üçün
Eşikiñniñ başıda tamtum ala
Bir tiyin ma bermedi köñli qara
Kı-kı-kık kızıl horaz erkek tişi
Hoşma ğu curaytadur⁸ mazlûm kişi

⁸Pantusov bu sözcüğü "sıkıntı vermek" olarak tercüme etmiştir ancak *curayt-* sözcüğü tanımlanamamıştır.

8

Ëşikiniň başıda it turadur
Çoçakiniň başıda fit turadur
Öyüniň arkasıda eski oçak
Hudâyım bersün saňa yoğan çoçak

Şiir-2

1

Ramazânı çarlamış hazret-i 'Alî
Alardın bizge kalıpdur 'ameli
Öyüniň arkasıda gâzını i zi
Su dese şerbet berür tazniň kızi
Ramazân-ı Allâh şehri ramazân
Hoş mübârek polsun bu ramazân

2

Ramazânğa ağaçam un beredür
Sahîlig kılssa bégim ton beredür
Ramazân⁹ aytıp turup toňdı kulağ
Farça farça nân berür yıgaç kulağ
Ëşikini arkasıda toz turadur
Öyüniň töride kız turadur

3

Çara kaç kız maňa bir nân beredür
Çara köz kızğa yigit cân beredür
Ramazânı otuzı ayğa baçur
'Yd ayı kirgen küni çayğa baçur
Ramazânı âhiri boş boladur
'Yd kirse kız u civân hoş boladur

Pantusov'un Doğu Türkistan'da derlediği ilk şiir de *müseddes* olup *Ramazân Çürlüsidur* başlığını taşımaktadır. Halk şiiri özelliği taşıyan, nükteli mısralardan oluşan bu manzumede anlatılanlara göre, çocuklar gittikleri evlerin ev sahiplerine güzel dileklerde bulunarak genellikle *oğul* sahibi olmalarını temenni etmektedirler. Ayrıca çocukların ev sahiplerinin maddi durumundan haberdar olduğu şu satırlardan anlaşılmaktadır:

Rûzide öltürgeñiň boz ala koy

Gûştını özün yeseň töşini koy

“Oruçta kestiğın boz ala koyun, etini kendin yesen de döşünü bize ayır”.

Öyün arkasıda çayni i zi

Keşte yağlık beridür bayni kız

“Evinin arkasında tayın izi, işlemeli yazma verir evin kızi”.

Şiir karşılığında zekât olarak çocuklara *et, un, yazma, katık, ekmek, para* gibi çeşitli şeyler verilmektedir. Hiçbir şey vermeyen, kapıda bekleten ev sahipleri ise şöyle eleştirilmektedir:

⁹ Burada *ramazan* sözcüğü metonimi yoluyla “ramazan şiiri” anlamını kazanmıştır.

Her yerde şunça tursam kês boladur

Bergenîñ bermegenîñ hîç boladur

“Her yerde bu kadar durursam geç olur, bir şey versen de anlamsız”.

Ramazân ayta ayta heripdu-men

Sakalım çıkmay turup karıpdu-men

“Ramazan okumaktan yoruldu, sakalım çıkmadan yaşlandım”.

Êşikiñniñ başıda tamtum ala

Bir tiyin ma bermedi köñli qara

“Kapının üzerinde renkli şey, bir kuruş vermedi kalpsiz şey”.

İkinci şiir ise içerik bakımından yukarıdaki şiire benzemekte ve aşağıdaki nükteli mısralarıyla ramazana renk katmaktadır:

Öyüñniñ arkasında gâznîñ izi

Su dèse şerbet berür taznîñ kıızı

“Evinin arkasında kazın izi, su yerine şerbet verir kelin kıızı”.

Ramazân aytıp turup toñdı kulak

Farça farça nân berür yığaç kulak

“Ramazan söylerken kulak dondu, parça parça ekmek verir bize köylü”.

Uygurlardan derlenen ramazan şiirlerinde ünlülerin ses değerini ayırt etmek veya telaffuzu tespit etmek zordur ancak Uygurcanın bazı ses özellikleri yazıda işaretlenmiştir. Mesela, *böşük* “beşik”, *karıpdu-men* “yaşlandım” (<karıp turur men), *heripdu-men* “yoruldu” (<harıp turur men), *beridür* “veriyor” (<bere turur), *fat-* “batmak”, *fil fil* “pır pır”, *kof-* “ayağa kalkmak”, *fıçakla-* “bıçaklamak”, *pol-* “olmak”, *farça farça* “parça parça”, *fit* “bit”, *kefinek* “kelebek”, *tohu* “tavuk”, *toz* “tavus kuşu” (<ṭā’ūs), *ma* “pekiştirme enklitiği”, *keş* “geç” vs.

Bunun dışında Uygurcada kullanılan *mama* “büyükanne” (Necip, 1968, s. 698), *bani* “bahane” (<bahâne) (Necip, 1968, s. 197), *keşte* “işleme, işlemeli” (Necip, 1968, s. 640), *oñgak* “çabuk renk atan” (Necip, 1968, s. 107), *doñgak* “kambur” (Necip, 1968, s. 448), *ağaça* “hanım, hatun” (Necip, 1968, s. 40), *çoçaq* “erkeklik organı” (Necip, 1968, s. 392), *yığaç kulak* “şehirlilerin konuşmalarını yeterince anlayamayan, az gelişmiş köylüler” (Pantusov, 1890, s. 148), *tamtum* “farklı renklerle boyanmış eşya” (Necip, 1968, s. 284), *hoşma* “çok; tamamen” (<hoyma) (Necip, 1968, s. 426), *ğu* “ki, ya, oysa anlamlarına gelen, bütünlük ve onay bildiren bir edat” (Necip, 1968, s. 564) sözcükleri görülmektedir.

Sonuç

Araştırma sonucunda Türkistan'da 19. yüzyılda ramazan ayında yerel halkın İslami öğretilere sıkı sıkıya bağlı kalarak oruçlarını tuttuğu, ibadetlerini eksiksiz yerine getirdiği ve aynı zamanda toplumsal birliği pekiştiren ramazana özgü kültürel etkinliklere aktif katılım sağladığı görülmektedir. Her bölgenin kendine has ramazan gelenekleri olduğu gibi, Türkistan'da da ramazanda birtakım âdetler uygulanmıştır. Bu âdetlerden biri akşam vakti çocukların, dervişlerin

ve kalenderlerin ev ev dolaşarak ramazan şiirleri okumaları ve karşılığında sadaka istemeleridir. Bu uygulama, bölgede araştırma yapan Şişov, Nalivkin, Nalivkina, Ostroumov, Pantusov gibi Doğu bilimcilerin ilgisini çekmiş ve dönemin Çağatayca yazılmış anonim ramazan şiirlerinin derlenmesine yol açmıştır. Ostroumov'un Orta Asya Türklerinden, Pantusov'un ise Doğu Türkistan'dan derlediği ramazan şiirleri, ramazanın önemini, değerini ve anlamını dile getirmektedir. Şiirler oryantalist bakış açısıyla kaydedilmiş olmalarına rağmen, bölgenin halk kültürünü araştıranlar için son derece değerli birer kaynak niteliğindedir. 19. yüzyılda kayıtlara geçen bu ramazan âdeti günümüzde bazı Türk devletlerinde devam etmektedir. Kırgızlarda *caramazan* (<yâ ramazan), Kazaklarda *jarapazan*, Özbeklerde *ramazon*, Türkmenlerde *yaremezan* adı altında aynı geleneğe rastlanmakta, çocuklar hâlen kapı kapı dolaşıp ramazan şarkıları söyleyerek bu eski geleneği yaşatmaktadır.

KAYNAKÇA

- ALÎ ŞÎR NEVÂÎ. (2015). *Vakfiye*, (hzl. Vahit Türk). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- ECKMANN, J. (2017). *Çağatayca El Kitabı*, (çev. Günay Karaağaç). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GEYER, İ. İ. (1909). *Turkestan*, Taşkent.
- HOLDSWORTH, M. (1959). *Turkistan in the Nineteenth Century: A Brief History of the Khanates of Bukhara, Kokand and Khiva*, Central Asian Research Centre in Association with St. Antony's College (Oxford) Soviet Affairs Study Group.
- KHANİKOFF, N. V. (1845). *Bokhara: Its Amir and Its People*, Translated From The Russian of Khanikoff by Baron Clement A. de Bode, London: James Madden.
- MEAKİN, A. M. B. (1903). *In Russian Turkestan: a Garden of Asia and Its People*, London.
- NALIVKİN, V., NALIVKİNA, M. (1886). *Oçerk Bita Jenşini Osedlogo Tuzemnogo Naseleniya Ferganı*, Kazan: Tipografiya İmperatorskogo Universiteta.
- NECİP, E. N. (1968). *Uygursko-Russkiy Slovar'*, Moskova: İzdatel'stvo Sovetskaya Entsiklopediya,
- OSTROUMOV, N. P. (1899). *Materialy k İzucheniyu Narechiya Sartov Russkogo Turkestana: Stikhi v Chest' Mesyatsa Ramazana (Sartskiy Tekst i Russkiy Perevod)*, Kazan: Tipografıya İmperatorskogo Universiteta.
- OSTROUMOV, N. P. (1908). *Sartı: Etnografiçeskiye Materialı*, Taşkent: İzdaniye Tret'ye Dopolnennoye.
- PANTUSOV, N. N. (1890). *Tarañinskiye Pesni*, Sanktpeterburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk.
- SAİFİ, S. (2002). *The Khanate of Bukhara from C.1800 to Russian Revolution*. India: Centre of Advanced Study Department of History Aligarh Muslim University.
- ŞİŞOV, A. P. (1904). *Sartı: Etnografiçeskiye i Antropologiçeskiye İssledovaniye, Chast' I. Etnografiya*, Tashkent: Sbornik Materialov Dlya Statistiki Syr-Dar'inskoy Oblasti Tom XI.

EXTENDED ABSTRACT

There is little information about Ramadan culture in Turkestan before the 19th century. However, it can be found in some foundation documents. One of these documents is Alı Şır Navā'ı's Vakfiye. This document contains information about the kind of charity that was given during Ramadan during the reign of Husayn Bayqara. According to Navā'ı, during the reign of Bayqara, fasting was called *rûze*, Ramadan was called *rûze 'ıydı*, and the month of Ramadan was called *rûze ayı*. As for charity, during fasting and Ramadan, wealthy people of the time distributed food to the needy. Navā'ı, who was also known as a philanthropist, stated in his foundation document that *fifteen batmans of wheat, five batmans of grape molasses, or thirty plates of fruit juice* should be distributed every evening during fast; *one hundred batmans of bread and fifty batmans of halva* should be distributed on Ramadan.

In the 19th century, the rivalry between the British Empire and the Russian Empire over Central Asia inevitably led to the need for extensive information about these lands. Although the extent of the rivalry between these two great powers was strategic, economic, and political, and the information received from the region was generally in this direction, it is clear from the records that the cultural landscape was not ignored. The phenomenon that most interested the travel writers, ethnographers, and orientalists who came to the region and which they considered worthy of recording was the culture of the local people. One of the travelers who came to Turkestan during this period, when the Emirate of Bukhara and the Khanates of Hokand and Khiva ruled, was the British travel writer Annette Mary Budgett Meakin. Meakin witnessed Ramadan during his travels and recorded the events and customs he observed during Ramadan in his diary. One of the customs that caught Meakin's attention was that people broke their fast with *neeshaldah*, a creamy food made from egg whites, and the traveler encountered this food on every corner during Ramadan.

Aleksandr Polikarpovich Shishov, a military doctor, ethnographer, and anthropologist who came to the region on behalf of the Russian Empire, was one of the witnesses to Ramadan. Shishov observed that after iftar in Tashkent, some people stayed up all night, wandering the streets and taking part in the nightly entertainment called *bâzâr-ı şeb*. Ivan Ivanovich Geyer, another ethnographer and historian who was in Tashkent, witnessed how Russian traveling theaters, circuses, and artists came to the city and entertained the local population from evening until morning.

As for the Bukhara Khanate, the people of Bukhara mainly celebrated three special holidays - Ramadan, Eid al-Adha and Mawlid - with excitement, devotion and religious fervour. Ramadan was known as *Eid al-Fitr*, *Kichik Bayram* and *Ramadan Hayit*.

According to Shishov, during Ramadan also commemorates the dead, and on the eve of the feast, as is customary, meals were shared among relatives, acquaintances, and neighbors. Early in the morning of the first day of Eid, the men went to the mosque while the women visited the graves and distributed alms consisting only of bread to the poor and the mentally ill. At the same time, with the rising of the sun, the festive ceremony called *seyl* began. On the day of the *seyl*, people spent the whole day outdoors, strolling through vineyards and bazaars and watching various performances and entertainment. The Eid celebrations lasted six or seven days in the cities and three days in the villages.

As each region has its own Ramadan traditions, Turkestan also has a number of customs during Ramadan. One such custom in the towns of the Fergana region is that every year before Eid, students go to the mosque in the evening to sing praises and give all the money they have collected to the teachers. This tradition then spread to the villages and became a tradition known as *ramazanlık*. In this case, teachers wrote *ramazanlık* (Ramadan poems), and students memorized them and turned them into songs. Orientalists such as Nalivkin, Nalivkina, Ostroumov, and Pantusov recorded some lines of these poems they heard in the region and translated them into Russian.

The custom of children reciting poems during Ramadan, recorded in the 19th century, is still practiced in some Turkic states and is called *caramazan* (< yâ ramazan) in Kyrgyz, *jarapazan* in Kazakh, *ramazon* in Uzbek, and *yaremezan* in Turkmen. Children still keep the old custom alive by going from door to door and singing Ramadan songs to their neighbors.

DOĞU KARADENİZ BÖLGESİNDE ÇAY FABRİKALARININ MİMARİ YAPISI ve ENDÜSTRİ MİRASI DEĞERİ

Zehra EMİNAĞAOĞLU*
Ceyda YURTTAŞ ŞAHİN**

ÖZ

Endüstri yapıları, sadece ekonomik değil, sanayi kültürünün tarihsel, teknolojik, sosyal, mimari veya bilimsel değere sahip bileşenlerinden oluşmaktadır. Endüstri mirası yalnızca üretim mekânı olan yapılar değil, bu üretim süreçlerinin günümüze ulaşan verileri ve yeni teknolojileri ile sosyal ve mühendislik başarıları içermektedir. Cumhuriyetin ilk yıllarında sanayileşme ve modernleşme hareketlerinin Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki ilk adımları olan çay fabrikaları da bunu yansıtan önemli bir miras değeridir. Bu çalışmada Doğu Karadeniz Bölgesi'ne çok önemli sosyal, ekonomik, kültürel, fiziksel katkılar sunan çay fabrikalarının mimari özellikleri ve endüstri mirası değeri değerlendirilmektedir. Çay fabrikalarına ilişkin daha önce yapılan çalışmalara bakıldığında tarım ve ekonomi alanında yoğunlaştığı görülmektedir. Bu bağlamda çalışmanın mimarlık alanında literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Çalışmada, öncelikle literatür ve arşiv çalışmaları yapılmış; arşivden elde edilen mimari çizimler dijital ortamda yeniden çizilmiştir. Ayrıca çay fabrika çalışanlarının anlatımları doğrultusunda, toplumun sosyal ve kültürel yapısına olan etkileri ve yarattığı toplumsal bellek değeri ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Çay fabrikaları, sanayileşme, endüstri yapıları, endüstri mirası

ARCHITECTURAL CHARACTERISTICS AND INDUSTRIAL HERITAGE VALUE OF TEA FACTORIES IN THE EASTERN BLACK SEA REGION

ABSTRACT

Industrial structures consist of components of industrial culture that have not only economic but also historical, technological, social, architectural, or scientific value. Industrial heritage includes not only structures that are production spaces, but also the surviving data of these production processes, new technologies, and social and engineering achievements. Tea factories, which were the first steps of industrialization and modernization movements in the Eastern Black Sea Region in the early years of the Republic, are also an important heritage value that reflects this. In this study, the architectural features and industrial heritage value of tea factories, which provide very important social, economic, cultural, and physical contributions to the Eastern Black Sea Region, are evaluated. When we look at the previous studies on tea factories, we see that they are concentrated in the fields of agriculture and economy. In this context, it is thought that the study will contribute to the literature in the field of architecture. In the study, primarily literature and archive studies were carried out; Architectural drawings obtained from the archive were redrawn digitally. In addition, in line with the expressions of tea factory employees, its effects on the social and cultural structure of the society and the social memory value it created were revealed.

Keywords: Tea factories, industrialization, industrial buildings, industrial heritage

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 20.02.2024; Yayına Kabul Tarihi: 24.06.2024

* Doç.Dr., Artvin Çoruh Üniversitesi, Sanat ve Tasarım Fakültesi, Mimarlık Bölümü, ARTVİN; ORCID: 0000-0003-4337-6860, E-posta: zeminagaoglu@artvin.edu.tr

** Arş. Gör., Artvin Çoruh Üniversitesi, Sanat ve Tasarım Fakültesi, Mimarlık Bölümü, ARTVİN; ORCID: 0000-0001-6459-5726, E-posta: ceydayurttas@artvin.edu.tr

Giriş

Endüstri devrimiyle birlikte hayatımıza giren sanayi yapı ve alanları sadece yerel ekonomileri değil, aynı zamanda yeni üretim rutinleri aracılığıyla kentsel yaşamın günlük deneyimlerini de etkilemiştir. Bunun sebebi endüstri mirasının yalnızca üretim mekânı olan yapıları değil, bu üretim süreçlerinin günümüze ulaşan verilerini ve yeni teknolojilerini ortaya çıkardığı sosyal ve mühendislik zaferlerini de içermesidir (Falser, 2001). Endüstri yapıları ve özellikle fabrikalar, 18. yüzyılın sonlarına doğru makineye dayalı yeni üretim teknolojilerinin denendiği ve uygulandığı mekânlar olarak dönemselsel geçirilen mimarî dönüşümün en belirleyici unsurlarındandır. Fabrika yapıları, demir endüstrisindeki gelişmeler doğrultusunda, üretimi köklü bir değişim geçiren demirin, yeni bir yapı malzemesi olarak öncül ve yaygın kullanımına tanıklık etmişlerdir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında endüstrileşme yolundaki çözümler, ekonomik ve politik olarak devletçiliğin benimsenmesiyle olmuştur. Devletçilik ideolojisiyle devletin ekonomiye katılımı ve yeni endüstrilerin oluşturulmasıyla kapital rol alanına sahip enerji santrallerinin iki uzun bacası Türkiye endüstrileşmesinde fabrikaların sembolü olmuştur ve “ulusal bacalar” şeklinde adlandırılmışlardır (Peri, 2006). Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı nedeniyle neredeyse hiçbir ekonomik varlığın kalmadığı Türkiye Cumhuriyeti’nde, 1923-1926 dönemi tarımsal üretime dayalı hızlı gelişmenin hedeflendiği yıllar olarak karşımıza çıkmaktadır. Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nde bol bulunan hammaddeye dayalı yerli üretime ve sanayi dallarına büyük önem verilmekteydi. Yeni kurulan Cumhuriyet’in ele aldığı en önemli konulardan biri de ekonomik bağımsızlığın sağlanmasıydı (Bancı, 2006). 1933’te daha önce açılan kuruluşlar kapatılarak yerlerine Sümerbank kurulmuştur. 1938’den sonra Sümerbank Türkiye Cumhuriyeti’ni sanayisinin gelişimini üstlenmiş bir kuruluş haline gelmiştir. Sümerbank’ın kurulduğu yıl Cumhuriyet planlı döneme geçmiştir. Sümerbank, Devraldığı fabrikalarla birlikte Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı’nda yer alan sanayi işletmelerinin önemli bir kısmının kuruluşunu üstlenmiştir. Kayseri Bez Fabrikası, Bursa Merinos Fabrikası, Malatya Bez ve İplik Fabrikası, Gemlik Suni İpek Fabrikası, Halkapınar Dokuma Fabrikası, Karabük Demir Çelik Fabrikası, İzmit Kâğıt Fabrikası Sümerbank’ın öncülüğünde gerçekleştirilen sanayi kuruluşları arasındadır. Uygulanan plandan elde edilen kazanımlar ile sanayinin alt yapısı kurulmuş ve ülke ekonomisi adına önemli bir deneyim kazanılmıştır (Toprak, 2019). Gerçekleştirilmeye çalışılan tüm bu yenilikler, modernleşme projesinin endüstrileşme süreci olarak tanımlanabilmektedir. 1946 yılında Rize’de açılan ilk çay fabrikası ile sanayileşme Doğu Karadeniz Bölgesi’nde başlatılmış; kalkınma Anadolu’ya yayılmıştır. Erken Cumhuriyet dönemindeki modernleşme süreci, ülkede ekonomik olarak kalkınmanın yanında fiziksel çevrenin de yeniden inşasını içermektedir. Sanayi yapısı olarak fabrika binalarının yanında, aynı yerleşke içerisinde, toplumsal değişmeyi destekleyen önemli mekânlar bulunmaktadır. Özellikle işçi konutları gibi yapılar öncelikle barınma ihtiyacının ötesinde hedeflenen sosyal değişimin birer parçası olarak ortaya çıkmışlardır. Endüstri yapıları, sanayi kültürünün tarihsel, teknolojik, sosyal, mimari veya bilimsel değere sahip unsurlardan oluşmaktadır.

Bu çalışmada, daha önce mimari açıdan hiç ele alınmayan, Doğu Karadeniz Bölgesi’nde yer alan çay fabrikaları incelenmiştir. Doğu Karadeniz Bölgesi’nde geniş bir coğrafyaya yayılan çay fabrikaları Türkiye ekonomisi için önemli bir değere sahiptir. Doğu Karadeniz Bölgesi’nin Karadeniz kıyısındaki sınırı, başlangıç doğuda Sarp sınır kapısı, batıda Rize Trabzon il sınırında

denize ulaşan İyidere Çayı ile sonlanmaktadır. Bölge kuzeydoğuda (çok az bir kesimde) Türkiye-Gürcistan devlet sınırı ile sınırlanmakta, doğudan ve güneyden ise Çoruh Nehri ile sınır oluşturmaktadır. Batıdan İyidere Çayı'nın vadisi ile sınırlanan Rize ve Hopa yörelerinin Çoruh Nehri ile sınırlanması ise, kıyı arkasında yükselen Rize Dağları'nın (Cimil-Verçenik-Kaçkar-Bulut-Altıparmak Dağları) kıyı bölümü çizgisi oluşturmaktadır (Özçağlar, 2017). Bölgedeki çay fabrikaları çoğunluğu Rize'de olmak üzere, Artvin, Trabzon, Giresun, Ordu'da bulunmaktadır (Şekil 1).

Şekil 1. Türkiye çay üretim haritası (URL 1).

Çay fabrika yapıları, bahsedilen bütün sosyal ve ekonomik etkilerinin yanında, içerdiği diğer yapılar ile bulunduğu bölgede fiziksel olarak etkili bir konum oluşturmaktadır. Yerleşim dokusu içerisinde etkili konumlara sahip fabrika yapıları tarihi süreç içerisinde teknolojik yetersizlik, ekonomik kayıp, eskimişlik, işlevinin değer kaybetmesi gibi olumsuzluklarla karşı karşıya kalmaktadır. Yapıldığı dönemde yerleşim dışında kalan yapı kompleksi, günümüzde yerleşimin merkezinde kalarak kirlilik oluşturabilmektedir. Tarihi süreçte endüstri yapılarının fiziksel ve işlevsel yapısında olumsuz sonuçlar doğururken, mekânların yarattığı etkileşimler, toplumsal olayların yaşandığı mekânlar zaman içerisinde, kendiliğinden toplumsal hafıza oluşturmaktadır. Bu makalede, günümüzde üretim faaliyetlerine devam eden çay fabrikaları mimari açıdan incelenmiş ve yerleşkelerinin, toplumsal ve tarihi değeri içinde, bir endüstri mirası olarak değerlendirilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

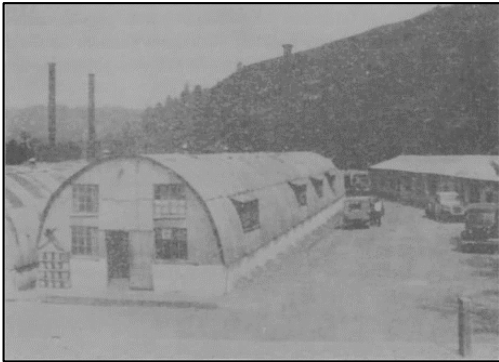
Çalışmanın Amacı ve Yöntemi

Doğu Karadeniz Bölgesi'nde çay fabrikaları sosyal, ekonomik, fiziksel olarak yerleşim yapısını etkilemiş, bölgeyle özdeşleşmiş etkin yapılardır. Çalışma öncesi yapılan literatür araştırmalarında ilgili alana dair mimari anlamda bilgi paylaşımına yönelik eksiklikler bulunduğu tespit edilmiştir. Mevcut çalışmalar genellikle tarım ve ekonomi alanında yoğunlaşmaktadır. Bu kapsamda hazırlanan çalışmada çay fabrikalarının Doğu Karadeniz Bölgesi açısından önemi ve miras değeri, mimari özellikleri değerlendirilmektedir. Bu bağlamda öncelikle bölgede bulunan yapı grubuna dair tarihsel kayıtların analizi ve belgelerin analizi yöntemleri kullanılarak arşiv

araştırması yapılmıştır. Yapılara ilişkin kitap, dergi, makale, gazete haberleri, tezler gibi basılı yayımların taraması gerçekleştirilmiştir. Buna ek olarak ÇAYKUR Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü arşivlerinde yapıların mimari çizimleri yönelik taramalar yapılmıştır. Sonrasında katılımcı olamayan doğrudan gözlem ve görüşme teknikleri kullanılarak alan araştırmaları yapılmıştır. Bu aşamada seçilen yapılar yerinde gözlemlenmiş, yapılardaki hasarlar ve değişimler tespit edilmiş, fotoğraflanmış ve çalışan veya emekli olan kişilerle yüz yüze soru cevap şeklinde görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Gözlemler yapılırken seçilen yapılar ağırlıklı olarak çay üretiminin gerçekleştirildiği Trabzon, Rize ve Artvin illerinden seçilmiştir. Elde edilen tüm veriler ışığında dijital olmayan arşiv belgelerinde yer alan çizimler güncellenmiş, dijital ortama aktarılmıştır. Yapılara ilişkin mekânsal ve şekilsel biçimleniş açıklanmış, görüşmelerden ve literatür taramasından elde edilen verilerle yapılarla ilişkin endüstriyel mimari miras değeri ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Bu çalışma ile Doğu Karadeniz Bölgesi için önemli endüstri yapıları olan çay fabrikalarının mimarlık literatürüne girmesi; ayrıca önemi ve miras değerinin değerlendirilmesi amaçlanmaktadır.

Çay Üretiminin Tarihçesi

Anadolu'nun coğrafi konumu sebebiyle İpekyolu güzergâhında bulunması, Avrupa'dan daha önce çay ile tanışmasına imkân sağlamıştır. Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'ndeki kayıtlarda çay konusunda ifadeler yer almaktadır. Türkiye'de çay bitkisinin yetiştirilmesine ilişkin ilk girişim 1888 yılında olmuştur. Çayın bir tarım bitkisi olarak konu edilmesi ise; II. Abdülhamit Dönemi'nde (1894) olmuştur. 06.10.1894 tarihli ve 250 sayılı Orman, Madenler ve Tarım Bakanlığı'ndan (Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti) sadrazama iletilen belgede, çayın şifalı ve besleyici olduğu söylenmekte, ticari anlamda önemli olduğu belirtilmekte ve tarımı için uygundur onayı talep edilmektedir. Konuya ilişkin olur, başkatipliğin 21.10.1894 tarihli yazısı ile iletilmiş, Japonya'dan tedarik edilen tohum ve fideler Bursa'ya ekilmiş fakat Bursa'nın ekolojik olarak çay üretimine uygun olmadığı için başarılı olunamamıştır (Üstün & Demirci, 2013). Sonraki dönemlerde Türkiye'de çay tarımına ilişkin girişimler 1917 yılından sonra olmuştur. Batum'a incelemeler yapmak için gönderilen heyette bulunan Prof. Ali Rıza Erten, Doğu Karadeniz kıyılarının benzer ekolojiye sahip olduğunu, çay bitkisinin yetiştirilebileceğini açıklamıştır. Rize bölgesinde çay tarımının yapılabileceğini önermiştir. Ancak Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra oluşan öncelikli durumlar nedeniyle Ali Rıza Erten'in raporu o dönem için dikkate alınmamıştır (Çaykur Çay Sektörü Raporu, 2016).

a

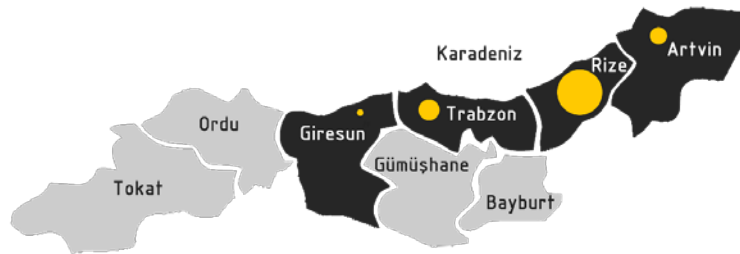

b

Şekil 2. (a) İlk çay işleme atölyesi (URL 2) (b) ilk modern çay fabrikası (URL 3).

1924 yılında çıkarılan 407 sayılı kanunla çay tarımı faaliyetleri başlatılmış; ilk çay işleme atölyeleri kurulmuştur (**Şekil 2a**). Türkiye Büyük Meclisi'nde görüşmeler yapıldıktan sonra 6 Şubat 1924 tarihinde "Rize Vilayeti ile Borçka Kazasında Fındık, Portakal, Mandalina, Limon ve Çay Yetiştirilmesi" başlığında 407 sayılı kanun kabul edilmiştir. Kanunun yürürlüğe girmesinden sonra Rize'de "Bahçe Kültürleri İstasyonu" biriminde görevlendirilen Ziraat Mühendisi Zihni Derin'in Batum'dan getirdiği çay tohumları ile çay fidanı üretimi başlamıştır. İlk yaş çay yaprağı hasadı ve kuru çay üretimi 1938 yılında gerçekleştirilmiştir. İlk çay fabrikası ise Rize İlinde Fener Mahallesi'nde 1946 yılında işletmeye açılmıştır (Çaykur Çay Sektörü Raporu, 2016)(**Şekil 2b**).

3788 sayılı Kanun ve bu Kanuna dayanılarak 1940 yılında çıkarılan Kararname ile çay tarım alanlarının, ekolojik koşullar dikkate alınarak, Araklı Deresi'nden Gürcistan hududuna uzanan ve sahilden 15 km içeride olmasına karar verilmiştir. Aynı Kararname ile 1940 yılında Hopa, Sürmene ve Of'ta çay tarımının yapılmasına onay verilmiştir. Üretilen yaş çay yaprakları ile, 1939'a kadar, siyah çay el becerisi ile işlenmiştir. Fakat çay tarım alanları 1939 yılında 1547 dekara ulaştı, yaş çay yaprağı miktarı el ile işlemeye olanak vermeyecek düzeye erişmiştir. Bu sebeple ilk çay işleme atölyesi Rize Merkez Fidanlığında faaliyetlerine başlamıştır. Bu atölye 1940 yılında geliştirilmiş ve kapasitesi artırılmıştır. Gündoğdu ve Uzunkaya çay atölyeleri 1941 yılında Çayeli atölyesi de 1942 yılında kurulmuştur. Her yıl artan yaş çay yaprağı ürün miktarı var olan çay atölyelerinde işlenemez miktara ulaştığından kapasitesi daha büyük çay fabrikalarının kurulması zorunlu hale gelmiştir. Bu nedenle 1946 yılında çaya ilişkin tüm işlerin planlanması ve yürütülmesi Devlet Ziraat İşleri Kurumu'na bırakılmıştır. Söz konusu kurum tarafından 60 ton/gün kapasiteli ilk modern çay fabrikası 1947 yılında Rize'nin Fener Mahallesi'nde işletmeye açılmıştır. (Yurtoğlu, 2018). Uzun yıllar çayın tarımı Tarım Bakanlığı'nca, yaş çayın satın alınması, işlenmesi ve pazarlanması ise Gümrük ve Tekel Bakanlığı'nca yürütülmüştür. 1971 yılında çay tarımının ve çay işletmesinin ayrı Bakanlıkların sorumluluğu altında yürütülmesi sonlandırılarak, Çay Kurumu Genel Müdürlüğü (ÇAYKUR) kurulmuştur. ÇAYKUR'un yaş çayı işleme konusunda yetersiz kalması sebebiyle 1974 yılından itibaren sürdürülen kontenjan uygulaması, 1979-1980 yıllarında fabrikaya ulaşmadan dökülen ve imha edilen çaylar, 1981'de üreticinin elinde ve tarlada kalan çayların sonucunda 1985 yılında özel sektör çözüm olarak görülmüştür. (Kuzucu, 2003). Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü (ÇAYKUR) 233 Sayılı KHK. Hükümlerine tabi, sermayesinin tamamı devlete ait, tüzel kişiliğe sahip, faaliyetlerinde özerk ve sorumluluğu sermayesiyle sınırlı bir İktisadi Devlet Teşekkülü (İDT) ve Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı'nın ilgili kuruluşu olarak tanımlanmaktadır. ÇAYKUR'un 2022 faaliyet raporuna göre 49 yaş çay üretim fabrikası bulunmaktadır. Bunların 4 tanesi Artvin, 36 tanesi Rize, 8 tanesi Trabzon, 1 tanesi Giresun'dadır (**Şekil 3**).

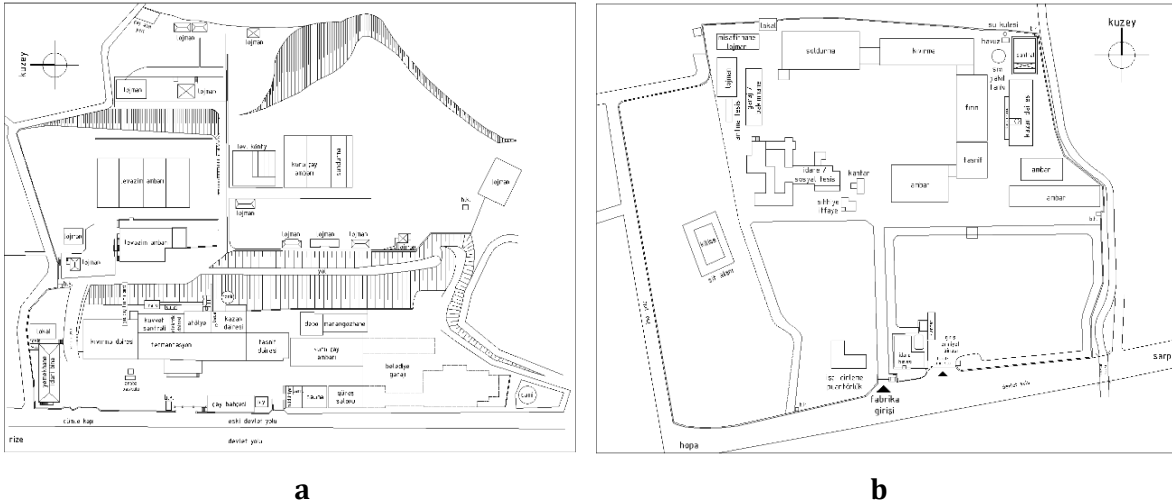

Şekil 3. Yaş çay üretim fabrikalarının Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki dağılımı (ÇAYKUR Genel Müdürlüğü Arşivi, 2023)

Çay üretimi için oldukça verimli topraklara sahip olan Doğu Karadeniz Bölgesi'nde, çay fabrikalarının kurulması, ülke ve bölge kalkınması için oldukça önemlidir. Günümüzde gelişen teknolojilerle beraber çay fabrikaları da gelişmekte ve devamlılığını sürdürmektedir. Çay tüketiminin ülkemizde ve dünyadaki artışı dikkate alındığında söz konusu fabrikaların varlığını devam ettireceği açıkça görülmektedir.

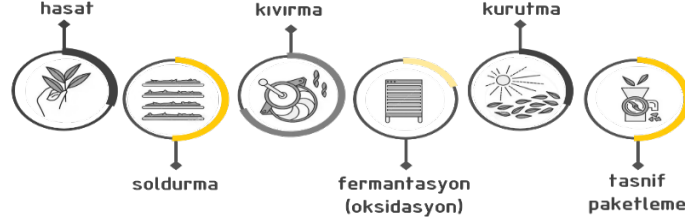
Çay Fabrikalarının Yerleşim Özellikleri ve Mimari Yapısı

Fabrikalar fonksiyonel bütün amaçlarını gerçekleştirmekle beraber, makinelerle birlikte bütün üretim sürecini yaşayan çalışanlarına da hizmet etmesi, toplumsal bir hizmet olarak görülmüştür. Bu amaçla çay fabrikaları içinde çalışacak, yaşayacak insanların tüm gereksinimlerini karşılayacak fizikî çevreler oluşturulmuştur (**Şekil 4a ve 4b**). Bu amaçla çalışanların barınacakları lojmanlar, dinlenip, güzel vakitler geçirecekleri sosyal tesisler, yemekhane, spor tesisleri ile birlikte inşa edilmiştir. Bir yerleşke olarak düşünülen fabrika arazilerindeki iç dolaşım minimize edilecek şekilde yapılar konumlandırılmıştır. Yerleşke içerisinde idari bina ve yemekhanenin üretim binasına yakın veya bitişik olduğu görülmektedir (**Şekil 4a ve 4b, 5a ve 5b**). Sosyal tesisler ve lojmanlar üretim binasından kolay ulaşılabilir konumdadır. Üretim binasının ve lojmanın girişleri farklıdır fakat içerden de kolayca ulaşılabilir şekilde tasarlanmıştır. Fabrika arazisine giriş ve çıkış kontrolü sağlanmıştır. Bu yapılar maksimum üç katlı betonarme yapılarıdır. Rengi, dokusu, malzemesi ile üretim binası ile uyumlu bir bütün oluşturmaktadır. Bir yerleşke niteliğinde kurulan fabrika yapıları (**Şekil 4a ve 4b, 5a ve 5b**), buldukları bölgeye hem ekonomik hem de sosyal ve kültürel ortamda önemli katkılar sunmuşlardır.

Şekil 4. (a) Rize Zihni Derin Çay Fabrikası Vaziyet Planı (b) Artvin-Kemalpaşa Çay Fabrikası Vaziyet Planı (ÇAYKUR Genel Müdürlüğü Arşivi, 2023) (Çizimler yazarlar tarafından yeniden düzenlenmiştir).

ların hepsinde üretilen siyah çay işlem akışı dikkate alınmıştır. Çayın fabrikaya girişiyle başlayan genel işlemler sıralaması soldurma, kıvrırma, fermentasyon (oksidasyon), kurutma, tasnif ve paketlenme şeklindedir (Şekil 6, 7, 8).

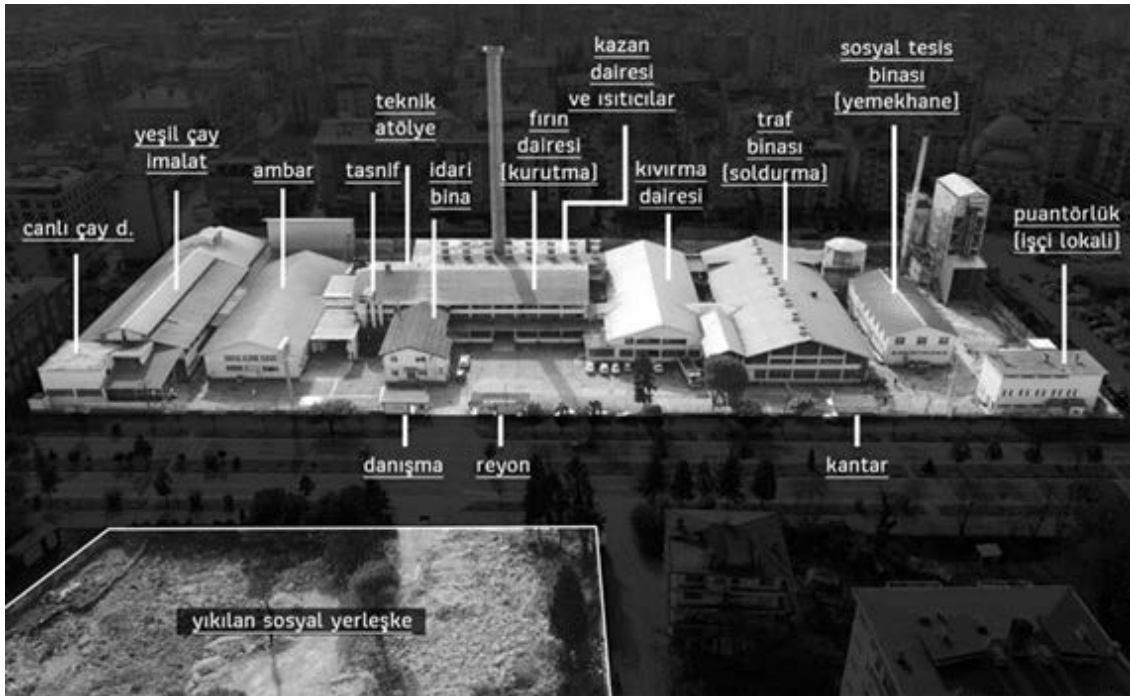
Şekil 6. Yaş çayın üretim aşamaları (Dağçay, 2024).

Soldurma aşamasında yeni toplanmış yeşil çay yapraklarının nem seviyesi elektrikle ısıtılmış fanlar kullanılarak hava sirkülasyonu ile düşürülür. Soldurma işlemi soldurma teknelerinde yapılır. Solmuş yaprakları parçalamak için kıvrırma aşamasına tabi tutulurlar. Parçalanması, ezilmesi ve bükülmesi için soldurulmuş çay yaprakları bir kesme makinesine gelir. Kıvrılmış çay yaprakları fermentasyon aşamasına gönderilir. Burada renk, tat, burukluk, koku, aroma ve boyutlarında değişimlere neden olan kimyasal değişimler meydana gelir. Yapraklar ince alüminyum tepsilere yayılır ve renkleri yeşilden koyu bakır rengine döner. Fermente edilmiş çay, bu enzimlerin aktivitesini ve fermentasyonu durdurmak ve çaydaki kalan nemi uzaklaştırmak için fırınlarda kurutulur. Kurutulmuş çay eleklerle giderek otomatik olarak farklı boyutlara ayrılır, tartılır ve paketlenir (Şekil 7, 8) (URL 4, 2023).

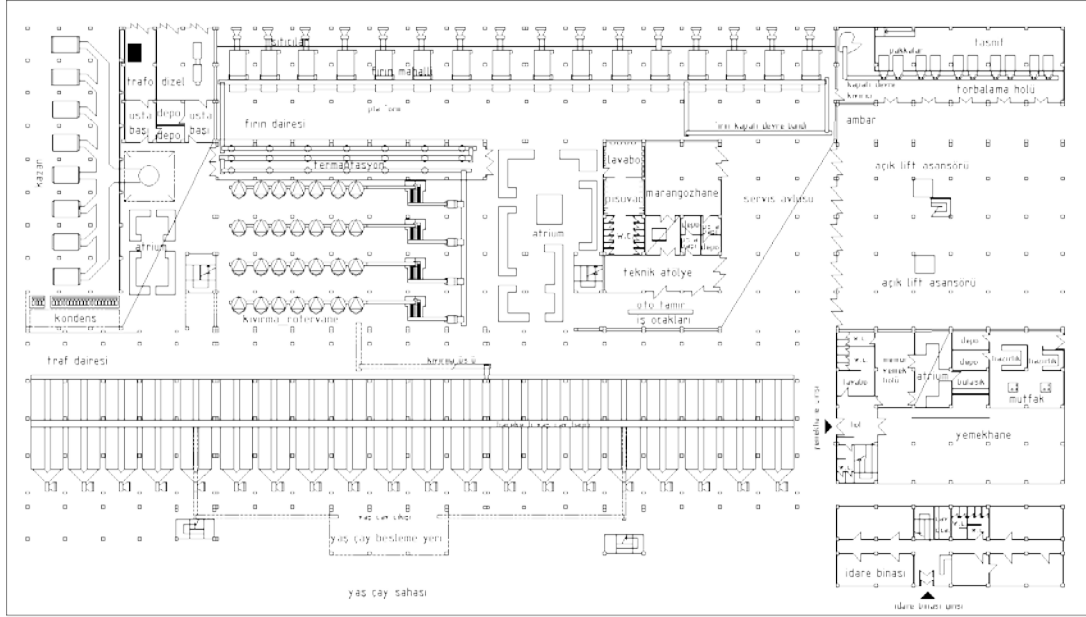

Şekil 7. Yaş çayın üretim aşamaları. Alıntı: Dağçay (2024).

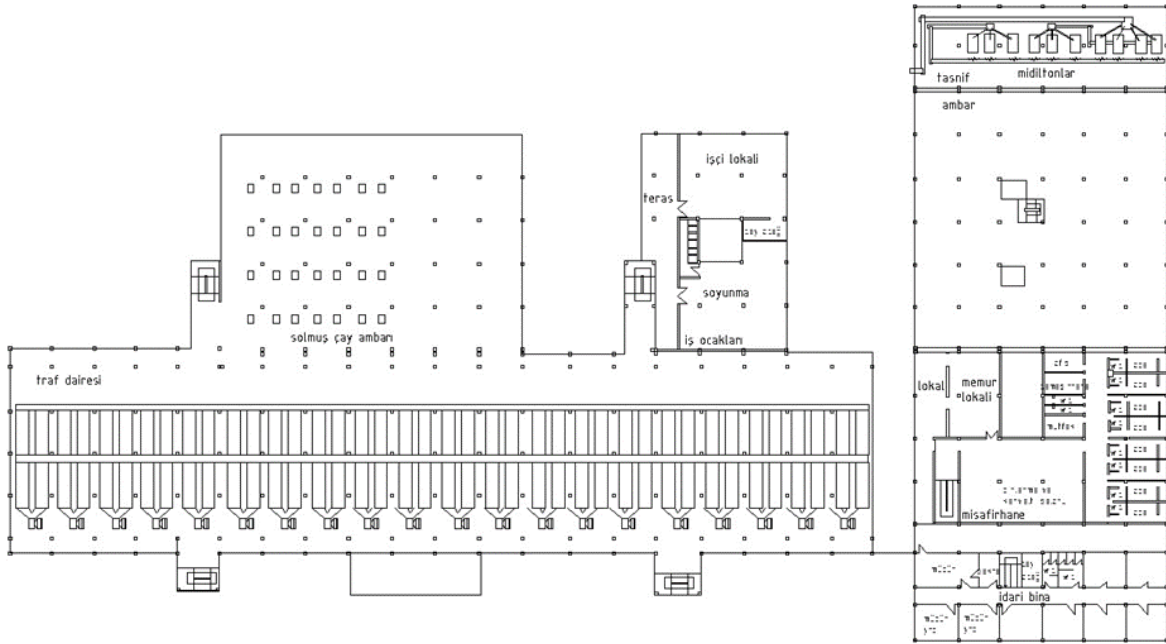
Çay fabrikalarındaki mekân organizasyonu bu işlem sırasına göre oluşmaktadır. Bu sebeple plan biçimleri de birbirine benzemektedir. Hatta Melyat ve Çamlı Çay Fabrikası birebir aynı plana sahiptirler. Dikdörtgen şeklinde biçimlenen fabrika yapıları, parçalı bir yapıya sahiptir ve benzer mimari özellikler göstermektedir. Fabrikalarda makina ve araçların dizilişi, makinaların birbiri ile ilişkili konumları, kaplayacakları alanlar, ham madde geliş ve istif yerleri ile ambarlar yapının ölçeğinin belirlenmesinde etkilidir (**Şekil 9a ve 9b, 10a ve 10b**). Çay üretiminin kapasitesi, gelecek planlamadaki miktar artışı da yapının büyüklüğünü belirlemektedir. Ham madde ve ürün depolamaları fabrika içerisinde önemli yer tutmaktadır. Genellikle dikdörtgen şeklinde biçimlenen fabrika yapılarının her iki kenarında ambar bölümleri yer almaktadır. Ambarlar, çayın hammadde olarak fabrikaya girişinde ve son ürün olarak fabrikadan çıkışında depolandığı alanlardır. Tesisat ve elektrik mühendislerinin katkılarıyla fabrikaların en önemli birimlerinden biri de enerji tesisleridir (kazan dairesi ve trafo gibi). Kazan dairesi fırınlama ve kurutma bölümlerine yakın konumlarda yer almaktadır.

Şekil 8. Arhavi Çay Fabrikası işlev dağılımı (Yazar Arşivi, 2022).

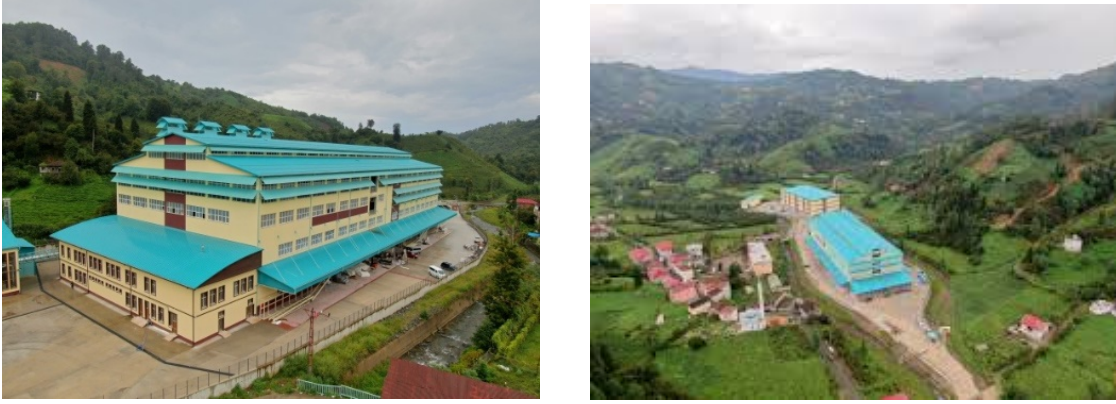

a

b

Şekil 9. (a) Günümüzde yıkılmış olan ilk çay fabrikası (Rize Zihni Derin Çay Fabrikası) zemin kat planı **(b)** birinci kat planı (ÇAYKUR Genel Müdürlüğü Arşivi, 2023) (Çizimler yazarlar tarafından yeniden düzenlenmiştir).

Şekil 11. Fındıklı Çay Fabrikası (URL 5).

1960'lı yıllarda inşa edilmeye başlanan fabrikaların yapım sistemi betonarme karkas sistemlerdir (**Şekil 9a ve 9b, 10a ve 10b**). Geniş açıklıklı üretim mekânları, dönemin koşullarında 25/25 cm boyutlarında betonarme kolonlar ile inşa edilmiştir. Örtü sisteminde betonarme kırma çatı kullanılmıştır. Başlangıçta çatılar kalıp beton tekniği ile yapılmış, 1980 sonrası çelik konstrüksiyonlu çatılar yaygınlaşmıştır. Beton çatılar, Karadeniz'in yağmurlu iklimi dikkate alınarak kırma çatı şeklinde uygulanmıştır. Çay fabrikalarının üretim mekânlarında kolonlar 4,5-6,5 metre arasında değişen açıklıklarla yerleştirilmiştir. Makinelerin yerleştirilmesi kolon düzeni dikkate alınarak yapılmıştır. Zaman içerisinde çeliğin kullanılması ile daha büyük mekânların kolonsuz yapılması mümkün olmuştur. Bu süreçte dünyada yeni yapım teknikleri ve planlama metotları gelişmiş olmasına rağmen, geç ve pahalı olduğu düşünüldüğü için, çay fabrikalarında yeni sistemlerin kullanılmasında çok ileri adımlar atmak mümkün olmamıştır. 2000'li yıllara kadar fabrika yapılarının temel uygulamaları, arazi yapısına uygun olarak, tekil (münferit) ve sürekli (mütemadi) temel şeklindedir. Yeni fabrika yapılarında radyal temel uygulamalar yapılmaktadır. Özellikle 2007'de revize edilen en son deprem yönetmeliği ile temel sistemleri, taşıyıcı sistemde 25 cm x25 cm uygulanan kolon çapları, donatı miktarı ve niteliği gibi taşıyıcı sistemi etkileyen konularda değişiklikler olmuştur.

Çay fabrikaları üretim yapılarında çoğunlukla bant pencereler ve büyük boyutlu kapı ve pencereler kullanılmıştır. Üretim bölümünde sürekli doğal havalandırma sağlamak amacıyla, pencere boşluklarının yer yer ince dokulu tel kafeslerle kapatıldığı görülmektedir. Yapıların cephe düzeni boşluklu bir yapıya sahiptir. Çay fabrikalarının eskimiş görüntülerini gidermek için zaman zaman cepheleri boyanmıştır. Fakat yoğun yağışların görüldüğü Karadeniz Bölgesinde nem oranının fazla olması sebebiyle cephelerde ve yapı elemanlarında kirlenme, yosunlaşma, aşınma, korozyon, parça kaybı, kopma gibi hasarlar görülmektedir (**Şekil 12**).

Şekil 12. Hasar görmüş kolon ve güçlendirilmiş kolon örnekleri, Arhavi Çay Fabrikası (Yazar Arşivi, 2022).

Bunlara ek olarak dönemsel gereksinimler, ihtiyaçlar ve kapasite artışıyla birlikte yapılarda işlev değişiklikleri yapılmaktadır. Üretim yapılarındaki gelişmeler çoğunlukla makine ve teçhizat ile kapasite artırımı şeklindedir. Kıvırma ünitelerinin, soldurma ve fermantasyon tünellerinin, fırınların sayısının artırılması gibi kapasite artışına yönelik değişiklikler yapıya ilişkin düzenlemeler gerektirmektedir. Bu durumda bazen ek binalar inşa edilmekte ya da mevcut fabrika binasına zarar verebilmekte; yapılarda işlev dönüşümleri, duvarların kırılması, yıkılması gibi işlemler gerektirmektedir. Çay fabrikalarının çoğunluğu oldukça eski yapılar olduğu için, çoğunluğu benzer yenileme süreçlerinden geçmiş ve geçmektedir. Fabrikalardaki yenileme süreçlerinde yeni fırınlama teknikleriyle beraber geleneksel ocaklar ve bacalar işlevini yitirmiştir. Geleneksel tuğla örgüleri ile inşa edilmiş ocaklar ya tamamen yıkılmış ya da Arhavi Çay fabrikasında olduğu gibi işlevsiz olarak korunmaktadır.

Endüstri Mirası ve Endüstri Yapısı Olarak Çay Fabrikalarının Miras Değeri

Endüstri alanları ve yapıları, üretimi gerçekleştiren mekanik donanımları ve içinde yer aldıkları strüktürlerle birlikte, bir ülkenin sosyo-ekonomik geçmişinin önemli göstergeleridir (Cengizkan, 2006). Endüstri mirasının mimarlık ile olan bağlantısı, günümüze aktarılmış olan endüstri yapılarının, süreçlerinin ve her türlü bilginin yeni nesillere ulaşmasını sağlayan, bu mirasa ilişkin farkındalığı arttırmaya yönelik girişimlerdir. “Endüstri mirası” ifadesi ile alakalı ilk akla gelen alan ise geçmişte endüstriye yönelik olarak gerçekleştirilen yapıların günümüze aktarımı ve değerlendirilmesidir. Konuyu tanımlamak için 1950’lerden beri kullanılan ve zamanla yaygınlaşan “endüstri arkeolojisi” terimi içeriğinde yapılan girişimler zaman içerisinde örgütlenmekte, eğitim programlarını kapsamakta ve kendi yayınlarını da çıkararak etkili hale gelmektedir. Diğer taraftan ise uluslararası kuruluş olarak “Uluslararası Endüstri Miras Komitesi”nin (TICCIH) kurulması, gelişmeleri yön verecek önemli bir girişim olarak kayıtlara geçmiştir (Saner, 2012). Nizhny Tagil Tüzüğü’ne göre; “sanayi mirası, sanayi kültürünün tarihsel, teknolojik, sosyal, mimari veya bilimsel değere sahip kalıntılarında oluşur. Bu kalıntılar ise binalar ve makineler, atölyeler, imalathaneler ve fabrikalar, madenler ile işleme ve arıtma sa-

haları, ambarlar ve depolar, enerji üretilen, iletilen ve kullanılan yerler, ulaştırma ve tüm altyapısı, ayrıca sanayiyle ilgili barınma, ibadet etme veya öğretim gibi sosyal faaliyetler için kullanılan yerler” olarak tanımlanmaktadır (Nizhny Tagil Charter 2003). 2000 yılında ICOMOS (International Council on Monuments and Sites) ve TICCIH (The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage) arasındaki iş birliği anlaşmasının sonucu olarak TICCIH, ICOMOS’un bu alandaki uzman komitesi durumuna gelmiştir. Sonrasında endüstri mirası konusunda uluslararası standartlar belirlenmesini amaçlayan Venedik Tüzüğü ile uyumlu olması üzerinde durulan The Nizhny Tagil Tüzüğü (2003) söz konusu gelişmenin en önemli dayanağını oluşturmuştur (Alphan, 2012; Tanyeli, 2000; Saner, 2012).

2003 yılında, TICCIH örgütünün “Nizhny Tagil Endüstriyel Miras Tüzüğü”nde, endüstriyel mirasın değeri ve kazanımlarına vurgu yapılmıştır. Tüzüğe göre; endüstriyel miras yapıları ve çevresi modern yaşamın gereklerindedir ve geçmiş izlerin günümüz işlevleri ile yeniden oluşturularak kent yaşamına katılması sağlanmalıdır (Saner, 2012). Cengizkan’a göre ise endüstri yapılarının korunması paradoksal bir durumdur. Çünkü bu yapılar genel olarak pragmatik sebeplerle, pratik ve işlevsel kullanıma yönelik olarak inşa edilirler. Bundan dolayı genellikle kent bağlamında ve yapısal olarak sembolik bir anlamı yoktur. Fakat sanayi toplumlarının kolektif belleğinde, endüstriyel gelişmelerin kanıtı olarak yer alırlar: “Gelişme değeri” kavramı, tüm bu katmanlaşmış yaşama kalıplarının, yaşamın her alanında mekânsal izlerle birlikte bütün olarak korunmasına yönelik bir değeri işaret eder (Cengizkan, 2006). Endüstriyel yapılar, teknolojik gelişmenin yanı sıra toplumsal yapı ve kent yaşamında birçok önemli değişime olanak sağlamış; miras yapısı kavramına toplumsal, ekonomik ve teknolojik olarak çok boyutlu bir bakış açısı getirmiştir. Kentlerin kimlikleri, kültürel birikimleri, gelişmeleri ve kolektif hafızaları için sanayi yapılarının, Endüstri devrimi gibi bir dönemin anıtları olarak yaşatılması oldukça önemlidir. İlhan’a göre, kolektif belleğin inşası, birikimden çok aktarımla meydana gelmektedir. Kolektif belleğin oluşumu, unutulması ve yeniden hatırlanmasına, kolektif belleğin yaşam döngüsü ile ilişkilidir. Belleğin kolektif özelliği, belleğin içeriklerine konu olan her şeyin toplumsal bir biçimde üretilen, sonraki kuşaklara aktarılan ve devam ettirilen, olduğu gibi korunan ya da yeri geldiğinde dönüştürülen bir kültürel miras değeridir (İlhan, 2018; Gür, 2020).

Mekânların yarattığı etkileşimler, toplumsal olayların yaşandığı mekânlar zaman içinde, kendiliğinden toplumsal hafıza oluşturmaktadır. Kuşaktan kuşağa deneyimlenen mekânın bellekte yeri daha da kuvvetli olacaktır. Bu çerçevede çay fabrikaları, babadan oğula, dededen toruna çalışılmış; nesilden nesle deneyimlerin ve hikâyelerin aktarıldığı yapılar olmuştur. Çay fabrikaları Doğu Karadeniz’de büyük umutları yeşerten, farklı ölçekte yapıların olduğu, çalışanlarına barınma ve sosyal olanaklar sunan bir yerleşme kompleksi olarak toplumsal bellekteki yerini almıştır. Çay fabrikası çalışanları fabrikanın sadece çalışılan bir işyeri değil, yaşam alanı olduğunu ifade etmektedir. Arhavi Çay Fabrikası’ndan emekli Sonnur Hanım; “...Eskiden teknoloji böyle değildi her şeyin kaydını elle tutardık. Bütün işleri yazılı olarak yapardık. Ayın belli günleri çok yoğun olurdu. Çok geç çıkar ve çok yorulurduk. İşten çıkınca sahil kenarındaki lokale (sosyal tesis) giderdik. Çaylarımız gelir, denize karşı çayımızı içince bütün yorgunluğumuz giderdi. Çok güzel günlerdi.” ifadeleriyle fabrika yerleşkesi içinde çok uzağa gitmeden, bir miktar dinlenip evine gidişini anlatırken çalıştığı işyerinin sağladığı sosyal mekândan gururla bahsetmektedir. Eşi fabrikadan emekli Hayriye Hanım ise fabrikanın sağladığı sosyal mekânların küçük bir yerleşme için büyük fırsatlar olduğundan bahsederken geçmişi bugün gibi hatırladığını ifade etmiştir. Hayriye Hanım; “... Arhavi’de düzgün bir yer yokken, biz müzisyenlerle sos-

yal tesiste yılbaşı kutlamaları yapardık. Yine aynı yerde nişan, kına kutlamaları organize ederdik. Hep birlikte, herkes bir işin ucundan tutardı” şeklindeki ifadesinde, geçmişte birlikte dayanışarak yapılan işlerin, yardımlaşma ile sağlanan birlikteliklerin artık günümüzde olmadığını anlatırken hüzünlüydü. Belleğindeki dostlukları Fabrika yerleşkesiyle birlikte hatırlamaktadır. İnşaat Mühendisi Osman Bey; “... Fabrika'nın ilçede inşa edildiği dönemde Arhavi'de betonarme yapı hemen hemen bulunmamaktaydı.” derken fabrika yapısını bölge için büyük bir gelişmişlik olarak görmektedir. Görüşme yapılan kişiler ayrıca o dönemde fabrika lojmanlarının gömme dolapları, geniş ve ferah balkonları ile oldukça modern yapılar olduğundan bahsetmektedir (Eminağaoğlu, Şahin 2023). Ardeşen Çay Fabrikası çalışanı Yusuf Akgeç, “... Uzun yıllar ÇAYKUR'da çalışan ağabeylerimiz bizi güzel yetiştirdi. Burası okul gibi 'aile birliği' gibi demek daha doğru. Ailemizden çok burada zaman geçiriyoruz” ifadesiyle fabrikayı eğitim yuvası ve aile ortamı olarak görmektedir. Arslan Özkanca, çay fabrikalarının ekonomik yönden katkılarını anlatırken “... Karadeniz Bölgesinde biraz bolluk varsa bu çayın sayesinde olmuştur.” şeklinde ifadelerini kullanmaktadır. “... Burada çalışmaya başladıktan sonra değerini daha iyi anladım. Bu aileye katıldığım için çok memnunuz. İşinizi severek yapınca daha çok keyif alıyorsunuz. Bu arada işlediğimiz çay, bizim çayımız, yani anneannelerimizin, teyzelerimizin, halalarımızın topladığı çay kilit noktamız çay. Çay olmadan geçinemeyiz” ifadesiyle Sadık Dedecan nesilden nesle aktarılan çay üretim kültürünün önemini vurgulamaktadır (ÇAYKUR Çaylık Dergisi, 2017).

Cumhuriyet ile başlayan modernleşme hareketlerinin Anadolu'daki önemli adımlarından biri olarak görülen fabrikaların kurulması, bölge halkı tarafından gelişmişlik olarak görülmekte, devletin varlığını Anadolu'da hissetmek halka güç vermektedir. Sanayi Devrimi'nin Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki sürecini ve çok boyutlu içeriğini barındıran çay fabrikaları Ülke ve Bölge için miras değeri olan önemli yapılarıdır.

Sonuç ve Değerlendirme

Çay fabrikaları zamanın getirdiği yıpranmalardan etkilenen, birçoğunda sosyal tesisleri atıl olan, gelişen makine teknolojileri ile geliştirilen, zaman zaman yapıya eklemeler yapılarak kapasitenin artırımına gidilen, günümüzde hala işlevini sürdüren endüstri yapılarıdır. Henüz kullanılması ve işlevini sürdürmesi sebebiyle yapılar mevcudiyetini korumaktadır. Bunun yanında yeni Fabrikalar da inşa edilmektedir. Gelişen teknolojilere ve kapasite artışlarının uyum sağlayabilmesi için yeni yapılan çay fabrikalarının mekân ve mekân organizasyonu tasarımında bölünebilen, büyütülebilen esnek tasarım kriterleri dikkate alınması gerekmektedir. Yapıları simgeleyen bacasının veya geleneksel tekniklerle inşa edilen (ocak bölümleri gibi) bölümlerinin korunması toplum hafızası açısından önemlidir. Yerleşim alanları içerisinde oldukça geniş yüzeyler kaplayan ve etkin görüntüleri olan çay fabrikalarının yıpranmış ve bakımsız görüntülerinin giderilmesi kent estetiği açısından önemlidir. Yapıların rengi ve dokusu bölgenin doğal güzellikleri ile uyum gösteren bir anlayış ile profesyonel olarak değerlendirilmelidir.

Geçmişte yerleşim dışında veya çeperlerinde yer alan fabrika yapıları, zamanla büyüyen yerleşim sınırları ile birlikte merkezlerde kaldığı için yer değiştirmekte, çoğu kamu arazisi olan fabrikalar ve alanları yeni kamu hizmetlerine tahsis edilmekte, terk edilen yapılar yıkılarak yerine yeni yapılar yapılmaktadır. Bu yapıların endüstri mirası olma statüsüne erişmek için âtil olması beklenmemelidir. Söz konusu yapılar kültürel, toplumsal, ekonomik katkılarını nesillerdir aktarmaktadır. Bu bağlamda, bir neslin kendinden sonraki nesle bıraktıkları anlamına gelen

“miras” kavramını karşılamaktadır. Aidiyet duygumuzu, tarihimizi ve kimliğimizi, geçmiş, günümüz ve geleceğe ilişkin bağımızı temsil eden bir kültürel miras değeri olarak önemli bir potansiyele sahiptir. Çay fabrikaları endüstri mirası kapsamında değerlendirilmeli; gelişimi, değişimi, yenilenmesi veya yeniden kullanılması bu kapsamda ele alınması gerekmektedir.

Sanayi yapılarının korunması zor olabilir. Bunun temel nedeni, bu tür mirasın herkes tarafından, özellikle de değerini çoğu zaman göremeyen yerel halk tarafından korunmaya değer görülmemesidir. Diğer sorunlar arasında terk edilen veya taşınan sanayi alanların devasa boyutları, bunların benzersiz altyapıları ve işlevleri ile endüstriyel faaliyetlerle bağlantılı kirlilik ve arazi bozulması sayılabilir. Kültürel mirası korumanın en belirgin yolu onu koruma otoritelerinin koruması altına almaktır. Ancak sayıları fazla olan çay fabrikaları söz konusu olduğunda bu tür bir koruma yalnızca en değerli ve seçkin yapıları kapsayabilir. Tarihi önemi olan, çevresine toplumsal ve fiziksel olarak katkı sunmuş fabrikaların bu kapsamda düşünülmesi bölgesel ve toplumsal kimliğin sürdürülmesi açısından önemlidir. Bu bağlamda İlk çay fabrikası olan Zihni Derin Çay Fabrikası'nın tamamen yok olması çok büyük bir kayıp olmuştur.

Yeniden canlandırma aynı zamanda belirli bir alanın sosyal ve ekonomik açıdan iyileştirilmesini amaçlayan planlı eylemlerin bir sonucu olarak, sanayi sonrası alanların korunmasında da önemli bir rol oynamaktadır. Kentsel mekânın analizi kentin işlevsel, mekânsal, altyapısal, sosyal ve çevresel yapısında kapsamlı değişiklikleri içeren karmaşık, uzun süreli ve disiplinler arası bir süreçtir.

KAYNAKÇA

- Alpan, A. (2012). Eski Sanayi Alanlarının Yazındaki Yerine Ve Endüstri Arkeolojisinin Tarihçesine Kısa Bir Bakış. Planlama, 52, 21-28.
- Bancı, S. (2006). Şeker Şirketi Ve Ankara Şeker Fabrikası Yerleşkesi. TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi yayını, Dosya: Endüstri Mirası, 36-46.
- Cengizkan, N. (2006). Endüstri yapılarında yeniden işlevlendirme: 'İş'i biten endüstri yapıları ne 'İş'e yarar? Dosya 03: Endüstri Mirası, 45, 9-13.
- ÇAYKUR (2016). Çay sektörü Raporu, Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü, Erişim Tarihi: 20.12.2023. <https://www.caykur.gov.tr/CMS/Design/Sources/Dosya/Yayinlar/142.pdf>
- ÇAYKUR (2017). Çalışanlarının Gözünden Ardeşen Çay Fabrikası. ÇAYKUR Çaylık Dergisi, Sayı:54, 21. Erişim Tarihi: 13.01.2024. <https://www.caykur.gov.tr/Pages/Yayinlar/Caylik.aspx>
- ÇAYKUR (2017). Çalışanlarımızın Gözünden Işıklı Çay Fabrikası. ÇAYKUR Çaylık Dergisi, Sayı:48, 21. Erişim Tarihi: 13.01.2024. <https://www.caykur.gov.tr/Pages/Yayinlar/Caylik.aspx>
- ÇAYKUR (2017). Çalışanlarımızın Gözünden Hayrat Çay Fabrikası. ÇAYKUR Çaylık Dergisi, Sayı:50, 25. Erişim Tarihi: 13.01.2024. <https://www.caykur.gov.tr/Pages/Yayinlar/Caylik.aspx>
- Dağçay (2023). Yaş Çayın Üretim Aşamaları. Erişim Tarihi: 25.12.2023. <https://www.dagcay.com.tr>

- Eminağaoğlu, Z. Ve Yurttaş Şahin, C. (2023). 4. Turizmde Mimarlık ve Kültürel Miras Kongresi (12-14 Ekim 2023). Karabük: Karabük Üniversitesi Yayınları, 15-16.
- Falser, M. (2001). Is Industrial Heritage Under-Represented on the World Heritage List, Global Strategy Studies Industrial Heritage Analysis World Heritage List and Tentative List. UNESCO World Heritage Centre, Asia-Pacific Region, Minja Yang.
- Gür, D. (2020). Yakın Dönem Endüstri Mirasının Korunması: Doğu Sanayi Sitesi Örneği, Betonart, sayı: 65, 70-77.
- İlhan, M. E. (2018). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Toplumsal Belleğin Mukavemeti, Hatırlama, Kültür ve Tarih Açısından Girit. Mediterranean Journal of Humanities. 8/1, 227-235.
- Kuzucu, K. (2003). Türkiye'de Çaycılığın Tarihi Gelişimi. Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi (8), 75.
- Özçağlar, A. (2017). "Doğu Karadeniz Bölgesi" ders notları. Erişim Tarihi: 25.11.2023 http://geography.humanity.ankara.edu.tr/wp-content/uploads/sites/277/2016/11/Dogu_Karadeniz_Bolgesi.pdf
- Peri, B. (2006). Cumhuriyet Dönemi Endüstri Yapıları ve Yerleşkeleri Kayseri ve Nazilli Sümerbank Fabrikaları. TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi yayını, Dosya: Endüstri Mirası, 24-26.
- Saner, M. (2012). Endüstri Mirası: Kavramlar, Kurumlar ve Türkiye'deki Yaklaşımlar. Planlama Dergisi, 1(2), 53-66.
- Tanyeli, G. (2000). Endüstri arkeolojisi yapılarının korunması ve yeniden işlevlendirilmesi. Dömus M, Aralık-Ocak, 50- 51.
- TUİK, 2023. Tuik.gov.tr Erişim Tarihi: 25.12.2023
- Toprak, Z. (2019). Türkiye'nin Ekonomik Gelişimi 1923-2018. Ankara: Pegem Akademi.
- URL 1, (2023). <https://www.tuik.gov.tr/> Erişim Tarihi: 15.12.2023.
- URL 2, (2024). <https://www.mavirize.com> Erişim Tarihi: 31.01.2024.
- URL 3, (2024). <https://100sene100nesne.com>, 2024Erişim Tarihi: 31.01.2024.
- URL 4, (2023). https://acikders.ankara.edu.tr/pluginfile.php/109703/mod_resource/content/1/Hafta%206.pdf Erişim Tarihi: 15.12.2023.
- URL 5, (2024). <https://rmselektronik.com/project/caykur-sumer-koyu-cay-fabrikasi/> Erişim Tarihi: 14.06.2024.
- Üstün, Ç., & Demirci, N. (2013). Çay Bitkisinin (Camellia Sınensis L.) Tarihsel Gelişimi ve Tıbbi Açından Değerlendirilmesi. Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi, 3(3), 5-12.

EXTENDED ABSTRACT

Industrial structures and areas that entered our lives with the industrial revolution affected not only local economies but also the daily experiences of urban life through new production routines. In the first years of the Republic, the solutions to industrialization were achieved by adopting statism economically and politically. Industrialization started in the Eastern

Black Sea Region with the first tea factory opened in Rize in 1946; development spread to Anatolia. The modernization process in the early Republic period included the reconstruction of the physical environment as well as economic development in the country.

In this study, tea factories located in the Eastern Black Sea Region, which have never been discussed in terms of architecture before, were examined. Current studies generally focus on agriculture and economy. Tea factories spread over a wide geography in the Eastern Black Sea Region have an important value for the Turkish economy. Tea factories in the Eastern Black Sea Region are active structures that have influenced the social, economic and physical settlement structure and are identified with the region. In this article, the architectural features of tea factories and their importance and heritage value in terms of the Eastern Black Sea Region are evaluated. With this study, tea factories, which are important industrial structures for the Eastern Black Sea Region, are included in the architectural literature; It is also aimed to evaluate its importance and heritage value.

As in all industrial buildings, one of the important issues affecting the functional quality and therefore production success of tea factories is architectural approaches. Architectural solutions specific to the production activities of each factory are produced. In terms of determining the spatial organization of the building, it is necessary to recognize the production method and flow charts in the factory, as well as the characteristics of the materials and equipment in these charts. The general sequence of processes that begins with the tea entering the factory is withering, rolling, fermentation (oxidation), drying, classification and packaging. The space organization in tea factories is formed according to this order of operations. The arrangement of machines and vehicles in factories, the relative positions of the machines, the areas they will cover, raw material arrival and stacking locations, and warehouses are effective in determining the scale of the building.

Tea factories production buildings are built on one or two floors. The construction system of the factories, which started to be built in the 1960s, is reinforced concrete carcass systems. Wide-span production spaces were built with 25/25 cm sized reinforced concrete columns under the conditions of the period. Reinforced concrete hipped roof was used in the covering system. Initially, roofs were made with molded concrete technique, but after 1980, steel construction roofs became widespread. Concrete roofs were applied as hipped roofs, taking into account the rainy climate of the Black Sea region. In the production areas of tea factories, columns are placed with spans varying between 4.5-6.5 meters. The placement of the machines was made taking into account the girth layout. Over time, with the use of steel, it has become possible to build larger spaces without columns. Band windows and large-sized doors and windows were mostly used in tea factory production structures. In order to provide continuous natural ventilation in the production area, it can be seen that the window openings are sometimes covered with fine-textured wire cages. The facade layout of the buildings has a hollow structure. The facades of tea factories have been painted from time to time to eliminate their outdated appearance.

Industrial areas and structures, together with the mechanical equipment that carries out production and the structures they are located in, are important indicators of a country's socio-economic history. Industrial buildings have enabled many important changes in social structure and urban life, as well as technological development; It has brought a multi-dimensi-

onal perspective to the concept of heritage structure in terms of social, economic and technological aspects. Tea factories should not be expected to be idle in order to reach industrial heritage status. These structures have been transferring their cultural, social and economic contributions for generations. In this context, it meets the concept of "heritage", which means what one generation leaves to the next generation. It has an important potential as a cultural heritage value that represents our sense of belonging, our history and identity, our connection to the past, present and future. Tea factories should be evaluated within the scope of industrial heritage; development, change, renewal or reuse should be considered in this context.

MÜŞİR DELİ FUAD PAŞA'NIN PETERSBURG FEVKALÂDE ELÇİLİĞİ (1894)

Ahmet YADİ*

ÖZ

Müşir Fuad Paşa, II. Abdülhamid döneminde birkaç kez Rus İmparatoru'na fevkalâde elçi olarak gönderilmiştir. Dostane ilişkileri geliştirmek için yapılan bu görevlendirmelerde Fuad Paşa Osmanlı Devleti adına iyi hizmetlerde bulunmuştur. Bu iyi hizmetleri ve Rus hanedan üyeleriyle tanışıklığı 1894 yılındaki Petersburg fevkalâde elçiliği görevinin kendisine verilmesinde önemli rol oynamıştır. Petersburg fevkalâde elçiliğinin amacı tahta yeni çıkan Rus İmparatoru II. Nikola'nın cülus ve izdivacını tebrik etmektir. Diğer bir görevi ise Ermeni meselesi ile ilgili Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne yardım etmesini sağlamaktır. Bu doğrultuda İstanbul'dan Petersburg'a giden Müşir Fuad Paşa, İmparator'a name-i hümayun ve nişanları takdim ettikten sonra birtakım görüşmeler gerçekleştirmiştir. Görüşmelerin temel konusu Ermeni meselesi olup, Rus devlet erkanının bu konudaki fikirlerini öğrenmeye çalışmıştır. Aynı zamanda bu meselede Osmanlı Devleti'nin haklılığını savunarak İngiltere'nin faaliyetlerine karşı Rusya'dan destek istemiştir. Kendisine verilen görevi yerine getiren Müşir Fuad Paşa sefaret heyetiyle İstanbul'a dönmüştür. Döndükten sonra bu göreviyle ilgili bir sefaretname hazırlayarak Sultan II. Abdülhamid'e takdim etmiştir. Bu çalışmada Müşir Fuad Paşa'nın 1894 yılındaki Petersburg fevkalâde elçiliği sürecinde yapmış olduğu faaliyetler ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Rusya, Müşir Fuad Paşa, Diplomasi.

EXTRAORDINARY AMBASSADORSHIP OF MUSHIR DELI FUAD PASHA TO PETERSBURG (1894)

ABSTRACT

Mushir Fuad Pasha was sent as an extraordinary envoy to the Russian Emperor several times during the reign of Abdulhamid II. Fuad Pasha performed good services on behalf of the Ottoman Empire in these assignments made to improve friendly relations. These good services and his acquaintance with the members of the Russian dynasty played an important role in the appointment of him as the extraordinary ambassador to Petersburg in 1894. The purpose of the extraordinary embassy in St. Petersburg was to congratulate the newly crowned Russian Emperor Nicholas II on his accession and marriage. Another task was to ensure Russia's assistance to the Ottoman Empire regarding the Armenian issue. Accordingly, Mushir Fuad Pasha travelled from Istanbul to Petersburg and after presenting the Emperor with the name-i hümayun and insignia, he held a number of meetings. The main subject of the talks was the Armenian issue and he tried to learn the opinions of the Russian statesmen on this issue. At the same time, he defended the rightfulness of the Ottoman Empire in this matter and asked for Russia's support against the activities of England. Mushir Fuad Pasha, who fulfilled the task assigned to him completely, returned to Istanbul with the delegation of the embassy. After his return, he prepared an embassy report about this mission and presented it to Sultan Abdulhamid II. In this study, the activities of Mushir Fuad Pasha during his extraordinary embassy to Petersburg in 1894 are discussed.

Keywords: Ottoman Empire, Russia, Mushir Fuad Pasha, Diplomacy.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 11.05.2024; Yayına Kabul Tarihi: 24.06.2024

* Dr. Öğr. Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Çarşamba İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, email: ahmetyadi87@gmail.com ORCID: 0000-0002-0405-3535.

Giriş

Osmanlı Devleti, yabancı devletlerin İstanbul'da daimî elçi bulundurmasına karşın bu sisteme çok geç geçmiştir. Bâbiâli, tek taraflı ve geçici diplomasi yöntemi olan *ad hoc* yöntemini uzun yıllar kullanmıştır. Bu yöntemle elçiler, belli bir amacı gerçekleştirmek için geçici süreyle görevlendirilirdi. Verilen görevi yerine getirdiklerinde ülkelerine dönerlerdi. Osmanlı Devleti daimî elçilikler açılana kadar geçici olarak vazifelendirilen fevkalâde elçiler vasıtasıyla diplomatik faaliyetlerini yürütmüştür (Hüner, 2010, s. 13; Topaktaş, 2015, s. 9-10). Nitekim Osmanlı devlet adamlarının diplomasinin ve daimî elçiliklerin önemini anlamasıyla birlikte yabancı devletlerde diplomatik temsilcilikler açma yoluna gidildi. İlk daimî elçilikler III. Selim döneminde Londra, Paris, Berlin ve Viyana'da açıldı. Açılan bu elçilikler kısa bir süre kesintinin ardından II. Mahmud döneminde atılan adımlarla tekrar açıldı (Kuran, 1999, s. 55-46; Yadi, 2023, s. 95). Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde ise diplomatik temsilcilik ağı giderek geniş bir yelpazeye ulaşmıştır.

Gerek Osmanlı Devleti ve gerekse diğer ülkelerin daimî elçi bulundurdıkları ülkelere aynı zamanda fevkalâde elçilik adı altında bazı görevleri yerine getirmek için kişiler görevlendirdiği bilinmektedir (Cevrioğlu, 2022, s. 531; Elçi, 2019, s. 26). Milletlerarası protokole göre cülus tebriki, antlaşma tasdiki gibi durumlarda fevkalâde elçiler, huduttan diğer devlet topraklarına girdiği andan itibaren o devletin misafiri kabul edilirdi. Kendisi ve maiyetinin her türlü ihtiyacı o devlet tarafından karşılanırdı. Osmanlılar da bu kaideye uyarak elçinin ağırlanması hususuna büyük dikkat ve itina gösterirdi (Kütükoğlu, 1989, s. 199). 18. yüzyılda İstanbul'a antlaşma tasdiki veya yenilenmesi, cülus tebriki gibi fevkalâde elçilerin gönderildiği kayıtlardan anlaşılmaktadır (Karateke, 2012, s. 214). Osmanlı Devleti de daimî elçiliklerin yanında özel durumlarda fevkalâde elçilik statüsüyle bazı devletlere önemli devlet adamlarını göndermiştir.

19. yüzyılda fevkalâde elçilik gönderilen devletlerden biri Rusya'ydı. Özellikle II. Abdülhamid döneminde fevkalâde elçilik göreviyle Rus İmparatoru'na gönderilen devlet adamları olmuştur. Bu durum daha çok Rus İmparatoru'nun Livadya'ya gelmesiyle hoşâmedî için gönderilen heyetlerden oluşmaktaydı. Amaç, İmparator'a hoş geldiniz demenin yanında iki devlet arasındaki dostane ilişkilerin devamına yönelik münasebetleri geliştirmektir (Tahsin Paşa, 2021, s. 109; Aydın, 1989-1992, s. 321-322). Nitekim II. Abdülhamid döneminde 1879'da Livadya'ya fevkalâde elçilik heyetinin gönderilmesinin ardından 1886'da Edhem Paşa, 1891'de Fuad Paşa, 1900'de Turhan Paşa ve 1902'de yine Turhan Paşa hoşâmedî için olağanüstü sefir olarak görevlendirilmişlerdir. Ayrıca 1888'de Fuad Paşa'nın Sivastopol'e fevkalâde elçi olarak gittiği de bilinmektedir (Aydın, 1989-1992, s. 324; Topaktaş, 2017, s. 242-243). Osmanlı Devleti'nin bu gibi heyetleri göndermesinin ana sebebi Rusya ile dostluk ilişkilerini sürdürmek ve uluslararası konularda görüş alışverişinde bulunmaktır. Bu doğrultuda elçilik heyeti, devlet yetkilileriyle yaptıkları görüşmelerde gündemde olan konuları istişare etmişlerdir (Topaktaş, 2017, s. 243).

Bu çalışma Müşir Fuad Paşa'nın 1894 yılında Petersburg fevkalâde elçiliğini konu edinmektedir. Dolayısıyla Petersburg fevkalâde elçiliğini ortaya çıkaran ve elçilik görevinin Fuad Paşa'ya verilmesinin arkasında yatan sebepler, elçilik heyetinden beklenenler ve istenilen görevlerin yerine getirilip getirilmediği gibi konular ortaya konulmaya çalışılmıştır. Tüm bunlar konuyla alakalı Osmanlı Arşiv vesikaları incelenerek ele alınmıştır. Ayrıca Müşir Fuad Paşa'nın Petersburg fevkalâde elçiliği ile ilgili kaleme aldığı sefaretnamesine de çalışmada yer verilmiştir. Bu sefaretname süreci anlatması ve bazı konular hakkında Fuad Paşa'nın görüşlerini içermesi açısından önemlidir.

Müşir Deli Fuad Paşa Kimdir?

II. Abdülhamid ve Meşrutiyet dönemlerinin önemli devlet adamlarından olan Fuad Paşa, aslen Kafkasya kökenli olan ve İncirköylü olarak bilinen Refet Hasan Paşa'nın oğludur. 1835 yılında İstanbul'da dünyaya geldi (Öztuna, 2005, s. 635-636). Kendisiyle ilgili bilgi veren birçok kaynak İstanbul'da doğduğunu belirtse de bazı kaynaklarda Kahire'de doğduğuna dair bilgiler bulunmaktadır (Haber, 1937, s. 8; Özbilgen, 2008, s. 466). Bilinen bir gerçek var ki o da Fuad Paşa'nın babasının görevi gereği Mısır'da bulunduğu. Küçük yaşlarda Mısır'da bulunan Fuad Paşa, burada askeri okulda eğitim aldı. Eğitimini bitirdikten sonra Mısır ordusunda görev aldığı ve Abbasiye Akademisinde de dersler verdiği bilinmektedir (Dadyan, 2013, s. 22).

Mısır'da albaylık rütbesine kadar yükseldikten sonra 1869'da İstanbul'a geldi. Kerkük, Yanya, İşkodra'da askeri görevlerde bulunduktan sonra 1876'da Karadağ Muharebesi'ne katıldı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda da yararlılık gösteren Fuad Paşa, Elena Meydan Muharebesi'ni kazandı (Öztuna, 2005, s. 635-636; Dadyan, 2013, s. 22). Bu başarısından dolayı kendisi *Elena Kahramanı* olarak anıldı (Haber, 1937, s. 8). Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonunda büyük yararlılığı görülen Fuad Paşa'ya en yüksek askeri rütbe olan *müşir* yani mareşal ünvanı verildi (Dadyan, 2013, s. 8). Daha sonra fevkalâde elçi olarak Viyana ve Petersburg'a gönderildiği bilinmektedir (Özbilgen, 2008, s. 466).

Müşir Fuad Paşa'nın cesareti yalnız savaş meydanlarında ve askerlikte değildi. Sivil hayatta da sözünü sakınmaz ve eleştirisini açıkça ifade eden biriydi (Taha Toros Arşivi, 2024). Deli lakabı askerlikteki cesur hareketleri, sözünü sakınmaması ve hakaret boyutuna ulaşan eleştirilerinden dolayı kendisine verilmişti (Dadyan, 2013, s. 22). Sultan II. Abdülhamid, Müşir Fuad Paşa'ya güvenir ve onu severdi. Ancak çevresindekilerden özellikle Fehim ve İzzet Paşalar, Müşir Fuad Paşa'yı çekemezlerdi. Bundan dolayı onu gözden düşürmek için hakkında asılsız ihbarlar çıkarmışlardır (Erkoç, 2004, s. 160-161). Nitekim Sultan II. Abdülhamid tarafından tüm hal ve hareketleri, nerelere gidip geldiği, kimlerle görüştüğü, evine kimlerin girip çıktığı konusunda sıkı takip altına alındı (Tahsin Paşa, 2021, s. 154-155). Evinin ve kendisinin takip edilmesinden dolayı hafiyeler ile adamları arasında kavgaların çıktığı bilinmektedir. Adamlarının hafiyelerle kavga etmesi Sultan II. Abdülhamid'in yönetimine bir isyan veya protesto olarak görüldü. Bundan dolayı Fehim Paşa ile Fuad Paşa'nın adamlarının dövüşmesi sonrasında birtakım kararlar alındı (Taha Toros Arşivi, 2024). Mahkeme süreci sonunda hakkında idam kararı çıkmış olsa da Sultan II. Abdülhamid bu cezayı sürgüne çevirdi (Erkoç, 2004, s. 162). Daha sonra Fuad Paşa, 1902 yılında rütbe ve nişanları alınarak Şam'a sürüldü (Öztuna, 2005, s. 635-636).

II. Meşrutiyet'in ilanı ile 1908'de sürgün bulunduğu yerden İstanbul'a dönen Fuad Paşa'ya Sultan II. Abdülhamid tarafından iade-i itibar yapılarak rütbe ve nişanları geri verildi (Dadyan, 2013, s. 28). Daha sonra Ayan Meclisine tayin edildi. Ayrıca Berlin ve Viyana'ya fevkalâde elçi olarak görevlendirildi. Balkan ve I. Dünya Savaşlarında üç oğlunu şehit veren Müşir Fuad Paşa metanetini korumuştur. İlerlemiş yaşına rağmen Çanakkale Savaşı'nda görev almıştır. Millî Mücadele döneminde ise Ankara'yı desteklediği bilinmektedir (Taha Toros Arşivi, 2024). Ömrünün son yıllarını İstinye'deki yalısında geçirmiş ve 96 yaşındayken 17 Nisan 1931'de vefat ettikten sonra Eyüp kabristanlığına defnedilmiştir (Dadyan, 2013, s. 27; Sertoğlu, 1977, s. 4).

Petersburg Fevkalâde Elçiliğinin Ortaya Çıkışı

1894 yılının sonlarına doğru Rusya'da bir taht değişikliği meydana geldi. Rus İmparatoru III. Aleksander, çok sağlam bünyeli, kanlı ve canlı bir adamdı. Fakat içkiye çok düşkün olduğundan bünyesi erken yıpranmıştı. Aynı zamanda ihtilalcilerden de korkmaktaydı. Bundan dolayı yaşadığı üzüntülerin etkisiyle Kırım'daki Livadya şehrinde bulunduğu esnada hastalandı ve 1 Kasım 1894'te 50 yaşında vefat etti. Tahta oğlu II. Nikola geçti (Kurat, 1987, s. 363-364). İmparator Nikola'nın tahta geçmesi münasebetiyle Saint İsak Kilisesinde dua okunmuştur. Ayrıca İmparator III. Aleksander'in vefatı Rusya'da derin bir üzüntüye sebep olmuştur (BOA, Y. A. HUS. 312/37). Sultan II. Abdülhamid hem yeni İmparator'un tahta geçişini hem de izdivacını tebrik etmek maksadıyla fevkalâde bir elçilik heyeti göndermek istedi. Bu doğrultuda gerekli hazırlıklar yapılmaya başlanarak fevkalâde elçilik görevi için kimin vazifelendireceğine yönelik çalışmalar başlatıldı (BOA, Y. PRK. BŞK. 38/72).

Petersburg fevkalâde elçiliği için Sultan II. Abdülhamid, Müşir Deli Fuad Paşa'yı görevlendirmeye karar verdi. Aslında görevlendirmedeki en önemli sebep daha önce Rus İmparatoru'na fevkalâde elçi olarak gönderilmiş olmasının yanında devlet adına gösterdiği iyi hizmetlerinin etkili olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Fuad Paşa'nın öncelikli görevi Rus İmparatoru'nu tebrik ederek nişanları takdim etmektir. Ayrıca yeni İmparator'un Bâbîâlî hakkındaki düşüncelerinin olumlu olmasını sağlamak, Sultan II. Abdülhamid'in devletler arası antlaşmalara riayet ve Hristiyan vatandaşlarını adaletli ve hakkaniyetli idare ettiği konularında İmparatoru ikna etmek de önemli görevleri arasındaydı (BOA, Y. A. HUS. 316/13).

Sultan II. Abdülhamid, Fuad Paşa'dan hem İmparator'la hem de diğer Rus devlet adamlarıyla görüştüğü esnada başka önemli konularda fikir alışverişinde bulunmasını istedi. Bu konuların başında iki devletin dostane ilişkisinin sürdürülmesinin yanında Ermeni olayları gelmekteydi. Çünkü o sıralarda Ermeni hadiselerinden dolayı zorluklar yaşanmaktaydı (BOA, Y. EE.d. 1097, s. 4; HR. SYS. 29/69). Berlin Antlaşması gereği Osmanlı Devleti Ermenilerin yaşadığı Vilayet-i Sitte'de reformlar yapmayı kabul etmişti. Antlaşmanın ilgili maddesine göre yapılacak olan reformlar İngiltere ve Rusya başta olmak üzere antlaşmayı imzalayan devletler tarafından kontrol edilecekti. Bundan dolayı Rusya, Ermeni meselesi konusunda söz sahibi konumdaydı (Kurat, 2011, s. 97). Ermeni meselesiyle ilgili İngiltere'nin faaliyetlerine karşı Bâbîâlî'nin uluslararası alanda kendisine destek bulmak için Rusya'yı ikna çabasına giriştiği görülmektedir. Nitekim bu görüşmeler neticesinde İmparator tarafından Rus sefirine Osmanlı Devleti'ne yardım için emir verilecek olursa memnun kalınacaktı. Ayrıca Ermeni hadiselerinden dolayı atılan iftiraların asılsız olduğunu bölgedeki Osmanlı devlet adamları yaptıkları çalışmalarla ortaya koymuştur. Rusya ve Fransa'nın bu iftiraları yalanlaması halinde Sultan II. Abdülhamid'in kendilerine ilelebet müteşekkireceği Fuad Paşa ile bildirilecekti. Rusya'nın bu taleplere kayıtsız kalmayacağına inanılarak yardım yapıldığı takdirde Osmanlı Devleti'ne unutulmayacak büyük bir hizmet etmiş olacakları düşüncesi hakimdi. Müşir Fuad Paşa'ya Ermeni meselesiyle ilgili üzerine düşen görevi yapması konusunda gerekli talimatlar verildi (BOA, Y. EE.d. 1097, s. 4; HR. SYS. 29/69). Buradan hareketle uluslararası kamuoyunda Ermeni meselesinin Osmanlı Devleti'nin aleyhinde bir hal aldığı ve bu doğrultuda Bâbîâlî'nin diplomatik temaslarla bu algıyı kırmak için çaba sarf ettiği anlaşılmaktadır.

Müşir Fuad Paşa'nın Petersburg'a görevlendirilmesi ile ilgili hazırlıklar devam ederken Rusya İmparator ve İmparatoriçesine nişanların takdim edilip edilmemesi konusunda devlet erkani içerisinde bir fikir ayrılığının olduğu anlaşılmaktadır. Daha önceleri İngiltere Kraliçesi ve

oğlu için aynı nişanın ihdası kararlaştırılmıştı. Bundan dolayı Rusya İmparator ve İmparatoriçesine bu nişanların gönderilmesinin İngiltere'yi kıracağı ve kötü etki yapacağı görüşünde olanlar bulunmaktaydı. Sultan II. Abdülhamid'e İngiltere hükümeti tarafından nişan takdim edilmemesi ve Rusya tarafından ihdas edilmiş olmasından dolayı nişanların gönderilmesi uygun görüldü (BOA, Y. PRK. BŞK. 38/72). Netice itibarıyla Sultan II. Abdülhamid, İmparator'a imtiyaz, İmparatoriçeye ise birinci rütbeden Şefkat nişanı takdim edilmesi için Müşir Fuad Paşa'ya emir verdi (BOA, HR. TH. 150/63).

Petersburg'da bulunduğu sırada Müşir Fuad Paşa'nın İstanbul ile telgrafla haberleşmesi için şifre miftahı hazırlanarak kendisine verilmiştir. Bu miftah sayesinde Müşir Fuad Paşa'nın İstanbul'a gönderdiği telgraflar bir defterde toplanarak fihristi dahi oluşturulmuştur. Şifrelerle ilgili örnek vermek gerekirse, 86 *İmparator* ve 87 numarası ise *Petersburg* kelimelerine karşılık gelmekteydi (BOA, Y. EE.d. 1097, s. 2-3). Aslında buradan Sultan II. Abdülhamid'in Müşir Fuad Paşa'nın yaptığı görüşmelerin olumlu veya olumsuz nasıl neticelendiğini önemseyemediği anlaşılmaktadır. Özellikle bu haberleşmelerde Fuad Paşa ve Tahsin Paşa'nın karşılıklı telgraflaştığı görülmüştür. Ayrıca yapılan görüşmeler sürekli İstanbul'a bildirilmiş ve İstanbul'dan da neler yapılması konusunda gerekli görülen talimatlar Fuad Paşa'ya iletilmiştir. Bu şekilde iyi bir haberleşme ağının oluşturulması özellikle Ermeni meselesi konusunda istenilen yardımın elde edilmesinin ne kadar önemli olduğunu da ortaya koymaktadır.

Müşir Fuad Paşa'nın yanında ise Mabeyn Kâtibi Kâmil Bey, Yaverandan Mirliva Yusuf İzzet Paşa ve Fuad Paşa'nın oğlu Kolağası Hasan'ın gönderilmesi uygun görüldü (BOA, Y. EE. 80/55). Aslında Müşir Fuad Paşa'nın yanında Yusuf İzzet Paşa ve Kâmil Bey'in gönderilmesi geliş güzel bir görevlendirme değildi. Kendilerinin daha önce bu gibi yurt dışı görevlerde bulunmaları seçilmelerinde önemli rol oynamıştır (BOA, ML. EEM. 122/112; İ. MF. 2/41). Buradan da Sultan II. Abdülhamid'in bu işi ne kadar önemseydiği ve iyi sonuçlar elde etmek istediği çıkarımında bulunulabilir. Daha sonra ise fevkalâde sefaret heyetinde görev alan bu kişilere ne kadar ücret verilmesi konusunda bazı görüşmeler yaşandı. Nitekim fevkalâde elçilik için Fuad Paşa'ya 1.000, Kâmil Bey ve Mirliva Yusuf İzzet Paşa'ya 300'er lira olmak üzere toplam 1.600 lira harcırah verilmesi kararlaştırıldı (BOA, BEO. 520/38998; BEO. 529/39658; DH. MKT. 324/75). Böylece heyetin yola çıkışı için tüm hazırlıklar tamamlanmış oldu.

Fevkalâde Elçilik Heyetinin Yolculuğu

Gerekli hazırlıklar yapıldıktan sonra 13 Aralık 1894 tarihinde Müşir Fuad Paşa ile sefaret heyeti Sirkeci garından Avrupa Şark Ekspres trenine binerek Petersburg'a doğru yola çıktılar (BOA, Y. EE.d. 1097, s. 21; HR. TH. 150/63). Seyahat esnasında pasaport işlemlerinde problem yaşamamaları konusunda Bulgaristan Komiserliğine gerekli tebligat gönderildi (BOA, İ. HUS. 32/125). Ayrıca yol güzergahları üzerinde bulunan Belgrad, Viyana, Petersburg Sefaretleriyle Peşte Başşehbenderliğine telgraflar çekilerek yola çıktıklarına dair bilgilendirmeler yapıldı (BOA, HR. TH. 150/63; Y. A. HUS. 315/65). Yola çıktığının ertesi günü Sofya'ya ulaşan heyet akşamüzeri Sırbistan'a giriş yaptı. Bu esnada Niş ile Belgrad arasında tren hareket halindeyken vagona atılan taş sonucu Fuad Paşa yüzünden yaralandı (BOA, Y. EE.d. 1097, s. 21). Hadise Belgrad'a 3 istasyon kala yani trenin Lapova istasyonundan geçişi esnasında gerçekleşmişti. Taşın ağırlığı tahmini olarak yarım kilo civarındaydı. Olayın karanlıkta ve trenin hareket ettiği esnada meydana gelmesinden dolayı kim tarafından gerçekleştirildiği anlaşılamadı. Fuad Paşa'ya ilk müdahale yolcular arasında bulunan bir doktor tarafından yapıldı. Müşir Fuad Paşa olayı pek önemsemeyerek İstanbul'a bildirmede ve yoluna devam etti. Olaydan haberdar olan Sırbistan

Kralı, katibini Belgrad Sefaretine göndererek üzüntüsü iletti ve gerekli tahkikatın yapılması için memurları özel trenle olay yerine gönderdi. Ayrıca Kral, olayla ilgili üzüntüsünü Fuad Paşa'ya iletmek için Viyana'daki Sırp elçisine görev verdiği bilinmektedir. Fuad Paşa olayı önemsemeyip İstanbul'a haber vermemişse de farklı kanallar aracılığıyla hadisenin yaşandığı öğrenilince Sultan II. Abdülhamid İstanbul Sırp sefirinden işin aslını öğrenmeye çalıştı (BOA, Y. PRK. EŞA. 20/95; Y. EE.d. 1097, s. 3; Y. A. HUS. 315/65). Anlaşıldığı üzere bu hadisenin planlı bir şekilde yapılmadığı görülmektedir. Birtakım kişiler böyle bir işe girişmiş olsa da Fuad Paşa'ya doğrudan hedef alınarak değil rastgele atılan bir taş olduğu ihtimali yüksektir. Nitekim Fuad Paşa'nın da bu durumu İstanbul'a bildirmemesi bunu doğrular niteliktedir.

Hadisenin ardından cumartesi günü Fuad Paşa ve sefaret heyeti Viyana'ya ulaştı. Burada Viyana Sefareti tabibi tarafından yapılan tedavi ile yarası iyileşmiş oldu. Akşama doğru yola çıktıktan sonra Rusya hududunda bulunan Granika'ya ulaştılar. Rüsumat memurları büyük üniformalarıyla onları karşıladı. Pazar günü Varşova'ya ulaştıklarında da burada vali vekili üniformalı bir şekilde onları kabul etti. 17 Aralık Pazartesi günü Petersburg'a ulaştılar. Osmanlı Petersburg Sefareti çalışanları üniformalarıyla tren garında Fuad Paşa ve yanındaki heyeti karşıladılar. Ayrıca İmparator tarafından mihmandar olarak görevlendirilen Rusya Erkan-ı Harbiye Miralaylarından Jelenski dahi karşılamak için orada bulunuyordu. Daha sonra saraydan gönderilen arabalarla İmparator tarafından ikametleri için tahsis edilen Otel Dorop'a götürülerek istirahat için yerleştiler. Birkaç günü istirahat ederek ve Rusya devlet adamlarına kartvizitler vererek geçirdiler. Ayrıca şehri de gezme fırsatı buldular (BOA, Y. EE.d. 1097, s. 3, 21; Y. PRK. EŞA. 20/102; Y. A. HUS. 315/68). Yaklaşık 4 günlük bir yolculuğun sonunda Petersburg'a ulaşan Fuad Paşa Rus devlet adamları tarafından iyi bir şekilde karşılanmıştır. Ayrıca kendileri için tahsis edilen arabalardan kalacakları yere kadar her şeyin düzenli bir şekilde hazırlanmış olması Rusya'nın Osmanlı heyetine verdiği değeri ortaya koymaktadır.

Fuad Paşa'nın İmparatorun Huzuruna Çıkışı ve Yaptığı Görüşmeler

Petersburg'a ulaştıktan sonra birkaç gün istirahat eden Fuad Paşa ve maiyetindekiler name-i hümayun ve nişanları takdim etmek için İmparator'un huzuruna kabul edilmeyi bekle-diler. 24 Aralık 1894 tarihinde İmparator tarafından davet edilmeleri üzerine üniformalarını giydikten sonra teşrifat memurları otele gelip arabalarıyla onları Gatchina Sarayı'na götürdüler. Burada bir müddet saray erkaniyla büyük salonda sohbet ettikten sonra İmparator odasından zil çalınmasıyla Müşir Fuad Paşa hemen name-i hümayun ve nişanlarla birlikte İmparator'un huzuruna çıktı. Name-i hümayun ve nişanları takdim ettikten sonra bir görüşme gerçekleştirdi. İmparator takdim edilen hediyelerden dolayı teşekkürlerini ileterek iki devlet arasındaki dostane ilişkileri sürdürmek niyetinde olduğunu belirtti. Fuad Paşa'nın Ermeni bahsini açması üzerine İmparator bu meseleyle ilgili asılsız şeylere son verilmesi gerektiğine inanmaktaydı. Ayrıca İmparator Ermeni hadiselerinin büyütüldüğünü ve gereken yardımda bulunacağını Sultan II. Abdülhamid'e bildirilmesini istedi. Görüşmesinin ardından Fuad Paşa, Kâtip Kâmil, Yusuf İzzet Paşa ve oğlu Hasan Bey'i İmparator'a takdim etti. Gerek İmparator gerekse İmparatoriçe Osmanlı sefaret heyetini birkaç sözle taltif ettikten sonra huzurdan çıkıldı (BOA, Y. EE.d. 1097, s. 5-7, 22).

Osmanlı fevkalâde elçilik heyetinin Petersburg'da bulunduğu esnada İran elçiliği heyeti de orada bulunmaktaydı. Bu heyette tercüman olarak Ohannes adında bir Ermeni vardı (BOA, Y. EE.d. 1097, s. 5-7). Kendisi Prens Ohannes olarak anılmaktaydı. Daha önce Ermenilerden bi-

rine prens unvanı verilmediğinden bunun bir İngiliz politikası olabileceği ihtimali üzerinde durulmaktaydı. İmparator'un huzuruna bu Ermeni'nin kabul edilmesi bazı sakıncalar doğurabilirdi. Çünkü bu, İran'daki Ermeni milletinden bir prensin varlığını İmparator'a tasdik ettirmek demektir. Müşir Fuad Paşa'nın bu mesele hakkında Rusya Hariciye Nazırı Kirs ile görüşmesinin ardından Tercüman Ohannes İmparator'un huzuruna kabul olunmamıştır (BOA, Y. EE. 80/55). Fuad Paşa, burada yapmış olduğu önemli girişim neticesinde farklı emeller için hazırlanan bir projenin gerçekleşmemesini sağlamış oldu.

Fuad Paşa, Petersburg'da bulunduğu süre zarfında Rus devlet adamlarıyla istişare yapmayı da ihmal etmedi. Özellikle Ermeni meselesi konusunda sürekli istişare halinde olmuştur. Görüşme yaptığı kişilerden biri Kont Fenac idi. Fenac, Ermenilerin istiklalinden yana olmadığını lakin gerek Rusya'ya göç eden Ermenilerden ve gerek Anadolu'daki konsoloslardan alınan bilgilere göre bazı yolsuzluklar olduğunu ifade etmiştir. Ancak kendisinin bahsetmiş olduğu göçmen Ermeniler kimi borçtan, kimi sair husustan dolayı 2-3 sene önce pasaportsuz firar etmiş serseri takımından olup itimat edilmeyen kişilerdi. Yine konsolosların elde ettikleri bilgiler ise Ermeni rivayetleri olduğunu ifade ederek hakkaniyetli olunması gerektiği Fuad Paşa tarafından ifade edildi. Kendisi Ermeni işini fazla uzatmamak için kabahatli memurların acilen azledilmesi veya uzaklaştırılması halinde iyi neticeler alınacağı kanaatindeydi. Fuad Paşa, daha sonra Aleksî, Vladimir ve Mişel adlı grandüklerle görüşmeler gerçekleştirdi. Yaptığı görüşmelerde Rusya'da büyük küçük herkesin Ermeni meselesi aleyhinde olduğu izlenimini elde etti (BOA, Y. EE.d. 1097, s. 5-7, 22).

Gerekli görüşmeleri yapan Fuad Paşa dönüş için izin istediği sırada kendisine İmparator tarafından name-i hümayuna yazılacak cevapnameyi almadan gidemeyeceği uyarısı yapıldı. Hatta Müşir Fuad Paşa'ya bir hafta önce gelen İran Sefaretinin cevapname beklediği yönünde açıklama yapılmıştır. Fuad Paşa bundan istifade ederek Ermeni meselesiyle ilgili görüşmelerini sürdürmeye devam etmiştir. Ermeni meselesi konusunda İmparator'dan yardım beklediklerini diğer Rus devlet adamlarına sürekli olarak anlatmaya çalıştı. Fuad Paşa, Rus devlet adamlarından İmparator'un hastalığı ve vefatı sırasında Bâbîâli tarafından belirtilen üzüntünün ve takdim edilen name-i hümayunlardan dolayı talebin dikkate alınıp icabına bakılmak için gayret sarf edecekleri yolunda cevaplar almaktaydı. Ayrıca Fuad Paşa, İmparator'un annesiyle de görüşmek istemişse de diş ağrısı ve yüzündeki şişlikten dolayı görüşmeye muvaffak olamadı. İlerleyen zamanlarda İran Sefaretinin oradan ayrılmasıyla İmparator'un validesi Fuad Paşa ile görüşme arzusunda bulunduğunu ilettili. Bu sayede onunla da görüşmüş oldu (BOA, Y. EE.d. 1097, s. 7-9).

İmparatorun cevapnamesini bekleyen Fuad Paşa her zamanını iyi kullanmaya çalışarak görüşmelerini sürdürmüştür. Özellikle Ermeni meselesi konusunda Hariciye müsteşarı Şişkin ve Asya Müstemlekat Nazırı Kabini ile fikir alışverişinde bulundu. Şişkin, Ermeni meselesinde İngiltere'ye uygun bir hal ve harekette bulunmayacaklarını, bu işe siyasi bir mesele rengini verilmeyeceklerini, Kafkasya Ermenilerinin başkalarının kışkırtmalarına gelmemeleri için valilere emir verdiklerini belirtmiştir. Kabini ise olayı araştırın memurların gerçeği gizlememeleri halinde bu işe iyi bir netice verileceğini düşünmekteydi. Ayrıca Ermeni meselesinin Osmanlı kadar Rusya'ya da zararının olduğu ve İngilizlerin bu siyasetten vazgeçmeyeceği kanaatindeydiler (BOA, Y. EE.d. 1097, s. 7-9).

Görüşmelerin devam ettiği sırada Fransa sefiri bizzat Fuad Paşa'nın kaldığı yere gelerek planlanan bir yemek için davetiye getirdi. Kendisi geldiğinde Mösyö Kirs'in İngiltere'nin teşviki

üzerine İtalya'nın Anadolu Tahkik Komisyonunda İtalyalı bir memurun bulunmasını Fransa ve Rusya'ya teklif etmiş olduğundan bahsetti. Ayrıca İtalya'nın orada konsolosu olmadığından bu komisyona memur göndermeye hakkının olmadığı cevabının verildiğini söyledi. Bunun üzerine İtalya bir konsolos tayin ederek komisyona memur etmek istedi buna İngiltere müsaade ettiyse de Rusya ve Fransa'nın bu hareketi kabul etmeyecekleri yönünde beyanda bulundu. Çünkü komisyonda İtalyan bir memur bulunacak olursa Ermeni sorunu devletler meselesi şeklini alacaktı. Durumun İngiltere tarafından Rusya ve Osmanlı aleyhinde alınan bir karar olması dolayısıyla Rusya'nın buna yanaşmayacağı ifade edilmekteydi. Ayrıca antlaşmalara göre konsolos tayin ve atamalarında Osmanlı Devleti'nin rızasının alınması ve resmî belge ile kabul etmesi gerekti. Osmanlı Devleti'nin Ermeni meselesi konusunda zerre kadar Rusya'dan şüphe etmemesi gerektiği yönünde açıklamada bulunan Kirs, meselenin çözülmesi için kendilerine düşen görevi yapacaklarını söyledi (BOA, Y. EE.d. 1097, s. 7-9, 22-23; Sertoğlu, 1977, s. 12). Müşir Fuad Paşa, Petersburg'da bulunduğu sırada gördüğü her devlet adamına Ermeni meselesini açarak görüşlerini almıştır. Bu da özellikle kendisine verilen bu görevi layıkıyla yapma adına çabaladığını göstermektedir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin uluslararası arenada Ermeni meselesi konusunda yalnız kalmaması adına elinden gelen gayreti göstermiştir.

Fuad Paşa vefat eden İmparator'un mezarını ziyaret ederek çelenk bırakmıştır. Bu durum İmparator ve validesini son derece mutlu etmiştir (BOA, Y. EE.d. 1097, s. 10-11). Diğer taraftan Fransa Sefiri Kont de Montebello'nun düzenlediği yemeğe katıldı. Buradaki izlenimlerini anlatırken Ermeni meselesiyle ilgili Fransa sefirinin bir Osmanlı memuru gibi gayret sarf ettiğinden bahsetmektedir (BOA, Y. EE.d. 1097, s. 12, 24). Daha sonra Fuad Paşa ve sefaret heyeti, prens ve prensesler tarafından tertip edilen yemeklere katılmışlardır. Yemeklerden önce Hamidiye marşının çalınması da dikkate değerdir. Gittikleri yerlerde hoş karşılanarak görülmesi gereken yerler gezdirilmiştir (BOA, Y. EE.d. 1097, s. 25). Prensес Yusupova tarafından düzenlenen yemekten iki tarafın da son derece memnun kaldıkları anlaşılmaktadır. Prensес Yusupova misafirlerini karşıladıktan sonra saray içerisindeki camiye kendilerine gösterdi. Gayet muntazam ve özenerek yapılmış camiye gezen Osmanlı heyeti hayran kaldı. Daha sonra prensesin mücevherlerini görme fırsatı buldular. Burada da Hamidiye ve Rus marşları çalındı. Prensес Yusupova Müslüman bir hanedana mensuptu ve ilk halife Ebubekir'in soyundan geldiğini iddia etmekteydi. Ayrıca kendisi yemekte şarap içmezdi. Aslının Antakya ümerasından olduğunu, Hülagû zamanında Tatarlara katılıp Kazak taraflarına geldiklerini ve Deşt-i Kıpçak ile Kazak bölgelerine hükümdar olduklarını anlatmıştır (BOA, Y. EE.d. 1097, s. 26-27). Prensес Yusupova'nın Müslüman oluşu Osmanlı heyetine karşı daha misafirperver olmasını sağlamıştır. Bu doğrultuda heyetin rahat etmesi konusunda elinden geleni yaptığı görülmektedir.

Fuad Paşa, Petersburg'da askerlik eğitimi gören Osmanlı askerleriyle de bir görüşme gerçekleştirmiştir. Bu kişiler Kazak usulünde eğitim görmek ve dönüşlerinde Hamidiye Süvari alaylarında istihdam edilmek üzere Sultan II. Abdülhamid'in emriyle Petersburg'a gönderilen Süvari Yüzbaşısı Mehmed Sadık ve Ahmed Feyzi Efendilerle Sıdkı Bey'di. Daha sonraki kayıtlardan eğitimini tamamlayan bu kişilerin İstanbul'a döndüğü anlaşılmaktadır (BOA, HR. TH. 169/95; Y. PRK. TKM. 34/27; HR.TH. 128/41; HR. TH. 163/111).

Müşir Fuad Paşa'nın İstanbul'a Dönüşü ve Sefaretnamesi

Rusya İmparatoru'na name-i hümayun ve nişanların tesliminin ardından Osmanlı sefaret heyetinde bulunan kişiler birtakım nişanlarla taltif edilmişlerdir. Fuad Paşa'ya murassa

Aigle Blanc (Ak Kartal), Kâmil Beyefendi ve Mirliva İzzet Paşa'ya 1. rütbeden Saint Stanislas, Süvari Mülazımı Hasan Bey'e ise 3. rütbeden Saint An nişanları verilmiştir (BOA, İ. TAL. 76/3).

Bâbîâlî'nin Müşir Fuad Paşa'nın hareket edip etmediği veya ne zaman döneceği konularında Petersburg Sefaretinden bilgi istediği sıralarda İstanbul Rus Sefiri General Puşkin, Sultan II. Abdülhamid'in huzuruna çıkararak İmparator'un tahta çıkışını bildiren nameleri sundu (BOA, Y. PRK. EŞA. 20/103). İstenilen görevleri yerine getiren Müşir Fuad Paşa ise Petersburg'dan hareket etmek için hazırlıklara başladı. Miladi yılbaşında yeni yıla Petersburg'da giren heyet, 5 Ocak 1895'te yola çıkarak trenle Moskova'ya ulaştı (BOA, Y. A. HUS. 316/73). Gelecekleri konusunda haberi olan yetkililer, kendilerine Kremlin Sarayı'nda bir daire tahsis etti. Moskova'da Ortodoks yortusu olduğundan 3 gün 3 gece çarşı kapalı durumdaydı. Daha sonra Moskova Valisi Grandük Serj ile eşi tarafından kabul edilerek görüşmelerde bulundular. Görüşmelerin ana konusu İstanbul ve Osmanlı coğrafyası üzerineydi. Diğer konu ise Ermeni meselesiydi. Grandük Serj, Ermeni meselesinin İngilizler tarafından büyütülmesi sebebinin Rusya'yı Hint sınırından çevirip Anadolu'ya yöneltmek olduğu kanaatindeydi (BOA, Y. EE.d. 1097, s. 12, 28).

Moskova'da birkaç gün bulunan Müşir Fuad Paşa, gerekli görüşmeleri gerçekleştirdikten sonra Varşova'ya doğru hareket etti. Varşova üzerinden Viyana'ya ulaştığında burada da birtakım görüşmelerde bulundu. Burada görüşeceği kişi Prens Lobanof'du. Görüşmenin ana konusu ise yine Ermeni meselesi üzerineydi. Nitekim yaptığı görüşmeden dolayı Prens Lobanof memnun kalmıştı. Daha sonra İstanbul'un yolunu tutan Müşir Fuad Paşa ve sefaret heyeti 15 Ocak 1895 tarihinde İstanbul'a ulaşmıştır (BOA, Y. EE.d. 1097, s. 7-9, 18-21, 28).

Döndükten sonra Müşir Fuad Paşa, Petersburg fevkalâde elçiliğine ait bir sefaretname hazırlamıştır. Muhtemelen hazırlamış olduğu bu sefaretnameyi Sultan II. Abdülhamid'e takdim etmiştir. Osmanlı Arşivinin *Yıldız* tasnifinde yer alan bu sefaretname 9 Mart 1895 tarihinde kaleme alınmıştır. 19 sayfadan ibaret olan sefaretnamesinde İstanbul'dan yola çıkışından dönüşüne kadar bulunduğu faaliyetlere ve izlenimlerine yer vererek bazı konularda da tavsiyelerde bulunmuştur. Ermeni meselesine dair yaptığı görüşmeler ve genel durumla alakalı ayrıntılı bilgilere yer verirken Ermenilerin Osmanlı Devleti toprakları dışındaki faaliyetleri hakkında bahislerde bulunmuştur. Ayrıca İngiltere'nin bu mesele üzerindeki genel tutumu ve davranışları hakkında düşüncelerini ifade etmiştir.

Müşir Fuad Paşa'nın Petersburg Osmanlı Sefiri Hüsnü Paşa'ya eleştirileri de sefaretnamede yer almıştır. Hüsnü Paşa'nın hal ve hareketlerinin Osmanlı Devleti'nin siyasi politikasına uygun olmadığı konularında eleştirilerde bulunmuştur. Ayrıca sefarethanede düzensizlik ve çalışanların yetersiz olması konularını da dile getirmiştir. Müşir Fuad Paşa, Hüsnü Paşa'yı diplomasi mesleğinde yetersiz olarak görmektedir. Hüsnü Paşa'nın İstanbul'da yüksek bir memuriyette bulundurularak yerine tecrübeli devletler arası ilişkiyi iyi bilen bir devlet adamının atanmasının gerektiğini belirtmiştir (BOA, Y. EE.d. 80/55). Buna karşın Hüseyin Hüsnü Paşa ile ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde Fuad Paşa'nın dediği gibi bir durumdan söz etmek mümkün değildir. Çünkü Petersburg'da 19 yıl görevde kalması kendisine duyulan güvenin yanı sıra başarılı bir temsil gerçekleştirmesinden kaynaklanmaktaydı. Nitekim Sultan II. Abdülhamid'in Fuad Paşa'nın bu fikirlerinin dikkate almaması da bunu destekler niteliktedir. Hüseyin Hüsnü Paşa 1889 yılında başladığı Petersburg sefirliği görevini 1908 yılına kadar sürdürerek Müslüman elçiler içinde kesintisiz 19 yıl görev yapan önemli bir diplomat olarak karşımıza çıkmaktadır (Akpınar, 2022, s. 284, 294; Kunalalp, 1999, s. 47).

Sonuç

19. yüzyılda Rusya, Osmanlı Devleti'nin diplomatik temaslar içerisinde olduğu devletlerden biriydi. Bunda hem coğrafi yakınlık hem de uluslararası alanda devletin izlediği politika etkiliydi. Petersburg Sefaretinin açılması ve fevkalâde elçilerin gönderilmesi diplomatik adımlarda önemli rol oynamıştır. Sultan II. Abdülhamid devrinde fevkalâde elçiler, iki devletin dostane ilişkilerini pekiştirmek ve güncel sorunlar hakkında fikir alışverişinde bulunmak için görevlendirilmişlerdi. 1894 yılında Müşir Fuad Paşa'nın fevkalâde elçi olarak görevlendirilmesi de bundan ileri gelmekteydi. Görünürdeki sebep cülus ve izdivaç tebriği gibi görünse de asıl amacın Ermeni meselesi konusunda kendisine uluslararası bir dayanak aramak olduğu söylenebilir.

Müşir Fuad Paşa'nın bu göreve getirilmesinde Rusya hanedanı üyeleriyle tanışıklığı ve devlete iyi hizmetleri etkili olmuştu. Bundan dolayı Sultan II. Abdülhamid'in ona bu görevi vermesi doğru bir karar olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim kendisine verilen talimatlara uygun bir şekilde hareket ederek sürekli görüşme ve istişare içerisinde olmuştur. Bu görüşmeler Rusya ile dostane ilişkilerin devam etmesi konusunda önemli rol oynamakla birlikte Ermeni meselesi konusunda bazı vaatlerde bulunulmasını sağladı. Müşir Fuad Paşa tarafından bu fevkalâde elçilik olumlu olarak geçmiştir. Ancak Ermeni meselesi konusundaki görüşmeler olumlu geçmesine rağmen bu mesele Osmanlı Devleti'nin başını ağrıtan önemli problemlerden olmaya devam etmiştir.

KAYNAKÇA

1- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâbîâli Evrak Odası Evrakı (BEO): 520/38998, 529/39658.

Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH. MKT): 324/75.

Hariciye Nezareti Siyasî Kalemi (HR. SYS): 29/69.

Hariciye Nezareti Tahrirat-ı Hariciye Odası (HR. TH): 128/41, 150/63, 163/111, 169/95.

İrade Hususi (İ. HUS): 32/125.

İrade Maarif Nezareti (İ. MF): 2/41.

İrade Taltifat (İ. TAL): 76/3.

Maliye Nezareti Emlak-i Emiriyye Müdüriyeti (ML. EEM): 122/112.

Yıldız Esas Defterleri (Y. EE.d): 1097.

Yıldız Esas Evrakı (Y. EE): 80/55.

Yıldız Perakende Başkıtabet Dairesi Evrakı (Y. PRK. BŞK): 38/72.

Yıldız Perakende Elçilik-Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik (Y. PRK. EŞA): 20/95, 20/102, 20/103.

Yıldız Perakende Ticaret ve Nafia Nezareti Maruzatı (Y. PRK. TKM): 34/27.

Yıldız Sadaret Hususi (Y. A. HUS): 312/37, 315/65, 315/68, 316/13, 316/73.

2- Süreli Yayınlar

Haber. 1 Ocak 1937.

3- Araştırma Eserler

AKPINAR, M. (2022). "II. Abdülhamid Döneminde Bir Hariciye Bürokratının Portresi Hüseyin Hüsnü Paşa (1839-1916)". *Tarih Araştırmaları Dergisi*. XLI/LXXII: 269-298.

AYDIN, M. (1989-1992). "Livadya Sefâretleri ve Sefâretnâmeleri". *Belgeler*. XVI/XVIII: 321-322.

CEVRİOĞLU, M. H. (2022). "Yeni Çağ Osmanlı Diplomasisinde Fevkalâde (Ad Hoc) Misyonlar: XVII. Yüzyılda İsveç Elçileri Örneği". *History Studies*. XIV/III: 529-546.

DADYAN, S. (2013). "Dört Devre Şahitlik Etmiş Bir Osmanlı Paşası Müşir Deli Fuad Paşa". *Toplumsal Tarih*. CCXXIX: 22-28.

ELÇİ, İ. H. (2019). "Osmanlı Diplomasisi ve Gelişim Süreci". *Külliyat Osmanlı Araştırmaları Dergisi*. VII: 23-38.

ERKOÇ, E. (2004). *Beşiktaş Muhafızı Yedi Sekiz Hasan Paşa ve Bir Devrin Hikayesi*. Çorum: Pegasus Görsel İletişim Hizmetleri.

KARATEKE, H. T. (2012). *Padişahım Çok Yaşa (Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılında Merasimler)*. İstanbul: Kitap Yayınevi.

KUNERALP, S. (1999). *Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali (1839-1922)*. İstanbul: İsis Yayınları.

KURAN, E. (1999). "1793-1811 Döneminde İlk Osmanlı Mukim Elçilerinin Diplomatik Faaliyetleri". *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. 55-59.

KURAT, A. N. (1987). *Rusya Tarihi (Başlangıcından 1917'ye Kadar)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

KURAT, A. N. (2011). *XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk – Rus İlişkileri (1789-1919)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

KÜTÜKOĞLU, M. (1989). "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Fevkalâde Elçilerin Ağırlanması". *Türk Kültürü Araştırmaları*. XXVII/I-II: 199-231.

ÖZBİLGİN, E. (2008). "Fuat Paşa (Deli)". *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*. [Cilt 1]. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. 466.

ÖZTUNA, Y. (2005). *Devletler ve Hanedanlar*. [Cilt 2. İlaveli 3. Baskı]. Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

SERTOĞLU, M. (1977). "Müşir Fuad Paşa'nın Petersburg Hatıraları". *Hayat Tarih Mecmuası*. X-XI: 4-16.

TAHSİN PAŞA, (2021). *Yıldız Hatıraları*. [Haz. Ahmet Zeki İzgöer]. İstanbul: İz Yayıncılık.

TOPAKTAŞ, H. (2017). "Rus Çar'ına Livadya'da Hoş-âmedî: Turhan Paşa'nın II. Nikolay Nezdinde Fevkalâde Elçiliği (1898)". *Osmanlı'da Siyaset ve Diplomasi*. İstanbul: Mahya Yayınları. 241-266.

TOPAKTAŞ, H. (2015). *Sultan II. Abdülhamid ve Diploması (Hüseyin Kâzım Bey'in Diplomatik Seyahatleri (1882-1887))*. İstanbul: Okur Kitaplığı Yayınları.

TUNCER, H. (2010). *Osmanlı Diplomasisi ve Sefaretnameler*. İstanbul: Kaynak Yayınları.

YADİ, A. (2023). "Son Dönem Osmanlı Diplomatlarından Abdülatif Safa Bey (1868-1931)". *Türk Diplomasisine Yön Verenler (Olaylar, Kişiler, Kurumlar)*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları. 95-103.

4- Elektronik Kaynaklar

Taha Toros Arşivi, <https://core.ac.uk/download/pdf/45610421.pdf> (Erişim Tarihi: 7 Mart 2024).

EKLER

EK-1 Müşir Fuad Paşa'nın Petersburg Sefaretnamesi (BOA, Y. EE, 80/55)

Atabe-i Ulyâ-yı Şevket İhtivâ-yı Cenâb-ı Hilâfet-penâhiye

Rusya İmparatoru haşmetlü Nikola hazretlerinin bu kere sandalî-i imparatorîye ku'ûdu mülâbesiyle taraf-ı eşref-i cenâb-ı tâcdârîlerinden lâzıme-i tebrik ve tehniyeti ifâ ve ihdâ buyrulan imtiyâz ve şefkat nişânlarını i'tâyâ me'mûr buyrulmuş olduğundan şeref-sünûh ve sudûr buyrulan emr ve irâde me'ali-i âde-i şehinşâhîlerine imtisâlen refâkat-i çâkerâneme ta'yîn buyrulan mâbeyn-i hümayûn-ı mülûkâneleri kâtiblerinden Kamil Bey ile yâverân-ı hazret-i şehriyârîlerinden Yusuf İzzet Paşa ve mahdumum ve yâverim Kolağası Hasan kulları beraber oldukları hâlde işbu bin üç yüz on senesi kânun-i evvelin birinci pençşenbe günü saat on bir buçuk raddelerinde Avrupa şark sür'at katarına râkiben Sirkeci iskelesinden hareketle şehri mezkûrun beşinci pazarirtesi günü akşamı ya'ni Salı gecesi Petersburg timur yolu istasyonuna muvâsalat olundukda Devlet-i Aliyyelerinin Petersburg Sefiri Hüsnü Paşa kullarıyla he'yet-i sefâret ve Rusya'da ikâmet-i çâkerânem müddetinde refâkat-i bendegâneme mihmândârlık sıfatıyla müşârün-ileyh imparator hazretleri tarafından ta'yîn olunan Rusya erkân-ı harbiye-i umûmiyesi fenn şu'besi müdiri yâverân-ı imparatorîden Miralay Jak Jelenski büyük üniformasını lâbis olarak kemterlerine bi'l-istikbâl saray-ı imparatorî tarafından gönderilen arabalara râkiben imparator tarafından ikâmetimize tahsîs olunan Otel Dorop'a nâzil olduk bu otelde misâfir edilişimizin esbâb-ı mucibesi ise imparator hazretleri ile validesi imparatoriçenin Petersburg'da mukîm oldukları sarayın vüs'at-i kâmileli olmamasından ve hemşiresinin de orada bulunmasından ve kış sarayı ta'bîr olunan sarayın da ta'mîr edilmekte bulunmasından münba'is olmuş ve düvel-i ecnebiye süferâ-yı fevkalâdelerinin ve hatta General Yovaven ve Amiral Jerve ile daha on kişiden mürekkeb olarak Fransa hükümeti tarafından gönderilen hey'et-i sefâret-i fevkalâde ile imparatorun izdivaçlarını tebrik zımında Şâh-ı İran şehâmetlü Nasıreddin Hân hazretleri cânibinden i'zâm olunan ve kullarından dokuz gün mukaddem Petersburg'a muvâsalat eden sefâret-i fevkalâde dahi mezkûr otele misâfir edilmişlerdir.

Petersburg'a muvâsalat-ı kemterânemin ertesi Salı günü ale'l-usûl Rusya Hariciye ve Harbiye nazırlarıyla vükelâ ve saray-ı imparatorî a'zâm me'mûrlarıyla görüşüldüğü gibi müte'akiben Fransa Sefiri Kont dö Montebello'ya kart de vizit bırakılarak ifâ-yı vazife edilmiş ve anlar taraflarından dahi mu'âmele-i mütekâbile bi'l-icrâ işbu merâsimin arkası beş gün zarfında alınmıştır Şâh-ı müşârün-ileyh tarafından i'zâm olunan he'yet-i sefâret meyânında şâh-ı müşârün-ileyhin akrabasından biri bulunmasından mıdır ve şimdiye kadar böyle bir me'mûriyete ilk def'a ta'yîn

olunması mıdır yoksa süferâ-yı fevkalâdenin icrâ eyleyecekleri merâsim-i mu'tâde ve müte-kâbile hakkında Viyana'da mün'akid mu'âhedenâme ile protokolde mûnderiç ahkâma adem-i vukûfundan mıdır tamam on gün kadar hiçbir me'mûru ziyâret etmedikleri hâlde çâkerleri hak-kında mukâbeleten i'âde olunan ziyaretden sonra İran he'yet-i sefâreti icâb eden mahallerce merâsim-i mu'tâdeyi mümkün mertebe ifâ edebilmişlerdir ancak he'yet-i mezkûre meyânında tercümanlık vazifesini ifâ etmek üzere Ermeni milletinden Prens Ohannes nâmında birinin bu-lunduğu suret-i mahsûsada haber alınarak bundan mukaddemki me'mûrîn-i çâkerânemde kesb-i mu'ârefe eylemiş olduğum saray-ı imparatorî nâzırı Kont Vranzof Daşkof'a i'âde-i ziyâret zımında azîmet-i çâkerânemde şimdiye kadar Ermenilerden hiçbir şahsa prens nâmı verilme-miş ve hatta mesmû' dahî olmamış olduğu hâlde hey'et-i mezbûre arasında prens nâmıyla böyle bir şahsın tercüman sıfatıyla imparator hazretlerine takdîmi câlib-i nazar-ı dikkat bulunduğu ve bu ise imparator-ı müşârün-ileyhe İran'da Ermeni milletinden bir prensin vücudunu tasdik et-dirmek demek olacağı ve şu hareketin bir İngiliz politikasından münba'is bulunduğu istib'âd edilemeyeceği zemininde idâre-i lisân olunmuş ve Hâriciye Nezâreti me'mûrlarından Hâriciye Nâzırı Mösyö Kirs'in mahdûmuna dahî bu yolda ifâdâtda bulunmaklığım üzerine İran hey'et-i sefâreti tarafından tebrîk merâsiminin ifâsı esnâda mûmâ-ileyh Ohannes Hân huzûr-ı impara-torîye kabul olunmayub tercümanlık vazifesinin elsine-i şarkıyye mektebi hâcelerinden bir Rus-yaluya ifâ etdirildiği mevsûken haber alınmış ve biri imparatora ve diğeri imparatoriçeye ve üçüncüsü imparator-ı müşârün-ileyhin vâlidelerine olmak üzere üç kıt'a nâme ile hedâyâ-yı şâhîyi hey'et-i mezkûre Petersburg'a muvasalatlarının on dördüncü günü takdîm edebilmiş ise de imparator-ı müşârün-ileyhin vâlidesi mâtem sebebiyle hey'et-i mezkûreyi nezdine kabul etmeyerek nâme-i şâhîyi bi'l-vâsıta almışdır.

Petersburg'a muvasalat-ı kemterânemin beşinci günü hey'et-i mezkûreye ta'yîn ve tahsîs olunan arabalara nisbeten çâkerlerine suret-i mahsûsada gönderilen arabalar gâyet mükellef olduğu gibi ilâve-i ihtirâm olmak üzere yâverân-ı imparatorîden dört zâbit esb süvâr olarak arabaları ta'kîb etdikleri ve Hâriciye Teşrîfâtçısı Prens Aleksander Orozof pîşgâh-ı bendegânemde ve sâ'ir teşrîfâtçılar da diğere arabalarda buldukları hâlde saray-ı imparatorîye azîmetle on dakika arâmdan sonra imparator ve imparatoriçe hazerâtı "emarent" ta'bîr olunan salonda birlikte bu-lunarak ve imparator-ı müşârün-ileyh hazretleri murassa' nişân-ı âlî-i Osmânî'yi hâmil olarak yalnız kullarını kabul etdikleri sırada lâzime-i ihtirâmı ifâ zımında irâd eylemiş olduğum ma-kalenin tercümesi ber-vech-i zîr arz olunur şöyle ki

"Haşmet-me'ab metbû'-ı mufahhamım pâdişâhım efendim hazretlerinin zât-ı imparatorîleri hakkında ber-kemâl olan hissiyyât-ı dostâne ve teveccühât-ı müvalâmkârânelerini bir kat daha isbât ve ibrâz zımında sandâlî-i imparatorîye cülûs ve izdivaç-ı haşmet-penâhîlerinin tebrîği vazifesini ve hânedân-ı imparatorîlerinin devâm ve bekâsı ve Rusya memâlikinin ma'mûriyeti ve devleteyn-i mu'azzamateyn beyninde öteden berü cârî olan râbîta-i hem-civârî ve meveddet-kârînin tahkimi temenniyâtını arz ile beraber nâme-i hümayûn ile imtiyâz-ı nişân ve zîşânını ve ana merbut berât-ı âlîsini zât-ı âlî-i imparatorîlerine ve imparatoriçe hazretlerine de diğere nâme-i hümayûn ile şefkat nişânını berâtiyla ma'ân arz ve takdîm ile kesb-i fahr eyler ve uhde-i âcizâneme tevdi' buyrulan işbu me'mûrîn-i âliyyeyi huzûr-ı imparatorîlerinde ifâ ettiğimi kemâl-i mübâhât ile dâ'imâ der-hâtır ederim" imparator-ı müşârün-ileyh nutk-ı ma'rûzun her kelime ve cümlesini kemâl-i nezâketle hüsn-i telakki ederek hitâmında kable'l-mülâkât mûmâ-ileyh Vranzof vâsıtasıyla haber aldığım Ermeni mes'elesine dâ'ir imparator-ı müşârün-ileyhin çâkerlerine hitâben vukû' bulan ifâdâtında evvel emirde zât-ı za'âlî-i mülûkânelerinin kendileri

ve hânedan-ı imparatorîleri haklarında ibrâz buyrulan mevâlât-ı sahîha ve teveccühât-ı mah-sûsadan dolayı müteşekkîr ve minnetdâr bulunduğunu ve Ermeni mes'elesinin pek ziyâde vel-vele-endâz olduğunu söylemiş olmasına mukâbil devleteyn-i mücavereteynin doğrudan doğ-ruya alâkadâr oldukları şu bî-esâs mes'elenin hangi menba'dan tereşşuh ettiği zât-ı âlî-i impa-ratorîlerince hafî olmadığı cihetle bu işin mu'âvenet-i imparatorîleriyle te'sîrsiz kalacağına metbû'-ı mufahhamın emniyeti ber-kemâl olduğunun ve nezd-i saltanat-ı seniyyede bulunan sefir-i kebîrleri Mösyö dö Nelidof ile baştercüman Mösyö Maksimof'un devleteyn beyninde cârî olan musâfât ve mevâlâtı te'yîd ve tahkim edecek âmâl ve efkâra tatbik-i hareket etmekte ol-duklarından mûmâ-ileyhimânın bu bâbdaki mesâ'isi nezd-i imparatorîlerinde rehîn-i takdîr ola-rak asâr-ı fi'iliyesini müşâhede etmek temenniyâtında bulduklarının arzını ilâveten tebliğ ve fermân buyurmuşlardır yolundaki cevâb-ı abîdânem üzerine bu mes'elenin hüsn-i tesviyesi em-rinde olan arzû-yı şahanelerine tevfiğ-i hareket edeceğini beyân buyurmuşlardır andan sonra refâkat-i çâkerânemde bulunanların takdimini beyân etmek usûl-i teşrifâtiyeden iken impara-tor-ı müşârün-ileyh sandâlî-i hükûmete yeni ku'ûd ettiği ve merâsim-i mu'tâde ve lâzımeyle ta-mamen adem-i vukufu cihetiyle bu bâbda bir şey söylemeksizin avdet eylemesiyle dışarı çıkıp salon kapısı dışarısında bulunmakta olan teşrifât-ı umûmiye nâzırı Prens Aleksander Dolgo-roki'yi bulub imparator hazretleri refâkat-i çâkerânem he'yetinin takdîmi hakkında bir şey emr etmediklerini beyân eylemekliğimi müte'akib mûmâ-ileyh gidib keyfiyeti arz ve ihtâr eylemesi üzerine refâkat-i çâkerânem he'yetini sefir-i fevkalâdenin kabul edildiği salona almak mu'tâd olmayub salon haricindeki mahalde takdîmi muktezâ-yı teşrifâtdan iken imparator-ı müşârün-ileyh ta'mîr-i sehv için he'yet-i mezkûreyi büyük salonda kabul ile ibrâz-ı iltifât eylemişlerdir huzûr-ı imparatorîden çıkıldıkda Prens Dolgoroki imtiyâz nişânı kordonunun sağdan sola veya soldan sağa ta'lîk olunacağını ve kordonun ucuna merbut bulunan nişândan mâ'adâ boyuna ası-lan nişânın ve iki madalyanın nereye konacağı ve neden dolayı mezkûr madalyaların mevcûd bulunduğu sebebinin çâkerlerinden sù'âl eylemesiyle nişân-ı âlî-i imtiyâzın gümüş madalyasını hâ'iz bulunmadıkça altun madalyasının ve altunu hâ'iz olmadıkça birincisinin verilmemesi nizâm-ı mahsus icâbından bulunduğu ecilden birlikte ihdâ olunmuş ve mezkûr nişânların ise biri göğse ve diğeri boğaza ve üçüncüsü sağdan sola ta'lîk edilen büyük kordonun ucuna ta'lîk olunacağı beyân olunmuşdur resm-i kabulün akîbinde imparatorun valideleri imparatoriçe vâki' olan talebim üzerine yalnız kullarını kabul edeceğini evvelce va'ad etmiş ise de impara-torun huzurundan çıkdıktan sonra mûmâ-ileyh Prens Dolgoroki nezd-i kemterâme gelerek müşârün-ileyhâya hitâben bir nâme-i hümayûnu hâmil olub olmadığı hafiyyen sorması üzerine bu yolda müşârün-ileyhâya bir nâme-i hümayûn tastiri devlet-i aliyyece usûl ve kavâ'id-i teşrifâtiye cümlesinden olmadığı ve fakat cânib-i me'âli menâkıb-ı şehriyarîlerinden evvelce mükerreren bâ telgrafnâme beyân-ı ta'ziyet buyrulmuş olduğu gibi bu kere dahî taraf-ı kem-terânemden müşârün-ileyhâ hazretlerine şifâhen istifsâr-ı hâtır merâsimini ifâya me'mûr buy-rulduğumu ve müteveffâ imparator hazretlerinin hâl-i hayâtında ve sefâret-i fevkalâde ile Li-vadya ve Yalta'ya iki def'a vukû' bulan me'mûriyet-i çâkerânem esnâsında nâ'il olduğum iltifâtın teşekkürâtını tecdîd husûsunda tecviz-i kusûr etmemek için müşârün-ileyhânın huzûruna ka-bul olmaklığımı ricâ etmekliğim üzerine müşârün-ileyhâ hazretleri bu iltimâsın is'âfını arzu et-mekte iseler de dışının şiddetle ağrımaya cihetiyle şimdilik kabulde ma'zûr olduğunu ifâde ey-lemeleriyle hâssa-i Kazak ma'iyet bölüğü efrâd ve zâbitânı taraflarından mâtem hâlinde bulun-dukları hâlde selâmlanarak saray-ı imparatorîye nasıl azîmet olunmuş ise ayn-ı teşrifât ile misâfir bulunduğumuz otele avdet olunmuşdur.

İmparator hazretleri cânibinden resm-i kabulün icrâsı zımında Ermeni mes'elesine dâ'ir vukû' bulan ifâdât muhtırası imparatoriçenin İngiltere kraliçesinin hafidesi bulunmasından inbi'âs etdiği vârid-i hâtır olmağla daha sarîh ifâdâtda bulunmak ve kendisini imparator nezdinde i'mâl-i nüfuza vâsıta etmek üzere müteveffâ imparatorun zevcesi imparatoriçeyi suret-i mahsûsada ziyâret-i vecîbeden add edilmişdir andan sonra müteveffâ imparatorun küçük amucası olub Petersburg'da bulunan askerin başkumandanı olan Grandük Vladimir ile mülâkât olunarak bu yolda mükâleme cereyân etmiş ve mu'ahharan Kafkasya vâlî-i sâbıkı ve başkumandanı olub şimdi umûm Rusya topçu asâkiri başkumandanı bulunan Grandük Mişel ile görüşülüb anınla dahî cereyân eden mükâlemâtda esâs mes'elece zemîn-i ifâde muhtelif ve fakat me'âl ve maksad irâde-i şâhânelerine tevfiik-i hareket merkezinde olub şu kadar ki müşârün-ileyh grandük ifâdât-ı vâkî'ası cümlesinde muhâbebe-i müte'ellime-i ahîrede Kars ve Batum'da bulunan İslâmlar merkez-i hilâfete olan irtibât-ı ma'nevîleri cihetiyle dâ'imâ hicret etmekde ve Ortodoks mezhebinde bulunan Hristiyanlar yerlerinde kalmakda olub hadd-i zâtında sâde-dil ve çalışkan olan Ermeniler kendi hâllerinde yaşamakda bir gürûh oldukları hâlde bunları tahrik ve teşvik ve tergîb edenlerin memalik-i mahrûsa-i mülûkânelerinin sâ'ir cihetlerinde ve ale'l-husûs merkez-i saltanat-ı seniyyelerinde bulunan mütemevvilîn ve me'mûrîn olduğunu beyân eyledi kulları da şu ifâdesini tasdik ile beraber zâten Ruslar Yahudilerin aleyhinde buldukları cihetle Petersburg'a muvâsalatında mesmû'm olan "mefsedet ve mel'ânetde bir Ermeni üç Yahudi'ye bedeldir" bir Rus darb-ı meselini irâd eylemekliğim üzerine müşârün-ileyh meşhur olan bu darb-ı meseli ne çabuk öğrendiğimi der-meyân eyledi ba'dehu müşârün-ileyhin mahdûmu ve müteveffâ imparatorun damadı ve imparator-ı lâhikin muhibbî ve mekteb arkadaşı ve eniştesi bulunan Grandük Aleksander Mişeloviç ile Grandüşesi Eksina tarafından kabul olunarak cümlesine olduğu gibi müşârün-ileyimâ Grandük ve Grandüşese dahî te'sirât-ı vâkî'alarına iştirâk-ı hümâyûnlarını beyân ve lâzım gelen ta'ziyet ifâ ve selâm-ı mahsus-ı mülûkânelerini teblîğ ile beraber vâlideleri imparatoriçe hazretlerinin nâ-gehânî düçâr oldukları dış ağrısından dolayı mazhar-ı mülâkât olunamayarak taraf-ı eşref-i mülûkânelerinden teblîğine me'mûr buyrulduğum selâm ve ta'ziyet şâhânelerini ifâ edememek kullarınca bâ'is-i te'essüf olduğundan imkân-ı mülâkâtın husûlüne vesâtet eylemeleri için vukû' bulan iltimâs ve ricâyı kabul ile müşârün-ileyhâ imparatoriçe hazretlerinin zâten kullarını görmek arzusunda bulduklarını beyân ve bu bâbda icrâ-yı tavassut edeceğine va'ad ile ber-vech-i ma'rûz zât-ı âlî-i mülûkâneleri cânibinden müteveffâ imparatorun hâl-i hayâtında istifsâr-ı hâtır ve sâ'ir sûretle ibzâl buyrulan iltifât-ı şâhânelerinden dolayı beyân-ı memnûniyet eylediler ba'dehu grandüklerden ba'zıları müteveffâ imparatorun zevcesi imparatoriçe hazretleriyle mülâkât vukû' bulub bulmadığını çâkerlerinden istifsâr eylemeleriyle sû'î tâlî'im iktizâsı olarak müşârün-ileyhâya âriz olan dış ağrısının hâsil eylediği ızdırâb mülâkât şerefinden mahrum etdiğini ve Hâriciye Nâzırı Mösyö de Kirs'in dahi düçâr olduğu hastalıktan dolayı kendisini göremeyüb müsteşârı Mösyö Şişkin ile mülâkât olduğunu beyân eyledim Ermeni mes'elesinin Rusya politikasına âidiyeti cihetiyle Asya eyâlâtı politika müdürü Kont Dimitri Kapnist ile görüşülerek mûmâ-ileyhin gerek nezd-i çâkerâneme geldiğinde ve gerek ana i'âde-i ziyâret eylediğimde cereyân eden mükâlemâtda mûmâ-ileyhin Devlet-i Aliyye'de bulunan Ermeniler haklarında icrâ-yı mezâlîm olunmakda olduğuna dâ'ir vukû' bulan ifâdesine mukâbil Devlet-i Aliyye'de mezâlîm icrâ olduğuna ihtimâl vermek nefsü'l-emre muvafık olmadığı gibi bu rivâyeti işâ'a eden İngiliz evrâk-ı havâdisâtı mündericâtına sıhhat nazarıyla bakılmak lâzım gelse vaktiyle Rusya'da Yahudilerin lamba makâmında gaz ile iş'âl ve ihrâk eyledikleri hakkındaki rivâyetlerinin tasdîki lâzım geleceği derkâr ve hâlbuki her iki rivâyetin bî asıl ve esâs olduğu bedîdârdır husûsuyla memalik-i Devlet-

i Aliyye Rusya Devleti memâlikinin eczâ-yı mütemmimesinden olmadığı cihetle bu mes'eleyi İngiltere Devleti'nin harekâtına karşı bi'z-zât hüsn-i tesviye edebilmek iktidârını hâ'iz olduğunu ve belki de devlet-i müşârün-ileyhânın maksad-ı hakîkîsi de bundan ibâret bulunduğunu ve ma'mâfih muhârebe-i zâ'ileden mukaddem İngiltere Devleti Bulgarların düçâr-ı mezâlim olmakda bulunduğuna dâ'ir ol-vakit der-meyân eylediği tebligât ve şikâyât mücerred Bulgarları istiklâliyet havadarlığına teşvîk ve bu yolda birtakım neşriyyât-ı garazkârâne semeresi olarak Rusya'yı muhârebe-i hûnrîzâne icrasına sevk ile nihâyet-i husûl maksadına muvaffak olmuş olduğu gibi şimdide Rusya Devleti'nin Pamir ve Kore cihetlerine ma'tûf olan nazar-ı siyâsisini bertaraf etmek üzere kısm-ı küllîsi Rusya'da bulunan Ermenileri kendine minnetdâr ile Rusya aleyhinde ikâ'-ı gavâ'il etmek ve ileride Tiflis'de bir Ermeni hükümeti teşkili maksadını hazırlamak için memalik-i şâhânede ve taht-ı tâbî'iyet Devlet-i Aliyye'de bulunan Ermenileri tahrik ve ifsâd eylemek azmine düşmüş ve bu hayal memalik ya'ni vücudu mefrûz olan Ermenistan'ın olsa olsa Rusya Devleti memâliki dâhilinde teşkili tabî'î bulunmuş olduğunu ve müteveffâ imparator hazretlerinin Devlet-i Aliyye hakkında derkâr olan mu'âmele-i mütekâbile-i dostânesi saltanat-ı seniyye ile Rusya Devleti'nin menâfi'-i esâsiye ve hukûk-ı hem-civârisi iktizasından olmasıyla bunun imparator-ı lâhik hazretlerine ve intikâli şüphesiz bulunduğu hâlde İngiltere politikasının tervîcine mütemâyil olan efkâr ve müşâvirinin kendi devletinin menâfi'î hilâfında der-meyân eyledim.

Grandük Aleksî ile vukû' bulan mülâkâtta dahi imparator hazretlerinin yevm-i mahsûsunda asâyîş-i umûmîyi tehdîd edecek bir hâl ve hareket vukû' bulmuş olsa Rusya Devleti'nin kavânîn ve nizâmât-ı mevzû'asınca ne yolda mu'âmele icrâ olunabileceğini müşârün-ileyhden istifisâr eylediğimde o makule eşirrà polis ve jandarmanın teklifine karşı durduğu anda haklarında silâh isti'mâl olunacağı der-meyân eylemesi üzerine sâye-i ihsân-vâye-i cenâb-ı mülûkânelerinde her dürlü rütbe ve me'mûriyete nâ'il ve füyûzât-ı memleketden müstefîd olmakda olan Ermeniler kıymet-i ni'met ve inâyeti takdîr etmek vacibe-i zimmetleri iken geçen ıyd-ı fitrın birinci günü Dersa'âdet'de Kumkapu'da vâki' Ermeni Patrikhanesinde ayin-i ruhânî icrâsı sırada Ermeni milletinden ba'z-ı sebükmağzân kilise derûnunda hükûmet-i seniyye aleyhinde açıktan açığa muhtel-i edeb-i tefevvühâta ve kilisede patrike ve hâricde bi'l-ictimâ' lisân-ı münâsib ve leyyin ile dağılmalarını teklîf ve nasihat eden jandarma ve polise karşı silâh teşhir ve isti'mâline cür'et etmiş oldukları ve jandarma ve polisten mecruh ve belki de maktûl bulunduğu hâlde taraf-ı eşref-i hazret-i pâdişâhîlerinden tebliğ buyrulan fermân-ı hümâyûn mucibince eşirrà-yı merkûmeden hiç birinin burnu kanamaksızın derdest ve cihet-i adliyeye teslîm olunarak ce-reyân eden muhâkeme-i aleniyyede i'tirâf-ı cürm etmiş oldukları hâlde pâdişâhımız efendimiz hazretlerinin bilâ istisnâ kâffe-i teba'a-i hümâyûnları haklarında mebzûl buyrula gelen eltâf-ı mâlü'n-nihâyeleri iktizasından olarak mazhar-ı afv olmuşlar iken bunlardan ba'zısı firâren ve ba'zısı da me'zûnen li-maslahaten Avrupa'ya ve belki de Rusya'ya azimetle bir takım neşriyyât-ı kâzibeye tasaddî eylemiş ve etmekde bulunmuş oldukları gibi Devlet-i Aliyye'nin itfa'ie alayları kumandanı Ferik Zıçni Paşa'nın damadı olub rü'esâ-yı İngiltere'de bulunan cemi'yet-i fesâdiyenin başlı a'zâsından ve belki mü'essislerinden bulunan ve bir mirâs da'vâsından dolayı Macaristan'a azimetine ruhsat almış iken İngiltere tarîkiyle İran'a azimetle el-yevm orada Posta ve Telgraf nâzırı nasb olunmuş olan Vahran Bey'in de bu cümleden bulunduğu ve şu hâlde nazarın İngiltere Devleti Devlet-i Aliyye'nin taht-ı tâbî'iyetinde bulunan Ermeniler haklarında mezâlim ve te'addiyât vukû'ndan bahisle i'lân-ı şikâyet edeceği yer de Devlet-i Aliyye'nin bi'l-cümle teba'asının emniyet arz ve can ve mal ve serbestî-i ayin ve mezheb ve lisânları husûsunda

dâ'imâ ibzâl eylemekte olduğu müsâ'adât-ı kâmile ile teba'a-i sâ'ire misillü müstefid olan Ermeniler her devlet ve memleketde kânûnen müstelzim-i ceza olan cinâyât vâkı'alarının afvı emrinde gösterilen ifrât-ı merhamet ve âtufeti mu'aheze eylemiş olsa idi lisân-ı hakîkate daha münâsib olacağını ityân eyledim umûm grandük ve grandüşesler tarafından vukû' bulan hüsn-i kabul mücerred veli ni'met-i bi minnetimiz hazretlerinin hânedân-ı müşârün-ileyhden ba'zılarının li-ecli'z-ziyâre İstanbul'a gelüb envâ'-i iltifât ve müteveffâ imparatorun hastalığı müddetinde bî-dirîğ buyrulan mükerreren istifsâr-ı hâtır ile mu'âmelât-ı nevâz-şikerânenin semeresi olduğunda şüphe yokdur.

Bundan sonra ba'z-ı zevât ile mülâkât vesilesini istihsâl etmek üzere Petersburg Sefaret-i seniyyelerinde tertib olunan otuz altı kişilik ziyâfet-i mükemmelede Rusya Devleti'nin ricâl ve erkânından med'uv bulunanlar meyânında Devlet-i Aliyyelerinden merâtib-i muhtelifede hâ'iz oldukları nişânlarını kendi nişânlarına takdimen ta'lîk ederek sefarete gelmiş olanlar ile maksad-ı âlî dâ'iresinde ve her birerlerinin hâ'iz oldukları ehemmiyet nisbetinde musâhabat olunarak bunlardan saray-ı imparatorî nâzırı General Vranzof Daşkof müteveffâ imparatorun pek mu'temedi olduğu gibi imparator-ı lâhikin validesinin de mu'temedi ve hadd-i zâtında muktedir ve umûr-ı hâriciye ve efkâr-ı mu'tedile ashâbından ve her ne vakit arzu etse imparator ve imparatoriçenin huzûrlarına girebilmek me'zûniyetini hâ'iz ve meri'yyü'l-hâtır olub Devlet-i Aliyyeleriyle Rusya Devleti'nin makarrına fi'ilen ve fikren hâdim bir adam olmağla o gece gibi ziyâfetde imparatoriçe hazretleri çâkerlerini eskiden tanıyub müteveffâ zevcinin de mazhar-ı teveccühü olmaklığım hasebiyle kullarıyla görüşmeği pek ziyade arzu etmekte olduğunu ve fakat İran sefir-i fevkalâdesinin ta'ziyeti hâvî getirmiş olduğu nâme-i şâhîyi kabul edib kendisi kabulde beyân-ı ma'zeret etmiş olduğunu ve anlar Petersburg'da bulundukça çâkerlerini kabul etmiş olsalar kâ'ide-i nezâket-i düveliyyeye muvafık olamayacağından nâme-i hazret-i şehinşâhîlerine imparator hazretleri tarafından yazılacak cevâbın te'hîr-i teslimi Acemlerin buradan gitmesi maksadına müstenid bulunduğunu ve anlar gittikten sonra kemterlerini kabul edeceğini ve ta'yîn olunacak yevm ve vakit kabulü bi'z-zât gelib ifâde edeceğini mahremâne beyân eyledi birazda erkân-ı harbiye-i umûmiye reisi ve hakîkaten ma'lûmât ve dirâyet-i fevkalâde ashâbından bulunan General Obırcef ile görüşülüb erkân-ı harbiye dâ'iresinin temâşâsı arzusunda bulunub bulunmadığı sû'âl eylediğinde ma'a'l-memnûniye kabul edeceğimi beyân etmeğim üzerine ertesi günü alafranga sa'ât ikide hey'et-i sefâret-i seniyyelerini kabul için intizârda bulunacağını beyân edib ertesi günü mukarrer olan zamanda gidildikde müşârün-ileyh ma'iyetleri taraflarından ihtirâmât-ı lâzîme ile istikbâl olunarak erkân-ı harbiye-i umûmiyeyi teşkil eden dokuz şu'benin her biri gezilerek o he'yetin mahsul-i sa'yî olan Galvanoplasti ve Fotolitografi ve alât-ı hendesiyeden planimetr alidat aklemetr pantometr kronometr daha bu gibi alât ve edevât-ı hendesiyelerini harita ve tercüme-i vukû'ât ve tevârihe â'id kitâblarını teşhîr ve esnâ-yı temâşâda Asya haritalarına atf-ı nazar olunur iken kulları Besarimede gitmekte olan re'is-i müşârün-ileyhe hafî sûretde parmakla Pamir ve Kore kıt'alarını irâ'e ile kulağına Rusyaca hâ'iz-i ehemmiyet olan şu iki noktayı nazardan teb'îd ve ileride Polonezlerle bir hak-ı imtiyâz i'tâsına tasaddî etdirilmek için vücûdu farz edilse ma'kûsuyla mütenâsib bir Ermeni mes'elesi meydana çıkarılana Rusya Devlet-i mu'azzamasının sizin gibi bir erkân-ı harb re'isine mâlik olmadıkları i'tikâd-ı hayâlisinden ileri gelmiş bir keyfiyet olduğunu ifâde eylediğimden teşekkür ve ta'zîme alâmet olmak üzere baş eğerek beyân-ı memnuniyet eylemiştir.

Andan sonra erkân-ı harbiye kütübhânesine gidildikde her lisandan fûnûn ve tevarîh ve enbiyâ ve hulefânın gazavâtını mutazammın kütüb-i nâdirenin şimdiki mevcûdu on altı bin aded râddesinde olduğu görülmüşdür dâ'ire-i mezkûrede Rusya Devleti'nin bidâyet-i teşekkülünden bu

ana gelinceye değin sebk eden muhârebâtı ve o muharebelerde verilmiş olan madalyaların camekânlar içinde nümûneleriyle anı ihrâz etmiş olan zabitanın isimleri duvarlarda mahkûk bulunduğu ve erkân-ı harbiye riyâsetine bu güne kadar me'mûr edilen mâreşâller ile cenerallerin siyâset dâ'iresinde yağlı boya ile resimleri ve şâyân-ı takdîr bir çok şeyleri görüldükden sonra kendisiyle vedâ' edildiği zaman müşârün-ileyh bundan iki yüz sene evvel tanzîm olunmuş olan haritaların bir kıt'asıyla Asya ve Afrika kıt'alarının haritalarından birer adedini yâdigâr olarak kullarına vermiş ve mezkûr haritaların nezd-i dekâyık vefd-i hazret-i mülûkânelerinde tensîb buyrulduğu takdîrde suretleri alınarak Bâb-ı Vâlâ-yı Seraskerî erkân-ı harbiyesince alikonulub asılları kullarına i'âde olunmak üzere atabe-i ulyâ-yı tâcdârîlerine arz ve takdîm kılınmıştır şu esnâda dâ'ire-i mezkûrenin sefâret-i fevkalâde ile Petersburg'a gelenlerden yalnız Fransa hükûmeti fevkalâde seffriyle kullarına med'uvven gezdirilmiş olduğunu re'is-i müşârün-ileyh suret-i mahsûsada ifâde eylemiş olmasıyla çâkerleride muhârebe-i zâ'ilenin kendi menfa'atlerini bir hânedede iskân eden iki biraderin ızrârında arayan ilkâat hâriciye sâ'ikasıyla tahaddüs etmiş bir münâkaşadan başka Devlet-i Aliyyece bir ehemmiyeti hâ'iz olmadığından buna Rusya Devlet-i fehîmesininde bir daha kapılmamak ümid ve i'tikâdında bulunduğuna şu dâ'irenin bize mahrem tutulmayarak gezdirilmesi en büyük delîl ve devleteyn beyninde teminen cârî olan sulh ve sâlâh-ı ebedîye kefil-i kâfî add ederim dedim şu söz re'is-i müşârün-ileyhin pek ziyâde mucib-i takdîri olarak avdet olundu.

İran şâhının akrabasından olub Petersburg'a gelmiş olan fevkalâde seffirin iki def'a ziyâret-i bendegâneme gelerek bulamamış olduğu istihbâr kılınmağla mücerred kâ'ide-i nezâkete muhâlif hareketde bulunmamak için hâh ve nâ-hâh i'âde-i ziyâret edilmiş ve kendisinin orada bulunması imparatoriçe tarafından kabulüme mâni' olduğu cihetle esnâ-yı musâhabatda Petersburg'un ab ve havasının vehâmetinden bahisle ne vakit avdet edeceğini kat'iyen sezdirilmeyecek dolayısıyla ve zemin ve zaman ile kendisinden sù'âl eylediğimde Salı günü hareket edeceğini haber vermiş ve esnâ-yı mükâlemedeki elfâz ve etvâr-ı bâridesine karşı kemâl-i nezâketle cevaplar verilerek avdet olunmuştur.

Ertesi günü evvela hânedân-ı imparatorînin defnine mahsus olan birinci büyük Petro'nun kilisesine gidilerek Fransız Amiralı Amiral Jorve'nin vaz' etmiş olduğu simden ma'mûl çelenkin üç misli büyüklükde âdet üzere defnine ve şimşir dallarının donuk gümüşden ma'mûl birbiri içinde çifte çelenk ile sulh ve müsâlemete alâmet-i mahsûsa olarak kezalik donuk gümüşden müteveffânın arması ve üzerinde altundan ma'mûl imparatorluk tacının resmi ve altındaki gümüşden ma'mûl Frenk bağının üzerine yâverân-ı kirâm hazret-i şehriyarîden seffir-i fevkalâde Müşir Fuad Paşa tarafından müteveffânın ibkâ-yı nâmına yâdigâr ta'zîmdir ibâresi tarih-i vefâtıyla bandrolüne hakk etdirilerek onda bir mikyâsda aldırılıb leffen arz ve takdîm kılınan fotoğrafide manzûr-ı mekârım menşûr-ı şehriyârîleri buyrulacağı üzere siyah kadifeden etrâfi sırma ve çar köşesi beyaz tırtırlı püsküller ve gayet geniş bir tarafı beyaz ve diğer tarafı siyah uzun kurdele ile yasdığa rabt olunmuş olduğu hâlde Birinci Petro'nun İsveçlilerden zabt ve teshîr eylediği Petersburg Kal'ası derûnunda inşâ etdirib kendisiyle hânedân-ı imparatorînin defnine tahsis edilmiş olan Katedral dö Pirloperimiye nâm kiliseye defn edilen müteveffâ imparatorun kabrine mezkûr çelengi vaz' etmek üzere gidildikde âdât-ı kadîmelerinden olduğu üzere imparatorların vefâtlarında na'aşları iki anahtarlı bakırdan ma'mûl sanduk derûnuna kilidlenerek hâzırlanmış olan lahide konulub tuğla ve harç ile tonos yapılarak üzerine mermerden sanduka vaz'î ve mezkûr iki anahtardan biri nezd-i imparatorîde ve diğeri kal'a muhâfızının yed-i hıfzında bulundurulub mezkûr çelengi imparatorun kabri üzerine vaz' etmek üzere kiliseye girileceği sı-

rada kilise kapısında vürûd-ı câkerânemize muntazır olan kal'a muhâfız ihtiyâr bir Rus miralay olub ahâlisi muta'assıb bulunan Petersburg ve Moskova şehirleri kiliselerine fes çıkarmayarak girilebilmesi mesbûk olmadığı hâlde miralay-ı mûmâ-ileyh havanın soğukluğundan bahisle kaput çıkarılmamasını teklîf etmesi üzerine fes çıkarmamak ta'zîmsizlik add edileceği ve Devlet-i Aliyye me'mûrlarının bu misillü resmî mahallerde fes çıkarılmamasına bir yol açmak için bu misillü ma'âbede kaput çıkarmayarak girmek gibi ta'zîmsizlik de bulunmak mümkün olamayacağı cihetle fes ibkâ ve kaput ve kaloş çıkarılarak kiliseye girib çelengi vaz' eyledikten sonra avdet eyledim.

Evvelce mahdûmuyla mükâleme olunarak mülâkâtımız için ta'yîn olunan çeharşenbe günü Mösyö Kirs tarafından kabûl olunub Ermeni mes'elesi Devlet-i Aliyye'nin sarf-ı dâhiliyesinden ma'dûd olduğu hâlde bu mes'elenin İngiltere ve Fransa ve Rusya murahhaslarından mürekkeb teşekkül edecek komisyon hey'etine düvel-i müşârün-ileyhim misillü mu'ahharan İtalya Devleti tarafından dahi bir murahhas ta'yîni taleb ve teklîf olunmuş ve bunlardan İngiltere Devleti tarafından bu teklîfe muvâfakat gösterildiği gibi teklîf-i mezkûre Rusya ve Fransa devletlerinin dahi iştirâk eylemeleri emrinde sarf-ı mesâ'î etmiş ise de İtalya Devleti'nin düvel-i müşârün-ileyhim misillü evvelce Bitlis vilayetinde konsolos bulunmaması kendisinin orada menâfi'-i mahsûsası olmamasına delâlet eder ahvâlden bulunması cihetiyle devlet-i müşârün-ileyhânın Devlet-i Aliyye'nin mu'âmelât-ı dâhiliyesine ta'alluk eden bir mes'eledede böyle bir fikr ile iştirâka hukûk-ı beyne'd-düvel kâ'idesince salâhiyeti olamayacağı zemininde idâre-i kelâm ve Fransa ve Rusya murahhaslarının tahkîkât-ı câriyede Devlet-i Aliyyelerinde beyân-ı re'y eylemeleri melhuz olmasına binâen İngiltere Devleti efkâr-ı mahsûsasınca kendisine bir mu'ayyen ve şerîk olmak üzere İtalya Devleti'ni bi't-teşvîk murahhas sıfatıyla bir konsolos müteheyyi-i i'zâm olduğu keyfiyeti tebliğ edilmesine de bu misillü konsoloslar ta'yîn ve i'zâmlarının Devlet-i Aliyye tarafından berât-ı âlf ile tecvîz ve tasdîki ahden meşrut olduğundan saltanat-ı seniyyenin tensîb ve muvâfakatına â'id bir mes'ele hakkında gerek konsolos ve gerek murahhas ta'yîni emrinde Devlet-i Aliyye'ye mürâca'at olunmasını tavsiye ile beraber memalik-i Devlet-i Aliyyelerinin her cihetinde menâfi'ni ika'-ı şûrişde arayan İngiltere Devleti'nin vücuda getirdiği şu Ermeni mes'elesinde dahi te'mîn-i muvaffakiyeti için İtalya Devleti teşvîk ve igrâ eylemesiyle konsolos ve murahhas ta'yîni vukû' bulacak teklîfe cânib-i Devlet-i Aliyye'den cevâb-ı red verildiği takdîrde farz-ı muhâl olarak devlet-i müşârün-ileyhâ Devlet-i Aliyye sevâhiline donanma sevk etmek gibi tehdîd âmîz harekât-ı ahd-i şikenâneye teşebbüs edecek olur ise hukûk-ı Devlet-i Aliyyelerinin vikâye ve muhâfazası emrinde Rusya ve Fransa devletlerinin efkârı mütâla'âtının ne merkezde olabileceği kendilerinden istizâh ve istimzâc olundukda devlet-i müşârün-ileyhânın böyle bir cür'ete kıyâm edemeyeceğini ve şâyed böyle mecnûnâne bir hareketde bulunacak olur ise Rusya ve Fransa devletlerinin men'-i ta'arruz zımında müdâhale-i fi'iliyede bulunacaklarının tabi'î olduğunu ve ma'mâfih Devlet-i Aliyye kâr-ı aşinâ ve müstakîmü'l-etvâr ve hüsn-i ahlâk ile muttasıf me'mûr istihdâm etmemekde olunmasından nâşî bedhâhâne ser-rişte olabilecek mesâ'ilin hudûsuna bâ'is olmakda bulunduğunu der-meyân eylemesine mukâbil saltanat-ı seniyye umûr-ı dâhiliye ve hariciyesinin hüsn-i temşiyeti emrinde idâre-i umûr-ı mülkiyeye vâkîf ve terakkî-i şân-ı devlete hâdim me'mûrinin hüsn-i intihâbına i'tinâ eylemekde olduğu hâlde ne çâreki ba'z-ı bed-hâhânenin ilkâât-ı mütemâdiyesi her zaman bir tâkım gavâ'il hudûsuna sebep olduğu ve her dürlü icrâât-ı haseneyi takdîrde müste'id olmak şöyle dursun mu'ahezeden gerü durmadıkları nazar-ı te'essüfle görülmekde olduğundan bu bâbda tashîh-i efkâr eylemesini ve nezd-i hükümet-i seniyyede sefir bulunan Mösyö dö Nelidof'un imparator-ı sâbık hazretlerinin vefâtı

üzerine Rusya'ya azîmeti cihetiyle müddet-i gaybubetinde kendüsüne vekâlet eden sefâret müşteşârı Mösyö Jadofeski Ermeni menba'alarından tereşşuh eden rivâyât-ı garaz-kârânenin mâhiyet ve kemiyetini hâdde-i tedkîk ve tahkîkden geçirmek külfetini ihtiyâr-ı lüzum görmeyerek telakki etmiş olduğu gibi arz etmiş olması ihtimâlından ileri geldiğini beyân etmekteyim üzerine her ne hâl ise işte Rusya Devleti böyle müşkil ve mühim bir zamanda Devlet-i Aliyye hakkında isbât eylediği asâr-ı hayr-hâhâneye fîmâ-ba'd televvünden ârî olarak mu'âmele-i mütekâbile-i meveddet-kârânede bulunması lüzumunu ifâde eyledi bunun üzerine Rusya ve Fransa nezdinde bulunan İngiltere süferâsı Devlet-i Aliyye'nin suret-i mahsûsada ta'yîn eylediği hey'et-i tahkîkiyenin icrâ etmekde olduğu tahkîkât kendüsünce kanâ'at bahş olmadığı hâlde gerek esnâ-yı tahkîkâtta ve gerek hey'et-i tahkîkiyenin Dersa'âdet'e avdetinden sonra o civâr ve havâlide her istediği mahalde konsolos ve murahhas ma'rifetleriyle icrâ-yı tahkîkât edebilmek hak ve salâhiyetini muhâfaza edeceğinden bahisle Rusya ve Fransa devletlerine icrâ-yı tebligât eylemiş olması üzerine bu mes'ele Devlet-i Aliyye'nin sarf-ı umûr-ı dâhiliyesinden bulunmasıyla İngiltere'nin memalik-i Devlet-i Aliyye'de hûd-be-hûd icrâ-yı tahkîkât için me'mûr ta'yînine salâhiyeti olamayacağını Rusya ve Fransa devletlerinin Londra sefirleri hükûmet-i metbû'alarından aldıkları emir üzerine İngiltere Hâriciye Nezâretine müttehidü'l-me'âl notalarla beyân eylediklerini Kont dö Montebello'dan istihbâr kılınmıştır.

Bâlâda arz olunduğu vechle Mösyö Kapnist birinci ve ikinci def'a vukû' bulan ziyaretime mukâbeleten i'âde-i ziyâret eylediğinde isti'mâl ettiği lisânı Rusya Devleti'nin menâfi'-i esâsiyesine ve Devlet-i Aliyyeleriyle cârî olan musâfât ve muhâdenete mugâyir olduğunu gerek sarayı imparatorî nâzırı Kont Vranzof Daşkof ve gerek grandükler ve ale'l-husûs Rusya Devleti'ni buhrân-ı azîm-i mâlîden kurtarub bugünkü i'tibârını te'mîn eden Mâliye nâzırı vâsıtalarıyla imparator hazretlerine ismâ' edilmiş olduğundan mûmâ-ileyhin şu hareketi nezd-i imparatorîde mucib-i takbîh olarak me'mûriyetinden infisâl edecek râddeye gelmesi üzerine mûmâ-ileyh Mösyö Kapnist kullarını birkaç kere daha ziyâret ettiği tashih-i efkâr eylemiş olduğu isti'mâl ettiği lisândan istidlâl olunmuşdur muahharan Rusya Mâliye nâzırıyla vukû' bulan mülâkât-ı kemterânemde şu aralık Devlet-i Aliyye fondolarının tenezzül etmesi Dersa'âdet'de bulunan Ermeni alâverecileriyle anların pişvâsı olan İngilizlerin Dersa'âdet borsasında icrâ etmekde oldukları mu'âmele-i hıyânet-kârâne ve sarrafiyeden neş'et etmiş ve bunların terakkî-i fi'at eylemesi husûsunu te'mîne ve i'tibâr-ı mâlî-i Devlet-i Aliyye'yi tezyide medâr olmak üzere tazmînât-ı harbiyenin te'diyesi emrinde pek o kadar tazyîk ve isti'câl olunmamasını ve Rusya'ya ikinci def'aki me'mûrîn-i bendegânemde müteveffâ imparator hazretleri cânibinden tazmînât-ı mezkûrenin ahvâl-i mâliye-i Devlet-i Aliyye'nin icâbât ve müsâ'adesine göre imhâl-i te'diyesinin Rusya Devleti menâfi'nede muvafık olacağı hakkında vukû' bulan va'adin bugünkü günde Rusya Devletince mer'î tutulacağından emin bulunduğum cihetle müteveffâ-yı müşârün-ileyh tarafından sevk eden va'ade tevffîk-i hareket olunacağını beyân eylemesinden bi'l-istifâde istihzâr eylemiş olduğum ba'z-ı vesâ'it-i münâsibe ile Rusya Devleti'nin tazmînât-ı harbiyeden fârig olacağı Avrupa gazeteleri vâsıtasıyla piyâsa ve menâbi'-i lâzımeye telkîn ve ismâ' edilmesiyle Devlet-i Aliyye-i mülûkâneleri tahvîlâtı iki üç gün sonra matlûb olan fi'atı bulmuş olmağla bu bâbda vukû'a gelen mu'âvenet ve müsâ'ade-i mahsûsasından dolayı müşârû'n-ileyhe bi'l-hâssa teşekkür eyledim Hâriciye Nâzırı Mösyö Kris ile vukû' bulan mülâkâtta Ermeni mes'elesinin bed-hâhânenin makâsıd-ı mefsedet intihâsını hükümsüz bırakacak sûretde hall ve tesviyesi tarafeynin hükûk ve menâfi'-i hem-civarî ve dostîsini te'mîn edecek mevâddan bulunmasıyla bu bâbda tedâbir-i lâzıme itihâzı hakkındaki ifâdat-ı kemterâname mukâbil Tiflis'de bulunan Ermenilerin Devlet-i Aliyye'nin zîr-i tâbî'iyetindeki Ermeniler ile ihtilât ve muhâbere eylemeleri zımında icâb eden

mahallere evâmir-i kat'iyeye verildiği ve Tiflis'de bulunan Ermeni menâbi'nden zuhur edib Avrupa gazetelerine derç etdirilerek mahallî gazetelerinden iktibâsen yazmış oldukları bir tâkim makâlâtın yine mezkûr gazetelerle tekzîb ve tashîhi için reddiye yazdıracağını va'ad eylemelerine vedâ' ederek avdet olundu.

Pençşenbe günü mu'ayyen olan vakitte saray-ı imparatorî nâzırı tarafından bi'l-istikbâl müteveffâ imparatorun zevcesi imparatoriçe hazretlerinin huzûruna kabûl olundum taraf-ı eşref-i mülûkânelerinden selâm-ı mahsûs ve lâzime-i ta'ziyeti ve küçük mahdûmları ve imparator-ı lâhikin küçük biraderi olub mukaddemâ Dersa'âdet'i ziyâretinde taraf-ı şâhânelerinden ta'yîn ve tahsîs buyrulmuş arabalara râkiben birlikde Yıldız Saray-ı şevket ihtivâsına gidilmiş olan Grandük Jorj hazretlerinin ahvâl-i sıhhiyelerine dâ'ir ma'lûmât alınamadığından pâdişâhımız efendimiz hazretlerinin ziyâde merâk etmekde olduklarını teblîğ ve ifâde ile beraber ba'z-ı bedhâhânın ilkââtıyla işâ'a edilen vâsıl ve esâs olmayub sırf hayâlden ibâret olan Ermeni mes'elesinin Rusya'ya ta'alluk-ı küllisi olduğundan bir takım sebükmağzânın âmâl-ı harîsânelerine meydan verilmemek için nezd-i imparatorîde icrâ-yı nüfuz ve vesâtet buyurmalarını ve zevçleri müteveffâ imparator hazretleri zât-ı hazret-i mülûkânelerine ber-kemâl olan muhabbet ve muhâdenetin kendilerince en mukaddes bir yâdigâr-ı kıymetdâr olacağına ve bunun ile'l-ebed muhâfaza edileceğine şevketlü efendimiz hazretlerinin emniyet ve i'timâdları ber-kemâl bulunduğunu der-meyân eylemekliğim üzerine zât-ı hazret-i mülûkâneleri zevci müteveffâ imparator hazretlerinin hastalıkları müddetince vukû' bulan istifsârı ve mahdûmu hakkında da şu vechle mu'âmele-i cemîle ibrâz buyurmuş olmaları kendisini fevkalâde müteşekkîr ve minnetdâr eylediği gibi zât-ı hazret-i şâhâneleri haklarında derkâr olan muhabbetlerinin an-be-an tezâyüd ve terakkî etmekde olduğunu ve kullarıyla güzel zamanlarda iki def'a mülâkât olduğunu ve zevci imparator hazretlerinin çâkerlerine samîmi olan muhabbetine karşı kabrine gidüb çelenk vaz'ıyla mu'âmele-i kadir şinâsîde bulunmaklığım mahzûziyet-i vefreyi mucib olduğunu beyân eylemeleri üzerine bu vazîfe-i mahsûsayı şimdiye kadar uzatmamak lâzım gelür ise de şu aralık gavâ'ilin kesreti cihetiyle te'hir etdiğini ve müteveffâ imparator hazretlerinin ziyâ'-ı ebedîsinden dolayı fevk-i maye-tasavvur müte'essir olduğu kemâl-i suzişle arz eylemekliğime binâen müşârün-ileyhâ şiddet-i te'sirlerinden gözleri yaş ile dolmuş ve kemterlerine bildirmemek için eliyle ve diğer elinin baş parmağını sıkılamakda bulunmuş olduğu hâlde mahdûmları imparator hazretlerine Ermeni mes'elesi hakkında vesâyâ-yı mütemâdiyede bulunacağını ve kendileri de bu mes'eleyi ta'kîb ederek tevsi'ine meydan vermeyeceğini beyan eylemeleri rikkat-i ben-degânem mucib olmasıyla hemân elini öpererek vedâ' eyledim

Petersburg'da grandükleri ziyâret eylediğim zaman evvelce Dersa'âdet'e gelmiş ve mazhar-ı envâ'-ı iltifât-ı şâhâneleri olmuş olan Grandük Pol ile Grandük Serj'den Grandük Pol ile Petersburg'da görüşüldüğü sırada evsâf-ı cemîle-i mülûkânelerini kemâl-i ihtirâm ile yâd ve tekrâr ederek büyük biraderleri müteveffâ imparator üçüncü Aleksander hazretlerinin hastalığı müddetince bâ telgrafnâme vukû' bulan istifsâr-ı hatırdan dolayı hânedân-ı imparatorînin bilâ riyyâ minnetdâr olduklarını ve müşârün-ileyhimâdan Moskova valisi Grandük Serj'den o aralık Moskova'ya müteheyyi-i azîmet olduğundan zât-ı mekârim-simât-ı mülûkânelerine lâyıkk bir suret-i ihtirâm-kârânede bendelerini orada kabûl edeceğini beyân ile da'vet eylemiş idi imparator hazretleri cânibinden tahsîs olunan vagona refâkat-ı çâkerânem hey'etiyle ma'an binilerek kânun-ı evvelin dördüncü cum'a ertesi günü akşamı ya'nî pazar gecesi sâ'at iki râddelerinde Petersburg'dan bi'l-hareke ferdâsı pazar günü sâ'at beşde istasyonuna vusûl-i çâkerânemizde şehri mezkûr Zabtiye Nâzırı Miralay Delasofeski ile me'mûrîn-i sâ'ire taraflarından bi'l-istikbâl getir-

miş oldukları saray arabalarına râkiben doğruca ikâmetimiz için hazırlanmış olan Kremlin Sarayı teferru'âtından bir dâ'ireye nâzil ve orada vürudumuza muntazır bulunan Moskova sarayları nâzırı ferîk ile müşîr rütbesi beyninde ve kolordu kumândânı rütbesinde yâverân-ı imparatorîden General İstolipini ve müşârün-ileyhin mu'âvini ferîk rütbesinde Kozosof taraflarından istikbâl olunarak pazar ve pazarirtesi günü Moskova ricâl-i me'mûrînine mütekâbilen i'âde-i ziyâret olduğu gibi oradaki âsâr-ı kadîme ve nefiseden bulunan emâkin ve müze gibi mahaller gezilib pazarirtesi akşamı ya'nî salı gecesi için tertîb edilmiş olan mükemmel at canbazı oyununu temâşâ zımında müşâru'n-ileyh General İstolipini tarafından vukû' bulan da'vete icâbetle oyun mahalline gidildikde hâzırlanmış olan locaya birlikde oturularak o gece yortu olmak mülâbesesiyle oyun mahalli gâyet kalabalık olduğundan Avusturya ve Almanya ve İtalya askeri üniformalarını lâbis ve o devletlerin sancaklarını hâmil olan kızlar sahne-i temâşâyâ çıktılar bunlar ellerindeki tüfenklerle ta'lîm icrâsından sonra İngiliz askerini taklîden kezâ İngiliz bayrağını ve İskoçya askeri üniformasını lâbis diğer bir takım kızlar dahî sahneye koşarak gelmesiyle politikaya â'id bir oyun icrâ olunacağını hiss ve teferrüs ile birâz dışarı çıkararak bir şey içmekliğini teklîf eylediğimde oyunun neticesine vâsil olmak için tevakkuf etmekliğimi ricâ eylemesiyle oyunun hakîkaten politikaya müstenid bulunduğu ve bu günde oyuncuların arzusuyla olmayub hükûmetin inzimâm re'yiyle tertîb edilmiş bir şey olduğu anlaşıldığından tevakkufa mecbur oldum işte bu kızlar ellerindeki tüfenklerle manevra ve ateş icrâsına başlayınca Danimarka ve İsveç ve Norveç üniformalarını lâbis olan oyuncular girüye çekilib İngiliz üniformasını lâbis İskoçyalılar Almanya ve Avusturya ve İtalya askerini aleyhine ateş etdirdikleri esnâda Rus ve Fransız üniformalarını lâbis ve devleteynin bayraklarını hâmil olan iki kız hâzırlanmış olan dört kollu tahterevan gibi müsteviyyü'l-sath ve üstü açık bir tezkireyi kemâl-i sür'atle getirerek Danimarkalılarla İsveçliler o tezkirenin taşımaya iştirâk etmeksizin bir vaz'-ı müteaccibâne ile silâh bedest olarak durmaktalar iken Rus ve Fransız üniformasını lâbis ve onların bayrağını hâmil olan o iki kız tezkirenin üzerine sıçrayub diz üstü nişân-ı âsâr vaz'iyetde buldukları ve yedlerinde bulunan bayrakları birbirine çatmış oldukları hâlde o tezkire dört kolunun ikisinde Fransız ve diğer ikisinde de Rus askeri omuzuna almak üzere yerden haylice yukarı kaldırdıkları sırada Çerkes elbise ve kalpağını lâbis ve kalpağın ortasında alâmet-i fârika-i osmâniye olan bir ay şekli bulunduğu hâlde heman o tezkireye sıçrayub bir diz üzerine çökmüş ve bayraklarını yekdiğerine çatmış olan Fransız ve Rus askerinin fasl-ı müştereklerinin vasati gerisinde bir elini Fransız ve diğer elini Rus askerinin omuzuna dayayarak kâ'im bulunduğu hâlde mezkûr tezkire o sûretle omuzda ve Danimarka ike Norveç askeri tezkirenin yemin ve yesâr ve gerisinde olarak sahneyi üç defa devr etdikleri sırada her taraftan el çekdirilerek fevkalâde alkışlanması üzerine kulları da hem oyun oynayanlara ve hem de el çırpın huzzâra şâmil olmak üzere hafifçe el çırparak nazikâne ve mütevazî'âne nîm teşekkür eyledim işbu oyun hey'eti kız ve erkek iki yüz kişi ile hayvânât-ı sâ'ireden mâ'adâ yüz altmış re's bârgîrden ibârettdir.

Ba'de'l-muhârebe Rusya tarafından Bulgaristan'a vâli ta'yîn edilmiş olan ve erbâb-ı kalemden bulunan General İstolipin Rusya ile Devlet-i Aliyye devlet-i aliyyelerinin dâ'imâ hüsn-i âmîzişde bulunması tarafeynin menâfi'î icâbâtından bulunduğunu fâtiha-i kelâm ittihâz ile Bulgarların gâyet nankör ve insâniyetsiz ve dessâs ve İslâm ise bi'l-akis hüsn-i ahlâk ile muttasıf olduğundan Rusya Devleti'nin bunca akçe ve asker sarf ve itlâfıyla fedakârlık-ı ihtiyârına değer bir kavm olmadığını mutazammın mufassal lâyiha ile müteveffâ imparatora arz eylediğini ve şimdide Devlet-i Aliyye'nin zîr-i tâbi'iyetinde bulunan Ermeni ve sâ'ir Hristiyan cemâ'atlerinin İslâm'dan ziyâde mazhar oldukları mu'âmele-i müsâ'ade-kârâneye hakîkatde müstehak olduklarına dâ'ir bir büyük cild kitâb yazub neşr edeceğini beyân etmiş ve ertesi günü alafranga

sâ'at ikide Grandüşes Serj taraflarından kabul olunarak imparatoriçe Grandüşes Serj'in hemşiresi olduğundan Ermeni mes'elesine intikâl eden mükâleme suret-i muhtasarada cereyân eylemiştir.

Çehârşenbe günü sâ'at on bir râddelerinde bonava'dan hareketle Cum'a irtesi gecesi sâ'at birde Viyana'ya muvasalat-i bendegânemin ertesi günü Rusya Devleti'nin Viyana sefiri olup me'mûriyet-i mahsûsa ile Roma'da Papa hazretlerine gidüb o sırada Viyana'ya avdet etmiş olan Prens Lobanof'u ziyâretle fermân-ı şâhâneleri selâm-ı mülûkânelerini ve İstanbul'da sefir bulunduğu esnâda Kont İgnatıyef'in rahne-dâr etmiş olduğu devleteynin mebânî-i siyâsiye-i dostîsinin ta'mîr ve tecdidi husûsunda ibrâz eylemiş olduğu mesâ'î-i cemîle her vakit hâtır-ı nişân-ı şehriyârîleri olduğunu ve Rusya'ya azîmet-i bendegânemde şimendüferin sür'at-i hareketi işbu selâm-ı şâhânelerini tebliğ müsâ'id olmadığından o vazifenin ifâsı şimdi müyesser olduğunu ifade etmekteyim üzerine ezkâr-ı cemîle-i hümâyûnlarını yâd ve tekrâr ile bu bâbdaki teşekkürât-ı mahsûsasının arz-ı atabe-i ulyâ-yı tâcdârîleri kılınmasını ricâ ile beraber mukaddemâ taraf-ı eşref-i mülûkânelerinden ihsân ve inâyet buyrulmuş olan akîkden ma'mûl altun çerçevesi olup trabzasının üstünde bulunan bir sigara kutusunu irâ'e ile bu yâdigâr-ı mefharet medârı hiçbir vakit gözünün önünden ayırmadığını beyân eylemesiyle bendeleri de veli-nî'met-i bî-minnetimiz efendimiz hazretlerinin hak-ı âlî-i mülûkânelerinde ibrâz eylemiş olduğu hürmet-i mahsûsa-i kadirdânisine teşekkürle bundan takriben on iki sene mukaddem taraf-ı eşref-i şehinşâhîlerinden imparator hazretlerine ihdâ buyrulan imtiyâz-ı nişân-ı âlîsinin tevdi'ne me'mûr buyrulduğundan bahisle evvel vakitten beri Avusturya Devleti Hâriciye nâzırı ve re'isi vükelâsı bulunan Kont Kalnoky ile Prens Hohenlohe vesâ'ir vükelâyı tanıdığımından ve burada yalnız kendüsüyle görüşüğümü müşârün-ileyhimin haber almaları tabî'î olduğundan bunlara birer kart bırakılmasının Rusya Devleti'nin politikasına muhâlif olup olmayacağını müşârün-ileyhden sû'âl eylediğimde cevaben beyân-ı memnûniyetle müşârün-ileyhime birer kart bırakılması pek lâzım olduğunu der-meyân etmesiyle Viyana'dan müfârakat-ı bendegâmden bir gün evvel müşârün-ileyhime birer kart bırakılmış ve müşârün-ileyh Prens Lobanof ikâmet ettiği Otel Amiryal'e azîmetle kendüsüyle yarım sâ'at kadar mülâkât olunarak Dersa'âdet'e avdet olunmuştur.

Rusya Devleti nezdinde saltanat-ı seniyye-i mülûkâneleri sefiri Hüsnü Paşa fart-ı hırs ve tama' hasebiyle me'mûrîn-i hâziresinin kendisine tevcihini yalnız iddihâr-ı nukûd için husûle gelmiş ma'nâsına haml etmekde olmalıdır ki bidâyet-i me'mûriyetinden bu ana gelinceye kadar umûmî ve husûsî siyâsî dîneler verüb gerek Rusya ricâlî ve gerek süferâ-yı ecnebiye ile ihtilât ederek umûr-ı câriye-i siyâsiyyeye ve her devletin Rusya Devleti politikasına karşı olan nüfûz ve ehemmiyetine kesb-i itlâ' ile Devlet-i Aliyye'nin menâfî' ve meslek-i siyâsisine ve arzu-yı şâhânelerine muvafık hizmet edemediği ecilden bir gün Almanya sefiri saray-ı imparatorîde bir cemi'yetde selamlaşmak üzere el vermediği gibi bir kere de müteveffâ imparator kendisine "Hüsnü Paşa İstanbul'u ve çocuklarını görmek veya tebdil-i havâ sıla-i rahim etmek üzere hiç İstanbul'a gitmek istemiyor musunuz bu arzuda bulunubda istihâl-i me'zûniyet mümkün olamıyor ise nezd-i hümâyûn-ı mülûkânede icrâ-yı tavassut edemem" gibi nazikâne istiskâli müş'ir ma'nîdâr sözlerde bulunmuş olduğu orada mütevâtüren söylenmekte ve bir günde büyük bir manevrada umûm devletler süferâsından sıfat-ı askeriye ve mülkiyeyi hâ'iz olanlar ile bi'l-umûm ateşemiliterler imparatoru ta'kîben esb süvâr buldukları hâlde mûmâ-ileyh Hüsnü Paşa en mülâyim bir atı intihâb ederek o cem-i gaffirin ortasında ve askerî üniformasını lâbis olduğu hâlde bilâ mucib atdan düşerek tozlar içinde yuvarlanmış olması üzerine herkes gülerek ve imparator ise mahcûb olarak zât-ı hümâyûnlarına olan ri'âyet-i mahsûsası hasebiyle haysiyet-i sefâreti vikâye

içün güyâ kendüsüne bir haşârı at verilmiş gibi mîrâhûra tekdîr âmîz sözler söylemesi üzerine mîrâhûrda imparatorun maksadını def'aten teferrüs etmeyerek kendüsüne en mülâyîm ve sâkin atı verdiğini arz edüb sefir-i müşârün-ileyh sonra araba ile avdete mecbur olmuştur Petersburg'da saltanat-ı seniyyeleri sefârethânesi Fransa ve İngiltere ve sefâret-i sâ'irenin mevki' ve vüs'at ve tezyînâtınca kâffesine fâ'ik ve şân-ı mu'allâ-i nişân-ı hümâyûnlarına lâyük ise de sefârethâne de bir kavas bir de kapucu ve bir de İstanbul'dan getürmüş olduğu beş altı meci diye aylıkla âdî bir aşçı yamâğından mâ'adâ hademe ve uşak nâmıyla kimse bulunmadığı ve bunlardan istifâde için ma'âşlarından icrâ ettiği tenkîhât sebebiyle terk-i hizmet ederek ve sonra bunlardan daha ehven ma'âşla adam tedârik edemediği cihetle yine hizmetine kabul eyleyerek şu mu'âmele gavgâ ve nizâ ile çend def'a tekerrür etmişdir hatta refâkat-i bendegâneme me'mûr buyrulan Kâmil Bey kullarıyla imparator tarafından mihmândâr ta'yîn buyrulmuş olan Kolonel Jelensky ile müşârün-ileyh Hüsnü Paşa'yı görmek üzere akşam alaturka sâ'at bir râddelerinde azîmet-i kemterânemizde sefârethânenin üst katı gâyet muzlim olarak kendüsü de alt katında bir odada bir gaz lambası ve geldiğimiz kendüsüne haber verildikde sefârethâneye mahsûs olan kavas ile beraber diğeri asılı olan hava gazını yakmakla meşgul olduğunu nazar-ı te'essüfle görüb mahremâne mükâleme için kendüsüyle bir iç odaya girdiğimizde bir hayli vakitten sonra yine ma'hûd sefârethâne kavası kahve getirüb kendine ve bendelerine vermesi üzerine bir kimse kavaslık ve uşaklık vazîfesini ifâ edemeyeceğinden vak'-ı sefâreti muhâfaza zımnında masârifi mâhiye on liradan ibâret olacak olan üç uşak tedârik eylemesi lüzumunu kendisine ihtâr eylediğim ve mûmâ-ileyhîmâ Kâmil Bey ile Jelenski'ye kahve getürülmesini kavasa söylediğimde müşârün-ileyh Hüsnü Paşa kulları kavasları anlara göstermemek için vallahü'l-azîm heman kahve tebsisini kendi eline alarak götürmeğe şitâb eylediği sırada şu hâl ve hareketi gâyet çirkin olduğundan bahisle kendüsünü kahve vermekden men' edüb ve kavas da odanın öbür kapusundan çıkarub güyâ bir uşak kahve tebsisini getirüb oraya bırakmış ve uşağın orada bulunmaması arzu olunmuş ve mûmâ-ileyhimâya ri'âyet-i mahsûsa edilmiş gibi bir zemîn ile kendülerine seslenerek kahve içmek için oturduğumuz odaya da'vet eylemeğe mecbûr olub herkes fincanı alarak kahve içmişlerdir bir günde Rusya Hâriciye nâzırı müteveffâ Mösyö Kirs i'âde-i ziyâret zımnında sefârethâneye giderek bizi kabul eylediği alt katdaki odada sefir-i müşârün-ileyh yine o lambayı yakmakla meşgul iken nîm açılmış olan kapunun bir kanadına kılıçlamasına başını urmuş olduğu ve zann-ı kemterâme göre ol-vakitden berü cülûs-ı hümâyûnları ve sâ'ire gibi eyyâm-ı mahsûsa tebrîkâtında yalnız bir def'a ve oda sâ'at sekizde ortalık gece gibi olub lamba yakmak iklim iktizasından olduğu cihetle müşârün-ileyh Mösyö Kirs yine öyle bir kazâyâ tesâdüf etmek için öğle vakti sefârethâneye gitmişdir müşârün-ileyh Hüsnü Paşa sefârethânenin kapusu önünde vaktiyle bulundurulmuş olan bir gaz fenerini icrâ-yı tasarruf zımnında söndürüb orada bi't-tesâdüf belediye tarafından yakılmakda olan gaz fenerinin şu'lesinden istifâde eymektedir müşârün-ileyh her akşam sâ'at on iki de sefârethânenin bir odasına kapanub biranın içine çavdar ispiRTOSundan ibâret olan votka denilen ucuz ve sert müskiri karışdırub isti'mâl ile sabaha kadar mest-i lâya'kıl bir hâlde emrâr-ı zamân etmekde ve bu sebepten nâşi bir hâvadise mutalî olamamakda olmasıyla arz ettiği havâdis çarşı havâdisinden ibâretdir hatta müşârün-ileyh buraya havâdis vermek için imparatorun vefâtı akîbinde kendüsüne haber vermesini Rusya bahriye doktor miralaylarından olub sefâret-i seniyyelerinin fahrî tabîbi bulunan Doktor Bertenson'a tenbîh etmişdir ki şu hareketin ne dereceye kadar çirkin ve muhâlif-i nezâket olduğu ve ma'mâfîh imparatorun vefâtına dâ'ir olan ma'lûmâtı her sefirten sonra i'tâ eylediği umûr-ı ma'lûmedendir ve müşârün-ileyh eyyâm-ı resmîyeden gayrî aylık zamanında da Hâriciye Nezâretine gitdiği vakit bile haysiyetsizliği cihetiyle nihâyet Hâriciye müsteşâr mu'âviniyle daha sâ'ir küçük me'mûrlardan ma'lûmât ahz eylemekdedir müşârün-ileyh Hüsnü Paşa ile ara sıra

görüşmekte olan Fransa sefiri ile Çin sefiri kendüsüyle görüşmemekte ve hiçbir siyâsî cem'iyetlere da'vet olunmamakta olmasıyla sefârethâne bugünkü günde kapalı bir hâldedir denilse mübâlağa edilmemiş olur bu cümle ile beraber kendüsüne sefâretin tahsîsât-ı hâzırâsından pek çok ma'âş ve mu'ayyenât i'tâ buyurulsa dahî tabî'atında merkûz olan hırsı ve tama' icâbınca istikmâl-i servet için akçe iddihârını devlet-i aliyyelerinin muhâfaza-i şân ve haysiyetine tercîh edeceği ahvâl-i hazırasıyla sâbitdir ve'l-hâsıl sefârethânedeki sefirin vücûdu ma'dûm hükmünde olduğundan Devlet-i Aliye sefir ta'yîn etmemiş mi sefir geliyor mu sözleri elsine-i sigâr ve kibârda darb-ı mesel hükmündedir binâenaleyh Hüsnü Paşa kullarının Rusya Devleti nezdinde değil hiçbir sefâretde bulundurulması şân-ı azamet-i nişân-ı mülûkâneleriyle mütenâsib olamayacağından ve tehzîb-i ahlâk etmesi de adîmül-ihimâl olduğundan bu ma'rûzât abîdânemin makrûn-ı hakikat olduğu inde't-tahkîk anlaşılacağından arzu-yı âlî-i cihânânîlerine tevâfuk eder ise müşârün-ileyh kullarının Dersa'âdet'de daha büyük rütbe me'mûriyetde bulundurularak yerine tecrübeli ve muvâzene-i düveliyeyi muhâkeme ve telakkîye muktedir ve müsta'id mülkiye veya askeriyeden bir münasibinin ta'yîni husûsunu hasbe'l-ubûdiye arz eylerim

Rusya Devleti nezdinde bulunan saltanat-ı seniyye-i mülûkâneleri sefiri Hüsnü Paşa kulları kemâl-i tama'ından sefârethâne baş sır kâtibi Ali Fu'ad Bey kullarına yalnız ma'âş-ı muhassasıyla sefârethânenin müsteşarlık ve konsolosluk vazîfelerini tahmîl ile bu me'mûriyetlere muhassas olan ma'âşâtı ahz ile beraber sefâretin birinci ve ikinci ve üçüncü sır kâtibleriyle ateşemiliter ve tercümân ve sefâret imâmı ma'âşlarından icrâ-yı tenkîhât eylemekte Ali Fuad Bey kulları ise vazîfe-i asliyesine inzimâm eden sefârethânenin müsteşarlık ve baş sır kitâbet ve konsolosluk vazîfelerini kemâhî hak-hâ ifâ etmekte bulunmuş ve saray-ı imparatorî ile Hâriciye Nezâretinde ihrâz-ı mevki'-i haysiyet ve ehemmiyet eylemiş ise de mûmâ-ileyhin bünyesi nahif ve tehlikeli hastalığa müsta'id olduğundan ve Petersburg'un havası da kendüsüne yaramadığından etibbâ tarafından tebdil-i hava eylemesine cidden lüzûm gösterilmiş ve bu misillü erbâb-ı rü'yetden ve sadâkatin fedâ edilmemesi şân-ı me'âlî nişân-ı mülûkâneleri icâbından bulunmuş olduğundan mûmâ-ileyh kullarının Dersa'âdet'de ve hiç olmaz ise havası bi'n-nisbe mu'tedil olan Viyana ve Berlin Sefâret-i seniyyelerinden birine lutfen ve merhameten ta'yîni zımında tanzim eylediği arzuhâl ile tabîb raporu ve şifâhen arz etmiş olduğum Viyana Sefâret-i seniyyesi ateşemiliterinin vücûdundan ademi bi'l-vücûh evveli olub sefâret-i müşârün-ileyhâ baş sır kâtibi Baha Bey kulları ma'âşının müstesnâ olarak tezyîdi istirhâmını hâvî tanzîm eylediği arzuhâl dahi atabe-i ulyâ-yı cenâb-ı tâcdârîlerine leffen arz ve takdîm kılınmış ve Viyana Sefâret-i seniyyelerinde bulunan Nasri Bey kulları dahî on altı seneden berü sefâret-i müşârün-ileyhâ müsteşarlığında bulunmakta olduğundan ve emsâline nazaran terakkî edemediğinden bahisle âtifet-i cihân-kıymet-i mülûkânelerine dehâlet etdiğinden şimdiye kadar inâyet-i seniyyeden mahrum kalmasına Hristiyan olması sebebiyet verdiği ma'nâsı verilmemek üzere mûmâ-ileyhinde Ermeni politikasının te'sîrinden bir dereceye kadar beri olan Danimarka ve İsveç ve Norveç ve Hollanda ve Portekiz sefârât-ı seniyyelerinden birine ta'yîniyle taltîfi re'y-i rezîn-i isâbet karîn-i cenâb-ı tâcdârîlerine vâbestedir.

Takriben bundan sekiz sene mukaddem me'mûriyet-i mahsûsa ile Sivastopol'a ilk def'a vukû' bulan azîmet-i kemterânemde Kırım Muhârebe-i zâ'ilesinde şehîd olan asâkir-i islâmiye mekâbirini bi'l-hassa ziyâret eylediğimde mekâbirin bir mezbele hâlinde kaldığını ve Fransa ve İngiltere ve İtalya askerlerinin makbereleri ise bi'l-akis derûnuna bir bekçinin taht-ı nezâretinde olmak üzere ma'bed yapılmış ve her tarafına çam ağaçları gars olunarak muntazam ve dilnişîn bir bağçe hâline konulmuş olduğunu kemâl-i te'essüfle müşâhede eyledim Devlet-i Aliyye-i mülûkânelerinin i'lâmı şân ve şerefi uğurunda fedâ-yı ser ve cân eden mücâhidîn-i İslâmiye

mekâbirinin enzâr-ı yâr ve agyârda öyle bir hâl-i esef iştîmâl içinde bırakılmasına şân-ı âlî-i mülûkâneleri fâ'il olmayacağı müsellemtâdan bulunmuş ve bunun etrafına duvar ve parmaklık çekilerek taht-ı muhafazada bulundurulmasının nihâyet bin ve bin beş yüz lira ile vücuda geleceği oraya karfîb bir Tatar köyü imâmı ile cereyân eden müzâkere ve mükâlemeden anlaşılmış olduğundan âlem-i İslâmiyet'e karşı mü'esser diyânet-perverî irâ'e ve asâkir-i mülûkâneleri şühedânın rûh-ı pür fetuhi hoşnud buyrulmuş olmak üzere münâsib bir bendeleri ma'rifetiyle zikr olunan mekâbirin etrâfına duvar ve parmaklık ve derûnunda bir de mescid inşasıyla ve evkat-ı hamsede küşâd etmek şartı ve müstevfi ma'âş ile Kırım vilâyeti başımamının nezâreti tahtında olmak üzere Devlet-i Aliyyeleri sefâreti ma'rifetiyle mezkûr Tatar köyü imâmına ve yahûd diğer bir münâsibine tefviz ve tevcîhi husûsuna inâyet-i celile-i cenâb-ı hilâfet-penâhîleri bî-dirîğ buyrulmasını ubudiyet nâmına arz eylerim ikmâl-i tahsil zımında Rusya'ya gönderilmiş olan mülâzım-ı evvel rütbesinde üç zâbitden Moskova birinci Don-Kazak alâyında bulunan Ahmed Feyzi Efendi kullarının vazîfe-i askeriyesini hüsn-i ifâ ile bulunduğunu alât zâbitânı beyninde iktisâb-ı meleke ve ma'lûmât ve hüsn-i ahlâk eylemiş olduğu Moskova'da mezkûr alâyın mîralâyı İlavasiki tarafından bendelerine suret-i mahsûsada ifâde olunmuş ve Kiyef'de birinci Kazak ve Harkof'da birinci Olenburg alâylarında bulunan Sadık ve Sıdkı Efendilerin dahi hüsn-i ifâ-yı vazifeye mecd ve sâ'î olacaklarını tabî'î bulunmuş olduğundan mûmâ-ileyhimâ kullarının tezâyüd-i şevk ve gayretlerini muceb olmak üzere rütbe-i hâliyelerinin birer derece terfî'i merhûn-ı müsâ'ade-i cenâb-ı mülûkâneleridir

Rusya Devleti'nin me'zûniyet-i mahsûsasıyla Petersburg şehrinde minaresiyle beraber bir câmi'-i şerîf te'sîs ve inşâsına teşebbüs etmiş olan Petersburg başımamı Ataullah Efendi sâye-i şâhânelerinde kullarının orada bulunduğu hengâmda erbâb-ı hamiyet ve fütüvvetin mu'ânevetine mürâca'atla yirmi bin ruble cem' ve istihsâl eylemiş ve cihân-ı İslâmiyet ve insâniyeti ihyâ eden zât-ı âlî-i cenâb-ı hilâfet-penâhîlerinin âtîfet-i hâtemânelerine dehâlet etmiş olduğundan mücerred isticlâb da'vât-ı hayriye-i mülûkâneleri zımında mûmâ-ileyhe mikdar-ı münâsib atıyye-i seniyye-i mülûkânelerinin inâyet ve erzân ve muvafık-ı re'y-i hümâyûnları buyrulduğu takdîrde bu bâbda vükelâ-yı saltanat-ı seniyyeleriyle sâ'ir bendegân-ı şâhâneleri taraflarından iştirâk edilmesine müsâ'ade-i diyânet âde-i zıllullahilerinin şâyân buyrulmasını istirhâm eylerim

Rusya Şûrâ-yı Devleti ve Petersburg cem'iyet-i ilmiyesi a'zâsından Mösyö Rodlof nâm zât tarafından âsâr-ı atîka ve hutût-ı Türkiye ve sâ'irenin resimlerini mutazammın cem' ve tertîb eylediği bir albümü hâkipâ-yı me'âlî ihtivâ-yı tâcdârîlerine arz ve takdîm eylemiş ve bu misillü erbâb-ı fazl ve ma'ârifin taltîfât-ı âliye-i mülûkânelerine mazhariyeti emsâl-i adîdesi delâletiyile müsellemler bulunmuş olduğundan nezd-i inâyet vefd-i şehinşâhîlerinde rehîn-i tensîb buyrulur ise nişâne-i takdîr olmak üzere mûmâ-ileyhin münâsib rütbeden bir nişân ile taltîf ve tesrîri vâbeste-i emr ve irâde-i şâhâneleridir

Ma'lûm-ı i'nâyet-i melzûm şehriyârîleri buyrulduğu olduğu Kırım mes'elesinin esbâb-ı zuhûru Kudüs-i şerîf mes'elesinden neş'et idüb şu aralık İngilizlerle Rusya ile Fransa'nın mukârenetlerini kendi menâfi'ne muvafık göremeyerek tertîb gerdesi olan Ermeni mes'elesi ve daha doğrusu mes'ele-i şarkıyyenin ikinci perdesini sahne-i siyâsete koyabilmesi için Grandük Serj'in Kudüs'de re'is-i rûhânîsi bulunduğu Ortodoks kilisesiyle Katolik kilisesinin hudûd-ı rûhâniyesinden dolayı hâsıl olan zıddiyet ve rekâbeti tezyîd için el altından mezâhib-i mezkûre papaslarını akçe kuvvetiyle yekdiğeri aleyhine tahrîk etmiş olduğundan Devlet-i Aliyyeleri hakkında hüsn-i hidmeti mesbûk olan Fransa'nın Petersburg sefîri Kont dö Montebello zıddiyet ve ihtilâfât-ı vâkı'anın ber-taraf olması hakkında Rusya kabinesine karşı vukû' bulan teşebbüsâtı

hüsn-i neticeye vâsıl olamamasından bu bâbda çâkerleri hakkında Rusya hânedân-ı imparatorîsinin derkâr olan teveccühünden istifâde zımnında kemterlerini Moskova'da kabul edecek olan müşârün-ileyh Grandük Serj'e bu mes'eleyi lisân-ı münâsible açarak bir hüsn-i netice istihsâline muvafakati te'mîn edecek tavassutda bulunmaklığımı beyân eylemesi ve bu mes'elenin Kudüs'de vukû'u saltanat-ı seniyyelerinin menâfi'-i sahîha ve esâsiyesine ta'alluk eder mesâ'il-i mühimmeden bulunması mülâbesesiyle hâkipâ-yı şâhânelerine arz ile istizân-ı keyfiyet edecek olsam bu bâbda Bâbıâlfî'nin zihni karışarak resmîyet dâ'iresinde yânlış bir yola gidebilmesi ihtimâli vârid-i hâtır olmasıyla beraber Grandük Serej'inde zevcesi İngiltere Kraliçesinin hafidesi bulunması ve Moskova Çarlarını hîn-i kabulde yanımdan infikâk etmemiş olması cihetiyle bu husûsdan dolayı resmîyet dâ'iresinden bi'l-küllîye ârî olarak esnâ-yı musâhabatda Ceneral İstolipina bir fikr-i mahsûs ve şahsî olmak üzere şu aralık Fransa ile Rusya beyninde husûle gelen mukârenet-i ciddiye ve Devlet-i Aliyye'nin de teyemmünen cârî olan vekil mütezâyid ve müterakkî olan mesâfât-ı hem-civârîsini görüb kendi menâfi'-i desîse-kârânesine muvafık olmamasından dolayı hazm edemeyen İngilizlere karşı sırf umûr-ı rûhâniyeden ibâret olan bir mes'eleyi hukûk-ı siyâsiye-i düveliyeye mezh ile asâyiş-i umûmînin ihlâlîne civâr gösterilmeyeceğinden mes'ele-i mebhûsenin bir dâ'ire-i müsâlemete ircâ'ıyla tevsi'ne ve bir mes'ele-i siyâsiye tevlîdine meydan verilmemesi esbâbının istihzârı Rusya Devleti'nin menâfi'-i sahîhası icâbâtından bulunduğunu beyân ile bu bâbda grandükler nezdinde vesâtet eylemesine Ceneral İstolipine tavsiye eylemiş idim bu bâbdaki tavassut-kâranem müsmerr ve hüsn-i neticeye vâsıl olduğundan beyan-ı memnuniyeti hâvî bu kere sefir-i müşârün-ileyhden vârid olan tahrîrât hâkipâ-yı âlfî-i cenâb-ı mülûkânelerine arz ve takdîm kılınmış ve bu mes'elenin ve tesviyesi saltanat-ı seniyyelerinin menâfi'-i esâsiyesine ta'alluk eylediği cihetle mes'elenin böyle bi'l-istizân hal ve tesviyesi vukû' bulan muvaffakiyet-i abîdânem mücerred sâye-i inâyet vâye-i mülûkâneleri eseri bulunmuş olduğunun arz ve inhâsına cesâret eylediğim muhât-ilm-i kâ'inât ârâ-yı zilullahileri buyruldukda ol-bâbda ve kâffe-i ahvâlde emr u fermân ve lutf ve ihsân veli ni'met-i bî-imtinân şevketlü kudretlü pâdişâhımız efendimiz hazretlerindedir 18 Ramazan [1]312 Yaver-i ekrem cenâb-ı şehriyâri

Bende

Yâver-i ekrem hazret-i şehriyâri

Mehmed Fuad Paşa

Kulları

EXTENDED ABSTRACT

In the 19th century, Russia was one of the states to which an extraordinary embassy was sent. Especially during the reign of Abdulhamid II, statesmen were sent to the Russian emperor as extraordinary ambassadors. The aim was to improve relations in order to maintain friendly relations between the two states. Towards the end of 1894, a change of throne occurred in Russia. Abdulhamid II wanted to send an extraordinary embassy delegation to congratulate both the new emperor on his accession to the throne and his marriage. Abdulhamid II decided to appoint Mushir Fuad Pasha as the extraordinary ambassador to St. Petersburg. In fact, we can say that the most important reason for his appointment was the fact that he had been sent to the Russian Emperor as an extraordinary ambassador and his good services on behalf of the state were effective. Abdulhamid II asked Fuad Pasha to exchange views on other important issues while meeting with the Emperor and other Russian statesmen. The Armenian events were at the forefront of these issues, as well as the maintenance of friendly relations between the two states. Because at that time there were difficulties due to the Armenian events. From this point of view, it is understood that the international public opinion had turned against the Ottoman Empire on the Armenian issue and that the Porte endeavoured to break this perception through diplomatic contacts.

It was deemed appropriate to send Mushir Fuad Pasha, Mabeyn Clerk Kamil Bey, Yaverandan Mirliva Yusuf İzzet Pasha and Fuad Pasha's son Kolağası Hasan. After the necessary preparations were made, Mushir Fuad Pasha and the delegation of the embassy set off for Petersburg on Thursday, 13 December 1894. On Monday 17 December they arrived in Petersburg. Fuad Pasha reached Petersburg at the end of a journey of approximately 4 days and was well received by the Russian statesmen. After arriving in St. Petersburg, Fuad Pasha and his entourage rested for a few days and waited to be admitted to the Emperor's presence in order to present the name-i humayun and insignia. As a matter of fact, they were invited by the Emperor on 24 December 1894. After chatting with the palace officials in the great hall for a while, when the bell rang from the Emperor's room, Mushir Fuad Pasha immediately appeared before the Emperor with the name-i humayun and insignia and held a meeting. The Emperor expressed his gratitude for the gifts and expressed his intention to maintain friendly relations between the two states. Upon Fuad Pasha's raising the Armenian issue, the Emperor expressed the need to put an end to the baseless things about this issue and the meeting ended.

Fuad Pasha did not neglect to consult with Russian statesmen during his stay in Petersburg. He was in constant consultation especially on the Armenian issue. During his meetings, he got the impression that everyone in Russia, big and small, was against the Armenian issue. Having fulfilled the requested duties, Mushir Fuad Pasha left Petersburg and arrived in Moscow on 5 January 1895. After spending a few days in Moscow, Mushir Fuad Pasha travelled to Vienna, where he also held a number of meetings. Then he arrived in Istanbul with the delegation of the embassy.

After his return, we observe that Mushir Fuad Pasha prepared an embassy report on his extraordinary embassy to Petersburg. He probably presented this embassy report to Abdulhamid II. This embassy letter in the Yildiz classification of the Ottoman Archives was written on 9 March 1895. In his 19-page embassy book, he included his activities and impressions from his departure from Istanbul until his return and made some recommendations on some issues. While giving detailed information about his negotiations on the Armenian issue and the general

situation, he also mentioned the activities of Armenians outside the territory of the Ottoman Empire.

GELİŞEN YENİ SAVAŞ ORTAMINDA YABANCI (TERÖRİST) SAVAŞÇILAR VE AVRUPA BİRLİĞİ'NİN YANITI

H. Kutay AYTUĞ*
İ. Fatih POZAN**

ÖZ

İnsanoğlu var olduğundan beri etki altına almak istediği menfaatler çerçevesinde mücadele alanları oluşturmuştur. Günümüzde, yeni savaş ortamında terörizm; ülkelerin en önemli sorunlarından bir olarak karşımıza çıkmaktadır. Yeni savaş ortamı; yabancı (terörist) savaşçılar, suç örgütleri, özel askerî şirketler, siber saldırganlar gibi unsurların da yer aldığı çok aktörlü, istenen hedefe daha kısa sürede, daha az maliyetle ulaşılmasını sağlayan ancak savaşın bir türlü sona ermediği bir yapıya evrilmiştir. Bu çalışma; doğası gereği bilimsel makale, kitap ve kurumların raporlarının incelendiği yazın taraması temelinde yapılmıştır. Çalışmanın amacı, yeni savaş ortamının bir aktörü olan yabancı (terörist) savaşçıların Avrupa Birliği (AB) üzerinde yapmış olduğu etkiyi incelemektir. Bu amaçla ilk önce kavramsal çerçeve çizilerek yeni savaş ve yabancı (terörist) savaşçılar kavramları açıklanmıştır. İzleyen bölümde çok kısa bir tarihsel arka plan vermek için AB'nin Ortak Dış Güvenlik ve Savunma Politikası incelenip hemen akabinde AB Terörizmle Mücadele Stratejisi'nin gelişimi açıklanmıştır. Değerlendirme bölümünde AB'nin Terörizmle Mücadele Stratejisi, yayımlanan belgeler ışığında incelenmiş; sonuç bölümünde ise elde edilen bulguların değerlendirilmesi yapılmıştır. Yapılan inceleme sonucunda çok sayıda üye devlete, kuruma sahip olması nedeniyle AB'nin; terörizmle mücadele konusunda güçlükler yaşasa da yeni kurumlar teşkil ederek, düzenleme ve eylem planları gerçekleştirerek gelişen tehdit çevresindeki yeni savaş ortamına uyum sağlamaya çalıştığı saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yeni Savaş, Terörizm, Yabancı (Terörist) Savaşçılar, AB Ortak Dış Güvenlik ve Savunma Politikası, AB Terörizmle Mücadele Stratejisi

FOREIGN (TERRORIST) FIGHTERS IN THE EVOLVING NEW WAR ENVIRONMENT AND THE EUROPEAN UNION'S RESPONSE

ABSTRACT

As long as humanity has existed, it has created areas of struggle within the framework of the interests. Today, in the new war environment, terrorism emerges as one of the most important problems of countries. The new war environment has evolved into a multi-actor structure, including elements such as foreign (terrorist) fighters, criminal organizations, private military companies, and cyber attackers, that enables the desired target to be achieved in a shorter time and at less cost, but the war never ends. This work, by its nature, was made based on a literature review in which scientific articles, books, and reports of institutions were examined. The aim of this study is to examine the impact of foreign (terrorist) fighters, who are also actors in the new war environment, on the European Union (EU). Within the scope of the study, first a conceptual framework was drawn, and the concepts of new war and foreign (terrorist) fighters have been explained. In the following section, the development of the EU Common Foreign Security and Defense Policy and the EU Counter-Terrorism Strategy have been explained. In the evaluation section, the documents published on the EU's Counter-Terrorism Strategy were examined. In the conclusion part, the results

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 17.05.2024; Yayına Kabul Tarihi: 26.06.2024

* Prof. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, ORCID: 0000-0002-6353-7468, E-posta: kutayaytug@yahoo.com

** Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi, ORCID: 0000-0002-9508-7852, E-posta: ifpozan@hotmail.com

obtained were evaluated. As a result of the analysis, it has been evaluated that although the EU has difficulties in the fight against terrorism due to its large number of member states and institutions, it is trying to adapt to the new war environment around the changing threat by establishing new institutions, implementing regulations, and developing action plans.

Keywords: New War, Terrorism, Foreign (terrorist) Fighter, The EU Common Security and Defense Policy, The EU Counterterrorism Strategy

Giriş

İnsanoğlu var olduğundan beri etki altına almak istediği menfaatler çerçevesinde mücadele alanları oluşturmuştur. Bu mücadele alanlarında kazanımlarını sürdürebilmek için kimi zaman diplomatik, ekonomik çabalar kimi zaman da silahlı güç mücadelesi ortaya koymuştur. Günümüzde, yeni savaş ortamında terörizm; ülkelerin en önemli sorunlarından bir olarak karşımıza çıkmaktadır. Terör örgütleri ve onların yapabilecekleri eylemlerin etkileri, buldukları ülkelerle sınırlı kalmamakta; kendi sınırlarının ötesine de geçebilmektedir. Yeni savaş ortamında terör örgütlerinin yapabilecekleri etkilerin karmaşık hâle gelmesiyle siber güvenlik, enerji güvenliği ve çevre güvenliği gibi alanlar da terörizme karşı koyma konusuna dâhil olmuştur. Zaman içerisinde teknolojinin gelişmesi, sadece mücadele alanlarında kullanılan silah ve teçhizatın değişmesine neden olmamış, aynı zamanda mücadele alanlarında rol alan kişilerin ve varlıkların da değişimine yol açmıştır. İkinci Dünya Savaşı ertesinde başta teknolojinin hızla değişmesi ve devletlerarası savaşların çok pahalıya gelmesi gibi faktörler, devletlerin başat aktör olduğu güvenlik ortamını değiştirmiştir. Yeni savaş ortamı; devletler, yabancı (terörist) savaşçılar, suç örgütleri, özel askeri şirketler, siber saldırganlar gibi unsurların da içinde yer aldığı çok aktörlü, istenen hedefe daha kısa sürede, daha az maliyetle ulaşılmasını sağlayan ancak savaşın bir türlü sona ermediği bir yapıya evrilmiştir.

Bu çalışma; bilimsel makale, kitap ve kurumların raporlarının incelendiği yazın taraması temelinde yapılmıştır. Çalışmanın amacı, yeni savaş ortamının bir aktörü olan yabancı (terörist) savaşçıların Avrupa Birliği (AB) üzerinde yapmış olduğu etkiyi incelemektir. Bu amaçla ilk önce kavramsal çerçeve çizilerek yeni savaş ve yabancı (terörist) savaşçılar kavramları açıklanmıştır. İzleyen bölümde çok kısa bir tarihsel arka plan vermek için AB'nin Ortak Dış Güvenlik ve Savunma Politikaları incelenip hemen akabinde AB Terörizmle Mücadele Stratejisinin gelişimi hakkında bilgi verilmiştir. Değerlendirme bölümünde AB'nin Terörizmle Mücadele Stratejisi, yayınlanan belgeler ışığında incelenmiş; sonuç bölümünde ise elde edilen bulguların değerlendirilmesi yapılmıştır.

Kavramsal Çerçeve: Yeni Savaşlar ve Yabancı (Terörist) Savaşçılar

İnsanlık tarihi kadar eski bir olgu olan savaş hakkında farklı çağlarda yaşayan insanlar yaşadıkları dönemin özelliklerine göre farklı tanımlar yapmıştır. Örneğin, Sun Zi (Tzu) (2020, s. 1) *Savaş Sanatı* adlı eserinde savaşı “*Savaş bir ülkenin baş sorunu, ölüm kalım yeri, var olma ya da yok olma yoludur; muhasebesiz olmaz.*” olarak tanımlarken Carl von Clausewitz (2019, s. 46) ise “*Savaş sadece politikanın başka araçlarla devamıdır.*” şeklinde betimlemiştir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra iki kutup arasında siyasi, ekonomik, sosyal üstünlük sağlama iddiası belirginleşmiştir. Yaşanılan teknolojik gelişmelerle; savaş ortamında bilgi üstünlüğünü elde etme öne çıkmış, Kimyasal, Biyolojik, Radyoloji ve Nükleer (KBRN) silahların kullanılma ihtimali artmıştır. Savaşlar yerleşim birimlerine kaymış, harekât alanının genişliğine büyümesine neden olmuştur. Harekât ortamına bilgi unsurunun eklenmesiyle belirtilen alan uzay, siber

uzay ile yeraltını da kapsayacak şekilde derinliğine büyümüştür. Söz konusu değişimler ise savaşları her geçen gün daha asimetrik bir mücadele hâline getirmiştir. Günümüzde savaşın değişen yapısını betimlemek için farklı düşünür ve askerî uzmanlar tarafından çeşitli kavramlar kullanılmaktadır¹. Söz konusu kavramlar arasında bazı ince ayrımlar bulunsa da hemen hepsi yirminci yüzyılın ikinci yarısından sonra değişen ve dönüşen savaş ortamını betimlemek için kullanılmaktadır. Bu çalışma ise Münkler'in "Yeni Savaşlar" kavramsallaştırması üzerinden ele alınacaktır.

Münkler'e göre yeni savaşların karakteristik özelliği, devletler savaşının en önemli özelliği olan nihai muharebeden yoksun olmasıdır. Yeni savaşlarda taraflar, mücadeleyi uzun süre dayanmak üzerine kurgularken (askerî) şiddeti, esasen ayakta kalmak için kullanırlar. Ancak savaşın askerî yollarla sona erdirilmesi için ciddi çaba sarf etmezler. Aksine yeni savaşların aktörleri, ekonomik küreselleşmenin ve kayıt dışı ekonominin içinde yer almaları nedeniyle savaşın bitmesini değil sonsuza dek sürmesini desteklerler. Yirminci yüzyılın başına kadar olan savaşlardan farklı olarak yeni savaşlarda ölen ya da yaralananların %80'i gibi büyük bir oranını siviller oluşturmaktadır. Bunun nedeni ise yeni savaş ortamında şiddetin silahlı hasımlardan ziyade bilinçli olarak silahlı grupların ihtiyaçlarını karşılamak için halkı zorlamak ve/veya bir nüfus grubuna etnik temizlik uygulayarak bölgeyi terk etmeye zorlamak gibi amaçla ya da amaçlarla sivillere yöneltilmesidir. Savaşın devlet tekelinden çıkmasıyla; yeni savaşların aktörleri de klasik devletlerarası savaşların aktörlerine göre çeşitlilik gösterir. Bu savaşlarda devletlere istinaden paramiliter çeteler, savaş lordlarına bağlı birlikler, yerel milisler, paralı askerî birlikler, terörist gruplar gibi yapılar da boy gösterirler. Bu aktörlerin çeşitlenmesi, kayıt dışı ekonomik faaliyetler içinde savaşın ticarileştirilmesi ve iş hayatı ile şiddetin iç içe geçmesiyle hızlanır. Bu kayıt dışı ekonomik ortamda göçmen cemaatler; savaşa gönüllü yollayarak, yaralıların tedavisini üstlenerek, illegal para transferlerini gerçekleştirerek savaştaki taraflardan birine dış destek de sağlamaktadırlar. Ayrıca ortaya çıkan bu yapıda ulus devletlerin çatışan taraflara kendi ulusal çıkarları çerçevesinde destek vermesi, savaşın sonlandırılmasını çok daha zora sokmaktadır (Münkler, 2010, s. 26,27,28,35,36,46).

Chekinov ve Bogdanov'a göre yeni savaş ortamı KBRN silahlar dâhil olmak üzere konvansiyonel olmayan silahların kullanılabilirliği; aynı zamanda harekât ortamının şekillendirilmesi kapsamında bilgi savaşı, psikolojik savaş ve propaganda gibi düzensiz harekât faaliyetleriyle düzenli savaşa doğru ilerleyen bir ortamdır (Chekinov & Bogdanov, 2013). Görüldüğü üzere istenen politik hedeflerin elde edilebilmesi için savaş, barış, anlaşmazlık gibi güvenlik ortamının tamamında terörizm ve terör eylemleri gibi asimetrik eylemler ve yabancı (terörist) savaşçılar gibi aktörler kullanılabilir (Doğan, 2020, s. 1).

¹ Bu kavramlardan bilimsel yazında en çok vurgulananları; gayrinizami harp, sınırsız savaş, asimetrik savaş, bileşik savaş, dördüncü nesil savaş, dolaylı yaklaşım, bileşik savaş, düşük yoğunluklu savaştır (Horn, 2016, s. 1). Ayrıca Liang ve Xiangsui (1999) 'sınırsız savaş', Huber (2002, s. 2) 'bileşik savaş', Kinross (2004) 'düşük yoğunluklu çatışma', Münkler (2010, s. 13) ve Kaldor (2012, s. 1) 'yeni savaş', Boot ve Doran (2013, s. 2) 'politik savaş', Maxwell (2014) 'geleneksel olmayan savaş', Perry (2015) 'lineer olmayan savaş' tanımlarını kullanmayı tercih etmişlerdir. Türkçe yazın incelendiğinde, genel olarak Frank Hoffman tarafından yapılan hibrit savaş kavramı öne çıkmaktadır. Hofmann tanımlamasında yeni hibrit savaş ortamını düzenli birliklerle, düzensiz örgütlenmelerin bir arada farklı hedeflere aynı anda, aynı amaç doğrultusunda hareket etmeyi amaçlayan farklı harekât çeşitlerini de kapsayan bir savaş türü olarak ifade etmiştir. (Hoffman, 2007, s. 14).

Bu bölümde ortaya konulacak diğer kavram, yabancı (terörist) savaşçılardır. Bu konuda ilk değinilmesi gereken nokta, “terörizm”² kavramında olduğu gibi, kavramın tanımındaki belirsizliktir. Çünkü bilimsel yazında genellikle “yabancı savaşçılar” kavramı kullanılmakla birlikte özellikle Suriye İç Savaşı sonrası metinlerde “yabancı terörist savaşçılar” kavramının kullanıldığı hatta bazı metinlerde bu iki kavramın birlikte kullanıldığı dikkati çekmektedir³. Davit Malet (2013, s. 9), yaptığı tanımlamada yabancı savaşçıları “iç savaşlarda kalkışmaya katılanlardan çatışan devletin vatandaşı olmayanlar” olarak ifade etmiştir. Bryan ise “yabancı bir hükümetin unsuru olmayan, evlerinden ayrılıp ulus ötesi bir dava ya da kimlik için savaşanlar” olarak betimlemiştir (Bryan, 2010, s. 116).

Yabancı savaşçıların tarihsel süreçte yer aldığı roller incelendiğinde onların 1979 Sovyet-Afgan Savaşı’nda yer aldıkları çatışmalarda ikinci derece destek rollerini üstlendiği görülmüştür. Süreç içerisinde çatışma bölgesinde deneyimlenen bu savaşçılar; Ortadoğu, Balkanlar, Güney Asya’daki çatışmalarda ve Batı Avrupa ile ABD’deki terör eylemleri üzerinde artış meydana getirmiştir. Çünkü yabancı savaşçılar, kendi ülkelerine döndüklerinde çatışma bölgelerinde elde ettiği tecrübelerle örgüte eleman kazandırma, silah ve bomba eğitimi gibi hususları üstlenmişlerdir. İkinci körfez krizine kadar olan süreçte, bu unsurların terörist olarak tanımlanıp, tanımlanmaması tartışmalı olmuştur. Çünkü bu süreçte güçsüz tarafı koruyan gönüllüler olarak algılanmışlardır (Yalçınkaya, 2017, s. 26). 2011 yılına kadar sayıları az ve gündemde olmayan yabancı savaşçılar, Suriye İç Savaşı’yla birlikte sayılarını arttırmış ve bu bölgedeki çatışmalara dünyanın dört bir tarafından katılım sağlamıştır (Bakker & Singleton, 2016, s. 10-11; Schmid & Tinnes, 2015, s. 6). Katılanların Irak Şam İslam Devleti (İŞİD) içerisinde aldığı roller neticesinde yabancı terörist savaşçı kavramı ön plana çıkmıştır. Bu bağlamda Birleşmiş Milletler (BM) 2178 sayılı kararıyla yabancı terörist savaşçıları; “silahlı çatışmalarla bağlantılı olanlar da dâhil olmak üzere, terör eylemleri gerçekleştirmek, planlamak veya hazırlamak ya da terör eylemlerine katılmak ya da terör eğitimi sağlamak veya almak amacıyla ikamet ettikleri veya vatandaşı oldukları devletlerden başka bir devlete seyahat eden kişilerdir.” şeklinde tanımlamıştır (United Nations Security Council, 2014). AB’de bu tanımlı takip etmektedir (Europol, 2016, s. 7).

² Günümüzde bir tarafın bağımsızlık savaşçısı olarak değerlendirdiği bir kitleyi diğer taraf terörist olarak değerlendirebilmektedir. (Ganor, 2002, s. 287; Kennedy, 1999, s. 1; Kleinot, 2017, s. 273). Terörizmin tanımı, genel olarak belirli siyasi amaçlar doğrultusunda sivil kimselere yönelik şiddet eylemlerini içermektedir (UN Human Rights, 2008, s. 5). AB terörizm tanımını Birlik’in terörizmle mücadele stratejisindeki terör suçlarıyla yapmaktadır. AB’ye göre terör suçları; bir nüfusu ciddi şekilde korkutmak, bir hükümeti veya uluslararası kuruluşu herhangi bir eylemi gerçekleştirmeye veya yapmaktan kaçınmaya gereksiz yere zorlamak ve bir ülkenin veya uluslararası bir örgütün temel siyasi, anayasal, ekonomik veya sosyal yapılarını ciddi şekilde istikrarsızlaştırma veya yok etme amaçlarıyla işlenen eylemlerdir (European Council, 2021).

³ Yabancı yazında sadece “yabancı savaşçılar” kavramının kullanıldığı çalışmalara, Harris-Hogan, Amarasingam, ve Dawson’un (2022), A Comparative Analysis of Australian and Canadian Foreign Fighters Traveling to Syria and Iraq; Klausen’in (2015), Tweeting the Jihad: Social Media Networks of Western Foreign Fighters in Syria and Iraq ile Reynolds; Hafez’in (2019) Social Network Analysis of German Foreign Fighters in Syria and Iraq; Bakker ve Mark’in (2016) Foreign Fighters in the Syria and Iraq Conflict: Statistics and Characteristics of a Rapidly Growing Phenomenon adlı çalışmaları örnek verilebilir. Benzer şekilde Türkçe yazında da Bingöl’ün (2016) Suriye İç Savaşında Yabancı Savaşçılar ve Üstün’ün (2020) Suriye İç Savaşında Yabancı Savaşçılar adlı çalışmaları örnek gösterilebilir. Söz konusu kavramların birlikte ve/veya birbirlerinin yerine kullanıldığı çalışmalara ise Keatinge’in (2015), Identifying Foreign Terrorist Fighters The Role of Public-Private Partnership, Information Sharing and Financial Intelligence ile Schmid ve Tinnes’in (2015) Foreign Terrorist Fighters with IS: A European Perspective adlı çalışmaları örnek verilebilir.

Tarihsel Arka Plan: Ortak Dış Güvenlik ve Savunma Politikaları

AB'nin iktisadi bütünleşmesi, Ortak Dış ve Güvenlik Politikası (ODGP) oluşturmasından çok daha önce olmuştur. Bunun başlıca nedeni üye ülkelerin dış politikada farklı önceliklerinin bulunmasıdır. ODGP'nin daha güçlenmesi ve bütünleşmesi Brüksel'e daha fazla bir otorite aktarımı ve müşterek bir bütçenin kullanımı gerektirdiğinden daha fazla federalleşmiş bir Avrupa'ya ihtiyaç duyulmaktadır (Wallace, 2005, s. 429).

Birlik'in ODGP'sinin tarihi ele alındığında ilk adım 1969 Lahey zirvesinde görüşülen Avrupa Siyasi İş birliği (ASİ)'dir. ASİ'nin esas amacı belirli bölgelere veya durumlara yönelik olarak üyeler arası koordinasyonu sağlamaktır (Bache & George, 2006, s. 516-517). 1986 yılına kadar uzanan süreç, bütünleşme ve eşgüdüm adımlarında istenen sonuçlara ulaşılamayarak devam etmiştir. 1986'da Tek Avrupa Senedi (TAS), ASİ'yi Avrupa Birliği Konseyi çerçevesinde Avrupa Toplulukları (AT) olarak bir araya getirdi. Ancak ASİ, üyelerin dış politikasının eşgüdümlemesinde sınırlı bir etkiye sahip olmuştur (Wallace, 2005, s. 433-434). Soğuk Savaş ertesinde Birlik, uluslararası alanda daha önemli bir konuma gelmiş ve AB düzeyinde daha uyumlu politikalar yürütülmesi ihtiyacı artmıştır. Bu dönemde gerçekleştirilen konferanslarda bu ihtiyaç vurgulanmış (Tangör, 2014, s. 596), 1993 yılında Maastricht Antlaşması'nın kabulüyle ASİ'nin yerini ODGP almıştır (Smith, 2003, s. 234). 1997 yılında Amsterdam Antlaşması'nda daha uyumlu politikaların tesis edilebilmesi için yapıcı çekimserlik⁴ düzenlemesi ve ODGP'ye yüksek temsilci atanması kararlaştırılmıştır. 2001 Nice Antlaşması'nda Birlik'in daha sonra meydana gelecek genişlemesine hazırlanmak amacıyla daha fazla üyeyle ortak hareket etme imkânını kolaylaştırmak için örgütsel yapı ve ortak eylem kararı gibi konularda nitelikli çoğunlukla karar alabilmesi sağlanmıştır. Böylelikle Birlik, ODGP bağlamında sınırlı düzeyde ulusüstü bir yapıya doğru evrilmiştir (Tangör, 2014, s. 598-599). Yapılan Lizbon Antlaşması'ndan sonra, Dış İlişkiler Komiserliği ve ODGP Yüksek Temsilciliği makamları, Birlik Dışişleri ve Güvenlik Politikası Yüksek Temsilciliği adı altında birleştirilmiştir. ODGP'nin temel amaçları; uluslararası iş birliğini güçlendirmek, barışı ve demokrasiyi korumak, temel hak ve özgürlere saygıyı esas almak olarak belirlenmiştir. (European Union, 2022).

1999'da Avrupa Güvenlik ve Savunma Politikası (AGSP), ODGP'nin bir parçası olarak oluşturulmuştur. Bu gelişme, AB'nin güvenlik konusundaki en önemli gelişmelerinden biridir. (Smith, 2003, s. 238). 1990'larda yaşanan Birinci Körfez Krizi, Yugoslavya'nın dağılma süreci, Bosna Hersek ve Kosova'daki çalkantılarda krizlere müdahale konusunda yaşanan yetersizlikler; AB'nin bu konudaki eksiklerini ortaya koymuştur (Nugent, 2017, s. 398). Kosova'da yaşanan krizle birlikte AB'nin yaşanan krize müdahale edememesi, ODGP'nin savunma ve güvenlik konularını da içermesi gerektiğini göstermiştir. 1998'de yapılan Saint Malo Zirvesi'nde Fransa Cumhurbaşkanı ve İngiltere Başbakanı bu hususu desteklediklerini açıklamışlardır (Bache & George, 2006, s. 523).

Saint-Malo Zirvesi'ni izleyen süreçte krize müdahale konusunda atılımlar gerçekleştirilmiştir. Her ne kadar planlandığı gibi hayata geçirilemese de 2003 yılına kadar 60 bin kişilik Avrupa Acil Müdahale Gücü (European Rapid Reaction Force) kurulması kararlaştırılmıştır. Ayrıca krize ani müdahaleyi gerçekleştirecek Acil Müdahale Grupları (Rapid Reaction Battle Gro-

⁴ Yapıcı Çekimserlik: Konseyde yapılacak bir oylamada çekimser kalan bir devletin çekimser oyunun oybirliğini etkilememesi sağlayan düzenlemedir (Tangör, 2014, s. 598-599).

ups) kurulmasına yönelik çalışma yapılmıştır. (Nugent, 2017, s. 398). 2001 yılında Avrupa Birliği Askerî Başkanlığı⁵ (The European Union Military Staff) kurulmuştur (EEAS, 2022). Böylelikle AB, 2000li yıllardan itibaren başta Doğu Avrupa’da barışı koruma operasyonları olmak üzere görevler üstlendi. 2004 yılında üye ülkelerin savunma konusunda eşgüdümünü artırmak için Avrupa Savunma Ajansı (European Defence Agency)⁶ kuruldu ve Lizbon Antlaşması’yla AGSP değiştirilerek Ortak Güvenlik ve Savunma Politikası (OGSP) oluşturuldu.

12 Aralık 2003’te gerçekleşen zirvede AB Güvenlik Stratejisi kabul edilmiştir. Bu belgeyle, oluşan yeni dünya düzeninde AB’nin küresel çapta bir rolü olduğu ve AB sınırları dışında da sorumluluk üstlenebileceği ve bu sorumluluğa hazır olması gerektiği belirtilmiştir (EUR-Lex, 2003). 11 Aralık 2008 tarihinde “Değişen Dünyada Güvenliği Sağlamak” adlı raporda Avrupa Birliği Güvenlik Stratejisinin kabulünün üzerinden geçen beş yıl değerlendirilmiştir. Yeni tehditler de değerlendirilerek enerji güvenliği, siber güvenlik, küresel iklim değişikliği gibi alanlar; tehdit değerlendirmelerine eklenmiştir (Council of the European Union, 2008, s. 3-4-5).

2010’dan sonra başlayan Arap Baharı, Suriye İç Savaşı, Rusya’nın Kırım ilhakı gibi yaşanan gelişmeler; AB’nin güvenliğe dayalı stratejilerini yeniden gözden geçirme ihtiyacını doğurmuştur. Bu çerçevede 2016 yılında yeni bir strateji belgesi⁷ yayımlanırken bu belgede terörizm, iklim değişikliği, enerji güvenliği, hibrit tehditler gibi unsurlar ön plana çıkarılmıştır. Birlik 2020 yılında ise AB Güvenlik Birliği Stratejisi’ni (EU Security Union Strategy) yayınlamıştır. Belirtilen strateji belgesinde geleceği koruyan güvenlik çevresini oluşturmak, gelişen tehditlerle başa çıkmak, Avrupalıları terörden ve organize suçlardan korumak ve güçlü bir Avrupa Birliği güvenlik ekosistemi oluşturmak şeklinde dört stratejik öncelik belirlenmiştir (European Commission, 2020b).

Yeni Savaş Ortamında Şekillenen Avrupa Birliği Terörizmle Mücadele Stratejisi

11 Eylül 2001 saldırılarının ertesinde Konsey, terörizme karşı iş birliğine daha fazla ihtiyaç olduğunu vurgulamış; Terörizmle Mücadele Eylem Planı’nı kabul etmiştir. Söz konusu planda terörizmin finansal açıdan desteklenmesine engel olmak, uluslararası iş birliklerini geliştirmek, havacılık güvenliğini artırmak gibi başlıklar geliştirilmiştir (European Council, 2001, s. 2-3).

11 Mart 2004 tarihinde Madrid’de gerçekleşen bombalı eylemlerin sonrasında terörizmle mücadele bildirgesi yayımlanmıştır. Bu bildiriyle terörizmle mücadelenin eşgüdüm içerisinde ilerlemesini sağlamak için Avrupa Birliği Terörizmle Mücadele Koordinatörlüğü’nün (The EU Counter-Terrorism Coordinator) oluşturulması kararlaştırılmıştır (Council of the European Union, 2004, s. 14). Bugün gelinen noktada, Koordinatörün rolü eşgüdümü sağlamak olarak belirlenmiştir. Ancak; uygulamalar daha çok ülkelerle ikili ilişkilere dayanarak hayata geçirilebilmektedir. Bu durum, Birlik nezdinde eşgüdümün sağlanmasını sekteye uğratmaktadır (Tammikko & Iso, 2020, s. 108). Koordinatörlüğün kurulmasının akabinde yaşanan bir diğer

⁵ AB Askerî Başkanlığı (The European Union Military Staff): AB Dış ilişkiler Servisi bünyesinde faaliyet göstermektedir. Görev tanımları içerisinde erken haber alma ve ikaz, durum değerlendirme ve konsept geliştirme, eğitim ve öğretim tasarımı gibi alanlar bulunmaktadır (EEAS, 2022).

⁶ Avrupa Savunma Ajansı (European Defence Agency): Avrupa Savunma Ajansı Avrupa Güvenlik ve Savunma politikası kapsamında güvenliği sağlamak, üye ülkelerin savunma kabiliyetlerini yükseltmek üzere 2004 senesinde kurulmuştur (European Defence Agency, 2022).

⁷ Söz konusu belge: “*Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe - A Global Strategy for the European Union’s Foreign and Security Policy*”.

gelişme ise, 30 Kasım 2005'te Avrupa Birliği Terörizmle Mücadele Stratejisi'nin (The EU Counterterrorism Strategy) kabul edilmesidir. Strateji belgesinde insan haklarının korunması, terörizme karşı alınacak tedbirler ve uluslararası iş birliği vurgulanmıştır. Ayrıca terörizmle mücadelede önleme, koruma, izleme ve karşılık verme temel ilkeler olarak kabul edilmiştir (Council of the European Union, 2005, s. 3). 2010 yılında yayınlanan Eylem Halindeki AB İç Güvenlik Stratejisi'nde, iç güvenliğin sağlanmasına yönelik olarak adli makamlarla polis iş birliğinin sağlanması ve artırılması ile sınır güvenliğine yönelik alınacak tedbirler konusundaki gelişmeler ele alınmıştır (European Commission, 2010).

Birlik, 2010 yılında iç güvenliğin eşgüdüm içerisinde olmasını sağlamak amacıyla 2010-2014 yılları arasında uygulayacağı adli ve kamu düzeni konularını kapsayan Stockholm programını benimsemiştir (Council of the European Union, 2010). Konsey'in 2014'te güncellediği Radikalleşme ve Terörizme Katılma ile Mücadele Stratejisi'nde yabancı savaşçılarla mücadele, internet ortamının terör örgütleri tarafından kullanılmasının engellenmesi, terör örgütlerine katılımın ve radikalleşmenin engellenmesi hususlarına vurgu yapılmıştır (Council of the European Union, 2014, s. 4). Suriye İç Savaşı'na 5000 civarında AB vatandaşı katılım sağlamış, bunlardan 1500 kadarı kendi ülkelerine dönmüştür (European Council, 2022b). 2017'de yabancı terörist savaşçılar hakkında AB mevzuatında boşluğu tamamlamak üzere tanımı yapılmış ve gerçekleştirebilecekleri terör eylemlerine yönelik olarak yönerge hazırlanmıştır. Yönerge⁸ gereğince terör eylemlerini gerçekleştirmek üzere seyahat edilmesi, bu seyahate aracılık yapılması, mali desteğin sağlanması suç unsuru olarak ele alınmıştır (The European Parliament, 2017b, s. 5).

İzleyen bölümlerde AB'nin Terörle Mücadele Stratejisi'nin temel ilkeleri olan önleme, izleme, koruma, karşılık verme hakkındaki düzenlemeler ve terörizmin engellenmesine yönelik olarak uluslararası iş birliği hakkında özet bilgi verilecektir.

Önleme

Birlik'in Terörizmle Mücadele Stratejisi'nin önleme kısmı, terör eylemlerinin oluşmadan engellenmesine yönelik olarak yapılacakları ele almıştır. Bu kapsamda tehdit unsuru olarak görülen terör örgütleri mensuplarının motivasyonlarının ne olduğu, nasıl engellenebileceği üzerinde durulmuştur. Ayrıca bu çerçevede elde edilen tecrübelerin genele yayılması hedeflenmiştir. İlgili ilkeyle alakalı olarak 11 Eylül 2001 saldırılarını izleyen süreçte AB, uluslararası düzeyde terör eylemleriyle irtibatlı kişiler ve tedbirler listesi oluşturmuştur. Söz konusu liste, altı aylık dönemlerle tekrar ele alınmaktadır (European Council, 2022a).

Önleme ilkesine göre yapılan düzenlemelerde Avrupa Birliği İnternet Forumu (The EU Internet Forum)' nun oluşturulması (European Commission, 2015), iç güvenlik fonu tarafından finanse edilen Radikalleşme Farkındalık Ağı (Radicalisation Awareness Network)'nın hayata geçirilmesi (European Council, 2011), İnternet Yönlendirme Birimi (Internet Referral Unit)'nin kurulmasıyla terörizm ve şiddet içeren paylaşımların internet ortamında yayılımının takip edilmesi ve engellenmesine odaklanılmıştır (Europol, 2015). Ayrıca Çevrimiçi Terörist İçeriğinin Yayılmasının İzlenmesi (Addressing the Dissemination of Terrorism Content Online) tüzüğü hazırlanmış ve Avrupa çapında ortak hareket etmenin hukuki alt yapısı oluşturulmuştur

⁸ Söz konusu yönerge: *DIRECTIVE OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL on combating terrorism and replacing Council Framework Decision 2002/475/JHA and amending Council Decision 2005/671/JHA, The European Parliament.*

(Official Journal of the European Union, 2021, s. 79). Söz konusu düzenlemeler, yeni savaş ortamındaki yabancı terörist savaşçıların örgütlenme ve adam devşirme faaliyetlerinin izlenmesi ve engellenmesine hizmet etmektedirler.

Koruma

Koruma ilkesi kapsamında, kritik altyapının korunması ve bu altyapılardaki hassasiyetlerin giderilmesi vurgulanmıştır. Esasen altyapıların korunması üye ülkelere yüklenmekle beraber ortak alanlar olan ulaşım ve sınırların güvenliğinin sağlanmasında birlikte hareket edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bu amaçla;

- Ulaşım yollarının güvenliğinin sağlanması,
- Tehditlere karşı siber ve fiziksel alanlarda birlikte çalışabilirlik imkânı yaratılması,
- Yoğun olarak kullanılan toplumsal alanların ve kritik alt yapıların güvenliğinin sağlanması,
- Ulaşım güvenliğinde AB dışındaki ülkeler ve örgütlerle iş birliğinin sağlanması konuları ön plana çıkmıştır (Council of the European Union, 2005, s. 10-11).

Koruma ilkesi kapsamında birçok düzenleme hayata geçirilmiştir. Bu bağlamda teröristlerden gelebilecek KBRN saldırılarının önlenmesi ve bu malzemelerin kontrol altına alınmasına yönelik KBRN Güvenlik Risklerine Karşı Hazırlığın Artırılmasına Yönelik Eylem Planı (Action Plan to enhance preparedness against chemical, biological, radiological and nuclear security risks) oluşturulmuştur (European Commission, 2017, s. 2). Vize Bilgi Sistemi (Visa Information System)'nde biyometrik tarama başta olmak üzere bazı güncellemeler yapılmıştır (European Commission, 2022ç). Avrupa Suçlu Kayıtları Bilgi Sistemi (European Criminal Records Information System) oluşturularak Birlik düzeyinde cezai hükümlerle ilgili bilgi paylaşımında ilerleme kaydedilmiştir (European Commission, 2022b). Sınırların güçlendirilmesi ve dışarıdan gelebilecek unsurlara karşı Avrupa Sınır ve Sahil Güvenlik Ajansı (Frontex) ile sığınmacı başvurularında parmak izi vb. kayıtların tutulduğu Eurodac Bilgi Sistemi (Eurodac Information System) hayata geçirilmiştir (European Council, 2022c, s. 2). Havayolu seyahatlerinde güvenliği artırmak için Yolcu Adı Kaydı Yönergesi (Passenger Name Record Directive) oluşturulmuştur (European Council, 2016). Schengen Bölgesine giriş/çıkış bilgileri ile girmesine izin verilmeyen kişilerle ilgili verilerin daha sağlıklı takibi amacıyla Giriş/Çıkış Sistemi (Entry/Exit System) oluşturulmuştur (European Commission, 2022a, s. 1-2). Gerek sınır güvenliği gerekse iç güvenliğin daha etkin ve verimli bir şekilde kontrol edilebilmesi amacıyla Avrupa Seyahat Bilgileri ve Yetkilendirme Sistemi (ETIAS, *European Travel Information and Authorization System*) oluşturulmuş (European Commission, 2018a, s. 1) ve Schengen Bilgi Sistemi (Schengen Information System) güncellenmiştir (European Commission, 2022c). Son olarak yukarıda sayılan uygulamalardan Vize Bilgi Sistemi, Schengen Bilgi Sistemi ve Eurodac Bilgi Sistemi'ni daha verimli, bütüncül ve eşgüdümlü bir şekilde yönetebilmek amacıyla EU-Lisa Ajansı (The European Union Agency for the Operational Management of Large-Scale IT Systems in the Area of Freedom, Security and Justice) kurulmuştur (The European Parliament, 2018b, s. 4).

İzleme

İzleme ilkesi kapsamında, terörist eylemlerinin ve teröristlerin izlenmesi ile faaliyetlerinin takip edilmesine yoğunlaşmıştır. Bu kapsamda;

– Terörizme karşı bir yandan uluslararası iş birliğini geliştirirken diğer yandan ulusal kabiliyetlerin gelişmesine odaklanmak,

– Europol ve Eurojust'ın imkânlarından faydalanarak gerek polis ve adli iş birliğinde gerekse tehdit değerlendirmelerinde daha bütünleşik bir şekilde hareket edebilmek,

– Mahkemelerce alınan kararların uygulanmasını AB nezdine yaymak,

– Pozitif hukukun, uluslararası ilkelerin tüm üye ülkelerde işlerliğini sağlamak,

– KBRN maddelere erişimi kısıtlamak,

– Terörizmin finansmanının engellenmesi ve

– Üçüncü ülkelerle iş birliğinin teknik anlamda artırılması konuları ön plana çıkmıştır (Council of the European Union, 2005, s. 14).

İzleme ilkesine yönelik olarak düzenlemeler ele alındığında BM ve Finansal Eylem Görev Gücü (FATF) ile iş birliğinin devam ettirilmesi (European Commission, 2016, s. 2), Ateşli Silahlar Yönergesi'nin yayımlanması (The European Parliament, 2017a) ile Patlayıcı Tetikleyicilerinin Pazarlaması ve Kullanımı hakkındaki tüzükte yapılan değişiklikler (The European Parliament, 2018a, s. 2-3) ön plana çıkmıştır. Ayrıca bu dönemde Eurojust ve Europol'un iş birliğini artırmak kapsamında bilgi sistemleri tesis edilmiştir.

Karşılık Verme

Karşılık verme ilkesi kapsamında, terör eylemleri sonrasında doğal afetlerde olduğu gibi kriz yönetiminin başlatılması ve eylemler sonrası hayatın normale dönmesini sağlayacak şekilde adımlar atılmasına odaklanılmıştır. Bu ilke uyarınca kriz yönetiminin etkili bir şekilde sağlanmasına yönelik olarak;

– Birlik nezdinde kriz yönetiminin eşgüdümünü sağlamak,

– Savunmaya yönelik olarak kuralları gözden geçirmek,

– Karşılık verme kapsamında risk değerlendirmeleri yapmak,

– Terör eylemleri ertesinde uluslararası örgütlerle iş birliğini sağlamak,

– Terör mağduru kişilere ve ailelerine destek sağlamak konuları ön plana çıkmıştır (Council of the European Union, 2005, s. 16).

Karşılık Verme İlkesi kapsamında, Avrupa Birliği Terörizm Mağdurları için Uzman Merkezi (**The EU Centre of expertise for victims of terrorism- EUCVT**)'nin kurulduğu ve terör mağdurlarına psikolojik destek sağlanmasına yönelik düzenleme yapıldığı öne çıkmaktadır (European Commission, 2020a).

Avrupa Birliği Terörizmle Mücadele Stratejisinde Uluslararası İş Birliği

AB içinde yaşanan terör eylemleri, AB güvenliğinin sadece Birlik sınırları güvenliğinden ibaret olmadığını, komşu ülkeler başta olmak üzere uluslararası iş birliğinin sağlanmasının da önemli olduğunu ortaya koymuştur (Council of the European Union, 2005, s. 4). AB'nin terör-

rizmle mücadele bağlamında uluslararası iş birliği değerlendirildiğinde Balkanlar, Afrika, Ortadoğu, Kuzey Amerika ve Asya ülkeleri ile komşuluk politikası gereğince iş birliğinin artırılmasına odaklanıldığı görülmektedir. Birlik, terörle mücadele konusunda ABD ile de ciddi iş birliği yapmaktadır. ABD ile yapılan iş birliğinde terörizmin finansmanın engellenmesi, yargı ve kolluk kuvvetlerinin iş birliğinin sağlanması konuları ön plana çıkmaktadır (European Council, 2010).

Yeni Savaş Ortamında Avrupa Birliği'nin Yabancı (Terörist) Savaşçılarla Mücadelesinin Değerlendirilmesi

1980'lerden itibaren özellikle gelişmiş Batı ülkelerinin periferilerinde meydana gelen birçok savaş ve/veya iç savaş "yeni savaşlar" olarak kategorize edilebilecek çatışmalardır. Doğası gereği çok aktörlü olan yeni savaşlarda yer alan devlet dışı grupların başında da suç örgütleri ve hem onlarla hem de başta komşu ülkeler olmak üzere üçüncü ülkelerden destek bulan terörist yapılar gelmektedir. Söz konusu terörist yapılar üçüncü ülkelerin vatandaşlarından da eleman temin edebilmektedir. Günümüzde bu elemanlar gerek BM gerekse AB mevzuatında yabancı terörist savaşçılar olarak tanımlanmakta ve Birlik için büyük bir tehdit oluşturmaktadır. Yukarıda da belirtildiği üzere sadece Suriye İç Savaşı'na katılan 5.000 civarında gönüllünün 1.500 kadarının kendi ülkesine dönmesi (European Council, 2022b), Birlik'in terörizmle mücadeleyi yabancı terörist savaşçıları da dikkate alarak yönetmesini bir zorunluluk haline getirmiştir.

Yaşanan süreçte, özellikle son yirmi yılda gerçekleşen saldırılarla AB, terörizmin sadece savunma ve güvenlik alanı olmadığını farkına varmış; bu çerçevede siber güvenlikten enerji güvenliğine, KBRN silahlarından patlayıcı madde, silah ve teröristlerin izlenmesine kadar birçok alanda düzenlemeler geliştirme ihtiyacı duymuştur. Bu bağlamda herhangi bir tehdidin saldırıya dönüşmeden engellenmesi konusunda yargı, kolluk ve istihbarat birimleri arasında iş birliğini gerçekleştirecek düzenlemeler gerçekleştirilmesi ihtiyacı duyulmuştur (European Commission, 2020b).

Birlik, 2004 yılında gerçekleşen Madrid terör eylemi sonrasında terörle mücadeleyi eşgüdüm içerisinde yürütülebilmek için Avrupa Birliği Terörle Mücadele Koordinatörlüğü'nü kurmuştur (European Council, 2004, s. 14). Koordinatörlüğün kurulmasından sonra Avrupa Birliği Terörizmle Mücadele Stratejisini benimsemiştir. Böylelikle terörizmle mücadele yasal zemine oturtulmuş, kurumlar arasında daha fazla eşgüdüm sağlanması amaçlanmıştır. Birlik, terörizmle mücadele stratejisinde belirttiği üzere önleme, koruma, izleme, karşılık verme ilkelerini ortaya koymuştur. Ayrıca terörizmle mücadelede uluslararası iş birliğinin elzem olduğu da strateji çerçevesinde belirtilmiştir (Council of the European Union, 2005, s. 1).

AB'nin terörizmle mücadele stratejisindeki gelişmelere bakıldığında ABD'de gerçekleşen 11 Eylül saldırısı; Madrid'de 2004'te, Londra'da 2005'te, Berlin ve Nice'te 2016'da gerçekleşen terör eylemlerinin ve Suriye'de 2011'de başlayan iç savaşın etkileri görülmektedir. Gerçekleşen her terör eylemi sonrasında alınan kriz odaklı tedbirler, hayata geçirilmeye çalışılsa da bu kimi zaman tutarsız kararların alınmasına neden olmuştur. AB'nin terör eylemlerini oluşmadan engelleyebilmesi için siber savunma, enerji, eğitim ve benzeri alanlarda daha fazla ve tekili düzenlemeler yapılması gerekmektedir (Argomaniz, Bures, & Kaunert, 2015, s. 197).

Bugün gelinen noktada AB'nin terörizmle mücadelesi ele alındığında uygulamada bazı aksaklıklarla karşılaşılmaktadır. Tammikko ve Iso-Markku'nun ifade ettiği şekilde Terörizmle Mücadele Koordinatörü'nün uygulamalarının Birlik nezdinde kabul ettirebilmesi, ülkelerle ikili

diyaloga dayanmaktadır. Bu durum, Birlik nezdindeki politikaların uygulanmasını zorlaştırmaktadır (Tammikko & Iso, 2020, s. 108).

Yeni savaş ortamında önceki dönemlere göre terör örgütlerinin etkilerinin daha fazla sınıraşan boyutlarda olmasından dolayı Birlik, terörizmle mücadele konusunda iş birliğine yönelik adımlar atmıştır. Bu kapsamda komşuluk politikası gereğince Doğu Avrupa, Balkanlar, Ortadoğu, Afrika, Kuzey Amerika gibi farklı coğrafyalardaki örgüt ve devletlerle iş birliği artırılmıştır. Özellikle ABD ile hukuki, adli ve kolluk kuvvetleri arasında bilgi paylaşımı sağlanmıştır (European Council, 2010). AB'nin üçüncü ülkelerle ve üye ülkelerle iş birliğinde üye ülkelerin ekonomik çıkarları ve kendi ülke güvenliğinin ön plana alınması gibi hususlar ön plana çıkabilmektedir. Bu durum, Birlik düzeyinde iş birliğinin istenen seviyeye ulaşmasını engellemektedir (Durac V, 2017, s. 2).

İlkeler kapsamında yapılan düzenlemelerin çok yönlü olduğu, birçok eylem planını içerdiği görülmektedir. Ancak Komisyon, Konsey ve Parlamento'nun eylem planlarına bakış açıları arasında farklar ortaya çıkabilmektedir. Ayrıca üye devletlerin arasındaki tehdit algılamalarının farklı olması da karar alma süreçlerini etkileyebilmektedir (Tammikko & Iso, 2020, s. 107). Böylelikle bulunan çözümler krize yönelik kalabilmektedir (Daly, 2017).

Sonuç ve Öneriler

1990'lardan sonra iletişimde ve teknolojik alanda yaşanan gelişmeler; devletler, uluslararası örgütler ve bireyler arasında etkileşimi arttırmıştır. Soğuk savaşın son dönemlerinden itibaren hızla şekil değiştiren savaş ortamında artık devletler tekil güç konumunda bulunmamaktadır. Devletlerin ana aktör olarak görev aldığı güvenlik alanında çeşitlenmeler oluşmuş; yabancı savaşçılar, özel askerî şirketler, vekâlet savaşçıları, uluslararası suç örgütleri ve terörist yapılar gibi yeni aktörler de yeni savaş ortamında yer almaya başlamıştır. Yeni savaş ortamında terörizm ve terörizmle mücadele çok yönlü bir nitelik kazanmıştır. Siber güvenlikten enerji güvenliğine kadar birçok alanda terörizme karşı hassasiyetlerin azaltılmasına yönelik tedbirler alınmasına ihtiyaç duyulmuştur. Ayrıca terör örgütlerinin etki alanlarında genişlemeler meydana gelerek uluslararası alanda iş birliği ihtiyacı artmıştır.

AB'nin terörizmle mücadelesine bakıldığında 11 Eylül 2001 terör eylemi, bu alanda çalışmalara ve ortak tavır sergilemeye ihtiyaç duyulduğunu ortaya koymuştur. İzleyen süreçte 2004 yılı Madrid, 2005 yılı Londra terör eylemleriyle birlikte çalışmalara hız verilmiştir. Bu kapsamda, Avrupa Birliği Terörle Mücadele Koordinatörlüğü kurulmuş ve AB Terörizmle Mücadele Stratejisi kabul edilmiştir. Atılan bu adımlarla terörle mücadelenin Birlik bazında nasıl gerçekleştirileceğine yönelik dayanak noktaları oluşturulmuştur. Ayrıca stratejide belirtilen önleme, izleme, karşılık verme, koruma ilkelerine yönelik olarak düzenlemeler gerçekleştirilmeye başlanmıştır.

2011 yılında başlayan Suriye İç Savaşı'yla birlikte Birlik ülkelerinden terör örgütlerine katılmak üzere Suriye'ye giden yabancı terörist savaşçıların sayılarının artması, burada eğitim ve görev almaları, devamında memleketlerine geri dönmeleri, Birlik içerisinde yabancı savaşçılara daha fazla odaklanılmasına neden olmuştur. Zira geri dönen yabancı (terörist) savaşçılar, ülkelerinde terör örgütlerine katılma, eleman temin etme, eylem yapma, aracı olma gibi faaliyetler içerisinde yer alarak Birlik güvenliğini tehdit etmiştir. Böylelikle Suriye İç Savaşı'ndan sonraki dönemde yapılan düzenlemeler hız kazanmıştır. Yapılan düzenlemeler ilkelere göre tasnif edildiğinde;

– Önleme ilkesinde; Radikalleşme Farkındalık Ağı, İnternet Yönlendirme Birimi, Avrupa Birliği Forumu, Terörizmle ilgili içeriklerin Çevrimiçi Yayılması Hakkında düzenlemeler,

– Koruma ilkesinde; KBRN Riskleri Karşı Hazırlığın Artırılmasına Yönelik Eylem Planı, Vize Bilgi Sistemi, Avrupa Suçlu Kayıtları Bilgi Sistemi, Avrupa Sınır ve Sahil Güvenlik Ajansı, Eurodac Bilgi Sistemi, Yolcu İsimi Kaydı Yönergesi, Giriş/Çıkış Sistemi, Avrupa Seyahat Bilgileri ve Yetkilendirme Sistemi, Schengen Bilgi Sistemi, EU-Lisa Ajansı düzenlemeleri,

– İzleme ilkesinde; BM ve Finansal Eylem Görev Gücü (FATF) ile iş birliğinin sağlanması, Ateşli Silahlar Yönergesinin yayımlanması, Patlayıcı Tetikleyicilerinin Pazarlanması ve Kullanımının kısıtlanması, Eurojust, Europol, bilgi sistemlerinin iş birliği düzenlemeleri,

– Karşılık verme ilkesinde; Avrupa Birliği Terörizm Mağdurları için Uzman Merkezi'nin kurulması ön plana çıkmıştır.

Ayrıca uluslararası iş birliği bağlamında Birlik dışındaki ülkelerle antlaşmalar imzalanmış ve ülkelerin terörizmle mücadelede yönelik kapasitelerin artırılmasına yönelik çalışmalar yapılmıştır. Bu bağlamda Doğu Avrupa, Balkanlar, Ortadoğu, Afrika, Asya ve Kuzey Amerika devletleriyle iş birliği olanakları arttırılmıştır. Ayrıca ABD ile terörizmin finansmanının engellenmesi ve önleyici tedbirler kapsamında Europol, Eurojust ve ABD kurumlarının bilgi paylaşımları arttırılmıştır.

Elde edilen bulgular sonucunda AB'nin çok sayıda üye devlete, kuruma sahip olması nedeniyle AB, terörizmle mücadele konusunda güçlükler yaşasa da yeni kurumlar teşkil ederek, düzenleme ve eylem planları gerçekleştirerek değişen tehdit çevresindeki yeni savaş ortamına uyum sağlamaya çalıştığı görülmektedir. AB'nin terörizmle ve özellikle yabancı terörist savaşçılarla daha etkin mücadele edebilmesi için;

– AB'nin daha fazla eşgüdümlü bir yapıya geçmesi ve ODGSP alanında daha fazla ulusüstü bir yapıya bürünerek terörizmle mücadele alanında nitelikli çoğunlukla karar alınabilmesinin sağlanması,

– Tehdit tanımlamasının en üst seviyeden ortaya konularak tüm üye devletlerce ortak anlayışın sağlanması ve görüş farklılıklarının giderilmesi,

– Terörizmle mücadelede kısa vadeli çözümler yerine uzun vadeli çözüm yollarının bulunması,

– Terörizmle Mücadele Koordinatörü 'nün görev etkinliğinin artırılarak bütüncül politikalar oluşturabilme imkânının sağlanması,

– Krize cevap verme bağlamında Zirve, Komisyon ve Parlamento arasında uyumun sağlanması,

– Suriye İç savaşı örneğinde olduğu gibi toplum içi çatışmaların gelecekte ortaya çıkmasını engelleyecek tüm diplomatik mekanizmaların kullanılmasıyla çatışmaların önlenmesine odaklanılmalı, eğer bu başarılmazsa çatışmanın en başından müdahale edip düzenin tesis edilmesinde rol alması bu bağlamda gerekirse askeri güç kullanmakta tereddüt etmemesi,

– Üye ülkelerin özellikle iç savaşlarda çatışan tarafları kendi ulusal çıkarları çerçevesinde desteklemekten uzak durmaları gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Argomaniz, J., Bures, O., & Kaunert, C. (2015). A Decade of EU Counter-Terrorism and Intelligence: A Critical Assessment. *Intelligence and National Security*, 191-206.
- Bache, I., & George, S. (2006). *Politics in the European Union*. New York: Oxford University Press.
- Bakker, E., & Singleton, M. (2016). Foreign Fighters in the Syria and Iraq Conflict: Statistics and Characteristics of a Rapidly Growing Phenomenon. A. d. Guttry, F. Capone, & C. Paulussen içinde, *Foreign Fighters under International Law and Beyond* (s. 9-25). Lahey: Asser Press.
- Bingöl, O. (2016). *Suriye İç Savaşında Yabancı Savaşçılar*. Merkez Strateji Enstitüsü.
- Boot, M., & Doran, M. (2013). Political Warfare- Policy Innovation Memorandum N.33. *Council on Foreign Relations*, 1-4.
- Bryan, I. (2010). Sovereignty and the Foreign Fighter Problem. *Orbis*(Winter), 115-129.
- Chekinov, S., & Bogdanov, S. (2013). The Nature and Content of a New-Generation War. s. <https://www.usni.org/sites/default/files/inline-files/Chekinov-Bogdanov%20Military%20Thought%202013.pdf>.
- Clausewitz, C. V. (2019). *Savaş Üzerine*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Council of the European Union. (2003). *A Secure Europe in a Better World - European Security Strategy*. Council of the European Union. adresinden alınmıştır
- Council of the European Union. (2004). *Declaration on Combating Terrorism*. Council of the European Union: https://www.consilium.europa.eu/media/52165/st_7906_2004_init_en.pdf adresinden alınmıştır
- Council of the European Union. (2005). *The European Union Counter-Terrorism Strategy*. Eur-Lex Website: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST%2014469%202005%20REV%204/EN/pdf> adresinden alınmıştır
- Council of the European Union. (2005). *The European Union Counter-Terrorism Strategy*. Eur-Lex Website: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST%2014469%202005%20REV%204/EN/pdf> adresinden alınmıştır
- Council of the European Union. (2008). *Providing Security in a Changing World, Report on the Implementation of the European Security Strategy - S407/08*. European Council. adresinden alınmıştır
- Council of the European Union. (2010). *The Stockholm Programme - An open and secure Europe serving and protecting citizens*. Council of the European Union. adresinden alınmıştır
- Council of the European Union. (2014). *The Strategy for Combating Radicalization and Recruitment to Terrorism*. European Council Website:

- <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-9956-2014-INIT/en/pdf> adresinden alınmıştır
- Daly, H. (2017). *The development of EU counter-terrorism policy as a result of critical junctures: Has it created a volatile long-term policy lacking effectiveness?* Dublin European Institute: 17.04.2022 tarihinde <http://europedebate.ie/eu-counter-terrorism/> adresinden alınmıştır
- Doğan, B. (2020). *TERÖRİZMİN ULUSLARARASI HUKUKTAKİ YERİ, DEĞİŞEN BOYUTLARI VE EL-KAİDE ÖRNEĞİ*. <http://earsiv.cankaya.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/20.500.12416/4026/Do%20C4%9Fan%20Burcu.pdf?sequence=1&isAllowed=y> adresinden alınmıştır
- Durac V. (2017). Counterterrorism and Democracy: EU Policy in the Middle East and North Africa after the uprisings, . *Mediterranean Politics*, s.2.
- EEAS. (2016). *Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe - A Global Strategy for the European Union's Foreign and Security Policy*. 15.07.2022 tarihinde The European External Action Service: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwjuldGvwPr4AhXvVfEDHafwBbIQFnoECAMQAQ&url=https%3A%2F%2Fwww.eeas.europa.eu%2Fsites%2Ffiles%2Ffiles%2Ffeugs_review_web_0.pdf&usg=AOvVaw1ksS4xDfBg2-ITXzHGXYlq adresinden alındı
- EEAS. (2022). *The European Union Military Staff (EUMS)*. 09.07.2022 tarihinde https://www.eeas.europa.eu/eeas/european-union-military-staff-eums_en adresinden alındı
- EUR-Lex. (2003). *European security strategy*. 14.07.2022 tarihinde <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM:r00004> adresinden alındı
- European Commission. (2010). *The EU Internal Security ,Strategy in Action: Five steps towards a more secure Europe*, COM(2010) 673. Brussels.
- European Commission. (2015). *EU Internet Forum: Bringing together governments, Europol and technology companies to counter terrorist content and hate speech online*. European Commission: 13.04.2022 tarihinde https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_15_6243 adresinden alınmıştır
- European Commission. (2016). *Action Plan for strengthening the fight against terrorist financing*. Eur-Lex Website: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX%3A52016DC0050> adresinden alınmıştır
- European Commission. (2017). *Action Plan to enhance preparedness against chemical, biological, radiological and nuclear security risks*. European Commission: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52017DC0610> adresinden alınmıştır
- European Commission. (2018a). *European Travel Information and Authorization System (ETIAS)*. European Commission: 16.04.2022 tarihinde https://ec.europa.eu/home-affairs/system/files/2018-04/20180425_etias_en.pdf adresinden alınmıştır

- European Commission. (2020a). *Centre of Expertise for Victims of Terrorism*. European Commission: https://ec.europa.eu/info/policies/justice-and-fundamental-rights/criminal-justice/protecting-victims-rights/eu-centre-expertise-victims-terrorism_en adresinden alınmıştır
- European Commission. (2020b). *The European Union Security Union Strategy*. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1596452256370&uri=CELEX%3A52020DC0605> adresinden alınmıştır
- European Commission. (2022a). *Entry/Exit System*. European Commission: 14.04.2022 tarihinde https://ec.europa.eu/home-affairs/system/files/2016-12/factsheet_-_entryexit_system_en.pdf adresinden alınmıştır
- European Commission. (2022b). *European Criminal Records Information System*. European Commission: 13.04.2022 tarihinde https://ec.europa.eu/info/law/cross-border-cases/judicial-cooperation/tools-judicial-cooperation/european-criminal-records-information-system-ecris_en adresinden alınmıştır
- European Commission. (2022c). *The Schengen Information System (SIS)*. European Commission: 16.04.2022 tarihinde https://ec.europa.eu/home-affairs/policies/schengen-borders-and-visa/schengen-information-system_en adresinden alınmıştır
- European Commission. (2022ç). *Visa Information System, European Council website*. European Commission: 12.04.2022 tarihinde <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2020/12/08/visa-information-system-council-presidency-and-european-parliament-reach-provisional-agreement-on-main-elements/> adresinden alınmıştır
- European Council. (2001). *Conclusions and Plan of Action of the Extraordinary European Council Meeting on 21 September 2001*, EU Council, EU Council document SN 140/01, s. <https://www.consilium.europa.eu/media/20972/140en.pdf>.
- European Council. (2004). *Declaration on combating terrorism*. European Council: https://www.consilium.europa.eu/media/52165/st_7906_2004_init_en.pdf adresinden alınmıştır
- European Council. (2010). *Agreement between the European Union and the United States on the transfer of financial messaging*. European Council: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=legisum:jl0039> adresinden alınmıştır
- European Council. (2011). *Radicalization Awareness Network*. European Council: 13.04.2022 tarihinde https://ec.europa.eu/home-affairs/networks/radicalisation-awareness-network-ran/topics-and-working-groups_en adresinden alınmıştır
- European Council. (2016). *Council adopts EU Passenger Name Record (PNR) directive*. European Council: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2016/04/21/council-adopts-eu-pnr-directive/> adresinden alınmıştır

- European Council. (2021). *The EU's Response to Terrorism*. 05.03.2021 tarihinde <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/fight-against-terrorism/> adresinden alındı
- European Council. (2022a). *EU terrorist list*. European Council: <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/fight-against-terrorism/terrorist-list/> adresinden alınmıştır
- European Council. (2022b). *The Eu response to terrorism- Measures to stop terrorist fighters*. European Council: <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/fight-against-terrorism/> adresinden alınmıştır
- European Council. (2022c). *Eurodac Bilgi Sistemi*. European Council: <https://www.eulisa.europa.eu/Publications/Information%20Material/Leaflet%20Eurodac.pdf> adresinden alınmıştır
- European Defence Agency. (2022). *European Defence Agency-Mission and Functions*. <https://eda.europa.eu/who-we-are/Missionandfunctions> adresinden alınmıştır
- European Union. (2022). *Foreign and Security Policy*. 24.06.2022 tarihinde https://european-union.europa.eu/priorities-and-actions/actions-topic/foreign-and-security-policy_en adresinden alındı
- Europol. (2015). *The Eu internet referral Unit*. Europol: 13.04.2022 tarihinde <https://www.europol.europa.eu/about-europol/european-counter-terrorism-centre-ectc/eu-internet-referral-unit-eu-iru> adresinden alınmıştır
- Europol. (2016). *European Union Terrorism Situation and Trend Report (TE-SAT)*. Lahey: Europol.
- Ganor, B. (2002). Defining Terrorism: Is One Man's Terrorist another Man's Freedom Fighter? *Police Practice and Research*, 3(4), 287-304.
- Gök, A. (2019). *HİBRİT SAVAŞLAR: RUSYA'NIN AFGANİSTAN (1979) VE İBRİT SAVAŞLAR: RUSYA'NIN AFGANİSTAN (1979) VE LÜBNAN SAVAŞLARI (1982, 2006) ÖRNEK OLAYLARI İŞİĞİNDE TARİHSEL-MUKAYESELİ BİR İNCELEME*. https://acikbilim.yok.gov.tr/bitstream/handle/20.500.12812/702881/yokAcikBilim_10314638.pdf?sequence=-1&isAllowed=y adresinden alınmıştır
- Harris-Hogan, S., Amarasingam, A., & Dawson, L. L. (2022). A Comparative Analysis of Australian and Canadian Foreign Fighters Traveling to Syria and Iraq. *Studies in Conflict & Terrorism*, 1-31.
- Hoffman, F. (2007). *Conflict in the 21st Century: The Rise of Hybrid Wars*. Virginia: Potomac Institute for Policy Studies.
- Horn, C. B. (2016). *On Hybrid Warfare*. Ottawa: Minister of National Defence.
- Huber, T. M. (2002). Compound Warfare: A Conceptual Framework. T. M. Huber içinde, *Compound Warfare : That Fatal Knot* (s. 1-9). Fort Leavenworth, Kansas: U.S. Army Command and General Staff College Press.
- Kaldor, M. (2012). *New and Old Wars*. Cambridge: Polity Press.

- Keatinge, T. (2015). *Identifying Foreign Terrorist Fighters The Role of Public-Private Partnership, Information Sharing and Financial Intelligence*. Lahey: ICCT (The International Centre for Counter-Terrorism).
- Kennedy, R. (1999). Is one person's terrorist another's freedom fighter? Western and Islamic approaches to 'just war' compared. *Terrorism and Political Violence*, 11(1), 1-21.
- Kinross, S. (2004). Clausewitz and Low-Intensity Conflict. *Journal of Strategic Studies*, 27(1), 35-58.
- Klausen, J. (2015). Tweeting the Jihad: Social Media Networks of Western Foreign Fighters in Syria and Iraq. *Studies in Conflict & Terrorism*, 38(1), 1-22.
- Kleinot, P. (2017). One man s freedom fighter is another man s terrorist a selected overview of the psychoanalytic and group analytic study of terrorism. *Psychoanalytic Psychotherapy*, 31(3), 272-284,.
- Liang, Q., & Xiangsui, W. (1999). *Unrestricted Warfare*. Beijing: PLA Literature and Arts Publishing House.
- Malet, D. (2013). *Foreign Fighters: Transnational Identity in Civil Conflicts*. New York: Oxford University Press.
- Maxwell, D. (2014). *Taking a Spoon to a Gunfight: The West Dealing with Russian Unconventional and Political Warfare in Former Soviet States*. Texas National Security Review: <https://warontherocks.com/2014/04/taking-a-spoon-to-a-gunfight/> adresinden alınmıştır
- Münkler, H. (2010). *Yeni Savaşlar - Die neuen Kriege* (1. Baskı b.). (Z. A. Yılmaz, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Nugent, N. (2017). *The Government and Politics of the European Union*. London: Palgrave.
- Official Journal of the European Union. (2021, May 17). Regulation (EU) 2021/784 of the European Parliament and of the Council of 29 April 2021 on addressing the dissemination of terrorist content online. L 172/79. EUR-Lex. 13.04.2022 tarihinde European Council: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-14308-2020-REV-1/en/pdf> adresinden alındı
- Perry, B. (2015, 08 14). *Non-Linear Warfare in Ukraine: The Critical Role of Information Operations and Special Operations*. 09.09.2022 tarihinde Small Wars Journal: <https://smallwarsjournal.com/jrnl/art/non-linear-warfare-in-ukraine-the-critical-role-of-information-operations-and-special-opera> adresinden alındı
- Reynolds, S. C., & Hafez, M. M. (2019). Social Network Analysis of German Foreign Fighters in Syria and Iraq. *Terrorism and Political Violence*, 31(4), 661-686,.
- SatCen. (2022). *The Centre*. 09.07.2022 tarihinde European Union Satellite Centre: https://www.satcen.europa.eu/who-we-are/the_centre adresinden alındı
- Schmid, A. P., & Tinnes, J. (2015). *Foreign (Terrorist) Fighters with IS: A European Perspective*. Lahey: International Centre for Counter-Terrorism.

- Smith, K. E. (2003). EU External Relations. M. Cini içinde, *European Union Politics* (s. 229-245). New York: Oxford University Press.
- Tammikko, T., & Iso, M. (2020). THE EU'S EXTERNAL ACTION ON COUNTER-TERRORISM DEVELOPMENT, STRUCTURES AND ACTIONS. *Finnish Institute of International Relations*.
- Tangör, B. (2014). Dış Güvenlik ve Savunma Politikaları. B. Akçay, & İ. Göçmen içinde, *Avrupa Birliği Tarihi Kurumlar ve Politikalar* (s. 591-623). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- The European Parliament. (2017a). *DIRECTIVE OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL amending Council Directive 91/477/EEC on control of the acquisition and possession of weapons*, *Official Journal*. The European Parliament: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/PE-62-2016-INIT/en/pdf> adresinden alınmıştır
- The European Parliament. (2017b). *DIRECTIVE OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL on combating terrorism and replacing Council Framework Decision 2002/475/JHA and amending Council Decision 2005/671/JHA*, *The European Parliament*. The European Parliament: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/PE-53-2016-INIT/en/pdf> adresinden alınmıştır
- The European Parliament. (2018a). *REGULATION OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL on the marketing and use of explosives precursors*, *The European Parliament* ., The European Parliament: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/PE-46-2019-INIT/en/pdf> adresinden alınmıştır
- The European Parliament. (2018b). *REGULATION OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL on the European Union Agency for the Operational Management of Large-Scale IT Systems in the Area of Freedom, Security and Justice (EU-LISA)*., The European Parliament: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/PE-29-2018-INIT/en/pdf> adresinden alınmıştır
- UN Human Rights. (2008). *Human Rights, Terrorism and Counter-terrorism*. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. Geneva: Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights.
- United Nations Security Council. (2014, September 24). *Resolution 2178 (2014) Adopted by the Security Council at its 7272nd meeting, on 24 September 2014*. 27.03.2022 tarihinde <https://daccess-ods.un.org/tmp/3896069.52667236.html> adresinden alındı
- Üstün, M. T. (2020). Suriye İç Savaşında Yabancı Savaşçılar. *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 34(3), 1021-1043.
- Wallace, W. (2005). Foreign and Security Policy The Painful Path from Shadow to Substance. H. Wallace, W. Wallace, & M. A. Pollack içinde, *Policy Making in the European Union* (s. 429-456). New York: Oxford University Press.
- Yalçınkaya, H. (2017). IŞİD'in Yabancı Savaşçıları ve Yarattığı Tehdit: Türkiye'nin Tecrübesi (2014-2016). *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 14(53), 23-43.

Zi, S. (2020). *Savaş Sanatı*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

EXTENDED ABSTRACT

As long as human beings have existed, they have created areas of struggle within the framework of the interests they want to influence. To maintain its gains in these areas of struggle, sometimes diplomatic and economic efforts, and sometimes armed power struggles have been put forward. Today, in the new war environment, terrorism is one of the most important problems of countries. The effects of terrorist organizations and their actions are not only limited with the countries where they are located, but it can also have an impact beyond their borders.

Today, different thinkers and military experts use various concepts to describe the changing structure of war. Although there are subtle distinctions between these concepts, practically all of them are used to describe the changing and transforming war after the second half of the twentieth century. In this study Münkler' s conceptualization of "New Wars" will be used to explain this issue According to Münkler, the characteristic feature of the new wars is the lack of the last battle. In new wars, while the parties build the struggle on long-term endurance, they use (military) violence to survive.

After the Second World War, factors such as the rapid change in technology and the expensive wars between states has changed the security environment in which states are the dominant actors. The new war environment has evolved into a multi-actor structure, including elements such as states, foreign (terrorist) fighters, criminal organizations, private military companies, cyber aggressors, which enables to achieve the desired goal in a shorter time and at less cost. When the roles of foreign fighters, as an actor of the new war environment, are examined; In the 1979 Soviet Afghan War, it was seen that they took on second-degree support roles in the conflicts. These fighters, who gained experience in the conflict zone led to an increase in terrorist acts in the Middle East, the Balkans, the South Asia, the Western Europe, and the United States. Foreign fighters, whose numbers were small and not on the agenda until 2011, increased their numbers with the Syrian Civil War. As a result of the roles in the Islamic State of Iraq and al-Sham (ISIL), the concept of foreign terrorist fighters came to the fore. In this context, with the United Nations (UN) Resolution No. 2178, its definition is completed. According to that resolution; foreign terrorist fighters are "persons who travel from their state of residence or nationality to another state for the purpose of committing, planning, or preparing terrorist acts, or participating in terrorist acts, or providing or receiving terrorist training, including in connection with armed conflicts."

Looking at the EU's fight against terrorism, the terrorist act of September 11, 2001, revealed the need for studies and a common attitude in this field. In the following period, with the terrorist acts in Madrid in 2004 and London in 2005, the work was accelerated. With the establishment of the European Union Counterterrorism Coordinator and the adoption of the EU Counter-Terrorism Strategy, the pillars were established on how to fight against terrorism in a union basis. In addition, arrangements have started to be made in line with the principles of prevention, monitoring, response, and protection.

With the Syrian Civil War that started in 2011, there was increase in the number of foreign terrorist fighters who went to Syria from the Union countries to join terrorist organizations. Their return to their hometowns led to a greater focus on foreign fighters throughout the Union. Returning foreign (terrorist) fighters have threatened the security of the Union by taking part in activities such as joining terrorist organizations, recruiting and affecting new terrorists, conducting actions. The arrangements made after the Syrian Civil War gained momentum. When the arrangements are classified according to the principles,

- In the prevention principle, the Radicalization Awareness Network, the Internet Referral Unit, the European Union Forum, the regulations on the Online Dissemination of Terrorism-related content,
- In the protection principle, Action Plan for Increasing Preparedness Against CBRN Risks, Visa Information System, European Criminal Records Information System, European Border and Coast Guard Agency, Eurodac Information System, Passenger Name Registration Directive, Entry/Exit System, European Travel Information and Authorization System, Schengen Information System, EU-Lisa Agency regulations,
- In the monitoring principle, ensuring cooperation with the UN and the Financial Action Task Force (FATF), publication of the Firearms Directive, restriction of marketing and use of explosive triggers, cooperation arrangements of information systems between Eurojust and Europol,
- In the response principle, the establishment of the European Union Expert Centre for Victims of Terrorism has come to the fore.

In addition, in the context of international cooperation, efforts were made to sign agreements to build and enhance the fighting against terrorism capacity with countries outside the Union. In this context, cooperation opportunities with Eastern, European, Balkans, Middle Eastern, African, Asian, and North American states have been increased. In addition, information sharing between the US and Europol, Eurojust and US institutions has been increased within the scope of prevention of terrorist financing and taking preventive measures.

As a result of the findings, it is seen that although the EU has difficulties in the fight against terrorism due to its considerable number of member states and institutions. Yet it tries to adapt to the new war environment by establishing new institutions, implementing novel regulations and action plans.

ALMANYA-SOVYETLER BİRLİĞİ KISKACINDA KAFKASYA'NIN BAĞIMSIZLIK MESELESİ (1941-1943)

Aybüke GÜZAY*

ÖZ

İkinci Dünya Savaşı esnasında Almanya ile Sovyetler Birliği arasındaki mücadele Kafkasya halkının özgürlük isteklerine yeşil ışık yakan bir gelişmedir. Sovyetler Birliğinin baskısından kurtulmak ve Almanların yardımı ile bağımsızlıklarını elde etmek, Kafkasyalılar için kaçırılmayacak bir fırsat olarak görülmüştür. Kafkasya'da yaşayan milletlerin yaşam tarzlarını araştıran Almanlar, genel bir söylem ile "Kafkasya Kafkasyalılarıdır" sloganını kullanmayı olumlu bulmuşlardır. Özelde ise Hristiyan ve Müslümanların yaşadığı bu coğrafyada her milletin kendi hassasiyetlerine göre ayrı bir siyaset izlenmiştir. Kafkasya halkının özgürlüklerine düşkün olduğunu bilen Almanlar bu noktaya vurgu yapmanın çok etkili olacağını da düşünmüşlerdir. Bu hususta Almanlar tarafından Kafkasya'da hem dini özgürlük hem de siyasi bağımsızlık üzerine şekillenen bir politika izlenmiştir. Almanların izlemiş olduğu bu siyaset, Kafkasyalıları özgürlük yolunda teşvik etmekle kalmamış, aynı zamanda Kafkasyalıların bu yolda harekete geçmesini sağlamıştır. Cephe ve cephe gerisinde Almanya lehine savaşa katılan Kafkasya halkının bağımsızlık meselesi Almanlar ve Kafkasyalılar tarafından farklı değerlendirilmiş, Almanlar bölgenin kaynaklarından faydalanmak niyetindeyken Kafkasyalılar da bağımsızlık için mücadele etmişlerdir. Bu süreçte Kafkasya halkının bağımsızlık üzerine görüşleri ve Almanlardan talepleri mühim olduğu gibi, bağımsızlık meselesine Almanların bakış açısı da ziyadesiyle önemlidir. Bu çalışmada İkinci Dünya Savaşı esnasında Kafkasya'nın bağımsızlığı meselesi Almanya ve Kafkasya nezdinde değerlendirilecek, her iki tarafın amaçları ile faaliyetleri incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Almanya, İkinci Dünya Savaşı, Bağımsızlık, Sovyetler Birliği.

THE INDEPENDENCE ISSUE OF THE CAUCASUS IN THE PRESCRIPTION OF GERMANY-SOVIET UNION (1941-1943)

ABSTRACT

The struggle between Germany and the Soviet Union during the Second World War was a development that gave a green light to the freedom demands of the Caucasian people. Getting rid of the pressure of the Soviet Union and gaining independence with the help of the Germans was seen as an opportunity not to be missed for the Caucasians. Germans who researched the lifestyles of the nations living in the Caucasus found it positive to use the slogan "The Caucasus belongs to the Caucasians" in general. In particular, in this geography where Christians and Muslims live, each nation has followed a different policy according to its own sensitivities. Knowing that the people of the Caucasus were fond of their freedom, the Germans thought that emphasizing this point would be very effective. In this regard, a policy based on both religious freedom and political independence was followed by the Germans in the Caucasus. This policy followed by the Germans not only encouraged the Caucasians on the path to freedom, but also enabled the Caucasians to take action on this path. The independence issue of the Caucasian people, who participated in the war on behalf of Germany at the front and behind the front, was evaluated differently by the Germans and the Caucasians. While the Germans intended to benefit from the resources of the region, the Caucasians also fought for independence. In this process, just as the views of the Caucasian people on independence and their demands from the Germans are important, the Germans perspective on the independence issue is also extremely important. In this

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 10.05.2024; Yayına Kabul Tarihi: 26.06.2024

* Dr. Öğretim Üyesi, İzmir Bakırçay Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü,
Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, İZMİR; ORCID: 0000-0003-1609-5086, E-posta: aybuke.guzay@bakircay.edu.tr

study, the issue of independence of the Caucasus during the Second World War will be evaluated between Germany and the Caucasus, and the aims and activities of both sides will be examined.

Keywords: Caucasus, Germany, World War II, Independence, Soviet Union.

Giriş

Birinci Dünya Savaşından yenik çıkan Almanya'nın 1939 yılında Polonya'ya saldırması ile İkinci Dünya Savaşı başlamıştır. Savaş esnasında Sovyetler Birliği'ne doğru ilerleyen Almanya'nın hedeflerinden biri, bu geniş coğrafyayı hakimiyet altına almak ve doğrudan Sovyetler Birliği'ne darbe vurmak olmuştur. Dolayısıyla Sovyetler Birliği'nin himayesi altında yaşayan milletler bu savaştan büyük ölçüde etkilenmişlerdir. Kafkasya coğrafyası da Almanya'nın hedefinde olan bir bölge olmuş ve Almanlar hem kuzey hem de güney Kafkasya ile ilgilenmişlerdir. Uzun yıllardır önce Çarlık Rusya'nın daha sonra ise Sovyetler Birliği'nin baskısına maruz kalan Kafkas halklarının ise içinde buldukları bu durumun değişebileceği yönünde umutları artmıştır. Dolayısıyla Kafkasyalıların bir kısmı Sovyetler Birliği'nin tarafında yer alıp Almanlara karşı savaşırken, bir kısmı da Almanların telkini ile Sovyetler Birliğine karşı durmuşlar ve bağımsızlıklarını elde etme düşüncesiyle hareket etmişlerdir. Bir yandan Kafkasya'da yaşayan milletlerin özgürlük uğrunda cephe ve cephe gerisinde Almanlar lehine savaşması, diğer yandan Almanya'nın Kafkasya halklarına tayin etmiş oldukları gelecek ve bölgeye dair planlar, sürecin fazlasıyla zorlaşmasına neden olmuştur. Almanlar, Kafkas halklarına bağımsızlıklarını vermek konusunda yeterince samimi değillerdir ve sürecin sonunda Kafkasya'dan çıkmak zorunda kalmışlardır. Zira engebeli ve geçilmesi zor olan Kafkasya coğrafyasında fazla tutunamamışlar ve bölgeyi terk etmişlerdir. Bu çalışmada Almanya'nın yanında Sovyetler Birliği'ne karşı savaşan Kafkasya halklarının mücadelesi konu edilmiştir ve bağımsızlık meselesi Almanya ve Kafkasya halkları iş birliği yönünde incelenmiştir. Alman arşiv belgelerinden faydalanılan çalışmada Almanların Kafkasya coğrafyasındaki plan ve faaliyetleri, Kafkasya halkı ile Almanya'nın talepleri doğrultusunda değerlendirilmiştir.

Almanya'nın Kafkasya Coğrafyasındaki Hedefleri

Kafkasya, batıda Karadeniz, doğuda Hazar Denizi, kuzeyde Aşağı Don ve İdil, güneyde ise Aras ırmağı doğal sınırlarında yer almaktadır. Uluslararası coğrafi literatürde Kuzey ve Güney Kafkasya olarak iki bölümde ele alınmaktadır (Becerren, 2020, s. 1-2).

Almanya'nın bölgedeki hedefleri ise Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkmaları ile Versay Anlaşmasının ağır hükümlerine bağlı olarak gelişme göstermiştir. Zira ilgili anlaşmanın 440 maddelik hükümleri Almanya'yı ekonomik açıdan çok zor duruma getirmiş ve ancak 1924 yılından itibaren Alman ekonomisinde iyileşme sinyalleri görülmeye başlamıştır (Armaoğlu, 2020, s. 117-118). Bu iyileşmenin önemli mimarlarından olan Adolf Hitler'in¹ 1930'lu yıllardan sonraki çabası da kayda değerdir. Alman toplumunun hak ettiği yere gelmesini vurgulayan Hitler, bu konuda Hayat Sahası Politikası ile ortaya çıkarak, genişleme amacıyla olduğunu süreç içinde göstermiştir (Kılıç, 2010, s. 90). Doğu Avrupa topraklarının ve Sovyet Rusya'nın merkezinin kastedildiği sahalarda ilerleme amacıyla olan Hitler'in hedefindeki topraklardan biri de

¹ Adolf Hitler, 1889 yılında dünyaya gelmiş, öğrenim hayatı esnasında babasının ve annesinin vefat etmesi kendisini yetimhaneye sürüklemiş ve pek çok zorlukla karşılaşmasına neden olmuştur. Birinci Dünya Savaşı esnasında orduda görev almış ve 1919 yılından itibaren Alman İşçi Partisi'nde kendisini göstermeye başlamıştır. İlgili partide yükselişini sürdüren Hitler, 30 Ocak 1933 tarihinde Başbakan olmuştur. İkinci Dünya Savaşı'nda ise "Führer", yani "Tek Adam" lakabı ile Almanya'da ve dünyada önemli rol oynamıştır (Kılıç, 2010, s. 18-25).

Kafkasya olmuştur. Faaliyete geçme hususunda ise Almanların 1941 yılı sonlarından itibaren Kafkasya'da aktif oldukları görölmektedir ve onların planlarına göre bu bölgenin aynı yıl Alman yönetimine girmesi gerekmektedir. Zira Birinci Dünya Savaşından itibaren bu bölge Almanlar nezdinde önem kazanmıştır. Tıpkı "Ukrayna'nın tahıl ambarı" olarak anılması gibi Kafkasya'yı da öne çıkararak iki husus bulunmaktadır. Bunlardan birincisi bölgede petrolün bulunmasıdır. İkincisi ise bölgenin Doğu'ya açılan köprü konumunda olmasıdır (Pohl, 2009, s. 299-303).

Almanların Kafkasya'da pek çok faktörü göz önünde bulundurarak ilerledikleri görölmektedir. Bölgenin kuzey ve güney kesiminde yaşayan halklar ve nüfusları hususunda detaylı bilgiye sahip olmak için araştırma yapmışlardır. Arşiv belgesinde Güney Kafkasya'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin dini inançlarından bahsedilmiş, Ermenilerin ise diğer etnik gruplardan izole bir şekilde yaşadığı, Gürcülerin nüfuslarının üç milyon olduğu ifade edilmiştir. Kuzey Kafkasya'da ise Dađistan'ın kabileler halinde parçalanmış bir yapıda bulunduğu, Osetyalılar ile Çerkeslerin nispeten daha güçlü oldukları anlatılmıştır (PA AA, Turan, s. 1-2). Bir gün sonra ise büyük elçilik müşaviri tarafından Kafkasya'nın bağımsızlığı ile ilgili bir rapor sunulmuştur (PA AA, Dokument, s. 1). Bu raporda geçen ve Kafkasya'daki bağımsızlık hareketinin Tiflis'ten Türkiye'ye kaçmayı başaran bir üyesinin anlattıklarına göre, Güney Kafkasya'da konuşlanmış Sovyet kuvvetleri, piyade tümenlerinden ve motorlu birliklerden oluşmaktadır. Kuzey Kafkasya'da ise birlikler Karadeniz kıyısında toplanmış görönmektedirler. İlk seferberlik savaşın patlak vermesiyle gerçekleşmiş, 21 ve 40 yaş erkekleri kapsamıştır. İkinci seferberlik 1 ay sonra vuku bulmuş, 16-21 yaş ve 46-52 yaş arası erkekler savaşmıştır. Ayrıca seferberliğin halk arasında pek popüler olmadığı, bu yüzden Sohum bölgesinde 4 ile 5 bin kişinin zorunlu askerlik hizmetinden kaçmak amacıyla dağlara çıktığı belirtilmektedir. Bolşevik rejim, Kafkasya halkının silahlarına da el koyduğu için herhangi bir ayaklanma meydana gelmemiştir (PA AA, Unabhändigkeit im Kaukasus, s. 1). Almanlar tarafından Sovyetler Birliği'nin planları ile uygulamalarının takip edildiği görölmektedir.

Kafkasya'da ilerlemeye devam eden Alman ordusu 1941 yılında Kafkasyalıların bir kısmı tarafından sıcak bir şekilde karşılanmıştır. 1942 yılının yaz mevsiminde ise ordu tarafından daha kesin neticeler alınmış ve zamanla bölgede yayılma gösterilmiştir. **(EK 1)** İşgal edildikten sonra Kafkasya, önce Mareşal Wilhelm List, daha sonra ise General Ewald von Kleist'in yönetmiş olduğu Kara Kuvvetleri A Grubu'nun askeri komutası altında kalmıştır (Motadel, 2015, s. 261-262). A Grubunun görevi Bakü petrolünü ele geçirmektir (Tavkul, 2016, s. 80). Ordu Grubu A'nın başkomutanı Albay General Ewald von Kleist, 15 Aralık 1942'de yaptığı bir konuşmada, Adolf Hitler'in Kafkas halkını korumak için özel muamele yapılması gerektiğini belirten emirlerini aktarmıştır (Aust vd. 2008, s. 47-54). 20 Ağustos 1942 tarihindeki talimatında ise Kleist, Kafkasya halklarının can, mal ile ırz güvenliğine hassasiyet gösterilmesini istemiştir (Sakal, 2013, s. 231-232). Wilhelm List de Kafkasya halkına davranış şekillerinin çok önemli olduğunu vurgulamıştır. Kafkasyalı kadınların onurlarına saygı gösterilmesi gerektiğini, ayrıca dinsel inanç ile geleneklerinin hoş görölmesini ifade etmiştir. Sovyetler Birliği döneminde kapatılan camiler onarılmış ve yeniden açılmıştır (Motadel, 2015, s. 262-265).

Kolektifleştirme politikası, halkın toprak sahipliğine son verilmesi ve ilgili toprakların devlet çiftlikleri haline getirilmesidir. Çiftçiler ve köylüler bu politikaya karşı çıkmış olsalar da Sovyetler Birliği'ne karşı direnememişlerdir (Sakal, 2013, s. 44). Almanların Kafkasya'da uygulayacakları politikalar sadece dini yönden değil, bölge halkının ekonomik refahının da sağlan-

ması yönünde olmuştur. Bu hususta zirai reformlar ile kolektif çiftliklerin kooperatiflere dönüştürülmesi, kolhoz ve sovhozların kapatılması meseleleri Kafkasya halkı için ziyadesiyle önemlidir (Tavkul, 2016, s. 80). Anlaşıldığı üzere Almanya'nın 1942 yılı yaz taarruzu sırasında Ordu A Grubu'nun, Müslüman-Türk nüfuslu Kuzey Kafkasya bölgesinin bazı kısımlarını işgal etmesiyle yeni bir aşamaya gelinmiştir. Adolf Hitler Kafkasya'yı Kırım gibi bir yerleşim yeri olarak görmemiş, bu bölge ile hammadde teminine yönelik politika sürdürmek amacıyla ilgilenmiştir (Zeitler, 2005, s. 475).

21 Ağustos 1942'de Kafkasya'nın en yüksek dağı olan 5.633 metrelik Elbrus'un zirvesinde Alman savaş bayrağı dalgalanmıştır. Esasen zirveye yapılan sembolik fakat askerî açıdan anlamsız saldırı, Alman ordusunun daha sonra yaşayacağı stratejik felaketini yalnızca kısa bir süre için gizlemiştir (Scriba, 2015, LMO). Bunun dışında 1942'de Almanya'nın Doğu'daki yaz taarruzunun hedefleri, silahlanma ve ulaşım merkezi Stalingrad ile Kafkasya'daki petrol yataklarının ele geçirilmesidir (Koppensteiner vd. 2021, s. 83,90). Zira bir bütün olarak ele alındığında Kafkasya bölgesi yalnızca aşılmaz sıra dağlarıyla değil, maden kaynakları ve doğal zenginlikleri açısından da önemli bir bölgedir (PA AA, Kaukasisches Protektorat, s. 1-2). Almanların bakış açısıyla "paylaşılması gereken bir pasta" olarak görülmektedir (Krecker, 1964, s. 218). Özellikle İkinci Dünya Savaşı esnasında Kafkasya petrol bölgelerinden Rusların uzaklaştırılması Almanlar için ziyadesiyle önemli olmuştur. Bakü petrollerinin ele geçirilmesi, Almanya'nın Doğu'daki planlarını uygulaması açısından çok faydalı olacaktır (Guderian, 2017, s. 24). Ayrıca Grozni, Sovyetler Birliği'nin ikinci büyük petrol bölgesi olarak kabul edilmektedir. Jeolojik yapıları nedeniyle en önemli petrol yatakları Grozni'de, Gürcistan'da ve Bakü'de bulunmaktadır (Koppensteiner vd. 2021, s. 81, 88). Dolayısıyla Almanlar, Kafkasya'daki hareketi hazırlamanın ve oraya uygun şahsiyetleri görevlendirmenin zamanının geldiğini ifade etmişlerdir (PA AA, Der Einfluß des Türkentums, s. 1-2).

1942 yılından evvel de Almanların Kafkasya'ya dair hedefleri ve planları belirlenmiş görünmektedir. Özellikle Almanların planladığı siyasi yapılanmada Kafkasya için birleşik bir kompleks teşvik edilecektir. Bundan ötürü fikir aşamasında bulunan federal çözümün, 1941 yılındaki Alman propagandalarında dile getirilmemesine karar verilmiştir. "Kafkasya Kafkasyalılarıdır" veya "Kafkasyalılara ait bir Kafkasya" sloganı, aynı yıl (1941) Alman propagandasında yer almamıştır. Tek çözüm, Kafkasyalıların özgürlük sevdalarına vurgu yapmaktan geçmektedir. Özellikle halkın dini hassasiyetlerinin akıllıca vurgulanması gerekmektedir.² (PA AA, Sondersprachregelung Osten, s. 1). Kafkasya ülkelerine siyasi bağımsızlığın ise ancak savaş bitiminde verilebileceği ifade edilmiştir (PA AA, Notiz für den Herrn RAM, s. 2). Bu husus ise Kafkasya halkının savaşta daha dinamik bir şekilde mücadele etmesini sağlayacaktır. Esasen Almanların Kafkasya için bağımsızlık söylemleri, savaş esnasında taktiksel olarak belirtilen bir ifade olmuştur.

² Almanlar, Kafkasya haklarına yönelik yaptıkları propagandalarda daima Bolşevizm tehlikesinden, halkın bu tehlikeden dolayı geçmişte yaşadığı sıkıntılardan bahsetmişler ve kendilerinin bu devri yıkacaklarını, Kafkasya halkına özgürlük getireceklerini ifade ederek, Kafkasya halkının kendilerine yardım etmelerini istemişlerdir. Azerbaycan halkına yönelik bir propaganda afişinde şu sözler yer almaktadır: "Bolşevizm, savaşı Kafkasya'ya taşımaya hazırlanmaktadır. Sovyet Hükümeti ise geri çekilme hattını Güney Kafkasya'ya kaydırmayı planlamaktadır. 16 Ekim'de İran'dan gelen haberlere göre, Azak Denizi'nde imha edilen 9. ve 18. Sovyet orduları, Kafkasya'yı savunmak için kalıntılarıyla birlikte alelacele geri çekilmektedir. Yakın gelecekte Kafkasya'da 16 ila 60 yaşları arasındaki askerlik hizmetine uygun tüm erkekler askere alınacaktır. Kafkasya'da genel seferberliğin eli kulağındadır. Azerbaycan, vatanının ve halkının geleceğini düşünmektedir." denilerek Azerbaycanlıların vatanları ve özgürlükleri için Alman ordularına yardım etmeleri istenmiştir (PA-AA, Aserbeidschanen, die Stunde der Gefahr ist da! s. 1; Güzay, 2023, s. 401).

Almanya-Sovyetler Birliği Kısılcacında Kafkasya'nın Bağımsızlık Meselesi (1941-1943)

Kafkasya'da savaşın ayak seslerine dair bazı haberler Alman arşiv belgelerine yansımıştır. Bu dönemde Sovyetler Birliği de Kafkasya bölgesine dair bazı planlar yapmış ve Almanların politikalarına karşı bölge halkını kazanabilmek adına harekete geçmiştir. Dönemin Washington haberlerinden bahseden Almanlar, Kafkasya Müslümanlarının olası bir Alman işgaline karşı belirli noktalarda toplandıklarını aktarmışlardır. 15.01.1942 tarihli belgede ilgili Müslüman kabilelerinin Rusya'nın çağrısına gönüllü olarak cevap verdikleri ifade edilmiştir. Kafkasyalı Müslümanlar dağ köylerini terk ederek kendi silahları ve atlarıyla gelmektedirler. Ayrıca onlara ulusal kıyafetlerini giyme izni verilmiş ve kılıçlarını kullanma ayrıcalığı da tanınmıştır (PA AA, Presseabteilung, s. 1). Kafkasya halkının Sovyet Rusya tarafında savaşmak üzere hazırlandığı ve yine Sovyetler tarafından Kafkasya halkına bazı hususlarda esnek davranıldığı görülmektedir. Zira Kafkasya'yı harekete geçirmek için bir takım teşvik edici unsurların ön plana çıkarılması elzemdir. Bunlardan bir tanesi ise yöre halkının kendi kıyafetlerini giymelerine izin verilmesi olmuştur. Elbette bu husus Kafkasya halkı için Almanların vereceği ayrıcalıklar kadar ilgi çekici olmayacaktır.

Almanlar Kafkasya bölgesine ayak bastıkları andan itibaren her gelişmeyi takip etmişler ve duruma göre vaziyet alma hususunda birbirleri ile iletişim halinde olmuşlardır. Bölgede söz sahibi ve önemli şahsiyetlerden olan Doğu Bakanı Prof. Dr. Gerhard von Mende³ Kafkasya'da yapılacak olan propagandanın netleştirilmesi gerektiğini ve Almanların iletişim kurdukları araçlarda yayınların Ermenice olmasının Türklerin hoşuna gitmeyeceğini vurgulamıştır. Bu hususta Dışışleri Bakanlığı Kırım temsilcisi olan Werner Otto von Hentig⁴ ile temasa geçmenin gerekliliğini ifade etmiştir (PA AA, Notiz des Herrn von Hentig, s. 1-2). Werner Otto von Hentig, Kafkasya petrollerine çok önem vermekte ve buradaki halklara nasıl davranılması gerektiğini dşunmektedir. Onun fikrine göre, Kafkasya halkları bu savaşın amacını bilmek isteyecek ve elbette kendi bağımsızlıkları için savaşacaklardır (Hrter, 2009, s. 381-390; Güzay, 2022, s. 98-99). Alman makamları grldğ üzere Kafkasya'da meskûn Türk halklarının önemsenmesi gerektiğini ve buna göre politika izlenmesinin şart olduğunu ifade etmişlerdir.

Almanların Kafkasya'nın siyasi yapılanması üzerine görüşleri ise Abhazya zerk Cumhuriyeti, Kabardey-Balkarlar, Kuzey Osetya, een-İnguş ve Dağıstan zerk Cumhuriyetlerinin de dahil olduğu bir oluşum üzerindedir. Güney kesimde Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan bulunmaktadır. Bu bölge "TransKafkasya" olarak ifade edilmiştir. Belgelerde ayrıca Azerbaycan Cumhuriyeti'ne Nahcivan'ın katılmayacağı bildirilmektedir. Bilakis bu bölgenin Almanlar tarafından Ermenistan'a dahil edilmesi dşnlmektedir (PA AA, Antrag, s. 1). Nahcivan'ın Ermenistan'a dahil edilmesi düşüncesi savaş devam ederken Almanlar tarafından servis edilmemiş olsa gerektir. Zira bu husus Azerbaycan'da yaşayan halkın hiç hoşuna gitmeyecektir ve ilgili halkın desteğinin alınamaması tehlikesi bulunmaktadır.

Almanların Kafkasya'da kendi idarelerini kurduktan sonra ise Türk emellerinin Pan-Turan sancağı altında özellikle Batum ve Bakü'de Türklerin lehine alevlenmesiyle orada bir tür tehdit oluşmasının hoş olmayacağı ifade edilmiştir. Bu sebepten ötürü Pan-Turan faaliyetlerin

³ 25 Aralık 1904 tarihinde doğan Gerhard von Mende, 1927-1933 yılları arasında Berlin'de Oryantalistik eğitimi almıştır. 1929-1930 yıllarında Paris'te Doğu Dilleri ve Medeniyetleri Enstitüsü'nde bulunmuştur. Breslau niversitesi'nde 1933 yılında doktorasını tamamlamıştır. 1941 yılı haziran ayından itibaren Berlin'de Doğu Bakanlığı müdürü olarak görev yapmıştır (Kumru, 2021, s. 104).

⁴ Sovyetler Birliğinin Müslüman-Türk nüfusundan sorumlu olarak görev yapmıştır. 1941-1942 yıllarında ise Dışışleri Bakanlığı'nın Kırım mmессili olarak çalışmıştır (Motadel, 2015, s. 98).

Doğu Bakanlığı'nca kabul edilemeyeceği bildirilmiştir (PA AA, Geheim, s. 1-3). Bu meselenin gelişme aşamaları hususunda ise 1941 yılının ağustos ayında Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede ile Almanya Dışişleri Sekreteri Ernst Freiherr von Weizsäcker arasında bir toplantı yapılmıştır. Bu toplantıda Kafkas halklarının tampon bir devlet altında birleştirilebileceği ve Hazar'ın doğusunda bir Turan Devleti kurulabileceğinden söz edilmiştir. Zira Almanya'nın Kafkasya'ya girmesi demek, Ankara ile Berlin arasındaki temasın daha somut hale gelmesi demektir (Zeitler, 2005, s. 478-480). Anlaşıldığı üzere Almanlar, Kafkasya Türklerinin Türkiye ile iş birliği içine girmesinden ve bu hareketin genişlemesinden endişe etmişlerdir. Buna rağmen ilgili hareketin Sovyetler Birliği'ne karşı Almanlar tarafından kullanıldığı ifade edilmektedir (Önen, 2003, s. 326-327). Pan Türkizmin ateşli bir taraftarı Ankara'daki Alman elçisi Franz von Papen'dır. Savaşın ilk dönemlerinde mülteciler hakkında bilgiler vermiş ve kendilerinden faydalanılması yönünde tavsiyelerde bulunmuştur. Kendisinin hedefi ise Türkiye'de faal olan mülteci grupları Pan Türkistler vasıtası ile Ankara Hükümeti'nin Almanya yanında savaşa girmesini sağlamak olmuştur (Mühlen, 1984, s. 66-67). Fakat yukarıda belirtildiği üzere ilgili hareketin genişlemesinden ve kendilerine zarar vermesinden ayrıca endişe etmişlerdir.

Almanlar, İkinci Dünya Savaşı esnasında Sovyetler Birliği'ni bertaraf edebilmek ve Kafkasya'nın zengin kaynaklarını ele geçirebilmek amacıyla bölgeye girmişlerdir. Kafkasya halkının desteğini almaya çalışan Almanlar, bu hususu bölgede zafer kazanmak amacıyla kullanmışlardır. Bölgede kurulacak yönetim hususunda da planlar yapmışlar ve bölge halkının hassasiyetlerine göre hedefler belirlemişlerdir. Ayrıca savaşı kazanabilmek adına Kafkasya halkının ihtiyaçlarını mümkün olduğunca yerine getirmeye çalışmışlardır. Fakat buna rağmen kendi çıkarlarına ters düşecek olan meselelerde ihtiyatlı davrandıkları görülmektedir.

Kafkasya Halklarının Talepleri

Almanya'nın askeri stratejisi, Birinci Dünya Savaşı arifesinde Kafkasya bölgesini ele geçirmek üzere kendisini göstermiştir. Uzun yıllar sonra ise Adolf Hitler'in Stalingrad'ı vurma planı, Kafkasya'nın önemli stratejik mevzilerini işgal için Alman ordularının güneye ilerlemeleri hedefini gütmüştür (Vaçnadze, 1953, s. 10-12).

Sovyet yönetiminin Kuzey Kafkasya milletlerine karşı tatbiki koymuş olduğu kanunlar, onların da Çarlık Rusya'dan farksız olduğunu göstermiştir (Ertürk, 2005, s. 196). Birinci Dünya Savaşı'ndaki ihtilal sonucu Bolşevikler Çarlık Rusya'da yönetimi ele geçirmişler ve Vladimir İlyiç Lenin Başkan, Stalin ise Milliyetler Komiseri olarak göreve başlamıştır. 1918 yılında "Rusya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti" adını alan yönetim, 1922'de "Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği" olarak değişmiştir (Oran, 2002, s. 155). 1924 yılında Lenin'in ölümü ile Stalin başa geçmiştir ve 30 yıl boyunca baskı ve zulüm üzerine politikasını sürdürmüştür. Ekonomik, dini ve siyasi alanlarda devam eden bu politika Kafkasya halkını ziyadesiyle etkilemiştir. Ayrıca tüm Sovyetler Birliği'nde asimilasyon politikası yürütülmüştür (Özel, 2014, s. 111). Kolhoz ve sovhoz adlı devlet çiftlikleri, köylü nüfusun zorda kalmasına sebep olmuştur (Hablemitoğlu, 1975, s. 27). Sovyetler Birliği'ndeki bu politikalardan ötürü bazı Kafkasyalı aydınlar memleketlerinden kaçmak zorunda kalmışlar ve Almanya'ya gitmişlerdir. Almanlar, Bolşevik tehlikesine karşı Kafkasya halkının özgürlük savaşında bu aydınların politik mücadelesine destek vermiştir (Tavkul, 2016, s. 77). Bu mücadelenin temelleri 1917 yılındaki ihtilalden sonra ve Rus iç savaşı esnasında Batı Avrupa'ya muhacir akınının başlamasına dayanmaktadır. Bolşevikler, hakimiyeti ellerine aldıktan sonra ise güçlerini Orta Asya ve Kafkasya'ya kaydırmışlardır. Bunun üzerine Sovyet

Doğu halklarının önde gelen siyasi şahsiyetleri de göç etmek durumunda kalmıştır. Bunlar arasında Türkistan Geçici Hükümet Başkanı Mustafa Çokay, Buhara Halk Cumhuriyeti'nin Başkanı Osman Hoca, Kırım Tatarlarının Hariciye Bakanı Cafer Seydahmet Bey, Geçici Tatar Hükümeti Başkanı Ayaz İshaki bulunmaktadır. Kuzey Kafkasya'dan göç eden bakan ise Haydar Bammat'tır (Mühlen, 1984, s. 14). Ayrıca Sovyetler Birliği'nde Rus olmayan milletleri içeren "Promete Birliği" de oluşturulmuştur. Bu birliğin hedefi milli devletlerin yeniden tesis edilmesi olmuştur. Temsil olunan her mülteci grup ise birliğe üye seçmiştir. Birleşen teşkilatlar (Milli Türkistan Birliği, Kırımılları Milli Fırka'sı, Azerbaycanlıların Müsavat Partisi ve Kuzey Kafkasya ile Tatar grupları) ilk olarak ortak ve güçlü bir yayın faaliyeti yürütmüşlerdir. Azerbaycanlıların "Kurtuluş", Türkistanlıların "Yaş Türkistan", Kırım Tatarlarının Romanya-Köstence'de "Emel" ve Kuzey Kafkasyalıların "Şimali Kafkasya" adlı dergileri yayımlanmıştır. Bu dönemde Kafkasya adına önde olan isimlerden bir diğeri Said Şamil (Kafkasya kahramanı Şeyh Şamil'in torunu) olmuştur (Mühlen, 1984, s. 19-21).

İkinci Dünya Savaşı esnasında ise bazı aydınlar Bolşeviklerin zulmünden kurtulmak amacıyla Almanlarla iş birliği yapmanın gerekliliğini savunmuşlardır (Beceren, 2020, s. 80). İlgili aydınlardan olan Said Şamil, çeşitli girişimlerde bulunmuş ve Kuzey Kafkasyalı kavimlerin bu süreçte bağımsızlıklarını elde edebileceklerini düşünmüştür. Bu amacı için bir sembol ve siyasi hatıra olarak Kafkasya'nın milli kahramanı İmam Şamil'in bayrağına dikkat çekmiştir (Mühlen, 1984, s. 120-121). Ayrıca Almanlar tarafından Müslümanlar arasında birlik yaratabilme ve Sovyetler Birliği'ne karşı güç oluşturma amacıyla seçilen Büyük Müftü El-Hüseyni'nin ilgili hususta devreye girdiği görülmektedir. Müftü Hüseyni, İstanbul'da yaşayan Said Şamil'i Almanya'da görmek istediğini bildirmiştir. İstanbul'dan ayrıca bildirildiğine göre Said Şamil, yıllardır Büyük Müftü'nün başkanlığını yaptığı İslam Komitelerinden birinin üyesidir. Süreç içindeki gelişmeler üzerine Said Şamil, Kafkasyalı savaş esirlerinin seçimine yardım etmek amacıyla Almanya'ya seyahat etmek istediğini belirtmiştir (PA AA, Geheime Reichssache, s.1). Şamil'in Almanya'ya gitmek istemesinin temel sebebi Müftü ile İslam meselelerini görüşmek değil, Kafkasya'daki olayların yeniden düzenlenmesine dahil olma niyetidir. İlgili Alman belgesinde Said Şamil'in Kafkasya'yı iyi tanıdığı, Kafkasya halkı ile iyi ilişkisi olduğu ve kendisinin tavsiyelerinden yararlanmak gerektiği vurgulanmıştır (PA AA, Geheime Reichssache, s. 1). Böylece İstanbul'daki Almanya Başkonsolosluğu, Said Şamil'e Almanya'ya giriş vizesi vermek üzere telgrafla yetkilendirilmiştir (PA AA, Grobba an das Oberkommando der Wehrmacht Abwehrabteilung II, s. 1).

Said Şamil süreç içinde Almanlarla pek çok görüşme yapmış ve yurdunun bağımsızlığı hususunu devamlı gündeme getirmiştir. Fakat ilgili husus Almanlar tarafından sürekli bir bahane ile ertelenmiştir. Kendilerine gösterilen ilginin bir sonuca varmayacağına kanaat getiren Said Şamil, 1942 yılı sonbaharında Almanya'dan ayrılarak Türkiye'ye dönmüştür. Haydar Bammat ise Almanlarla iş birliğine varamamış ve İsviçre'ye giderek savaş boyunca bir daha siyaset sahnesine çıkmamıştır (Mühlen, 1984, s. 84, 120).

Şahsi olarak mücadelesini yürüten kişilerden biri de Wassan (Hasan) Giray Cabagi'dir. Wassan (Hasan) Giray Cabagi, Kuzey Kafkasların önemli kahramanlarından biridir. İkinci Dünya Savaşı'ndan bir süre evvel Türkiye'ye gelmiştir ve savaş çıktıktan sonra Wassan Bey'e Almanlardan bir davetiye ulaşımıştır. Bu davetiyeye olumlu yaklaşan Wassan Bey, hürriyete kavuşmak amacıyla memnuniyetle Almanya'ya gitmiştir. Kendisinin ilk başlardaki görüşleri Alman belge-

lerine şu şekilde yansımıştır: “Geçmiş deneyimlerin öğrettiği gibi tüm Kafkas bölgesinin ileri karakolu konumunda olan Kuzey Kafkasya, bütün Kafkas halkının güçlerini birleştirerek ortak bağımsızlıklarını geçmişte olduğundan daha etkili bir şekilde savunabilmek için bir Kafkas federasyonu kurulmasını arzulamaktadır. Tüm Kafkas yurtseverleri şimdi gözlerini, boyun eğdirilmiş halkları özgürleştirebilecek ve onları büyük Avrupalı uluslar ailesinin bağrında özgürce bir arada yaşamalarını sağlayabilecek olan yenilmez Alman ordusuna çevirmektedir” (PA AA, Wassan-Girei Dshabagi, s. 1-5). Fakat kendisi daha sonra hayal kırıklığına uğramıştır. Zira Rusların işgalinden kurtulup Almanların işgaline girme durumundan dolayı Almanlarla iş birliği yapmaktan vazgeçmiştir. O sırada Kafkas lejyonları⁵ oluşturulmuş ve Wassan Bey lejyonlardaki askerlerin Rus işgallerine dair fazla bilinçli olmadığını görerek onlara tarih dersi vermeye başlamıştır (Karatay, 2011, s. 236-237). Wassan Bey’e göre Kafkasya halkının bir kısmı Sovyetler Birliği tarafında yer alarak, tarihi bilinçten yoksun bir şekilde hareket etmişlerdir. Dolayısıyla bilinçli kimseler tarafından Sovyet ve Çarlık dönemlerinde Kafkasya halkına karşı yürütülen politikanın anlatılması elzem olarak görülmüştür. Düşmanı yenebilmek için ise onun kuvvetli ve zayıf taraflarının bilinmesi gerekmektedir (Oroys, 1953, s. 4-8). Kuzey Kafkasya’da mücadele eden diğer isimler ise Ali Han Kantemir ve Ahmet Nabi Magoma’dır. İlgili isimler “Kuzey Kafkasya Milli Komisyonu”nun idaresini savaşın başından sonuna kadar ellerinde tutmuşlardır (Mühlen, 1984, s. 121)

Almanların Kafkasya’yı savaş boyunca desteklemeleri sadece askeri-siyasi ve dini boyutta olmamıştır. Almanya’da Kuzey Kafkasya için 1943-1944 yıllarında haftalık olarak “Gazavat” adlı bir gazete çıkarılmıştır. Savaşla ilgili ve cephelerden haberlerin yer aldığı ilgili gazetede Kafkasya halkları seslerini duyurmaya çalışmış ve haklarını savunmuştur. Bu lejyon gazetesinin yazı işleri müdürlüğünü Sovyet Gazetecisi Abdurrahman Avtorhanov yapmıştır (Mühlen, 1984, s. 125).

Gazavat’ta cephede mücadele eden lejyonerlerin motivasyonunu arttırmak amaçlanmıştır. İlgili gazetenin 3 Kasım 1943 tarihli sayısında Gazavat için ne yapılması gerektiğinden ve neler elde edebileceklerinden söz etmektedirler. Habere göre, halkın bu büyük mücadelesinin sonucunu elde etmek için çabalamaları gerekmektedir. Dinlerini özgürce yaşayacaklarına inanmaktadırlar ve Bolşevizme karşı son nefeslerine kadar savaşacaklardır (Gazavat, 1943, s. 4).

Almanların yardımı ile bayramlarını rahatça kutlama fırsatı bulan Kafkasyalılar, yıllarca zor koşullar altında yaşadıklarını ve artık Almanlardan tam destek aldıklarını belirtmişlerdir. Almanlar Kafkas halkına nazik davranmaktadırlar ve bu sebeple Kafkas halkı da Bolşevizme karşı Almanlarla mücadeleye destek vermektedirler. Güney Kafkasya’da bayram kutlaması olacaktır ve Ramazan Bayramı’nı onurlu bir şekilde kutlamak istemektedirler. Bu hususta öğleden

⁵ Savaşın başında çok miktarda Sovyet askeri esir alınmış ve bu durum zaman içinde yeni sorunlar ortaya çıkarmıştır. Asker sayısının artması ve kampların yetersiz kalması sonucunda Almanlar yeni çareler aramak zorunda kalmışlardır. Farklı milletlerden alınan bu esirlerden “Tatar Lejyonu”, “Türkistan Lejyonu”, “Kafkas Lejyonu” gibi birlikler oluşturulmuştur (Temir, 1998, s. 217-218).

Kafkas Müslüman Lejyonu 24 Mart 1942 tarihinde oluşturulmuş ve 22 Temmuz 1942’de Azerbaycan Lejyonu tekrar organize edilmiştir. Kuzey Kafkas Lejyonu da 22 Temmuz 1942’de kurulmuştur (Kumru, 2021, s. 197-198). 1941 yılında oluşturulan lejyonlarda Kafkasya birlikleri Azerbaycanlılar, Dağıstanlılar, İnguşlar, Lezgiler ve Çeçenler bulunmaktadır. Ayrıca Gürcü ve Ermenilerden de söz edilmektedir. (PA AA, Aufstellung von Freiwilligenverbänden aus sowjetischen Kriegsgefangenen, s. 1-2). Ayrıca bk: (Güzay, 2022; Güzay, 2023, s. 395-408). 1942 yılında oluşturulan Kuzey Kafkasya lejyonunda ise Adigeler, Avarlar, Laklar, Karaçaylar, Kumuklar ve Dağıstanlılar yer almaktadır. Bunun dışında Güney Kafkasya’da Azerbaycan Lejyonu, Ermeni lejyonu ve Gürcistan lejyonu oluşturulmuştur (PA AA, Rapor, s. 1).

Almanya-Sovyetler Birliği Kaskacında Kafkasya'nın Bağımsızlık Meselesi (1941-1943)

sonra saat 11.00'da tören düzenlenmiş ve bayram yemeği verilmiştir. Almanlarla birlikte yemek yenilmiş ve Kafkas dansları icra edilmiştir. Geleneksel tören devam etmiş ve gösterişli Kafkas atlıları gösteri yapmışlardır. Son derece keyifli bir şekilde kutlanan dini bayram ilgili gazetenin 20 Ekim 1943 tarihli sayısına yansımıştır (Gazavat, 1943, s. 4).

3 Kasım 1943 tarihli gazetede ise Stalin'in elindeki yetkileri kullanarak Kafkasya halkları üzerinde baskı kurduğundan ancak Almanların Kafkasyalıları desteklediğinden bahsedilmektedir (Gazavat, 1943, s.1).

Berlin'de çıkan bir diğer gazete ise *Azerbaycan*'dır ve ilgili gazete "Azerbaycan Lejyonu-nun Haftalık Gazetesi" başlığıyla çıkmaktadır. Gazete Almanya'da çıktığı için cepheden gelen haberlerin "Alman Silahlı Kuvvetleri Komutanlığının Malumatından" şeklinde aktarılması pek tabiidir. Bu husus ise gazetenin Almanların kontrolünde çıktığını göstermektedir. 19 Ekim 1943 tarihindeki haberde Azak Denizinin kuzeyinde düşmanın hücumunun yavaşladığı bildirilmektedir. Kiev'in kuzeyinde ise günlerden beri devam eden düşmanın kuvvetli hücumları püskürtülmüştür (Azerbaycan, 1943, s. 2).

Savaş esnasında Azerbaycan Türklerinin Kafkasya'nın geleceğine dair ilgi uyandıran bir raporu ise Alman arşiv belgesinde Türkiye Cumhuriyeti Büyükelçisi Franz von Papen tarafından aktarılmıştır. Bu raporun Azerbaycan Türklerinin İstanbul'daki temsilcisi tarafından beyan edildiği bildirilmiştir fakat ilgili kişinin belgede ismi verilmemiştir. Bu raporun tercümesinin bir kısmının konunun aydınlatılması açısından paylaşılması yerinde olacaktır:

Alman-Sovyet savaşı, Sovyet yönetimi tarafından ezilen Kafkasya halklarına ilgili yönetimin boyunduruğundan kurtulma umudu vermiştir. Bu umut, Alman ordusunun başarısına bağlı olmakla birlikte zaman içinde daha da kuvvetlenmiştir. Yirmi yıldır halkımız için komünizmin ortaya çıkardığı zararlılara ve halkımızın yok edilmesine çalışılmasına, Azerbaycan milliyetçileri olarak bir çıkış yolu aramaktan vazgeçmedik. Almanları bu yolda desteklemek için tüm çaba ve irademizle katkıda bulunmaya hazırız. Ayrıca halkımız, bugün komünist kabastan kurtulmak ve siyasi bağımsızlıklarını yeniden kazanmak için her türlü fedakarlığı yapmaya hazırdır. Kafkasya sınırlarına yaklaşan Alman Komutanlığı ile Azerbaycan halkı arasında temasın kurulması ve aynı zamanda ilgili çalışmaların Türkiye'de de yürütülmesi elzemdir. Türkiye Cumhuriyeti'nin tarafsızlığı Devlet Başkanı'nın kararsız tutumuyla açıklanabilir ancak Alman ordusunun büyük başarılarının ve Türk askeri çevrelerinin etkisi altında Almanya ile iş birliği yönünde giderek daha fazla yakınlaşma fark edilmektedir. Almanya ve Türkiye ile Kafkasya'nın kurtuluş mücadelesine aktif katılımın, Kafkasya'nın Sovyet güçlerinden kurtuluşunu kolaylaştıracağını, hızlandıracağını ve ülkeyi büyük tehlikelerden kurtaracağını umuyoruz. Tarihleri boyunca Kafkasyalılar özgürlükleri için savaşmışlardır. Almanya'nın ise bağımsızlığımızı tanıyacağına inanıyoruz. Organizasyon ile ilgili detaylar istenildiği takdirde ayrı bir raporda sunulabilir. Bunun dışında Türkiye'de bulunan Azerbaycan kuvvetlerinin seferber edilmesi amacıyla organizasyonel bir çalışma gerekmektedir. İlgili görevin gerçekleştirilmesi için koşullar elverişlidir. Türk siyasetinde belli bir kararsızlık gözleniyorsa, bu öncelikle Türk cumhurbaşkanının çok temkinli, basiretli ve barışçıl bir kişi olan kişisel karakteriyle açıklanabilir. Bazı değişimlerde ise Türk toplumunun Azerbaycan'a duyduğu sempati de önemli rol oynuyor. Bu sempati, Azerbaycan'a, 20 yıl önce bağım-

sızlığını kaybetmesinin Türkiye'nin varlığını kurtarmadaki değeri ve Bakü savaşında on binlerce kişiye verdiği büyük manevi ve maddi destekle bağlantılıdır. Kafkasya'nın kurtuluş mücadelesine, Kafkasya'da toprak kazanmakla hiçbir ilgisi olmayan Almanya ve Türkiye ile aktif katılımın, Kafkasya'nın Sovyet güçlerinden kurtarılmasını kolaylaştıracağını ve hızlandıracağını, ülkeyi düşmanlardan, büyük insan kayıpları ve Bakü'nün petrol endüstrisini yıkımdan koruyacağını umuyoruz. Moskova'nın kasvetli halinin ve Almanya'nın Kafkas sınırlarına ilerlemesinin, Kafkasya Çağı kararı ve bağımsızlığımızın restorasyonu için Almanya ile iş birliğine yönelik Türk politikasının değiştirilmesinde belirleyici faktör olacağına inanıyoruz. Almanya'nın bağımsızlığımızı tanıdığına da inanıyoruz. Onun yanındayız ve Türkiye olsun ya da olmasın, derhal çalışmalara başlamaya hazırız (PA AA, Abschrift, s. 1-4).

Alman belgelerinde ayrıca özgürlük tutkunu olan Kafkasyalıların tarihleri boyunca her zaman bağımsızlıkları için mücadele ettikleri bildirilmektedir. Kafkasya halkının tarihine bakıldığında, savaşlarda yaptıkları milyonlarca fedakârlık görülebilmektedir (PA AA, Abschrift, s. 1-4). Bu hususun önemini kavrayan Alman yetkililer, Kafkasya halkının özgürlük sevdalarına vurgu yapmışlar ve bazı hassas noktalarda ayrıcalıklar tanıyarak, daha doğrusu Kafkasya halkına haklarını teslim ederek onların gönüllerini kazanmaya çalışmışlardır. Kafkasya halkının ise görüldüğü üzere "bağımsızlık ve Sovyet baskısından kurtulma" amacı taşıdıkları görülmektedir. Almanlardan talepleri ise hür yaşamak ve kendi yönetimlerini oluşturmak üzerine olmuştur. Bundan ötürü Almanlar tarafından oluşturulan Kafkas lejyonlarına Kafkasya halkının bir kısmının katıldığı görülmektedir. Zira savaş esnasında Sovyetler Birliği tarafından seferberlik ilan edilmiş ve Kafkasya halkı Sovyetlerin yanında savaşmak için zorunlu tutulmuştur. Geçmişte yaşanan deneyimler ve Sovyet rejiminin bu zorunlu uygulamaları, Kafkasya halkını Almanlara yaklaştıran sebeplerden olsa gerektir. Adolf Hitler ise Kafkasyalıları her ne olursa olsun herhangi bir yetki ile iktidar vermek istememiştir. Kafkasyalılardan oluşan birliklerin Almanlardan oluşan birlikler ile bulunmasını talimat vermiştir (Sakal, 2013, s. 230).

1941 yılı Ekim ayında Kuzey Kafkasya Özel Komandosu "Şamil" ismi verilerek hazırlanmıştır. 150 kadar Kuzey Kafkasyalı on ay süre ile eğitim almışlar ve eğitim alanlardan ilk kısım 1942 yılının temmuz ayında göreve başlamışlardır. 30 kişi patlayıcı ve silahlarla Adige Özerk Bölgesi'nin merkezi Maykop civarına paraşütle inmiştir. İlgili grup Ruslara ait köprü ve demiryollarını havaya uçurmak ile petrol tesislerine zarar vermek üzere harekete geçmişlerdir. Ayrıca aralarında 10 Almanın da bulunduğu 30 kişilik ikinci grup 1942 yılının ağustos ayında Çeçen-İnguş başkenti Grozniy'in 40 km güneyine inmişlerdir. Görevleri ilk grubun görevlerine benzerlikle birlikte mahalli asilerle temas kurmaları da istenmiştir. Fakat bu hareketin mensupları görevlerini yerine getirememişler ve paraşütle indikleri anda görülerek üstlerine ateş açılmak suretiyle öldürülmüşlerdir. 40 Dağıstanlıdan oluşan bir başka grup ise Almanların geri çekilmesinden ötürü görevlerine başlayamamışlardır (Mühlen, 1984, s. 175-176; Güzay, 2023, s. 395-408). Şamil operasyonu sırasında "Brandenburg" eğitim alayı mensupları ve Kafkasyalılardan oluşan komandolar, Kafkas halklarını isyana ikna etmek veya sabotaj eylemleri gerçekleştirmek amacıyla düşman hatlarının arkasına paraşütle atılmış, ancak bu plan tam bir başarısızlıkla sonuçlanmıştır (Koppensteiner vd. 2021, s. 96).

Bergmann adlı birlik ise Kafkasya'da kurulan bir diğer birliktir. Azerbaycan Gazetesi'nin 24 Ekim 1943 tarihli sayısında yer alan bir haberde bu taburun her bir neferinin eline Alman silahı aldığı ilk günden beri azimle mücadele ettikleri bildirilmiştir. Dağ Kartalları Bolşeviklere

karşı vuruşmaya kadirdirler ve Azerbaycan Türkleri kendilerini tıpkı bir dağ kartalı gibi ispat etmektedirler. Bu tabur, düşmanla yapılan savaşta ayrıyeten cephede propaganda işini canlandırmada da maharetlidir (**EK 2**) (Azerbaycan, 1943, s. 4). Azeri Türk lejyonerleri cephede olduğu gibi cephe gerisinde de Alman dostları ile çalışmışlardır. İlgili haberde Alman Tabur Komutanı tarafından lejyonerlerin taltif ve tebrik edildiği bilgisi ile fotoğrafı yer almaktadır (Azerbaycan, 1943, s. 4).

Siyasi faaliyetlerin uygulanmasında ise Kuzey Kafkasyalı milletler arasındaki yayılım farklılık göstermektedir. Çerkesler, Adigeler ve Kabardinler tereddütlü davranmış; Türk asıllı Balkarlarla Karaçaylar hemen birleşmeyi teklif etmişlerdir (Mühlen, 1984, s. 192-193).

Siyasi bağımsızlık umudu ile süreç içinde Almanya'da çeşitli toplantılar gerçekleştirilmiştir. Siyasi müzakerelerden bir tanesi Almanya'nın Berlin Őhrindeki Adlon Oteli'nde Nisan 1942'de toplanan konferanstır. Kafkasya temsilcilerinden Said Şamil ile Kavkaz Dergisinin yayıncısı Haydar Bammat'ın da katıldıkları bu toplantıda Kafkasya halkının geleceğine dair Almanlarla görüşmeler yapılmıştır (Sakal, 2013, s. 292-295). Bir diğer toplantı ise Fetalibeyli'nin ön planda yer aldığı Kaiserhof salonunda yapılan toplantıdır. 6 Kasım 1943 tarihinde sivil ve askeri davetliler, cephelerden ve lejyonlardan gelen asker ile zabitler, Avrupa'nın muhtelif yerlerinden gelen Azerbaycan Türkleri Almanya-Berlin'deki Hotel Kaiserhof salonunu ağzına kadar doldurmuşlardır. Salon, milli Azerbaycan ve Alman bayraklarıyla süslenmiştir. Sürekli devam eden alkışlar arasında Milli Azerbaycan Kurultayı yapılmış ve Almanlara teşekkür edilmiştir. Fetalibeyli de kurultayda ön planda yer almış ve cephelerde kendilerine verdikleri desteklerden ötürü Almanlara özellikle minnettar olduklarını belirtmiştir (Azerbaycan, 1943, s. 1). İlgili kongreden 10 Kasım 1943 tarihli Gazavat Gazetesi de bahsetmektedir (Gazavat, 1943, s. 2).

Almanlar Kafkasya bölgesindeki halkın gönüllerini kazanmak için pek çok girişimlerde bulunmuşlardır. Yapılan toplantılar, çıkarılan gazeteler, cephelerde sürdürülen askeri mücadeleler Kafkasya halkının özgürlük umutlarını dinamik tutmakta başarılı olmuştur. Fakat ilgili halk, verdikleri bu çok yönlü mücadelenin sonuçları almak isteyecektir. Bu hususta ise Almanlar cömert davranmışlar, Karaçay zerk Bölgesi'nde Macir Kokarov'un yöneticiliğine onay vermişler ve Karaçay Ulusal Komitesine de destek olmuşlardır (Tavkul, 2016, s. 80). Kabardey-Balkar bölgesinde de benzer uygulamalar tatbik edilmiştir. Bu husus Karaçayların ve Balkarların Almanlara yakınlaşmasında önemli etkenlerden biri olmuştur. Fakat yenilgiye uğrayan Almanlar Kafkasya'dan çekilmek durumunda kalınca Karaçay-Balkarlar Kızıl Ordu karşısında yalnız kalmıřlardır⁶ (Temizkan, 2003, s. 163-181). Almanlar tarafından verilen zerkliklerin ise savaşın sonuna geldiğini anlayan bir ordunun ve yetkililerin son çırpınışları olarak değerlendirilebilir.

Almanya-Sovyetler Birliği arasındaki savaşta önemli olan bir diğer husus ise Kafkasya halkının bir kısmının da Sovyetler Birliği tarafında mücadele etmiş olmasıdır. Kafkasya halkının tamamının Almanların yanında yer almadıklarını gösteren işaretlerden biri Alman belgelerinde yer alan ve Washington merkezli kayda geçen basına ait bir haberde bulunmaktadır. İlk bölümde de bahsedilen habere göre Kafkasya'daki Müslümanlar olası bir Alman işgaline karşı direnişte

⁶ Almanların verdikleri bu imtiyazlar Kafkasya'da fazla tutunamayacakları düşüncesinden kaynaklanmış olabilir. Zira bu zorlu coğrafyada ilerlemek Almanlara ziyadesiyle pahalı gelmiştir. Zira bu bölgede fazla tutunamadıkları ve zorlandıkları açıktır (Motadel, 2015, s. 261).

yer almak üzere toplanma noktalarına gelmişlerdir. Ayrıca bu aşiretler Kremlin'in çağrısına gönüllü olarak yanıt vermişler, dağ köylerinden çıkararak kendi silahları ve atlarıyla harekete geçmişlerdir (PA AA, Presseabteilung, s. 1).

Kafkasya halkının Almanya-Sovyetler Birliği arasındaki savaşta ikilemede kaldıkları, bir kısmının Sovyetler Birliği'nin çağrısına uyarak Almanlara karşı savaştığı, diğer kesiminin ise bağımsızlıklarını elde etmek amacıyla ve savaşı Almanların kazanması için Almanya'ya yardım ettikleri görülmektedir. Sovyetler Birliği'nin yanında savaşanların gönüllü olup olmadıkları hususunda ise korku unsurunun büyük rol oynadığı şüphesizdir. Almanları tercih etmelerinin nedeni ise elbette ki yıllardır devam eden Sovyet zulüm ve baskısından kurtulma isteğidir. Fakat Almanların bu zorlu coğrafyada tutunamamış olmaları, Kafkasya halkının bağımsızlık hayallerinin de sonu olmuştur. Almanların Kafkasya'da yenilgiye uğramaları Sovyetler Birliği'nin bölgeye yeniden girmesine sebep olmuş ve Stalin, Kafkasya halklarını Almanlar ile iş birliği yapmakla suçlamış, hatta bu hususu bahane etmiştir. 1943 yılı Kasım ayında Karaçay-Balkar bölgeleri Sovyetler Birliği tarafından boşaltılmıştır. Çeçen-İnguş, Karaçay-Balkar ve Kuzey Kafkasya'nın diğer bölgelerinden sürülen insanların tahminen bir milyon kişiyi bulduğu ifade edilmektedir (Magoma, 1954, s. 4-8).

Sonuç

Almanya ile Sovyetler Birliği arasındaki savaş Kafkasya coğrafyasını doğrudan etkilemiş ve bölgede yaşayan halkların iki ateş arasında kalmalarına neden olmuştur. Alman ordusunun 1942 yılı yazında Kafkasya'ya girmeleri sonucunda Kafkasya halklarının bir kısmı Sovyetler Birliğinin seferberlik ilanı ile Sovyet ordusunda görev yapmıştır. Almanya'nın politikası ise Kafkasya halklarını kazanma amaçlı olarak ilerlemiştir. Uzun süredir Sovyetler Birliği'nin baskısı altında yaşayan halk, Alman ordusunu sevinçle karşılamış ve bu vesileyle bağımsızlıklarını kazanma amacıyla bazı girişimlerde bulunmuşlardır. Bu girişimlerin temelleri İkinci Dünya Savaşı dönemine dayanmamakla birlikte, Kafkasya halkının 1916'lı yıllardan itibaren Sovyetler Birliği'ne karşı Almanya'ya dayanarak mücadele etme hususunda tecrübeleri bulunmaktadır. Almanlar Kafkasya'ya girdiklerinde bölge halkını kazanabilmek amacıyla dini hususlarda esnek davranmışlar ve Kafkasya halkının gelenek-göreneklerine saygı gösterme konusunda karar almışlardır. Sürecin devamında ise Kafkasya'da milli temsilcilikler ve lejyonlar kurulmuştur. Kafkasya Milli Komisyonu, siyasi arenada bağımsızlık için mücadele ederken, Kafkasya lejyonu da cephede ve cephe gerisinde çalışmalarını sürdürmüştür. Aynı zamanda Almanya'da basın-yayın aracılığı ile Kafkasyalılar seslerini duyurmaya çalışmışlardır. Cephede ve cephe gerisindeki haberlerin yer aldığı Gazavat ve Azerbaycan gazetelerinde savaşın kazanılacağına olan inanç ve umut vurgulanmış, lejyonerlerin motivasyonlarını arttırmak için gayret edilmiştir. İlgili gelişmeler Almanların kontrolü altında olmakla birlikte, Almanya'nın Kafkasya'nın geleceğine dair planları Kafkasya halkının amaçlarından farklı görünmektedir. Zira Almanların bu süreçte Kafkasya'nın geleceğine dair ve Kafkasyalıların istediği yönde bir karar almadıklarını ifade etmek yerinde olacaktır. Uygulamaya koydukları faaliyetler ise savaş boyunca Kafkasya halkının desteğini alabilmek adına yapılan girişimler olarak nitelendirilebilir. Sovyetler Birliği'ne karşı savaşın kazanılmasının ön planda olduğu 1942-1943 döneminde, Kafkasya'nın kaynaklarını ele geçirmek, Almanya'nın ilerlemesinin en önemli şartı olarak görülmüştür. Fakat Almanlar için zor bir coğrafya olan Kafkasya'da ilerlemek kolay olmamıştır ve 1943 yılında bölgeden yenilgi

Almanya-Sovyetler Birliği Kiskacında Kafkasya'nın Bağımsızlık Meselesi (1941-1943)

üzerine çıkmak durumunda kalmışlardır. Böylece Kafkasya tekrar Sovyetler Birliği'nin insafına kalmış ve bölge halkının büyük çoğunluğu Stalin'in emri ile sürgün edilmiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

“Kaukasisches Protektorat”. (29.07.1941). PA-AA, RZ 201-261174.

“Sondersprachregelung Osten”. (5.11. 1941). Abschrift D IX, 418. PA AA, RZ 50, R 60737.

“Turan”. (4.02.1942). National Zeitung Essen. PA AA, RZ 211, R 261175.

Woermann. (5.02.1942). “Dokument”. PA AA, RZ 211, R 261175.

“Notiz für den Herrn RAM”. (8.04.1942). PA AA, RZ 221, R 27342, 2-4.

“Der Einfluss des Türkentums auf Sowjetrussland”. (25.07.1942). PA AA, RZ 211, R 261174.

Presseabteilung Auswärtiges Amt. (15.01.1942). P XII Sonderdienst Militärischer Nachrichten.
PA AA, RZ 211, 261175.

Notiz des Herrn von Hentig. (22.11.1941). PA-AA, RZ 211, 261174.

Von Hentig An Herrn Schriftleiter Georg Streiter. (20.03.1942). Antrag. PA-AA, RZ 211, 261175.

Geheime Reichssache. (12.11.1941). PA-AA, RZ 211, 261174.

Gesendet in Azerbeidshainisch. (19.10.1941). *Aserbeidschanen, die Stunde der Gefahr ist da!* .PA
AA, RZ 211, R 261174.

Betreff: Said Schamil. (27.03.1942). “Geheime Reichssache”. PA-AA, RZ 211, 261175.

Betreff: Said Schamil. (31.03.1942). “Geheime Reichssache”. PA-AA, RZ 211, 261175.

Grobba an das Oberkommando der Wehrmacht Abwehrabteilung II. (10.04. 1942). PA-AA, RZ
211, 261175.

Papen an das AA. (24.11.1941). PA-AA, RZ 211, 261174.

Abschrift zu Pol V 4791/41. PA AA, RZ 211, R 261174.

Über die Unabhängigkeitsbewegung im Kaukasus. (1942). PA-AA, RZ 211, 261175.

Wassan-Girei Dshabagi, Deutsche Botschaft Ankara Presse Abteilung. PA-AA, RZ 211, 261174.

Kramarz. (30.12.1941). “Aufstellung von Freiwilligenverbänden aus sowjetischen Kriegsgefangenen” Berlin. PA AA RZ 211 R 261174.

Grote. (15.12.1942). Rapor. Berlin. PA AA RZ 211, R 261175.

Presseabteilung Auswärtiges Amt. (15.01.1942). PA-AA, RZ 211, 261175.

Sürelı Yayınlar

VAÇNADZE, D. (Ocak-Şubat 1953). “Tarihi Hedefimiz”, *Birleşik Kafkasya*. Nr: 1-2 (18-19): 10-12.

OROYS, Dr. H. (Ekim 1953). “Sovyetler Birliği Milletlerarası Politikası Hakkında”, *Birleşik Kafkasya*. Nr. 10 (27): 4-8.

MAGOMA, A. N. (Ocak-Mart 1954). "Kafkasya Katliamının Onuncu Yıldönümü". *Birleşik Kafkasya*. 1/3 (30-32): 4-8.

"Cephelerde Vaziyet". (31.10.1943). *Azerbaycan*. Nr. 44 (72). Staatsbibliothek zu Berlin.

"Kurultay Salonunda". (14. 11. 1943). *Azerbaycan*. No. 46 (74). Staatsbibliothek zu Berlin.

Lejyoner Gyljapraq (24.10.1943). "Dağ Kartalları". *Azerbaycan*. Staatsbibliothek zu Berlin.

Lejyoner Mirzazade (24.10.1943). "Her Yerde Öncü Sırasında". *Azerbaycan*. Staatsbibliothek zu Berlin.

Teğmen Hutov (3.11.1943). "Gazavat İçin". *Gazavat*. Staatsbibliothek zu Berlin.

TAHTAMRUK, M. (20.10.1943). "Bayram Kutlaması". *Gazavat*. Staatsbibliothek zu Berlin.

MANSUR, M. (3.11.1943). "Moskova Konferansı". *Gazavat*. Staatsbibliothek zu Berlin.

"Kafkas Halklarının Birliği Kongresi". (10.11.1943). *Gazavat*. Staatsbibliothek zu Berlin.

Araştırma Eserler, Makaleler ve Tezler

ARMAOĞLU, F. (2020). *XX. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

AUST, A.-G. P. GROß. (2008). "Der Kaukasus im Fokus der deutschen militärischen Planungen während des Ersten Weltkrieges". *Wegweiser zur Geschichte Kaukasus*. (herausgegeben von Bernhard Chiari). Paderborn: Ferdinand Schöningh Verlag.

BECEREN, T. (2020). *Stalin İktidarında Sovyetler Birliği'nin Kafkasya Politikası (1924-1953)*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

ERTÜRK, C. (2005). *Kızılordu'dan Kafkas Milli Lejyonuna Bir Türk'ün İkinci Dünya Harbi Hatıraları*. (haz. Erol Cihangir). İstanbul: Turan Kültür Vakfı Yayınları.

GUDERİAN, H. (2017). *Bir Askerin Anıları*. İstanbul: Kastaş Yayınları.

GÜZAY, A. (2023). "Kafkasya'da Alman İşgali ve Propagandası 1942-1943", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*. T. C'nin 100. Yılı Özel Sayısı: 395-408.

GÜZAY, A. (2022). *Nazi Kırımı: Kırım Tatarları 1941-1944*. Konya: Çizgi Yayınları.

HABLEMİTOĞLU, N. (1975). *Sovyet Rusya'da Ölüm Kampları*. Ankara: Güven Yayınları.

HÜRTER, J. (2009). "Nachrichten aus dem „Zweiten Krimkrieg (1941/42) Werner Otto von Hentig als Vertreter des Auswärtigen Amts bei der 11. Armee". (herausgegeben von Christian Hartmann, Johannes Hürter, Peter Lieb, Dieter Pohl). *Der deutsche Krieg im Osten 1941-1944*. München: R. Oldenbourg Wissenschaftsverlag. 76: 369-392.

KARATAY, N. (2011). *Gamalı Haç ile Kızıl Yıldız Arasında Türkler*. Ankara: Sinemis Yayınları.

KILIÇ, S. (2010). *Türk Basınında Hitler Almanyası 1933-1945*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

KOPPENSTEINER, B.-H. HÄUSLER. (2021). "Das Kaukasus-Öl – Ziel der Deutschen Wehrmacht im Zweiten Weltkrieg". *Berichte der Geologischen Bundesanstalt*. 140: 77-102. Wien.

KRECKER, L. (1964). *Deutschland und die Türkei im Zweiten Weltkrieg*, Frankfurt: Frankfurter Wissenschaftliche Beiträge.

Almanya-Sovyetler Birliği Kiskacında Kafkasya'nın Bağımsızlık Meselesi (1941-1943)

- KUMRU, C. (2021). *Hitler Almanya'sının Türkistan Politikası*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- MOTADEL, D. (2015). *İslam ve Naziler*. (çev. Ahmet Fethi Yıldırım). İstanbul: Alfa Tarih Yayınları.
- MÜHLEN, P. V. Z. (1984). *Gamalı Haç ile Kızıl Yıldız Arasında: İkinci Dünya Savaşı'nda Sovyet Doğu Halklarının Milliyetçiliği*. (çev. Eşref Bengi Özbilen). Ankara: Mavi Yayınları.
- ORAN, B. (2002). *Türk Dış Politikası*. Cilt I. İstanbul: İletişim Yayınları.
- ÖNEN, N. (2003). *Turancı Hareketler: Macaristan ve Türkiye 1910-1944*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Anabilim Dalı. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- ÖZEL, M. S. (2014). "Stalin Dönemi Rus Milliyetçiliği ve Politikaları", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. IV/II: 99-122.
- POHL, D. (2009). *Die Herrschaft der Wehrmacht: Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941-1944*. München: Oldenburg Wissenschaftsverlag.
- SAKAL, H. B. (2013). *Bir Başka Dünya Savaşı: İkinci Dünya Savaşı Sırasında Almanya Tarafında Savaşan Türkistanlılar 1941-1945*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- SCRİBA, A. (19.05.2015). "Der Verstoß in den Kaukasus 1942", (Erişim Tarihi: 03.04.2024). Le-bendiges Museum Online, Berlin. <https://www.dhm.de/lemo/kapitel/der-zweite-weltkrieg/kriegsverlauf/vorstoss-in-den-kaukasus-1942.html>.
- TAVKUL, U. (2016). "İkinci Dünya Savaşı'nda Kafkasya". *İkinci Dünya Savaşı ve Türk Dünyası*. (ed. Nesrin Sarıahmetoğlu ve İlyas Kemaloğlu). İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları. 77-95.
- TEMİR, A. (1998). *60 Yıl Almanya (1936-1996): Bir Yabancı'nın Gözü ile Geziler, Araştırmalar, Hatıralar*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- TEMİZKAN, A. (2003). "Karaçay-Malkar Türklerinin Sürgünü", *Karaçay-Balkarlar: Tarih-Toplum ve Kültür*. (der. Ufuk Tavkul, Yaşar Kalafat). Ankara: Karam Yayınları. 163-181.
- ZEİDLER, M. (2005). "Das Kaukasische Experiment". *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, III: 475-500.

EKLER

Ek 1: Alman işgali altındaki Kafkasya

MÜLLER, R. D. (2008). "Gebirgsjäger am Elbrus: Der Kaukasus als Ziel nationalsozialistischer Eroberungspolitik". *Wegweiser zur Geschichte Kaukasus*, Padeborn: Ferdinand Schöningh Verlag. 59.

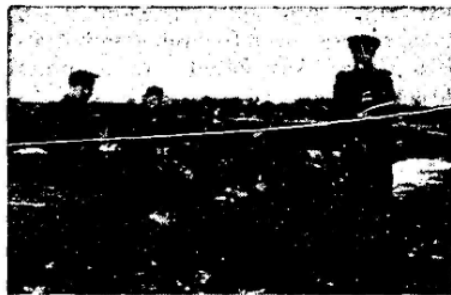

Ek 2 : Lejyoner Gyljapraq. (24.10.1943). "Dağ Kartalları", *Azerbaycan*. Staatsbibliothek zu Berlin.

„Dağ qartalları“

„Berqmann“ hissələrindən biri olan bu tabur, doğma vətənimizi jadellilərin və işqalçı aqaların istismarından və ədaletsiz zylmündən həmişəlik azad etmək üçün silahlarını ataraq, kənyilly surətdə almanlar tərəfə keçən azəri tyrk oqlanlarını ihatə edir. Bu taburun hər bir nəfəri əlinə alman silahı alıb ilk gündən özünü göstərmiş və „Dağ qartalları“ adını bu gündə ezyətində şərəflə daşımaqdadır.

Hələ çəbhədən arqada „S“ şəhərində ikən az vaxt icərisində hərbi-taqtıqı təlimləri ələ bənimsəyən, nəhəng alman hərbi texniqasına məharətlə işləyən bu „Dağ qartalları“ bolşeviklərə qarşı vuruşmağa qadir olduqlarını alman qomandanlığı qarşısında göstərdilər.

Legionerlərimiz deşyşdən sonra istirahət edirlər

Daha sonra dağ təlimləri başladı. Azəri tyrk oqlanları burada da ezyetlərini həqiqətən bir dağ qartalı kibi göstərdilər. Onlar, iyksək dağ zirvəsinə dərmaşmaqda və gadikləri aşmaqda göstərdikləri fəvqəladə bacarıqları ilə hissə qomandanlığına hejran etdilər.

Bəyik və aqır təlimlər artıq qurtarmışdı. Tabur şərq çəbhəsinə getmək tapşırığını aldı. Gözlənilən intiqam dəqiqələri gəlib çatdıq üçün hamı sevinir, onların gəzlərində tərənnüm edən sevinç dalqaları bir tənənəyə cevrilirdi . . .

Artıq tabur çəbhədə idi. „Dağ qartalları“ düşmənlə qoc kibi deş-deşə gəlmişdi. Onlar, matorlaşdırılmış alman hissələrinin yardımına ilə düşmənlə amansız divan tutdu və birbirini izləyən coq sajlı myvəffəqijətlər qazandı. Düşmən hər gün sajsız-hesabsız tələfat və əsir verirdi. Düşmən çəbhəsi getdikcə daralıb, qoçaman Qafqazdan əsən sərin kyleklər öz xilaskarlarını salamlayıb . . .

„Dağ qartalları“ vətənə jaqınlaşdırlar. Onlar bir başa hücumla Qafqaz daqlarına cataraq, keçilməz dağ zirvələrini ələ keçirdilər.

Bu tabur düşmənlə vuruşlarda ezyünü göstərdiği kibi, çəbhədə propaqanda işini çanlandıрмаq sahəsində də ezyünü göstərmişdir.

Leg. Gyljapraq

EXTENDED ABSTRACT

Due to its strategic location, the Caucasus geography has been under the surveillance of many nations and states throughout history. Apart from being a gateway to Turkestan, it attracted attention with its natural resources and became an area where many struggles were staged. Although the region is examined as two geographical regions, the North Caucasus and the South Caucasus, the structure of the states in each region may differ from each other. Because civil

wars have continued in the Caucasus, which has a very diverse and mixed ethnic structure, and therefore the Caucasus has always been a place of activity and struggle.

With the start of the Second World War, the Caucasus became a cause of conflict between Germany and the Soviet Union, and both states fought to possess the Caucasus geography. The Soviet Union did not want to leave the region; Germany, on the other hand, thought that it needed the oil of the Caucasus in order to continue the war. For this reason, the people of the Caucasus were caught between two states fighting fiercely to win the war. This issue caused the process to become difficult, and while both great powers were struggling with the dream of winning, there was no party making plans for the future of the Caucasian people.

The Germans tried to influence the people in the Caucasus region with different forms of propaganda. The Soviet Union, on the other hand, continued its propaganda to counter the attacks of the Germans and tried to keep the people of the Caucasus during the war by warning them not to cooperate with the Germans. For this reason, mobilization was declared at the beginning of the war and the people of the Caucasus were called to the front to fight on the side of the Soviet Union. It is seen that during the Second World War, some of the people of the Caucasus fought on the side of Germany and some on the side of the Soviet Union. One of the most important issues of the war was the battalions formed by the Germans from the people of the Caucasus. The Caucasian Legion fought bravely in the war on behalf of Germany and hoped that they would gain their freedom at the end of this struggle. They also fought behind the front lines in order to damage the structures of the Soviet Union and facilitate the advance of the Germans.

Despite this struggle of the Caucasian peoples, the Germans did not have a positive approach towards their future. In order to gain the support of the relevant peoples during the war, they gave them some privileges and allowed them to lively celebrate their religious ceremonies, one of the most sensitive points of the Caucasian peoples. This was a development that glorified the Germans in the eyes of the Caucasian people and increased their faith. Although the Germans approved the establishment of administrations in the Karachay-Balkar region, this process did not bring independence to them.

In this study, Germany's goals and practices in the Caucasus were examined within the framework of the developments mentioned above, and the demands of the Caucasian peoples and their struggle for independence were evaluated. Because the leading intellectuals of the Caucasus, who have been struggling for freedom since 1916, immigrated to Germany and tried to contribute to the independence of their homeland by fighting in Germany. The same situation continued in the Second World War, various meetings were held in Germany, and efforts were made to morale the people and soldiers of the Caucasus through legionnaire newspapers. The people of the Caucasus, who continued their struggle on every front and field and were fond of their freedom, faced a bitter end at the end of the war. The Germans, who could not hold on to the Caucasus geography, had to leave the region in 1943. This situation resulted in the people of the Caucasus being accused by the Soviet Union of collaborating with Germany. Therefore, thousands of people were exiled from their homeland, using the cooperation of the Caucasian peoples with Germany as an excuse.

AYANCIK VE ÇEVRESİNİN TURİZM POTANSİYELİNİN BELİRLENMESİNE YÖNELİK BİR ARAŞTIRMA

İsa UĞUR*

ÖZ

Bu çalışmanın amacı, Ayancık ve yakın çevresinin sahip olduğu çeşitli turizm potansiyellerini ortaya koymaktır. Bu amaç doğrultusunda ilk olarak literatür taraması ile kavramsal çerçevesi ele alınmıştır. İkinci olarak, Ayancık ilçesiyle ilgili mevcut durumun belirlenmesi için bölgeye 2023 yılı Haziran ayında 3 günlük saha gezisi düzenlenmiş ve mevcut turizm varlıkları yerinde incelenmiştir. Ayancık ilçesi Sinop ilinin kültürel, doğal ve ekoturizm zenginliği olan, ancak bunların turizm potansiyelinin ön plana çıkmadığı ilçesidir. Bu bağlamda, Ayancık ilçesinin sahip olduğu kültürel ve doğal güzellikleri ortaya çıkarmak ve bunların tanıtımını yapmak bölgeye gelecek olan potansiyel turistler açısından önem arz etmektedir. Araştırmanın sonuçlarına göre, Ayancık ve çevresindeki tarihi ve somut kültürel varlıklar ile doğal güzellikler, bölgenin turizm potansiyelini belirleyen güçlü unsurlar olarak belirlenmiştir. Bununla birlikte, ulaşım imkanlarının yetersizliği, yolların bakımsızlığı ve iletişim kanallarındaki olumsuzluklar bölgenin turizm açısından eksik ve zayıf yönlerini oluşturmaktadır. Ayancık çevresindeki coğrafi yapılar ve kültürel unsurlar, İnaltı Mağarası, İnaltı Kanyonu, Akgöl Yaylası, Stefan (İstefan) Koyu, Otmanlı Çeşmesi gibi doğal zenginliklerin yanı sıra geleneksel mimari örneklerini barındıran köyler ve şehir merkezinde bulunan Çangal ve Belçika evleri, Tarihi Askerlik Şubesi, Archangelos Kilisesi ve Tarihi Yalı Cami gibi belirgin kültürel miras unsurları bölgenin turizm potansiyelindeki çeşitliliğini göstermektedir. Bölgedeki turizm çeşitliliğinin etkili bir şekilde tanıtılması ve pazarlanması, turizm hedeflerine hızlı bir şekilde ulaşmayı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Turizm Potansiyeli, Turizm Çeşitliliği, Sinop-Ayancık.

RESEARCH ON DETERMINING THE TOURISM POTENTIAL OF AYANCIK AND ITS SURROUNDINGS

ABSTRACT

The aim of this study is to reveal the various tourism potentials of Ayancık and its immediate surroundings. In line with this purpose, firstly, the conceptual framework was discussed through a literature review. Secondly, in order to determine the current situation of Ayancık district, a 3-day field trip was organized in June 2023 and the existing tourism assets were examined on site. Ayancık district is a district of Sinop province with cultural, natural and ecotourism richness, but its tourism potential has not come to the forefront. In this context, it is important for tourism to reveal the natural, cultural and historical beauties of Ayancık district and to promote them. "The results of the study indicate that the historical and tangible cultural assets as well as the natural beauty in Ayancık and its surroundings have been identified as strong determinants of the region's tourism potential. However, factors such as inadequate transportation facilities, poorly maintained roads, and negative aspects in communication channels constitute the region's deficiencies and weaknesses in terms of tourism. The geographical structures and cultural elements surrounding Ayancık, such as the İnaltı Cave, İnaltı Canyon, Akgöl Plateau, Stefan (İstefan) Cove, Ottoman

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 07.05.2024; Yayına Kabul Tarihi: 25.06.2024

* Dr. Öğretim Üyesi, Karabük Üniversitesi, Safranbolu ŞYDMYO, KARABÜK;
ORCID ID: 0000-0002-4592-8641, E-posta: isaugur@karabuk.edu.tr

Fountain, along with villages housing traditional architectural examples, and prominent cultural heritage sites within the city center like the Çangal and Belçika houses, the Historical Military Office, Archangelos Church, and the Historical Yalı Mosque, demonstrate the diversity in the region's tourism potential. Effectively promoting and marketing the diversity of tourism in the region will facilitate the rapid attainment of tourism objectives.

Keywords: Tourism Potential, Tourism Diversity, Sinop-Ayancık.

Giriş

Ülkelerin ve bölgelerin sosyal, kültürel ve ekonomik açıdan ilerlemesinde ve gelişiminde turizmin belirgin bir rol oynadığı bir gerçektir. Bu bağlamda turizm sektörü, bu gelişime en büyük katkıyı sağlayan sektörler arasında öne çıkmaktadır. Günümüzde meydana gelen turizm hareketliliği, küresel düzeyde geniş bir etki yaratmakta ve bu gelişim ivmesi hızla artmaktadır.

İnsanlar farklı bölgelerin sahip oldukları turizm çeşitliliklerini merak etmeye ve tatil planlarını ve tercihlerini bu doğrultuda yapmaya başlamıştır (Kutlu, 2021:59). Bu bağlamda Alternatif turizm kapsamında turistlerin istek ve ihtiyaçları farklılık göstermekte olup, bölgenin kültürel ve doğal güzellikleri hem yerel hem de ulusal düzeyde turizm potansiyeli açısından önem arz etmektedir (Williams vd., 2002:5). Bir bölgenin sahip olduğu tarihi-kültürel varlıkları ve doğal güzellikleri o bölgenin turizm açısından kullanılabilirliğini artırmaktadır (Apak, 2023).

Apak vd. (2023:1161) tarafından yapılan araştırmaya göre, Covid-19 salgını ile birlikte turistlerin seyahat motivasyonları ve tercihlerinde belirgin değişiklikler meydana gelmiştir. Bu süreçte turistlerin kalabalık mekanlardan kaçınma eğilimi artmış ve şehir hayatından uzaklaşmak isteyen bireyler, huzur içinde seyahat etmek amacıyla daha çok doğa ile iç içe ve yavaş yaşam alanlarını tercih etmeye başlamıştır. Özellikle pandemi döneminden sonra turistlerin tercihleri, turizm ürünlerine bakış açısı ve destinasyonlara ilgileri değişim göstermiştir (Wang ve Ackerman, 2019:130; Yaşar, 2020:1; Jafari vd.,2020:1; Gössling, Scott ve Hall, 2020: 2).

Günümüzde turizme kaynak oluşturan çekiciliklerin ve değerlerin, bölge ekonomisine katkısının daha da önemli hale geldiği görülmektedir (Gündüz ve Erdem, 2011:3). Değişen turist tercihleri ve turist profili (Akyurt, 2022:185) turizmin kültürel turizm, eğlenme ve dinlenme turizmi, inanç turizmi, eko turizm, miras turizmi, agro turizm gibi farklı turizm çeşitlerinin ortaya çıkmasını sağlamaktadır (Demir ve Çevirgen, 2006).

Bir bölgenin turizm potansiyelini geliştirmesi ve turizm gelirini maksimize etmesi için, ilgili bölgenin gelişmişlik düzeyinin yüksek olması gerektiği ve turizm çeşitliliğine uygun olarak, paydaşlarla iş birliği içinde yapılan yatırımların önemli olduğu gözlemlenmektedir. Turizm hareketliliğinin artırılması için bir yöre/bölge üzerinde ilgili paydaşlar tarafından fikirlerin öne sürülmesi, farklı turizm çalışmalarının faaliyete geçirilmesi ve etkili bir turizm planının oluşturulması bölge turizm gelişmesinde ve tanıtılmasında önem arz etmektedir. Turizme yönelik plan ve politikaların etkin ve verimli bir biçimde yapılması gerekmekte birlikte etkili ve verimli bir şekilde oluşturulmayan plan turizm gelişimini olumsuz yönde etkileyerek bölge turizm gelirlerinin azalmasına ve yerel halkın bundan olumsuz etkilenmesine neden olmaktadır (Çam ve Çılgınoğlu, 2021:157-158).

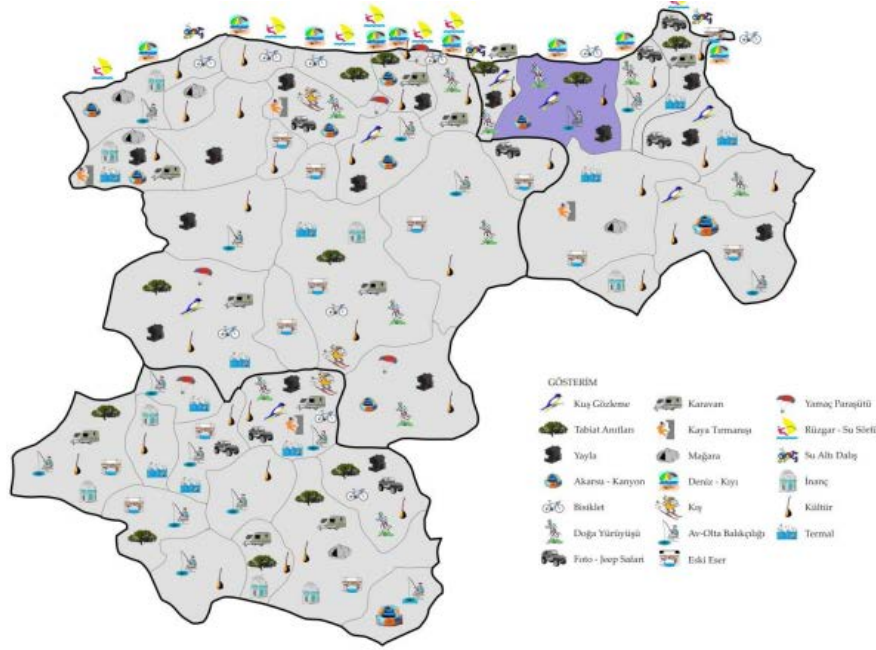
Ayancık, Türkiye'nin Kuzey Anadolu coğrafyasında bulunan Sinop ilinin önemli turistik ilçelerinden biridir. Karadeniz Bölgesi'nin Batı Karadeniz kesiminde konumlanmıştır. Bu ilçe,

Karadeniz'in kuzeyinde yer almakta olup sınırları, kuzeyde Karadeniz Denizi'ne, güneyde Bo-yabat ve Taşköprü ilçelerine, batıda Türkeli ilçesine ve doğuda ise Erfelek ilçesine komşudur. Ayancık, zengin tarihi, doğal çekicilikleri ve kültürel mirasıyla önemli bir turizm potansiyeline sahip bir ilçedir. Doğal güzelliklerinin, kültürel mirasının ve endüstriyel değerlerin uygun şe-kilde değerlendirilmesi, bölgeye ekonomik canlılık getirebilir. (Kaya ve Yılmaz 2018:185, Kaya 2015:100). Kaya (2015:239) Ayancık'ın ekoturizmi üzerine yaptığı çalışmada doğa yürüyüşü mağara turizmi, av turizmi, kamp ve karavan turizmi yat turizmi kültür turizmi agro turizm gibi birçok turizm çeşitliliğinin oluşunu tespit etmiştir.

Ayancık ve Çevresinin Turizm Potansiyeli

Ayancık, Türkiye'nin ilk sanayi kasabalarından olup sahip olduğu tarihi-kültürel değer-ler, doğal güzellikleri ile bölgesine ve ekonomisine olumlu etki sağlayabilecek kapasiteye sahip-tir. Ayancık'ın somut kültürel değerleri ve mevcut olan birçok turizm türü için turizm çeşitlilik-leri sunarken, özellikle doğaya dayalı turizm aktivitelerine uygun alanlar olduğu tespit edilmiş-tir. Ayancık ve çevresi, sadece somut tarihi yapılarla değil, aynı zamanda doğal güzellikleri ve rekreasyonel aktiviteleriyle (Kaya, 2015:90) de kültürel turizmin canlılığına katkı sağlayacak önemli bir potansiyele sahiptir. Günümüzde turizm tercihlerinde ve hareketliğinde doğaya ve kültürel alanlara yönelim arttığı görülmektedir (Demir ve Çevirgen, 2006:155). Kaya (2015:1) tarafından yapılan çalışmada Ayancık'ta, doğa yürüyüşleri (İnaltı Kanyonu), mağara keşifleri (İnaltı Mağarası), av tutkunları için özel alanlar, biyoçeşitlilik açısından zengin bölgeler, kamp ve karavan tutkunları için uygun mekanlar (Gebelit Koyu, Kuğuyalı, Akgöl, Saray Gölü), deniz-cilik meraklıları için liman olanakları (Çaylıoğlu Limanı), kültür zenginliklerini keşfetme fırsatı (Keten dokumacılığı), endüstriyel geçmişi anlamak için kalıntıları ziyaret etme imkanı (Zingal TAŞ endüstriyel mirası) gibi çeşitli etkinlikleri içermekte olup, bu etkinlikler bölge için önemli turizm potansiyeli niteliğindedir. Kaya ve Yılmaz (2018:155) da bu turizm faaliyetlerine ek ola-rak Ayancık'ta endüstriyel miras turizmi potansiyelin olduğunu ve oluşturulacak endüstriyel miras rotaları diğer turizm türleriyle birleştirilebileceğini belirtmektedir.

Şekil 1'de Ayancık ve çevresinin konumuyla ilgili bilgiler ve turizm çeşitliliğini gösteren bir diyagram bulunmaktadır.

Şekil 1. Ayancık Turizm Çeşitliliği.

Kaynak: Yıldız, 2013

Bu harita, çeşitli aktivitelerin ve turistik alanların gösterildiği bir bölgenin haritasıdır. Harita üzerindeki ikonlar her biri spesifik bir aktivite veya turistik özelliği temsil eden semboller olarak kullanılmıştır. Bu harita, bölgedeki doğal, kültürel ve rekreasyonel kaynakların kapsamlı bir envanterini sunmaktadır. Her bir sembol, belirli bir aktiviteyi veya turistik özelliği temsil ederek ziyaretçilerin ilgi alanlarına göre plan yapmalarına olanak sağlamaktadır. Bölgenin turizm potansiyelini artırmak ve sürdürülebilir turizmi teşvik etmek amacıyla, bu tür tematik haritalar önemli bir araç olarak değerlendirilebilir. Harita üzerindeki bölgelerde yer alan bazı aktivite örnekleri aşağıdaki gibidir:

Kuzey Bölgesi: Rüzgâr ve su sörfü, bisiklet, doğa yürüyüşü, mağara turizmi, yayla turizmi, kuş gözlemciliği gibi aktiviteler

Batı Bölgesi: Deniz ve kıyı turizmi, akarsu ve kanyon aktiviteleri, termal turizm, mağara turizmi, doğa yürüyüşü, bisiklet gibi aktiviteler

Güney Bölgesi: Doğa yürüyüşü, bisiklet, termal turizm, yayla turizmi, kuş gözlemciliği, tarihi eser ziyaretleri gibi aktiviteler

Doğu Bölgesi: Yamaç paraşütü, kaya tırmanışı, su altı dalışı, doğa yürüyüşü, bisiklet, kuş gözlemciliği, kültürel geziler, tarihi eser ziyaretleri gibi aktiviteler

Araştırma Yöntemi

Çalışmada araştırma yöntemi olarak ilk aşamada, belirlenen amaç doğrultusunda ilgili mevcut bilgi ve çalışmaları belirlemek için literatür taraması yapılmıştır. Literatür taraması, araştırmacıya konuyla ilgili daha önce yapılmış çalışmaları anlama ve mevcut bilgiyi sentezleme fırsatı sağlamıştır. Bu adım, araştırmanın bağlamını anlamak ve yeni araştırmanın katkılarını belirlemek için önemli bir temel oluşturmaktadır.

İkinci aşamada, Ayancık ilçesiyle ilgili mevcut durumun derinlemesine incelenmesi için bölgeye 25-28 Haziran ayında 3 günlük bir saha gezisi düzenlenmiştir. Bu saha gezisi, araştırmacının belirli coğrafi bölgeyi ziyaret etmesini ve turizm varlıklarını yerinde incelemesini sağlamıştır. Saha gezisi sırasında, doğrudan gözlem yaparak ve yerel kaynaklardan bilgi toplayarak mevcut turizm potansiyeli ve varlıkları hakkında kapsamlı veriler elde edilmiştir. Bu veriler, Ayancık ilçesinin turizm açısından mevcut durumunu anlamak ve gelecekteki araştırma veya turizm geliştirme çalışmaları için temel oluşturmuştur. Saha gezisi, araştırmanın metodolojik yaklaşımını destekleyen bir strateji olarak değerlendirilmektedir. Saha gezisi sırasında yapılan yerinde incelemeler ve gözlemler genellikle nitel verilerin toplanmasına odaklanır. Araştırmacılar, bu tür saha çalışmaları sırasında derinlemesine ve ayrıntılı bilgi toplarlar ve elde ettikleri verileri daha derinlemesine analiz ederek yorum yapmaktadır (Larkin vd., 2021). Nitel araştırma deseni, sosyal bilimlerde sıkça kullanılan ve araştırmanın derinlemesine bir anlayış geliştirmesini sağlayan bir yaklaşımdır. Nitel araştırma, sosyal ve beşerî bilimlerde karmaşık olguları ve süreçleri anlamak amacıyla kullanılan bir yöntemdir. Bu araştırma türü, belirli bir olguyu, katılımcıların perspektiflerinden ve doğal ortamlarında derinlemesine incelemeyi amaçlamaktadır. Nitel araştırma deseni, görüşmeler, gözlemler ve doküman analizi gibi çeşitli veri toplama yöntemlerini kullanarak, incelenen konunun bağlamını ve anlamını ortaya çıkarmayı hedeflemektedir (Creswell ve Poth, 2016).

Araştırma Bulguları

Somut Kültürel Miras Potansiyeli

Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından tescil edilen toplam 47 somut kültürel varlığın 12 tanesi anıtsal yapı, 33 tanesi sivil mimarlık örneği taşıyan değerlerdir (Kaya, 2015: 219).

Resim 1. Çangal Evleri, 2023 (Merkez)

Ayancık, Türkiye'de tarihi öneme sahip birçok ahşap yapının bulunduğu bir yerdir. Bu eserler, Osmanlı dönemine ait izleri yansıtarak ve geleneksel Türk mimarisini keşfetme fırsatı sunmaktadır (Bayraktar, 2023). Aynı zamanda Ayancık'ın tarihi ahşap evleri, bölgenin kültürel mirasının önemli bir parçasını oluşturur ve yerel yönetim tarafından korunmalarına büyük önem verilmektedir. Bu evler, tarihî doku ve estetik açıdan büyük öneme sahiptir. Ziyaretçiler için bu tarihi ahşap evler, bölgenin tarihi ve kültürel dokusunu görmeleri açısından önemlidir.

Resim 2. Tarihi Ahşap Evler, 2023 (Merkez)

Ayancık, tarihi birçok ahşap evin bulunduğu bir köy görünümündedir. Ahşap evler, genellikle Osmanlı döneminden kalma ve geleneksel Türk mimarisini yansıtan özelliklere sahiptir. Tarihi ahşap evlerde genellikle ahşap oyma işlemleri, pencere detayları, ahşap cumbalar ve özgün süslemeler bulunur. Görselde yer alan detaylarda, evlerin estetik açıdan zengin ve çekici olmasını sağlamaktadır.

Resim 3. Askerlik Şubesi (Nüfus Müdürlüğü)

Resim 4. Tarihi Yalı (Sahil) Camii

1900 yılında ilçenin önde gelen isimlerinden Hacı Ahmet Efendi tarafından inşa ettirilen tarihi yapı, günümüzde Askerlik Şubesi ve Nüfus Müdürlüğü olarak hizmet vermektedir (Kaya, 2015:222). Söz konusu bina, bölgenin tarihi, kültürel ve estetik dokusuna derin bir katkı sağlamaktadır. Bu tarihi yapı, sadece işlevsel bir merkez olmanın ötesinde, yöresel mirasın taşıyıcısı olarak da büyük bir öneme sahiptir. Mimari yapısı ve zaman içinde korunan özgün detaylarıyla, bölgenin tarihî zenginliğini ve karakteristik özelliklerini günümüze yansıtan sembolik bir yapıdır. Turistik açıdan, bu tarihi bina, ziyaretçilere geçmişin izlerini sürme ve kültürel bir deneyim yaşama fırsatı sunarak bölgenin turizm potansiyeline katkıda bulunabilecek önemli bir yapısal miras ögesidir. Ayancık Sahil Cami, 1882 yılında inşa edilmiş geleneksel Türk ahşap mimarisinin güzel bir örneğini sunan önemli bir tarihi eserdir. Ahşap tavanı ve kiremitli kırma çatısı, caminin mimari özelliklerini belirginleştirir. Cami girişinin üstünde, yapının tarihi ve kim tarafından yaptırıldığına dair bilgileri içeren bir kitabe bulunmaktadır. Aynı zamanda kapı girişinde ahşap bir kadınlar mahfili bulunur ki bu, cami içinde kadınların ibadet etmesini sağlayan önemli bir mekân olduğunun göstergesidir (Kaya, 2015: 222). Ayancık Sahil Cami, zengin tarihî, kültürel ve mimari unsurlarıyla önemli bir yapı olarak öne çıkmaktadır. Bu tarihsel miras, Ayancık'ın turistik çekiciliğini artırarak bölgenin turizm potansiyelini güçlendirmekte ve ziyaretçilere benzersiz bir kültürel turizm deneyim sunmaktadır.

Resim 5. Tarihi Cezaevi (Kaya, 2015)

Resim 6. Archangelos Kilisesi, 2023

Kilisenin yeniden inşasına 1884 yılında başlanmış olmasına rağmen, asıl yapımının çok daha erken dönemlere dayandığı bilinmektedir. Ayancık Arkhangelos Kilisesi, halk arasında hala eski cezaevi binası olarak bilinmekte ve yapının günümüze kadar farklı zamanlarda değişik amaçlara hizmet ettiği anlaşılan somut kültürel miras niteliğinde önemli bir yapıdır (Tok, 2012:125). Ziyaretçilerin bu tür tarihi ve somut kültürel miras noktalarını ziyaret etmeleri, bölgenin geçmişine daha derinlemesine bir bakış sunduğundan bölgedeki gelenekleri, yaşam tarzları ve geçmiş zamanın izlerinin anlamda önemli bir turistik çekicilik unsuru olarak değerlendirilmektedir.

Resim 7. Tarihi Belçika (Zingal) Evleri, 2023

Koloni Mahallesi olarak bilinen, ZİNGAL şirketine ait işçilerin ikamet etmesi için 1945 yılına kadar toplam 35 lojman ve baraka inşa edilmiş (Kaya ve Yılmaz:2018: 132) günümüzde varlıklarını sürdürmekte ancak şehir merkezinde boş ve âtıl bir yerleşim alanı konumundadır. Bu alandaki mevcut durum, şehrin turizm potansiyeli açısından olumlu bir izlenim yaratmaktadır. Bu nedenle, yerel yönetimin bu bölgeyi turistik bir cazibe merkezi haline getirme yolunda adımlar atması gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Bölgenin turizme kazandırılması, yerleşim yerinin canlandırılması ve potansiyel turistik bir mekân haline dönüştürülmesi, şehrin genel turizm çekiciliğini artırarak bölgeye yeni bir nitelik kazandırabilir.

Resim 8. Otmanlı Çeşmesi, 2023 Yenikonak (Otmanlı) Köyü

Otmanlı Çeşmesi, Yenikonak (Otmanlı) Köyü, Merkez Mahallesinde bulunan çeşme Osmanlı İmparatorluğu döneminden kalan ve tarihi öneme sahip bir çeşmedir. Köy sakinlerinin verdiği bilgilere ve Bayraktar'ın (2023: 457) çalışmasında belirttiği üzere 17.yy yapılan Meydan Çeşmesi Osmanlı döneminin mimari tarzını yansıtarak, bölgenin tarihî ve kültürel dokusuna katkı sağlamaktadır. Ziyaretçiler için, Ayancık Otmanlı Çeşmesi bölgenin tarihi ve kültürel bağlamını anlamak adına önemli bir turistik kaynak teşkil etmektedir. Söz konusu çeşme ve çevresi, Osmanlı dönemine ait tarihi detayları yansıtarak, bu dönemin izlerini merak edenler için önemli bir keşif noktası niteliğindedir. Bu tarihi yapı, Osmanlı dönemi mimari özellikleri ve dönemin toplumsal-kültürel bağlamını anlamak adına araştırmacılara ve tarih severlere zengin içerik sunan çeşme turizmi kazandırılması son derece önemlidir.

Doğa Turizmi Potansiyeli

Şelaleler doğal güzellikleriyle yerli ve yabancı pek çok ziyaretçiyi cezbeden doğal oluşumlardır. Ayancık'ın önemli doğal güzelliklerinden biri olan Aksu bölgesinde yer alan şelale, mevsimsel şartlara bağlı olarak su debisinin azaldığı veya arttığı görülen doğal bir oluşumdur. Bu şelale, etrafındaki tabii görünüm ve suyun serinliği, ziyaretçiler açısından büyük bir çekicilik unsuru olarak öne çıkmaktadır. Söz konusu şelalenin bulunduğu bölge, doğal çevrenin sunduğu eşsiz manzaralarla birlikte, suyun berraklığı ve ferahlığıyla ziyaretçilerin ilgisini çeken etkileyici bir alan sunmaktadır. Ayancık ve çevresinde, bir dizi küçük çaplı şelale, çevrelerinde oluşan akarsu karstik şekillerle muazzam manzaralar sunmaktadır.

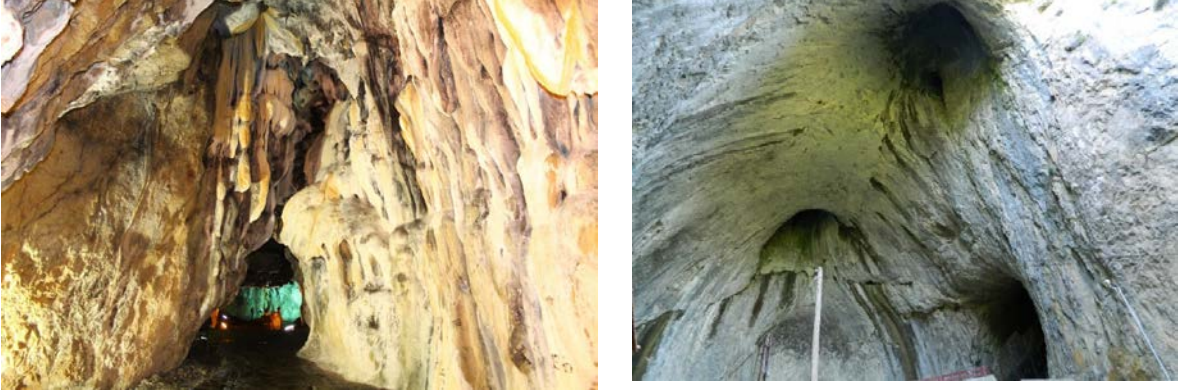

Resim 9. Sel felaketinden sonra oluşan Şelale

Resim 10. Çaylıoğlu Köyü, 2023

İstefan, 20. ve 21. yüzyıllarda köy statüsünde bulunan bir yerleşim bölgesidir ve günümüzdeki adını, yörede yaşayan Çaylıoğulları ailesinden almaktadır. Bu tarihi yerleşim, 16. yüzyılın sonrasında birçok seyyahın gezi rotalarında önemli bir konumda bulunmuştur (Yılmaz, 2020: 59) Ayancık, benzersiz doğal güzelliklere ev sahipliği yapan bir bölgedir; burada yeşilin ve mavinin eşsiz bir şekilde bir araya geldiği manzaralar, nadir rastlanan doğal cazibelerden biridir. Görselde yer alan koyun Yat turizmine elverişli olması bölgeye gelen kurvaziyer gemilerinin burada zaman geçirmesini sağlayacak ve bölgenin turizm hareketliliği artmasını ve ekonomisinin canlanmasına katkı sunacaktır. Ayrıca, koyun sunduğu doğal güzellikler ve çekicilikler, yerel işletmelerin ve hizmetlerin gelişimini destekleyerek turizm sektöründeki istihdamı da katkı sağlayacaktır. Dolayısıyla, bu koyun yat turizmi potansiyelini değerlendirmek, bölgenin turizm potansiyelini artırarak sürdürülebilir bir ekonomik büyümeye katkı sağlayabilmektedir. Bu bağlamda, Ayancık, doğa ve deniz tutkunları için zengin deneyimler sunan bir destinasyon olarak öne çıkmaktadır. Nitekim, son dönemlerde yapılan akademik çalışmalarda Çaylıoğlu'ndaki Ürgüne Tarlaları, Doğu Giranüstü, Kilise Tepesi, Sulu Kilise, Büyük Lüvep Tümülüsü gibi somut kültürel miras alanlarının varlığının gün ışığına çıkarılması, tanımlanması ve bölgeye değer katması ilgili vurguların yapıldığı görülmektedir (Gür ve Köroğlu, 2023).

Resim 11. İnealtı Mağarası, 2023

İnealtı Mağarası, Türkiye'nin doğal zenginliklerinden biri olarak kabul edilen ve Karadeniz bölgesinde yer alan bir mağaradır. Mağara, 1996 yılında Maden Tetkik Arama (MTA) Genel Müdürlüğü Jeoloji Etütleri Dairesi Karst ve Mağara Araştırmaları Birimi tarafından detaylı bir incelemeye tabi tutulmuş ve bu çalışmalar sonucunda turizme açılmıştır. Ancak, MTA'nın yaptığı detaylı incelemeler sonucunda toplam uzunluğu 658 metre olan mağaranın sadece 125 metrelik kısmının turizme uygun olduğu belirlenmiştir. Bu sebeple, turistik ziyaretlere açılacak olan mağara bölümünün uzunluğu 125 metreyi aşmamalıdır. Bu durum, mağaranın doğal yapısının korunması ve ziyaretçilerin güvenliği açısından önem taşımaktadır. Mağara çalışmaları ve ziyarete açılan kısımlarının belirlenmesi, doğal ve kültürel mirasın sürdürülebilir şekilde korunmasını sağlama amacı taşımaktadır (MTA, 2012). İnealtı Mağarası, değerli bir ekoturizm kaynağı olarak bilinmekte ancak mağaranın duvarlarına yapılan tırmanma ve yazı yazma gibi eylemler, kontrolsüz turist faaliyetleri nedeniyle meydana gelen tahribatı göstermektedir. Bu durumun bölge turizmin gelişimin olumsuz etkileyeceği ön görülmektedir (Kaya, 2015:151).

Resim 12. Akgöl Yaylası, 2023

Ayancık ilçesinde bulunan Akgöl Yaylası, doğal güzellikleri ve yemyeşil manzaralarıyla bilinen bir yayla alanıdır. Akgöl Yaylası, doğal gölleri, yeşil ormanları ve dağlık araziyle doğa severler için popüler bir turistik destinasyondur. Yayla atmosferi ve temiz havasıyla ziyaretçiler için dinlendirici bir ortam sunmaktadır. Akgöl Yaylası, mevsimlerin etkisiz olduğu her dönemde ulaşılabilir olması sebebiyle değerlendirilmesi gereken önemli bir cazibe merkezidir.

Ayancık ve Çevresinin Turizm Potansiyelinin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma

Saha gezisinde göl çevresinin çeşitlik turistik aktivitelerin yapılacağı gözlemlenmiştir. Özellikle gençlik ve macera turizmine yönelik kamp ve karavan alanlarının son derece elverişli olması en önemli çekicilik unsur olarak görülmektedir. Bu durum, Akgöl Yaylası'nın doğal güzelliklerini ve turistik potansiyelini en iyi şekilde değerlendirmek için büyük fırsatlar sunmaktadır.

Ayancık ilçesi, zengin doğal kaynaklarıyla dikkat çeken bir bölge olup, özellikle Çangal ormanları ve Akgöl, turizm potansiyeli açısından önemli bir kaynağa sahiptir. Çangal'daki mevcut tesisler, yaz ve kış aylarında konaklamalar ile doğa odaklı etkinlikler için oldukça elverişlidir. Bu bölgede düzenlenecek gençlik kampları ve yaz okulları hem bölgenin turizm potansiyelini artırabilir hem de gençlerin doğayla iç içe deneyim yaşatmaktadır (Yeni vd. 2013:58).

Ayancık, zengin tarihi ve kültürel mirasa sahip bir ilçe konumundadır ve bu coğrafyada sivil mimarlık örneklerinin olduğu köyler mevcuttur. Sivil mimarlık, şehir içindeki konutlar, yapılar, köprüler ve tarihi eserler gibi sivil amaçlarla yapılan yapılardır ve genellikle dönemin mimari tarzını yansıtmaktadır.

Resim 13. Bakırlı Zaviye Köyü,2023

Resim 14. Avdullu Köyü,2023

Resim 15. Kökleyen Köyü,2023

Resim 16. Kızılcakaya Köyü,2023

Ayancık'ta gözlemlenen tarihi evler ve sivil mimari örnekleri, çoğunlukla Osmanlı dönemine ait geleneksel Türk mimarisinin izlerini taşımaktadır. Bu yapılar, ahşap malzemenin

yoğun olarak kullanıldığı ve bölgenin özgün mimari tarzının karakteristik özelliklerini yansıttığı eserler olarak öne çıkmaktadır. Söz konusu tarihi evler ve sivil mimari örneklerinin korunması ve restore edilmesi, kültürel mirasın muhafazası açısından büyük bir öneme sahiptir. Yerel yönetimler, bu tür tarihi yapılara yönelik koruma ve restore etme çabalarını desteklemekte ve teşvik etmektedirler. Bu çalışmalar, geçmişin izlerini günümüze taşıyarak, bölgenin tarihî ve kültürel kimliğini gelecek nesillere aktarmak adına hayati bir rol oynamakta ve bölge turizminin gelişmesine katkı sağlamaktadır.

Görsel estetiğiyle öne çıkan bu evler, sadece görsel bir değer taşımakla kalmayıp aynı zamanda köy pansiyonculuğu alanında önemli bir potansiyele sahiptir. Bu evler, sadece mimari açıdan değil aynı zamanda yapım şekilleri ve planlarıyla da turizm sektöründe yeni inşa edilecek yapılar için ilham kaynağı olabilir. Geleneksel mimarinin korunmasıyla birlikte, bu örnek tesisler aynı zamanda modern konaklama imkanları sunarak turizm alanında çeşitlilik ve yenilik getirecektir. Bu yaklaşım, turizm gelişimine katkı sağlayarak hem kültürel değerleri koruyacak hem de ziyaretçilere modern konfor sunacaktır.

Deniz Turizmi Potansiyeli (Plajlar)

Resim 17. Şehir Merkezi Sahilleri, 2023 (Ayancık Merkez Plajı, Çamurca Plajı)

Ayancık ve çevresi, ziyaretçilere denize ulaşma imkânı sunan çeşitli plajlar ve koylar ile çevrilidir. Bu doğal mekanlar içinde bazıları Ayancık ilçe merkezinde yer almaktadır, Örneğin Çamurca Plajı ve Ayancık Merkez Plajı gibi. Diğerleri ise Ayancık çevresindeki bölgelerde konumlanmıştır. Bu plajlar ve koylar, ziyaretçilere doğal güzelliklerle çevrili deniz keyfi yaşama olanağı sunmaktadır. Kıyının hemen arkasında yer alan orman dokusu ve bu bölgenin sakinleri olan küçük koylar, Ayancık'ın sahil bölgelerini eşsiz kılmaktadır. Ayrıca, yakın çevrede denizi kirletici endüstriyel tesislerin bulunmaması, bu doğal alanları daha da özel hale getirmektedir. Bu durum, Ayancık kıyılarını korunmuş ve doğal güzelliklerle çevrili benzersiz bir destinasyon haline getirerek, sürdürülebilir turizm açısından büyük bir öneme sahiptir (Kaya, 2015: 90; Yüksel, 2010:139).

Sonuç ve Öneriler

Ayancık turizm bakımından doğal güzelliklere ve kültürel zenginliğe sahip Sinop'un önemli ilçelerinden biridir. Başlıca turizm potansiyelleri somut tarihi-kültürel varlıkları ile doğa eksenli aktivitelerin olduğu ve ayrıca keten dokumacılığı gibi somut olmayan değerlerinde ön plana çıktığı görülmektedir. Şehir merkezinde yer alan Çangal ve Belçika (Zingal) gibi tarihi ahşap evleri, günümüzde ilçe nüfus müdürlüğü olarak kullanılan Tarihi Askerlik Şubesi, Tarihi

Yalı Cami, cezaevi olarak kullanılmış Archangelos Kilisesi aynı bölge içerisinde birbirine yakın yerlerdir. Ayancık ve çevresinde yer alan doğal güzellikler Akgöl ve yakın çevredeki yaylalar, Otmanlı Çeşmesi, İnaltı Mağarası, Çaylıoğlu (İstefan koyu), Şelaleler, Merkez ve Çamurca Plajı gibi sahiller, geleneksel mimari yapısını koruyan yapıların bulunduğu köyler ilçeyi turizm adına değerli konuma getirmiştir.

Ayancık ilçesinde, yöresel kültüre özgü keten dokumacılığı geleneği, sınırlı çapta olmasına rağmen hala yaşatılmaktadır. Bölge halkı arasında yerel el sanatlarına ilgi duyanlar için, Ayancık'ta yerel el tezgâhlarında üretilmiş keten ürünlerini satın alma, üretim süreçlerini yakından gözlemlene ve hatta kendi tercihlerine göre dokuma becerilerini geliştirme imkanları bulunmaktadır. Ayancık'ta yerel yönetim tarafından hayata geçirilen Ketenin Yolculuğu Projesi ile Sinop'un Ayancık ilçesinin geleneksel ürünü olan keten bezinin ve keten ipi yapma sanatının canlandırılması, ayrıca keten ipinin turizme kazandırılması hedeflenmektedir.

Önceden belirtilen bu turizm potansiyellerini dikkate alarak, Ayancık'ın bu imkânlardan yeterince faydalanamadığı tespit edilmiştir. Günümüzde, bölgede öne çıkan turizm faaliyetlerinden birinin deniz turizmi olduğu gözlemlenmektedir. Plaj kapasitesinin, özellikle Sinop merkezi başta olmak üzere Gerze, Ayancık, Helaldı ve Türkeli ilçelerinde yüksek olması, belirgin bir durumdur.

Tabiatın ve kültürel mirasın korunması son derece kritik bir meseledir. Altyapı çalışmaları sırasında çevreye duyarlı yeni teknolojilerin kullanılması ve doğanın en az şekilde zarar görmesi ilkesine büyük özen gösterilmelidir. Altyapı hizmetlerinin planlanma sürecinde, doğal denge ve uyum önemli bir vurgudur. Özellikle, saha çalışması sonucunda ilçenin en önemli sorunlardan biri olan karayolu ulaşımının yeterli olmaması, yolda geçen sürelerin uzun olması, yolların bakımsızlığı ile deniz ulaşımının artırılması gibi faktörler, turizm potansiyeli açısından önemle üzerine düşülmesi gereken konulardandır.

Bölgedeki alan gezisinde çok farklı doğal güzelliklerin olduğu ancak bunların turizm çekicilik unsuru olarak tanıtım eksikliğinin olduğu görülmektedir. Yerel yönetimler, kamu kuruluşları ve sivil toplum örgütleri arasındaki iş birliği çerçevesinde, ilçenin turistik değerlerinin tanıtım ve sergilenmesi son derece önemlidir. Yabancı turistlerin ilçeye olan sınırlı ilgisi dikkate alınarak, yabancı ve potansiyel turistleri çekmeye yönelik tanıtım faaliyetlerinin önemi vurgulanmalıdır. Bu doğrultuda, Ayancık için hazırlanacak turist rehberleri, broşürler, kitaplar ve dergiler gibi tanıtım materyalleri, ilçenin turizm pazarlama stratejilerinde öncelikli bir yere sahip olmalıdır.

Ayancık ilçesi, Çangal ormanları ve Akgöl gibi kaynaklarını yeterince değerlendirememektedir. Özellikle Çangal'daki tesisler, yaz ve kış sezonunda konaklamalar ve doğa etkinlikleri için oldukça uygun bir konumdadır. Bu alanlarda gençlik kampları ve yaz okulları düzenlenmesi önerilmektedir. Ayrıca, eski ve işlevini yitirmiş tesislerin yenilenerek modern tesislere dönüştürülmesi gerekmektedir. Ayancık ilçesi Çangal mevkiinin tabiat parkı olarak tescil edilmesi önemlidir.

Ayancık'ta turizm sektörü için belirgin bir problem konaklama eksikliğidir. İlçe genelinde tur halinde veya gruplar halinde gelen konuklara hizmet verebilecek yeterli otel ve benzeri işletmenin olmadığı görülmektedir. Bu durum, turist gruplarının farklı işletmelere yerleştirilmesini zorunlu kılar. Bu durum ziyaretçiler ile tur operatörleri tarafından olumsuz bir şekilde karşılanmaktadır.

Saha çalışmasında en dikkat çeken durumlarından bir tanesi de ilçe merkezinde yer alan ve tarihi ile bilenen eski adıyla Koloni mahallesindeki Zingal evlerindedir. Bu yapılar eskiden bölgede bulunan tomruk fabrikasının işçilerinin barınma alanları iken günümüzde kullanılmayan, boş ve atıl durumdadır. Bu durum, bu tarihi yapıların yeniden canlandırılması ve turizm amaçlı kullanımının artırılması potansiyelini göstermektedir. Böylece, ilçenin konaklama imkanları genişleyebilir ve turizm hareketliliği artabilir. Ayrıca, bu binaların ilgili yerel yönetimlerin girişimleri ile restore edilmesi, kültürel ve tarihi mirasın korunması da katkı sağlayacaktır.

Ayancık'ın çevresinde büyük ölçekli sanayi tesislerinin bulunmaması, Ayancık ilçesini hava, su veya gürültü kirliliği gibi problemlerle karşılaşmadan, doğal ve huzurlu çevre arayanlar için çekici bir ekoturizm merkezi haline getirmektedir.

Saha çalışmalarının ve araştırmacıların gözlemleri çerçevesinde genel bir değerlendirme yapılacak olursa, Ayancık'ın turizm potansiyelinin, yerel kültürel mirasın tanıtılması ve doğa turizminin teşvik edilmesi yoluyla önemli ölçüde artırılacağı sonucuna varılmaktadır. Özellikle geleneksel keten bezi üretimi gibi özgün kültürel unsurların ön plana çıkarılması, bölgenin turizm çekiciliğini artırmada etkili olacaktır.

KAYNAKÇA

- AKYURT, H. (2022). "Pandemi ile Değişen Turist Tercihleri Sonucu Otellerin Yeniden Yapılanma Yöntemleri: Giresun Ramada By Wyndham Örneği". *Journal of Social and Humanities Sciences Research*. 9(80), 180-193.
- APAK, Ö. C. (2023). Destinasyon İmajının Destinasyon Aidiyetine Etkisi: İzmir İlini Ziyaret Edenler Üzerine Bir Araştırma. *Turizm Akademik Dergisi*, 10 (1), 69-84.
- APAK, Ö.C., Uğur, İ., ve Gökkaya, S. (2023). "Yerli Turistlerin COVID-19 Pandemisi Sonrasında Turizm Türü Tercihleri ve Seyahat Motivasyonları". *8.Uluslararası Sosyal Bilimler Paris Kongresi*,1-3 Nisan, Paris.
- BAYRAKTAR, M. S. (2023). "Sinop Ayancık Yenikonak (Otmanlı) Köyü'nde Geleneksel Kırsal Mimari". *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 9(20), 457-488.
- CRESWELL, J. W., ve Poth, C. N. (2016). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches*. Sage publications.
- ÇAM, O., ve Çılgınoğlu, H. (2021). "Tosya İlçesinin Turizm Potansiyeli". *Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi*. 6(1), 156-175.
- DEMİR C., ve Çevirgen, A. (2006), *Ekoturizm Yönetimi*, 1. Baskı Nobel Yayın, Ankara.
- GÖSSLİNG, S., Scott, D., ve Hall, C. M. (2020). "Pandemics, tourism and global change: a rapid assessment of COVID-19". *Journal of sustainable tourism*.29(1), 1-20.
- GÜÇLÜ, Y. (2010). "Sinop-Ordu Kıyı Kuşağında İklim Konforu ve Deniz Turizmi Mevsiminin İklim Koşullarına Göre Belirlenmesi". *Doğu Coğrafya Dergisi*. Cilt 15, Sayı 23, 2010.
- GÜNDÜZ, E., ve Erdem, R. (2011). "Obstacles to Heritage Tourism Planning: Socio-spatial Planning Problems within Mardin". 1-17.
- GÜR, D. ve Köroğlu, G. (2023). "Sinop'un Ayancık İlçesi Çaylıoğlu Köyü (Stefan/İstefan) Tarihi Yerleşim Alanı". *Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi*. 6(1), 35-50.

- JAFARİ, K., Saydam, M. B., Erkanlı, E., ve Olorunsola, V. O. (2020). "The impacts of the COVID-19 pandemic on the consumer behavior of Turkish tourists". *Revista Turismo Estudos e Práticas-RTEP/UERN*. (5), 1-17.
- KAYA, M. (2015). *Ayancık ve Yakın Çevresinin Ekoturizm Potansiyeli*. Sinop: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- KAYA, M., ve Yılmaz, C. (2018). "Bir Anadolu kentinin kuruluş ve gelişmesinde sanayinin etkisi: Ayancık örneği". *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(1), 167-188.
- KUTLU, D. (2021). "Destinasyon Pazarlaması Perspektifinde Kültürel Miras. Divriği Çiğdemli Köyünün Keşfi". *Kent Akademisi*, 14(1), 59-72.
- LARKİN, M., Flowers, P., ve Smith, J. A. (2021). "Interpretative phenomenological analysis: Theory", method and research. 1-100.
- MTA (Maden Tetkik Arama). (2012). "*İnaltı Mağarası (Sinop-Ayancık) araştırma raporu mimari ve elektrifikasyon uygulama projesi*". Ankara.
- TOK, E. (2012). "Ayancık Arkhangelos Kilisesi". *Sanat Tarihi Dergisi*. 21(1), 111-126.
- WANG, I. M., ve Ackerman, J. M. (2019). "The Infectiousness of Crowds: Crowding Experiences Are Amplified By Pathogen Threats". *Personality and Social Psychology Bulletin*, 45(1), 120-132.
- YAŞAR, İ. (2020). "Pandemi (Covid 19 salgını) Sürecinin Bireylerin Tatil Çıkma Eğilimlerine Etkisi". *Turizm Çalışmaları Dergisi*. 2(2), 1-14.
- YENİ, E., Gürleyen, K.F., Gülnar, Ö., Karahan, F., Gökgün, A., Taşdemir, Ü., ve Demir, İ. (2013). "*Sinop Doğa Turizmi Master Planı*". Orman ve Su İşleri Bakanlığı 10. Bölge Müdürlüğü.
- YILDIZ, T. (2013) "Ayancık İlçe Analizi". Kuzey Anadolu Kalkınma Ajansı.1-39.
- YILMAZ, C. (2020). "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Sinop'ta İdarî Sınır Değişiklikleri ve Devlet-Millet İlişkisi". *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 4/1, 55-77.

EXTENDED ABSTRACT

Literature Review:

When the national and international literature is examined, it is seen that there are many domestic and foreign studies to reveal the tourism potential of cities or regions. However, it is seen that there are not enough studies on Ayancık and its surroundings. In this context, it is necessary to reveal the touristic diversity and potential of Ayancık and its surroundings and to make efforts for the development of tourism important. When previous studies in the literature are analysed, it is observed that some of them focus on regional tourism diversity and characteristics, while others aim to reveal the holistic tourism potential of the region.

In this study, it is seen that the tourism potential of Ayancık and its surroundings shows diversity. Historical and tangible cultural assets and natural beauties in and around Ayancık have been identified as the strong factors determining the tourism potential of the region.

Methodology:

As the research method in the study, in the first stage, a literature review was conducted to determine the existing information and studies related to the determined purpose. This step provides the researcher with a basis for understanding previous studies on the topic, synthesising existing knowledge and understanding the context of the research. In the other stage, in order to determine the current situation in Ayancık district, a 3-day field trip was organised to the region in June and existing tourism assets were examined on site. Field trip enables the researcher to visit a specific geographical region and collect data on site.

Results and Conclusions:

Ayancık is one of the important districts of Sinop, which has historical, cultural and natural richness in terms of tourism. The main tourism potentials are tangible historical and cultural assets and ecotourism. Historical wooden houses such as Çangal and Belgian (Zingal) in the city centre, the Historical Military Branch, which is now used as the district population directorate, the Historical Yalı Mosque, the Archangelos Church, which was used as a prison, are some of the tangible cultural assets close to each other in the same region. The natural beauties around Ayancık are Akgöl and the nearby plateaus, Otmanlı Fountain, Inaltı Cave, Beaches such as İstefan (Çaylıoğlu Village), Waterfalls, Centre and Çamurca Beach, and villages with examples of traditional civil architecture make the district valuable for tourism.

In Ayancık, the tradition of linen weaving, which is specific to the local culture, is still alive, although on a limited scale. It is observed that one of the prominent tourism activities in the region is sea tourism. Beach capacity is high especially in the centre of Sinop and in the districts of Gerze, Ayancık, Helaldı and Türkeli. Çangal forests and Akgöl plateau around Ayancık offer nature lovers experience. These areas provide an ideal environment for nature activities such as camping and caravan tourism, as well as activities such as photography and nature walks. In addition, endemic plant species in the region attract the attention of botanical experts. Çangal forests and Akgöl plateau around Ayancık offer an important field experience for nature lovers. These areas provide an ideal environment for nature activities such as camping and caravan tourism, as well as activities such as photography and nature walks. In addition, endemic plant species in the region attract the attention of botanical experts.

After a 3-day field study in the region, it was determined that despite the tourism values mentioned above, the tourism event has not been realised much and there are deficiencies in this sense. Especially after the flood disasters in recent years, all resources are spent on the rehabilitation of the stream in Ayancık, which postpones the investments to be made in the tourism of the region. In the field study conducted around Ayancık, it was observed that there are many nature tourism attraction elements. However, inadequate infrastructure and inaccessibility in reaching these places is one of the biggest problems. In another important result, a significant problem for the tourism sector in Ayancık is the lack of accommodation. There is no facility in the district that can accommodate guests arriving in tours or groups at the same time. This situation necessitates the placement of tourist groups in different establishments and this is negatively received by visitors and tour operators.

In conclusion, Ayancık and its surroundings offer various tourism activities to local and foreign visitors who want to discover the historical, cultural and natural richness of the region.

Ayancık ve Çevresinin Turizm Potansiyelinin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma

Strategic approaches need to be developed in order to utilise this potential more effectively and to overcome the deficiencies and weaknesses mentioned above.

KENTSEL DOKULARDA TARİHİ MEZARLIK ALANLARININ VE MEZAR TAŞLARININ DURUMLARI (Tokat ve Rize Örnekleriyle)

Canan HANOĞLU*

ÖZ

Türk-İslam dünyasında önemli bir yeri olan mezarlıklar, insanlar tarafından değer verilen, saygı duyulan alanlardır. Özellikle Osmanlı kent dokusu içerisinde mezarlıklara, hazirelere, mezar taşlarına ve türbelere oldukça önem verilmiş ve mezarlıklar adeta birer cennet bahçesine dönüştürülmüştür. Bu durum yabancı seyyahların da dikkatini çekmiş; hatıralarına, gravürlerine konu olmuştur. O dönemde mezarlıklar İstanbul başta olmak üzere şehirlerin tarihi dokusunun oluşmasında etkili unsurlardan biriyken kentleşmeyle birlikte bu etki giderek azalmıştır.

Kentleşmenin getirmiş olduğu birtakım faaliyetler tarihi eserlerin zarar görmesine hatta yok olmasına sebep olabilmektedir. Eski mezarlık ve hazire alanları bu durumdan en çok etkilenen yerlerin başında gelmektedir. Şehirleşme ve modernleşme çalışmaları kapsamında yapılan çeşitli imar faaliyetleri, yanı sıra artan nüfus, definecilerin yapmış olduğu katliamlar, insan ve doğa tahribatı mezarlık alanlarının ve bu alanlarda bulunan mezar taşlarının her geçen gün, sayılarının azalmasına ve yok olup gitmesine neden olmaktadır.

Tokat ve Rize illeri özelinde hazırlanan bu çalışmada, kentleşmeye yönelik çalışmalar, bilinçli-bilinçsiz yapılan birtakım uygulamalarla tarihi mezarlık alanlarının ve mezar taşlarının durumlarını göstermek amaçlanmıştır. Tokat ve Rize mezar taşları ile ilgili yapmış olduğumuz araştırmalar sırasında karşılaştığımız bazı tarihi mezarlık alanları, hazireler ve mezar taşlarından örnekler verilerek önceki ve mevcut durumları ile ilgili gözlemlediğimiz tespitler paylaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kentsel Doku, Tokat, Rize, Mezarlık, Hazire, Mezar Taşı.

CONDITIONS OF HISTORICAL CEMETERY AREAS AND TOMBSTONES IN URBAN TEXTURES (Tokat and Rize Examples)

ABSTRACT

Cemeteries, which have an important place in the Turkish-Islamic world, are areas valued and respected by people. Particularly within the Ottoman urban development, great importance was given to cemeteries, burial grounds (hazire) tombstones and mausoleums, and cemeteries were transformed into gardens of paradise. This situation also attracted the attention of foreign travellers; It has been the subject of their memoirs and engravings. At that time, cemeteries were one of the effective elements in forming the historical texture of cities, especially Istanbul, but this effect gradually decreased with urbanization.

Some activities brought about by urbanization can cause damage or even destruction of historical monuments. Old cemeteries and burial areas (hazire) are among the places most affected by this situation. Various construction activities carried out within the scope of urbanization and modernization processes, as well as increasing population, massacres by treasure hunters, human and natural destruction, cause the number of cemetery areas and the grave-stones in these areas to decrease and disappear day by day.

By specifically focusing on Tokat and Rize provinces, this study aims to show the conditions of historical cemetery areas and gravestones through urbanization processes and some conscious or unconscious practices. Examples of

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 30.04.2024; Yayına Kabul Tarihi: 21.06.2024

* Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, TOKAT;
ORCID ID: [0000-0002-9121-8683](https://orcid.org/0000-0002-9121-8683), E-posta: canan.hanoglu@gop.edu.tr

some historical cemeteries, burial grounds (hazire) and tombstones that we encountered during our research on Tokat and Rize tombstones are given, and our findings about their previous and current conditions are shared.

Keywords: Urban Texture, Tokat, Rize, Cemetery, Burial Ground, Tombstone

1. Giriş

Kent kimliğinin belgeleri durumundaki meydanlar, sokaklar, mahalleler, mimari yapılar ve mezarlıklar kentle bütünleşmiş, kentin tarihini ve kültürünü yansıtan somut örneklerdir. Kentsel dokular içerisinde tarihi değeri olan tüm eserlerin korunması ve gelecek nesillere aktarılması oldukça önem arz etmektedir. Kentleşmeye yönelik yapılan her türlü çalışmanın kentin tarihi dokusunu koruyarak yapılması gerekmektedir. Kentleşmeyle birlikte, hızla artan yapılaşma, yeni yol yapım çalışmaları ve her türlü yenileme, düzenleme ve iyileştirme faaliyetlerinin tarihi eserleri yok etmemesi, zarar vermemesi ve gölgelememesi gerekmektedir. Olması gereken budur, fakat bu gibi olumsuz durumların geçmişte olduğu gibi günümüzde de devam ettiği bilinen bir gerçektir.

Kentsel alanlarda yaşanan hızlı gelişim, değişim bir yanda korunması gerekli alanları baskı altına alıp tahrip ederken, diğer yanda terk edilen alanlarda köhneme sürecini yaşatmaktadır. Başta ekonomik sürecin yönlendirdiği bu durum, özellikle gelişmekte olan ülkelerin demografik özellikleri ve toplumsal öz değerleri ile birleşince, yüzlerce yıldan beri kültürel ve fiziki değerlerle örülen mekânların sonunu hazırlayabilmektedir. Tarihsel kent dokusu, toplumların kültür mirasının önemli bir bileşeni demektir. Yıkılan, yok edilen her parçayla, insanlığın kültür mirası biraz daha yoksullaşmaktadır. UNESCO Bildirgesi'nde de belirtildiği gibi "Dünyadaki tüm eski kentler, yalnız o ulusun malı değil, insanlığın ortak malıdır; bu nedenle korunması gerekir" (Mazı, 2009, s. 11). Kent dokusu içerisinde de, kentin sahip olduğu doğal, tarihi ve kültürel zenginlikler bir bütün olduğundan hepsinin birlikte korunması ve gelecek kuşaklara aktarılması gerekmektedir.

Kent dokusu içerisinde kentin tarihi ve kültürel dokusunu, geçmişini, inancını, yaşanmışlıklarını gözler önüne seren pek çok somut örneğin belki de en etkileyicisi mezarlıklar, hazireler ve mezar taşlarıdır.

Türk-İslam dünyasında toplu mezarların bir arada bulunduğu yerler mezarlık, kabristan, mezaristan, hazire gibi isimlerle anılmaktadır. Mezarlıklar kent dokusunun olmazsa olmaz parçalarıdır. Kentlerin dört bir yanında yer alan büyük ölçekli tarihi mezarlıklar, kent içinde yer alan daha küçük ölçekli mezarlıklar ve hazireler Yahya Kemal Beyatlı'nın "Biz ölülerimizle birlikte yaşarız." sözünün ispatıdır.

Mezarlıklar, Türk-İslam dünyasında önemli bir yere sahip olan, insanlar tarafından değer verilen, saygı duyulan alanlardır. Ebedi istirahatgâh yeri olan bu alanların korunaklı, bakımlı, temiz ve yeşil olmasına, mezarlık alanına, mezar yerine ve mezar taşlarına herhangi bir zararın gelmemesine eskiden beri özen gösterilmiştir.

Bilindiği gibi, ölülere mezar açmak ve mezarlar üzerine taş koymak tarih öncesi devirlere kadar uzanan çok eski bir gelenektir. Türkler de bu geleneğe bağlı kalmışlar, ona gereken önemi vermişlerdir (Haseki, 1976, s. 11). Orta Asya'dan bu yana yaşatılmaya devam eden mezar ve mezar taşı yapma geleneği, Anadolu'da yaygın bir şekilde yer bulmuştur. Günümüze kadar devam eden Anadolu'daki Türk Mezar ve Mezar Taşı Geleneği Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı

Çağı'nda ana hatlarıyla ortak özellikler taşımakla birlikte her biri, kendi dönemini ve bulunduğu bölgenin özelliklerini yansıtmaktadır (Tunçel, 1989, s. 6-7).

Türk-İslam kültürü içerisinde dönemsel ve bölgesel özellikleri bakımından farklılıklar arz eden mezar taşlarının asıl kimliği Osmanlı Dönemi Mezar Taşları ile oluşmuştur. Osmanlı mezar kültürü, başta İstanbul olmak üzere şehirlerin tarihî dokusunun oluşmasında etkili unsurlardan biri olmuştur. Osmanlılar mezarlıklara, hazirelere, mezar taşlarına ve türbelere oldukça önem vermiş ve mezarlıkları adeta birer cennet bahçesine dönüştürmüşlerdir. Bu durum yabancı seyyahların da dikkatini çekmiş, Osmanlı mezarlıklarına gravürlerinde yer vermişler,¹ mezarlık alanları ve mezar taşları ile ilgili çok çarpıcı açıklamalar yapmışlardır. Örneğin Charles Pertusier, Türklerin mezarlıklara gösterdikleri saygıyı, özenilmesi gereken bir örnek olarak göstermektedir (Eyice, 1996, s. 124). Carl Humann (1839-1896)'ın Türkler için mezarlıklardan daha aziz bir şey yoktur! sözü yabancı gözünde Türklerin mezarlıklarına ne kadar saygılı olduklarının bir belirtisidir (Eyice, 1996, s. 129-130). Gerald de Nerval, Türklerde dini inancın çok kuvvetli olduğunu ve bu yüzden İstanbul'un bütün güzel yerlerinin mezarlıklara tahsis edildiğini ifade etmiştir (Tuncer, 2013, s. 245).

Fransız sanat eleştirmeni, şair ve yazarı Theophile Gautier (1811-1872), Türk ve Hıristiyan mezarlıklarını şu cümleler ile karşılaştırır: "Katoliklik, ölümü Paganizma ve Müslümanlığın bilmediği kasvetli bir korku ahengi ile çevirmiş, bunun için dehşet vermek düşüncesiyle mezarlarını ürkütücü, cesetli şekiller ile süslemiştir... Hâlbuki İslam mezar taşları güzel ağaçların gölgesinde, gök mavisi ve altın yaldızlı renkleri ile bir cesedin çukuru olmaktan çok, ebedî istirahat mahsus bir köşk tesiri bırakırlar" (Eyice, 1996, s. 131). Aynı şekilde 1800'lü yılların başlarında İstanbul'a Gelen Fransız seyyah ve diplomat Edouard Antoine De Thouvenel'in de Üsküdar'da çok sayıda mezarın olması dikkatini çekmiş bu yüzden burayı "Mezar tarlaları" diye tâbir etmiştir. Bu görüntü karşısında şaşkınlığını gizleyemeyen seyyah, Üsküdar'daki mezarlıkların Avrupa'daki gibi insanı ürkütmediğini vurgulamış tam tersine insanı huzura kavuşturan bir görünüme sahip sessiz ve dingin bir yer olduğundan bahsetmiştir (Uygur, 2015, s. 125).

Seyyahların bu ifadeleri Türk-İslam toplumunda mezarlıklara verilen önemi ve mezarda yatanlara duyulan hürmeti, yanı sıra; sükûnet, huzur ve hüznü yüklü mezarlıkların o günlerdeki imrenilecek durumunu açıkça göstermektedir. Bu olumlu izlenimler karşısında elbette olumsuz durumlar da söz konusu olmuştur ve maalesef olmaya da devam etmektedir. Semavi EYİCE, Türk sanat ve tarih anıtları arasında en büyük ölçüde tahribe uğrayanların eski mezarlıklar ve mezarlar olduğunu belirterek, Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyıl ortalarından itibaren topraklarını kaybetmesi ile pek çok mezarın gurbette kaldığını, bugünkü millî sınırlarımız içinde kalan tarihi mezar ve mezarlıkların garip gerekçelerle, fakat aslında en «kolay arsaya çevrilebilir» yer olduklarından ortadan kaldırıldığını ve sonuç olarak binlerce sanat ve tarihî değere sahip mezar taşının yok olup gittiğini vurgulamaktadır (1974, s. 291-292).

Birçok eski eser gibi, eski mezarlık ve hazireler de "imar" adı altında yapılan birtakım çalışmaların kurbanı olmaktadır. İstanbul'da olduğü kadar başka yerleşim yerlerinde de bu imar garip bir surette uygulanmaktadır. Erzurum gibi tarihi bir şehirde, türbelerin çokluğundan şikâyet eden bir Belediye Başkanının, bunlardan bir kısmını yıktırıp yerlerini inşaata açmak

¹ Yabancı seyyahların gravürlerine konu olmuş bazı örnekler için bkz. Kucur, 2015a, s. 429, 430, 431, 436, 440, 442, 443, 444, 446.

isteyişi kadar, tarihi mezarlıklardaki mezar taşlarını söküp, bir arşivdeki raflarda saklamak isteyen bir Eski Eserler ve Müzeler Genel müdürünün görüşleri şaşırtıcıdır. Fakat böyle görüşlere sahip imarcılar daima olmuş ve korkulur ki, gelecekte de olacaktır. Bu yüzdendir ki, bugün birçok tarihi kişinin mezarları ve mezar taşları bulunmamaktadır (Eyice, 1996, s. 132).

İmar veya yol yapım çalışmaları nedeniyle yok olmaktan kurtarılan birçok mezar taşı da bağlamından koparılarak müze malzemesi olmuştur. Taşların müzelerde korunma konusu ve korunma şartları da tartışmaya açık bir konu olmakla beraber mezar ve mezar taşı kültürünün tanıtılması açısından oldukça önemlidir.

Tarihi mezarlık alanları ve mezar taşları açık alanda olduklarından hem doğa hem de insan tahribatına maruz kalan ve bu anlamda büyük ölçüde zarar gören, korunmaya muhtaç tarihi eserlerimiz arasındadır. Deprem, toprak kayması, yangın, güçlü akıntı, sel ve taşkınlar gibi çeşitli doğal afetler neticesinde tamamen kaybolup giden mezarlık alanlarının ve dolayısıyla mezar taşlarının yanında yağmur, kar, rüzgâr veya sıcaklık farkından etkilenerek yıpranan, eriyen, deforme olan taşların da varlığı bilinmektedir. Bu gibi çevresel ve zamana bağlı doğal tahribatları kabullenmek elbette mümkündür, fakat insan tahribatı kabul edilecek bir durum değildir. İnsanlar bilinçli ya da bilinçsiz olarak mezarlıklara ve mezar taşlarına zarar verebilmektedir. Hızlı şehirleşme, yol yapım çalışmaları, bilinçli yıkım ve yok etme, terk, bakımsızlık, hatalı onarım gibi çeşitli faktörler tarihi mezarlıkların ve mezar taşlarının zarar görmesine hatta yok olmasına neden olabilmektedir.

Seyyahların gravürlerine ve söylemlerine dahi konu olan, layığıyla korunmak için bir nizamname hazırlanan,² toplumların inançlarını, kültürlerini, tarihlerini, sanatlarını yansıtan, insanlara ölümü hatırlatan, birer cennet bahçesi hüviyetindeki mezarlık alanları ve mezar taşlarının karşı karşıya kaldığı bu olumsuz durumları gözlemlemek üzücüdür.

2. Materyaller

Bu çalışmada Tokat ve Rize illeri özelinde bazı tarihi mezarlık alanları, hazireler ve tarihi mezar taşlarının kentleşmeyle birlikte maruz kaldığı durumlardan söz edilmiştir. Bu mezarlık alanları ve mezar taşlarında meydana gelen birtakım değişiklikler çeşitli örnekler üzerinden anlatılmaya çalışılmıştır.

2. 1. Tokat'tan Örnekler

Tarihi kent Tokat'ın Türk-İslam mezarlık ve hazire alanları ve mezar taşları konusunda hatırı sayılır bir yeri vardır. Tokat il merkezinde, Aksu (Akmanlar), Âli, Ali Paşa, Alp Gazi, Behzat, Boyun Baba (İshak Zencâni-Haçdağı), Büyük Bey Bağı, Cüneyd, Çay, Dikmenler, Dokuztaşlar, Erenler, Garipler, Hamza Bey, Mahmut Paşa, Meydan, Örtmeli ve Şeyh-i Şirvani adı altında çok sayıda mezarlık ve hazirenin varlığı bilinmekte ve çeşitli kaynaklarda bu mezarlıklardan bahsedilmektedir (Asarkaya, 1938, s. 2; Demir, 2008, s. 24-25; Türklü, 2010, s. 8-27). Bu mezarlık alanlarının çoğu günümüzde de mevcudiyetini korumakta ve oldukça kıymetli mezar taşlarını barındırmaktadır. Niksar, Erbaa, Zile, Turhal başta olmak üzere ilçelerde de bu yoğunluk devam etmektedir.

² Bkz. 1/7/1931 tarihli ve 11410 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile yürürlüğe konulan Mezarlıklar Hakkındaki Nizamname. <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/2.3.11410.pdf>. (Erişim Tarihi 01.04.2023)

2. 1. a. Mezarlık ve Hazire Alanları

Yapılan alışmalar esnasında, Tokat il merkezindeki bazı tarihi mezarlıkların ve mezar taşlarının önceki ve günümüzdeki durumları ile ilgili bir takım tespitler yapılmıştır. Bu tespitler, mezarlıkların ve mezar taşlarının eski ve yeni hallerini açıkça ortaya koymaktadır.

Bu mezarlıklardan biri Alp Gazi Mezarlığı'dır. Alp Gazi Mezarlığı şehrin güneybatı kesimine düşen, Beybağı Mahallesi'nde, küçük bir tepe üzerine konumlandırılmıştır (**Fotoğraf 1**). Mezarlıkta bulunan bir kabirden dolayı, buraya Alp Gazi Mezarlığı denildiği anlaşılmaktadır. Müjgan ÜÇER, Alp Gazi diye tanınan bu zatın, 1167 yılında hükümdar olan, az süren hükümdarlığı zamanında "Melik-i Mücahite Bülmahamit" diye anılan Cemal Gazi olduğunu ve Danişmentli Hükümdarlarından Nizameddin Yağıbasan'ın oğlu olduğunu belirtmektedir (1987, s. 225). Mehmet Emin TÜRKLÜ tarafından hazırlanan 2010 tarihli "Tokat Mezar ve Yapı Kitabeleri Üzerine Bir İnceleme" başlıklı yüksek lisans tezinde Alp Gazi Mezarlığı'na da yer verilmiş, o dönemde mezarlığın etrafının dikenli tellerle çevrili olduğu, içerisinde am ağaçlarının bulunduğu belirtilmiştir. 2010 yılı itibari ile hala kullanılmakta olduğu ve mezarlığın pek bakımlı olmadığı bilgisi de verilmiştir. Mezarlıkta Osmanlı döneminden kalan ve incelemeye tabi tutulan 23 mezar kitabesinin tespit edildiği belirtilmiştir (2010, s. 11) (**Fotoğraf 4**). Günümüzde bu mezar kitabelerinden sadece ikisi mevcuttur. Mehmet Emin TÜRKLÜ' nün yüksek lisans tezinde Alp. K.N. 4 (2010, s. 74) ve Alp. K.N. 5-6 (2010, s. 75) şeklindeki katalog numaraları ile belirtilmiş olan 2 (iki) adet kitabeli mezar taşı dışında geriye kalan 21 adet mezar taşı günümüzde mevcut değildir. Mezarlığın bulunduğu yerden geçen, 2011 yılında yapılan çevre yolu çalışmaları nedeniyle Alp Gazi'ye ait olan kabrin eski kabirden 100 metre yukarıya bugünkü bulunduğu yerine Tokat Belediyesi tarafından nakledildiği bilgisi, Alp Gazi'yi anlatan tanıtım tabelasında yer almaktadır (**Fotoğraf 2**). Buradan anlaşılıyor ki 2011 yılında çevre yolu inşaatı esnasında bahsi geçen 23 adet mezar taşı da orijinal yerinden çıkarılmış, bunlardan ikisi Alp Gazi'nin yeni kabrinin hemen yakınına yerleştirilmiştir (**Fotoğraf 3**). Geriye kalan diğer 21 taş ise mezarlık alanı içinde değildir. Yapılan araştırmalara rağmen bu taşların nerede olduğu tespit edilememiştir. Taşların akıbeti konusunda çeşitli söylemler varsa da bu taşların nerede olduğu belli değildir. Öyle görünüyor ki bu mezar taşları yol yapım çalışmaları neticesinde kaybolup gitmiştir.

Bu örnek kent dokusu içerisinde yeni yol yapım çalışmaları sırasında yok olup giden tarihi bir mezarlığın ve mezar taşlarının durumunu göstermektedir.

Fotoğraf 1: Alp Gazi Mezarlığı'na Giden Yol (2023)³

Fotoğraf 2: Alp Gazi'yi Tanıtım Tabela (2023)

³ Referans verilmeyen tüm fotoğraflar yazara aittir.

Fotoğraf 3: Günümüze Gelebilen İki Mezar Taşı (2023)

Fotoğraf 4: M. Emin TÜRKLÜ' nün 2010 Tarihli Tez Çalışmasında Yer Verdiği Fakat Çoğu Günümüzde Mevcut Olmayan Alp Gazi Mezarlığı Mezar Taşları⁴

⁴ Fotoğraflar Mehmet Emin TÜRKLÜ' den temin edilmiştir. Bu taşlardan Alp. K. N. 4, Alp. K. N. 5, Alp. K. N. 6 dışındakiler günümüzde mevcut değildir. (Alp. K. N. 5, Alp. K. N. 6'nın kırık durumdaki üst bölümüdür. Tez çalışmasında iki ayrı parça olarak değerlendirilmiştir.)

Tokat'tan diğer bir mezarlık 6rneği, Boyun Baba Mezarlığı'dır (**Fotoğraf 5,6**). Boyun Baba Mezarlığı, Tokat il merkezinde, Şehrin batısında yer alan Haç Dağı olarak adlandırılan dağın yakınında bulunan bir tepenin yamacındadır. Bu dağdan dolayı, Haç Dağı Mezarlığı olarak da adlandırılan mezarlığın, diğer bir ismi de İŐhâk-ı Zencanî Mezarlığı'dır (Türklü, 2010, s. 14). Mehmet Emin TÜRKLÜ tarafından hazırlanan 2010 tarihli "*Tokat Mezar ve Yapı Kitabeleri Üzerine Bir İnceleme*" başlıklı yüksek lisans tezinde Boyun Baba Mezarlığı'na da yer verilmiş ve mezarlıkta eski harflerle yazılmış 20 mezar kitabesi tespit edildiği belirtilmiştir (2010, s. 14). Bu 20 adet mezar kitabesinin 15'i günümüzde mevcut değildir. Yapılan araştırmalara rağmen bu taşların nerede olduğu tespit edilememiştir.⁵ (Türklü, 2010, s. 92-96)⁶ (**Fotoğraf 7**).

Mezarlığın 113 ada, 89 parsel numaralı alanının bir bölümü seramikli alan olarak bilinmektedir. Burası "III. Derece Arkeolojik Sit Alanı" olarak ilan edilmiştir.⁷ Ayrıca İŐhâk-ı Zencanî Hazretleri'nin kabrinin bulunduğu 113 ada, 131 parsel numaralı bölüm ise "1'inci Grup Korunması Gerekli Taşınmaz Kùltür Varlığı" durumundadır⁸ (**Harita 1**). İŐhâk-ı Zencanî Hazretleri'nin kabrine çıkan yol, kabri ve kabrinin çevresi yakın tarihlerde yapılan çalışmalarda yeniden düzenlenmiştir. Mezarlık alanı her anlamda korunması gereken bir yer olduğundan mezarlık çevre duvarı da yenilenmiştir. Bu çalışmalar yapılırken alanda önceden varlığı tespit edilen mezar taşlarının zarar gördüğu veya yok olduğu düşünölmektedir.

Boyun Baba Mezarlığı'nda günümüzde de defin işlemleri devam etmektedir. Açılan yeni mezarlar çok yakınında bulunan tarihi bir mezar taşının zarar görmesine ve yok olmasına sebebiyet verebilmektedir. Mezarlık alanlarında bu gibi durumlarla sıklıkla karşılaşılmakta ve tarihi mezar taşlarının yeni mezarların yapımında malzeme olarak kullanıldığı da gözlenebilmektedir.

Tokat Müzesi envanter kayıtlarından Boyun Baba Mezarlığı'ndan müzeye nakledilen mezar taşı kaydı olmadığı bilgisine ulaŐılınca yukarıda bahsi geçen nedenlerden ötürü mezar taşlarının yok olup gittiği düşünölmektedir.

⁵ Konu ile ilgili, 14-16 Ekim 2022'de gerçekteŐen V. Tokat Sempozyumu'nda "Tokat İŐhâk-ı Zencânî (Boyun Baba) Mezarlığı'nda Bulunan Osmanlı D6nemi Mezar Taşları" başlıklı bir bildiri sunumu yapılmış ve 6zet bildiri olarak yayımlanmıştır, çalışmanın tam metni yayım aŐamasındadır.

⁶ Bulunamayan taşlar Mehmet Emin TÜRKLÜ'nün yüksek lisans tezinde Boy K.N. 4, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20 Şeklinde numaralandırılmıŐtır.

⁷ 113 ada, 89, 90 ve 131 parsel numaralı bu bölgede 89 ve 131 parsellerinde tarihi mezar taşları bulunmaktadır. 89 parsel, Sivas Kùltür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun 30.05.2015 tarihli ve 2187 sayılı kararı ile III. Derece Arkeolojik Sit Alanı durumundadır. (Bu bilgiler Tokat Belediyesi'nin ilgili kayıtlarından temin edilmiştir.)

⁸ 131 parsel 30.11.2019 tarih ve 5780 sayılı karara göre "1'inci Grup Korunması Gerekli Taşınmaz Kùltür Varlığı" durumundadır. (Bu bilgiler Tokat Belediyesi'nin ilgili kayıtlarından temin edilmiştir.)

Fotoğraf 5: Boyun Baba Mezarlığı'nın Konumu (2022)

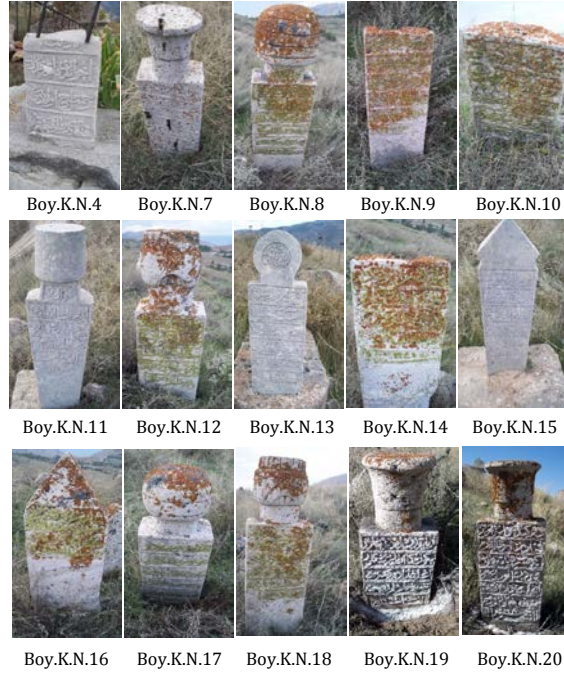

Fotoğraf 6: Boyun Baba Mezarlığı Eski Girişi (Mehmet Emin TÜRKLÜ Arşivi)

Harita 1: Boyun Baba Mezarlığı Uydu Görüntüsü ve Mezar Taşlarının Bulunduğu Tescilli Alanlar⁹

⁹ <https://parselsorgu.tkgm.gov.tr> (Erişim Tarihi 13.10.2022)

Fotoğraf 7: M. Emin TÜRKLÜ' nün 2010 Tarihli Çalışmasında Yer Verdiği Fakat Günümüzde Mevcut Olmayan Boyun Baba Mezarlığı Mezar Taşları¹⁰

Yine Tokat'tan bir diğer mezarlık örneği, Dokuztaşlar Mezarlığı'dır (Türklü, 2010, s. 16-18; Hanoğlu, 2021, s. 1-45) **(Fotoğraf 8)**. Dokuztaşlar Mezarlığı, merkez Mehmetpaşa Mahallesi'nde yer almaktadır. Şehrin doğusunda Gıgıj dağı da denilen tepenin eteğinde kurulmuştur. Mezarlık II. Derece Arkeolojik Sit Alanı durumundadır (Akyüz vd. 2010, s. 247). Asarkaya, Tokat Mezarlıkları ile ilgili yapmış olduğu çalışmasında, Dokuztaşlar Mezarlığı'nda mezarların çoğunun yere gömülü ve yazısız olduğunu ve hemen hepsinin sandukalı olduğunu belirtmiştir (1938, s. 2).

Mevcut mezarlık çevre duvarı, günümüze yakın tarihlerde yapılmıştır. Mezarlığın kuzey yönünü çevreleyen duvara malzeme olmuş bütün veya parça halinde birkaç tarihi mezar taşı dikkatleri çekmektedir **(Fotoğraf 9,10)**. Bu mezarlık için ilginç olan, mezar taşlarının duvar malzemesi olarak kullanılması durumu mezar taşlarının bir diğer makûs kaderidir.

Yeni yapılan bir duvar örgüsü arasında mezar taşlarının hangi amaçla kullanılmış olduğunu anlamak mümkün değildir. En iyi ihtimalle, taşı sergilemek veya bir şekilde kaybolmasını yok olup gitmesini engellemek adına en azından duvar içine sabitlendiği varsayılsa bile, taşların belli bir düzeni olmaksızın rastgele yerleştirilmesi bilinçsiz kişilerin öylesine yapmış olduğu bir çalışma olduğunu göstermektedir. Kısacası, kent dokusu içerisinde mezarlığı çevreleyen bu duvarın içine yerleştirilen mezar taşlarının koruma amaçlı buraya yerleştirildiği düşüncesi doğru değildir. Çünkü ön yüzeyi duvar içinde kalan taşlar da vardır **(Fotoğraf 11)**. Son yapılan me-

¹⁰ Fotoğraflar Mehmet Emin TÜRKLÜ' den temin edilmiştir.

Kentsel Dokularda Tarihi Mezarlık Alanlarının ve Mezar Taşlarının Durumları...

zarlık duvarı düzenleme çalışmaları esnasında mezarlıkta atıl durumda bulunan taşların bilinçsiz bir şekilde mezarlık duvarına malzeme yapılması günümüz şartlarında taşların gerçek anlamda korunamadığının bir başka örneğidir.

Kent dokusu içerisinde kalmış Dokuztaşlar mezarlık alanında günümüzde de defin yapılmaktadır. Yeni definler nedeniyle birçok tarihi mezar taşının zarar gördüğü, orijinal yerinin değiştirildiği veya ortadan kaybolduğu anlaşılmaktadır.

Fotoğraf 8: Dokuztaşlar Mezarlığı Girişi (2018)

Fotoğraf 9: Dokuztaşlar Mezarlık Duvarının Mezarlığa Bakan Tarafında Bulunan Kitabeli Mezar Taşı (2018)

Fotoğraf 10: Dokuztaşlar Mezarlık Duvarının Yola Bakan Tarafında Bulunan Kitabeli Mezar Taşları¹¹ (2018)

¹¹ Kitabe metni ve daha ayrıntılı bilgi için bkz. Hanoğlu, 2021, s. 24-25.

Fotoğraf 11: Dokuztaşlar Mezarlık Duvarının Mezarlığa Bakan Tarafında Bulunan Mezar Taşları (2018)

Tokat Mağara Önü Mahallesi mezarlık duvarında da benzer uygulamalar vardır. Konum olarak ay Mahallesi Mağaraönü Sokakta eğimli bir alanda şekillenen mezarlığın üst bölümünde yer alan moloz duvar örgüsü arasında kırık vaziyette farklı ebatlardaki mezar taşı parçaları dikkat çekmektedir. Maalesef burada da mezar taşları bilinçsiz insanlar tarafından rastgele birer taş olarak görülmüş ve duvara malzeme yapılmıştır (**Fotoğraf 12, 13**). Bu bilgileri destekleyen 2018 yılına ait fotoğraflardaki görüntü şimdilerde yoktur. Çünkü yıkıntı halindeki bu duvar tamamen ortadan kaldırılmış ve yenilenmiştir. Moloz duvar örgüsü arasında kalan mezar taşlarının durumu da meçhuldür (**Fotoğraf 14**).

Fotoğraf 12: Mağara Önü Mezarlığı ve Mezarlık Duvarı (2018)

Fotoğraf 13: Mağara Önü Mezarlık Duvarına Malzeme Olmuş Mezar Taşları (2018)

Fotoğraf 14: Mağara Önü Mezarlık Duvarının Yenilenmiş Hali (2023)

Tokat il merkezinde şehrin batısında yer alan Haç Dağı'nın yakınında bir tepenin yamacında kurulmuş olan Boyun Baba ve Tokat il merkezinin doğu yönünde yer alan Gıjgij Tepe'nin güney yamacında kurulmuş olan Şeyh-i Şirvani ve batı yamacında kurulmuş olan Âli Mezarlık alanlarında karşılaşılan bir diğer yanlış uygulama tarihi mezar taşlarının önüne inşa edilerek onları gölgeleyen duvarlardır. Mezarlığı ve aile mezarlıklarını çevrelemek adına tarihi mezar taşlarına yakın mesafeden bilinçsizce ve düşüncesizce inşa edilen bu yanlış uygulamalardan dolayı kitabeler okunamamakta, süslemeler görülememektedir (**Fotoğraf 15,16,17**). Bu durum günümüzde defin işlemlerinin hala devam ettiği tarihi mezarlık alanlarında bilinçsizce yapılan düzenleme çalışmalarının olumsuz sonuçlarıdır.

Fotoğraf 15: Boyun Baba Mezarlığı'nda Önünden Duvar Geçirilen Mezar Taşı (2022)

Fotoğraf 16: Şeyh-i Şirvani Mezarlığı'nda Önünden Duvar Geçirilen Mezar Taşları (2019)

Fotoğraf 17: Âli Mezarlığı'nda Önünden Duvar Geçirilen Mezar Taşları (2018)

Tokat'tan diğer bir tarihi mezarlık alanı Dikmenler Mezarlığı'dır. Dikmenler Mezarlığı, günümüzdeki konumuyla Kaleardı Mahallesi Üniversite Hastanesi yanında yer almaktadır.¹² Halis ASARKAYA Tokat Mezarlıkları ile ilgili yazmış olduğu yazılarında bu mezarlıkla ilgili oldukça önemli bilgileri şu şekilde ifade etmiştir:

"Bu mezarlık, Kışlalar ile Tokat arasında, Tokat-Pazar yolu üzerindedir. Kalenin uzanışı olan sırtın şimale(kuzeye) bakan yamaçlarına kurulmuştur. Yaslandığı tepeler taşlık ve kayalık, çıplak tepelerdir. Şimale bakmasına rağmen ağaçsız ve hatta birçok yeri otsuzdur. Renkli topraklarla kaplanmış olan tepeler yağmur sularını durduramamaktadır. Bu yüzden zaman zaman seller mezarlığı doldurmaktadır. Dikmenlerdeki mezarlarda üzerinde tarih ve yazı olanların en eskisi Hicri (800) yılına kadar uzanır. Eski mezarların sahipleri de Kadı Burhanettin'le sıkı alâkadarı olan kimselerdir.¹³ Dikmenler Mezarlığı şimdi bomboştur. Hamam yapılmak için taşlar sökülmiş; değerli değersiz denmiş sarfedilmiştir" (1936, s. 18; 1938, s. 2)

Asarkaya, bu mezarlığı evvelden gezdiğini, birçok isimleri yazdığını, fakat bir kısmı gömülü olduğundan kitabelerini yazmadığını ve bunun artık mümkün olmadığını da ifade etmiştir. Ne vakit olsa yazarım, diye sonraya bıraktığını, mezarların çoğunun hiçbir yere sorulmadan

¹² Bu bilgiler Tokat Belediyesi'nin ilgili birimlerinden alınmıştır.

¹³ Bu bilginin yer aldığı tüm kaynaklar için bkz. Uzunçarşılı, 1927, s. 48-53; Asarkaya(Cinlioğlu), 1936, s. 18; Asarkaya(Cinlioğlu), 1938, s. 2; Mercan-Ulu, 2003, s. 100-107.

kaldırıldığını belirtmiştir. Çalışmasında tarihi belli olan 16 ve tarihi belli olmayan 5 adet mezara liste halinde kimlik bilgisiyle birlikte yer vermiştir. (1936, s. 18; 1938; s. 2)

Öyle görünüyor ki Dikmenler Mezarlığı hem sellerden zarar görmüş, hem de tarihi mezar taşlarının çoğu çeşitli nedenlerden dolayı kaldırılmış ve yok edilmiştir. Günümüzde bu mezarlıkta az sayıda da olsa tarihi mezar taşı vardır fakat mezarlık daha çok yeni mezarları barındırmaktadır (**Fotoğraf 18,19**). 2015 yılında Tokat Belediyesi tarafından mezarlığın çevre düzenlemesi yapılmış ve etrafına taş duvar çekilmiştir.¹⁴

Fotoğraf 18-19: Dikmenler Mezarlığı 2024 Yılı İtibari İle Durumu ve Az Sayıda Kalan Tarihi Mezar Taşları

Tokat'tan bir diğer mezarlık alanı Hamza Bey (Hamzalar) Mezarlığı'dır. Mezarlık, Hamza Bey Camii'nin güneyinde ve şehrin doğusunda bulunan Gıgıj Tepe'nin eteklerinde konumlanan Âli Mezarlığı'nın oldukça yakınlarında bulunmaktaydı. Kaynakların verdiği bilgilere göre: Bu mezarlıkta, Hamza Bey ve ailesine ve Karesioğullarına ait birçok önemli şahsiyetin mezarları bulunmaktadır. Hamza Bey¹⁵ ve oğullarına ait mezar taşları ve daha birçok mezar taşı müzeye nakledilmiştir. Hamza Bey'in mezar taşları Tokat Müzesi Etnografik Envanter Defteri/3 (363-538)'te 364/4 ve 405 numaralı olarak kayıtlıdır. Bu mezarlıkta iki kabrin mevcudiyetinden bahsedilir ki bunlar tarihimizin meçhul bir noktasını aydınlattığından dolayı pek kıymetlidir. Uzunçarşılı'nın çalışmasında, Hamzalar mezarlığında bahsi geçen bu iki önemli kabir dışında başka kabirlerin kitabelerine de değinilmiştir. Mezarlıktaki kabirlerin hepsinin Selçuklu tarzında mermer sandukalı olduğu bilgisi verilmiştir (Uzunçarşılı, 1927, s. 43-46; Mercan-Ulu, 2003, s. 92-97).

¹⁴ Bkz. <https://www.tokat.bel.tr/sayfa/detay/679>. (Erişim Tarihi: 04.04.2023)

¹⁵ Hamza Bey'in mezar taşı ile ilgili daha detaylı bilgi bkz. Ayverdi, 1972, s. 203-204.

Hamza Bey Mezarlığı günümüze ulaşmamıştır, mezarlığın yerinde yeni yapılaşmalar vardır. Hamza Bey'in kabri, Âli Mezarlığı'nın 38/17 nolu parseline nakli-i kubur yapılmış¹⁶ ve üzerine "Biçeroğlu Hamza Bey-Hamza Bey Camii Banisi" yazılı bir levha yerleştirilmiştir (**Fotoğraf 20,21**).

Fotoğraf 20-21: Hamza Bey'in Kabrinin Nakledildiği Alan ve Levha (2023)

Yukarıda bahsi geçen büyük mezarlık alanlarının yanı sıra hazire alanlarında da önemli bir takım değişiklikler tespit edilmiştir. Bilindiği üzere hazire; cami, tekke, türbe gibi yapıların bitişğinde yer alan etrafı çalı, çit veya taştan duvarla çevrili küçük mezarlıklara verilen addır (Bozkurt, 2004, s. 519). Özellikle Osmanlılar döneminde şehrin önemli bir parçası durumundaki hazirelerin, günümüzde de kent dokusu içerisinde özel bir yeri vardır. Şehir hayatında hazireler, hayat ile ölümün âdeta kesiştiği, yüz yüze geldiği mekânlardır. Osmanlı coğrafyasındaki şehirlerin, öncelikle payitaht İstanbul'un belli başlı özelliklerinden birisi hazirelerdir (Kucur, 2015a, s. 446). Anadolu'nun hemen hemen her yerinde kent dokusu içerisinde yaşamın bir parçası durumundaki hazire alanları ile karşılaşmak mümkündür.

Tokat il merkezinden Hatuniye (Meydan, Gülbahar Hatun) Camii ve Ali Paşa Camii Hazireleri çeşitli kaynaklarda yer alan bilgiler ve eski fotoğraflar aracılığıyla varlığı anlaşılan fakat ne yazık ki günümüzde mevcut olmayan iki önemli örnektir. Behzat Camii Haziresi de kaynaklarda adı geçen fakat günümüzde varlık göstermeyen bir diğer önemli örnektir. Tokat Mahmut Paşa Camii Haziresi ise günümüzde mevcudiyetini koruyan bir örnek olması bakımından önemlidir.

Meydan Mahallesi'nde bulunan günümüzdeki Hatuniye Camii aslında cami, medrese, imaret ve türbe yapılarından oluşan ayrıca bir de haziresi bulunan bir külliye olarak düzenlenmiştir. H.890/M.1485 yılında Sultan II. Bayezid tarafından annesi Gülbahar Hatun adına inşa ettirilen (Uzunçarşılı, 1927, s. 30; Mercan-Ulu, 2003, s. 61) Tokat Hatuniye Camii'nin (Meydan Camii) 1930'lu yıllara ait eski fotoğraflarına bakıldığında kuzeyinde medresenin¹⁷, doğusunda imaretin, batı yönünde Perihan Hatun Türbesi olarak da bilinen baldaken türü bir türbenin¹⁸

¹⁶ Bu bilgi Tokatlı Yerel Araştırmacı Hasan ERDEM tarafından verilmiştir.

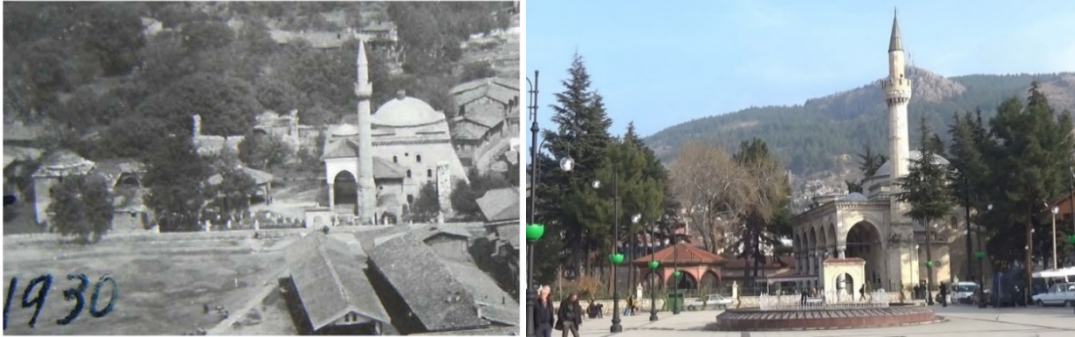
¹⁷ Caminin kuzeyine inşa edilmiş olan medrese A. Gabriel'in şehir planında da görülmektedir. (Bkz. Gabriel, 1934, s. 83 (çev. Kıcıroğlu, 2022, s. 99)).

¹⁸ İ.Hakkı Uzunçarşılı bu cami mezarlığında etrafı açık, üstü kapalı bir kümbet altında yüksek ve mermerden yapılmış bir kadın sandukasıyla yanında yine küçük mermer bir lahitin varlığından bahsetmiştir. Büyük kabirde yatanın ismi yoksa da; küçük kabir sahibinin Mehmed Bey olduğu ve küçükken vefat ettiği

ve çok sayıda mezar taşının varlığı görölmektedir (**Fotoğraf 22**). Mezarlık alanı sadece batı yönde sınırlı kalmamış kuzey-batı yöne doğru genişletilmiştir (**Fotoğraf 22,24,26**).

Cami ve 2004-2008¹⁹ yılları arasında restore edilen imaret²⁰ dışındaki diğer birimler ortadan kaldırılmıştır (**Fotoğraf 25**). Yapının kuzeyindeki medrese²¹ 1939 ve 1942 yıllarında yaşanan deprem felaketlerinden dolayı oldukça zarar görmüş (Bilgen, 2014, s. 144), kitabesi olmayan yapı uzun yıllar harap kalmış daha sonra ortadan kaldırılmıştır (Karagülle 1929-37-Savuran, 1944, s. 3; Bilgen, 2014, s. 144). 1930'lu yıllara ait fotoğraflarda görölen türbe de ortadan kaldırılmış, hazire alanı bozulmuş ve hazirede yer alan mezar taşları Vali Recai Efendi'nin (Recai GÜREL) emriyle 1933 yılında müzeye kaldırılmıştır (Karagülle, 1929-37-Savuran, 1944, s. 3) (**Fotoğraf 23,24**).

Harap durumda olduğu için tamamen ortadan kaldırılan külliye birimleri ve külliyenin bir parçası durumundaki hazire alanı ortadan kaldırıldığından Tokat için önem arz eden bir külliyenin bütünlüğü bozulmuştur. Hazire alanının ortadan kaldırılması ve mezar taşlarının bağlamından koparılarak müzeye nakledilmiş olması o dönem için öyle uygun görölmüş olsa da, mezar taşlarının cami yanındaki orijinal yerinde kalması Osmanlı kent dokusunun önemli bir parçası olan hazirenin bozulmaması çok daha yerinde bir karar olacaktı. Camide 2022 yılı itibari ile Tokat Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nce restorasyon çalışmaları başlatılmıştır. 2024 Haziran ayı itibari ile çalışmalar hala devam ederken müzede bulunan mezar taşlarının orijinal yerine geri getirilip, bundan böyle kent dokusu içerisinde sergilenmesi daha uygun olacaktır.

Fotoğraf 22: 1930'larda Hatuniye Külliyesi (Cami, Kuzeyinde Medrese, Doğusunda İmaret, Batısında Türbe ve Hazireden Görünüm) (Hasan ERDEM Arşivi)

Fotoğraf 25: Hatuniye Camii Genel Görünüm (2022)

bilgisini vermiş ve burada yatan hanımın, IV. Sultan Mehmed'in Vezir-i Azamı İbşir Mustafa Paşa'nın eşi ve Gürcistan Hâkimi Mavrol (Mağrav) Han'ın kızı, Perihan Hatun olduğunu Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde yazdığını belirtmiştir. Bkz. Uzunçarşılı, 1927, s. 31; Mercan-Ulu, 2003, s. 62-63.

¹⁹ Bu bilgi Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nden teyit edilmiştir.

²⁰ Bkz. Tokat İli, 2003-2008 Yıllarında Restorasyonu Yapılan ve 2009 Yılında Restorasyonu Devam Eden Eserler Listesi, Dosya No: 9141, Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem: 23, Cilt: 47, Yasama Yılı: 3, s. 824-25. (Belge Tarihi: 24.06.2009)

(<https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d23/c047/tbmm23047109.pdf>, Erişim Tarihi: 04.01.2024)

²¹ Medresenin yıkılması ile ilgili bilgi için bkz. Kuntay, 1996, s. 31.

Fotoğraf 23: Hatuniye Camii'nin Batı Yönünde Yer Alan Baldaken Türü Türbe (1920'li yıllar)²²

Fotoğraf 24: 1931 yılı Hatuniye Camii, Türbe ve Mezar Taşları²³

Fotoğraf 26: Hatuniye Camii Şadırvanı ve Solda Görülen Mezar Taşları (Hasan ERDEM Arşivi)

Önceleri Yaş Meydan Mahallesi, günümüzde Gaziosmanpaşa Bulvarı veya Cumhuriyet Meydanı olarak adlandırılan alanın batı yönünde bulunan Ali Paşa Camii, doğusundaki hamam, kuzeydoğusundaki türbe, avlusundaki şadırvan ve eski fotoğraflardan varlığı anlaşılan hazire alanı ile bir külliye şeklinde düzenlenmiştir. Türbenin içerisinde bulunan taş sandukalara ait kitabelerden ve bazı arşiv belgelerinden yapının Temerrüd Ali Paşa tarafından H.980/M.1572-1577 yılları arasında inşa ettirildiği tespit edilmiştir (Uzunçarşılı, 1927, s. 37-39; Mercan-Ulu, 2003, s. 77-80; Erkara, 2010; s. 185-186).

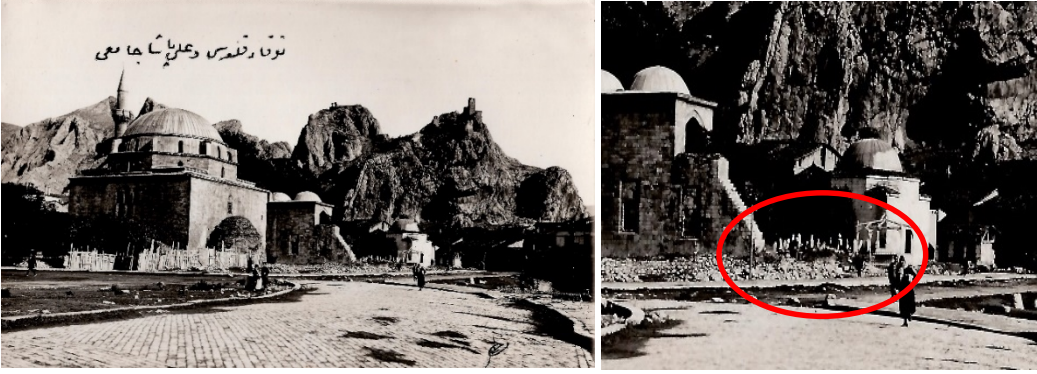
1920'li yıllara ait olduğu belirtilen eski bir fotoğrafta²⁴ caminin kuzey doğu köşesinin hazire alanı olduğu bu alanda görülen çok sayıdaki mezar taşından anlaşılmaktadır **Fotoğraf**

²² Fotoğraf için bkz. Güneş vd. 2007, s. 45.

²³ Fotoğraf için bkz. <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/88678>. (SALT Araştırma, Ali Saim Ülgen Arşivi. (Erişim Tarihi: 01.09.2022)).

²⁴ <https://twitter.com/hergezgin/status/1284262786068099074>. (Erişim Tarihi: 14.12.2022)

27,28). Günümüzde cami, hamam, türbe ve şadırvandan oluşan külliye'nin tüm birimleri mevcutken hazire mevcut değildir. İçinde pek çok tarihi şahsiyetin mezar taşlarının bulunduğu hazire ortadan kaldırılmıştır (Eyice, 1989, s. 430-431). Müze mezar taşı envanter kayıtlarında 1926, 1927 ve 1930 yıllarında müzeye çok sayıda mezar taşının nakledildiği bilgisi kayıtlıdır. Her ne kadar nereden nakledildiğine dair kayıt bilgisi olmasa da, müzeye nakledilen taşlar arasında bu taşlar da olmalıdır. 1931 tarihli fotoğrafta hazire alanı görülmemektedir (**Fotoğraf 29**). Günümüzde mezar taşlarının olduğu bölüm bahçe şeklinde düzenlenmiştir (**Fotoğraf 30**). Tıpkı Meydan Camii hazire alanı gibi kent merkezinde bulunan ve Osmanlı kent dokusunun önemli bir örneği olan Ali Paşa Camii haziresinin de bozulmadan korunması gerekmektedir.

Fotoğraf 27: Ali Paşa Külliyesi 1920'li Yıllar (Hasan ERDEM Arşivi)

Fotoğraf 28: Ali Paşa Camii ve Türbesi Arasında Yer Alan Mezar Taşlarının Yakından Görünümü (Hasan ERDEM Arşivi)

Fotoğraf 29: 1931 Ali Paşa Camii ve Türbesi²⁵

Fotoğraf 30: Hazire Alanının 2024 Yılı İtibari İle Durumu

Tokat İl merkezinde Behzat Deresi kıyısında yer alan H.942/M.1535-36 tarihli (Uzunçarşılı, 1927, s. 35-36; Mercan-Ulu, 2003, s. 73; Gündoğdu vd. 2006, s. 63) Behzat Camii'nin haziresi günümüze ulaşamayan bir diğer mezarlık alanıdır. Birçok çalışmada Behzat Mezarlığı olarak ifade edilse de burası Behzat Camii'nin haziresi durumundadır. Asarkaya, biri Behzat Camii'nin

²⁵ Fotoğraf için bkz. Karagülle, 1929-37-Savuran, 1944, s. 7.

cenubunda (güneyinde) diğeri şarkında (doğusunda) etrafı çevrili, iki küçük mezarlığın varlığından bahsetmiştir. Şarkındaki mezarlıkta halk arasında Hoca Behzat Veli diye anılan ve cami kitabesinde²⁶ adı Fakih Şirvanioglu Hoca Behzat olarak geçen zatın gömülü olduğunu, caminin cenubunda o gün itibari ile mezarlık olmadığını, oradaki mezarların müzeye kaldırıldığını belirtmiştir (1938, s. 3). Uzunçarşılı da Behzat Camii'nin yanında birkaç kabir olduğundan bahsederek, bunların demir parmaklıklar içerisinde Selçuklu lahdi şeklinde olduğunu ve bunları merhum Reşit Akif Paşa Sivas Valisi iken Komanat mevkiinden getirterek buraya koydurduğunu belirtmiştir.²⁷ Çetin DEMİR tarafından hazırlanan 2008 tarihli "*Tokat Erenler Tarihi Mezarlığı ve Mezar Taşları*" başlıklı yüksek lisans tezinde de mezarlıktan; "Behzat Camii civarında bulunmaktadır. Etrafı demir ızgaralarla çevrili mezarlığın önemli taşları müzeye kaldırılmıştır. Caminin avlusunda da mezarlıklar bulunmaktadır" (2008, s. 24) şeklinde kısaca bahsedilmiştir.

Günümüzde güney yönde bir adet kabir vardır. Bu kabrin taşları üzerinde kitabe yoktur **(Fotoğraf 31,32)**.

Fotoğraf 31, 32: Behzat Camii Haziresi'nin 2024 Yılı İtibari ile Durumu

Mahmut Paşa Mahallesi'nde bulunan Mahmut Paşa Camii'nin kitabesi olmadığından banisi ve kesin inşa tarihi bilinmemektedir. Adından yola çıkarak 17. yüzyıla tarihlenen (Uysal, 1987, s. 356; Gündoğdu vd. 2006, s. 75) caminin güneyinde mihrap duvarı önünde hazire yer almaktadır.²⁸ Bu hazire günümüzde mevcut durumdadır. Yamuk dikdörtgen planlı olan hazirede sanat tarihi açısından dikkate değer 12 mezar yer almaktadır. (Hanoğlu, 2020, s. 164). Hazirede yer alan en erken tarihli taş H.1295/M.1878 ve en geç tarihli taş H.1330/M.1911-12 yılını vermektedir (Hanoğlu, 2020, s. 177). Camiden sonra oluşturulduğu anlaşılan hazirenin günümüzde kent dokusu içerisinde hala varlık göstermesi tarihi kent dokusu açısından güzel bir örnektir. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nden temin edilen 1940 tarihli bir fotoğrafta hazirenin batıya bakan duvarının daha yüksek olduğu, günümüzde ise büyük olasılıkla yoldan gelip geçenlerin mezar taşlarını daha rahat görülebilmesi açısından bu duvarın oldukça kısa tutulduğu görülmektedir **(Fotoğraf 33)**. Mümkün mertebe bakımlı durumda olan hazire alanı içerisinde yer alan mezar taşları bağlamından koparılmadan orijinal yerinde korunmuştur. Kent dokusu içerisinde kentle bütünleşmiş olan bir ibadet ve mezarlık alanının yan yana görülmesi ve mezar

²⁶ Behzat Camii kitabesi için bkz. Uzunçarşılı, 1927, s. 35; Mercan-Ulu, 2003, s. 73.

²⁷ Detaylı bilgi için bkz. Uzunçarşılı, 1927, s. 36-37; Mercan-Ulu, 2003, s. 75-77.

²⁸ Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Hanoğlu, 2020, s. 161-194.

taşların Osmanlıdan bu yana orijinal yerinde korunuyor olması kayda değerdir **(Fotoğraf 34)**.

Fotoğraf 33: 1940'larda Mahmut Paşa Camii ve Haziresi (VGM. Arşivi Belge No: 60001020-FT005).

Fotoğraf 34: 2023'te Tokat Mahmut Paşa Camii ve Haziresi

2. 1. b. Ait Olduğu Yere Taşınan Mezar Taşları

Tokat Meydan Mahallesi'nde, Hatuniye Camii'nin gúney batısında, Horozođlu İmareti yanında yer alan ve Horozođlu Türbesi de denilen Pir Ahmet Bey Türbesi'ne ait mezar taşları uzun yıllar müzede kalmış ve yıllar sonra türbeye geri getirilmiştir. şartların uygun olduğu durumlarda mezar taşlarının ait olduğu yere taşınmasının ve orada korunup sergilenmesinin daha doğru ve daha uygun olduğu dűřüncesinden hareketle gerçekeştirilen bu çalışma güzel bir örnek teşkil etmektedir.

Türbe'nin, içinde bulunan mezar taşlarındaki tarihlerden 15. yüzyılın ilk çeyreğinde inşa edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Eyvan şeklinde dışa açılan türbe, kareye yakın dikdörtgen bir plana sahiptir (Gúndođdu vd. 2006, s. 144). Bu türbede bir ahşap, on iki mermer sanduka bulunduğu ve bu mezarların hepsinin aynı aileye ait olduğu belirtilmektedir (Asarkaya, 2019, s. 27).

1939 ve 1942 yıllarında meydana gelen büyük depremlerde türbe tehlikeli bir hal aldığından mezar sandukaları önceki dönem Tokat Müzesi olarak kullanılan Gök Medrese'ye kaldırılmıştır (Asarkaya, 2019, s. 28) **(Fotoğraf 35)**. Eski fotoğraflarda türbenin harap hali ve üst örtünün tamamen yıkık olduğu görölmektedir **(Fotoğraf 36,37)**. Türbe 2009 yılında yapılan restorasyon çalışmaları sonrasında yenilenmiştir.²⁹ 2012 yılında on iki mermer sanduka Tokat Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nce, Tokat Müzesi'nden (Gök Medrese) alınarak, ait olduğu Pir Ahmet Bey Türbesi'ne taşınmıştır.³⁰ Günümüzde de türbe içerisinde varlıklarını sürdürmektedirler **(Fotoğraf 38)**.

²⁹ Bu bilgiler Tokat Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nden alınmıştır.

³⁰ Tokat Müzesi envanter kayıtlarında yer alan bilgilere göre; mezar taşları, Kúltür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün 07.04.2011 gün ve 73731 sayılı oluru ile Tokat Pir Ahmet Bey Türbesi'ne nakledilmiştir. 21.04.2012.

Fotoğraf 36: Pir Ahmet Bey İmaret ve Türbesi'nin Harp Hali (Hasan ERDEM Arşivi)

Fotoğraf 37: Tokat Müzesi Arşivinden Pir Ahmet Bey Türbesi'nin Harap Hali³¹

Fotoğraf 35: Türbeyle ait mezar taşlarının Gök Medrese Müzesi'nde Sergilendiği Zamanlar (Hasan ERDEM Arşivi)

Fotoğraf 38: Horozoğlu (Pir Ahmet Bey) Türbesi'nin 2024 Yılı İtibari ile Durumu ve İçerisinde Yer Alan Mermer Sandukalar

2. 1. c. Toprak Altından Çıkarılan Mezar Taşları

Kentleşmeyle beraber çeşitli projeler kapsamında çevre düzenleme, yeni yapılan inşaat, yol yapım veya alt yapı çalışmaları esnasında gerçekleştirilen kazılar neticesinde toprak altında kalmış pek çok tarihi eserle karşılaşıldığı bilinmektedir. Bu eserler bir mimari yapı kalıntısı olabileceği gibi heykel, lahit veya daha küçük bir el sanatı ürünü de olabilir. Bilindiği gibi "yeni yapılaşma çalışmaları sırasında bir tarihi esere rastlandı" şeklindeki haberler her zaman gündemde olmuştur. Bu konu ile ilgili Tokat'tan gelen haberler de vardır. 05.06.2022 tarihli "Tokat'ta inşaat kazısından tarih çıktı" başlıklı haber şu şekildedir:

³¹ Fotoğraf için bkz. Karagülle, 1929-37-Savuran, 1944, s. 48.

“Tokat'ta istinat duvarı inşaati sırasında lahit ve mezar taşı bulundu. Tokat Belediyesince Erenler Mahallesi'nde bir sũre önce sokak sağlıklaştırma çalışması başlatıldı. İş makinesinin çalışması sırasında mezar taşına rastlanması üzerine görevliler incelemede bulundu. İncelemenin ardından ekiplerin çalışması sonucu 2 lahit ile 1 mezar taşı çıkarıldı. Mũze Mũdũrlũđũ yetkililerince, bulunan eserlerle ilgili inceleme başlatıldı. Mahalle sakini Cafer Altuntaş, duvar çalışması sırasında kepeye mezar taşının takıldığını söyleyerek, “Duvarın altından mezar taşı çıkması bizleri şaşırttı. Mũzeden geldiler bakıyorlar. Bu mahalle mezarlıkların olduğu bir bölgede olduğundan buralarda mezar çoktur diye dũřũnũyorum” dedi. Diğer bir mahalle sakini İbrahim Uzun da bölgede tarihi değer olan bazı eserlerin bulunduğunu, bunların Mũze Mũdũrlũđũne verileceğini söyledi”³²(Fotoğraf 39,40).

Bu ve buna benzer daha birçok örnek, kent dokusu içerisinde yer alan mezarlık alanlarının, mezar taşlarının göz göre göre nasıl yok edildiğinin ve değerersiz grũldũđũnũn somut birer göstergesidir.

Fotoğraf 39, 40: Tokat'ta İstinat Duvarı İnşaati Sırasında Gerçekleştirilen Kazı alışmaları Esnasında Toprak Altından ıkan Lahitler³³

2. 2. Rize'den rnekler

Rize'nin merkezinde, ilçe ve köylerinde çok sayıda tarihi mezarlık, hazire ve mezar taşı mevcuttur. Kaynaklar, özellikle il merkezinde gũnũmũzde varlık göstermeyen birçok mezarlık ve hazire alanından da bahsetmektedir. Bu mezarlıklardaki mezar taşlarının bir kısmı korunmuş, bir kısmı da ne yazık ki yok olup gitmiştir.

2. 2. a. Mezarlık ve Hazire Alanları

Rize'nin 1461 yılında Osmanlılar tarafından fethedilmesinden sonra buraya gelen ilk Mũslũman Tũrk cemaati, kale ve çevresine yerleşmiştir. Bu nedenle Rize'deki ilk caminin Kale Camisi, ilk Mũslũman mezarlığının da kale çevresindeki mezarlık olduğunu söylemek mũmkündür (Gũveliođlu, 2017, s. 184-185). Rize'ye dışarıdan gelen-getirilen Mũslũman cemaat için kurulmuş ilk mahalle ise şimdiki Orta Camii ve çevresini içine alan Yeniköy Mahallesi'dir. Burada da bir cami inşa edilmiş ve bu mahallenin halkından vefat edenler için caminin hemen kible tarafındaki araziler mezarlık olarak tasarruf edilmiştir (**Fotoğraf 41**). Zamanla bugũnkũ Eski

³² Haber için bkz. <https://www.ntv.com.tr>. (Erişim Tarihi: 16.03.2023)

³³ Fotoğraflar için bkz. <https://www.ntv.com.tr/galeri/turkiye/tokatta-insaat-kazisindan-tarih-cikti,1eUUY6G570WG G 1-5G0gg/MZxJ-gpWG00701QKLZUACQ>. (Erişim Tarihi: 16.03.2023)

Orta Camii (Çarşı Camii) ile Yeni Orta Camii arasına kadar uzanan bu İslam Mezarlığı, Rize'nin eşraf ve tüccar aileleri, bazı şeyh ve âlimlerin de defnedildiği bir kabristanlık halini almıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında bu mezarlığın kaldırılmasına karar verilince, ailelere mezarlarını veya mezar taşlarını almaları ilan edilmiştir. Buradan mezar kitabelerini nakleden aileler Mataracıoğlu, Hacımahmudoğlu, Köseoğlu ve Eyüpoğlu ailesi olmuştur. Bu aileler kabirleri değil, mezar taşlarını alıp mahallelerinin yüksek kesimlerinde bulunan kendilerine ait arazilere taşımıştır. Yapılan tespitlere göre Mataracıoğlu ailesine ait 12 adet **(Fotoğraf 42)**, Hacımahmudoğlu ailesine ait 11 adet **(Fotoğraf 43)**, Köseoğlu ailesine ait 4 adet **(Fotoğraf 44)**, Eyüpoğlu ailesine ait 8 adet **(Fotoğraf 45)** ve ayrıca Ziraat yokuşuna doğru çıkarken yokuşun sağ tarafındaki bir alana nakledilen 7 adet **(Fotoğraf 46)** kitabeli mezar taşının nakli yapılmıştır. Günümüzde bu alan Hacıhüseyinoğlu Aile Kabristanlığı olarak bilinmektedir. Böylece Orta Camii yanındaki hazireden nakledildiği tespit edilen kitabe sayısı 42 olmaktadır. Bunlar arasında kitabesiyle birlikte nakl-i kubur yapılan tek kişi Rize müftüsü Köseoğlu Hacı Hasan Efendi'dir (Güvelioğlu, 2017, s. 185). Köseoğlu ailesine ait mezar taşlarının yakın tarihlerde tekrar yeri değiştirilmiştir. Timya Vadisi Kentsel Dönüşüm Projesi kapsamında yapılan çalışmalar sırasında Hamam Deresi Mevkii'nde bulunan mezarlar Kaplıca Mahallesi'ndeki Belediye Mezarlığı'na nakledilmiştir **(Fotoğraf 47)**.

Fotoğraf 41: Orta Camii Eski Hali (Rize'de Çarşı Cami-i Şerifi) ve Haziresi³⁴

³⁴ Fotoğraf için bkz. <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90764---0020.jpg>. (İstanbul Üniversitesi Kütüphane ve Dokümanasyon Daire Başkanlığı-II. Abdulhamit Han Fotoğraf Albümleri). (Erişim Tarihi: 23.04.2023)

Fotoğraf 42: Orta Camii Haziresi'nden Taşınmış Mataracıoğlu Ailesine Ait Mezar Taşları (2010)

Fotoğraf 43: Orta Camii Haziresi'nden Taşınmış Hacımahmudoğlu Ailesine Ait Mezar Taşları (2013)

Fotoğraf 44: Orta Camii Haziresi'nden Taşınmış Köseoğlu Ailesine Ait Mezar Taşları (2009)

Fotoğraf 45: Orta Camii Haziresi'nden Taşınmış Eyüboğlu Ailesine Ait Mezar Taşları (2013)

Fotoğraf 46: Orta Camii Haziresi'nden Ziraat Yokuşu Mevkii'nde Yer Alan Hacihüseyinoğlu Aile Kabristanlığına Nakledilen Mezar Taşları (2010)

Fotoğraf 47: Köseoğlu Ailesine Ait Mezar Taşlarının Yeni Yeri (Recep KOYUNCU Arşivi) (2023)

Şu bilgiyi de vermek gerekir ki, sadece Orta Camii etrafında yer alan mezar taşları değil, caminin tamamı da kent dokusunda yapılan bir takım yenileme çalışmaları nedeniyle bulunduğu yerden kaldırılmış ve başka bir yere yeniden inşa edilmiştir (Güvelioğlu, 2017, s. 155).

İlk başlarda Rize çarşısı kenarında yer alan bu cami, zamanla çarşı içinde yer alan bir cami olarak kayıtlara geçmiştir (Kul, 2020, s. 120). İlk Orta Camii mevcut kitabesine göre H.1150/M.1737 tarihinde yapılmıştır (**Fotoğraf 48**). I. Dünya Savaşı'ndan sonra Ruslar bölgeden çekilirken Ermeniler tarafından yakılmıştır. Yakılan cami, 1929 yılında onarılmışsa da yeterli olmamıştır. 1941 yılında Hacı Memiş Efendi adlı bir hayırseverin öncülüğünde taşınmadan önceki haliyle yeniden inşa edilmiştir (Karpuz, 1992, s. 23; Çinkaya, 2020, s. 98-99) (**Fotoğraf 49**). Cami son olarak 2018'de tamamen yıkılarak Timya Vadisi'ne taşınma işlemine başlanmış ve aslına uygun bir şekilde tekrardan inşa edilmiştir (Çinkaya, 2020, s. 99) (**Fotoğraf 50**). Güvelioğlu'nun BOA. kayıtlarına dayanarak verdiği bilgilere göre; bu cami ile ilgili ilk kayıtlar 1583 yılına kadar uzanmaktadır. Belgelerde caminin adı 1668 yılından itibaren Hüseyin Ağa Camii olarak anılmaktadır (Güvelioğlu, 2017, s. 145). 17. yüzyıl arşiv vesikalarında Dizdar Hüseyin Ağa Camii olarak kayıtlı olup, Rize kazasına ait hurufât defterlerinde bu isimle anılmıştır (Kul, 2020, s. 120). 1842 yılından itibaren tutulmuş kayıtlarda ise "Mumcuoğlu'nun bina eylediği Orta Camii", "Mumcuzâde merhum Hüseyin Ağa Camii", "Hüseyin Ağa nam-ı diğer Orta Camii", "Mumcuoğlu Camii" ve "Orta Camii" olarak anılmıştır. 1941 yılındaki inşasından sonra sadece Orta Camii olarak bilinmektedir (Güvelioğlu, 2017, s. 145).

Fotoğraf 48: 1737 Yılında Yaptırılan Rize Çarşı Camii Adıyla Anılan Eski Orta Camii³⁵

Fotoğraf 49: 1941'de İnşaa Edilen Orta Camii³⁶

Fotoğraf 50: 2018-2019'da Yeniden İnşaa Edilen Timya Vadisi Orta Camii³⁷

Günümüze ulaşamayan bir diğer mezarlık Rize şehir merkezinde Vilayet Konağı'nın güneyinde eski Piri Çelebi Mahallesi'nde bulunan³⁸ Eski Şeyh Camii girişinde yer alan ve kayıtlara

³⁵ Fotoğraf için bkz. Kar, 2020, s. 15.

³⁶ Fotoğraf için bkz. <https://www.haberler.com/guncel/rize-de-tarihi-orta-cami-nin-yikimi-yine-gundemde-7053708-haberi/>. (Haber Tarihi: 09.03.2015, Erişim Tarihi: 01.06.2023)

³⁷ Fotoğraf için bkz. <https://www.lazhaber53.com/timya-vadisi-orta-cami-rize-de-ibadete-acildi/23531/>. (Haber Tarihi: 30.03.2019, Erişim Tarihi: 01.06.2023)

³⁸ Şeyh Camii için bkz. Karpuz, 1992, s. 28.

“Atık Kabristan” olarak geçen mezarlıktır. Bu mezarlığa defnedilenler sadece Piriçelebi Mahallesi’ne yerleşmiş Müslümanlar ile aileleri değil, Osmanlı yönetimi boyunca Rize’de görev yapanlar burada vefat etmiş kumandanlar, kadılar, askerler başta olmak üzere her sınıftan yöneticiler de olmuştur. Ayrıca başta Şeyh Camii’nde görev yapanlar olmak üzere, tarih boyunca Rize’de yaşamış âlimler, müderrisler, şeyhler, eşraf ve tüccarlar da bu hazireye defnedilmiştir. Bu bakımdan burası çok sayıda kitabeli mezarı barındıran önemli bir hazireydi ve zamanla cami girişinden geriye doğru şimdiki Atatürk Caddesi’nin başlangıç noktasına kadar uzanmıştı (Güvelioğlu, 2017, s. 189) **(Fotoğraf 51,52)**.

Şeyh Camii ilk olarak 1711 yılında yapılmış ve bir takım onarımlarla 1953 yılına kadar gelmiştir. Bugünkü caminin inşası 1953-1965 yılları arasında tamamlanmıştır. Eski cami hakkındaki bilgiler eski fotoğraflara ve bugünkü caminin giriş kapısı üzerinde yer alan H.1123/M.1711-12 tarihli kitabesine dayanmaktadır (Karpuz, 1992, s. 28). Kitabeden de anıldığı üzere cami, Hacı Muhammed adlı bir kişi tarafından inşa edilmiştir (Kul, 2020, s. 152). Son araştırmalara göre belgelerde 19. yüzyıl ortalarından sonra Şeyh-i merhumun bina eylediği cami, bazen de Şeyh Camii olarak geçmektedir (Güvelioğlu, 2017, s. 47; Kul, 2020, s. 152). Son olarak 2013 yılında restorasyona alınan cami 2014 yılında ibadete açılmıştır³⁹ **(Fotoğraf 53,54)**.

Fotoğraf 51: Meydanın Eski Durumu⁴⁰

Fotoğraf 52: Şeyh Camii Önündeki Hazirenin Bir Bölümü⁴¹

³⁹ Bilgi için bkz. <http://www.artuklumimarlik.com.tr/rize-seyh-cami-rize/>. (Erişim Tarihi: 01.06.2023)

⁴⁰ Fotoğraf için bkz. Güvelioğlu, 2017, s. 13.

⁴¹ Fotoğraf için bkz. Güvelioğlu, 2017, s. 191.

Fotoğraf 53: Meydanın Günümüzdeki Durumu (Recep KOYUNCU Arşivi) (2023)

Fotoğraf 54: Şeyh Camii'nin Günümüzdeki Durumu⁴²

Piriçelebi Mahallesi'nde bulunan diğer bir önemli kabristan da 1953-2007 yılları arasında Adliye olarak kullanılmış alanda yer alıyordu. Bu alanın meydana bakan köşesinde Şeyh Ali Semerkandî Hazretleri Türbesi (**Fotoğraf 55,56**), türbenin bitişiğinden itibaren batı yönünde Hacı Süleyman Efendi Medresesine kadar uzanan alan kabristanlığa çevrilmişti. Bu kabristanlık, arazi Tuzcuoğlu ailesine ait olduğu için halk arasında Tuzcuoğlu Mezarlığı olarak biliniyordu. Fakat bu aile dışından kişiler de buraya defnedilmişti (Güvelioğlu, 2017, s. 190). Bu alanın kabristanlık olmasındaki en büyük etken, daha evvel bu meydanda defnedilmiş olan ve şehirde yaşayan herkesin hürmet ettiği Şeyh Ali Semerkandî Hazretleri'nin Türbesi'nin bulunmasıydı.⁴³

Güvelioğlu'nun Rize Tapu Müdürlüğü Arşivi, 84 No.lu Zabıt Defterinin 30-32 sırasında yer alan kayıtlarına dayanarak verdiği bilgilere göre; Piriçelebi Mahallesi'nde bulunan ve Rize'nin Türk-İslam tarihine dair önemli belgeleri durumunda olan bu iki mezarlık 1924-1926 yıllarında kaldırılmıştır. Bu sırada Tuzcuoğlu ailesi mensupları kendilerine ait mezar taşlarını mahallenin üst kesiminde bulunan Tuzcuoğlu Aile Mezarlığı'na taşımışlardır. Burada meydandaki kabristandan nakledilmiş 10 kadar kitabe vardır (Güvelioğlu, 2017, s. 190). (**Fotoğraf 57**).

⁴² Fotoğraf için bkz. <https://www.olay53.com/foto-galeri/rize-seyh-camii-kapilarini-aciyor-299.htm>. (Haber Tarihi: 24.11.2014, Erişim Tarihi: 01.06.2023)

⁴³Bilgi için bkz. <https://www.serander.net/karadeniz-kulturu/1659-rize-meydan-projesi-seyh-ali-semerkandi-turbesi-ve-vefa.html>. (Erişim Tarihi: 12.06.2023)

Fotoğraf 55, 56: Şeyh Ali Semerkandî Türbesi'ne Ait Eski Fotoğraflar⁴⁴

Fotoğraf 57: Piri Çelebi Mahallesi'nden Taşınmış Tuzcuoğlu Ailesine Ait Mezar Taşları⁴⁵
(2013)

Piriçelebi Mahallesi'nden taşınan bazı mezar kitabeleri de Pilavdağı Mahallesi ile Kale Mezarlığı'na konulmuştur. Günümüzde Pilavdağı Mahallesi Memişoğulları Mezarlığı olarak bilinen alana nakledilmiş kitabeler 7 adettir (**Fotoğraf 58**). Fakat Kale Mezarlığı'na nakledilen kitabe sayısını tespit etmek mümkün olmamıştır. Piriçelebi Mahallesi'ndeki hazirelerden yapılan nakiller mezar taşlarının nakliyle sınırlı kalmış, buradan nakl-i kubur yapılmamıştır. Bu sırada herhangi bir yakını olmadığı, bilinmediği veya bilindiği halde elini çabuk tutmadığı için kitabesi nakledilemeyenler de olmuştur. Sözlü rivayetlerden bunların toplanıp denize döküldüğü belirtilmektedir (Güvelioğlu, 2017, s. 190). Yerel araştırmacı ve yazar Recep KOYUNCU bu rivayetlerin doğru olmadığını belirtmektedir. 1984-1989 yılları arasında Rize Belediye Başkanı olan ve Rize'nin alt yapısının mimarı olarak büyük işlere imza atan rahmetli Bülent KOÇ'un buradan mezar taşı çıkmadığını, bu kadar da acımasız değiliz, buradan taş çıksa idi denize atmak yerine yetkililere teslim ederdik, dediğini ifade etmektedir.

⁴⁴ Soldaki fotoğrafta, Şeyh Ali Semerkandî Türbesi'nin Rize Abidesi'nin arkasında okla görünen alanda yer aldığı belirtiliyor. Sağdaki fotoğrafta, Rize Abidesi'nin arkasında ok işaretiyle Şeyh Ali Semerkandî Türbesi görünmektedir. Bkz. Fotoğraf 55: Kar, 2020, s.31; Fotoğraf 56: Kar, 2010, s. 66.

⁴⁵ Tuzcuoğlu Ailesi mezar taşları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Hanoğlu, 2015, s. 505-515.

Fotoğraf 58: Pilavdağı Mahallesi'ne Nakledilen Mezar Taşları(2010)

Taşcıoğlu Camii de (Cezayirli Kaptan Ali Paşa Camii) Rize'nin eski camilerinden biridir (Güvelioğlu, 2017, s. 192). Yeniköy Mahallesi'nde yer alır. Yıkılıp yenilenen camilerden birisidir. İlk cami günümüze ulaşan kitabesine göre, H.1126-1131/M.1714-18 tarihleri arasında Cezayirli Kaptan Ali Paşa tarafından yaptırılmıştır (Karpuz, 1992, s. 26; Güvelioğlu, 2017, s. 161). 1842 yılından itibaren tutulmuş kayıtlarda camiden Atik Ali Paşa, Ali Paşa veya Ali Kaptan Paşa olarak bahsedilmektedir. 1844 yılında Taşcıoğlu Ömer Efendi bin Süleyman'ın cami imamı olmasından dolayı bu tarihten sonra Taşcıoğlu Camii olarak anılması muhtemeldir. Ali Kaptan adı sadece resmi kayıtlarda geçmektedir (Güvelioğlu, 2017, s. 163). Başka bir görüşe göre ise; 20. yüzyıl başlarında Taşcıoğlu adlı bir hayırsever tarafından bir kısım ilave edilerek onartılmış, bundan sonra da cami Taşcıoğlu Camii olarak anılmıştır. H.1250/M.1834 yılında bir onarım geçirmiştir. Bugünkü caminin inşaatına 1979 yılında başlanmıştır (Karpuz, 1992, s. 26-27). 1718 yılında ilk inşası tamamlandıktan sonra bu cami çevresinde de bir hazire oluşmuştur. Yıldız Sarayı Albümünde bulunan bu camiye ait fotoğrafta (**Fotoğraf 59**) özellikle minare çevresinde birçok mezar taşı bulunduğu görülmektedir. Cami 1940 yılında onarılrken çevresindeki bu hazire yok edilmiştir. Günümüzde bu hazirenin yerinde binalar yapılmıştır (Güvelioğlu, 2017, s. 192) (**Fotoğraf 60**).

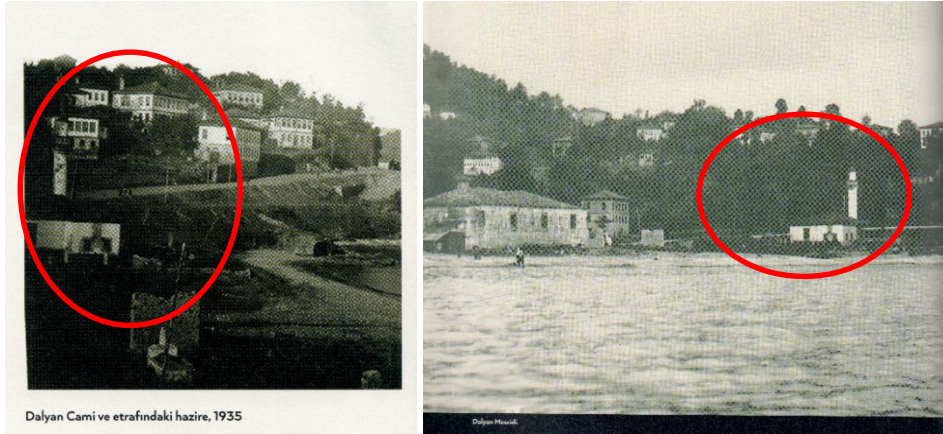
Fotoğraf 59: Taşcıoğlu Camii Eski Hali (Rize'de Taşcıoğlu Cami-i Şerifi)⁴⁶

Fotoğraf 60: Günümüzde Taşcıoğlu Camii⁴⁷

⁴⁶Fotoğraf için bkz. <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90764---0021.jpg>. (İstanbul Üniversitesi Kütüphane ve Dokümanasyon Daire Başkanlığı, II. Abdulhamit Han Fotoğraf Albümleri). (Erişim Tarihi 23.04.2023)

⁴⁷Fotoğraf için bkz. <https://www.facebook.com/rize.tasciogluccamii/>. (Erişim Tarihi: 30.05.2023)

Rize'nin tarihi camilerinden biri olan Dalyan Camii Eski Çocuk Yuvası'nın yanında yer almakta (Karpuz, 1992, s. 29) ve çevresinde de bir hazire bulunmaktaydı. Eski fotoğraflara dikkatle bakıldığında cami haziresinde yer alan mezar taşları görülebilmektedir (**Fotoğraf 61,62**). Bu caminin ibadete kapatılıp Elektrik Trafosu yapılmasından sonra bu hazire de yok edilmiştir (Güvelioğlu, 2017, s. 194). Cami de daha sonraları yıkılıp yok olmuştur (Karpuz, 1992, s. 29). Bu cami ile ilgili belgelerin tarihi 1842 yılına kadar uzanmaktadır (Güvelioğlu, 2017, s. 167).

Fotoğraf 61, 62: Dalyan Camii ve Etrafındaki Hazire 1935⁴⁸

Rize merkez İslampaşa Mahallesi'nde bulunan, İslampaşa veya Kurşunlu Camii olarak bilinen yapı H.978-M.1571 yılında İskender Cafer Paşa tarafından yaptırılmıştır (Karpuz, 1992, s. 20). Rize'de bugün ayakta kalmış ve nispeten orijinal halini koruyan İslampaşa (İskender Cafer Paşa) Camii çevresinde kadim bir İslam haziresi bulunuyordu. Bilinçsizce uygulamalarla hazire yok edilmiş ve toplanan kitabeler bir kenara yığılmıştı. Yakın yıllara kadar bu durumda kalan kitabeler nihayet cami bahçesinde uygun bir alana dizilmiştir (Güvelioğlu, 2017, s. 194) (**Fotoğraf 63, 64**). Bu çalışma mezar taşlarının ait olduğu yerde korunup sergilenmesi açısından güzel bir örnek teşkil etmektedir.

Fotoğraf 63, 64: İslampaşa Camii Haziresi'nde Bulunan Mezar Taşlarının Eski (1968) (Recep KOYUNCU Arşivi) ve Yeni Konumları (2010)

⁴⁸ Fotoğraflar için bkz. Güvelioğlu, 2017, s. 167-168.

2. 2. b. Duvar Arasında Kalan Mezar Taşları

Duvar örgüleri arasında kalmış mezar taşlarına Rize ilinden de farklı bir düşünce ile uygulanmış örnekler verebiliriz. Rize’de, duvarın içine gömülü vaziyette karşılaştığımız iki mezar taşı örneği oldukça dikkat çekicidir. Bunlardan birisi Rize Der pazarı ilçesi Fıçıcılar Mahallesi Camii’nin doğusunda yer alan girişin ön kısmına inşa edilmiş çıkma şeklindeki bölümün içinde doğu duvarı üzerinde (**Fotoğraf 65,66**), diğeri ise Rize İyidere ilçesi Yalıköy Mahallesi Sahil Camii etrafında yer alan mezarlığın çevre duvarı üzerinde (**Fotoğraf 67,68**) yer almaktadır. Bu taşlar duvar yapımında malzeme olarak kullanılmamıştır. Der pazarı Fıçıcılar Mahallesi Camii’ne⁴⁹ eklenen girişin duvarı ve Yalıköy Sahil Camii Haziresi’nin çevre duvarı sonradan yapıldığından mezar taşları yerinden oynatılmadan cami duvarı ve mezarlık çevre duvarı yapılmıştır. Bu nedenle de mezar taşları duvar arasında kalmıştır. İhtiyaç duyulduğu için yapılan duvarların, mezar taşlarının bulunduğu yerden değil de başka bir yerden geçirilmesi veya yapılmaması daha yerinde bir karar olacaktı. Yine de bu durum mezar taşlarını tahrip etmeden, yok etmeden veya yerini değiştirmeden orijinal yerinde korunması noktasında önem arz etmektedir. Çünkü duvar, kaldırım veya yol yapılacak diye yok edilen mezar taşı sayısı azımsanmayacak kadar çoktur.

Fotoğraf 65, 66: Der pazarı İlçesi Fıçıcılar Mahallesi Camii’nin Girişi ve Doğ u Duvarı İçindeki Mezar Taşı⁵⁰ (2010)

Fotoğraf 67, 68: İyidere Yalıköy Mahallesi Sahil Cami Haziresi ve Mezarlık Duvarı İçindeki Mezar Taşı⁵¹ (2009)

⁴⁹ Cami duvarı üzerinde yer alan tanıtım levhasında Y.T. 1848 S.Y.T. 1946 ve T.Y. 1990 olarak verilmiştir.

⁵⁰ Bu mezar taşı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Hanoğlu, 2015, s. 951-53.

⁵¹ Bu mezar taşı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Hanoğlu, 2015, s. 1705-07.

2. 2. c. Toprak Altından ıkarılan Mezar Taşları

Rize Şehir merkezinde imar faaliyeti ve yol genişletme adıyla yapılan icraatlar, asırlar boyu defin alanı olmuş mezarlık ve hazirelerin ortadan kalkması ve üzerlerinin düzlenmesiyle sonuçlanmıştır. Bu sebeple meydana ne zaman bir kazı çalışması yapılmıŐsa tarihi mezar taşları ile karşılaŐılmıştır. 2016-2017 yılında yapılan yeni meydan düzenlemesi kapsamında bu alan tümüyle kazıldığı sırada, Tuzcuoğlu haziresinden ve daha yoğun olarak da Şeyh Camii önündeki hazireden çok sayıda mezar taşı parçası çıkmıştır (Güvelioğlu, 2017, s. 192). Böylece konu basına da yansımıştır. 03.11.2016 tarihli Rize haberlerine yansıyan bilgiler Şu Şekildedir:

“Rize Belediyesi tarafından Meydan Projesi kapsamında gerçekleştirilen kazıda yaklaşık 300 yıllık olduğu tahmin edilen çok sayıda mezar taşı bulundu. Rize Belediyesi tarafından yürütölen ve 15 Temmuz Demokrasi ve Cumhuriyet Meydanı üzerinde gerçekleştirilen yeni Meydan Projesi kapsamında başlatılan kazılarda 300 yıllık olduğu ileri sürölen mezar taşları bulundu. Atatürk Caddesi girişinde yapılan kazı çalışması sırasında iş makinesinin keçesine takılan mermer mezar taşları ile ilgili Şeyh Camii İmamı Mehmet Salih Güney ve Araştırmacı-Yazar Recep Koyuncu tarafından yapılan inceleme sonucu taşların yaklaşık 300 yıllık olduğu belirtildi”⁵² (Fotoğraf 69). Koyuncu Şunları söyledi: “Burası 1925 yılında mezarlıktı. Daha sonra burası meydan olarak kullanılmaya baŐlandı. Bu taşlar kÖltür varlığı olduğu için müzeye teslim edilecektir. Şu an 2 tane kitabeli baş taşı ve 3 tane de bitkisel süslemeli ayak taşı olmak üzere toplam 5 parça ıktı (Fotoğraf 70, 71). Mezar taşlarının daha fazlası eski adliye binasının oradan çıkacaktır. Orada mezar sayısı daha fazlaydı.”⁵³

Rize’de Meydan Projesine ait çalışmalar esnasında karşılaşılan ve Osmanlı dönemine ait olduğu anlaşılan bu mezar taşları kırık parçalar halindedir. Mermer malzemeden yapılmış olduğu gözlemlenen mezar taşlarının baş taşları üzerindeki kitabeler ve ayak taşları üzerindeki bitkisel süslemeler oldukça dikkat çekicidir.

Bu ve buna benzer birçok örnekte göröldöğü gibi kent dokusu içerisinde bilinçli veya bilinçsiz olarak tarihi eserlerin üzerine yeni yapılar inşa edilmiş ve tarih bir bakıma toprağa gömölümüŐtür.

Fotoğraf 69: Rize Meydan Projesi Kapsamında Gerçekleştirilen Kazı alıŐmalarında Ortaya ıkan Mezar Taşlarının İncelenmesi

⁵²Bkz. [https://www.rizehaberleri.com/rize-de-300-yillik-mezar-taslari,bulundu/74194/;](https://www.rizehaberleri.com/rize-de-300-yillik-mezar-taslari,bulundu/74194/)
<http://www.olay53.com/haber/rizede-belediye-kazisinde-tarihi-mezarlik-bulundu-536341.htm>. (Erişim Tarihi: 27.03.2023)

⁵³ Bkz. <https://www.ahaber.com.tr/tarih/2016/11/03/topragin-altindan-rizenin-eski-meydani-cikti>. (Erişim Tarihi: 27.03.2023)

Fotoğraf 70, 71:⁵⁴ Rize Meydan Projesi Kapsamında Gerçekleştirilen Kazı Çalışmaları Esnasında Toprak Altından Çıkan Tarihi Mezar Taşı Örnekleri

2. 2. d. Mezar Taşlarının Korunma ve Sergilenme Durumları

Bilindiği üzere mezar taşları, birer açık hava müzesi durumundaki mezarlık alanlarında yer aldığından her türlü doğal tahribata açıktır. Güneşten, soğuktan, yağmurdan, kardan, rüzgârdan etkilenebilmektedir. Tabi ki tüm taşları kapalı mekânlarda koruma altına almak mümkün değildir. Bir öneri olarak, Göbeklitepe Arkeolojik Alanının koruma örtüleri gibi örtüler yapılarak⁵⁵ mezarlık alanları koruma altına alınabilir ve bu sayede mezar taşlarının çok daha uzun ömürlü olması, gelecek nesillere daha sağlam, yıpranmamış bir şekilde aktarılması ve yerinde sergilenme imkânı sağlanabilir.

Hava şartlarından kaynaklı olumsuz etkilerin bir nebze de olsa önüne geçmek adına Rize’de karşılaştığımız bazı örnekler mezar taşlarını koruma anlamında çok ince düşünülmüş küçük detaylardır. Çayeli İlçesi, Limanköy Mahallesi Hacı Memiş Mezarlığı⁵⁶ (**Fotoğraf 72**) ve İkizdere İlçesi, Yeşilyurt Mahallesi Karşı Mezarlıkta⁵⁷ (**Fotoğraf 73**) yer alan bazı mezar taşlarının üzerine çatı şeklinde korumalar yapılmıştır. Bu çatılar mezar taşlarını tam anlamıyla korumasa da, küçük birer çatı vazifesi görerek kısmi bir koruma sağlamaktadır.

Fotoğraf 72: Çayeli İlçesi, Limanköy Mah. Hacı Memiş Mezarlığı (2010)

Fotoğraf 73: İkizdere İlçesi, Yeşilyurt Mah. Karşı Mezarlık (2012)

⁵⁴ 69,70 ve 71 numaralı fotoğraflar için bkz. <https://www.star.com.tr/guncel/rizede-sasirtan-tarihi-mezar-taslari-haber-1155288/>. (Haber Tarihi: 03.11.2016, Erişim Tarihi: 27.03.2023)

⁵⁵ Bu konu ile daha ayrıntılı bilgi için bkz. Yılmaz vd. 2019, s. 413-429.

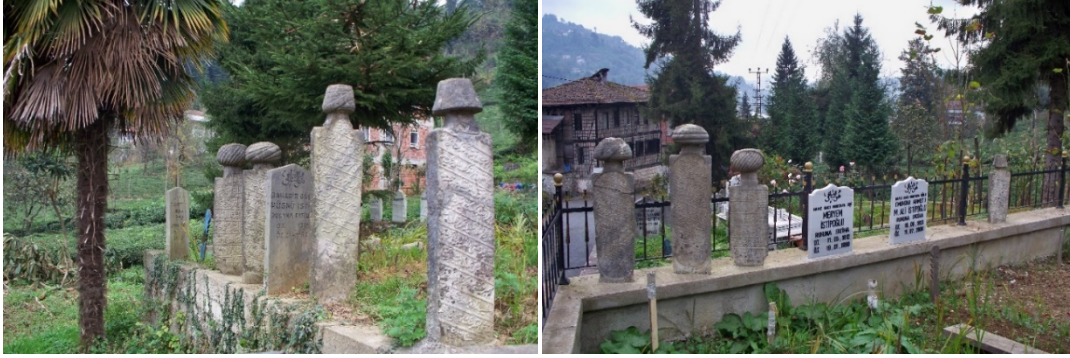
⁵⁶ Bu mezar taşı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Hanoğlu, 2015, s. 799.

⁵⁷ Bu mezar taşları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Hanoğlu, 2015, s. 1625.

Bazı durumlarda yeni mezar yeri açma amacıyla veya yukarıda bahsetmiş olduğumuz başka gerekçelerle (imar faaliyetleri, yol yapım çalışmaları v.s.) eski mezarların yerleri bozulmuş ve mezar taşları mezarlık duvarı üzerine yan yana yerleştirilmiştir. Böylece taşların kaybolması, yok olup gitmesi önlenmiştir. Kitabeli yüzleri de çoğunlukla yola doğru çevrilerek insanların görebileceği konuma getirilmiş ve böylece taşların daha çok dikkat çekeceği ve vefat eden kişiye Fatiha okunacağı düşünölmüştür. Rize il merkezinde Halatçılar Camii Haziresi⁵⁸ (**Fotoğraf 74**), Pilavdağı Mahallesi Memişoğulları Mezarlığı⁵⁹ (**Fotoğraf 58**), Tophane Mahallesi Mahmudoğlu Aile Mezarlığı⁶⁰ (**Fotoğraf 43**), Tophane Mahallesi Mataracılar Aile Mezarlığı⁶¹ (**Fotoğraf 42**), Yeniköy Mahallesi Eyüboğlu Aile Mezarlığı⁶² (**Fotoğraf 45**), Güneysu ilçesinde Küçükcamii Mahallesi Camii Haziresi⁶³ (**Fotoğraf 75, 76**) bu şekilde yan yana yerleştirilmiş mezar taşlarını barındırmaktadır.

Fotoğraf 74: Merkez Halatçılar Mahallesi Halatçılar Camii Haziresi (2013)

Fotoğraf 75, 76: Güneysu Küçükcamii Mahallesi Camii Haziresi (2009)

⁵⁸ Bu mezar taşı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Hanoğlu, 2015, s. 350.

⁵⁹ Bu mezar taşı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Hanoğlu, 2015, s. 469.

⁶⁰ Bu mezar taşı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Hanoğlu, 2015, s. 576.

⁶¹ Bu mezar taşı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Hanoğlu, 2015, s. 597.

⁶² Bu mezar taşı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Hanoğlu, 2015, s. 635.

⁶³ Bu mezar taşı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Hanoğlu, 2015, s. 1392-1414.

Kentsel Dokularda Tarihi Mezarlık Alanlarının ve Mezar Taşlarının Durumları...

Rize’de karşılaşılan bir başka örnek aynı taşın vefat eden iki kişi için kullanılmış olmasıdır⁶⁴ (**Fotoğraf 77,78**). Yıllar geçtikçe artan mezar sayısı ve özellikle Rize gibi engebeli bir bölgede mezarlık yeri bulma sorunu bu türden çözümler de doğurmaktadır. Değişik bir uygulama olarak şahidenin arka yüzeyine yazı yazılarak ikinci bir kişinin mezar taşı olarak kullanılmıştır. Güneysu ilçesi Ortaköy Köyü Ortaköy Camii Haziresi’nde bulunan H. 15 Muharrem 1315 (M. 16 Haziran 1897) tarihli mezar taşı 1994 yılında 97 yıl sonra vefat eden başka birisi için tekrar kullanılmıştır. Mezar taşının ön ve arka yüzeyinde geçen ifadeler şu şekildedir:

Ön Yüz	Arka Yüz
-Hüve'l-Bâki -Azm idüb cihandan valideynin bir gülü -Pür nihâl taze idi oldu cennet bülbülü -Hak Teâlâ rahmetiyle rûhunu şad eyleye -Hasretiyle firka tiyle yakdı can ile dili -Abdullahzâde Memiş Ağa'nın kerîmesi -Nafia Hanım'ın rûhuna lillahi'l-Fâtiha -Fî 15 Muharrem sene 1315	-M. Celal Eşi -Fatma -Yıldırım -Ruhuna Fatiha -D. 1911 -Ö. 1994

Esasen dinimizce, bir kabre zaruret olmaksızın yalnızca bir insanın gömülmesi daha uygundur. Fakat özel talepler, zaruri durumlar (salgın hastalık, savaş, deprem, sel felâketi gibi), yıllar geçtikçe artan nüfusla beraber ölü sayısının artması, yer sıkıntısı, ekonomik etkenler gibi nedenlerden ötürü bir kabre birkaç gömü yapıldığı da bilinmektedir. Bunun Osmanlılar döneminde de örnekleri vardır. Günümüzde mezarlık yerlerinin inşası ile cenaze nakil ve defin işlemleri hakkında yönetmelikte de bu konu geçer ve cenazenin daha önce ölmüş bir yakının üstüne defin edilmesi için ilk gömü tarihinden itibaren en az 5 (beş) yıl geçmiş olması şartı aranır.⁶⁵

Fakat burada toprak altında kaç gömü olduğunu bilmediğimizden yer sıkıntısından dolayı üst üste definler yapıldığı ve böylesine tarihi ve sanatsal özellikler sergileyen bir taşın mezarlık alanında yok olup gitmesinden de değerlendirilip bu şekilde kullanıldığı düşünülmektedir.

Fotoğraf 77, 78: Ön ve Arka Yüzeyi İki Farklı Kişiyeye Ait Mezar Taşı Örneği (2009)

⁶⁴ Bu mezar taşı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Hanoğlu, 2015, s. 1415.

⁶⁵ Bkz. <https://www.mevzuat.gov.tr>. (Mezarlık Yerlerinin İnşası ile Cenaze Nakil ve Defin İşlemleri Hakkında Yönetmelik, 8. Bölüm Madde 39 (4). (Erişim Tarihi: 01.04.2024))

3. Değerlendirme

Bu çalışmada kentsel dokularda tarihi mezarlık alanlarının, hazirelerin ve mezar taşlarını durumlarını göstermek adına Tokat ve Rize illerinde bulunan bazı tarihi mezarlık alanı, hazire ve mezar taşlarından örnekler sunulmuştur. Bu rnekler mezarlıkların, hazirelerin ve mezar taşlarının çeşitli nedenlere bağlı olarak zamanla değişen durumları, yok oluş nedenleri, koruma durumları hakkındaki bir takım tespitleri içermektedir. Bazı rnekler eski halleriyle karşılaştırılarak ele alınmıştır. Ulaşılabilen eski fotoğraflar aracılığı ile önceki ve günümüzdeki durumları karşılaştırılarak bir değerlendirme yapılmıştır. Bazı rnekler ise kent dokusu içerisinde günümüze ulaşabildiği şekliyle ele alınmıştır.

Bilindiği zere Orta Asya’dan bu yana devam eden mezar ve mezar taşı yapma geleneği Türklerin Anadolu’ya gelmesiyle burada da yaygınlaşmıştır. İlk rneklerini Selçuklu Dönemi Ahlat mezar taşları ile gördüğümüz bu gelenek Beylikler ve Osmanlı Döneminde de devam ederek günümüze kadar gelmiştir. Özelikle Osmanlı dönemi mezarlık alanları ve mezar taşları kendilerine özgü karakteristik özellikleri ile her zaman dikkat çekmiştir. Mezarlıklar yerleşim alanı içerisinde her zaman önemli bir yer tutmuş, özellikle Osmanlı İmparatorluğu döneminde hem büyük mezarlık alanları hem de hazireler şehrin bir parçası olarak grlmüştur.

arşı hayattır, günlük koşuşturma alanıdır, arşı içerisindeki cami, ibadeti ve caminin hemen yanındaki mezarlık, ölümü hatırlatmaktadır. Cami bahçesi veya avlusunun mezarlık yapılmasının nedeni saadet (dünya), ibadet ve ahiret arasında bir bağ kurmaktır. Bu nedenle, kent dokusu içinde bu bütünlüğün bozulmaması önem arz etmektedir. Hazireler yalnız hayat ile ölüm arasındaki mesafenin kısalığını vurgulamakla kalmayıp, aynı zamanda Türk şehirciliğinin önemli bir unsuru olarak da yerleşim yeri dokusunda büyük bir rol oynamaktadır (Eyice, 1991, s. 131). Kent dokusunun önemli bir parçası olan mezarlıklar ve hazireler birçok şehirde bozulmuş ve buralarda bulunan mezar taşlarının bir bölümü müzelerde koruma altına alınmış, büyük bir olasılıkla bir kısmı da yok olup gitmiştir.

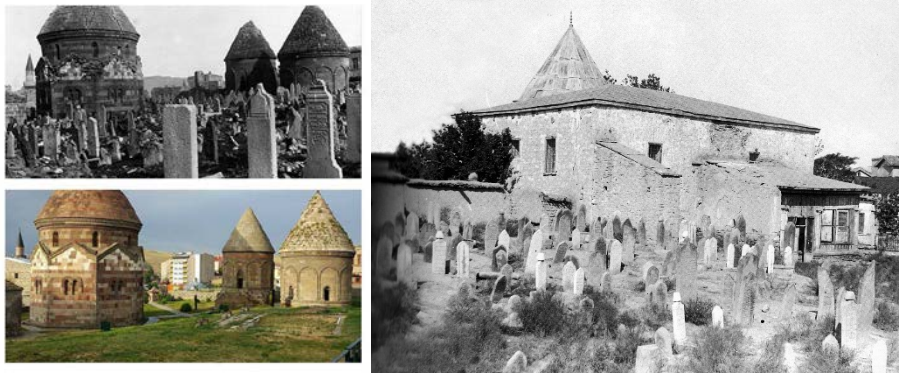
Bu alışmada; Tokat il merkezinden Alp Gazi, Boyun Baba, Dokuztaşlar, Mağara n, şeyh-i şirvani, li, Dikmenler ve Hamza Bey mezarlık alanları, Hatuniye (Meydan), Ali Paşa, Behzat ve Mahmut Paşa Camii hazireleri, Pir Ahmet Bey Türbesi mezar taşları ve toprak altından çıkarılan mezar taşlarına değinilmüş ve çarpıcı örnekler verilmiştir. Rize il merkezinden Orta Camii ve şeyh Camii hazireleri, Ali Semerkandî Türbesi etrafı, Tuzcuoğlu Mezarlığı, Taşcıoğlu Camii, Dalyan Camii ve İslam Paşa Camii hazireleri ve toprak altından çıkarılan mezar taşlarına değinilmüş, yine il merkezi ve bazı ilçelerden de verilen örnekler eşliğinde mezarlıklarda zamanla yaşanan değişiklikler ve mezar taşlarının korunma ve sergilenme durumları ile ilgili dikkat çeken çeşitli uygulamalara yer verilmiştir.

Tokat’tan verilen örnekler arasında çok önemli iki mezarlık olan Alp Gazi ve Boyun Baba Mezarlığı’ndan günümüze ulaşamayan çok sayıda mezar taşının olduğu tespit edilmiştir. Alp Gazi Mezarlığı’nın yeni yol yapım çalışmaları sırasında orijinalliği bozulmuştur ve tarihi mezar taşlarının çoğu yok olmuştur. Boyun Baba Mezarlığı’nda ise mezarlıkta yapılan bir takım düzenleme çalışmaları, evre duvarı inşaatı ve mezarlık alanının günümüzde de kullanıma bağlı çok sayıda tarihi mezar taşı yok olmuştur.

Tokat Hatuniye Camii, Ali Paşa Camii ve Behzat Camii, Rize Orta Camii, şeyh Camii, Taşcıoğlu Camii, Dalyan Camii ve Ali Semerkandi Türbesi Hazireleri’nde bulunan mezar taşları kent dokusunun yenilenmesiyle birlikte orijinal yerinden uzaklaştırılmış veya tamamen birer

müze malzemesi olarak görülmüştür. Elbette hazireler bozulurken birçok mezar taşı da zarar görmüş veya yok olmuştur. Benzer şekilde Erzurum Üç Kümbetler Mevkii’de eski fotoğraflardan anlaşıldığına göre, kümbetlerin çevresinde çok sayıda mezar taşının bulunduğu bir mezarlık alanı iken kentleşmeyle birlikte yapılan bir takım çalışmalar neticesinde tamamen ortadan kaldırılmıştır. Kümbetler de günümüzde park şeklinde düzenlenmiş bu alan içinde kalmıştır (Denknlbant, 2012, s. 276-277) **(Fotoğraf 79)**. Yine Erzurum’da Erzurum tarihinde iz bırakan çok sayıda ilim adamının kabrinin bulunduğu Erzincan Kapısı Mezarlığı bu tahribatın yaşandığı önemli örneklerden birisi olarak dikkati çekmektedir (Kayserili-Kayserili Kurt, 2022, s. 171).⁶⁶ Konya’da da 1944 yılına kadar defin yapılan Şems Mezarlığı Konya Belediyesi tarafından yol yapılmak için kaldırılmış, mezar taşları da Konya’daki çeşitli müzelere nakledilmiştir. Bu konuda Naci BAKIRCI’nın “Hz. Şems Mezarlığı ve Kaldırılan Mezar Taşları” başlıklı çalışması önemli bilgiler sunmaktadır (2012, s. 181-192) **(Fotoğraf 80)**.

Aynı şekilde İstanbul Taksim Meydanı ve İzmir Eşrefpaşa Ulu Mezarlığı’na ait eski fotoğraflar dünden bugüne çok şeyin değiştiğini göstermektedir **(Fotoğraf 81,82)**. 1933 senesinde son derece harap bir hâlde bulunan Taksim Meydanına kadar uzayan Ayas Paşa kabristanı, aynı yıl içerisinde Vakıflar İdaresi tarafından kadro dışı bırakılarak İstanbul Belediyesi’ne devredilmiş ve mezkûr kabristan, 1980 senesine kadar, yavaş yavaş yok edilmiştir (Kökrek, 2015, s. 40). İzmir Eşrefpaşa Bayram Yeri Eski Mezarlık da ne yazık ki, kentin genişlemesiyle birlikte nakledilirken, eşi benzeri olmayan tarihi hat ve süslemelere sahip mezar taşları da yok edilmiştir⁶⁷ **(Fotoğraf 83)**.

Fotoğraf 79: Erzurum Üç Kümbetler Mevkii Eski ve Yeni Görüntüsü⁶⁸

Fotoğraf 80: Kaldırılmadan Önce Konya Şems Tebrizi Mezarlığı⁶⁹

⁶⁶ Bu bilgi ilgili kaynakta Mehmet Nusret Som’un “Tarihçe-i Erzurum” adlı çalışmasının günümüz Türkçesine çevrilmesi ile Ahmet Fidan tarafından hazırlanan Erzurum Tarihçesi adlı kitaptan alıntı yapılarak verilmiştir.

⁶⁷Bilgi için bkz. <https://www.facebook.com/izmirtarih/posts/1396840047188637/>. (Erişim Tarihi: 06.09.2023)

⁶⁸ Fotoğraf için bkz. https://twitter.com/mehmet_dilbaz/status/1035425095970369537. (Erişim Tarihi: 06.09.2023)

⁶⁹ Fotoğraf için bkz. <https://www.konyapedia.com/makale/3322/sems-mezarligi>. (Erişim Tarihi: 22.04.2024)

20. yüzyılın ilk yıllarında
Taksim Mezarlığı. Burada
şimdi AKM yükseliyor.

Fotoğraf 81: İstanbul Taksim Meydanı⁷⁰

Fotoğraf 82: İzmir Eşrefpaşa Ulu Mezarlık⁷¹

Fotoğraf 83: İzmir Eşrefpaşa Bayram Yeri Eski Mezarlık⁷²

Yine Giresun merkezdeki en büyük mezarlık olan Cin Ahmet Mezarlığı tamamen ortadan kaldırılıp yerine bir alışveriş merkezi inşa edilmiştir. Giresun il merkezinde günümüzde İtfaiye binasının ve Cumhuriyet İlköğretim Okulu'nun bulunduğu yerde, Çekek Camisi'nin çevresinde yer alan eski mezarlıklardan bugün hiçbir iz kalmamıştır. Tirebolu İlçesi'nde Dumlupınar İlköğretim Okulu, Askerlik Okulu ve Tarım Kredi Kooperatifi Binalarının bulunduğu yerlerin eskiden mezarlık olduğu, buradaki taşların bir kısmının Tirebolu Kalesi'ne taşındığı belirtilmiştir (Çal-İltar, 2011, s. 10).

Kent dokusu içerisinde yer alan Tokat Dokuztaşlar mezarlık alanında günümüzde defin işleri devam etmektedir. Yeni definler bu mezarlıkta da birçok tarihi mezar taşına zarar vermiş, orijinal yerini değiştirmiş veya tarihi mezar taşlarının ortadan kaybolmasına neden olmuştur. Ayrıca bu mezarlıkta bazı tarihi mezar taşlarının duvar malzemesi olarak kullanıldığı görülmüştür. Tokat Mağara Önü Mahallesi mezarlık duvarında da benzer uygulamalar vardır. Ülkemizde tarihi mezar taşlarının duvar yapımında kullanıldığına dair birçok örnek vardır, hatta bir kısmı

⁷⁰Fotođraf ve bilgi için bkz. <https://www.haberturk.com/yazarlar/murat-bardakci/849419-taksim-meydani-eskiden-mezarlikti-ve-yapilan-binalarin-akibeti-de-tuhaf-oldu>. (Erişim Tarihi: 06.09.2023)

⁷¹Fotođraf için bkz. <https://sr-rs.facebook.com/dijitalizmirkutuphanesi>. (Erişim Tarihi:03.10.2023)

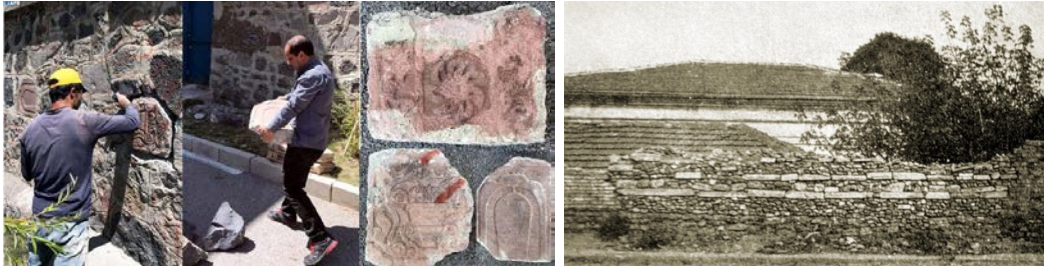
⁷²Fotođraf için bkz. <https://www.facebook.com/izmirtarih/posts/1396840047188637/>. (Erişim Tarihi: 06.09.2023)

haberlere bile konu olmuştur. Balıkesir (Erdek),⁷³ Edirne,⁷⁴ Erzurum,⁷⁵ İstanbul,⁷⁶ İzmit,⁷⁷ Sivas⁷⁸ ve Şile⁷⁹ bunlardan bazılarıdır (Fotoğraf 84,85,86,87,88,89,90,91).⁸⁰

Fotoğraf 84: Balıkesir/Erdek Anadolu İmam Hatip Lisesi'nin Bahçe Duvarı

Fotoğraf 85: Edirne Sitti Hatun Camii'nin Bahçe Duvarlarında Kullanılan Mezar Taşları

Fotoğraf 86: Erzurum Şair Nefi Orta Okulu Bahçe Duvarı

Fotoğraf 87: Taksim'deki Ayas Paşa Mezarlığı'nın Gümüşsuyu Hastanesi Çevre Duvarlarında Kullanılan Mezar Taşları

⁷³ Fotoğraf ve bilgi için bkz. <https://www.haberturk.com/gundem/haber/1024349-duvarin-sivasi-dokulunce>. (Haber Tarihi: 28.12.2014, Erişim Tarihi: 20.08.2023)

⁷⁴ Bkz. <https://www.dha.com.tr/foto-galeri/edirnede-tarihi-caminin-restorasyonunda-bahce-duvarlarinda-mezar-tasi-kullanilmis-2420361>. (Haber Tarihi: 12.04.2024, Erişim Tarihi: 22.04.2024)

⁷⁵ Fotoğraf ve bilgi için bkz. <https://www.arkeolojikhaber.com/haber-osmanli-mezar-taslari-orulduklari-duvardan-sokulerek-korumaya-alindi-15274/>. (Haber Tarihi: 31.07.2018, Erişim Tarihi: 20.08.2023)

⁷⁶ Taksim'deki Ayas Paşa Mezarlığı'nın Gümüşsuyu Hastanesi çevre duvarlarında kullanılan taşları ve daha detaylı bilgi için bkz. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ayas-pasa-mezarligi> İşli, 1991, s. 204.

⁷⁷ Fotoğraf ve bilgi için bkz. <https://www.arkeolojikhaber.com/haber-mezarlik-duvarina-devsirme-malzeme-olan-tarihi-kitabeler-sokuldu-22884/>. (Haber Tarihi: 25.08.2019, Erişim Tarihi: 20.08.2023)

⁷⁸ Fotoğraf ve bilgi için bkz. <https://www.haberturk.com/sivas-haberleri/62744332-tarihi-mezar-tasi-duvardan-ciktisivasta-yukari-tekke-mezarliginda-bulunan-caminin-bahce>. (Haber Tarihi: 13.08.2018, Erişim Tarihi: 20.08.2023)

⁷⁹ Fotoğraf ve bilgi için bkz. <https://www.trthaber.com/foto-galeri/tarihi-mezar-taslari-duvar-yapiminda-kullanilmis/33981/sayfa-1.html>. (Haber Tarihi: 20.03.2021, Erişim Tarihi: 20.08.2023)

⁸⁰ Fotoğraflar dip not 73-79 aralığında belirtilen ilgili sayfalardan alınmıştır.

Fotoğraf 88: İzmit-Bağçeşme Mezarlığı'nda Duvar Yenileme alışması Yapılırken, Duvar Taşı Olarak Kullanılan Tarihi Mezar Taşı Kitabeleri

Fotoğraf 89: Sivas-Yukarı Tekke Mezarlığı'nda Bulunan Caminin Bahçe Duvarı

Fotoğraf 90, 91: şile-avuş Mahallesi Mezarlığı'nın Duvarları

Aynı şekilde; duvar arasında, yol ortasında, kaldırım parke taşları arasında sıkışıp kalmış mezar taşlarının durumu da ibretlik denilebilecek tür dendir. Bu konuda alışmamızda Rize'den iki ilginç orneğe yer verilmiş olup **(Fotoğraf 66,68)** buna benzer orneklerin sayısını artırmak mümkündür. Orneğin İstanbul Karacaahmet Mezarlığı'nda sonradan yapılan mezarlık düzenlemeleri neticesinde mezarlığın içindeki kaldırımlarda yürürken, aniden önünüze bir mezar taşının koca sarıklı başlığı veya kaldırımın ortasında kalmış mezar taşları ıkabilir⁸¹ **(Fotoğraf 92,93,94,95)**. A. Süheyl ÜNVER, Karacaahmet Mezarlığı'yla yakından ilgilenmiş, büyük bir ihmalin ve yağmanın kurbanı olan bu mezarlığın facia boyutlarına ulaşan perişan hâlini her vesileyle dile getirerek ilgililerin dikkatini çekmeye çalışmıştır (Ayvazoğlu, 2015, s. 213). nver'in şu cümleleri tüyleri diken diken etmektedir:

"Yirmi yıldır yolum Karacaahmet'ten geçiyor. Hele son üç yıl içinde yolumuz Karacaahmet'e öylesine saplandı ki, bir bıçak gibi... Yeni yol; servi, mezar, mezar taşı, demir parmaklık, iek, fidan demeden tümünün köküne kibrit suyu skmış. Benim bu mezarlıkta yatan can ciğer arkadaşlarım vardı. Belki her Allah'ın günü dört tekerleğimle onları dört defa iğniyorum. Taşları nerede, başları nerede, elleri avuçları nerede?" (2011, s. 10) **(Fotoğraf 96)**.

⁸¹ Detaylı bilgi için bkz. <https://www.yenisafak.com/foto-galeri/hayat/mezar-taslari-o-bolgenin-tapularidir-2021484>. (Pamukkale niversitesi ğretim yesi Doç. Dr. Mustafa Beyazıt'ın verdiği bilgilerden). (Haber Tarihi: 07.12.2016, Erişim Tarihi: 06.05.2023).

Fotoğraf 92, 93, 94, 95: Karacaahmet Mezarlığı'nda Kaldırım Taşları Arasına Hapsedilmiş Mezar Taşı Örnekleri⁸²

İstanbul Edirnekapı Mezarlığı'nda ise duvar az öteden yapılmadığı için mezar taşını içine almış (**Fotoğraf 97**), Tokat Boyun Baba, Şeyh-i Şirvani ve Âli Mezarlıklarından yukarıda verdiğimiz örneklerde görüldüğü gibi duvar mezar taşının tam önünden geçirildiği için kitabesini veya süslemesini tamamen kapatmıştır (**Fotoğraf 15,16,17**).

Bu ve buna benzer durumlar mezarlıklarımızın ve mezar taşlarımızın içler acısı durumunu gözler önüne sermekle beraber taşların yok olmasındansa bu şekilde bile varlığını sürdürüyor olabilmesi açısından önemlidir. Bu taşlar tamamı veya yarısı parke taşlarına gömülü olduğundan veya önlerine bilinçsizce çekilen duvarlardan dolayı kitabeleri okunamayan, kimliği tespit edilemeyen, süslemesi görünmeyen yine de her şeye rağmen varlığıyla mutlu eden taşlardır.

Fotoğraf 96: 1957 senesinde Karacaahmet Mezarlığı'nda Yapılan Katliamın Bir Fotoğrafı⁸³

Fotoğraf 97: Edirnekapı Mezarlığı'nda Tarihi Bir Mezar Taşını İçine Alan Duvar⁸⁴

Günümüzde, tarihi mezar taşlarının zarar görmesine hatta yok olmasına sebep olan bir başka konu, eski mezarların üzerine yeni definlerin yapılmasıdır. Mezarlık alanında tarihi değeri olan mezar taşları ile ilgili hiçbir düzenleme yapılmadan gerçekleştirilen bilinçsiz yeni mezar yeri açma çalışmaları, hatta tarihi taşların yeni mezar için inşa malzemesi olarak kullanımı sıkça karşılaşılan durumlardır. Bu sorunun önüne geçmek için mezarlıkta eski mezar taşları için

⁸² Fotoğraflar için bkz. <https://www.yenisafak.com/foto-galeri/hayat/mezar-taslari-o-bolgenin-tapularidir-2021484>. (Erişim Tarihi: 06.05.2023)

⁸³ **Fotoğraf için bkz.** Ünver, 2011, s. 64.

⁸⁴ **Fotoğraf için bkz.** <https://www.dunyabizim.com/gezi-mekan/osmanlinin-tv-dizisi-reyting-rekortmeni-ama-mirasi-kan-agliyor-h25176.html>. (Sadullah YILDIZ Erişim Tarihi: 19.09.2023)

çeşitli düzenleme çalışmaları yapılarak taşlar koruma altına alınmalı veya yeni mezarlık alanları açılmalıdır.

Birçok örnekte eski mezar taşına zarar verilmeden taşın yeni mezarın yanına konulduğu veya mezarlık duvarı üzerine yerleştirildiği de görülmektedir. Bu uygulamalar mezar taşlarını yerinde korumak için düşünülmüş çalışmalar olsa da yeterli olmamıştır.

Mehmet KÖKREK;

“Tarihî kabristanlardaki yeni definler için tarihî şâhidelerin aslı yerlerinden çıkarılması da esef edilecek başka bir husustur. İstanbul’daki Karacaahmet Kabristanı (Fotoğraf 98, 99), Merkez Efendi Kabristanı (Fotoğraf 100), Eyüp Kabristanı, Edirnekapı Kabristanı gibi tarihî mekânlarda görülen istiflenmiş tarihî şâhideler yukarıda bahsedilen icrâatın mahsullerindedir ve bu icrâat ne yazık ki son sürat devam etmektedir. Yeni defin yapmak adına sökülen tarihî şâhidelerin en azından düzenli bir şekilde ve belirli bir alanda toplanmasını ümit ederiz” (2015, s. 43)

diyerek mezar taşlarının bu makus kaderine değinmiştir. Bu uygulama sadece yeni definler için değil, yeni yapılacak imar faaliyetleri için de gerçekleştirilmiştir. Bu türden uygulamalara yalnız İstanbul’da değil, çalışmamızda yer verdiğimiz Rize il merkezi ve ilçelerinde ve Anadolu’nun pek çok yerinde sıklıkla rastlanmaktadır. Mezarlığın kendi bünyesinde yer alan veya çeşitli mezarlıklardan toplanan mezar taşları koruma altına alınmış, aynı zamanda teşhire açılmıştır. Bu uygulama ile çoğunlukla mezar nakli değil, mezar taşı nakli yapılmakta tarihi mezar taşları asli yerinde olmasa da bazıları nizami bir şekilde, bazıları da belli bir düzeni olmadan korunup, sergilenmektedir. Örneğin Bursa’da şehirleşmenin yıkıcı etkisinden kurtulamayan tarihi mezarlıklar ve hazirelerdeki mezar taşlarının önemli bir kısmı zaman içinde Muradiye Külliyesi bahçesine taşınmış durumdadır (Yılmaz, 2015, s. 35). Kuşadası⁸⁵, Trabzon⁸⁶ (Yüksel, 2000a, s. 382; Yüksel, 2000b, s. 473), Ordu-Ünye (Çelik, 2012, s. 20-22), Yalova-İlyasköy (Seçkin ve Tanık, 2023, s. 139-174) gibi birçok yerde de bunun örneklerini görmek mümkündür.

Fotoğraf 98⁸⁷,99⁸⁸: Karacaahmet Mezarlığı’nda istiflenmiş Mezar Taşları

⁸⁵Bkz. <https://www.kusadasikulturelmiras.com/?pnun=244&pt=Adalizade+Mezar+Taşları+Müzesi> (Erişim Tarihi: 22.04.2024)

⁸⁶ Fotoğraf ve bilgi için bkz. <https://www.aa.com.tr/tr/kultur-sanat/tas-kitabeler-trabzon-tarihine-isik-tutuyor/950024>. (Haber Tarihi: 28.10.2017, Erişim Tarihi: 26.02.2024)

⁸⁷ Fotoğraf için bkz. Kucur, 2015b, s. 438.

⁸⁸ Fotoğraf için bkz. <https://www.dunyabizim.com/gezi-mekan/chicagoya-benzemek-ya-da-karacaahmet-mezarliginda-ne-oldu-h25069.html>. (Sadullah YILDIZ Erişim Tarihi: 19.09.2023)

Fotoğraf 100: Merkez Efendi Mezarlığı⁸⁹

Genel olarak bakıldığında, birçok mezarlığın kültürel geçmişi yok etme niyetinden ziyade şehirleşme ve modernleşme faaliyetleri uğruna kaldırıldığı anlaşılmaktadır. Ancak, şehirleşme ve modernleşme adı altında yapılan faaliyetlerin tarihsel, kültürel ve ekolojik dokuyu koruyacak biçimde planlanması gerekmektedir. Tarihi dokunun korunması ve doğal çevre ile uyumlu bir yapılaşma sürecinin gerçekleşmesi planlı kentleşme ile mümkündür (Akyüz, 2016, s. 185). Böylece tarihi yapılar, mezarlık alanları, mezar taşları kentleşmeye bu derece kurban verilmeyecektir.

4. Sonuç

Tokat ve Rize illeri özelinde hazırlanan bu çalışma çeşitli örnekler eşliğinde kentleşmenin olumsuz etkilerinden kurtulamayan mezarlıkların, hazirelerin ve mezar taşlarının durumunu göstermektedir. Her iki ilde de tarihi mezar taşı yoğunluğu oldukça fazladır. Birçok yerde olduğu gibi bu iki ilde de çoğu mezarlığın, hazirenin ve mezar taşının izlerini ancak önceki dönemlerde çekilmiş olan fotoğraflarda görmek mümkün olmuştur. Bazı örnekler eski halleriyle karşılaştırılarak, bazı örnekler ise kent içerisinde maruz kaldığı günümüzdeki durumlarıyla ele alınmıştır. Artan nüfusun imar veya ulaşım problemini çözmek için yeni binalar inşa etmek, yol yapmak, meydan açmak, alan genişletmek için yapılan bir takım faaliyetler, alt yapı çalışmaları, bilinçli yıkım ve yok etme, terk, bakımsızlık, hatalı onarımlar, eski mezarlık alanlarına yapılan yeni definler neticesinde birçok mezarlık alanı ve mezar taşının zarar gördüğü ve günümüze ulaşmadığı anlaşılmaktadır.

Görülüyor ki; bir şeyler, yerlerine gelmek isteyen başka şeyler yüzünden bozularak hızla değişmiştir ve değişmeye de devam etmektedir. Önceleri kent dışında kalan büyük mezarlıklar, zamanla büyüyen kentlerin sınırları içinde kalmış ve mezarlıklara olan mesafe yakınlaşmıştır. Belki de bu durum mezarlıkların çok daha fazla zarar görmesine yol açmıştır. Doğal şartların oluşturduğu zararlara, hızla ilerleyen kentleşme çalışmaları ve bilinçsiz insan faktörü de eklince zarar kat be kat artmıştır. Tokat'tan verdiğimiz büyük mezarlık örnekleri şehrin iki yakasında uzanan dağların eteklerinde kurulmuştur. Son yıllara kadar şehirleşme, yapılaşma gibi nedenlerden dolayı mezarlıkların çoğunun tahrip edilmeden mevcudiyetini koruduğu bilinmektedir. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki çoğunlukla bakımsız durumda olan kaderine terk

⁸⁹Fotoğraf için bkz. <https://www.youtube.com/watch?app=desktop&v=pKI9o0AhLd0>. Erişim Tarihi: 07.10.2023)

edilmiş mezarlıklardaki tarihi mezar taşlarının durumu iler acısıdır ve gün geçtikçe yok olmaktadır. Çalışmamızda da yer verdiğimiz Alp Gazi ve Boyun Baba Mezarlık alanlarında son yıllarda yapılan bir takım faaliyetler tahribatı da açıkça göstermektedir. Kent içerisinde yer alan hazire alanlarının çoğu ise artık mevcut değildir. Rize ilinde de aynı Şekilde kent meydanında yer alan mezarlık ve hazireler günümüze ulaşmamış, mezar taşlarının ise ancak bir kısmı günümüze kadar gelebilmiştir.

Yabancı seyyahların da sıklıkla ifade ettiği gibi, Osmanlılarda ölümle yaşam i içedir. Göze ve ruha hitap eden mezarlıklar ve mezar taşları ürkütücü yerler olmaktan çok ölümün güzel yüzünü yansıtmaktadır. Bizler lm bir son olarak görmediğimiz ve ahirete de iman ettiğimiz için ölüm ve dolayısıyla mezarlıklar hayatımızın bir parçası durumundadır. Bu nedenle yok etmemeli ve korumalıyız. Mezarlık alanları ve mezar taşları bulunduğu yerin geçmişteki yaşayanlarıdır. Her ne sebeple olursa olsun, bu alanları ortadan kaldırmak hafızayı, hatırayı ve kimliği yok etmektir.

KAYNAKLAR

- AKYÜZ, E. (2016). "Kentsel Estetik: Edinburgh ve İstanbul rneği". *Eurasian Academy of Sciences Social Sciences Journal*. 7: 176-186.
- AKYÜZ, A. vd. (2010). *Tokat Merkez ve İlçeleri Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Envanteri*. Tokat: T.C. Tokat Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.
- ASARKAYA (INLIOğLU), H. (1936.02.01). "Tokat Mezarlıkları-Dekmenler Mezarlığı", *Yeni Tokat Dergisi*. 52: 18.
- ASARKAYA (INLIOğLU), H. (1938.02.04). "Tokat Mezarlıkları-Behzat Mezarlığı". *Yeşilirmak Gazetesi*: 3.
- ASARKAYA (INLIOğLU), H. (1938). "Tokat Mezarlıkları-Dekmenler Mezarlığı". *Yeşilirmak Gazetesi*: 2.
- ASARKAYA (INLIOğLU), H. (1938. İkinci Kanun. 21). "Tokat-Mezarlıkları-Dokuztaşlar Mezarlığı". *Yeşilirmak Gazetesi*: 2.
- ASARKAYA (INLIOğLU), H. (2019). *Osmanlılar Zamanında Tokat-I. Kısım*. Tokat: Tokat Belediyesi.
- AYVAZOğLU, B. (2015). "Gülbün Mesara, Babası A. Süheyl nver'i ve Onun İstanbul'unu Anlatıyor". *Büyük İstanbul Tarihi, Antik ağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. 10: 202-215.
- AYVERDİ, E. H. (1972). *Osmanlı Mimarisinde elebi ve II. Sultan Murad Devri, 806 -885 (1405-1451)*. İstanbul: Baha Matbaası.
- BAKIRCI, N. (2012). "Hz. şems Mezarlığı ve Kaldırılan Mezar Taşları". *şems-Güneşle Aydınlananlar*: 181-192.
- BİLGEN, . (2014). *Erken Cumhuriyet Dönemi'ne Ait Bir Kitap Taslağı: Tokat Kent Tarihi alışmaları Tokat Müzesi rneği*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- BOZKURT, N. (2004). "Mezarlık". *Türkiye Diyanet Vakfı İşlam Ansiklopedisi*. 29: 519-522.
- ÇELİK, B. (2012). *Ordu İli nye İlçesi Hacı Osman Ağa Camii Haziresindeki Mezar Taşları*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ÇAL, H.-İLTAR, G. (2011). *Giresun İli Osmanlı Mezar Taşları*. Ankara: Giresun Valiliği Yayınları: 19.
- INKAYA, E. (2020). "Rize Orta Camii Hakkında Kısa Malmat", *Takvim-i Vekayi*. VIII/1: 96-103.

- DEMİR, Ç. (2008). *Tokat Erenler Tarihi Mezarlığı ve Mezar Taşları*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- DENKNALBANT, A. (2012) "Üç Kümbetler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42: 276-277.
- ERKARA, A. (2010). *Tokat Merkez'de Osmanlı Dönemi Dini Mimarisi*. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- EYİCE, S. (1973-1974). "Tarihi Mezarlardan Notlar", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Enstitüsü Dergisi*. 4-5: 291-334.
- EYİCE, S. (1989). "Ali Paşa Camii". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. II: 430-431.
- EYİCE, S. (1996). "Mezarlıklar ve Hazireler". *İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri-Cimetières Et Traditions Funéraires Dans Le Monde Islamique (28-30 Eylül 1991/İstanbul)*. I: 123-134.
- GABRIEL, A. L. (1934). *Monuments Turcs d'Anatolie II*. Paris: E. de Boccard. II. (çev. Nuri Fudayl Kıcıroğlu (2022). *Anadolu'daki Türk Anıtları-İkinci Cilt, Amasya-Tokat-Sivas*. İstanbul: Türk Arkeoloji ve Kültürel Miras Enstitüsü Yayınları.)
- GÜNDOĞDU, H. vd. (2006). *Tarihi Yaşatan İl Tokat*. Ankara: PYS Vakıf Sistem Matbaa.
- GÜNESEN, B. vd. (2007). *Bir Asırda Tokat, Nesilden Nesile Bir Miras, Fotoğraf Albümü*. Tokat: Ofset Matbaacılık.
- GÜVELİOĞLU, İ. G. (2017). *Rize'nin Tarihine Gömülen Vakıf Eserleri*. İstanbul: REVAK (Rize Araştırmaları Vakfı İktisadi İşletmesi Yayınları).
- HANOĞLU, C. (2015). *Batılılaşma Dönemi Rize Mezar Taşları*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- HANOĞLU, C. (2020). "Tokat Mahmut Paşa Camii Haziresi'nde Bulunan Mezar Taşları". *Ekev Akademi Dergisi*. 84: 161-194.
- HANOĞLU, C. (2021). "Tokat Dokuztaşlar Mezarlığı'nda Yer Alan Osmanlı Dönemi Mezar Taşları". *Türk Kültürü Araştırmaları Serisi I*: 1-45.
- HASEKİ, M. (1976). *Plastik Açından Türk Mezar Taşları*. İstanbul: İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi.
- İŞLİ, N. (1991). "Ayas Paşa Mezarlığı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. 4: 204.
- KAR, F. S. (2010). *Evvel Zaman İçinde Rize*. İstanbul: Rize Vitrini Ajans.
- KAR, F. S. (2020). *Bir Zamanlar Rize*, Rize: Karali Yapım.
- KARAGÜLLE, M. B. (1929-1937)-SAVURAN, O. N. (1944). *Tokat Müzesi Kültür Envanteri Defteri*. Tokat Müzesi. (Yayımlanmamış Monografi Çalışması).
- KARPUZ, H. (1992). *Rize*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- KAYSERİLİ, A.-KAYSERİLİ KURT, S. (2022). "Erzurum Şehrinde Acı Bir Kayıp: Yok Edilen Mezarlıklar". *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları*. III: 163-184.
- KÖKREK, M. (2015). "Tarihi Mezarlık ve Mezar Taşlarımızın Serencâmı". *Siyah Sanat Aylık Kültür Sanat Dergisi*. 38-43.
- KUCUR, S. S. (2015a). "İstanbul'un Tarihî Müslüman Mezarlıkları" *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. 5. İstanbul: İBB Kültür A.Ş. 428-457.
- KUCUR, S. S. (2015b). "Mezartaşları". *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. 5. İstanbul: İBB Kültür A.Ş. 435-441.
- KUL, E. (2020). *Osmanlı Döneminde Rize (Fetihten 19.Yüzyıla)*. İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık.
- KUNTAY, O. (1996). "Hatuniye Medresesi Neden Yıkıldı?". *Tokat Kültür ve Araştırma Dergisi*. 4/9: 31.

- MAZI, F. (2009). "Tarihi evrenin Korunmasında Sosyo-Ekonomik Faktörlerin Etkisi". *Mevzuat Dergisi*. 138: 1-14. <https://www.mevzuatdergisi.com> (Erişim Tarihi 15.02.2023)
- MERCAN, M.-ULU, M. E. (2003). *Tokat Kitabeleri*. Ankara: Türk Hava Kurumu Basım Evi İşletmeciliği.
- SEÇKİN, S.-TANIK, S. (2023). "Yalova İlyasköy'de Bulunan Osmanlı Dönemi Mezar Taşları". *Erdem*. 84: 139-174.
- TUNCER, H. (2013). "Gerard De Nerval'in Muhteşem İstanbul'u". *Türk Yurdu Dergisi*, XXXIII/310: 243-248.
- TUNÇEL, G. (1989). *Batı Anadolu Bölgesinde Cami Tasvirli Mezar Taşları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. Tanıtma Eserleri Dizisi: 20.
- TÜRKLÜ, M. E. (2010). *Tokat Mezar ve Yapı Kitabeleri Üzerine Bir İnceleme*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- UYGUR, F. (2015). *XIX. Yüzyıl Fransız Seyyah Ve Diplomati Edouard Antoine Thouvenel'e Göre Osmanlı Devleti*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- UYYSAL, A. O. (1987). "Tokat'taki Osmanlı Camileri". *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*. 2-6 Temmuz 1986. Ankara: Tokat Valiliği şeyhüliislam İbn Kemal Araştırma Merkezi: 313-364.
- UZUNÇARŞILI, İ. H. (1927). *Anadolu Türk Tarihi Vesikalarından Tokat, Niksar, Zile, Turhal, Pazar, Amasya Vilayet, Kaza ve Nahiye Merkezlerindeki Kitabeler*. İstanbul: Maarif Vekaleti Neşriyatı.
- ÜÇER, M. (1987). "Tokat ve Efsaneleri, İnanışları". *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*. 2-6 Temmuz 1986. Ankara: Tokat Valiliği: 217-230.
- ÜNVER, A. S. (2011). *Karaca Ahmednâme*. (Haz.: Gülbün Mesara-Prof. Dr. Aykut Kazancıgil, Yasin Beyaz). İstanbul: Üsküdar Belediyesi Yayınları.
- YILMAZ, M. vd. (2019). "Arkeolojik Alanlarda Uygulanan Koruma Örtülerinin Tasarım Kriterleri". *Sanat ve Tasarım Dergisi*: 413-429.
- YILMAZ, S. (2015). "Yaşayan Osmanlı Ruhu: Muradiye". *Bursa'da Zaman, Bursa Büyük şehir Belediyesi*, 16/4-35.
- YÜKSEL, M. (2000). *Trabzon'da Türk-İslam Eserleri ve Kitabeler C.2-3*. Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları: 58.

İNTERNET KAYNAKLARI

- <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90764---0020.jpg>. (Erişim Tarihi: 23.04.2023)
- <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90764---0021.jpg>. (Erişim Tarihi: 23.04.2023)
- <https://www.aa.com.tr/tr/kultur-sanat/tas-kitabeler-trabzon-tarihine-isik-tutuyor/950024>. (Haber Tarihi: 28.10.2017, Erişim Tarihi: 26.02.2024)
- <https://www.ahaber.com.tr/tarih/2016/11/03/topragin-altindan-rizenin-eski-meydanicikti-> (Haber Tarihi: 03.11.2016, Erişim Tarihi: 27.03.2023)
- <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/88678>. (SALT Araştırma, Ali Saim Ülgen Arşivi, (Erişim Tarihi: 01.09.2022)
- <https://www.arkeolojikhaber.com/haber-mezarlik-duvarina-devsirme-malzeme-olan-tarihi-kitabeler-sokuldu-22884/>. (Haber Tarihi: 25.08.2019, Erişim Tarihi: 20.08.2023)

Kentsel Dokularda Tarihi Mezarlık Alanlarının ve Mezar Taşlarının Durumları...

- <https://www.arkeolojikhaber.com/haber-osmanli-mezar-taslari-orulduklari-duvardan-sokulerek-korumaya-alindi-15274/>. (Haber Tarihi: 31.07.2018, Erişim Tarihi: 20.08.2023)
- <http://www.artuklumimarlik.com.tr/rize-seyh-cami-rize/>. (Erişim Tarihi: 01.06.2023)
- <https://www.dha.com.tr/foto-galeri/edirne-tarihi-caminin-restorasyonunda-bahce-duvarlarinda-mezar-tasi-kullanilmis-2420361>. (Haber Tarihi: 12.04.2024, Erişim Tarihi: 22.04.2024)
- <https://www.dunyabizim.com/gezi-mekan/osmanlinin-tv-dizisi-reyting-rekortmeni-ama-mirasi-kan-agliyor-h25176.html>. (Sadullah YILDIZ, Erişim Tarihi: 19.09.2023)
- <https://www.dunyabizim.com/gezi-mekan/chicagoya-benzemek-ya-da-karacaahmet-mezarliginda-ne-oldu-h25069.html>. (Sadullah YILDIZ, Erişim Tarihi: 19.09.2023)
- <https://www.facebook.com/izmirtarih/posts/1396840047188637/>. (Erişim Tarihi: 06.09.2023)
- <https://www.facebook.com/rize.tascioglucaamii/>. (Erişim Tarihi: 30.05.2023)
- <https://www.haberler.com/guncel/rize-de-tarihi-orta-cami-nin-yikimi-yine-gundemde-7053708-haberi/>. (Haber Tarihi: 09.03.2015, Erişim Tarihi: 01.06.2023)
- <https://www.haberturk.com/gundem/haber/1024349-duvarin-sivasi-dokulunce>. (Haber Tarihi: 28.12.2014, Erişim Tarihi: 20.08.2023)
- <https://www.haberturk.com/sivas-haberleri/62744332-tarihi-mezar-tasi-duvardan-ciktisi-vasta-yukari-tekke-mezarliginda-bulunan-caminin-bahce>. (Haber Tarihi: 13.08.2018, Erişim Tarihi: 20.08.2023)
- <https://www.haberturk.com/yazarlar/murat-bardakci/849419-taksim-meydani-eskiden-mezarlikti-ve-yapilan-binalarin-akibeti-de-tuhaf-oldu>. (Erişim Tarihi: 06.09.2023)
- <https://www.konyapedia.com/makale/3322/sems-mezarligi>. (Erişim Tarihi: 22.04.2024)
- <https://www.kusadasikulturel miras.com/?pnun=244&pt=Adalızade+Mezar+Taşları+Müzesi>. (Erişim Tarihi: 22.04.2024)
- <https://www.lazhaber53.com/timya-vadisi-orta-cami-rize-de-ibadete-acildi/23531/>. (Haber Tarihi: 30.03.2019, Erişim Tarihi: 01.06.2023)
- <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/2.3.11410.pdf>. (Erişim Tarihi: 01.04.2023)
- <https://www.mevzuat.gov.tr/>. (Mezarlık Yerlerinin İnşaatı ile Cenaze Nakil ve Defin İşlemleri Hakkında Yönetmelik, 8. Bölüm Madde 39 (4)). (Erişim Tarihi: 01.04.2024)
- <https://www.ntv.com.tr/galeri/turkiye/tokatta-inaaat-kazisindan-tarih-cikti,1eUUy6G570WG G 1-5G0gg/MZx|gpWG00701QKLZUACQ>. (Erişim Tarihi: 16.03.2023)
- <https://www.olay53.com/foto-galeri/rize-seyh-camii-kapilarini-aciyor-299.htm>. (Haber Tarihi: 24.11.2014, Erişim Tarihi: 01.06.2023)
- <http://www.olay53.com/haber/rizede-belediye-kazisinda-tarihi-mezarlik-bulundu-536341.htm>. (Haber Tarihi: 03.11.2016, Erişim Tarihi: 27.03.2023)
- <https://parselorgu.tkgm.gov.tr>. (Erişim Tarihi: 13.10.2022)
- <https://www.rizehaberleri.com/rize-de-300-yillik-mezar-taslari-bulundu/74194/>. (Haber Tarihi: 03.11.2016, Erişim Tarihi: 27.03.2023)
- <https://www.serander.net/karadeniz-kulturu/1659-rize-meydan-projesi-seyh-ali-semerkandi-turbesi-ve-vefa.html>. (Erişim Tarihi: 12.06.2023)
- <https://sr-rs.facebook.com/dijitalizmirkutuphanesi>. (Erişim Tarihi: 03.10.2023)
- <https://www.star.com.tr/guncel/rizede-sasirtan-tarihi-mezar-taslari-haber-1155288/>. (Haber Tarihi: 03.11.2016, Erişim Tarihi: 27.03.2023)

<https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d23/c047/tbmm23047109.pdf>.

Tokat İli, 2003-2008 Yıllarında Restorasyonu Yapılan ve 2009 Yılında Restorasyonu Devam Eden Eserler Listesi, Dosya No: 9141, Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem: 23, Cilt: 47, Yasama Yılı: 3, s. 824-25. (Belge Tarihi: 24.06.2009). (Erişim Tarihi: 04.01.2024)

<https://www.tokat.bel.tr/sayfa/detay/679>. (Erişim Tarihi: 04.04.2023)

<https://www.trthaber.com/foto-galeri/tarihi-mezar-taslari-duvar-yapiminda-kullanilmis/33981.html>. (Haber Tarihi: 20.03.2021, Erişim Tarihi: 20.08.2023)

<https://twitter.com/hergezgin/status/1284262786068099074>. (Erişim Tarihi: 14.12.2022)

https://twitter.com/mehmet_dilbaz/status/1035425095970369537. (Erişim Tarihi: 06.09.2023)

<https://www.yenisafak.com/foto-galeri/hayat/mezar-taslari-o-bolgenin-tapularidir-2021484>. (Pamukkale Üniversitesi Öğretim Üyesi Doç. Dr. Mustafa Beyazıt'ın verdiği bilgilerden). (Haber Tarihi: 07.12.2016, Erişim Tarihi 06.05.2023)

<https://www.youtube.com/watch?app=desktop&v=pKI9oOAhLd0>. (Erişim Tarihi: 07.10.2023)

SÖZLÜ ve BAZI GÖRSEL KAYNAKLAR

Yerel Araştırmacı, Rize İhtisas Kütüphanesi Sahibi Recep KOYUNCU (Rize-20.01.1968)

Yerel Araştırmacı, Tokat Şehir Müzesi Küratörü Hasan ERDEM (Tokat-13.02.1970)

EXTENDED ABSTRACT

The tradition of opening graves for the dead and placing stones on graves, dating back to prehistoric times, continued in the Turkish-Islamic world. This tradition has been kept alive since Central Asia and has found a widespread place in Anatolia. Turks who came to Anatolia from Central Asia continued the tradition of making graves and tombstones by blending the old Central Asian traditions with the new traditions they encountered in Anatolia. This tradition, the first examples of which we see with the Ahlat tombstones of the Seljuk Period, continued in the Principalities and Ottoman Periods and has survived to the present day. Especially the cemetery areas and tombstones of the Ottoman period have always attracted attention with their unique characteristics. Ottoman grave culture has been one of the elements that created the general order and historical texture of cities, especially Istanbul. Cemeteries have always had an important place in the residential area, and especially in the Ottoman Empire, both large cemeteries and burial grounds (hazire) were seen as a part of the city. The Ottomans gave great importance to cemeteries, burial grounds (hazire), tombstones and mausoleums and turned the cemeteries into gardens of paradise. This situation also attracted the attention of foreign travellers, who included Ottoman cemeteries in their engravings and made striking explanations about the cemetery areas and tombstones. For instance, Charles Pertusier points out the respect Turks show for cemeteries as an example to be emulated.

As it is known, some situations that arise over time and out of necessity make it difficult to preserve the historical and cultural structure. Rapidly increasing construction within the historical urban texture, new road construction works, and all kinds of unplanned renovation, arrangement and improvement activities can damage historical monuments. Among the places most affected by this situation are old cemeteries and burial areas (hazire). Various construction activities carried out within the scope of urbanization and modernization studies, as well

as rapid and unbalanced migration, increasing population, massacres committed by treasure hunters, human and natural destruction, cause the number of cemetery areas and the gravestones in these areas to decrease and disappear day by day. So much so that it is possible to see the traces of many cemeteries, burial grounds (hazire) and tombstones only in photographs taken in previous periods. There are examples of these negative situations faced by cemeteries and gravestones within the urban texture in almost every city, especially in Istanbul.

This study gives examples of some historical cemetery areas, burial grounds (hazire) and tombstones in Tokat and Rize provinces, and the conditions of historical cemetery areas and tombstones in urban textures are evaluated. The density of historical gravestones is quite high in both provinces. Several determinations are made about the changing conditions of cemeteries, burial grounds (hazire) and gravestones over time due to various reasons such as their causes of extinction, and their conservation status. An evaluation is made by comparing the previous and current conditions through old photographs that are still available today.

Alp Gazi, Boyun Baba, Dokuztaşlar, Mağara Önü, Şeyh-i Şirvani, Ali, Dikmenler and Hamza Bey cemeteries, Hatuniye (Square), Ali Pasha, Behzat and Mahmut Pasha Mosque cemeteries, the gravestones in Pir Ahmet Bey Tomb and the gravestones unearthed from underground are mentioned and striking examples are given. The gravestones of Orta Mosque and Şeyh Mosque, the surroundings of Ali Semerkandı Tomb, Tuzcuoğlu Cemetery, Taşcıoğlu Mosque, Dalyan Mosque and İslam Pasha Mosque and the gravestones unearthed from the ground in Rize city center are mentioned, and the changes in cemeteries over time are also given with examples from the city center and some districts. Various remarkable practices regarding the preservation and display of tombstones are included.

In this study, where examples from Tokat and Rize are presented, some examples are compared with their old states in order to show the conditions of historical cemetery areas and gravestones with urbanization, and some examples are discussed with their current conditions in the city. It has been concluded that many cemeteries, burial grounds (hazire) and tombstones have not survived to the present day. The study was supported by including a number of similar examples from different cities in the evaluation section.

Accordingly, it can be concluded that various factors such as increasing population, rapid urbanization, road construction, deliberate destruction, abandonment, neglect, and faulty repair can cause damage or even destruction of historical cemeteries and tombstones. Unfortunately, the examples given in this study, specifically for Tokat and Rize provinces, clearly show this situation.

In urban textures that change and renew over time, cemetery areas and all historical artifacts need to be protected and transferred to future generations. Any work carried out for urbanization must be conducted by preserving the historical texture of the city in order not to erase the traces of the past.

HÂZÂ KİTÂBU'N-NEFİS YUFŞAHU FİH 'AN'İL-LÜGATİ'T-TÜRKiYYE (TÜRK DİLİNİ ANLATAN DEĞERLİ BİR KİTAP)

Metin DEMİRCİ *

ÖZ

Bu çalışmada *Hâzâ Kitâbu'n-Nefis Yufşahu Fih 'An'il-Lügati't-Türkiyye* adlı el yazma kitap tanıtılmış ve incelenmiştir. Eserin yazarı, yazıldığı yer ve zaman tam olarak belli değildir. *Kitâbü'n-Nefis Yufşahu Fih 'An'il-Lügati't-Türkiyye*, Kolombiya Üniversitesi tarafından dijital ortamda erişime açılan Arapça-Türkçe sözlük ve dil bilgisi kitabıdır. Kayıta eserin David Eugene Smith tarafından 1931-1934 yılları arası hediye edildiği belirtilmektedir. Eser, yabancılara Türkçe öğretimi, Türkçe öğretimi, sözlükçülük, dil bilgisi yazarlığı, Türkçe Arapça sözlük, yabancılara Türkçe öğretimi, Araplara Türkçe öğretimi ve Türkçe-Arapça dil bilgisi karşılaştırma gibi alanlarla ilgilidir. Eser, kuralların Arapça olarak açıklandığı bir Türkçe dil bilgisi kitabıdır, basit cümlelerin ve örneklerin belli başlıklar altında verildiği tematik bir sözlüktür. Kitap dil bilgisi olmasının yanında aynı zamanda bir sözlüktür ancak bilinen sözlük mantığında, sıralamasında veya alfabetik sıralamadan oluşan bir sözlük değildir. İncelendiğinde tematik sözlük olduğu görülmektedir. Verilen kelimeler alfabetik sıralamada verilmemektedir. Bu tematik sözlük ve dil bilgisi kitabı, bir Arap tarafından Araplara Türkçe öğretmek amacıyla yazılmıştır. Kitapta yazarı ve milliyetiyle ilgili bilgi bulunmasa da eserin Türkçeyi bilen biri tarafından yazıldığı veya istinsah edildiği ya da iktibas edildiği, yazarı tarafından kuralların Arapça olarak açıklandığı, üstte Arapça altında Türkçe örneklerin verildiği, genelde Arapça örneklerin sağlam ve doğru örnekler olduğu ancak Türkçe örneklerin bazen sadece kurala uygun olarak yanlış veya eksik olarak da verildiği, müellifin Türkçe dil bilgisine tam hâkim olmadığı görülmektedir. Bu çalışmayla eser ilk defa ilim alemine bir makale olarak tanıtılmıştır. Eserdeki bütün Türkçe örnekler, kelime ve ibareler çalışmada verilmiştir. Arapça olarak verilen dil bilgisi açıklamaları Türkçeye çevrilmiştir. Eserde görülen dikkat çekici hususlar sayfa altlarında dipnotlarda verilmiştir.

Ahahtar Kelimeler: Kitabunnefis, Arapça-Türkçe Sözlük, El Yazması Gramer, Araplara Türkçe Öğretimi.

HÂZÂ KİTÂBU'N-NEFİS YUFŞAHU FİH 'AN'İL-LÜGATİ'T-TÜRKiYYE (A VALUABLE BOOK EXPLAINING THE TURKISH LANGUAGE)

ABSTRACT

In this study, the manuscript book titled *Hâzâ Kitâbu'n-Nefis Yufşahu Fih 'An'il-Lügati't-Türkiyye* was introduced and examined. The author of the work, the place and time when it was written are not exactly clear. *Kitâbü'n-nefis Yufşahu Fih 'An'il-Lügati't-Türkiyye* is an Arabic-Turkish dictionary and grammar book made available digitally by Colombia University. The record states that the work was gifted by David Eugene Smith between 1931 and 1934. The work is related to fields such as teaching Turkish to foreigners, teaching Turkish, lexicography, grammar writing, Turkish-Arabic dictionary, teaching Turkish to foreigners, teaching Turkish to Arabs and Turkish-Arabic grammar comparison. The work is a thematic dictionary based on Turkish grammar explained in Arabic, words given under certain headings consisting of simple sentences and examples. In addition to being a grammar, the book is also a dictionary, but it is not a dictionary consisting of the known dictionary logic, order or alphabetical order. When examined, it shows the feature of a thematic dictionary. The given words are not given in alphabetical order. This thematic dictionary and grammar book was written by an Arab with the aim of teaching Turkish to Arabs. Although

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 25.04.2024; Yayına Kabul Tarihi: 24.06.2024

* Doç. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, KAHRAMANMARAŞ, ORCID:0000-0002-3605-9894, E-Posta: mdemirci@ksu.edu.tr, mtndmrci@myynet.com

there is no information about the author and nationality in the book, it is stated that the work was written or copied or quoted by someone who knows Turkish, the rules are explained in Arabic by the author, Turkish examples are given under Arabic at the top, Arabic examples are solid and correct examples, but Turkish examples are sometimes incorrect or incomplete. It is seen that the author does not have full knowledge of Turkish language grammar rules. This work was introduced to the scientific world as an article for the first time. All Turkish examples, words and phrases in the work are given in the study. Grammar explanations given in Arabic have been translated into Turkish. The remarkable points seen in the work are given in the footnotes at the bottom of the pages.

Key Words: Kitabunnefis, Arabic-Turkish Dictionary, Manuscript Grammar, Teaching Turkish to Arabs.

Giriş

Kitâbü'n-Nefis Yufşahu Fîh 'An'il-Lügati't-Türkiyye, Kolombiya Üniversitesi tarafından dijital ortamda erişime açılan Arapça-Türkçe sözlük ve dil bilgisi kitabıdır. Eserin kayıt ve arama numarası olarak MS Or 355, New York, NY. 10027, Columbia University, Rare Book and Manuscript Library verilmektedir. Kayıta eserin David Eugene Smith tarafından 1931-1934 yılları arası hediye edildiği belirtilmektedir. URL'si verilen sayfada eserin yazılış tarihi olarak 1750 ve 1850 ? tarihleri verilmektedir ancak eserin içinde belli bir tarih geçmemektedir. Eserin fiziki özellikleriyle ilgili; 58 yaprak, 166 x 121 (130 x 70) mm, 165 x 134 mm ve filigranlı kâğıt üzerine yazıldığı bilgileri verilmektedir. Ortasında toronja bulunan kahverengi deri ve yanlarda palmetler, üçe dört ızgarayla tanımlanan kör işlenmiş X'lerin arka planına yerleştirildiği, kısaltılmış bir zarf kapağı içerdiği, yaklaşık 12 uzun satırdan oluştuğu, nesih olarak siyah mürekkeple yazıldığı bilgilerine yer verilmektedir, aslında yazı sadece siyah mürekkeple yazılmamıştır çünkü eserde Türkçe ibareler Arapça ibarelerin altına kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Colombiya Üniversitesi, Nadir Kitaplar ve El Yazmaları Kütüphanesinde MS Or 355 kayıtlı eser için “*Bilinen telif hakkı kısıtlamalarından muaftır ve kamu malıdır.*” ifadesi kullanılarak bu metaya dair verilere ilişkin tüm telif haklarından ve ilgili veya komşu haklardan feragat edildiği belirtilmektedir (URL1).

Eserin iç kapağı denilebilecek sayfada ters üçgen görüntüsü oluşturacak biçimde *Hâzâ Kitâbu'n-Nefis Yufşahu Fîh 'An'il-Lügati't-Türkiyye* şeklinde eserin ismi verilip hemen altında ise “*Liba'zü'l-ulemâ Radiyallâhü Te'âla Anhüm*” (Bazı ulemalara aittir, Allahu Teâla onlardan razı olsun.) denilmektedir. Eserde kitabın müellifi veya müstensihisi, eserin yazıldığı yer ve yıllarla ilgili bilgi verilmemiştir. Buradaki “*Liba'zü'l-'ulemâ/Bazı ulemaya aittir*” ifadesi kitabın tamamen orijinal olmayıp bazı âlimlerin eserlerinden alınmış olabileceğini düşündürmektedir ancak son kısımlarında verilen günlük konuşma örnekleri, ilgili kısmın müstensih ya da muktebis tarafından oluşturulduğunu göstermektedir. Bu yönüyle eserin en azından yarı telif bir eser olduğu söylenebilir. Yine de kitapta faydalanılan kaynaklarla ve yazarlarıyla ilgili herhangi bir bilgi de yoktur, sadece hurûf-ül mu'ceme anlatılırken bu ismin nereden geldiğiyle ilgili bilgi için “*Sururi Çelebi'nin Gülistan Şerhi'ne bak*” (s. 3a) denilmiştir. Bu da en azından müellif, müstensih ya da muktebisin bu eserden faydalandığını izah etmektedir. Eldeki kitap; yabancılara Türkçe öğretimi, Türkçe öğretimi, sözlükçülük, dil bilgisi yazarlığı, Türkçe Arapça sözlük, yabancılara Türkçe öğretimi, Araplara Türkçe öğretimi ve Türkçe-Arapça dil bilgisi karşılaştırma gibi alanlarla ilgilidir. Dolayısıyla Sururi Çelebi'nin *Gülistan Şerhi*'yle bu bakımdan çok da örtüşen bir tarafı bulunmamaktadır. Sadece teknik bir bilgi açısından bir faydalanma olduğu ifade edilebilir. Bu bilgi, eserin Sururi Çelebi'nin *Gülistan Şerhi*'nden yani 1550 (URL2) yılından daha sonra yazıldığına da işaret etmektedir.

Eserin yazıldığı yer ve sahayla ilgili eserde bir bilgi bulunmamaktadır ancak son kısımlardaki örnek cümlelere bakıldığında bu cümlelerde “İstanbul, Galata, Süleymaniye Camisi, İstanbul’dan saraylar, İstanbul’daki medreseler ve camiler, kayıklar” gibi detaylara yer verilmiştir. Bu da eserin İstanbul’da oturan, yaşayan veya İstanbul’u görmüş, Türkçeyi bilen bir Arap tarafından yazıldığına, İstanbul’da yazılmış olabileceğine işaret etmektedir. Buna rağmen günlük konuşma dili ve tam olarak tespitite bulunamadığımız bir ağzı yansıttığı, müellifin İstanbul’da olsa bile geldiği bir bölgenin ağzını yansıttığı, dolayısıyla tam olarak Osmanlı Türkçesini havi bir eser olmadığı söylenebilir. Tahminen veya genellemeyle söylemek gerekirse Anadolu, Irak-Suriye sahasını yansıtan bir eserdir.

Eser; mukaddime, emir kipi, olumsuz emir, öğrenilen ve görülen geçmiş zaman, şimdiki geniş zaman; fail isimlerini kapsayan, Arapça olarak açıklanan Türkçe dilbilgisi, basit cümlelerden ve örneklerden oluşan belli başlıklar altında verilen sözcüklerden hareketle tematik bir sözlüktür.

Kitap, dil bilgisi olmasının yanında aynı zamanda bir sözlüktür ancak bilinen sözlük mantığında veya alfabetik sıralamadan oluşan bir sözlük değildir. İncelendiğinde eserin tematik sözlük özelliği gösterdiği anlaşılmaktadır.

Tematik sözlükler, belirli bir konu veya temayla ilgili kelimelerin, madde başı ve alt madde başı şeklinde düzenlenerek tanımlanmasıyla meydana gelmektedir. Tematik sözlüklerde öncelikle temel veya ana konular (başlıklar) belirlenmekte ve o konularla ilgili kelimeler, madde başı ve alt madde başı olarak altta sıralanmaktadır. Tematik sözlüklerde ana bölüm başlıkları altına alt bölüm başlıkları da gelebilmektedir. Tematik sözlüklerde öncelikle temel veya ana konular (başlıklar) belirlenmeli ve o konularla ilgili kelimeler, madde başı ve alt madde başı olarak altta sıralanmalıdır. Türk diliyle ilgili tematik sözlük çalışmalarından ilki, Eski Anadolu Türkçesinin erken dönemlerine ait bir eser olan *Bahşayış Lügati*’dir (Mutlu, 2009, s. 814, 817, 818).

Tematik sözlüklerde kelimelerin dizilişi sistemli olmamakla beraber Türkçe öğretiminde kullanılan genelden özele ve özelden genele ilkelerine göre kelimeler sıralanmaktadır. Yazar, anlamdan sözcüğe ulaşma yolunu tercih ederek, sözcükleri konularına göre çeşitli başlıklar (sular, sürüngenler ve böcekler, binek hayvanları, savaş aletleri vb.) altında toplayarak açıklamaktadır (Tiryaki, 2011, s. 1, 2).

Kitâbü'n-Nefs Yufşahu Fih 'An'il-Lügati't-Türkiyye'de de benzer bir mantıktan hareket edildiği için eser, tematik bir sözlüktür. Dil bilgisi kısmında verilen bilgiler, açıklamalar ve bu açıklamalarla beraber örnekler haricinde eserin tematik sınıflandırılması; “olumlu emir, olumsuz emir, isimler (insana dair fiziki özellikler ve organ isimleri), insanlara dair sıfatlar, elbiseler, evcil ve yabani hayvanlar, börtü böcek ve çeşitli haşerat, deniz, denizcilik ve içindekilere dair isimler, yer ve gökler ve bu ikisi arasında bilinmesi gereken şeylerin isimleri, zıt, karşılıklı ve yakın anlamlı isimler, renkler ve kusurların isimleri, ev ve ev eşyalarının isimleri, at ve ata dair şeylerin isimleri, evde kullanılan alet edevat isimleri, meyveler ve bitkiler, süt ürünleri, meslekler ve sanayi, işaret isimleri, sayılar” şeklindedir.

Bu tematik sözlük ve dil bilgisi kitabı, bir Arap tarafından Araplara Türkçe öğretmek amacıyla yazılmıştır. Kitapta yazarı ve milliyetiyle ilgili bilgi bulunmasa da eserin Türkçeyi bilen bir Arap tarafından yazıldığı veya istinsah edildiği ya da iktibas edildiği, yazarı tarafından kuraların Arapça olarak açıklandığı, üstte Arapça altında Türkçe örneklerin verildiği, genelde Arapça

örneklerin sağlam ve doğru örnekler olduğu ancak Türkçe örneklerin bazen sadece kurala uygun olarak yanlış veya eksik olarak da verildiği, müellifin Türkçe dil bilgisine tam hâkim olmadığı hatta mastar bölümünde sıfat fiil eklerini mastar eki olarak verdiği ve örneklendirdiği, verdiği örneklerin mastar olmadığı, “uzunlük” (s. 35a) kelimesinde ekin /kef/ ile yazılmasında görüleceği üzere bazen önlük artlık uyumuna uymadığı, eklerin ve sözcüklerin yazımında standart bir yazıma riayet etmediği, “ilimon (s. 56b), ürüzgar (s. 41b), dağnek (s. 45b), enni, ennilik (s. 35a)” gibi örneklerde görüleceği üzere konuşma dilini belki bir ağzı yansıttığı görülmektedir. Çalışmamızda bu tür hususlar yeri geldiğinde dipnotta belirtilmiş, örnekten hareketle müellifin genel tavrına atıfta bulunulmuş ve durum değerlendirilmiştir.

Kitâbu'n-nefis Yufşahu Fîh 'An'il-Lügati't-Türkiyye, yine de yabancılara Türkçe öğretimi tarihi açısından yerini alması gereken, önem arz eden bir eserdir. Eser, eserin temin edildiği üniversite sayfasında verilen bilgiler dışında hakkında şimdiye kadar bilgi verilmemiş, tanıtılmamış, okunmamış ve üzerine değerlendirme yapılmamış bir eserdir. Yabancılara Türkçe öğretimi tarihiyle ilgili yapılan çalışmalarda ve Türk dili tarihiyle ilgili çalışmalarda da yer almamaktadır. Türk diliyle ilgili yazılan gramerler arasında da henüz zikredilmemiştir. Bu çalışmayla bahsi geçen alanlara katkı sunması ve çalışmalara kaynaklık etmesi amaçlanmaktadır.

Eserin son kısımlarında “*Türkçe terkipleri vermek istedim.*” açıklamasının ardından 99-106. sayfalarında örnek kalıp cümleler yer almaktadır. Bu cümlelere bakıldığında yazarın serbest çağrışımla daha önce verdiği kuralları göstermeye çalıştığı, bu cümlelerin oğluna hitaben kurduğu cümleler olduğu, günlük konuşma dilinin özelliklerini yansıttığı, cümlelerin yer yer pend-name özelliği gösterdiği görülmektedir.

Eserde günümüz sözlükçülük anlayışından farklı olarak kelimelerin çekim eki almış biçimlerine de rastlanmaktadır. Bilindiği gibi kelimenin çekim eki almış biçimi daha çok söz diziminde ortaya çıkan biçimlerdir. Dil bilim çalışmalarında sözlük birim/sözcük biçim ayrımı vardır. Arapların sözlük yazma geleneğine uygun olarak eserde yazarın sözlük birimler dışında sözcük biçimleri de sözlüğe aldığı ve sözlük birim gibi kabul ederek Türkçe karşılıklarını verdiği görülmektedir. “*Şızdı, gördi, etmekle beslenürüz (s. 5a), doğurdu, doğdı, unutdı, düşündi, sikdi, cimâ' itdi (s. 6a), bitdi, tükendi, kurtuldu (s. 6b), baçdı, boğuldu (s. 7a), sevdi, begendim, taşalandı (s. 8a)*” gibi örneklerde bu, açıkça görülmektedir.

Burada metinden hareketle Türkiye Türkçesiyle bir karşılaştırma yapmak gerekirse aşağıdaki hususlar ortaya çıkmaktadır:

Kitap, “*ollar (s. 24a-24b), bullar ve çullar (s. 48b), señ (s. 22b-23a), tükendiğumuzdan (s.51a), emegümece (s. 47b), ağna (s. 4b), digne (s. 5a), yeyni (s. 43a), yayka/yıyka (s. 7a), egsildür-, ur- (s. 6b), ilimon (s. 51b), ürüzgâr (s.41b), dağnek (s. 45b), enni, ennilik (s. 35a), şırlağan (s. 48a), çeyne (s. 6a), çeker (s. 51a), çimcekle (s. 7b), çağır, oğsür, ağısür/oğsür (s. 5a), ağdurma (s. 11a), yeyecağız (s. 23b), siñrisinek/sigrisinek (s. 40a), koñuş/koğuşmasıyla (s. 50b), çöyle, neste (s. 49b), söyleduğıñ¹ (s. 50b)*” gibi konuşma dilinden ve/veya bir ağızdan alınan kelimeler ve arkaik şekillerin bir arada olduğu bir eser olduğu için yazıldığı ya da yansıttığı saha tespit edilememiştir.

¹ Kitapta mastar bölümünde mastar eklerinden biri olarak /-duk,-dük/ verilmişti, burada adeta bunun örneği görülmektedir yani “*Türki söyleduğıñ için/Türkçe söylemen için*” gibi.

Kitapta dikkat çeken hususlardan biri de kelime başı /b, p/ seslerinin durumudur. Verilen örneklere bakıldığında Türkiye Türkçesinde /b/'li olan kelimelerin "*piçdi* (s. 6b), *piç* (s. 8b), *pük* (s. 7a), *pükme* (s. 11b), *piçme* (s. 13a), *palçık* (s. 40b), *pardak* (s. 33a) *pıldurcın* (s. 40a), *puluç* (s. 41b), *payram* (s. 41b) gibi örneklerde /p/ ile bunun yanında Türkiye Türkçesinde /p/'li olan kelimelerin "*bişir* (s. 6a), *bişirme* (s. 10b), *biliç* (s. 40a), *beltek* (s. 44b), *birinç* (s. 47b)" gibi örneklerde /b/ ile yazıldığı görülmektedir.

Kelime başında /t ve d/ hususunda da eserde bir standart olmadığı, "*ditre* (s. 8a), *ditreme* (s. 12b), *tarıl* (s. 8a), *tarılma*, *tağılma* (s. 12b), *toşan* (s. 39b), *tağ* (s. 42b)" örneklerinde olduğu gibi Türkiye Türkçesiyle benzerlik ve farklılıkların olduğu görülmektedir.

Kitapta "*Eğer "kaçan"ı kullanmak istiyorsan 'eger'in yerine koy ve söyle.*" (s. 31a) şeklinde "kaçan" kelimesi ve kullanımına dair ilginç bir bilgi verilmekte ama bu bilgi örneklendirilmemektedir.

Kelime başında /k ve g/'nin kullanımıyla ilgili de farklılıklar vardır. Müellif Mukadime'de /k-g/ ayrımıyla ilgili bu iki harfi birbirinden ayırmak amacıyla /g/ için ke'f'in altına üç nokta koyacağını söylemiştir (s. 6) ve bunu kelime içinde, kelime ortasında ve kelime sonunda böyle yazmaktadır. Bu uygulamasından hareketle bazı kelimelerde Türkiye Türkçesinden farklı olarak "*kizle* (s. 7a), *ketürdü* (s. 7a), *kirme* (s. 10a), *köbek* (s. 37a), *kümiş* (s. 42b)" örneklerinde kelime başında /k/ kullanılmıştır.

Türkiye Türkçesinden farklı olarak "yüz-" anlamındaki "üz-" (s. 7a) ve "yüksek" anlamındaki "üksek" (s. 43a) kelimelerinde kelime başında /y/'nin olmadığı görülmektedir.

Eserde bildirme haber kipleri ve dilek şart kipleri ekleri ve bunların şahıs ekleriyle kullanımlarıyla ilgili farklılıklar vardır. Bu farklılıklardan biri şahıs eki türleriyle ilgilidir. Bilindiği üzere Türkçede iyelik kökenli, zamir kökenli ve emir kökenli olmak üzere üç tür kişi eki kullanılmaktadır. Bu kişi eklerinin Türkiye Türkçesinde, yazı dilinde, ağızlarda ve diğer Türk lehçelerine kullanımı benzerlikler gösterdiği gibi farklılıklar da göstermektedir. Kişi eklerinin kullanımını tarihî Türk yazı dillerinde de farklılıklar gösterebilmektedir. Eser bu bakımdan incelendiğinde:

Bâbü'l Emrû lil-Cem'/Çokluk Emir Babında çokluk ikinci kişi eki olarak "*vurun, den, söylen, gelin*" (s. 13b) örneklerinde olduğu gibi /-n/ kullanılmıştır, örneklerde ünlüyle biten kelimelerde "deyin, söyleyin" biçimleri de yoktur ancak bu ekin /-ñ/ olması gerekmektedir aynı zamanda nezaket çekimi olarak /-ñız/ da örneklendirilmemiştir. Olumsuzunda da "*vurman, de-men, söylemen, yazman*" (s. 13b-14a) kelimelerinde olduğu gibi aynı durum söz konusudur.

Bâbü'l Mâzî el-Müsnedü li-Cem'ü'l-Mütekellim ev el-Mu'azzamu Nefse/Geçmiş Zaman Çokluk Birinci Şahıs Babında çokluk birinci kişi ekinde zamir kökenli kişi ekiyle çekimlenme yerine iyelik kökenli kişi ekiyle çekimlenme görülmektedir. Çekimden bahsederken teorik olarak "*Bütün kelimelerin sonuna /-mişik ve -mişik/ eklenerek yapılır. Kesreli mîm ve şın-ı mu'ceme ve sonuna sakın /k, k/ ile yapılır.*" denildikten sonra "*yürümüşik, yemişik, okumuşik, uyumuşik*" (s. 15b) örnekleri verilmiştir.

Bâbü'l Mâzî li-Cem'ü'l- Muḥâtabîn fî't-Türki/Türkçede Geçmiş Zaman Çokluk İkinci Şahıs Babında "*okumuşınız, yemişiniz, içmişiniz, uyumuşınız*" (s. 16b) örneklerinde aynı şekilde iyelik kökenli kişi eklerinin kullanıldığı görülmektedir.

Bâbü'l Muzâri' el-Müsnedü lil-Gâ'ibü'l-Müfred/Şimdiki-Geniş Zaman Teklik Üçüncü Şahıs Babının üç türünden bahsedilmiş ve bu zamanın çekimine emir ve istek kipi dâhil edilerek "vurur, yazar, okur, uyur, yürür; okuya, yürüye, yeye, uyuya, deye; vursun, okusun, öğrensün, söylesün, yürüsün" (s. 17a-17b) örnekleri verilmiştir.

Bâbü'l Muzâri' el-Müsnedü lil-Muḥâṭab/ Şimdiki-Geniş Zaman İkinci Şahıs Babında da ilk kullanım hariç aynı yanlış teorik bilginin devam ettirildiği ve "yazasın, silesin, vurasın, oturasın; okuyasın, yürüyesin, uyuyasın, deyesin, söyleyesin" (s. 18b) örnekleri verilmiştir.

Bâbü'l Muzâri' el-Müsnedü li-Cem'ü'l-Mütekellim ev el-Mu'azzamu Nefse / Şimdiki-Geniş Zaman Çokluk Birinci Şahıs Babında "birinci şahıs Türkçede üç çeşittir" denilerek "vururuz, yazaruz, okuruz, uyuruz, yürürüz; vururuḡ, deruḡ, öğrenuruḡ, otururuḡ; yazalum, öğrenelüm, oturalum, silelüm" (s. 18b-19a) örnekleri verilmiş, çokluk birinci kişide iyelik kökenli /-uk, -ük/ ekleri de gösterilmiştir ve devamında çokluk birinci kişi emir eki muzari babına dâhil edilmiştir.

Bâbü'l Muzâri' el-Müsnedü li-Cem'ü'l-Muḥâṭabîn/ Şimdiki-Geniş Zaman Çokluk İkinci Şahıs Babında da "yazasıñız, silesiñiz, vurasıñız, apdest alasıñız; deyesiñiz, söyleyesiñiz, okuyasıñız, uyuyasıñız" (s. 20a) örnekleriyle istek kipi muzariye dâhil edilmiştir.

Burada muzari babına dâhil edilen bu eklerden /-e/ istek kipi eki olarak görülse de muzari ekinde /-r/'nin düşmesi olarak da değerlendirilebilir ancak müellif bununla ilgili bilgi vermemiştir. Azerbaycan Türkçesinde "deyeseñ< deyersen (dersin), gorxa mı< korkar mı" örneklerinde olduğu gibi Kerkük Türkçesinde de görülen (Sarıkaya, 2001, s. 276) bir kullanım olabilir. Bu kullanım da eserin Suriye-Irak sahasına dâhil edilebileceğini göstermektedir.

İsm-i fâ'il bölümünde istikbâl ve hâl ifadeli örneklerde "okuyacak, deyecek, yürüyecek, yeyecek; : vuryor, yazyor, deyor, yeyor, içyor; vuracaḡım; okuyacaḡım"(s. 21a-22a) gibi örneklerde aslında çekimlenmiş fiillerin ism-i fâ'il olarak verildiği tespit edilmiştir.

Bâbü İsmü'l-Mef'ûl/İsm-i Mef'ûl Vezni Babı/Edilgen Sıfat Fiil Babı ve Bâbü'l Mebnî lil-Mechûl/Edilgen Fiil Babında: "vurunan, yazınan; vurundu, yazındı, okundu, kondı" (s. 25a) örneklerinde edilgenlik eki olarak Türkiye Türkçesinden farklı olarak /-l/ yerine /-n/ kullanılmıştır.

Bâbü'l Muzâri' el-Menfi el-Müsnedü lil-Mütekellim/Şimdiki-Geniş Zamanın Olumsuzu Birinci Şahıs Babında /-mezim/ ekinin kullanıldığı söylendikten sonra; "vurmazım, yazmazım, okumazım, demezim" (s. 25b) örneklerinde Türkiye Türkçesindeki "vurmam, yazmam, okumam, demem" şeklinde olmadığı görülmektedir.

Bâbü lev / Şart Babında (-se Babı) müellif /-sey, سَيِّ/ (s. 29a) şeklinde koruma ünsüzünü eke dâhil ederek vermiştir.

Bâbü'l Maşdar/Mastar Babında müellif /-mak, -mek/ mastar ekini anlattıktan ve örneklendirdikten sonra "vurduk, yazduk, öğrendük, oturduk" örneklerinde olduğu gibi /-duk, -dük/ sıfat fiil ekini; "okuya yürüye bağlaya söyleye" örneklerinde olduğu gibi /-a/ istek kipi ekini ve "okuyacak, yazacak, oturacak, öğrenecek" (s. 31a-32a) örneklerinde olduğu gibi /-acak/ sıfat fiil eki veya gelecek zaman ekini mastar eki olarak vermiştir.

Bu karşılaştırmanın ardından eser incelenmeye devam edildiğinde Arapça sözcük veya ibarelerin bazen de Türkçe sözcük ve ibarelerin arasına genel olarak sözcükleri birbirinden ayırmak için virgül diyebileceğimiz hemze işareti vb. bir işaret konulduğu tespit edilmiştir. Arapça ibareler siyah mürekkeple üste, Türkçe ibareler kırmızı mürekkeple alta yazılmıştır. Her

satırdaki sözcük veya ibare sayısı sözcük veya ibarelerin uzunluk ve kısalığına göre değişiklik göstermektedir.

Hem Türkçe sözcük ve ibareler hem de Arapça sözcük ve ibareler harekeli olarak yazılmıştır. Eserde kelime başında /g/’yi ayırt etmek için /ك/’in altına üç nokta konulduğu /كّ/, bu harfin aynı zamanda “nazal n” için kullanıldığı, Mukaddime bölümünde açıklandığı gibi kalın l /لّ/-ince l /ل/ ayırımının olduğu görülmektedir. Mukaddime hurûfî’l mu’cemedden bahsedilirken Arapçada kullanılmayan Arap alfabesinde olmayan /p, ç, ñ/ de verilmiştir (s. 2b, 3b). Bu kitap, Osmanlı Türkçesi sahasında yazılmış bir kitap olsaydı /j/’den de bahsetmesi beklenirdi ancak bahsedilmemiştir ve metinde /j/ hiç geçmemektedir.

Bir sayfadan diğerine geçerken altta diğer sayfanın ilk kelimesi yazılmaktadır. Bu da kitabın bütünlük arz ettiğini, ara sayfalarda bir eksiğin olmadığını göstermektedir.

Eserdeki iç kapaktan sonra yedi sayfalık Arapça açıklama yer almaktadır. Mukaddime’yi de içeren bu açıklama Allah’a hamt ile başlamakta, peygambere övgü ve ona salat ve selamla devam etmektedir.

Kısaca “*İnsanların akıllarının seviyelerine göre kendilerine hitap edilir, bundan dolayı peygamberimiz, Hz. Zeyd bin Sabit’e Yahudilerin dilini Süryanice ve İbranicayı öğrenmesini emretmiş, onların kitapları, yazıları efendimize geldiğinde okurdu ve tercüme ederdi.*” (s.1b) denilerek dil öğrenmenin adeta sünnet olması yönüne dikkat çekilmiştir.

Bu şekilde dil öğrenmenin ve konuşmanın öneminden bahsedildikten sonra “*Bu Türk dilini açıklayan değerli bir kitaptır, ben öyle hazırladım ki bir hekim sevdiğine nasıl bakıyorsa, nasıl ilaç veriyorsa öyle yaptım.*” (s. 1b) denilerek titizlikle ve yerli yerince hazırlanmış bir kitap olduğuna vurgu yapılmaktadır.

Burada “*Hâzâ Kitâbu’n-nefis Yufşahu Fîh ‘An’il-Lügati’t-Türkiyye*” şeklinde eserin ismi verilmiştir ancak bir cümle gibi “*Bu değerli bir kitaptır, onda Türk dili açıklanır*” şeklinde bir anlama sahip olması, “*bu kitaba bu ismi verdim, şundan dolayı bu ismi verdim*” vb. bir ifade olmaması, kitap ve yazılışına dair usul ve esaslara değinilmemesi, ifadenin kitabın ismi mi vasfı mı olduğuna dair şüphe oluştursa da bu çalışmada bu ibarenin kitabın ismi olduğu kanaatiyle hareket edilecektir. Bundan yola çıkıldığında da kitabın isminin Türkçe karşılığı; “*Türk Dilini Anlatan Değerli Bir Kitap*” şeklindedir.

Bu çalışmada kitabın tamamı okunmuş, Arapça açıklamalar bire bir olmamakla birlikte Türkçeye çevrilmiş, verilen bütün Türkçe örnekler yer verilmiştir. Arapça örnekler okunmuş ancak kelimelerin anlamlarının çıkarılması, anlamlarının doğru verilmesi ve karşılaştırma yapmak için kullanılmıştır lakin makalenin hacmini aşacağı kanaatiyle buraya alınmamıştır. Çalışmada gerekli görüldüğünde verilen örnek kelimeler ve ibareler, yazılışları, okunuşları ve anlamlarına dair kanaatler ve açıklamalar dipnotlarda verilmiştir.

Çalışmanın bundan sonraki kısmı dipnotlar hariç kitabı muhtevi kısımlardır. Çalışmada dış kapak, iç kapak hariç Arapça açıklamaların başladığı sayfadan itibaren kolaylık sağlama adına sayfalar numaralandırılmış ve metinde parantez içinde verilmiştir. Eser “bab, kıta ve şezere” adı verilen bölümlere ayrılmıştır. Eserin “İçindekiler” bölümü bu çalışmanın Kaynaklar bölümünden sonra verilmiştir.

Bundan sonraki kısım eserin kendi içeriğidir.

Allah'a hamt olsun ki insanı şerefli kılmış, konuşmakla ve lisanla insanı müzeyyen kılmış ve diğer yaratıklara onu keremli kılmış, kullarından istediğini fesahatle ve güzel konuşmakla, dilleri birbirine ayırmak için doğru yolu bulmakla faziletli kılmış ve şahadet ederim ki Allah'tan başka ilah yoktur, onun ortağı yoktur, bu şahadetle insan farz kılınmış şeylere tutunmayı gerçekleştirir ve yasaklanmış şeylerden uzaklaşır², şahadet ederim ki tüm ümmetlere gönderilmiş olan, Arapların ve acemlerin efendisi, konuşmuşların ve dâd dili³ konuşanların en güzeli bizim peygamberimiz, efendimiz Muhammed sallallahu aleyhi veselleme muhkem olan Kur'an-ı Kerimde şu ayet indirilmiştir: “*Oku, kerem sahibi olan rabbın, kalemle öğretendir, insanın bilmediklerini kendisine öğretmiştir*” (s. 1a).

İnsanların akıllarının seviyelerine göre kendilerine hitap edilir, bundan dolayı peygamberimiz, Hz. Zeyd bin Sabit'e Yahudilerin dilini⁴ Süryanice ve İbraniceyi öğrenmesini emretmiş, onların kitapları, yazıları efendimize geldiğinde okurdu ve tercüme ederdi. Efendimiz sallallahu aleyhi vesellem ve ailesine selam olsun ki onlar karanlıkların kandilleri, keremin kaynağı hem söylem olarak hem de eylem olarak sadık olanlar, kılıçlarının yanlarıyla ve uçlarıyla kesenler yani cihat edenler ister asıl olsun ister fûru olsun batılın sözlerini kesenler, vezinleri sarf ilmiyle çekimlenmiş olan ve yazılmış olan batılın asıl ve fûruunu kesenler, asli meseleleri ferî meselelere üstün tutanlardır, sen onlara salat selam indir, yücelt. Sonra bu değerli bir kitaptır, *Kitâbu'n-nefis Yufşahu Fîh 'An'il-Lügati't-Türkiye*. Ben öyle hazırladım ki bir hekim sevdiğine nasıl bakıyorsa, nasıl ilaç veriyorsa öyle yaptım. Ve Allahu Teâlâ (s. 1b) kendisinden yardım dilerendir.

Muqaddime:

Bu kitaba başlayan, bu kitaba başlayacak olan kişinin muhtaç olduğu açıklamayı en güzel manalardan sana sunuyorum, bil ki ihsan eden, mülk sahibi olan, seni en doğru, hak yola getirsin. Türk diline başlayan kişi öncelikle şunu bilmelisin: yirmi dokuz harfi ki bunların bazıları müstamel bazıları gayri müstameldir ve bazıları terk edilmiş ve şunu da bil ki başka harfler de kullanılır, bu harflere hurûfü'l mu'ceme yani yabancı harfler, Arapçada olmayan harfler denir.⁵ Çalışmalarında ve konuşmalarında (s. 2a) her harfi müstakil bir şekilde doğru telaffuz edebilmek için şunu bil: Türk dilinde terk edilmiş veya Arapçadan alınmayan veya kullanılmayan dört harf var. Bunların ilki /ث-*se* /, ikincisi /ذ-*ze* /, üçüncüsü /ض-*za* /, dördüncüsü /ظ-*za*/. Bu zikredilen harfler (sesler) Türk dilinde kullanılmaz. Bunlardan biri kelimelerde bulunursa bu kelime Arapçadan alınmıştır, eğer bu harfler varsa telaffuz ediliyorsa bil ki avam tarafından tahrif edilmiş telaffuzdandır ve Türkçede kullanılan ve Arapçada kullanılmayan üç harf var. Bunlar: öyle ki /پ-*pa* /, /چ-*ca* /, /ñ-*ka* /⁶ ve bunlara hurûfü'l mu'ceme adı verilir, bu harfleri farklı kılan altına üç nokta konmasıdır (s. 2b).

² Bu kısımda satır başlarında bazı ibareler tahrifat nedeniyle okunamamaktadır.

³ Burada “efdalü min nataka bi'ddâd” denilerek “dad dili yani dad sesinin bulunduğu tek dil Arapça” kast edilmiştir.

⁴ Metinde “kitâbu Yahud” geçiyor ancak anlam olarak Yahudilerin dilini demek daha doğru düşmektedir. Kanaatimizce kitabı yazan veya istinsah eden kişi Arapçaya tam olarak vakıf biri değildir veya sehven yazılan şeyler var. Mesela bu sayfada ilk satırda “fezelik” yazılmıştır “felizelik” olmalıdır. Yine devamında peygamberimizin tercüme ettiğini bildirmek için “tercemelehu” olması gerekirken “terceme” şeklinde kullanılmıştır.

⁵ Burada hurûfü'l mu'ceme açıklanmış ve örneklenmiştir. Kaynaklarda hurûfü'l mu'ceme: “benzer harfler arasındaki karışıklığı noktalarla gidermeye i'câm, noktalı harflere el-hurûfü'l mu'ceme, bazılarında nokta koymak suretiyle karışıklığı/kapalılığı giderilen alfabe harflerine de hurûfü'l-mu'cem denir.” şeklinde açıklanmaktadır (URL3)

⁶ Metinde /ñ/ için /ک / şeklinde kef'in altına üç nokta konulmuştur.

Hurûfü'l mu'cemelerde nokta konularak mu'ceme olduğu belirtilir, bazı ulema bu şekilde delil göstermiş, noktalı olduğu için mu'ceme demiş, şundan da olabilir, bunda bir beis yoktur, yani mu'ceme ismi verilmesinin sebebi şu olabilir, yani Arapça olmayan dillere has olduğu için buna acemiyye denir, bu birinci delilden dolayı ona acemiyye denir ve acemi olur, Sururi Çelebi'nin *Gülistan Şerhi*'ne bak, dikkat et, incele, eserinde bu üç harfi "*Farisi harfler*" diye adlandırır, mesela bu kelime Farsî der ve /p/ ile söylenir der ve Farsçadan gelen çim'le söylenir bil ki bu üç harfin mahreçleri şöyledir ki /پ / "padişah" yani her melikin adlandırıldığı kelimedir, mesela "*kıpramak*", Arapçada "can vermek" anlamında, bu harfin mahreci Arapça /b/ ile /f/ arasında bir telaffuz ve onun altına üç nokta konur (s. 3a).

Onun işareti budur: /g- گ- /, "sema" manasındaki "gög" kelimesindeki /g/, /ك- / ile Arapça olan /ق- / arasındadır ve altına üç nokta konur. İşareti budur ve /ç- چ- /, örnek olarak Arapçada manası "iftah" olan "aç", onun mahreci Arapçadaki /c- ج- / ve /ş- ش- / arasında bir telaffuz, /ç- چ- / altına üç nokta konur, / چ- /, işaretidir. Türkçede kullanılan ve kullanılmayan harflerin anlatımı buraya kadardı ve bitti. Zikredilen her şey anlaşılmalıdır, kelâmü'l-lâm'i⁷ konuşmasından girişte ve Allah bilir ben de sana açıklanması gereken bir şey açıklarım, söyle ki lam /ل- / harfi bazen kalın olur bazen de ince olur, bundan dolayı her iki harf olur (s. 3b). Kalın ve ince olan her birinin birbirinden ayrı olması için karışıklığa sebep olmaması için, karışıklığı senden uzak tutmak için yani kafan karışmaması için böyle yaptım, biri kalın biri ince diye yazıyorum, bu dili öğrendiğinde kalın olan lâm /ل- / bu şekilde ayırt ederim, senin için böyle farklı işaretli kılarım, altında üç nokta koyarak farklı yaparım⁸ ve diğeri noktasız olacak, mesela "al /آ- /, el /أ- /". Bu olmazsa fiil ve isim birbirine karışır, yazılış olarak birbirine benzediği için bunu yapmazsak fiil ve isim birbirine karışır. Şimdi de asıl maksadımızı şerh etmemiz lazım, kendisine ibadet edilen Allah'ın yardımıyla, ondan başka Rab yoktur ancak ondan hayır dilenir ve istenir.

Müellif eserin yedinci sayfasının sondan üçüncü satırından itibaren "**Bâbü'l Emir/Emir Babı**" adı altında Türkçede emir kipini anlatmaya başlamaktadır. Burada "*Türkçede emir kipi mastar ekinden mücerret kılınmış her kelimedir, eksiz olur, mesela*" (s. 4a) diyerek örneklere geçip: "*söyle, de⁹, bil, ağna¹⁰, öğren, țana¹¹, oku, yaz, geç, buyur, gel¹², git, var, otur, kalk, dur, dayan,*

⁷ Burada kelâmü'l-lâmî'den dili iyi konuşan, Türkçeyi bilen biri, bir hoca kastedilmiş olabilir veya "parlak söz" gibi bir anlam verilebilir.

⁸ Burada müellif veya müstensih kalın l ile ince l'yi birbirinden ayırmak için kalın l'nin altına üç nokta koyacağını ve böylece iki telaffuzun yazımdan görüleceğini belirtmektedir, kitapta kalın l için lam harfinin altına /ل- / örneğinde olduğu gibi üç nokta konmuştur.

⁹ Kelimenin sonuna Arapça olduğu düşünülmüş gibi emir söyleyişiyle birlikte bir kesme olduğu düşünülerek hemze konmuştur.

¹⁰ İfhem (anla) kelimesinin altına /أَعْن- / şeklinde yazılmıştır. *TDK Sözlüğü*'nde "ağnamak/ağnama" (Hayvan yere yatıp yuvarlanmak) (URL4) fiilleri verilmiştir ancak buradaki anlamıyla ilgisi yoktur. "ağna-" fiili "anla-" manasıyla bir internet sitesinde de üçüncü anlam olarak verilmektedir (URL5). Türkiye Türkçesi ağızlarında da mesela Samsun Kavay ilçesinde kelime diğer anlamları yanında "anla-" manasıyla kullanılmaktadır (URL6). Burada kelimenin anlamı anlamak olmalı. Bil-, ve öğren- fiillerinin arasında olmasından hareketle bunu söyleyebiliriz.

¹¹ Bu kelime Arapça /أَعْرَف- / kelimesinin altına /طَن- / şeklinde yazılmıştır. Bu yüzden "țana" okunmuştur ama "tanı" okumak Arapça kelimenin anlamına daha uygundur.

¹² Dikkat çekecek biçimde "gel" kelimesinde kef'ten sonra elif yazılmıştır.

yağ, danış, durut¹³, şuyı bula¹⁴, çağır, ye, iç, işit, duy (s. 4b) , digne¹⁵, kapla, kaplan¹⁶, bak, sızdı, göster, gördi¹⁷, lakırdı it, lafit, tekerle, yuvarla, çağır¹⁸ oğsür ağsür/oğsür¹⁹, süm kür, tüm kür, etmekle beslenürüz²⁰, kork, düş, at, şalivir, koyvir, ko, ört, kapa (s. 5a), aç, kitle, uyu, yak, yan, gir, yık, çık²¹, bağla, çöz, süpür, sağ, kes, kır, vur, kaç, boz, irdi, ulaşdı, irüşdi/irişdi, virdi²², al, tut, şat, şatun al (s. 5b), dilek eyle, yoğur, bişir, yar, çıkar, şay, dön, doğurdu, toğdı, unuttı, düşündi, utan, şor, saç, iste, bin, in, çeyne²³, yuğ, ıştır, em, emzür, öp, sikdi, cimâ' itdi²⁴, şarıldı (s. 6a), akdı, işe, şıç, egsildür, egsildür²⁵, başla, bitdi, tükendi, kurtuldu, del, kayna, kavur, bişir, piçdi, çal, dik, aş, boğ, kap, gül, ağla, barış, ısla, dök, yu, (s. 6b) yıyka/yayka²⁶, üz²⁷, dal, baçdı, boğuldu²⁸, boğazla, şoyun, şoy, pük²⁹, öldür, yapdır, şakın, kaldır, kaldı³⁰, kaldı, doldur, azarla, sög, avar³¹, çekiş, eşkere et³², kizle, şakla, kırtar, şar, dur, katlan (s. 7a), bekle, üfür, şişdi, üfele, silk, pişmân ol, âzâd it, senüñ ayağunu uzat³³, ağırt, döşe, düzet, doñrut/dogrut³⁴, çevir, çimcekle³⁵, şok, tat, deg, dök, doğun,

¹³“Durult” anlamında /l/'nin yazılmadığı veya düşürüldüğü bir kelimedir. Metinde bu şekilde üç kelime vardır. Bunlar; “durut (s. 8), düzet, doñrut/dogrut (s. 14)” kelimeleridir. Bu üç kelime isimden fiil yapan /-l/ ekinin düşürüldüğü görülmektedir veya burada isimden fiil yapan bir /-t/'den bahsetmek gerekmektedir. Ergin (1998) ve Korkmaz'da (2003) isimden doğrudan fiil yapan bir /-t/ eki yoktur. Ancak Ergin, fiilden fiil yapan /-t/ ekinden bahsederken Eski Anadolu Türkçesinde dur-u-t- şeklinden bahsetmektedir (1998, s. 211).

¹⁴Arapça ifadeden hareketle anlam verilmek gerekirse “suyu bulandır” anlamında kullanılmıştır.

¹⁵TDK *Güncel Sözlük*'te geçmeyen bu sözcük *Derleme Sözlüğü*'nde “dignemek/diğnemek” şeklinde sözcük birim olarak dinlemek anlamında bu sözcük geçmektedir. Maddede sözcüğün Zile, Türkmenaraplısı ve Bor'da geçtiği kayıt altına alınmıştır. Sözcük, “dânemek: Bakmak” anlamıyla Demirci (2017a, s. 1375) tarafından Düziçi/Osmaniye ağzından kayıt altına alınmıştır.

¹⁶ / اَكْتَبَ فِي الدِّيَانِ / (Deftere yaz) ibaresinin altına yazılan “kapla, kaplan” kelimeleri Arapça ibareyle örtüşmemektedir, belki de defteri kaplamak yani ciltlemek anlamında düşünülmüş olabilir.

¹⁷“sızdı, gördi” kelimelerinin emir kipinde değil de görülen geçmiş zamanda verildiği görülmektedir.

¹⁸Arapça / تَكَرَّغَ / “geçir-” kelimesinin altına / جَعَزَ / şeklinde yazılmıştır.

¹⁹Kelime başında / اِ / elif harfinin üstünde hem üstün hem de ötre konularak yazılmıştır yani kelime hem /ağsür/ hem de /oğsür/ şeklinde okunabilir ya da kelimenin her iki versiyonu tek yazımda gösterilmiştir. Arapça kelmeden hareketle “hapşur-” anlamında bir kelime olduğu görülmektedir.

²⁰“etmekle beslenürüz” örneğinde de ibarenin bir cümle değerinde ve geniş zamanda çekimlendiği görülmektedir.

²¹Kelime sonunda / كَ / var ama anlam olarak da “çık” okumak doğru.

²²“irdi, ulaşdı, irüşdi, virdi” kelimeleri de görülen geçmiş zamanda verilmiştir, devamında da benzer örnekler bulunmaktadır.

²³“Çiğne-” fiili.

²⁴Cinsel ilişkiye girmek.

²⁵“Azal-, eksilt-” anlamındaki “eksil-” fiilini geçişli hâle getirmek için /-t-/ eki yerine /-dür-/ fiilden fiil yapan yapım eki getirilmiştir.

²⁶“yıyka- / يَيْقُ /” fiili kelime başındaki /y/'nin altına esre, üstüne üstün konularak yazılmıştır. Bu kelimenin iki biçiminin olabileceğini yani “yıyka-/yayka-” biçimlerinin olabileceğini göstermektedir. TDK sayfasında arama yapıldığında sözcük, çıkmamaktadır. Buradaki “yıyka-/yayka-” fiillerini ağız etkisi olarak görmek ve “yık-” kelimesi olduğunu düşünmek gerekir. Kelime *Kâmus-ı Türkî*'de de “yayka-” şeklinde geçmektedir (URL7).

²⁷Bu kelime başında / اُزُ / “üz-” kelimesinin altına / اُزُ / şeklinde kelime başında /y/ olmadan yazılmıştır.

²⁸Arapça kısımda “denizde boğul-” şeklinde açıklama yapılmıştır.

²⁹“bük-” fiili.

³⁰ / اِرْتَفَعَ / “yüksel” kelimesinin altına yazılmıştır, muhtemelen “kalk-” kelimesi kullanılmak istenmiştir, bir sonraki kelime de / قَالَدِي / “kaldı” kelimesidir dolayısıyla ikisi aynı olmamalı.

³¹Burada “av” kelimesinin sonuna isimden fiil yapan bir /-ar/ ekinin getirildiği ve “ateş et, av avla” anlamında bir fiil olduğu görülmektedir.

³²Eşkere etmek, aşikâr etmek, açığa çıkarmak anlamındadır.

³³“senüñ ayağunu uzat” şeklinde detay verilmiş.

³⁴Türkçe “düzet-” / اَعْدَلَ / fiilinden sonra verilen bu kelimenin Arapça kısmında / اَعْدَلَ اَيْضًا / denilerek bu fiilin “düzet-” fiiliyle aynı anlamda kullanıldığı belirtilmiştir. Her iki Türkçe fiilde /l/'nin yazılmadığı görülmektedir.

³⁵“Çimdikleme” anlamında bir kelime. “Cimciklemek” şekliyle “bazı sayfalarda görülmektedir (URL8).

doğu, işle, bağar³⁶, sesle, bağışla (s. 7b), yaz³⁷, eyle, kıl, begendim, ışmarla, koñuş, ayrıl, tağıl, sevdi, yırt, incin, taşalandı, tarıl, huylan³⁸, ditre, gey, tart, ölç, göm, kullan, zefklen³⁹, şaka it, karışdur, kaş (s. 8a), oyna, yala, inan, yalanla, oldu, i-di⁴⁰, öldi, boşla, bırak, dilendi, koğla, tütüsit⁴¹, şarkıt, nazlan, sündür, aldat, ketürdü, hor bak, ezberle, piç⁴², onun başını tıraşit⁴³, devşir, topla, tabakla, senüñ başuñı tıraş ol (s. 8b), Allah yaratdı, bezdi, esnedi, eglen, yeñdi, hoş, yala⁴⁴, ev⁴⁵, yele⁴⁶, uşandı, yoruldu, hazitdi⁴⁷, sürün, becirdi” (s. 9a) fiillerini vermiştir.

Bâbü'l Nehy/Olumsuzluk Babı

Bu kısımda başlıktan da anlaşılacağı gibi olumsuzluk anlatılmıştır ancak sadece fiillerde olumsuzluk ele alınmıştır. “*Türkçede olumsuzluk için mastar alameti atıldıktan sonra geriye kalan emir hâlindeki her kelimenin sonuna /-me/, fethalı mîm⁴⁸ telaffuzu eklenir.*” (s. 9a-9b) şeklinde açıklama yapılarak aşağıdaki örnekler verilmiştir. Örneklere bakıldığında bir önceki kısımda emir anlatıldıktan sonra verilen fiiller hemen hemen tekrar edilmiştir. Kitapta “*bil, çana, durut, şuyı bula, işit, duy, kapla, kaplan, şızdı, gördi, tekerle, yuvarla, çağır, etmekle beslenürüz, kitle, uyu, irdi, ulaşdı, irüşdi, doğdı, düşündi, bitdi, tükendi, bişir, batdı, boğuldu, kaldı, kal(k)dı, kizle, şakla, dur, şişdi, düzet, doğu, yaz, eyle, begendim, şaka it, yalanla, oldu, i-di, öldi, bırak, dilendi, onun başını tıraşit, devşir, topla, senüñ başuñı tıraş ol, Allah yaratdı, bezdi, esnedi, eglen, yendi, hoş, yala, yele, uşandı, yoruldu, hazitdi, becirdi*” fiilleri hariç diğer fiillerin tekrar edilerek olumsuzluklarının verildiği görülmektedir. Örnekler incelendiğinde olumsuzluk bölümünde emir bölümünde bulunmayan “*kaşıt itme*” fiillerine yer verildiği görülmektedir.

Olumsuzluk bölümünde verilen fiiller şunlardır: “*söyleme, deme, ağnama, öğrenme, okuma, yazma, geçme, buyurma, gelme, gitme, varma, oturma, kalkma, durma, dayanma, yaşma, danışma, çağırma, yeme, içme, digneme, bakma, (s. 9b) gösterme, lakırdı itme, lafitme, oğsürme, ağsürme, sümkürme, tümkürme, korkma, düşme, atma, koyvirme, şalıvirme, kıoma, örtme, kapama, açma, yakma, yanma, kirme, yıkma, çıkma,⁴⁹ bağlama, (s. 10a) çözme, süpürme, şağma, kesme, kırma, vurma, kaçma, bozma, virme, alma, tutma, şatma, şatun alma, dilek eyleme,*

³⁶ Kelime anlam olarak “bağır-” ama üstün işaretiyle “bağar-” şeklinde yazılmıştır.

³⁷ Buradaki “yaz-”, Arapça / اَسَحَ / fiilinin altında “istinsah ederek yaz-” anlamındadır.

³⁸ “huylan-” fiili.

³⁹ Burada kelimenin konuşma dilinde olduğu gibi /f/ ile ve Arapça yazılışından farklı olarak /kef/ ile / زَفَكُنْ / şeklinde yazıldığı görülmektedir.

⁴⁰ Arapça / كَانْ / kelimesinin altına / انيدي / şeklinde yazılmıştır. Bu kelime ekfiil olan “i-di” kelimesidir.

⁴¹ “Buhur yap” anlamında / بَخَرُ / kelimesinin altına yazılmıştır / تَسَبُّتْ / şeklinde yazılmıştır, aslında anlam olarak “tüttür veya tütsü yak” denilebilir.

⁴² Fiil olan ve biç- anlamındaki kelime /p/ ile yazılmıştır.

⁴³ Metinde it- kelimesi ayrı yazılmamış, /ت/ nin altına esre konulmuştur.

⁴⁴ Hem 16. sayfada hem de 17. sayfada aynı kelime var.

⁴⁵ “Acele etmek” anlamındaki “ev-” fiili.

⁴⁶ Bu kelime “yala-” olabilir ancak /ي/ (kalın l) ile yazılmamıştır, kelimenin Demirci’nin Düziçi ağzından derlediği “yélen itin yélkesi guyrünüñ halkası (Bir kişinin peşine düşüp giden kimse)” deyiminde geçen “yel-” (Demirci, 2017b, s. 42) fiiliyle bir ilgisi olabilir. Buradaki kelime de zikredilen deyimde geçen “aceleyle düşünmeden sorgulamadan karar ver, hızla hareket et” (Demirci, 2017b, s. 42) gibi bir anlamda olabilir. Bu mana bir önceki “ev-/ acale et-” fiiliyle yan yana olması hasebiyle örtüşmektedir. Bu deyim farklı ağzılarda da kullanılmaktadır (URL9, URL10).

⁴⁷ Arapça / غَضِنَ / kelimesinin altına / حَارْتَدِي / şeklinde yazılmıştır. Kelime “haiz itdi>haiz etti: kazandı” anlamında olabilir, yazım olarak da “it-” fiilinin kelimenin altına sadece esre ile yazıldığı görülmektedir.

⁴⁸ Açıklamada “be-fethü’l-mîm” denmiş olsa da ek yazılırken ve verilen örneklerde fiillerin sonunda ek / مة / ile yani “söylemek” şeklinde yazılmıştır.

⁴⁹ / لا تَخْرُجْ / kelimesinin altına / چَكَمْ / şeklinde kef ile yazılan bu kelime “çıkma” olmalıdır.

yoğurma, bişirme, yarma, çıkarma, şayma, dönme, doğurma, unutmama, uşanma, (s. 10b) şorma, saçma, isteme, binme, inme, çeyneme, yuşma, ışırma, emme, emzürme, öpme, sikme, cimâ' itme, şarılma, akdurma⁵⁰, işeme, şıçma, başlama, kırtarma, delme, kaynama, kavurma, çalma, dikme⁵¹ (s. 11a), aşma, boğma, kapma⁵², gülme, ağlama, barışma, ıslama, dökme, yuma, yıykama, üzme⁵³, dalma, boğazlama, şoyunma, şoyma, pükme, öldürme, yapdurma, şakınma, kaldurma, doldurma, azarlama, söğme, avarma⁵⁴, (s. 11b) çekişme, eşkere etme, korkma, şaklama, kırtarma, şarma, katlanma, bekleme, üfürme, üfeleme, silkme, pişmân olma, âzâd itme, uzatma, ağırtma, döşeme, doñrutma/dogrutma, çevirme, cimcekleme, şokma, şatma, degme, dökme, doğuma, (s. 12a) işleme, bağarma, sesleme, bağışlama, eyleme, kıllma, işmarlama, itme, koñuşma, ayrılma, şağılma, sevme, yırtma, incinme, şaşalanma, şarılma, huylanma, ditreme, geyme, şartma, (s. 12b) ölçme, gömme, kullanma, zefklenme⁵⁵, kaşid itme, karışdurma, kaşma, oynama, yalama, inanma, boşlama, koğlama, tütüsitme, şarkıtma, nazlanma, sündürme, aldatma, ketürme, ĥor bakma, ezberleme, piçme, şabaklama⁵⁶, (s. 13a) evme, sürünme⁵⁷, yalama”.

Bâbü'l Emrû lil-Cem'/Çokluk Emir Babı

Türkçede çokluk emir bölümü her kelimedede mastar alameti çıkarıldığında geriye kalan emir hâlindeki kelimenin sonuna sakın nûn /-n/ getirilerek yapılır. Örnek: *vurun, den, söylen, gelin*⁵⁸.

Bâbü'l Nehyü lil-Cem'/Olumsuz Çokluk Babı

Aynı şekilde Türkçede emir hâlindeki kelimenin sonuna /-men/ eklendiğinde çokluk emir yapılır. Örnek: (s. 13b) *vurman, demen, söylemen, yazman*⁵⁹.

Bâbü'l Mâzî/Geçmiş Zaman Babı

Türkçede geçmiş zaman iki türdür. Birincisi, her kelimenin sonunda mastar alameti çıkarıldığında ve emir suretinde /-dı/ eklendiğinde geçmiş zaman olur. Örnek: *vurdu, yazdı, dedi, söyledi, viridi, aldı, şutdu, şatdı, şatun aldı* (s. 14a).

⁵⁰ Arapça / لا تُشهِجُ / kelimesinin altına yazılan bu olumsuz fiilin Arapça anlamı “bunu kolaylaştırma” şeklinde emir anlamında bir kelimedir. Muhtemelen “su gibi akıtma, kolayca devam ettirme veya gerçek anlamıyla akıtma” gibi bir anlam çıkmaktadır. Kitapta olumlu emrin örneklerinin verildiği on ikinci sayfada ilk kelime “ak”dır ve Arapçası / سَاخُ / olarak verilmiştir. “Akdur-” fiili için Solak ve Basiç (2022, s. 456) “akturdı: “ol suw akturdı = o, suyun akıtılmasını emretti”, (akturur = akturmak) (DLT I, s. 222)” örneğine yer vermişlerdir (Solak ve Basiç, 2022).

⁵¹ Terzilikle ilgili “dikme-” fiili.

⁵² Arapça / لا تُخَطِّفُ / kelimesinin altına yazılmıştır, kelimenin anlamı “kaçma”dır ancak emir bölümünde aynı kelimenin Arapça olumlusu olarak “kaç” anlamındaki / أُخَطِّفُ / kelimesi yazılmıştır ve altında açık bir şekilde “kap” fiili / قَابُ / yazılmıştır yani aynı kelimenin yanlış bir şekilde olumlusu da olumsuzu da verilmiş olmaktadır.

⁵³ “Yüzme” fiili.

⁵⁴ “Avarma, av vurma” anlamında kullanılmıştır.

⁵⁵ Arapça / لا تُسْتَنْزِرُ / kelimesinin altına yazılan bu kelimenin anlamı “gücenme”dir ama burada “zefklenme” şeklinde kullanılmıştır.

⁵⁶ Buradaki “tabaklama” debbağların yaptığı “deri tabaklamak” anlamındaki kelimenin olumsuzudur.

⁵⁷ Arapçasında “sürünmek” kelimesinin diğer anlamlarını dışarıda tutacak şekilde “çocuk gibi sürünme” anlamı verilmiştir.

⁵⁸ Burada emir eki çokluk ikinci kişi ekinde nezaket çekimi olan /-iñiz, -iñiz (يَ) ekleri verilmemiştir. Yine ekte nazal n (نَ) kullanılmadığı görülmektedir.

⁵⁹ Burada da Osmanlı Türkçesinde emir kipinin olumsuzu çokluk ikinci kişide /-lî ve (يَ) ve (يَ) / şekillerinin kullanılmadığı yine ekte nazal n (نَ) kullanılmadığı görülmektedir.

İkincisi, her kelimenin sonunda mastar eki çıkarıldığında geriye kalan emir hâlindeki kelimelerin sonuna /-miş/ eklendiğinde geçmiş zaman olur. Mim ve sakin sın ile yapılır. Örnek: *vurmuş, yazmış, demiş, söylemiş, virmiş, almış, tutmuş, apdest almış, namâzı kılmış, şatmış, şatun almış, dilek eylemiş, biçirmiş, yarmış, çıkarmış, şatmış, dönmüş.*

Bâbü'l Mâzî el-Müsnedü lil-Mütekellim/Geçmiş Zaman Birinci Şahıs Babı (s. 14b)

Türkçede geçmiş zaman birinci şahıs için bütün kelimelerin sonuna mastar ekini çıkardıktan sonra emir şekline /-dum/ getirildiğinde geçmiş zaman teklik birinci kişi olur. Zammeli dal, sakin mim ile yapılır. Örnek: *vurdum, yazdum, okudum, uyudum.*

Bâbü'l Mâzî el-Müsnedü lil-Muḥâṭab fi't-Türkî/Türkçede Geçmiş Zaman İkinci Şahıs Babı

Türkçede geçmiş zaman ikinci şahıs için bütün kelimelerin sonuna /-duñ/ eklendiğinde geçmiş zaman ikinci şahıs olur. Zammeli dal ve sakin kaf-ı acemiyye (nazal n) ile yapılır. Örnek: *kapuyı kıcırdatduñ, kapuyı şalladuñ (s. 15a).*⁶⁰

Bâbü'l Mâzî el-Müsnedü li-Cem'ü'l-Mütekellim ev el-Mu'azzamu Nefse/Geçmiş Zaman Çokluk Birinci Şahıs Babı

Türkçede geçmiş zaman çokluk birinci şahıs iki çeşittir. Birincisi, bütün kelimelerin sonuna /-duk, -dük/ eklendiğinde geçmiş zaman çokluk birinci şahıs olur. Zammeli dal, sakin kef veya kaf. Örnek: *vurduk, yazduk, apdest aldük*⁶¹, *namâzı kıldük.*

İkincisi, bütün kelimelerin sonuna /-mişik ve -mışıq/ eklenerek yapılır. Kesreli mîm ve şın-ı mu'ceme ve sonuna sakin /k, k) ile yapılır. Örnek (s. 15b): *yürümişik, yemişik, okumışıq, uyumışıq*⁶².

Bâbü'l Mâzî li-Cem'ü'l-Muḥâṭabîn fi't-Türkî/Türkçede Geçmiş Zaman Çokluk İkinci Şahıs Babı

Türkçede geçmiş zaman çokluk ikinci şahıs iki çeşittir. Birincisi bütün kelimelerin sonuna /-dünüz/ eklendiğinde geçmiş zaman çokluk ikinci şahıs olur. Kesreli dal, kesreli ya (kafü'l acemiyyeden kaynaklanan bir ya), kesreli kaf-ı acemiyye (nazl n) ve sakin za ile. Örnek: *vurduğunuz, yazdığınız, yürüdüğünüz, apdest aldığınız*

İkincisi bütün kelimelerin sonuna /-mişiniz/ eklenir. Örnek: (s. 16a) *okumüşünüz, yemişünüz, içmişünüz, uyumüşünüz.*

Bâbü'l Mâzî el-Müsnedü li-Cem'ü'l-Ġâ'ibîn/Geçmiş Zaman Çokluk Üçüncü Şahıs Babı

Türkçede geçmiş zaman çokluk üçüncü şahıs için birincisi bütün kelimelerin sonuna önce geçmiş zaman eki eklenir sonra /-ler/ eklendiğinde geçmiş zaman çokluk üçüncü şahıs olur. Örnek: *vurdılar, okumışlar, yürümüşler, yazmışlar.*

⁶⁰ Burada geçmiş zaman ikinci şahıs babından sonra direkt geçmiş zaman çokluk birinci şahıs babına geçildiği ve üçüncü şahsa yer verilmediği görülmektedir.

⁶¹ Konuyla ilgili açıklama kısmında / دُك / ev/ دُك ekleri verilmektedir ancak bu üç örnekte kelimeler kalın sıradan kelimeler olmasına rağmen / دُك / eki kullanılmıştır.

⁶² Konuyla ilgili açıklama kısmında / مشيق ve مشيك / ekleri verilmektedir ancak son örnekte ek / مشيك / şeklinde kalın sıradan kelimeye / ك / ile gelmiştir. Burada Osmanlı Türkçesinde çokluk birinci kişi eki olarak kullanılan /-Iz, -Uz/ eklerine yer verilmemiştir.

Geçmiş zamanın ikinci türüne örnek: *vurdılar, okudılar, yürüdiler, yazdılar, dediler* (s. 16b).

Bâbü'l Muzâri' el-Müsnedü lil-Gâ'ibü'l-Müfred/Şimdiki-Geniş Zaman Teklik Üçüncü Şahıs Babı

Türkçede şimdiki-geniş zaman teklik üçüncü kişi üç çeşittir. Birincisi kelimenin sonunda /-r (sakin ra) / ekleyerek yapılır. Örnek: *vurur, yazar, okur, uyur, yürür*.

İkincisi sonu ünsüzle biten, emir hâlindeki bütün kelimelerin sonuna /-e (sakin ha), sonu ünlüyle biten kelimelerin sonuna /-e (sakin ha) / öncesinde ya-yı meftuha /-y/ eklenerek yapılır.

Sonu ünsüzle biten kelimelere eklenmesiyle ilgili örnek: *yaza, gele, sile, öğren*⁶³ (s. 17a).

Sonu ünlüyle biten kelimelere gelmesiyle ilgili örnek: *okuya, yürüye, yeye, uyuya, deye*.

Üçüncüsü bütün kelimelerin sonuna /-sun/ eklenerek yapılır. Zammeli sin ve sakın nun ile yapılır. Örnek: *vursun, okusun, öğrensin, söylesün, yürüsün*.

Bâbü'l Muzâri' el-Müsnedü lil-Mütekellim/Şimdiki-Geniş Zaman Birinci Şahıs Babı

Şimdiki-geniş zaman birinci şahıs, Türkçede bütün kelimelerin sonuna /-rUm/ eklenerek yapılır. Örnek: *vururum, okurum, yazarum, yerüm, içerüm* (s. 17b).

Bâbü'l Muzâri' el-Müsnedü lil-Muḥâṭab/Şimdiki-Geniş Zaman İkinci Şahıs Babı

Türkçede şimdiki-geniş zaman ikinci şahıs iki çeşittir. Birincisi, Türkçede şimdiki-geniş zaman ikinci şahıs için bütün kelimelerin sonuna /-rsın/ eklenerek yapılır. Sakin ra, kesreli sin ve sakın nûn ile yapılır. Örnek: *vurursın, okursın, uyursın, yürürsün, yazarsın*.

İkincisi bütün kelimelerin sonuna /-esin/ eklenerek yapılır. Sakin hâ, kesreli sin ve sakın nun ile. Sonu ünsüzle biten ve emir hâlindeki kelimelerin sonuna /-esin/, sonu ünlüyle biten kelimelerin sonuna ya-yı meftuha ve sonrasında /-esin/ getirilerek yani /-yesin/ şeklinde yapılır (s. 18a).

Sonu ünsüzle biten, emir hâlindeki kelimenin sonuna gelmesiyle ilgili örnek: *yazasın, silesin, vurasın, oṭurasın*.

Sonu ünlüyle biten, emir hâlindeki kelimenin sonuna gelmesiyle ilgili örnek: *okuyasın, yürüyesin, uyuyasın, deyesin, söyleyesin*⁶⁴.

Bâbü'l Muzâri' el-Müsnedü le-Cem'ü'l-Mütekellim ev el-Mu'azzamu Nefse/Şimdiki-Geniş Zaman Çokluk Birinci Şahıs Babı

Şimdiki-geniş zaman çokluk birinci şahıs Türkçede üç çeşittir. Birincisi bütün kelimelerin sonuna /-ruz/ eklenerek yapılır. Zammeli ra ve sakın za ile yapılır. Örnek: (s. 18b) *vururuz, yazaruz, okuruz, uyuruz, yürürüz*.

⁶³ Burada Geniş-Şimdiki zaman başlığı altında bu zamanlara dâhil edilerek istek kipi eki /-A/ da verilmiştir.

⁶⁴ Burada şimdiki-geniş zaman ikinci şahsa yer verilmeden çokluk birinci şahsa geçildiği görülmektedir.

İkincisi bütün kelimelerin sonuna /-ruk/ eklenerek yapılır. Zammeli ra ve sakın kaf ile yapılır. Örnek: *vururuğ, deruğ, öğrenürük⁶⁵, otururuğ*.

Üçüncüsü bütün kelimelerin sonuna /-elüm/ eklenerek yapılır. Sonu ünsüzle biten kelimelere /-elüm/ sonu ünlüyle biten kelimelere /-yelüm/ eklenerek yapılır.

Sonu ünsüzle biten, emir hâlindeki kelimenin sonuna gelmesiyle ilgili örnek: *yazalum, öğrenelüm, oturalum, silelüm* (s. 19a).

Sonu ünlüyle biten, emir hâlindeki kelimelere eklenmesine örnek: *söyleyelüm, okuyalum, yürüyelüm, uyuyalum, yeyelüm*.

Bâbü'l Muzâri' el-Müsnedü li-Cem'ü'l-Muḥâṭabîn/Şimdiki-Geniş Zaman Çokluk İkinci Şahıs Babı

Şimdiki-geniş zaman çokluk ikinci şahıs Türkçede iki çeşittir. Birincisi bütün kelimelerin sonuna /-rsiñiz/ eklenerek yapılır. Sakın ra, kesreli sin, kaf-ı acemiyye (nazal n) ve sakın za ile. Örnek: *vurursiñiz, yazarsınız, okursiñiz, dersiniz*.

İkincisi bütün kelimelerin sonuna (s. 19b) /-esiñiz/ eklenerek yapılır. Sonu ünsüzle biten emir hâlindeki kelimelere /-esiñiz/ eklenir, sonu ünlüyle biten kelimelere önce ya-yı meftuha sonrasında /-esiñiz/ gelir, yani /-yesiñiz/ eklenerek yapılır.

Sonu ünsüzle biten emir hâlindeki kelimenin sonuna gelmesiyle ilgili örnek: *yazasiñiz, silesiñiz, vurasıñiz, apdest alasıñiz*.

Sonu ünlüyle biten emir hâlindeki kelimelere /-yesiñiz/ eklenir. Örnek: *deyesiñiz, söyleyesiñiz, okuyasıñiz, uyuyasıñiz*.

Bâbü'l Muzâri' el-Müsnedü li-Cem'ü'l-Ġâ'ibîn/Şimdiki-Geniş Zaman Çokluk Üçüncü Şahıs Babı

Şimdiki-geniş zaman çokluk üçüncü şahıs için Türkçede bütün kelimelerin sonuna önce şimdiki-geniş zaman eki daha sonra /-ler/ eklenir⁶⁶ (s. 20a).

Bâbü İsmü'l-Fâ'il Ellezi Ma'nâhü el-Muzîyye ev el-İstimrâr/Sürekliyet Bildiren Sıfat Fiil İsm-i Fail Babı

Türkçede devam eden, süreklilik ifade eden sıfat fiillerle yapılan ism-i fâ'il, bütün kelimelerin sonuna mastar alameti çıkarıldığında ortaya çıkan emir hâlindeki kelimelere /-an/ (ince bir elif ve sakın nun) eklenerek yapılır. Sonu ünsüzle biten emir hâlindeki kelimelere kesreli ince bir elif ve sakın nun; sonu ünlüyle biten kelimelere yâ-yı meftûha, kesreli elif ve sakın nun getirilerek yapılır.

Sonu ünsüzle biten, emir hâlindeki kelimelere gelmesine örnek: *vuran, yazan, öğrenen, oturan*.

Sonu ünlüyle biten, emir hâlindeki kelimelere gelmesine örnek: (s. 20b) *deyen, uyuyan, yürüyen, okuyan, yuyan*.

⁶⁵ Bu iki örnekte ince sıradan kelimedeki şahıs eki / 3/ile yazılmıştır.

⁶⁶ Burada konuyla ilgili örnek verilmediği görülmektedir.

Bâbü İsmü'l-Fâ'il Ellezi Ma'nâhü el-İstikbâl/Gelecek Zaman İfadeli Sıfat Fiil İsm-i Fail Babı

Türkçede gelecek zaman ifade eden sıfat fiillerle yapılan ism-i fâ'il, bütün kelimelerin sonuna mastar eki çıkarıldıktan sonra emir hâlindeki kelimelerin sonuna /-ecek/ eki eklenerek yapılır. Sakin elif, fethalı cim-i arabîyye ve sakin kef. Sonu ünsüzle biten kelimelere /-ecek/ ve sonu ünlüyle biten kelimelere /-yecek/ eklenerek yapılır.

Emir hâlindeki sonu ünsüzle biten kelimelere örnek: (s. 21a) *vuracak, yazacak, oturacak, öğrenecek*.⁶⁷

Emir hâlindeki sonu ünlüyle biten kelimelere örnek: *oğuyacak, deyecek, yürüyecek, yeyecek*.⁶⁸

Bâbü İsmü'l-Fâ'il Ellezi Ma'nâhü el-Ĥâl/Şimdiki Zaman İfadeli Sıfat Fiil İsm-i Fail Babı⁶⁹

Türkçede şimdiki zaman ifade eden sıfat fiillerle yapılan ism-i fâ'il için bütün kelimelerin sonuna /-yor/⁷⁰ eki eklenir. Zammeli yâ ve sakin râ. Örnek: *vuryor, yazyor, deyor, yeyor, içiyor*.

İşte kastedilen üç kural sana açıklandı (s. 21b). Burada anlatılan teklik üçüncü kişi için bu üç tür ism-i failde kendinden bahsedersen sonuna "sakin mim" ekle. İstimrar, istiklal ve hâl ifadeli bu sıfat fiillerle yapılan ism-i faili telaffuz ettikten sonra süreklilik ifadeli sıfat fiille yapılan ism-i failde şöyle dersin: *ben vuranım, ben oğuyanım, ben yazanım*.

Gelecek ifadeli sıfat fiillerle yapılan ism-i failde kendini kastedersen: *ben zeydi yarın vuracağım, ben yarın oğuyacağım*.⁷¹

Şimdiki zaman ifadeli sıfat fiillerle yapılan ism-i failde kendini kastedersen: (s. 22a) *ben yazıyorum, ben oğuyorum, ben yürüyorum, ben yeyorum*.

Ve ikinci şahıs kastetmek istersen kelimeye /-sin/ eklenir. Kesreli sin ve sakin nun. Üç durumda şöyle dersin. Birincisi: *sen yazansın, sen vuransın, sen oğuyansın*.

İkincisi: *señ vuracaksın, señ yazacaksın, señ oturacaksın, señ gideceksin, señ varacaksın, señ oğuyacaksın*⁷² (s. 22b).

⁶⁷ Aslında verilen örnekler sıfat fiil olarak kullanılarak fail yapacak mahiyette gibi ama maksada uygun kullanımlar değil. "Vuracak şey, yazacak kitap" gibi kullanılsaydı daha uygun olurdu. Örnekler teklik üçüncü kişi gelecek zaman çekimi gibi durmaktadır. Bir sonraki şimdiki zaman ifadeli isim- fiil açıklanırken de fiil çekimi ile ism-i failin karıştığı hatta verilen örneklerin ism-i fail özelliği göstermediği görülmektedir. Bu da müellif, müstensih veya muktebisin konuya tam hâkim olmadığını ortaya koymaktadır veya bir başka fikirle aslında iktibas yapılan kaynakta bu ek geniş zaman sıfat fiili /-ur, -ür/ idi, muktebis bunu yanlış okudu ve bu yanlış kitabı yansıtmış oldu. Bu açıdan bakılsa bile verilen örnekler ism-i fail babına uygun örnekler değildir. Arapça örnekler doğrudur, Türkçe örnekler yanlıştır.

⁶⁸ Burada gelecek zaman eki sadece ince sıradan bir ek gibi sadece /هجك/ şeklinde /ك/ ile yazılmıştır.

⁶⁹ Burada Türkiye Türkçesinde şimdiki zaman eki olarak kullanılan /-yor/ ekinin ism-i fail yapıyor muş gibi ism-i fail bölümünde ele alındığı verilen örneklerin sıfat fiil yapacak mahiyette olmadığı görülmektedir.

⁷⁰ /-yor/ eki yardımcı ünlüsü (doğrusu -e zarf fiil ekinin kalıntısı) olmadan yazılmıştır ve verilen örneklerde de ekten önceki fiil /ووريزد/ örneğinde olduğu gibi cezimle yazılmıştır.

⁷¹ Bu örneklerde de gelecek zaman çekimi ile gelecek zaman ifadeli ism-i fail sıfat fiilinin karıştırıldığı ve gelecek zaman çekimli örneklerin verildiği görülmektedir.

⁷² Burada altı cümlede gelecek zaman eki sadece ince sıradan bir ek gibi sadece /هجك/ şeklinde /ك/ ile yazılmıştır aynı zamanda "sen" kelimesinin sonu nazal n /ن/ ile bitmektedir.

Üçüncüsü: *señ vuryorsın, señ yüryorsın, señ binyorsın*⁷³.

Ve cem'ül muhatabı yani çokluk ikinci kişiyi kastedersen /-sınız/ eki eklenir. Kesreli sin, kef-ı acemiyye ve sonra sakin zâ. Üç durumda söyle.

Birincisi: *siz vuransınız, siz okuyansınız, siz yazansınız*.

İkincisi: *siz vuracaksınız, siz yarın okuyacaksınız*⁷⁴.

Üçüncüsü: (s. 23a) *siz vuryorsunuz, siz yazıyorsunuz*⁷⁵, *siz yeyorsünüz*.

Çokluk birinci kişi ve kendini tazim için çokluk birinci kişiyi kastetmek için yukarıdaki üç durumun sonunda zay-ı sakine eklenir: Birincisi: *biz vuranız, biz okuyanız, biz yazanız*.

İkincisi: *biz apdesti*⁷⁶ *alacağız biz yeyeceğiz*⁷⁷.

Üçüncüsü, şimdiki zaman ifadesi için: (s. 23b) *biz yazıyoruz, biz yeyoruz, biz içiyoruz*⁷⁸,

Çokluk üçüncü şahıs elde etmek istersen yukarıda bahsedilen üç durumda /-ler/ eki ekle. Birincisi: *ollar vuranlar, oller okuyanlar, oller yazanlar, oller açılanlar, oller şuşayanlar, oller tokuryorlar*⁷⁹.

İkincisi örnekteki gibi denir: *ollar kidecekler, oller varacaklar, oller yazacaklar*⁸⁰.

Üçüncüsü, örnekteki gibi söylenir: (s. 24a) *oller vuryorlar, oller okuyorlar, oller yürüyorlar*.

Arapçada tek şekilli değildir yani üç şekillidir, durumuna göre konuşulur. Bil ki Türkçede Arapçada olduğu gibi ism-i mevsul yok ama onu kastedildiği zaman ism-i fail kullanılır: *Zeydi dün vuran geldi andan şöıra vurdum*.

Bâbü İsmü'l-Mef'ûl/İsm-i Mef'ûl Vezni Babı/Edilgen Sıfat Fiil Babı

Türkçede ism-i mef'ûl aktif sıfat fiil gibidir ama aynı zamanda sıfat fiil eki alarak ism-i fail özelliği gösterir, yani edilgen sıfat fiildir (s. 24b). İsm-i fail şeklindeki sıfat fiile sakin nun eklenir: *vurunan, yazınan, konan*.

Bâbü'l Mebnî lil-Mechûl/Edilgen Fiil Babı

Türkçedeki edilgen çatı, etken sıfat-fiil gibidir ancak mastar işareti atıldıktan ve kelimenin emir kipi hâline getirilerek bir miktar soyutlamayla emir hâlindeki kelimenin sonuna sakin nun eklenerek söylenir: *vurundi, yazındı, okundı, kondı*.

Bâbü'l Nefî/Olumsuzluk Babı

⁷³ Bu üç cümlede de "sen" kelimesinin sonu nazal n /ن/ ile bitmektedir aynı zamanda "-yor" ekinde yardımcı ünlü/-e zarf fiil ekinin kalıntısı okunmayacak şekilde fiillerin üstüne cezm işareti konarak yazılmıştır.

⁷⁴ Burada üç cümlede gelecek zaman eki sadece ince sıradan bir ek gibi sadece /هكك/ şeklinde /ك/ ile yazılmıştır.

⁷⁵ Burada iki örnekte "-yor" ekinde yardımcı ünlü/-e zarf fiil ekinin kalıntısı okunmayacak şekilde fiillerin üstüne cezm işareti konarak yazılmıştır.

⁷⁶ Kitapta "abdest" kelimesi daima /p/ ile yazılmıştır.

⁷⁷ Bu iki cümlede gelecek zaman eki /غ/ ile yazılmıştır.

⁷⁸ Burada iki örnekte "-yor" ekinde yardımcı ünlü/-e zarf fiil ekinin kalıntısı okunmayacak şekilde fiillerin üstüne cezm işareti konarak yazılmıştır.

⁷⁹ "Toklar" anlamında bir kelime.

⁸⁰ Burada iki cümlede gelecek zaman eki sadece ince sıradan bir ek gibi sadece /هكك/ şeklinde /ك/ ile yazılmıştır.

Türkçede olumsuzluk (s. 25a), mastar işareti atıldıktan sonra ve mücerret emir hâlindeki kelimenin sonuna /-me/ (mim-i meftuha) eklenerek yapılır.

Bâbü'l Muzâri' el-Menfi el-Müsnedü lil-Mütekellim/Şimdiki-Geniş Zamanın Olumsuzu Birinci Şahıs Babı

Az önce anlattığımız kaideye şimdiki-geniş zamanın olumsuzu birinci şahıs için Türkçede bütün kelimelerin sonuna /-mezim/ eki eklenir. Örnek: *vurmazım, yazmazım, okumazım, demezim*⁸¹.

Bâbü'l Muzâri' el-Menfi el-Müsnedü lil-Ğâ'ib/Şimdiki-Geniş Zamanın Olumsuzu Üçüncü Şahıs Babı

Az önce anlattıklarımız gibi kelime şimdiki-geniş zamanda olur, olumsuz üçüncü şahıs için (s. 25b) mastar eki atıldıktan sonra mücerret emir hâlindeki kelimenin sonuna /-maz/ eki eklenir. Fethalı mim, ince bir elif ve sakın za ile yapılır. Örnek: *vurmaz, yazmaz, demez, ağlamaz*.

Bâbü'l Muzâri' el-Menfi el-Müsnedü lil-Muĥâtab/Şimdiki-Geniş Zamanın Olumsuzu İkinci Şahıs Babı

Az önce anlattığımız gibi Türkçede şimdiki-geniş zamanın olumsuzu üçüncü şahıs için mastar eki atıldıktan sonra mücerret emir hâlindeki kelimenin sonuna (s. 26a) /-mezsın/ eki eklenir. Örnek: *yalmazsın, vurmazsın, ağlamazsın, demezsin*.

Bâbü'l Muzâri' el-Menfi el-Müsnedü li-Cem'ül-Muĥâtabîn fî't-Türki / Türkçede Şimdiki-Geniş Zamanın Olumsuzu Çokluk İkinci Şahıs Babı⁸²

Az önce anlattığımız gibi Türkçede şimdiki-geniş zamanın olumsuzu çokluk ikinci şahıs için mastar eki atıldıktan sonra mücerret emir hâlindeki bütün kelimelerin sonuna /-mezsîñiz/ eklenir. Fethalı mim, sakın za, kesreli sin, kef-ı acemiyye yani nazal n ve sakın za (s. 26b). Mesela: *vurmazsîñiz, yazmazsîñiz, demezsîñiz, ağlamazsîñiz*.

Bâbü'l Muzâri' el-Menfi el-Müsnedü li-Cem'ül-Ğâ'ibîn fî't-Türki/Şimdiki-Geniş Zamanın Olumsuzu Çokluk Üçüncü Şahıs Babı

Az önce anlattığımız gibi Türkçede şimdiki-geniş zamanın olumsuzu çokluk üçüncü şahıs için mastar eki atıldıktan sonra mücerret emir hâlindeki bütün kelimelerin sonuna /-mezler/ eklenir. Örnek: *vurmazlar, demezler, yazmazlar, oynamazlar* (s. 27a).

Bâbü Şîgatü'l-İnfi'âl/İnfi'âl Sigası (Çekimi) Babı/ Edilgen Geçişsiz Fiiller

Türkçede şîgatü'l-infi'âl için mastar eki atıldıktan sonra mücerret emir hâlindeki geçişli fiillerin sonuna lam-ı mufahhama (kalın lam) /-l/ eklenir: *vuruldu, yazıldı, kırıldı, kesildi*.

Bâbü'l Muzâri' el-Müsnedü lil-Mütekellim/Şimdiki-Geniş Zaman Birinci Şahıs Babı

Az önce anlattığımız gibi Türkçede olumsuz şimdiki-geniş zaman birinci şahıs için mastar eki atıldıktan sonra mücerret emir hâlindeki (s. 27b) kelimelerin sonuna /-mem/ eklenir. Örnek: *vurmam, oçurmam, yazmam*.

Bâbü'l Müfâ'ale/Müfâ'ale Vezni Babı/İşteş Fiiller

⁸¹ Burada ikinci şahsa değinilmeden üçüncü şahsa geçilmiş ve daha sonra ikinci şahıs anlatılmıştır.

⁸² Burada çokluk birinci şahıs verilmeden çokluk ikinci şahıstan başlanmıştır.

Türkçede müfâ'ale vezni için diğerleri gibi mastar eki atıldıktan sonra mücerret emir hâlindeki kelimelerin sonuna sakın şın-ı mu'ceme-i sakine /-ş/ eklenir. Örnek: *çutuşdı, koñuşdı, koşdı, vuruşdı*.

Bâbü'l Tef'îl/ Tef'îl Vezni Babı

Türkçede tef'îl vezni için diğerleri gibi mastar eki atıldıktan sonra (s. 28a) mücerret emir hâlindeki kelimelerin sonuna /-dur/ eklenir. Zammeli dal ve sakın ra. Sonu ünsüzle biten kelimelerden sonra /-dur/, sonu ünlüyle biten kelimelerden sonra ta-yı sakine /-t/ eklenir.

Sonu ünsüzle biten fiillere gelmesiyle ilgili örnek: *yazdur, oturdur⁸³, kalkdur, okut, öğret*.

Sonu ünsüzle biten fiillere gelmesiyle ilgili örnek: *beni sıcağ şuşatdı, onı otur yıykat* (s. 28b).

Biz bu kadar kuralı söylemekle yetindik. Bazı kuralları tekrar etmemek için zikretmedik.

Bâbü lev / Şart Babı (-se Babı)

Bil ki Türkçede şart /-sey/ ile yapılır. Fethü'l sin ve sakın ya ile yapılır veya sadece sakın ya ile yapılır. Emrin sonu ünsüzle biterse veya emrin sonu ünlü ile biterse ikisinden önce üstünlü bir ya getirirler.⁸⁴ Mesela /-sey/: *vursaydum, okusaydum, yazsaydum, uyusaydum*.

Ya-yı sakineye misal: *vuraydum, okuyaydum, yazaydım, uyuyaydum* (s. 29a).

Bil ki onlar /-sey/ cevabında şunu eklerler. Arapçadali "lev" manasındaki /-sey/ için şart cümlesinin ana cümlesi olumlu olursa ana fiile sakın bir /-r/ eklenir. Şöyle denir: *tarılsayduñ taşalanurdum, geleydi virürdüm*.

İşte bu /-r/ Arapçadaki "lev" anlamındaki cevab-ı şartın, ana cümlenin başında bulunan /lam/ gibidir ve ana cümle olumsuz olursa olumsuzluk bölümünde anlatılan olumsuzluk eki /-me/'den sonra sakın bir /-z/ eklerler. Ve derler ki: *gelseydüñ tarılmazdum, eşegi bulaydum yürümezdüm*.

Bâbü İn ve İzâ el-Şartıyyet/ Şart Yapan İn ve İzâ Babı (s. 29b)

Bil ki bâbü in ve izâ el-şartıyyet Arapçadaki şart bildiren "in" için Türkçede "eger" lafzı kullanılır. Fethalı hemze, kefü'l acemiyye /ع/ ikisinden sonra sakın ra. "Enne-iza"nın karşılığında "kaçan" lafzı kullanılır. Fethalı kaf ve çimü'l acemiyye ikisinden sonra sakın nun gelir ve ikisi maziye asla ve asla eklenmez. Bunlar Arapçadaki gibi değildir. Arapçada "in" maziye eklenirse istikbal için kullanılır. Bunlar şart olarak fiile eklendiği zaman üstünlü bir sin eklenir, bu /sin/ sakın bir /-r/'den sonra gelir. Bu sakın /-r/'den sonra /sin/ gelince şimdiki-geniş zamanın şartı olur. Bu şekle de teklik ve çokluk ikinci şahıs esreli /s/'den sonra yani şarttan sonra /-sin/ ve /-siñiz/ kişi eki gelmez ama /-ñ/ gelir, çokluk olduğu zaman da bu /ñ/'den sonra bir /-z/ eklenir (s. 30a).

⁸³ Müellif ünlüyle biten kelimelerden sonra /-t/'nin geleceğini belirtmiştir ancak /r/ ile biten bazı kelimelerden sonra da /-t/'nin gelebileceği fiiller vardır, "otur-" fiili de bunlardan biridir ancak örnekte görüldüğü gibi "otur-" fiili /-dur/ ekini almıştır. "*egsildür/eksilt-, azalt-*" (s.6b) örneğinde de aynı kullanım söz konusudur.

⁸⁴ Şart eki burada sonu ünlüyle biten kelimelere ya-yı meftuha da getirildiği belirtilerek sanki istek kipi de buraya dâhil edilmiş. İkinci kısımda verilen örneklere bakıldığında da "*eşegi bulaydum yürümezdüm*" örneğinde bu görülmektedir. Her ikisinden önce sakın bir ya getirilir demiş ancak sonra demesi gerekmektedir çünkü /y/, /-se/'den sonra gelmektedir.

İşte bu sakın ve şart kipi /-sin/ Arapçada böyle. İkisinin yani “in ve iza/eger ve kaçan”ın cevabı kendisinden sonra gelen ana cümle şart manasını değiştirmez, /-se/'den sonra gelen cevap gibidir: *baña gelürse oni⁸⁵ ikrâm iderüm, beni vurursa oni vururum.*

Şunu da bil ki bu üstünlü sin /-se/, çokluk birinci kişide ve tazim amaçlı kullanılan teklik birinci kişide /-lüm/ ve /-ruz/ lafızlarıyla bir araya gelmez fakat sadece sakın bir kaf'la /-k/ bir araya gelir. İşte bu kaf /-k/, çokluk birinci kişi ve tazim amaçlı kullanılan teklik birinci kişi ekidir: *eger siz de⁸⁶ gelsek sevinürüz, yürüsek yoruluruz* (s. 30b), *eger baña gelürseñ seni ikrâm iderüm, eger baña gelseñiz sizi ikrâm.*

Eğer “kaçan”ı kullanmak istiyorsan cümlede “eger”in yerine koy ve söyle.

Bâbü'l Maşdar/Mastar Babı

Türkçede mastar üç çeşittir. Birincisi, sonunda /-mak, -mek/ olan bütün kelimelerdir: *vurmağ, yazmak⁸⁷, okumağ, yürümek.*

İkincisi, tüm kelimelerin sonunda /-duk, -dük/⁸⁸ eklenerek söylenir: (s. 31a) *vurduk, yazduk, öğrendük, oturduk.*

Üçüncüsü bütün emir hâlindeki kelimelerin sonuna sonu ünsüzle bitiyorsa ha-yı sakine /-e/, kelimenin sonu ünlüyle bitiyorsa ya-yı meftuha /-ye/ eklenir⁸⁹. Sonu ünsüzle biten kelimelere gelmesiyle ilgili örnek: *yaza, sile, oçura, kalka.*

Sonu ünlüyle biten kelimelere gelmesiyle ilgili örnek: *oçuya yürüye bağlaya söyleye.*

Dördüncü şekil vardır ki şunu eklersin (s. 31b). Sakin bir /he/'den sonra mastar lafzı /-cek, -cak/ eklenir⁹⁰. Fethalı cim-i arabîyye ve sakın bir /k/: *oçuyacak, yazacak, oturacak, öğrenecek⁹¹.*

Mastarı olumsuz yapmak istersen birincisi: *vurmamağ, okumamağ, yazmamağ⁹².*

İkincisi: *vurmaduğ, yazmaduğ, oturmaduğ.*

Üçüncüsü:(s. 32a) *vurmaya, yazmaya, okumaya.*

⁸⁵ Burada müellif, müstensih ya da muktebis “ikram etme”nin Arapçadaki yüklem ekini almasına kıyasen olsa gerek ki “ona” yerine “oni” şeklinde zamiri yüklem hâliyle kullanmıştır.

⁸⁶ Burada /de/'nin kullanılması cümlede bir düşüklüğe sebebiyet vermektedir, böyle kullanılmasının sebebi Arapçada /عَدَّ / kelimesinin karşılığı bazen Türkçedeki “de”ye tekabül etmektedir.

⁸⁷ Bu kelimedede mastar eki /مك / şeklinde yazılmıştır.

⁸⁸ Bilindiği üzere bu ekler sıfat fiil eklerindedir ve fiile eklendiğinde fiilden isim soylu sıfatlar türetse de fiili isimleştirmez veya mastar hâline getirmez. Bu ek ancak bazı kelimelerde mastar olmasa da “tanıdık, bildik, sevdiğim” gibi kelimelerde bir nevi isim yapmaktadır. Müellif, müstensih veya muktebisin verdiği örnekler mastar mahiyetinde değildir ancak Arapça örnekler mastardır ve doğru verilmiştir.

⁸⁹ Burada mastar eki olarak bir “-e” ve “-ye”den bahsedilmektedir ancak verilen örnekler bakıldığında, örnekler cümle şeklinde değil ama istek kipi eki ile çekimlenmiş fiiller verilmiştir.

⁹⁰ Bilindiği üzere bu ekler sıfat fiil eklerindedir ve fiile eklendiğinde fiilden isim soylu sıfatlar türetse de fiili isimleştirmez veya mastar hâline getirmez. Bu ek ancak bazı kelimelerde mastar olmasa da “alacak, verecek, yiyecek, giyecek” gibi kelimelerde bir nevi isim yapmaktadır. Müellif, müstensih veya muktebisin verdiği örnekler mastar mahiyetinde değildir ancak Arapça örnekler mastardır ve doğru verilmiştir.

⁹¹ Burada iki cümlede gelecek zaman/sıfat fiil eki sadece ince sıradan bir ek gibi sadece /هك / şeklinde /ك/ ile yazılmıştır ancak açıklamada /جق و جك / ekleri verilmiştir.

⁹² Arapça kısımda verilen örneğe bakıldığında olumsuzluk için “adem” kelimesinin verildiği görülmektedir.

Dördüncüsü: *öğrenmeyecek, yürümeyecek, binmeyecek.*

Bâbü'l Mef'ûl/Mef'ûl Vezni Babı

Türkçede mef'ûl yani nesne, sonu esrelidir. Kelime ünsüzle de bitse ünlüyle de bitse bu, değişmez. Sadece telaffuz ettikten sonra esreli bir /-y/ eklenir.⁹³ Türkçede mef'ûlün özelliği sonunda kesre olmasıdır yani esreli olmasıdır. Bu, Arapçadaki "nasp"⁹⁴ gibidir: *tahtayı kırdum* (s. 32b), *pardağı kırdum*.

Birincisine ve ikincisine bak. Birinci kelimenin sonunda ünlü olduğunda, onu telaffuz ettikten sonra sonuna /-yi/⁹⁵ eklenmiştir, onda sükuna bakılmaz. İkincisinin sonunda sakın bir harf olduğunda esrenin telaffuzu harfin üzerinde görüldü.

Bâbü Şîgatü Fa'îl Elleti be-Ma'nâ Mef'ûl/Mef'ul Manalı Faîl Sigası Babı

Türkçede fa'îl veznindeki nesne konumundaki kelime, mastar eki atıldıktan sonra mücerret emir hâlindeki bütün kelimelerin sonuna kaf-ı sakine /-k/ eklenerek yapılır. Örnek: *kırık, yazık, kesik, vuruk* (s. 33a).

Bâbü'l Mazharü Ma'a İzâfetü lil-Muzmar/Belli Olanla Belli Olmayı Tamlama Babı

benim başım, senüñ başuñ, siziñ başınız, bizim başımız, onuñ başı, ollarıñ başı.

Teklik üçüncü kişi mülkiyet eki alan ve sonu ünsüzle biten kelimelerin sonunda esre olur. Kelimenin sonu ünlüyle biterse sonunda /-si/ olur yani kelimeye kesreli sin eklenir. Kelimenin sonu esreli olduğu için bu /y/ doğmuştur. Bu isim değişmez. Tamamlama: Bil ki belirsiz bir şey belirli bir şeye eklendiği zaman Türkçede bir şey değişmez aynı kural devam eder, kendisine eklenen eki kesreli okurlar: (s. 33b). Fakat söylüyorlar: *bizim başımızı yaştuk üstünde koduk uyuduk*.

İşte bunun gibi üçüncü kişi zamirinde /y/'den önce nun eklenir, zamirde olan esreden doğan esreli /y/ eklenir⁹⁶. Derler ki: *evin kapusını açdum andan şoñra girdüm*.

Bâbü'l Bedel/Tamlayanla Tamlananın Yer Değiştirmesi Babı

Bil ki tüm acem dillerinde yani Arap olmayanların dillerinde tamlayan önce gelir ve tamlayanı tamlanandan önce söylerler. Bundan dolayı tebdil ederler.

Bâbü'l Hurûfu'l-Cer/Hurufü'l Cer Babı/Edat Babı (s. 34a)

-den, dek, üst ve üzer, -de, belki -le, kibi ve -çileyin.

Bu /lam/ yönelme anlamında olursa ismin sonuna sakın bir ha eklenir yani Arapçadaki bu /lam/'ın karşılığında Türkçede sakın ha var: *zeyde virdüm*.

Aynı zamanda bu /lam/ mülkiyet için kullanılır. Mülkiyet bildirmek için ismin sonuna kaf-ı acemiyye eklenir. Şöyle denir: *Zeydün kışrağını bindüm, onuñ üstünde Mışra vardum*.

⁹³ Müellif, müstensih veya muktebis muhtemelen kelimeyi cezimli şekilde bitiyor düşüncesiyle burada sakın bir /h/ eklenmesinden bahsetmiş ancak doğru değildir.

⁹⁴ Üstün olması veya Arapçada mefullerin sonunun üstün ile bitmesi.

⁹⁵ Müellif /-yih-يِه/ şeklinde yazmıştır.

⁹⁶ Burada ünlüyle biten kelimelerden sonra belirtme eki gelirken araya giren zamir n'si ve ondan sonra belirtme ekinin gelmesi kuralı anlatılmıştır.

Bâbü'l Zâmâ'irü'l-Mufaşşalatü/Ayrı Yazılan Zamirler Babı (s. 34b)

ben, señ⁹⁷, siz, biz, ollar, ol.

Bâbü'l Evşâf ve Esmâihe/Sıfatlar ve İsimleri

büyük, kısa, uzun, enni.

Vemâ Esmâü'l-Evşâf/Sıfatların İsimleri

büyüklük, ennilik, uzunluk⁹⁸.

Bâbü'l Umûr/Bazı Durumlar

Öyle hâller var ki o hâllere /ta veya lam-ı mu'ceme/ eklendiği zaman fiile dönüşür (s. 35a).

Bil ki öyle durumlar var ki sonuna sakin ta ve lam-ı mufahhame (kalın lam) eklendiğinde diğer fiillerin çekimlendiği gibi çekimlenecek fiil hâline gelir. Mesela "mavi" anlamındaki "gög" kelimesini istersen şöyle denir: "gögle-" ve "gögit-"⁹⁹

Bâbü Hel ve Hemzetü'l İstifhâm/Soru İfadeli "hel ve hemze" Babı

Arapçadaki soru anlamı sağlayan "hel" ve "hemze"nin karşılığında Türkçede soru anlamının /mi/ kelimesiyle ifade edildiğini bil. İsimden sonra ve muttasıl zamirlerden önce yani kişi eklerinden önce telaffuz edilir. Şimdiki-geniş zaman teklik üçüncü ve çokluk üçüncü kişide en sonda (s. 35b) ve çokluk birinci kişi ile tazim için kullanılan teklik birinci kişi ekinden sonra ve teklik ve çokluk ikinci kişi eki kesreli /sin/'den önce ve geçmiş zamanda geçmiş zaman söyledikten sonra kullanılır.

Yeterli derecede bileceğin şekilde dil bilgisi kuralları ve isimlerini anlatmayı bitirdiğimde isimleri de anlatmayı sevdim, anlatmak istedim, ekledim:

El-Esmâ

baş, beyin, alın, eñse (s. 36a), kulak, kaş, göz, kirpük, kapak¹⁰⁰, beñ, burun, yañak, ağız, dudak, diş, dil, boyun, omuz, şakal, kıl, yüz, kol, pazu, dirsek, el, parmak, tırnak, el ayası (s. 36b), koltuk, göğüs, karın, yürek, çeger, gönül, arka, meme, köbek, yan, sik, yarak, göt, buç, baldur, ayak, taban, öğçe, bağırsak, şikenbe¹⁰¹, öd, dalak, ter, gemik (s. 37a), deri, kan, irin, tükruk, sümkürük, boç, sidik, iç yağı, et.

Kit'atü fi-Beyânü Vaşfü'l-İnsân/İnsan Özelliklerinin Beyanı Bölümü

⁹⁷ Örnekte "sen" kelimesinin sonu nazal n /ن/ ile bitmektedir.

⁹⁸ Kelimenin sonunda ek /ك/ ile yazılmıştır.

⁹⁹ Ergin, fiilden fiil yapan /-t/ ekinden bahsederken Eski Anadolu Türkçesinde dur-u-t- şeklinden bahsetmektedir (1998, s. 211). Bu kitapta da bu ekin özellikle belirtildiği ve örneklendirildiği görülmektedir. Emir babında ve bazı örneklerde "durut, düzet, dogrut/doñrut" örneklerinde bu, görülmektedir.

¹⁰⁰ Buradaki "kapak", "göz kapağı" olmalı.

¹⁰¹ İşkenbe.

kişi, adam, avrat, er, koça, dişi, erkek, çifüt¹⁰², oğlu, kızı (s. 37b), kardeş, kız kardeş, oğlan, bac¹⁰³, arkadaş, ögey¹⁰⁴ oğlu, ögey kızı, baba, ana, yoldaş, dost.

Kıt'atü fi-Beyâni'l-Melbûs/Elbiselerin Beyanı Bölümü

dülbend, şarık, gömlek, destmâl, gömelik ?, araçay ? yan¹⁰⁵ etek (s. 38a), don, şalvarlar, uçkur, kuşak, çedik¹⁰⁶, başmak¹⁰⁷, na'lin¹⁰⁸, yemeni¹⁰⁹.

Şezeretü fi-Beyânü'l Cihât-ı Sitte/Altı Yönlerin Beyanı Küçük Bir Bölüm

yukarı, aşağı, sağ, sol, ön, ard.

Şezeretü fil-Ḥayvânâtü vel-Behâ'im vet-Ṭuyûr vel-Vuhûş ve Ḥaşerâtü'l-Buyût/Evdeki Hayvanlar, Maller, Kuşlar, Haşerat, Börtü Böcek ve Onlarla İlgili Küçük Bir Bölüm (s. 38b)

at, aygır, kısrak, tay, katır, deve, erkeç¹¹⁰, eşek, şıgır, şu şıgırı, buzağ¹¹¹, öküz, keçi, oğlak, tege¹¹², koyun, koç, kuzı, boynuz, fişk¹¹³, kıyruk, yün, iblik, ibrişim¹¹⁴ (s. 39a), biber, ateş, tuz, odun, kırt.

Kıt'atü fi Beyânü'l-Vuhûş ve Ğayruhe/Vahşi Hayvanlar ve Diğerlerinin Beyanı Bölümü

arслан, sırtlan, ayu, doñuz, aslan, çanavarlar, yılan, akreb, maymun, şâdi¹¹⁵, köpek, kedi, tilki, tovsan, şıçan, gelincik (s. 39b), örümcek, sinek, siñrisinek/sigrisinek¹¹⁶, arı, bit, kehle¹¹⁷, tahta korusu, tahta kehlesi, pire, çekirke, çanak, neşebe¹¹⁸.

Kıt'atü fi-Beyânü'l-Ṭuyûr/Kuşların Beyanı Bölümü

kuşlar, güvercin, pıldurcın, tavuk, horos, biliç, kaz, ördek (s. 40a), anğıt¹¹⁹, yumurta, kanaç, doğan, şâhîn, çaylak, kuzgun, qarğa, şerçe, yarasa, deve kuşu, turna, yavru.

¹⁰² Karı koca, çift.

¹⁰³ "bac" şeklinde yazılan kelimenin "bacı" olması gerekmektedir.

¹⁰⁴ Üvey.

¹⁰⁵ Tahrıbattan dolayı burada iki kelime okunamamıştır.

¹⁰⁶ "Terlik, mest üstüne giyilen sarı çarık" anlamında bir kelime.

¹⁰⁷ Kadınların giydiği bir tür ayakkabı.

¹⁰⁸ Takunya.

¹⁰⁹ Bir tür tülbent.

¹¹⁰ Erkek keçi, teke.

¹¹¹ Buzağı.

¹¹² Teke.

¹¹³ At tersi, gübresi.

¹¹⁴ İpeğin kalınca bükülmesiyle elde edilen iplik ve iplikten dokunmuş ya da yapılmış olan.

¹¹⁵ / شادي / şeklinde Türkçesi verilen / الشناس / Arapça kelime "maymun" demektir.

¹¹⁶ Burada "sivrisinek" kelimesinin / سيكري سنالك / şeklinde yazıldığı yani "siñri veya siğri" şeklinde olduğu görülmektedir, bundan hareketle bu kelimenin kökeninin yazılı kaynaklarda farklı bir şekilde geçtiği en eski şekil, arkaik şekil olarak gösterilmesi gerekmektedir. *Kubbealtı Lugatı*'nda kelimenin kökeni verilmeden örnek verilmiştir (URL11). *Lugat*'ta "sivri" kelimesiyle ilgili bilgi verilirken buradaki şekliyle geçmemektedir (URL12). Nişanyan'da Eski Türkçe: [Kaşgarî, *Divan-i Lugatı't-Türk*, 1073] "siñek [[yerleşik halkın dilinde "sivrisinek" demektir; göçebeler "karasinek" anlamında kullanır.]] (...) kömiçe siñ etti [[sivrisinek vızladı]]" açıklamasıyla sinek kelimesinin etimolojisi verilirken sivrisinek ifadesi kullanılmıştır (URL13). Nişanyan'da "sivri kelimesinin kökeni verilirken de buradaki şekil geçmektedir (URL14)

¹¹⁷ Bit.

¹¹⁸ Testi.

¹¹⁹ Angut da denilen kiremit rengi tüyleri olan, evcilleştirilebilen, bir tür yaban ördeği.

Şezeretü fi-Beyânü Mâ-fi'l-Bahrü ve Hayvânâtühü vemâ Yeta'allak bihi/Denizde Neler Olduğu, Hayvanlar ve Bunlarla İlgili Olanların Beyanı Bölümü

deñiz, ırmağ, kenar, palçık (s. 40b), balıq, qurpağa, kaplubaga, sülük, şu, acı deñiz, tatlı deñiz, balıq yumurtası, lavrek¹²⁰, yelken, ip, dümen, dip, direk, köpük, demir¹²¹.

Şezeretü fi-Beyânü's-Semâvâtü ve'l-Arzü vemâ fihinne Biğaderü'l-Emkânü mimmâ Yen-bağî Ma'rifetü ve İtgâtühü/Göklerin, Yerin ve Bunların İçinde İyice Bilinmesi Gereken Yerlerle İlgili Küçük Bir Bölüm (s. 41a)

gög, ferişte, güneş, ay, yıldız, şimşek, puluq, gög gürlemek, yıldurum, yağmur, qar, çi'¹²², şavuk, şıcaq, yaz, kış, yıl, gün, gündüz, gice, gice yarısı, karanlık, aydınlık, ürüzgâr,¹²³ yel, payram, namâz (s. 41b), bugün, şabâh, öylen, ikindü, ahşam, yatsu, yarın, dün, ögün, gölge.

Şezeretü fi-Beyânü'l-Arzü vemâ Fihâ Bi-ihtilâfü Evşâfihâ me Ma'âden ve Eşcâr ve Ğayrü Zâlik/Dünya ve İçindekiler ve Muhtelif Her Şey, Madenler, Ağaçlar vs. Beyanı Bölümü

yer, toprak, palçık, toz, taş, bu neste ile taşma, kum (s. 42a), baqak, tağ, köy, kuyu, tuyla¹²⁴, derin, altun, kümiş, bakır, qurşun, demür, qalay, çıva, miğ, güllük¹²⁵, bilizik, zent¹²⁶ sürmey¹²⁷.

Şezeretü fi-Beyânü Kelimâtü't-Tezâd vet-Teqâbülü vet-Teğâlüfü Biğaderü'l-Emkân/Mekânlarla İlgili Farklı, Karşılıklı, Zıt Kelimelerin Beyanı Bölümü (s. 42b)

büyük, küçük, uzun, kışa, enni¹²⁸, orta, üksek¹²⁹, alçak, yeyni¹³⁰, ağır, semiz, arık, yoğun, yumuşak, qurı, yaş, tâze, yırağ, uzak, yakın, içeri, dışarı, behâli (s. 43a), uçuz, güzel, kötü, fenâ, aç, tok, kalın, ince, pek, çok, temiz, kirli, az, sağ, hasta, eydür¹³¹, dirilmek, düşmân, eski, yeñi, dar, bol, xxx¹³², pâk (s. 43b), artuq, eksik, eylik¹³³, kemlik¹³⁴, -cık¹³⁵, yâd, haşım, egri, doğru, boş, dolı, yâ, -li, yabanî.

Qı'tatü fi-Beyânü'l-Elvân vel-Uyûb/Kusur ve Renklerin Beyanı Bölümü

ağ, kara, kırmızı, yeşil, sarı (s. 44a), gök, siyâh.

¹²⁰ Kalın l (ل) ile yazıldığı için "lavrek" okunmuştur.

¹²¹ Arapça / المرسه / kelimesinin altına "demir" yazılmıştır ancak kelimenin anlamı "çapa"dır.

¹²² Çiy.

¹²³ Burada müellifin veya müstensihinin günlük konuşma dilinden faydalandığının kanıtı olarak "rüzgâr" / رزگار / kelimesinin / أرزگار / şeklinde başına bir /ü/ eklenerek yazıldığı görülmektedir.

¹²⁴ Tuğla.

¹²⁵ Buhurdan.

¹²⁶ Kelime " / ذنت / zent" şeklinde / الصمغ / "sakız" anlamındaki Arapça kelimenin altına yazılmıştır belli bir anlam çıkmamaktadır.

¹²⁷ Sürme.

¹²⁸ Enni>enli.

¹²⁹ Arapça / العالى / "yüce" anlamındaki kelimenin altına kelime başında / ي / olmadan yazılmıştır.

¹³⁰ TDK sayfasında arama yapıldığında "yeğni/hafif anlamında geçen bu kelime (URL15) metinde / يني / (yeyni) şeklinde yazılmıştır. *Kâmus-ı Türkî*'de de kelimenin "yeyni ve yeğni" şeklinde her iki yazımın da geçtiği görülmektedir (URL16). Demirci tarafından "yeyni" kelimesi Düziçi'nde geçen sözcüklerden biri olarak "yeynilik okumak" madde-sinde kaydedilmiştir (Demirci, 2021, s. 183).

¹³¹ Kelime bu şekilde yazılmış ama muhtemelen "eydür<eyüdür" olmalıdır.

¹³² Tahrifat nedeniyle Arapça "pis" النجس / kelimesinin altındaki Türkçe kelime okunamamıştır.

¹³³ Kelime böyle yazılmış ama muhtemelen "eydür<eyüdür" kelimesinde olduğu gibi "eylük<eyülük"ten gelmektedir.

¹³⁴ Kötülük.

¹³⁵ Küçültme eki /-cık/.

Kıt'atü fi-Beyânü'l-Uyûb/Kusurların Beyanı Bölümü

kör, şağır, dilsiz, beltek¹³⁶, kötürüm, kel, bükri¹³⁷.

Şezeretü fi-Beyânü Evşâfü'l-Beyt ve Eşâsühü/Ev ve Mobilyaların Özelliklerinin Beyanı Bölümü

şehar, köy, maħalle, ev (s. 44b), ħapu, ħonak, dip, eşik, temel, dıvâr, avlı, aħır, merzevan¹³⁸, köşk, pencere, aphyâne¹³⁹, dam, kilit, anahtar, çardak, zindân, zencîr, yol, tahta, dolap, ağaç, kiçe¹⁴⁰, ħalı (s. 45a), döşek, yorğan, yaştuk, minder, çarşaf, dağnek¹⁴¹, ħaşır, örti.

Şezeretü fi-Beyânü Aletü'l-Ĥarb/Harp Aletlerinin Beyanı Bölümü

ħalkan, yay, kiriş, kın, ok, pıçak, ħancer, uştra, bilegi, ħalemtıraş, ħalem, ħâğıt.

Kıt'atü fi-Beyânü'l-Aletü'l-Ĥayl ve Esmâihâ/At Aletleri ve İsimleri Bölümü (s. 45b)

eyer, üzengi, gem, dizgin, ħolan, köstek, beyvend¹⁴², terlik.

Ve min Eşâsü'l-Beyt/Ev Eşyalarından

ħab, degirmen, ħarbul¹⁴³, elek, çömlek, tava, oçak, tütün, kül, çakmak, fener (s. 46a), şişe, legen, çadır, şaban, şaman, ħub¹⁴⁴, pardak, legen, desti, ıbrık, sürme, un, buğday, arpa, etmek¹⁴⁵, ħamış balı, arı balı, mum, divit, mürekkeb.

Zikrü'l- Fevâkihü ven-Nebâtât/Bitkiler ve Meyvelerin Zikri (s. 46b)

yemiş, alma, nâr, armuţ, şeftalü, üzüm, ħurma, zerdâlü, ħoruk, şalkum, aşma, incîr, koz, bâdâm, funduk, ħamış, bâğçe, diken, çekirdek, tohum, ağaç ħavunu, turunç, ayva, ħabak (s. 47a), panbuk¹⁴⁶, şalgam, emegümece¹⁴⁷, havuç, turup, şarımşak, mârul, laħana, ħarpuz, sarı ħavun, semizotu, baħıcan, gül, gül¹⁴⁸, gül¹⁴⁹, birinç, baħla, mercemek, darı, noħud, xxxx, xxxx¹⁵⁰ (s. 47b).

Zikrü'l Elbân/Süt Ürünlerinin Zikri

¹³⁶ Peltek.

¹³⁷ Kambur.

¹³⁸ Merdiven.

¹³⁹ Arapça "beytül-mâ" kelimesinin altına yazılmıştır, "su evi" anlamına gelmektedir ancak kelime "tuvalet, hela" demektir (URL17).

¹⁴⁰ Keçe.

¹⁴¹ "Değnek" anlamındaki bu kelime metinde /دَغْنَكْ/ şeklinde kalın sıradan ünlüye sahipmiş gibi düşünülerek yazılmıştır.

¹⁴² Bağ, ilgi, münâsebet, râbita (URL18).

¹⁴³ "Ĥarbul" şeklinde yazılmış ama "kalbur" olması gerekmektedir.

¹⁴⁴ Küp.

¹⁴⁵ Ekmek.

¹⁴⁶ Kelimenin sonunda /ءْ/ vardır.

¹⁴⁷ Türkiye Türkçesinde "ebegümece" olarak kullanılan bu kelime metinde "emegümece" şeklinde kullanılmıştır. Kelime "emegümece" şeklinde Azerbaycan Türkçesinde bir yemek tarifinde "Dağlarda kendiliğinden biten kuşpepeyi, yemlik, emegümece, üç yaprak, küstüm otu, evelik; çorba ve kutaplarda kullanılır." şeklinde geçmektedir (URL19). Aynı kelime Karabaşa'da (2019, s. 129) da doğada kendiliğinden yetişen otlar, mantarlar ve meyveler arasında sayılmaktadır.

¹⁴⁸ Buradaki "gül" aslında Arapça kısımdan anlaşıldığı kadar "gül-" fiilidir.

¹⁴⁹ Bu kelime "kül" olmasına rağmen /كُلْ/ yani /g/ ile yazılmıştır.

¹⁵⁰ Tahribat nedeniyle okunamayan iki kelime var.

süd, yoğurt, peynir, şayağı¹⁵¹, tereyağı, şırlağan¹⁵², biziryağı¹⁵³, zeytûnyağı.

Beyânü'l-Hırafü vel-Şanâyi' /Zanaat ve Sanayi Beyanı

koça, deligan, efendi, şâkird, kuyumcı, usta, terâzi (s. 48a), örüs¹⁵⁴, çekiç, kömür, terzi, ıgne, üti, dülger¹⁵⁵, keser, bıç(a)kî¹⁵⁶, dörpi¹⁵⁷, ufurğa¹⁵⁸.

İsmü'l İşârât/İşaret İsimleri

bu ve çu, bullar ve çullar¹⁵⁹, ollar, burda, orda, bu yanda (s. 48b), yok, evet, degil, meger, yoksa, ya, bile, için, nice¹⁶⁰, aceb, Zeyidsiz geldim, kaç, nire, tehne¹⁶¹, yaluñuz, başka, yan, hep, her, yarım, bütün (s. 49a), berâber, bölük, pâre, kıt, zîra, dağı ve gerü, çöyle¹⁶² böyle, ançak, hemen, elbette, neste¹⁶³, kim, ne. "Ne" (fethalı nun) kelimesi tekrarlandığında " لا رجل في الدار و لا امرأ /Evde erkek yok, eş yok" şeklinde olumsuz bir ifadeye dönüştüğünü bil: "ne konağda adam ne avrat."

"ولا قلم ولا دواة عندي" / ne bende kalem ne divit" (s. 49b), tez ol, uç, hîç, herbed¹⁶⁴, iy ve hey, kimse, herif ve uşak.

Dil bilgisi kurallarından ve isimlerden bahsetmeyi bitirdiğimde konuşmanın terkin-den, konuşma kalıplarından bahsetmek istedim ve şöyle dedim:

- Allahu te'âlânîñ adıyla başladım ve peygamberimiz efendimiz Muhammed'ül Muşafa'ya şalavât virmağla başladım.
- Türkî söyleye¹⁶⁵ için kelâmları yazdım (s. 50a).
- Türkî diller senüñ söyleduğün¹⁶⁶ için bil iy oğlum, 'ilim okuması güzel, cehilde fâ'ide yokdur.
- ulemâlar câhil kör kibi demişler, benden işit.

¹⁵¹ Arapça /السَّمْنُ/ kelimesinin altına /صا يَأْغِي/ şeklinde yazılmıştır, bu hâliyle anlam çıkmamaktadır ancak Arapça kelimenin Türkçe anlamı arandığında "sadeyağ" çıkmaktadır (URL24).

¹⁵² Nişanyan'da kelimenin anlamıyla ilgili: "Farsça şir rawğan شیر روغن "susam yağı, bitkisel yağ" deyiminden alınıdır. Bu deyim Farsça şir شیر "süt, bitkilerden elde edilen özsu" ve Farsça rawğan روغن / "yağ" sözcüklerinin bileşimidir." Şeklinde bilgi bulunmaktadır (URL20).

¹⁵³ "Biziryağı" kaynaklarda "bezir yağı" "keten tohumundan elde edilen bir yağ çeşidi" olarak geçmektedir (URL21) ve (URL22).

¹⁵⁴ /أورسن/ şeklinde ikinci hecede /ü/ okunacak şekilde yazılmıştır.

¹⁵⁵ Marangoz.

¹⁵⁶ /بجفي/ şeklinde "testere" anlamındaki /المنشار/ kelimesinin altına yazılmıştır.

¹⁵⁷ Törpü.

¹⁵⁸ Körük.

¹⁵⁹ Normalde "bu ve çu" kelimelerine /-lar/ çokluk eki gelirken "bular ve çular" olması beklenir ama /بُ / لُور و چو لُور / şeklinde yazılmıştır.

¹⁶⁰ Türkçe kelimenin yanında "becîm-i Arabiyye" yazılarak kelimenin "niçe" okunması engellenmiştir.

¹⁶¹ "Tehne" şeklinde yazılmış ama muhtemelen göçüşme var ve anlamı "tenha" dır.

¹⁶² Konunun baş kısmında geçen Arapça /هنا/ kelimesine karşılık verilirken geçen "çu" (s. 96) ve "ile" edatının birleşmesinden oluşan ve şöyle anlamında bir kelime (?). Kitapta "şu" işaret ifadesinin geçmemesi ş<ç değişimini de düşündürmektedir. Metinde hakeza /هكذا/ kelimesinin altına /چوئله/ şeklinde yazılmıştır.

¹⁶³ Nesne, şey.

¹⁶⁴ Arapça /حَيْثَمَا/ kelimesinin altına yazılan kelimenin anlamı bulunamamıştır.

¹⁶⁵ Kitapta mastar bölümünde mastar eklerinden biri olarak /-a/ verilmişti, burada adeta bunun örneği görülmektedir yani "Türkî söyleye için/Türkî söylemek için" gibi.

¹⁶⁶ Kitapta mastar bölümünde mastar eklerinden biri olarak /-duk,-dük/ verilmişti, burada adeta bunun örneği görülmektedir yani "Türkî söylediğün için/Türkçe söylemen için" gibi.

- evvel ki lügat öğren, zîrâ lügat kilit anahtarı gibi¹⁶⁷ ve câhilleriñ koñuşmasından şaşın ve ‘amel eyleyenler ‘âlimleriñ koñuşmasıyla oğlum belki (s. 50b) señ olların ta’b’ıyla ta’b’lanursın¹⁶⁸.
- kalk, medreseye gidelüm, dersi okuyalum ve bizim tükendiğimizden soñra geledüm, yazalum ve yemişleri yeyelüm, zamanı geldi; armuñ, üzümünden ve nestelerden gayrı çeker¹⁶⁹ yeyelüm ve içelüm.
- señ nirde varduñ, ben seni dün istedüm, seni bulmadum.
- palçık ve bataç çok idi, yaz geldi (s. 51a) ve kış gitdi.
- bu gice uyu ve yarın inşâllah bağçeye gidelüm, ondan narı ve ilimonu şatun alalum.
- şimdi neyi yedüñ, tatlı mı yedüñ ya ekşiyi yedüñ ya tuzlu yedüñ.
- eve gir, içerisinden bir pardaki ketür, içerüm, ben şuşayorum.
- ve kaftanıñı key ve şarığıñı şar, güzel şarmak (s. 51b).
- işit, iy oğlum eger pâdişâhiñ sarâyını vaşf itmesini¹⁷⁰ isterseñ saña vaşf iderüm.
- pâdişâhiñ kal’a kibi ya ondan büyük.
- ve işte bu yeñi sarâya ve amma eski sarâya orda pâdişâhlaruñ ve yeñi saray kapusunda yüz to’b kadar var, oña benzeyen yok amma câmi’ler ve medreseler hepsi kubbelele (s. 52a) ve Süleymâniye dört menâreyle ve menberler, mermerden ve ağaç onda az amma Ğala’ta İstanbul önünde onuñ yalunu’z paşa hem kâziya ve bittahkîkan İstanbul ve Ğala’ta arasında acı deñiz ve kayıklar iki yandan duryorlar amma tersihâne Ğala’ta yanında onda iki yüz (s. 52b) kargadan artuğ hâzırdur ve ollara tâ’ife hem ağa ve olları sevinyorlar bulursın ve ollarıñ cenge gidesi va’kit ollardan bütün pây alan ve ollardan yarım pay alan şöyle demişler.
- kalk iy benim oğlum, kitabunu getür, ders oku, kaç kün okumaduñ (s. 53a).
- eger okumazsañ senden incinürüm.
- ‘ilim ameller yoldaşlık ve cehillük şuçlarla seşmek¹⁷¹, bil iy oğlum tahkîkan bu nestelerden yırak¹⁷² olmaç la’ık.
- şabâh uyumaç ve cünüp olduğıñ ve dayandığıñ va’kit yemek ve babalara adlarıyla çağırmaç, eller palçık ve toprakla yıykaçaç ve evi destemâle süpürmek ve mescidden tez çıkmaçdur (s. 53b).

El-Aded/Sayı

bir, iki, üç, dört, beş/biş, altı, yedi, sekiz, taçuz, on, on bir, on iki, on üç, on dört, on biş, on altı, on yedi, on sekiz, on taçuz, igirmi¹⁷³, igirmi bir (s. 54a)

¹⁶⁷ Burada cümle düşük görünmektedir ancak Arapçasında anlam olarak: “Dil öğrenmek kilidin anahtarı gibidir” yazmaktadır.

¹⁶⁸ “Onların tabiatlarıyla tabiatlanırsın, yani onların tabiatlarına uyarsın, onlar gibi olursun” anlamında bir ibare.

¹⁶⁹ Şeker.

¹⁷⁰ Burada isim fiil eki /-me/ geçmektedir, müellifin gözünden kaçmış olmalı, aslında mastar-ı tahfifi olarak verebilirdi. Bilindiği gibi mastar eki /-mak, -mek/’teki /-k/’nin atılmasıyla oluşan mastara mastar-ı tahfifi denmektedir (Karahan vd., 2004, s. 255).

¹⁷¹ “Seşmek” fiiliyle ilgili “geçişli f. (Eski Türk. seş-mek – şeş-mek) E. T. Türk. ve halk ağzı. Çözmek” şeklinde bilgi verilmektedir (URL23).

¹⁷² “İrak, uzak” anlamında ve ırak kelimesinin ağızlardaki şeklidir. /Yırak/ kelimesinin başındaki /y/ sesinin türeme mi veya /ırak/ kelimesinde ünsüz düşmesi mi olduğuyla ilgili farklı görüşler olsa da *Divânü Lügâti’t-Türk’te* /yırak/ şeklinde geçmektedir (Aydemir, 2015, s. 360; Şahin, 2014, s. 42)

¹⁷³ Yirmi.

Böylece Araplardan farklı olarak onlukları birlerden önce getirirler ve şöyle derler:

oñuz, kırk, elli, altmış, yetmiş, seksen, toñsan, yüz, iki yüz, üç yüz, dört yüz, beş yüz, altı yüz, yedi yüz, sekiz yüz, toñkuz yüz, biñ, iki biñ, üç biñ, dört biñ (s. 54b), beş biñ, altı biñ, yedi biñ, sekiz biñ, toñkuz biñ, on biñ, on bir biñ, on iki biñ, on üç biñ..

Onlar Araplar gibi temyizi yani sayısı söylenen şeyi sayıdan sonra söylerler ve bu kadarı yeterli. Hamt yalnız Allah'a mahsustur, kendisinden sonra peygamber gelmeyecek olana selam olsun. Dua ve selam kıyamete kadar sürekli dir. Hamt alemlerin Rabbi olan Allah'a mahsustur (s. 55a).

Sonuç

Bu çalışmada *Kitâbu'n-Nefis Yufşahu Fîh 'An'il-Lügati't Türkiye* adlı eser hakkında bilgi verilmiştir. *Kitâbu'n-Nefis Yufşahu Fîh 'An'il-Lügati't-Türkiye*, Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla bir Arap tarafından kaleme alınmış bir kitaptır. Bu çalışmayla eser ilk defa ilim alemine bir makale olarak tanıtılmıştır. Eserin yazarı, yazıldığı yer ve yıl belli değildir. Eser hem bir dil bilgisi kitabı hem bir sözlüktür aynı zamanda tematik bir sözlüktür. Eser Türk gramerciliği, yabancılara Türkçe öğretimi açısından önemli bir eserdir. Eserin son kısımlarında örnek cümleler bulunmaktadır. Türk dilinin tarihsel söz varlığı, ses ve şekil özelliklerini yansıtan eserin tanıtımının ve tahlilinin yapıldığı makale literatürde bir boşluğu dolduracak niteliktedir. Arap gramerciliği esas alınarak hazırlanan eserde ağız özelliklerini yansıtan unsurlar da bulunmaktadır. Eserdeki bütün Türkçe örnekler, kelime ve ibareler çalışmada verilmiştir. Arapça olarak verilen dil bilgisi açıklamaları Türkçeye çevrilmiştir. Eserde görülen dikkat çekici hususlar sayfa altlarında dipnotlarda verilmiştir. Sonuç denilebilecek çıkarımlar dipnotlarda verildiği için burada tekrar edilmemiştir.

KAYNAKÇA

- AYDEMİR, A. (2015). "Divanü Lügati't-Türk'te Metatez ve Diğer Ses Olayları". *Route Educational and Social Science Journal Volume. 2*(3): 334-364.
- DEMİRCİ, M. (2017a). "Derleme Sözlüğü'ne Osmaniye, Düziçi Ağzından Katkılar - I". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi. 6*(3): 1360-1383.
- DEMİRCİ, M. (2017b). "Osmaniye, Düziçi Ağzından Derleme Sözlüğü'ne Katkılar-2". *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi. 19*(33): 36-44.
- DEMİRCİ, M. (2021). *Filoloji Çalışmaları (ed. Ruhi İnan), Derleme Sözlüğü'ne Osmaniye Düziçi Ağzından Katkılar-3*. Lyon: Livre de Lyon Yayınevi.
- ERGİN, M. (1998). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- ŞAHİN, H. (2014). "Türkiye Türkçesindeki Bazı Kelimelerin Başındaki y Sesinin Düşme mi Türeme mi Yaşadığı Üzerine". *Harvard University Journal of Turkish Studies-Türklük Bilgisi Araştırmaları. 1/42*: 277-284.
- MUTLU, H. K. (2009). "Türkçe Öğretiminde Sözlükçülük Tekniği Açısından Tematik Sözlükler". *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic. 4/4 Summer*: 814-522.
- KARAHAN, L. ve Ü. GÜR SOY. (2004). *Tahir Ken'an Kava'id-i Lisan-ı Türki*. Ankara: TDK Yayınları.

KAŞGARLI, M. (1073). *Divânu Lugâti't-Türk*. 1073.

Kitâbü'n-Nefs Yufşahu Fîh 'An'il-Lügati't-Türkiyye (1750-1850?).

KORKMAZ, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: TDK Yayınları.

SARIKAYA, M. (2001). "Azerbaycan Türkçesinde Geniş Zaman Ve Şimdiki Zaman Çekimleri İle Güney Azerbaycan Türkçesindeki Örnekleri". *TÜBİAR-X-/2001/Azerbaycan Türkçesi*:272-293.

SOLAK, E. ve M. BAŞIĆ. (2022). "Dîvânü Lügâti't-Türk'te Kullanılan Fiilden Fiil Yapım Ekleri Üzerine Bir Değerlendirme". *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 7: 453-466.

SOLMAZ, K. (2019). *Geçmişteki Gelecek*. Ankara: Ürün Yayınları.

TİRYAKİ, E. N. (2011). "Yabancılara Türkçe Öğretiminde Tarihî Bir Kaynak: "Ed-Dürrretü'l-Mu-diyye Fî'l-Lügati't-Türkiyye". *Türkçe Eğitimi ve Öğretimi Araştırmaları Dergisi*. 1(1): 1-10.

Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü Cilt II (2009). 1-12 Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu.

İNTERNET KAYNAKLARI

URL1, Columbia Üniversitesi, Nadir Kitaplar ve El Yazmaları Kütüphanesi, https://openn.library.upenn.edu/Data/0032/html/ms_or_355.html, Erişim Tarihi: 1.03.2024)

URL2, **Gözde Özcanar Sel, Şerh-i Gülistân (Sürûrî)**, <https://tees.yesevi.edu.tr/madde-de-tay/serh-i-gulistan-sururi>, Erişim tarihi: 26.03.2024)

URL3, İbrahim Hatiboğlu, Mu'cem, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mucem--tabakat>, Erişim tarihi: 13.02.2024

URL4, <https://sozluk.gov.tr/>, Erişim tarihi: 13.03.2024

URL5, ağnamak, <https://kelimeler.gen.tr/agnamak-nedir-ne-demek-5666>, Erişim tarihi: 13.03.2024

URL6, Sözlük/ağnamak, <https://www.samsunkavak.bel.tr/s/sozluk>, Erişim tarihi: 13.03.2024

URL7, Kamus-ı Türki, <https://www.osmanlicasozlukler.com/kamusiturki/tafsil-432537.html>, Erişim tarihi: 13.03.2024.

URL8, cimciklemek, <https://kelimeler.gen.tr/cimciklemek-nedir-ne-demek-62717>, Erişim tarihi: 13.03.2024

URL9, Emrullah Güney, Kayseri Deyimleri, <https://www.fibhaber.com/kayseri-deyimleri>, Erişim tarihi: 13.03.2024.

URL10, Ali Taş, Haydarı Öldürmek, https://yeniadana.net/kose-yazilari/haydari_oldermek_4373.html, Erişim tarihi: 13.03.2024.

URL11, Kubbealtı Lugatı, <http://www.lugatim.com/s/sivrisinek>, Erişim tarihi: 12.03.2024.

URL12, Kubbealtı Lugatı, <http://www.lugatim.com/s/sivri>, Erişim tarihi: 12.03.2024.

URL13, Nişanyan Sözlük, <https://www.nisanyansozluk.com/kelime/sinek>, Erişim tarihi: 12.03.2024.

URL14, Nişanyan Sözlük, <https://www.nisanyansozluk.com/kelime/sivri>, Erişim tarihi, 12.03.2024.

URL15, Güncel Türkçe Sözlük, <https://sozluk.gov.tr/>, Erişim tarihi, 12.03.2024.

URL16, Osmanlıca Sözlükler, <https://www.osmanlicasozlukler.com/kamusiturki/tafsil-433126.html>, Erişim tarihi: 12.03.2024.

URL17, abhane ne demek?, <https://www.nedirnedemek.com/abhane-ne-demek>, Erişim tarihi: 14.03.2024.

URL18, peyvent/beyvent, Kubbealtı Lugati, <http://www.lugatim.com/s/peyvent>, Erişim tarihi: 14.3.2024.

URL19, Türk Aşçı Haberleri, <https://www.turkascihaberleri.com/FotoGaleri/63419/Azerbaycan-ve-Turkiye-Mutfak-Kulturu.html>, Erişim Tarihi: 12.03.2024.

URL20, Nişanyan Sözlük/şırlağan, <https://www.nisanyansozluk.com/ke-lime/%C5%9F%C4%B1rla%C4%9Fan>, Erişim Tarihi: 12.03.2024.

URL21, Bezir Yağı Nedir, Nasıl Yapılır Ve Neye İyi Gelir? Bezir Yağı Faydaları Ve Kullanımı, <https://www.hurriyet.com.tr/aile/bezog-yagi-nedir-nasil-yapilir-ve-neye-iyi-gelir-bezir-yagi-faydalari-ve-kullanimi-41785551>, Erişim tarihi: 12.03.2024.

URL22, Güncel Türkçe Sözlük, <https://sozluk.gov.tr/>, Erişim Tarihi: 12.03.2024.

URL23, Seşmek, Kubbealtı Lugati, <https://www.lugatim.com/s/%C5%9Fe%C5%9Fmek>, Erişim Tarihi: 01.04.2024.

URL24, https://ar.wikipedia.org/wiki/%D8%B3%D9%85%D9%86_%D8%AD%D9%8A%D9%88%D8%A7%D9%86%D9%8A, Erişim Tarihi: 24.04.2024.

İÇİNDEKİLER

- Muqaddime (s. 2a)
- Bâbü'l Emir (s. 3a)
- Bâbü'l Nehy (s. 9a)
- Bâbü'l Emrû lil-Cem' (s. 13b)
- Bâbü'l Nehyü lil-Cem' (s. 13b)
- Bâbü'l Mâzî (s. 14a)
- Bâbü'l Mâzî el-Müsnedü lil-Mütekellim/Geçmiş Zaman Birinci Şahıs Babı (s. 14b)
- Bâbü'l Mâzî el-Müsnedü lil-Muḥâṭab fî't-Türkî (s. 15a)
- Bâbü'l Mâzî el-Müsnedü li-Cem'ü'l-Mütekellim ev el-Mu'azzamu Nefse (s. 15b)
- Bâbü'l Mâzî li-Cem'ü'l-Muḥâṭabîn fî't-Türkî (s. 16a)
- Bâbü'l Mâzî el-Müsnedü li-Cem'ü'l-Ġâ'ibîn (s. 16b)
- Bâbü'l Muẓârî' el-Müsnedü lil-Ġâ'ibü'l-Müfred (s. 17a)
- Bâbü'l Muẓârî' el-Müsnedü lil-Mütekellim (s. 17b)
- Bâbü'l Muẓârî' el-Müsnedü lil-Muḥâṭab (s. 18a)

- Bâbü'l Muzâri' el-Müsnedü'l-Cem'ü'l-Mütekellim ev el-Mu'azzamu Nefse (s. 18b)
Bâbü'l Muzâri' el-Müsnedü li-Cem'ü'l-Muḥâṭabîn (s. 19b)
Bâbü'l Muzâri' el-Müsnedü li-Cem'ü'l-Ġâ'ibîn (s. 20a)
Bâbü İsmü'l-Fâ'il Ellezi Ma'nâhü el-Muzîyye ev el-İstimrâr (s. 20b)
Bâbü İsmü'l-Fâ'il Ellezi Ma'nâhü el-İstiḳbâl (s. 21a)
Bâbü İsmü'l-Fâ'il Ellezi Ma'nâhü el-Ḥâl (s. 21b)
Bâbü İsmü'l-Mef'ûl (s. 24b)
Bâbü'l Mebnî lil-Mechûl (s. 25a)
Bâbü'l Menfî (s. 25a)
Bâbü'l Muzâri' el-Menfî el-Müsnedü lil-Mütekellim (s. 25b)
Bâbü'l Muzâri' el-Menfî el-Müsnedü lil-Ġâ'ib (s. 25b)
Bâbü'l Muzâri' el-Menfî el-Müsnedü lil-Muḥâṭab (s. 26a)
Bâbü'l Muzâri' El-Menfî el-Müsnedü li-Cem'ül-Muḥâṭabîn fî't-Türkî (s. 26b)
Bâbü'l Muzâri' el-Menfî el-Müsnedü li-Cem'ül-Ġâ'ibîn fî't-Türkî (s. 27a)
Bâbü'l Şîġatü'l-İnfi'âl (s. 27b)
Bâbü'l Muzâri' el-Müsnedü lil-Mütekellim (s. 27b)
Bâbü'l Müfâ'aletü (s. 28a)
Bâbü'l Tef'îl (s. 28a)
Bâbü lev (s. 29a)
Bâbü İn ve İzâ el-Şarṭıyyet (s. 29b)
Bâbü'l Maşdar (s. 31a)
Bâbü'l Mef'ûl (s. 32b)
Bâbü Şîġatü Fa'îl Elleti be-Ma'nâ Mef'ûl (s. 33a)
Bâbü'l Mazharü Ma'a İzâfetü lil-Muzmar (s. 33b)
Bâbü'l Bedel (s. 34a)
Bâbü'l Ḥurûfü'l-Cer (s. 34a)
Bâbü'l Zâmâ'irü'l-Mufaşşalatü (s. 34b)
Bâbü'l Evşâf ve Esmâihâ (s. 35a)
Vemâ Esmâü'l-Evşâf (s. 35a)
Bâbü'l-Umûr (s. 35a)
Bâbü Hel ve Hemzetü'l-İstifhâm (s. 35b)
El-Esmâ (s. 36a)
Kıṭ'atü fî-Beyânü Vaşfü'l-İnsân (s. 37b)
Kıṭ'atü fî-Beyâni'l-Melbûs (s. 38a)
Şezeretü fi-Beyânü'l Cihât-ı Sitte (s. 38b)
Şezeretü fil-Ḥayvânâtü vel-Behâ'im vet-Ṭuyûr vel-Vuḥûş ve Ḥaşerâtü'l-Buyût (s. 38b)
Kıṭ'atü fî-Beyânü'l-Vuḥûş ve Ġayruhe (s. 39b)
Kıṭ'atü fî-Beyânü'l-Ṭuyûr (s. 40a)
Şezeretü fî-Beyânü Mâ-fî'l-Bahrü ve Ḥayvânâtühü vemâ Yeta'allak bihi (s. 40b)
Şezeretü fî-Beyânü's-Semâvâtü ve'l-Arzü vemâ fihinne Bigaderü'l-Emkânü mimmâ
Yenbaġi Ma'rifetü ve İtgâtühü (s. 41a)

Şezzeretü fî-Beyânü'l-Arzü vemâ Fihâ Biihtilâfü Evşâfuhâmi Ma'den ve Eşcâr ve Ğayrü Zâlik (s. 42a)

Şezzeretü fî-Beyânü Kelimâtü't-Tezâd vet-Teķâbülü vet-Teķâlüfü Bigaderü'l-Emkân (s. 42b)

Ķit'atü fî-Beyânü'l-Elvân vel-Uyûb (s. 44a)

Ķit'atü fî-Beyânü'l-Uyûb (s. 44b)

Şezzeretü fî-Beyânü Evşâfü'l-Beyt ve Eşâşühü (s. 44b)

Şezzeretü fî-Beyânü Aletü'l-Ħarb (s. 45b)

Ķit'atü fî-Beyânü'l- Aletü'l-Ħayl ve Esmâihâ (s. 45b)

Ve min Eşâşü'l-Beyt (s. 46a)

Zikrü'l- Fevâkihü ven-Nebâtât (s. 46b)

Zikrü'l Elbân (s. 48a)

Beyânü'l-Ħırafü vel-Şanâyi' (s. 48a)

İsmü'l İşârât (s. 48b)

El-Aded (s. 54a)

EKLER

المحمد لله الذي شرف الانسان وزينه
بالنطق واللسان وكرمه علي ساير المخلوقات
وفضل من شانه عبادته بالفصاحة
والاهتد الي تمييز اللغات **واشهد**
ان لا اله الا الله وحده لا شريك
له شهادة تحقق لعايها التمسك
الاجتناب من المنهيات
شهد ان سيدنا ونبينا محمد المبعوث
بساير الامم سيد العرب والعجم
اقضل من نطق بالصاد وتكلم المنزل
عليه في الدار المحاكم اقر او ربك الاكرم
الذي علمم بالعظيم علم الانسان مللم يعلم
مخاطب

تَعَلَّمْ ، قُلْ ، اِعْلَمْ ، اِفْتَمْ ، تَعَلَّمْ
سَوِيْلًا ، دَهْ ، بَلِّ ، اَفْنِ ، اُوْكِرْ
اِعْرَفْ ، اِقْرَأْ ، اَكْبْ ، مَرَّ ، مَرَّ
طَنَمْ ، اُوْ ، يَاْ ، تِيْجْ ، يُوْ
تَعَالِ اِذْهَبْ ، رُحْ ، اُقْعَدْ
كَاْ ، بَتْ ، وَاْ ، اُوْطُوْ
مَرَّ ، قَفْ ، اَتَلِكْ ، اِضْطَلِحْ
تَلَفْ ، دُوْرْ ، كَيْنْ ، يَاْطْ
اَجْرُوْشَاوْ ، رَوِ ، عَاكِرِ الْمَاْ
دَانِشْ ، دُوْرَتْ ، صُوَيْبِ بُوْلْ
نَادِ بَكْلْ ، اِشْرَبْ ، اِسْمِعْ ، اِسْمِعْ
جِيْ ، اِيْجْ ، اِنْتَبْ ، دِيْ

لَا جُلَّ أَنْ تَتَكَلَّمَ بِاللِّسَانِ التَّرَكِي
تُرْكِي دَلَّهَ سَبَنِكَ سَوِيلِدُغْكَ ائِجُونُ
اِعْلَمُ يَا وَلَدِي بَرَاةَ الْعِلْمِ حَسَنُ لَأَقَانِيَةِ الْجَاهِلِ
بِلِ ائِي اَوْغْلُومُ عِلْمِ اَوْغْمِي كُوزِلُ جِهْلُهُ فَاثِيَةِ قُورُ
فَعَدُّ قَالُوا الْجَاهِلُ مِثْلُ الْاَلْمِي اَسْمَعِ مِنِّي
عِلْمُ الرَّجَاهِلُ كُورُ كِي دِي سَلْمُ بِنْدَنُ اِسْتِ
قَبْلُ تَعْلِمُ اللُّغَةَ لِأَنَّ اللُّغَةَ كَالْمِفْتَاحِ لِلْعَمَلِ
اُولَئِكَ لُغَتُ اَوْكِرَانُ زِيْرَالْفَتِ بِلْتِ اِنْتِخَابِيْكَ
وَايَاكَ اِنْ تَصَاحِبَ الْجَاهِلِيْنَ وَعَلَيْكَ
وَجَاهِلِيْكَ قُوْكَ تَمْسِيْدُنُ صَقْنُ وَعَمَلُ الْيَلِيْئِ
بِمُصَاحَبَةِ الْعُلَمَاءِ الْاِيْمَانِيْنَ نَالِيْكَ
عَالِمِيْكَ قُوْغْمَسِيْلِيْكَ لَعْمُ بِلَاوِيْكَ

EXTENDED ABSTRACT

In this study, the manuscript book titled *Hâzâ Kitâbu'n-Nefîs Yufşahu Fîh 'An'il-Lügati't Türkiyye* was introduced and examined. The author of the work, the place and time when it was written are not exactly clear.

There is no information in the work about the place and field where the work was written, but when we look at the sample sentences in the last sections, details such as "Istanbul, Galata, Suleymaniye Mosque, palaces from Istanbul, madrasahs and mosques in Istanbul, boats" are included in these sentences. This indicates that the work was written by an Arab who lived or visited Istanbul and knew Turkish, and that it may have been written in Istanbul.

The work is a work that has not been informed, introduced, read or evaluated until now, other than the information given on the university page where the work was obtained. It is not included in the studies on the history of teaching Turkish to foreigners and the history of the Turkish language. It has not yet been mentioned among the grammars written about the Turkish language. This study aims to contribute to the mentioned areas and be a source of studies.

Kitâbü'n-nefîs Yufşahu Fîh 'An'il-Lügati't-Türkiyye is an Arabic-Turkish dictionary and grammar book made available digitally by Columbia University. The record states that the work was gifted by David Eugene Smith between 1931 and 1934. The registration and search number of the work is MS Or 355, New York, NY. 10027, Columbia University, Rare Book and Manuscript Library.

The work is related to fields such as teaching Turkish to foreigners, teaching Turkish, lexicography, grammar writing, Turkish-Arabic dictionary, teaching Turkish to foreigners, teaching Turkish to Arabs and Turkish-Arabic grammar comparison. The work is a thematic dictionary based on Turkish grammar explained in Arabic, words given under certain headings consisting of simple sentences and examples. In addition to being a grammar, the book is also a dictionary, but it is not a dictionary consisting of the known dictionary logic, order or alphabetical order.

When examined, it shows the feature of a thematic dictionary. The given words are not given in alphabetical order. This thematic dictionary and grammar book was written by an Arab with the aim of teaching Turkish to Arabs. Although there is no information about the author and nationality in the book, it is stated that the work was written or copied or quoted by someone who knows Turkish, the rules are explained in Arabic by the author, Turkish examples are given under Arabic at the top, Arabic examples are solid and correct examples, but Turkish examples are sometimes incorrect or incomplete. It is seen that the author does not have full knowledge of Turkish language grammar rules. This work was introduced to the scientific world as an article for the first time. All Turkish examples, words and phrases in the work are given in the study. Grammar explanations given in Arabic have been translated into Turkish. The remarkable points seen in the work are given in the footnotes at the bottom of the pages.

The work is an important work in terms of Turkish grammar and teaching Turkish to foreigners. There are sample sentences at the end of the work. The article, which introduces and analyzes the work that reflects the historical vocabulary, sound and shape features of the Turkish language, is capable of filling a gap in the literature. The work, which was prepared based on Arabic grammar, also contains elements that reflect dialect characteristics.

All Turkish examples, words and phrases in the work are given in this study. Grammar explanations given in Arabic have been translated into Turkish. The remarkable points seen in

the work are given in the footnotes at the bottom of the pages. The conclusions, which can be called conclusions, are not repeated here because they are given in the footnotes.

In our study, the examples and explanations taken from the book are given in accordance with the original integrity and order of the book. For this purpose, the pages are numbered 1a-1b. Numbers are shown in parentheses next to the examples and explanations taken.

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE BÜROKRATLAR ARASI ELEŞTİRİLERE BİR ÖRNEK: MEHMED MEMDUH PAŞA'NIN ESVÂT-I SUDÛR ESERİNDE SAİD PAŞA FİĞÜRÜ

Demet KARASU*

ÖZ

Osmanlı bürokrasisinin önemli devlet ricalinden biri olan Mehmed Said Paşa, dönemin bir diğer Said Paşa ile karıştırılmaması adına boyunun kısalığından dolayı "Küçük" lakabıyla bilinmektedir. Babasını erken yaşta kaybeden Paşa, ailesinin geçimini sağlamak için Erzurum Tahrirat Kalemi'ne memur olarak atanınca ihtisasına ara vermek durumunda kalmıştır. 1853 yılında başlayan memurluk serüveni 1856'da Anadolu Ordu-yı Hümâyun Tahrirat Kalemligi, 1858'de Meclis-i Vâlâ memurluğuyla devam etmiştir. Bir taraftan memuriyetini sürdürürken bir taraftan da öğrenimini tamamlamaya çalışan Said Paşa, Ayasofya Camii'nde başladığı derslerini memuriyeti dolayısıyla sekiz yılda bitirmiştir. Dil konusunda kendini geliştiren Paşa, Anadolu ve Rumeli'de çeşitli görevler icra etmiş ancak bürokrasinin basamaklarında yükselebilmek için mümkün olduğunca taşra memurluklarından uzak durmaya çalışmıştır. Basına olan ilgisinden ötürü Takvim-i Vekâyi gibi çeşitli dergilerde görevler ifa etmiştir. 1876 yılına dek çeşitli memurlukları icra eden Said Paşa, Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkmasıyla sultanın vazgeçemediği danışmanı olmuş ve bu durum Paşa'nın pek çok muhalifi karşısına almasına neden olmuştur. Başkitâbetlik görevi esnasında 1876 Kanûn-i Esâsinin hazırlanmasında hatta 1878 yılında bugün bile geçerli olan Adliye Teşkilatı Nizamnâmesi'nin ortaya çıkarılmasında Paşa'nın devlete önemli katkıları olmuştur. Son derece çalkantılı bir dönemde yaşayan ve Sultan ile ara ara ihtilafa düşse de dokuz kez sadaret makamına getirilen Paşa, dönemin önemli siyasî, idarî ve ictimâî meseleleriyle yakından ilgilenmiştir. 1912 yılında İttihatçılarla düştüğü ihtilaf sonucunda istifa eden ve siyasî tarihini burada sonlandıran Said Paşa, 1914 yılında hayata gözlerini yummuştur. Sultan II. Abdülhamid ile olan yakınlığı, idarî anlamda ileriye sürdüğü fikirleri ve yaptığı bazı icraatlarından dolayı kendisine muhalif çevreler oluşturmuştur. Bu çevre içinde yer alan Mehmed Memduh Paşa, Said Paşa'ya olan düşüncelerini Esvât-ı Sudûr adlı eserinde uzun uzadıya kaleme almıştır. Çalışmada Said Paşa'ya karşı Mehmed Memduh Paşa tarafından yapılan ithamlara değinilip doğruluk payı olup olmadığı değerlendirilecektir.

Anahtar Kelime: Said Paşa, Mehmed Memduh Paşa, Hatırât, Esvât-ı Sudûr.

AN EXAMPLE TO CRITICISM INTER-BUREAUCRATS DURING II.ABDULHAMID'S PERIOD: IN MEHMED MEMDUH PASHA'S WORK NAMED ESVÂT-I SUDÛR SAİD PASHA FIGURE

ABSTRACT

Mehmed Said Pasha, one of the important state dignitaries of the Ottoman bureaucracy, is known by the nickname "Little" due to his short stature, in order not to be confused with another Said Pasha of the period. Pasha, who lost his father at an early age, had to take a break from his specialization when he was appointed as a civil servant to the Erzurum Tahrirat Office in order to provide for his family. His career as a civil servant, which started in 1853, continued as the Tahrirat Clerk of the Anatolian Army in 1856, and as a civil servant in the Imperial Council in 1858. Said Pasha, who tried to complete his education while continuing his civil service, completed the lessons he started at the

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 24.04.2024; Yayına Kabul Tarihi: 11.06.2024

* Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Bakırçay Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, İZMİR;
ORCID: 0000-0003-4784-6671, E-Posta: demetdural@hotmail.com

II. Abdülhamid Döneminde Bürokratlar Arası Eleştirilere Bir Örnek: Mehmed...

Hagia Sophia Mosque in eight years due to his civil service. Pasha, who improved himself in languages, performed various duties in Anatolia and Rumelia, but tried to stay away from provincial civil servants as much as possible in order to rise through the ranks of the bureaucracy. Due to his interest in the press, he worked in various magazines such as Takvim-i Vekâyi. Said Pasha, who served in various civil servant positions until 1876, served as Sultan II. After Abdulhamid ascended to the throne, he became the indispensable advisor of the sultan, and this caused the Pasha to confront many opponents. During his duty as Chief Secretary, Pasha made significant contributions to the state in the preparation of the 1876 Basic Law and even in the creation of the Judicial Organization Regulation in 1878, which is still valid today. Pasha, who lived in an extremely turbulent period and was appointed to the position of grand vizier nine times, even though he occasionally had conflicts with the Sultan, was closely interested in the important political, administrative and social issues of the period. Said Pasha, who resigned as a result of the conflict with the Unionists in 1912 and ended his political history here, passed away in 1914. Sultan II. His closeness with Abdulhamid, his administrative ideas and some of his actions created opposing circles against him. Mehmed Memduh Pasha, who was in this circle, wrote down his thoughts about Said Pasha at length in his work titled Esvât-ı Sudûr. In the study, the accusations made by Mehmed Memduh Pasha against Said Pasha will be touched upon and evaluated whether there is any truth to them.

Key Words: Said Pasha, Mehmed Memduh Pasha, Memoirs, Esvât-ı Sudûr.

Giriş

Babasının memuriyet hayatından ötürü küçük yaşlardan itibaren devlet işleriyle hemhâl olan ve edindiği deneyimler vasıtasıyla bürokrasi basamaklarını başarılı bir şekilde çıkan Mehmed Memduh Paşa, bürokrasi dilini çok iyi öğrenmiş ve yerinde kullanmıştır (Kurşun, 2003, s. 496). Sultan II. Abdülhamid döneminde devletin içinde bulunduğu kaos ortamında memuriyet görevlerini layıkıyla icra etmesi hasebiyle Sultanla yakından ilişki kurarak onun teveccühünü kazanmıştır ve vezirlik makamına yükseltilmiştir (Özden, 2019, s. 20; Kurşun, 2003, s. 496). Devlet kademelerinde başarılı bir şekilde ilerlese de ileri sürdüğü görüşler ve bazı icraatları nedeniyle kendisine karşı, başta Yeni Osmanlılar olmak üzere muhalif bir çevrenin oluşmasına neden olmuştur. Hakeza bu muhalif guruptan biri olan Jön Türkler nezdinde Mehmed Memduh Paşa, sürgün ve işkencelerin, hafiyelik sisteminin müsebbibi olarak gösterilmiştir (Özden, 2019, s.21). Nihayet hakkında başlatılan soruşturmada Paşa tutuklanarak Sakız adasına sürülmüştür. İnzivaya çekildiği sürgün hayatında devlet ricalini uzaktan takip etmiş ve çalışmamıza konu olan “dönemin siyasî meseleleri hakkındaki gözlem ve görüşlerini, Sultan II. Abdülmecid döneminden itibaren sadâret makamına getirilen sadrazamların kısa hal tercümeleleri gibi bazı hadiseleri” aktardığı Esvât-ı Sudûr eserini kaleme almıştır (Kurşun, 2003, s. 496-497; Özden, 2019, s. 23).

Mehmed Memduh Paşa gibi Küçük Mehmed Said Paşa da yine aynı şekilde devlet kademelerinde önemli görevler icra etmiştir. İlk zamanlarında daha çok taşrada memurluklar yapan Said Paşa, taşradan ziyade merkezde bulunmak ve basın ile ilgilenmek arzusunda idi. Bu amaçla çeşitli gazetelerde imzalı ya da imzasız yazılar kaleme almıştır (Kurşun, 2008, s. 576). Sultan II. Abdülhamid’in saltanatıyla birlikte ikbal kapıları açılan Said Paşa’nın Mabeyn Başkâtibi memuriyetine getirilmesi (Çevik, 2009, s. 842), özellikle de Sultanla olan yakın ilişkileri ve dahi danışmanı ve bir nevi hükümetteki baş ajanı olması (Shaw ve Shaw, 2006, s. 264) düşman kazanmasına neden olmuştur. İnişli çıkışlı bir siyasî hayatı olan Paşa, toplamda dokuz kez sadâret makamına getirilmiştir (Kurşun, 2008, s. 578). Sık sık görev değişikliği yaşasa da mazuliyet sürelerinde dahi Sultan, bazı meselelerde bizzat onun görüşlerine başvurup önerilerini almıştır (Akyıldız, 2012, s. 176). Ancak beşinci sadâretinden azlinden sonra can korkusu yaşadığı hasebiyle İngiliz elçiliğine sığınması Said Paşa için bir kara leke olarak tarihe geçmiştir. Paşa kaleme aldığı “Hatırât” eserinde bu hadiseye ayrıntılı bir şekilde değinse de olaya ait gerekçeleri pek etkili olmamıştır (Kurşun, 1991, s. 89-91).

Mehmed Memduh Paşa, *Esvât-ı Sudûr* adlı eserde söz konusu çalışmayı kaleme alma amacını; geçmiş dönem sadrazamlarının kariyer sicillerini ve icraatlarını aktarmanın mühim bir vazife olduğu, hangi sultan döneminde kimlerin sadrazam oldukları ve bu mevkiye kaç defa müşerref olduklarını belirterek bir tür vakanüvislik vazifesini icra etmek ve kendi ifadesiyle “ahlak ve temâyülat ve metânetin safahâtını mümkün mertebe tasvîr etmek” şeklinde açıklamıştır. Zikredilen eserde Said Paşa'nın görevlere getirilmesi, memuriyetlerde hızlı bir şekilde yükselmesi ve yaptığı her hataya karşılık sultanın hep gözdesi olmayı başarmanın ardında yatan sebepleri tek tek açıklayarak Said Paşa'ya karşı bir takım olumsuz ithamlarda bulunmuştur. Söz konusu çalışmada Mehmed Memduh Paşa'nın ve Said Paşa'nın kısaca siyasî kimlikleri, Mehmed Memduh Paşa'nın *Esvât-ı Sudûr* eseri, eseri üzerinden Küçük Mehmed Said Paşa'ya karşı öne sürdüğü ithamlar ve bu görüşlerin ne derece doğru olduğu üzerinde durulacaktır.

Mehmed Memduh Paşa ve Esvât-ı Sudûr Eseri

Mehmed Memduh Paşa, Osmanlı bürokrasisinde uzun yıllar hizmet eden Mazlum Mustafa Fehmi Paşa'nın oğlu olup, kendisi de bürokrasi diline olan hâkimiyetinden dolayı önemli memurluklar icra etmiştir (Kurşun, 2003, s. 495-496). Ayrıca Sultan II. Abdülhamid ile daha şehzadeliğinden itibaren yakınlık kurması ve getirildiği memurluklarda gösterdiği başarılı icraatlarından ötürü kendisine 1894'te vezâret rütbesi verilmiştir (Özden, 2019, s. 20; Kurşun, 2003, s. 496). İstikrarlı bir şekilde bürokraside yükselen Paşa, muhalefetten uzak durmayarak, Yeni Osmanlılar gibi henüz oluşan muhalif zümreye yakın bir konumda yer almıştır (Özden, 2019, s. 11).

31 Ekim 1895 tarihinde Dahiliye Nâzırlığı'na getirilmiş olan Paşa, yaklaşık 13 yıl boyunca Sultan II. Abdülhamid ile uyum içinde çalışmıştır. Güçlü bir merkezî idarenin gerekliliğine inanan ve bürokrasinin sağlıklı işletilmesini savunan Paşa, icra ettiği görevler dışında ülkenin çeşitli ıslahat projelerinde yer alarak özellikle siyasî meselelerde adeta Sultanın temsilcisi konumuna gelmiştir. Başarısı kendisine yurt içi ve yurt dışında önemli nişanlar verilmesine vesile olmuştur (Kurşun, 2003, s. 496). Memduh Paşa, her ne kadar önemli başarılarla imza atmış ve sultanın itimadını sağlamış olsa da Jön Türkler nezdinde sürgün ve işkencelerin, hafiyelik sisteminin müsebbibi olarak nefret duyulmasına engel olamamıştır (Özden, 2019, s. 21).

II. Meşrutiyet'in ilânının ardından oluşturulan ilk hükümette Dahiliye Nâzırı sıfatıyla görev alan Paşa, Said Paşa'nın sadâreti esnasında oluşturulan yeni hükümetten 1 Ağustos 1908'de istifa etmiştir. II. Meşrutiyet ile ortaya çıkan hürriyet fikrinden istifade etmek isteyenlerin eski yönetimle ilgisi olanlar hakkında başlattıkları soruşturmalar sonucunda tutuklanan Paşa, Sakız adasına sürülmüş ve burada devlet ricalini uzaktan izleyerek *Esvât-ı Sudûr* eserini kaleme almıştır (Kurşun, 2003, s. 496; Özden, 2019, s. 23). İtalya'nın Trablusgarp'ı işgaliyle, sürgünlerin Sakız adasından ayrılmalarına izin verilmesi üzerine İzmir'e yerleşip sonrasında çıkan aftan yararlanıp İstanbul'a dönmüştür. Ömrünün sonuna kadar burada inziva hayatı yaşayan Paşa, 9 Nisan 1925'te vefat etmiştir.

Siyasî kimliğinin yanı sıra edebî yönden de kendini geliştiren Mehmed Memduh Paşa, çeşitli layihalar, şiirler, tercüme ve risâle tarzında eserler ve kitaplar yazmıştır. Kaleme aldığı eserlerinde dönemin siyasî meseleleri hakkındaki gözlem ve görüşlerine, daha önceki dönemlerde yaşanmış birtakım hadiseler, bazı devlet adamlarıyla olan yazışmalara değinen Paşa'nın en dikkat çeken eserlerinden bir tanesi de Sultan Abdülmecid döneminden itibaren sadâret makamına getirilen sadrazamlar hakkındaki kısa hal tercümelerinin yer aldığı *Esvât-ı Sudûr*'dur

(Kurşun, 2003, s. 496-497). Sultan Abdülmecid, Sultan Abdülaziz, Sultan Murad, Sultan Abdülhamid ve Sultan Mehmed Reşad dönemlerini bizzat gördüğünü hatta babası Mustafa Mazlum Paşa'nın devlet ricalinde bulunduğu dönemlerden itibaren elli seneyi geçkin bir müddet devlete hizmet ettiğini ve bu süre zarfında olaylara vakıf olduğunu dile getirerek (Mehmed Memduh, 1328, s. 1) Esvât-ı Sudûr'a başlayan Memduh Paşa, eserini Sakız'da kaleme almış ve İzmir'de tamamlayarak 1912 yılında İzmir Vilayet Matbaasında bastırmıştır (Özden, 2019, s. 35-36).

Mehmed Said Paşa

Küçük lakabıyla bilinen Mehmed Said Paşa (Güvemli, 2016, s. 266), ulemadan Hasan Efendi'nin, torunu olup Ankaralı Seb'azâde ailesine mensuptur. Erzurum'da doğan (Görür, 2021, s. 71) ve ilk öğrenimini burada tamamlayan Said Bey, 1853'te babasının vefatı üzerine ailesinin bütün sorumluluğunu alma durumunda kalarak bu amaçla Erzurum'da memuriyet hayatına başlamış ve eğitimine ara vermiştir. İlerleyen yıllarda devletin farklı kademelerinde çeşitli görevler icra eden Mehmed Said Bey, bir taraftan da öğrenimini tamamlamaya çalışmıştır. Dış görevleri dolayısıyla tahsilatı kesintiye uğrasa da Said Efendi, 7-8 yıl sonunda eğitimini tamamlayarak Arapça, Farsça gibi çeşitli diller öğrenmiştir (Kurşun, 2008, s. 576).

Bürokrasinin basamaklarında başarılı bir şekilde yükselme niyetinde olan Said Efendi (Görür, 2021, s. 71), mümkün olduğunca taşradan uzak durmak ve İstanbul'da yeni gelişmekte olan Osmanlı basınında aktif rol almak emelinde olmuş, Cerîde-i Havâdis ve Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis'te çeşitli yazılar kaleme almıştır. Tasvîr-i Efkâr gazetesini çıkaran Şinâsi ile başlattığı ve Mebhûsetün anıh/anhâ meselesi diye de bilinen Türk basın tarihinin ilk yazılı polemiki olan edebî tartışmalar onun dikkati çeken en önemli yönü olmuştur. Basınla olan bu yakınlığından ötürü 1867'de Matbaa-i Âmire müdürlüğü, ilaveten Takvîm-i Vekâyi müdürlüğü de kendisine verilmiştir (Kurşun, 2008, s. 576). 1 Ağustos 1868'de Şûrâ-yı Devlet Adliye Dairesi Baş Muaviniği ve daha sonra Dahiliye ve Muhâkemat dairelerinin Baş Muavinliklerini üstlendiği ayrıca 1875'te yeni oluşturulan Meclis-i Ticâret ve Zirâat üyeliğine getirildiği dönemlerde çeşitli nizamnâme ve lâyhalar hazırlayarak kaleme almıştır. (Gündüz, 2021, s. 146; Görür, 2021, s. 71).

Sultan II. Abdülhamid'in 31 Ağustos 1876'da tahta çıkmasıyla birlikte kendisine ikbal kapıları açılan ve Mâbeyn Başkâtipliği'ne tayin edilen Paşa (Çevik, 2009, s. 842), görevini icra ettiği sırada, Kanûn-ı Esâsî'nin hazırlanma sürecinde kendisi de bir anayasa taslağı oluşturmuştur (Sariaslan, 2022, s. 125). Paşa, bu göreve atanmasıyla bütün dikkatleri üzerinde toplayarak muhalif bir çevre kazanmıştır. Ancak Sultan II. Abdülhamid'in vazgeçemediği danışmanı olarak 8 Kasım 1876'da Hazîne-i Hâssa Nezâreti de kendisine verildi. 11 Ocak 1878'de Dahiliye Nâzırı olarak tayin (Mahmud Celaleddin Paşa, 1983, s. 519) edilmişse de bu görevi Ahmet Vefik Paşa'nın isteği üzerine nâzırlıktan alınmasıyla çok uzun sürmemiştir. Ahmed Vefik Paşa'nın sadârete gelme şartı olarak Said Paşa'nın nâzırlıktan ayrılması talebi yerine getirilmiş olsa da Sultan II. Abdülhamid her şeye rağmen Said Paşa'yı yakınında tutmak için 14 Şubat 1878'de ikinci defa Hazîne-i Hâssa Nâzırlığı'na tayin etmiştir. Ardından aynı yıl Ayan reisliği, sonrasında Ahmed Vefik Paşa'nın etkisiyle merkezden uzaklaştırılması için Ankara Valiliği ve Bursa Valiliği (İnal, 1982, s. 1002) gibi görevlere tayin edilmiştir (Kurşun, 2008, s. 576; Çevik, 2009, s. 846). Bursa valiliğine devam ettiği sırada Berlin Antlaşması çerçevesinde Sultan II. Abdülhamid'in Anadolu'da yapılacak ıslahat için görüş bildirilmesi yönündeki çağrılarını fırsat bilen Paşa gerek Bursa'nın gerekse diğer vilâyetlerin idaresi için fikirlerini ihtiva eden uzun bir lâyiha kaleme almıştır. Bu layiha ile kendisini tekrardan Sultana hatırlatan Paşa, İstanbul'a getirtilerek 28 Kasım 1878'de üçüncü defa Hazîne-i Hâssa Nâzırlığı'na tayin edilmiş (Mahmud Celaleddin Paşa,

1983, s. 548; Çevik, 2009, s. 846) ayrıca layihasında ıslahatlara dair sunduğu görüşleri bütün uygulamalara rehberlik etmiştir. Akabinde Adliye Nâzırlığı'na getirilen Said Paşa, günümüz de dahi geçerli olan ve on yedi maddeden oluşan Adliye Teşkilâtı Nizamnâmesi'ni hazırlayıp Şûrâ-yı Devlet'e sunmuş ve Osmanlı adliyesinde, ilk defa olarak, savcılık kurumunun ihdas edilmesi gibi önemli başarılarla imza atmıştır (Kurşun, 2008, s. 576).

Bürokrasinin basamaklarında yükselme arzusunda olan Said Paşa nihayet 18 Ekim 1879'da başvekil unvanı alarak sadrazamlığa getirilmiştir (BOA, A.MKT.MHM. 763/15). Yaklaşık 7 ay süren birinci sadâretlik dönemi ardından dış tehditlerin artması ve yerine geçen sadrazam Kadri Paşa'nın yetersizliği dolayısıyla 12 Eylül 1880'de ikinci kez başvekilâlete getirilmiştir. Bu sadâreti süresince bazı önemli hadiselerle karşı karşıya kalmıştır (Kurşun, 1991, s. 64; Kurşun, 2008, s. 577). Ancak 12 Nisan 1881'de Mısır'da meydana gelen Urâbî Paşa olaylarında Sultan II. Abdülhamid'in öngördüğü tedbirlere karşı çıktığı için 2 Mayıs 1882'de görevinden azledilmiştir (Kurşun, 1991, s. 65-66). Yeni sadrazam Abdurrahman Paşa'nın olayları durdurmada yetersiz kalması sonucunda Said Paşa 12 Temmuz 1882'de yeniden sadârete getirilmiş bu kez de Kânûn-ı Esâsî'yi değiştirme komisyonunda ileri sürdüğü görüşlerinden dolayı Sultanla ihtilâfa düşmüştür (Kurşun, 2008, s. 576-577). Nitekim 1 Aralık 1882 gecesi ansızın Sultan II. Abdülhamid'in onu sarayına çağırmasıyla sadâreti elinden alınarak Sultanın emriyle 18 saat bir odada tutuklu kalmıştır. Zamanında Said Paşa hatıratına "Şayet bir gün mâbeynde tutuklanıp sıkıştırılacak olursam İngiltere Sefiri Lord Dufferin'e hızlı bir şekilde bilgi verilmesini haremime tavsiye ederim" (Said Paşa, 1328, s. 86) ifadelerini not düşmüştür. Bu not üzerine Paşa'nın isteği yerine getirilmiş ve kendisine durum izah edilen Lord Dufferin girişimde bulunmuştur. Bu durumun kendisine güç kattığını söyleyen Paşa (Görür, 2021, s. 72), yerine sadârete getirilen ve aralarında husumet bulunan Ahmed Vefik Paşa ile yüzleştirilmiş ve Said Paşa daha azlinin üzerinden 48 saat geçmeden en uzun dönemi olan dördüncü kez sadâret makamına atanmıştır. Başta hariciye olmak üzere birçok mesele ile yakından ilgilenen Paşa bu kez de Eylül 1885'te Şark-ı Rumeli'de çıkan olaylar sebebiyle Sultanla ihtilafa düşmüş ve bu nedenle 25 Eylül'de görevinden azledilmiştir.

Uzun yıllar boyunca inzivaya çekilen Paşa, Sadrazam Cevad Paşa'nın ıslahatlar meselesinde aciz kalması hasebiyle 8 Haziran 1895'te beşinci defa sadârete getirilmiştir. Ancak İstanbul'da patlak veren Ermeni meselesi karşısında erkenden önlem alınamaması Paşa'nın 1 Ekim'de azline sebep olmuştur. Çok kısa bir süre sonra saraya davet edilen, o günkü meseleler hakkında görüşleri sorulan ve hatta padişaha danışmanlık yapma görevi dahi kendisine teklif edilen Paşa, görüşmelere gelen devlet ricalinin çelişkili cümlelerinden ötürü telaşa kapılıp, hayat endişesiyle oğluyla birlikte Aralık 1895'te İngiliz sefârethânesine sığınmıştır. Ancak bu durum Sultanın kendisi hakkında yanlış düşünmesine neden olmuştur (Kurşun, 2008, s. 577). Yaşanan bu hadiseler ve Paşa'nın Avrupa'ya gitme isteğiyle alakalı Avrupa basınının neşriyatları art arda gerçekleşirken Osmanlı basınında pek rağbet görmemiştir (BOA, Y.PRK.BŞK. 44/59). Verilen güvencelerle 8 Aralık'ta evine dönen Paşa, altı buçuk yıl sıkıntılı bir mâzuliyet dönemi yaşamış ve sürekli kontrol altında tutularak, devlet meseleleri hakkında kesin çözümler önermekten kaçınır hale gelmiştir. Nihayet sadrazam Halil Rifat Paşa'nın ölümü üzerine 18 Kasım 1901 tarihinde ülkede maddi sıkıntıların, anarşi ve asayişsizliğin had safhaya çıktığı bir vakitte altıncı defa sadârete getirilmiştir. Malî alanlarda aldığı tedbirlerdeki başarısı kabinesi içinde başta Serasker Rızâ Paşa olmak üzere bazı kişilerin muhalefetine sebep olmuştur. Muhalefete daha fazla dayanamamış ve 14 Ocak 1903'te görevinden istifa etmiştir. Paşa'nın memuriyetinin ilk zamanlarında taşradan ziyade merkezde yer alarak üst makamlara yükselme isteği yaşadığı

hadiseler dolayısıyla yerini merkezden çok uzaklarda yaşama arzusuna bırakmıştır. Bu arzusu kabul edilmeyen Paşa, İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin Rumeli'de sebep olduğu olaylar ve Meşrutiyet'in yeniden ilânı konusundaki baskıları dolayısıyla 22 Temmuz 1908'de tekrardan sadâret makamına getirilerek (Shaw ve Shaw, 2006, s. 270) II. Meşrutiyet döneminin ilk sadrazamı olmuştur. Cemiyetin çetin muhalefetiyle karşılaşınca 4 Ağustos'ta istifa etmiş ve 19 Aralık'ta Âyan reisliğine getirilmiştir. Âyan reisliği görevini icra ettiği sırada vukuu bulan 31 Mart Vakası neticesinde Sultan II. Abdülhamid'in hal' kararını veren Meclis-i Millînin başkanlığını yapmış olması onun dönemin devlet adamları tarafından vefasız olarak yad edilmesine neden olmuştur.

30 Eylül 1911'de yeni bir kabine kuran Said Paşa, Trablusgarp meselesinde başarılı sonuçlar elde edememiş, İttihat ve Terakkî Fırkası muhalefeti karşısında tutunamayıp 30 Aralık 1911'de istifa etmiş ancak ertesi gün hükümeti kurma görevi yine kendisine verilerek dokuzuncu kez sadârete yükselmiştir. Tarihe "sopalı seçimler" tabiriyle geçen 1912 seçimleri Paşa'nın sadâreti sırasında vuku bulmuş ve bu hadise karşısında sessiz kalmaktan başka bir şey yapamayacağını anlayan Küçük Said Paşa, 16 Temmuz 1912'de sadarettten istifa ederek siyâsî hayatını burada noktalamıştır. 31 Ocak 1913'te Şûrâ-yı Devlet reisliğine, 12 Haziran 1913'te Âyan reisliğine getirilmişse de kayda değer faaliyetlerde bulunamamış ve 29 Şubat 1914'te vefat etmiştir. Naaşı İstanbul Eyyüp Sultan mezarlığına defnedilen Paşa, Osmanlı Devleti'nin en buhranlı, en çalkantılı döneminde yaşamış ve yaklaşık yarım asır boyunca fiilen devlet hizmetlerinde rol almış önemli bir bürokrattır. Kararları ve fikirleri hususunda aşırı ihtiyatlı ve vehimli olması onun Sultan II. Abdülhamid'e benzetilmesine neden olmuştur ki, Paşa'nın birçok kez sadâret makamına getirilmesi bu benzerliğe delil olarak gösterilebilir. Hatta Said Paşa için sultanın vesvesesine mukabil sadakat parametreleri dahilinde hareket etmeyi öğrenmiştir de diyebiliriz. Aslına bakıldığında siyâsî yönden kendini geliştiren Paşa, fikrî yönden de kendini kanıtlamış ve yaşadığı dönemde çeşitli layihalar (Shaw ve Shaw, 2006, s. 270) ve kitaplar kaleme almıştır. Her konuda bir fikri olan Paşa, Sultan II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemlerinin en parlak siması olmuştur. Kaleme aldığı önemli eserleri ise:

1. II. Meşrutiyet'le birlikte aleyhinde başlayan ithamlara karşılık gazetelerde neşrettiği ve daha sonra kitap haline getirdiği "Mektuplar"dır. (İstanbul 1324)

2. En büyük rakibi Kâmil Paşa'nın Mısır, Şarkî Rumeli ve Ermeni meseleleri konusunda kendisine yönelttiği ithamlara cevap niteliğinde olan "Said Paşa'nın Kâmil Paşa'nın Hâtıratlarına Cevapları"dır. (İstanbul 1327).

3. Resmî kitâbet üslûbunu konu edindiği "Gazeteci Lisani"dır. (İstanbul 1328)

4. Daha ziyade kendisine yapılan eleştirilere cevap niteliğinde olan, çeşitli meselelerle ilgili olarak kaleme alınan lâyihalardan oluşan, kendi icraatlarını gözler önüne seren ve ciltler halinde bulunan "Said Paşa'nın Hâtırâtı"dır. (I-III, İstanbul 1328) (Kurşun, 2008, s. 577)

Esvât-ı Sudûr'da Said Paşa Figürü

Sultan Abdülmecid, Sultan Abdülaziz, Sultan Murad, Sultan Abdülhamid ve Sultan Mehmed Reşad dönemlerini bizzat gördüğünü hatta babası Mustafa Mazlum Paşa'nın devlet ricâlinde bulunduğu dönemlerden itibaren elli seneyi geçkin bir müddet devlete hizmet ettiğini ve bu süre zarfında olaylara vakıf olduğunu dile getirerek Esvât-ı Sudûr'a başlayan (Mehmed

Memduh, 1328, s. 1) Memduh Paşa, eserinde bilinçli ve temkinli bir şekilde zikredilen dönemlerin hiçbir padişahına yer vermemiştir. Sadrazamların siyasî kimliğine, adab-ı muâşeretlerine, uyguladıkları politikalara ve kriz yönetimi kabiliyetlerine değinilen eserde Mehmed Memduh Paşa söz konusu çalışmayı kaleme alma amacını; geçmiş dönem sadrazamlarının kariyer sicillerini ve icraatlarını aktarmanın mühim bir vazife olduğu, hangi sultan döneminde kimlerin sadrazam oldukları ve bu mevkiye kaç defa müşerref olduklarını belirterek bir tür vakanüvislik vazifesini icra etmek ve kendi ifadesiyle “ahlak ve temâyülat ve metânetin safahâtını mümkün mertebe tasvîr etmek” şeklinde açıklamıştır. Kalplerin Sesleri olarak tercüme edilen eser başlığı, sudûr kelimesinin Osmanlı siyasî terminolojisinde karşılığının sadrazama denk gelmesi hasebiyle, “Sadrazamların Sesleri” olarak tercüme edilmiştir. (Mehmed Memduh, 1328, s. 2-3; Özden, 2019, s. 27-28, 36).

Sultan II. Mahmud döneminden itibaren sadâret makamına getirilen kişileri kaleme alan eser, tarihe not düşmek ve maziye hatırlatma niteliğindedir. Kronolojiye bağlı kalmayarak önem derecesine göre sıraladığı, bahsi geçen sadrazamlar hakkında kısa anekdotlar veren ve bizzat şahit olduğu hadiselerden yani ilk ağızdan olması hasebiyle eser, orijinalliğini korumaktadır. Her ne kadar özne, sadrazamlar olsa da Memduh Paşa eserinin son kısımlarında Trablusgarb'ın İtalya tarafından işgali hadisesine ağırlık vermiştir (Mehmed Memduh, 1328, s. 57-69, 101-103; Özden, 2019, s. 36-39). Sadrazamlar bölümüne ilk olarak Rauf Paşa'yla başlayıp Said Paşa'yla sonlandırılan eserde Said Paşa'ya diğer kısımlara nazaran fazlaca değinilmiştir (Özden, 2019, s. 27-28, 35-36).

Memduh Paşa, eserinde Said Paşa için ayırdığı kısma, onun Sultan II. Abdülhamid'in gözdesi olduğundan, ilk kez ve toplamda yedi defa mezkûr sultan döneminde sadâret makamına getirildiğinden bahsederek başlamıştır. Ardından Sultan Mehmed Reşad döneminde iki defa daha sadâret makamına getirilen ve bu tarihe kadar en fazla başvekil olarak atanan kişi Said Paşa'dır diyerek sözlerine devam etmiştir. Dönemin hadiselerinden özellikle o dönemde yaşanan taht değişikliklerine değindiği esnada Sultan II. Abdülhamid'in cülusu sonrasında Said Paşa'nın Mabeyn Başkatibi olarak atanmasının arkasında Damad Mahmud Celaledin Paşa ile olan yakınlığının (Mahmud Celaledin Paşa, 1983, s. 164; İnal, 1982, s. 997) olduğundan bahseder (Mehmed Memduh, 1328, s. 70-72). Bu ithamlar ise Said Paşa tarafından bizzat kaleme aldığı Hâtrât adlı eserinde reddedilmiştir (Said Paşa, 1328, s. 8; Çevik, 2009, s. 842).

Mehmed Memduh Paşa, Said Paşanın seçkin nezâretlerde görevler ifâ edip baş vekâlet ve sadâret gibi devletin üst düzey mercilerine eriştiğini belirtmektedir. Bunun akabinde üst makamlarda bulunup da görevden azledilen kişilerin merkez dışında herhangi bir şehre memur olarak atandıklarını aktarmış ancak Said Paşanın sadarettten azledilmesine rağmen İstanbul'dan uzak bir yere tayin edilmediğine dikkat çekmiştir. Said Paşanın azil sürelerini konağında geçirdiğini ve ikametgâh sınırları dahilinde hafiyelerin dolaşmasını istemediğini fakat hâlelerinin her icraatlarından da haberdar olduğunu dile getirmiştir. Said Paşa, her ne kadar mazuliyet sürecinde olsa da saray ile irtibatını hiçbir zaman koparmamıştır. Memduh Paşa, Said Paşa'nın sultanın mizacını çok iyi öğrendiğini hatta kendisi ile sultanın benzer tabiatlarda olduğu gerekçesiyle Sultan II. Abdülhamid'in bazı önemli devlet meselelerinde bile Paşa'ya maruzatlar göndererek ya da huzura çağırarak fikirlerini sorduğunu dile getirmiştir (Mehmed Memduh, 1328, s. 72-74). Aslına bakıldığında Sultan II. Abdülhamid'in mizaç olarak kendi doğrularının dışına çıkması ve başka bir şahsın doğrudan etkisi altına girmesi mümkün değildir. Bu bağlamda memurluk görevini layıkıyla yerine getirmeyen veya sultanın emri dışına çıkan bir

memurun görevinde tutunabilmesi söz konusu dahi değildir. Kaldı ki bir bendegan olan Said Paşa'nın sultanın emirleri dışında hareket etmesi olanaksızdır. Eğer ki Paşa muhaliflerin deyişiyle ısrarla memurluklara getiriliyorsa bu onun görevini layıkıyla yerine getirdiğini kanıtlar. Bu durumu Sultan'ın doğuştan gelen vesveseli durumuna bir nebze de olsa Paşa'nın katkısı olduğu şeklinde değerlendirenler de olmuştur (Çevik, 2009, s. 844).

Memduh Paşa, bir gün İngiliz sefaretinin ikinci tercümanı Mösyö Marc'ın kendisiyle görüşmeye geldiği sırada Said Paşa'nın İngiliz sefarethanisini ziyaret ettiğini söylemiştir. Bunun üzerine Paşa, bu ziyaretin bir davetten kaynaklı olabileceği, önemli bir mevzuyu sefir hazretlerine tebliğ için gitmiş olabileceğini ve yahut Mösyö Marc'a iadeyi ziyarette bulunmuş olabileceğini söyleyerek konuyu geçiştirmiştir. Ancak sadrazam Rıfat Paşa'nın "hayret yine hayret Selim Said Paşa mahdumu (oğul, evlat) Ali Bey'i almış İngiltere Sefaretine gidivermiş" demesi üzerine Said Paşa'ya karşı bir kuşku durumu ortaya çıkmıştır (Mehmed Memduh, 1328, s. 74). Ancak bu durum Said Paşa tarafından, mazuliyet sürecinde bazı devlet görevlilerin sık sık kendisini ziyaret ettikleri, bir taraftan iltifatlar edilerek yeniden sadâret makamına gelmesini istediklerini bir taraftan da tehditvari ifadeler kullanıldığını belirtmiştir. Bunun yanında farklı farklı memurların kullandıkları çelişkili cümlelerden kuşkulandığını hatta yeniden sadâret makamına atamasının yapılması için Merasim Köşkü gibi تنها bir yerde atama merasiminin yapılmasını kendisi ve ailesine karşı bir komplo olduğunu düşündüğünden ötürü imkân varsa Tunus veya Yenişehir'e yerleşmek istediğini olmaz ise Avrupa'ya gitmek için İngiliz Sefaretine sığındığını ifade etmiştir (Akyıldız, 2012, s. 188; Kurşun, 1991, s. 89-91). Bu sırada Ermeni hadisesinin vuku bulması dolayısıyla Said Paşa gıyabında İngiliz dostu olduğu ve can korkusuyla İngiliz elçisine sığınıp Londra veya Mısır'a gidebileceği yönünde fikirler de ortaya atılmıştır. Hatta gerek Sultanın ve gerekse Said Paşa'nın evhamlı oldukları ve sürekli vesveseleri tesirinde kaldıklarını dile getirerek sefarete gitme mevzusunu Paşa'nın can korkusuna bağlamışlardır (Gündüz vd., 2021, s. 149). Ancak Memduh Paşa bunları aktarırken bir taraftan da Said Paşa'nın ziyaretten kısa bir süre sonra konağına dönmesinin ardından başka memlekete gideceği fikrinin yanlış bir zan olduğunu dile getirmiştir. Hatta Memduh Paşa'ya göre Said Paşa'nın bu yaşananlar yüzünden Sultan tarafından affedilse bile bir daha asla sadâret makamına getirilemeyeceği yönündeki yorumların yanlış olduğunu ve bunun en iyi örneğinin daha öncesinde her şey rağmen defalarca sadâret makamına getirilmesi olduğunu vurgulamıştır. Memduh Paşa eserinde, seneler sonra Said Paşa'nın sadâret makamına tekrardan getirilmesiyle fikirlerini kanıtladığını yazmıştır (Mehmed Memduh, 1328, s. 76).

1907-1908 (Hicri 1324) yılında Dahiliye Nezâreti'nde bulunduğu sırada acilen saraya çağırıldığını yazan Memduh Paşa, saraya gittiğinde vükeladan kişilerin de orada oldukları ve o sırada üçüncü ordu tarafından bir telgrafın gönderildiğini bildirmiştir. Telgrafta ise Selanik, Manastır ve Kosova gibi çeşitli vilayetlerde hürriyetin ilan edilip Kanûn-ı Esâs'ın yeniden icra olunması, aksi takdirde ordunun İstanbul'a geleceği yönünde bilgilerin olduğunu dile getirmiştir. Said Paşa'nın, ihtiyatı elden bırakmayarak, Sultan II. Abdülhamid'in bu durum karşısında rahatsız olacağını bildiğinden olayı hemen bildirmek, müzakere etmek veya telgraflara cevap vermek yerine sükût etmeyi tercih ettiğini vurgulamıştır. Ayrıca Kanûn-ı Esâsî'nin yeniden ilan edilmesiyle meşrutiyet döneminin ilk sadrazamının Said Paşa olduğunu dile getiren Mehmed Memduh Paşa aralarında yeni bir husumetin çıktığını izah etmiştir. İsyana karışanların cezalandırılması veya affedilmesi konusunda anlaşamadıklarını, kendisinin olaya karışanların tehditle anayasayı ilan ettiklerini ve yine tehditle diğer istediklerini yapmaya muktedir olabilecek-

lerini söylemesi hatta bunu Sultana dahi aktarıp padişahın bu mevzuyu mecliste görüşülüp biran evvel çözüme kavuşturulması yönündeki emri üzerine Said Paşa istemeyerek de olsa mecliste bu durumu görüşmek zorunda kalmıştır. Aslında kendisinin saray kaidelerine uygun olarak bu durumu sultana aktarması gerektiği ve üzerine vazife olmadan Memduh Paşa'nın böyle bir şey yapması Said Paşa'yı kızdırmış ve bunun karşılığını Sakız adasına sürülmekle almıştır. Ardından Said Paşa'nın sadaretinin de çok uzun sürmeyip görevden çekildiği zikredilmiştir. Sadarettten azlini takiben Paşa'nın Ayan Meclisi başkanlığına getirildiğini dile getiren Memduh Paşa, aslında daha öncesinde de yaklaşık otuz sene boyunca bu meclisin Paşa'nın uhdesinde olduğunu vurgulamıştır (Mehmed Memduh, 1328, s. 77-85). Bu esnada İtalya hükümetinin Osmanlı Devleti'ne ansızın harp ilan etmesi nedeniyle dönemin sadrazamı Hakkı Paşa'nın görevinden istifa ettiği ve yerine İttihat ve Terakki Cemiyetiyle arasının bozuk olmasına rağmen Said Paşa'nın, meclis başkanlığı sırasında aralarındaki husumetin düzeltilmesinden ötürü yeniden sekizinci kez sadârete getirildiğini aktarmıştır. Eserde, bu hadiseler vuku bulduğu sırada İttihat ve Terakki Cemiyetine muhalif olarak Hürriyet ve İtilaf Fırkasının kurulduğunu, sayılarının günden güne arttığını ve bu fırkanın özellikle İttihat ve Terakki Cemiyetinin idarede etkin olmasından rahatsızlık duyduğunu vurgulanmıştır. Hatta ikinci meşrutiyetle beraber yürürlüğe giren Kanûn-ı Esâsî'nin bazı maddelerinin değiştirildiğinden bahseden Mehmed Memduh Paşa, "Padişahın iradesiyle Meclis-i Mebûsan fesh olunur" maddesinin Said Paşa'nın daha Meclis-i Ayan reisliği görevini icra ettiği sırada meclisin feshinin ancak Meclis-i Ayandan tasdik olunması şartına çevrildiği üzerinde durmuştur. Ancak Said Paşa'nın muhalif gurubun bu maddeye olan itirazı ve fırka ile cemiyet arasında kalması hasebiyle istifa ettiğini açıklamıştır (Mehmed Memduh, 1328, s. 86-88; Zeyrek, 2014, s. 48).

Eserinde özel bir alan açıp Kanûn-ı Esâsî mevzusuna değinen Memduh Paşa, Said Paşa'nın daha Mabeyn-i Hümâyun Baş Kitabesinde bulunduğu sırada Kanûn-ı Esâsî'nin müsveddesini yazdığını ifade etmiştir. Üçüncü ordunun ihtilal çıkarıp anayasanın yeniden ilan edildiği ve bu durumun vilayetlere Paşa tarafından telgrafla bildirildiği hatta ileriki süreçlerde Meclis-i Mebûsan heyetinin feshi için dahi Said Paşa'nın ufak hesaplarla parmağının olduğunu söyleyerek bunlara açıklama getirmiştir. İlk olarak Kanûn-ı Esâsî'nin Bâb-ı Âli tarafından kaleme alındığı ve Said Paşa'nın görevi icabıyla müsveddesini yazmaya mecbur olduğunu dile getirmiştir. İkinci olarak üçüncü ordunun ihtilal girişiminde gelen telgrafları, Paşa'nın akşama kadar okuturup elinden geldiği kadar Meclis-i Vükelayı sükût altında tutmaya çalıştığı ve nihayet Padişah'tan gelen irade mucibince vilayetlere bildirdiği ve yaklaşık on altı saat boyunca bu haberi geciktirmeye çalıştığını açıklanmıştır. Üçüncü vaziyet ise; Meclis-i Mebûsan'ın feshi meselesidir ki bu maruzat ve Kanûn-ı Esâsî'nin yeniden yürürlüğe girmesi için İsmail Kemal Bey tarafından Said Paşa'ya bir layiha gönderilmesidir. Paşa layihayı padişaha taktim ederken sultanın istibdattan vazgeçme niyetinde olmadığını bildiği için bir taraftan Ermeni meselesi ve Yunanlıların Rumları gaflete düşürmelerinden bahsedip hünkârı tedirgin etmek istemiştir. Ayrıca anayasayı veya ona benzer bir kanûnun meydana getirilmesi ihtimalinden bahsederek bir taraftan da "bunu aklım almadı" deyip tabiat-ı şahaneye destek vererek istibdatın devam etmesinden yana bir tavır takınmıştır (Mehmed Memduh, 1328, s. 89-92).

Memduh Paşa, Sakız'da sürgünde iken pek fazla kimseyle konuşamadığı, merkezden ve hadiselerden pek haberdar olmadığını vurgulayarak sadece İstanbul'da bulunan akrabasından Said Paşa'nın "Hâtîrât" adlı bir eseri kaleme aldığı öğrenmiş ve bu eserin sadece üç kütasına ulaşabildiğini söylemiştir. Esvât-ı Sudûr eserini tamamlamasından ötürü Said Paşa'nın Hâtîrâtı'na cevaben eserinde Zeyl(ek,ilave) kısmına gerek duyduğunu vurgulamıştır. Said

Paşa'nın eserinde sadareten birkaç kez istifa etme sebeplerinden bahsetmesi üzerine Memduh Paşa zeyl kısmında bu izahlara tek tek açıklama getirmiştir. İlk sadâretinde meydana gelen yerel isyanlarda Sultan tarafından öngörülen tedbirlere karşı çıktığı ikincisinde yapılacak ıslahların sekteye uğradığı, üçüncüsünde ise yine sultanla ihtilafa düştüğü için istifa ettiğini vurgulayan Memduh Paşa, tüm bunlara rağmen tekrar tekrar sadârete getirilmesinin hikmeti nedir diyerek zeyline devam etmiştir. Hatta Petersburg Sefâret-i Seniyesi'ne saraydan gönderilen bir bildirin müsveddesinin fotoğrafı ile sureti Hâtırât eserinde aynen verildiğinden (Said Paşa, 1328, s. 610-611) yola çıkarak Paşa'nın açtığı yaranın büyük olduğu ve bu yaranın dahi kapanması mümkün değil iken nasıl olurda altıncı kez sadârete getirildiğini şaşkınlık içinde yazmıştır. Bilahare bu müsveddelerin sonradan ele geçtiği daha öncesinden bilinseydi makama rağbet edilmezdi diyerek eklemiştir. Said Paşa'nın ayrıca eserinde saray tarafından değersizleştirilirse İngiltere Sefirine gerçek malumatın verilmesini haremimden isterim ifadesi (Said Paşa, 1328, s. 86) üzerine Memduh Paşa bu durumu, Said Paşa'nın her iki sefirliği sığınılacak yer olarak gördüğü şeklinde yorumlamıştır. Durum her ne olursa olsun saray haricinde başka bir mecraya sığınarak Padişahı güç bir duruma düşürmek akli başında hiç kimseye yakışmaz diyerek öfkesini dile getirmiştir (Mehmed Memduh, 1328, s. 93-98). Ayrıca Sultan II. Abdülhamid'in memuriyet dönemleri dışında mâzûliyette bulunduğu sürelerde dahi vazgeçemediği, fikir alışverişinde bulunduğu bir paşanın, İngiltere gibi bir devletin elçisine sığınması İngiliz basınında devletin kötü yönetildiğine bir kanıt olarak ifade bulmuştur (Görür, 2021, s. 70). Buraya bir paragraf açmak gerekirse Babıali'ye yapılan atamalarda, başta İngiltere olmak üzere Avrupa devletlerinin etkisinin olduğu aşıkardır. Osmanlı bürokrasisinde önemli bürokratlar zaman zaman bir dış gücün dostluğuna inanmış ve bu yönde icraatlarda bulunmuştur. Aynı zamanda Avrupalı devletler de kendilerine yakın gördükleri şahısların önemli görevlere getirilmesi için baskı yaptıkları da olmuştur. Bazen de devlet bunu bir fırsata çevirip hangi ülke ile ilişkileri daha sıkı hale getirmek istiyorsa, başta sadaret ve hariciye vekaleti olmak üzere önemli görevlere bu kişileri getirmiştir. Dolayısıyla zamanın şartları göz önüne alındığında bir dış gücün dostluğuna inanılması ve bu devletle olan diplomasi ilişkilerin yadırganmaması gerekmektedir.

İngiliz sefaretine sığınma hadisesi dışında Said Paşa'nın eserinde birkaç kez Sultanın öfkesinden ötürü hançerle canına kastettiğini vurgulamasına binaen Mehmed Memduh Paşa, "mademki böyle bir durum var neden İstanbul'daki sefaretlere sığınmak veya burada oturmak yerine çok kolay iken harice çıkmadı diyerek" sitem etmiştir. Sefarete bulunduğu sırada Said Paşa'nın saraydan gelen teminat üzere konağına dönme hadisesinden şüphe duyan Memduh Paşa bu olayı, o sırada paşa kapısında çıkan yangından ötürü Said Paşa'nın kendi konağının da yanabileceği korkusuyla ev ahalisini düşünerek telaşa kapılıp sefareti terk ettiği, teminat üzere dönmediği şeklinde anlatmıştır (Mehmed Memduh, 1328, s. 93-98). Yaşanan tüm hadiselerle rağmen Said Paşa'nın hatırla yedinci kez sadârete gelmesinin ne anlama geldiğini sorgulayan Memduh Paşa, Padişahın tabiatından vazgeçmeyerek eskisi gibi devam edeceği ve bu durumun Said Paşa tarafından da bilindiği kanaatine varmıştır. Said Paşa'nın Hâtırât'ında değindiği hazine-i hassadan verilen maaşların ahzedilmediğine dair görüşe karşılık bazı memurların maaşlarının gecikebildiği ancak sadrazam, şeyhülislam, serasker, tophane müşiri vs. devlet memurlarına ay be ay aksatmadan verildiğini yazmıştır. Hatta vükeladan hiç kimsenin sultanla yakınlık kurmadığı aksine Said Paşa'nın bu durumdan müstesna tutulduğu, emeklilik sürecinde dahi yaz kış demeden evine sabah akşam yiyecekler gönderildiği, makamda bulunduğu süre zarfında da kendisine at, araba tahsis edildiği vurgulanmıştır. Ayrıca Said Paşa'nın eserinde yazılanların

gerçeği yansıtmadığını, kendisini fazlasıyla yücelttiğinden bahseder (Mehmed Memduh, 1328, s. 99).

Said Paşa'nın kabinesiyle beraber meclisin yeni toplanmış heyeti karşısında uzun uzadıya yaptığı hitabından bahseden Memduh Paşa bunun için şunları söylemiştir: "Said Paşa'nın Siyâset-i Umumiyenin devlet hakkında izahat istemelerine karşılık devletin dahili ve harici birçok meseleyle aynı anda mücadele etmek zorunda kaldığı, İngiltere Devleti'ne bu durumun izah edildiği ve neticenin iyi olacağını ümit ettiğini" dile getirmiştir. Ayrıca meclisin feshedilmesi, kabinenin dağıtılması konusunda ve vükelanın milleti ölüme mahkûm ettiğine dair telgrafların geldiğini söyleyerek durumun yanlış anlaşıldığı, kabinenin hiçbir dahlinin olmadığı aksine kabinenin Osmanlı milletinin geleceğini düşündüğünü ve kendilerine güvenilmesi gerektiğini eklemiştir. Memduh Paşa bunları aktarırken insanların parlak sözlere aldanabileceğini ki kabinenin 164 oyla itimat kazanmasının bu duruma bir örnek olduğunu söylemiştir. Sonrasında ise Said Paşa'nın, özellikle Trablusgarp savaşı için İtalya ile bir sulh yapılacaktır sözlerinin sonuca varmaması üzerine bu buhrandan sıyrılmak için sadrazamlıktan istifa ettiğini söylemiştir (Mehmed Memduh, 1328, s. 102-107). Sonuç olarak Memduh Paşa, Said Paşa'nın şüpheci ve korkak bir mizaca sahip olduğunu bundan ötürü işleri pek yürütemediğinden, sadâret ve devlete hayatı boyunca hizmet ettiğinden dolayı halkın lisanına pek uzak olduğundan bahsederek Esvât-ı Sûdûr eserini sonlandırmıştır (Mehmed Memduh, 1328, s. 112).

Sonuç

Mehmed Memduh Paşa, geçmiş dönem sadrazamlarının kariyer sicillerini ve icraatlarını aktarmanın mühim bir vazife olduğu gerekçesiyle kaleme aldığı Esvât-ı Sudûr adlı eserini yazarken Said Paşa ve icraatlarına sayfalarca yer ayırmıştır. Mezkûr eserde Said Paşa'nın memuriyete adam kayırma yoluyla getirildiği, icraatlarını kendi çıkarlarını düşünerek gerçekleştirdiği ve halkın lisanından uzak olduğu için halk ile bağlarının kopuk olduğu ifade edilmiştir. Hatta Said Paşa'nın Sultan II. Abdülhamid'i iyi tanıdığı ve karakterini çok iyi analiz ederek bu yönde hareket ettiği vurgulanmıştır. Ayrıca her ne olursa olsun Sultanın da Said Paşa'dan asla vazgeçemediği dile getirilmiştir.

Sultan II. Abdülhamid dönemi ıslahatlarının kilit isimlerinden biri olan Mehmed Said Paşa, fikirleri ve icraatlarıyla devletin kurumlarını modernize etmeye çalışan ve toplamda 9 kez sadâret makamına gelmiş önemli bir devlet adamıdır. Olgun yaşta ve tecrübeli olan sultanın iş bilmeyen vasıfsız bir şahsı böyle önemli görevlere getirebileceği mümkün değildir. Sultanın daha önceden tanıdığı ve gözlemlerine dayanarak deneyimli bir memur olduğu, bu vasıflarından dolayı Said Paşa'ya memurluklar verildiği aşıkardır. Said Paşa'nın Mabeyn Başkâtipliği görevi sürecinde Babıali'nin yetkilerinin sarayda toplanması ve Padişahın şüpheliğini arttırdığı düşüncelerinden ötürü Said Paşa bu şekilde yaftalanmıştır. Esasen Said Paşa, Padişahın hizmetinde bulunan bir bendegandır netice itibariyle sultan ne emrederse bu emri yerine getirmekle mükelleftir. Aksi yönde icraatları olduğu taktirde bulunduğu makamdan derhal azledilirdi. Şu hâlde Said Paşa'nın memurluklara getirilmesi onun görevini layıkıyla yerine getirdiği sonucuna varmaktadır. Kaldı ki Sultan II. Abdülhamid'in kendi doğrularını uygulayan bir padişah olduğu ve bu yönden hiç kimsenin doğrudan etkisi altında kalması mümkün değildir.

Memuriyet hayatından ötürü muhalif guruplar tarafından fazlaca eleştirilen ve bu bağlamda basında aleyhinde yazılar yazılan Paşa, kendisi hakkında yapılan ithamlara karşılık yazdığı mektupları gazeteler aracılığıyla yayınlıyarak tüm bu ithamlara tek tek cevap vermeye çalışmıştır. Ayrıca yapılan bütün resmî evrakları ve hatta en basit işlemlerde dahi her zaman bir sanıklmış gibi davranarak kendisini savunma maksadıyla tüm evrakları muhafaza etme yoluna giden Paşa, kendisine yapılan eleştiriler karşısında da kendisini zan altından kurtarmak maksadıyla hatıralarını yayınlamıştır. Bu nedenle kendisine yapılan yoğun karalama kampanyalarına karşı sunduğu resmî evraklar Paşa'nın Hatırât eserini değerli kılan bir özelliktir. Ancak Mehmed Memduh Paşa, Said Paşa'nın Hatırât'ına karşılık eserinin zeyl kısmını kaleme almış ve burada da Said Paşa'nın Hatırât'ta yazdığı bilgilere karşı bir açıklama getirmiştir. Netice itibarıyla kaleme aldığı eserinde Said Paşa, kendisine karşı yapılan ithamlara cevap vermeye çalışsa da Mehmed Memduh Paşa her ne olursa olsun Said Paşa'yı ve icraatlarını eleştirmiş ve onun diğer devlet memurlarına nazaran daha ayrıcalıklı bir konumda olduğunu vurgulamıştır.

KAYNAKÇA

Kaynak Eserler ve İnceleme Eserler

- AKYILDIZ, A. (2012). *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- ÇEVİK, Z. (2009). "II. Abdülhamid Dönemi Bir Bürokrat Portresi: Sadrazam (Küçük) Mehmed Said Paşa ve Reformları". *Turkish Studies*. Volume IV/8: 838-865.
- DEMİR GÖRÜR, E. "Sadrazam Mehmed Said Paşa'nın (Küçük) İngiliz Büyükelçiliğine Sığınması (1895)". *Akademik Bakış*. XV/29: 69-88.
- GÜNDÜZ, M. vd. (2021). "Said Paşa'nın Hatırât'ı ve Modern Eğitim Sorununa Bakışı". *Türkiye Eğitim Dergisi*. VI/1: 146-164.
- GÜVEMLİ, O. (2016). "Türk Muhasebe Tarihinde Bir Kırılma Noktası (1879-1883), (Sadrazam Mehmed Said Paşa-1838-1914)". *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*. S 11: 265-268.
- İNAL, İ. M. K. (1982). *Son Sadrazamlar II*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- KURŞUN, Z. (2003). "Mehmed Memduh Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C XXVIII. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 495-497.
- KURŞUN, Z. (1991). *Küçük Mehmed Said Paşa (Siyasî Hayatı, İcraatları ve Fikirleri 1838-1914)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- KURŞUN, Z. (2008). "Said Paşa, Küçük". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C XXXV. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 576-578.
- Mahmud Celaleddin Paşa. (1983). *Mir'ât-ı Hakikat Tarihi Hakikatların Aynası*. C I-III, İstanbul: Berekât Yayınevi.
- Mehmed Memduh. (1328). *Esvât-ı Sudûr*, İzmir: İzmir Vilayet Matbaası.
- ÖCAL, Y. (2005). *Said Paşa'nın Devlet ve Toplum Anlayışı*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yakınçağ Tarihi) Anabilim Dalı.

ÖZDEN, S. G. (2019). *Esvât-ı Sudûr (Sadrazamların Sesleri) Mehmed Memdûh Paşa*. İstanbul: Metamorfoz Yayıncılık.

Said Paşa. (1328). *Said Paşa'nın Hatıratı*, C I, İstanbul: Dersaadet Matbaası.

SARIASLAN, Fatma. (2022). "1876 Anayasası (kanun-ı Esâsî) ve İlk Osmanlı Parlamentosu". *Yasama Dergisi*. S 46: 113-146.

SHAW, S. J. ve E. K. SHAW. (2006). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C II. İstanbul: E Yayınları.

ZEYREK, Suat. (2014). "II. Meşrutiyet Sürecinde Osmanlı Devleti'nde ordu-Siyaset İlişkileri Üzerine Genel Bir Bakış". *Studies Of The Ottoman Domain*. IV/6: 39-64.

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dosya (D), Gömlek (G).

Sadâret / Mektûbi / Mühimme Kalemi Evrakı (A. MKT.MHM.)

D: 763, G: 15.

Hâriciye Nezâreti/ Siyasî (HR.SYS.)

D: 590, G: 12.

Yıldız / Esas Evrakı (Y..EE..)

D: 83, G: 67.

D: 83, G: 68.

Yıldız / Başkıtabet Dairesi Maruzatı (Y..PRK.BŞK.)

D: 44, G: 59.

EXTENDED ABSTRACT

Mehmed Memduh Pasha, who served as important civil servants in the Ottoman bureaucracy for many years, developed himself in literary aspects as well as his political identity and wrote various papers, poems, works and books in the form of translations and treatises. One of the most remarkable works of Pasha, who touched upon his observations and opinions on the political issues of the period, some events that took place in previous periods, and his correspondence with some statesmen in his works, is *Esvât-ı Sudûr*, which includes short state translations about the grand viziers who were appointed to the position of grand vizier since the reign of Sultan Abdülmecid. The title of the work, translated as *Voices of Hearts*, was translated as "Voices of Grand Viziers" because the word *sudûr* corresponds to grand vizier in Ottoman political terminology. The work in question was written in Chios, completed in Izmir and printed in the Izmir Provincial Printing House in 1912.

Mehmed Said Pasha, who was known as Küçük Said Pasha due to his short stature in order not to be confused with another Said Pasha who was a Pasha during his lifetime, was especially known as Sultan II. With the reign of Abdulhamid, he opened the doors of success and rose rapidly in the ranks of the bureaucracy. Due to Mahmud Celaleddin Pasha, one of the important figures of the period, and his good relations with the Sultan through him, a hostile

II. Abdülhamid Döneminde Bürokratlar Arası Eleştirilere Bir Örnek: Mehmed...

crowd emerged against him. Although his actions were appreciated by some groups, they were also harshly criticized by some people. Mezkûr Memduh Pasha is also among the important people who criticized Said Pasha in this regard. No matter what, the Pasha, who was appreciated by the Sultan and whose ideas were valued, showed the best example of this by becoming the grand vizier nine times.

Mehmed Memduh Pasha devoted many pages to Said Pasha and his actions while writing his work titled *Esvât-ı Sudûr*, which he wrote on the grounds that it was an important duty to convey the career records and actions of the past grand viziers. In the aforementioned work, it is stated that Said Pasha was appointed to the civil service through nepotism, that he carried out his actions considering his own interests, and that his ties with the people were disconnected because he was far from the people's language. Even Said Pasha's Sultan II. It was emphasized that he knew Abdulhamid well and analyzed his character very well and acted in this direction. It was also stated that no matter what, the Sultan could never give up on Said Pasha.

Sultan II. Mehmed Said Pasha, one of the key figures in the reforms of the Abdulhamid period, is an important statesman who tried to modernize the institutions of the state with his ideas and actions and who became the grand vizier 9 times in total. It is not possible for a mature and experienced sultan to appoint an unqualified person who does not know the job to such important positions. It is obvious that Said Pasha was an experienced civil servant whom the Sultan had known before and based on his observations, and that Said Pasha was given civil servant positions due to these qualities. Said Pasha was labeled in this way because of his thoughts that the Porte's powers were concentrated in the palace and increased the sultan's skepticism during his tenure as Chief Secretary of the Mabeyn. Essentially, Said Pasha is a subordinate in the service of the Sultan, and as a result, he is obliged to carry out whatever the Sultan orders. If he took actions to the contrary, he would be immediately dismissed from his position. Therefore, Said Pasha's appointment as a civil servant leads to the conclusion that he fulfilled his duty properly. Moreover, Sultan II. Abdulhamid was a sultan who implemented his own truths and it is not possible for him to be under the direct influence of anyone in this respect.

Pasha, who was criticized a lot by opposition groups due to his civil service life and in this context were written against in the press, tried to answer all these accusations one by one by publishing the letters he wrote in response to the accusations made against him through newspapers. In addition, the Pasha, who preserved all official documents and even the simplest transactions in order to defend himself by always acting as if he were a defendant, published his memoirs in order to save himself from suspicion in the face of criticisms made against him. For this reason, the official documents he presented against the intense smear campaigns against him are a feature that makes Pasha's work Memoirs valuable. However, Mehmed Memduh Pasha wrote the addendum part of his work in response to Said Pasha's Memoirs, and here he made a statement against the information Said Pasha wrote in his Memoirs. As a result, although Said Pasha tried to answer the accusations made against him in his work, Mehmed Memduh Pasha criticized Said Pasha and his actions no matter what and emphasized that he was in a more privileged position compared to other civil servants.

KIRIM'DAKİ KARAYLAR VE ÇUFUT-KALE

Yazan: Hacı Seraya Şapşal *

Çevirenler ve Aktaranlar: Reshîde GÖZDAŞ ** - Emine ATMACA ***

ÖZ

Arâmî-Ibrânî dilinde "kutsal yazıyı okuyanlar" anlamında "kara- (K-R-A)" kelimesinden türetilmiş Karâîlik, zamanla bir Türk boyunun adı olmuştur. Karaylar, Museviliğin sadece Tevrat'ı/Tora'yı kabul eden Karâî mezhebine mensup bir Türk boyudur.

Karayların etnik kimliği, tarihi, mezhebi ve dili konusunda geçmişten bugüne değin yerli ve yabancı araştırmacılar tarafından pek çok araştırma yapılmış ve yapılmaya devam etmektedir. Bu çalışmalardan ilki hiç şüphesiz Kırım Karaylarının dördüncü hazanı Hacı Seraya Han Şapşal'a (1873-1961) aittir. Şapşal, St. Petersburg Üniversitesi'nin Oryantal Çalışmalar Fakültesi'nde henüz bir öğrenciyken 1896 yılında 30 sayfalık "Karaimi i Çufut (Çuft) Kale v Krimu (Kırım'da Karaylar ve Çufut-Kale)" adlı bir broşür/çalışma kaleme almıştır. İki ana bölümden oluşan bu çalışmanın ilk bölümünde/ilk 11 sayfasında "Karayların Kırım'da ortaya çıkışları, kökenleri, ilk yerleşim yerleri, Karâî mezhebi, Karâî mezhebinin diğer Yahudi mezhebinden yani Rabbanistlerden/Talmudistlerden farklılıkları, Ruhani-ler, Karaylarının kabile kökeni hakkında" konular ele alınmıştır. İkinci bölümünde/son 17 sayfasında ise "Çufut-Kale'nin yerleşim yeri, kalenin etrafında görülecek yerler, kale surları, kapısı, mabetler, türbe, yeraltı zindanı, "kiyiklik", Bünyamin Aga'nın evi, Kırım'ın Rus İmparatorluğu'na ilhakından önce Çufut-Kale'deki Karayların meslekleri ve yaşamları, 1783'ten bu yana Çufut-Kale'nin kaderi, Çufut-Kale'yi ziyaret eden çarlık mensuplarının listesi, İyosafat Vadisi Karayların eski mezarlığı, restorasyon, Hazanın Çar III. Aleksandr'a sunduğu konuşma metni" konuları sırasıyla ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hazar Devleti, Karay Türkleri, Karâî inancı, Hacı Seraya Han Şapşal, Çufut-Kale

THE KARAITES AND CHUFUT-KALE IN THE CRIMEA

ABSTRACT

Karâîlik, derived from the word "kara- (K-R-A)" meaning "those who read the holy scripture" in the Aramaic-Ibrânî language, became the name of a Turkish tribe over time. The Karaites are a Turkish tribe belonging to the Karaite sect of Judaism, which accepts only the Torah/Torah.

Many studies on the ethnic identity, history, sect and language of the Karaites have been and continue to be conducted by local and foreign researchers. The first of these studies undoubtedly belongs to Haji Seraya Khan Shapshal (1873-1961), the fourth Khazan of the Crimean Karaites. While still a student at the Faculty of Oriental Studies of St. Petersburg University in 1896, Shapshal wrote a 30-page pamphlet/study titled "Karaites and Chufut-Kale in Crimea". In the first part / first 11 pages of this study, which consists of two main parts, the following topics are discussed: "The emergence of the Karaites in Crimea, their origins, their first settlements, the Karaite sect, the differences of the Karaite sect from other Jewish sects, i.e. Rabbanists / Talmudists, Spiritualists, the tribal origin of the Karaites". In the second part/last 17 pages, "The settlement of Chufut-Kale, the places to see around the castle, the castle walls, the gate, the shrines, the tomb, the underground dungeon, the "kiyiklik", the house of Benjamin Aga, The occupation and life of the Karaites in Chufut-Kale before the annexation of Crimea to the Russian Empire, the fate of Chufut-Kale since 1783, the list of tsarist officials who visited Chufut-Kale, the old cemetery of the Karaites in the Iyosafat Valley,

Çeviri Makale

Makale Gönderim Tarihi: 02.05.2024; Yayına Kabul Tarihi: 27.06.2024

* Kırım Karay Türklerinin millî ve ruhanî lideri.

** Dr. Öğr. Üyesi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, reshidegozdass@ibu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-9669-901X

*** Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Antalya/Türkiye, eatmaca@akdeniz.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-8070-124X

its restoration, the text of the Khazan's speech to Tsar Alexander III. The text of the speech presented by Hazan to Tsar Alexander III" are discussed in order.

Key Words: Khazar State, Karaite Turks, Karaite faith, Haji Seraya Khan Shapshal, Chufut-Kale

Giriş¹

Bahçesaray yakınlarındaki ünlü bir mağara ve kale kent olan Çufut-Kale'yi her yıl on binlerce kişi ziyaret etmektedir. Erişilemeyen kayalıklar ve kale duvarları, tapınaklar ve mağaralar, şehrin asırlık tarihi boyunca tekerleklerle oyulmuş, katı kireçtaşından derin yol izleri oldukça etkileyicidir. Şehir artık ölüdür. Sakinleri geçtiğimiz yüzyılda (19. yüzyılda) burayı terk etmiştir. Gri kalıntılara bakıldığında, geçtiğimiz yüzyılın (19. yüzyılda) ortalarında bile artık küçük bir Türk halkı olan Kırım'ın yerlileri Karayların yaşamının burada sürdürüldüğünü ve ağarmış/grilemiş kalıntılara bakınca, geçtiğimiz yüzyılın (19. yüzyılın) ortalarında burada yaşamın olduğunu ve başlangıçta Kırım'ın yerlileri olan ve şimdi küçük bir Türk halkı olan Karayların hayatının kaynadığını hayal etmek zordur. Şehir, kenasa tapınakları ve bitişikteki asırlık mezarlık- Kırım Karaylarının ulusal türbeleri- ile bir kaledir. Soy yuvasının eski adları Kırk-Yer, Kale, Çufut-Kale'dir.

Popüler ve bazen "bilimsel" edebiyatta ve tur rehberlerinin hikayelerinde Karaylar hakkında çarpıtılmış, hatta sadece fantastik bilgilere sıklıkla yer verilmektedir. Bu konuda ortalama bir okuyucunun kullanabileceği çok az güvenilir bilgi/ler vardır. Yetenekli Karay yazarlarının eserleri çoktandır bibliyografik olarak nadir eserler olarak kabul edilir. Geçtiğimiz yüzyılın en önemli yayımlarından biri, ataları Kale'de yaşayan ve babası 1846'da orayı terk eden S. Şapşal'ın okuyucuların dikkatine sunduğu çalışmasıdır. Aradan neredeyse yüz yıl geçti. Çalışmanın ilk baskısı olmasına rağmen eser günümüzde de önemini kaybetmemiştir. Bugüne kadar bilim Karayların dili, antropolojik ve diğer özellikleri hakkında ilginç ek veriler elde etmiştir. Yeniden yayımlanan çalışmaya ilaveler yapılmıştır. Okuyucu/lar, S. Şapşal'ın 1950'lerde yazdığı çalışmadan bir alıntıyla tanışacaktır. Kısa kaynak listesinde yeni bilimsel yayımlara atıflar bulacaktır. Biyografik bir not ve bir portre, çalışmanın yazarı Karay halkının şanlı bir oğlu ve seçkin bir Türk âlimi olan Hacı Seraya Han Şapşal'ı anlatacaktır.

Çalışmanın yeniden yayımlanması, Kırım Bakanlar Kurulu'nun Karay kültürünün korunması ve canlandırılması konusundaki kararının uygulanması kapsamında gerçekleştirilmiştir. Kitap, bölgemizdeki halkların anıtları, tarihî ve kültürüyle ve tabii ki yarımada 800'den biraz fazla kişinin kaldığı Karaylarla ilgilenen Kırım sakinleri ve misafirlerine yöneliktir.

Bu yayının hazırlanmasına İ. B. Dubinskiy, S. H. Kambur, A. V. Kiskaçi, Yu. B. Kogen, S. I. Kuşul, V. N. Lebedev katkıda bulunmuştur. S. Şapşal hakkında biyografik bir not Yu. A. Polkanov ve S. M. Kalf-Kalif tarafından yazılmıştır.

Önsöz²

Avrupa Rusya'nın hiçbir eyaletinin Tavrida eyaleti kadar eski bir tarihi yoktur. Hiçbir il, topraklarında bu kadar çok halkın göç hareketini görmemiştir. Dahası, her bir halk kendinden sonra burada kaldığına dair bariz anıtlar bırakıp birçoğu, bu bölgede bin yıllar boyunca meydana gelen sayısız karışıklığa/dönüşümlere rağmen varlığını sürdürebilmiştir. Tüm ülkelerden bilim adamları çalışmalarını bu bölgenin tarihini incelemeye adanmış, birçok şehrin başkent

¹ Giriş, Yu. A. Polkanov tarafından yazılmıştır.

² Önsöz Seraya Han Şapşal tarafından yazılmıştır.

müzeleri, bu bölgede keşfedilen eski eserlere sahip olmaktan gurur duymuş, ünlü şairler tarihinin çeşitli bölümlerinden ve doğasının güzelliklerinden ilham almış şanlı ressamlar resimlerinde bu olayları ve bu doğayı yeniden resmetmişlerdir. Bu bölgenin anlamı ve cazibesi budur. Tarihî olaylar açısından o kadar zengindir ki hepsinin basit bir kronolojik sıralaması bile çok fazla zaman ve alan gerektirir³.

Böylece Tavrida'dan geçen halkların her biri, kendileri hakkında kaldıkları yerde bariz anıtlar bırakmışlardır. Bu anıtlardan biri, eski çağlardan beri Karaylar için bir sığınak görevi gören eski Kırk-Yer Kalesi'dir (daha sonra Çufut-Kale). Karaylar, az sayıda olmaları nedeniyle şu anda çok az bilinmesine rağmen yine de tarihsel geçmişlerinin derinlemesine incelenmesine değer bir halktır.

Karayların kabile kökeni meselesi bu kadar çelişkili fikir ve düşüncelerin ortaya çıkmasına neden olan bir konu olup kesin sonuçlara ulaşılammıştır. Üzerine çok zaman ve emek ayırmaya karar veren bilim adamları tarafından daha ciddi bir şekilde ele alınmalıdır. Biz, bu çalışmamızda esas olarak Karayların Kırım'da kaldıkları anıtın tasvirini ele alarak bunların Tavrida yarımadasında ortaya çıkışı, yerleşimi ve kalışıyla ilgili elimizdeki küçük bilgileri okuyucularımıza bildirmeye çalışacağız.

Bu broşürü derlerken, bazı bilim adamlarının tarihî eserlerini, isimlerini ve eserlerini özel listelerde daha sonra sunacağımız yurttaşlarımızın seyahat notlarını kullandık.

I. Bölüm

Karayların Tavrida'da Ortaya Çıktıkları Dönem ve İlk Yerleşim Yerleri

Kırk-Yer (Çufut-Kale) İyosafat vadisi adlandırılan yerin yakınlarında bir Karay mezarlığı bulunmaktadır. Bu vadede farklı zamanlarda yapılan arkeolojik kazılar, Karayların milattan önce de Kırım'da yaşadıklarına tanıklık ediyor⁴. Karaylar aralarında saklanıp kalmış bir efsane, atalarının buraya Asya'nın derinliklerinden geldiğini anlatıyor. Bu nedenle, şu anda Tavrida Yarımadası'nda yaşayan tüm halklar arasında, sakinlerin en eskisi şüphesiz Karaylardır.

Grekerin (Yunanların) Kırım'da ortaya çıkması çok daha erken olmasına rağmen, onların torunlarından yarımada artık kimse kalmamıştır. 1778-79'da İmparatoriçe II. Yekaterina'nın önerisiyle Tavrida'yı sonsuza dek terk etmişler ve Rus İmparatorluğu'na taşınmışlardır. Burada, Azak Denizi'nin işaret edilmiş kıyısına (özellikle şu anki Mariupol bölgesine⁵) gelerek ve köylere yerleşerek onlara anavatanlarında Kırım'da yaşadıkları yerleşim yerlerinin isimlerini vermişlerdir: Urzuf, Yalta, Kermençik, Yeni-Sala, Mangup vb. Ancak kısmen onlar, güney kıyıdaki Tatarlar ile karışmışlar, tipleri değişmiştir. Güney kıyı Tatarları bu sebeple Kırım'ın bozkır kısmındaki Tatarlardan keskin bir şekilde farklıdır⁶.

Eski zamanlarda Kırım'da, muhtemelen şimdiki sayıya kıyasla çok sayıda Karay vardı. Ancak yine de yarımadanın devamlı değişen sayısız diğer kavimleri arasında oldukça mütevazı

³ Городские поселения в Российской империи Том 4. Санкт-Петербург 1864 год (Rus İmparatorluğu'ndaki Kentsel Yerleşimler, 4. Cilt, St. Petersburg, 1864).

⁴ Bunun hakkında aşağıda bahsedilecektir.

⁵ Karşılaştırınız: Bahçesaray yakınlarında Uspenskiy manastır yamacındaki Maryino Köyü.

⁶ Güney sahili Tatarlarının damarlarında İtalyan kanı da akıyor. Şöyle ki Limen, Simeiz, Kureiz, Kikineiz ve diğerlerinin sakinleri, birçok kişi tarafından Ceneviz soyundan gelenler olarak kabul edilmektedir. Bozkır sakinlerinin dağ Tatarlarını adlandırma ile ayırtması boşuna değildir. Hâlâ bugüne kadar "tat" diye adlandırılır.

bir konuma sahip olmuşlardır. Karaylar, Balaklava, Suğdey (Sudak)⁷, Kafe (Kefe)⁸, Mangup gibi antik kentlerde az sayıda yaşamışlar. Kırk-Yer'de ise sadece Karaylar yaşamış ve oranın tam anlamıyla sahipleriymişler. Solkat⁹ kentinde de sayıları az değilmiş. Burada bulunan dört ibadethane buna kanıttır. Bunlardan biri 44 mermer ve ahşap sütun ile desteklidir. 3000 ibadet eden kişi ve 17 okul kapasitesi varmış Karaylar (sonradan yerleşen kesim) aşağıdaki köylerde de yaşarlarmış: Çabak, Köksu, Taş-Yargan, Yağmurçuk, Otuz, Biyüç-Özenbaş vb.¹⁰

Ancak çeşitli durumlar nedeniyle esas olarak çeşitli halkların sık sık istilaları ve yıkıcı baskınları nedeniyle, Karayların sayısı önemli ölçüde azaldı ve şu anda Rusya'daki sayıları, her iki cinsiyetten 13.000 canı geçmiyor, buna az sayıda Vilna, Kamensk ve Volin eyaletlerinde yaşayanlar da dâhildir. Bunlar da Litvanya Karaylarıdır. Kırım Karaylarından yaklaşık 400 aile, Tatarlarla birlikte 14. yüzyılın sonunda, onlara çeşitli ayrıcalıklar tanıyan Litvanya Büyük Dükü Vitovt (Vitautas) tarafından buraya yerleştirilmiştir¹¹. Litvanyalı Karaylar her zaman Vitovt adına "kutsal" bir saygı duymuşlar, dualarından sonra Doğu geleneğine göre iyi bilinen bir saygı ifadesini eklerlermiş: "Üzerine selam olsun"¹². Vitovt tarafından yerleştirilen aileler başlangıçta Trakai ve Lutsk'a yerleşmişler, şu anki Vilna ve Volin eyaletlerinin şehirleri, hâlâ aynı yerde yaşıyorlar, tarım, bahçecilik ve taşımacılık ile uğraşıyorlar. Polonya krallığının Rusya, Prusya ve Avusturya arasında bölünmesinden sonra Karayların bir kısmı kendilerini Avusturya vatandaşlığı altında bulmuş ve şimdi Galiçya'dalardır. Dolayısıyla Rusya ve Avusturya'da yaşayan bütün Karaylar Kırım göçmenidir. Türkiye ve Mısır'da bulunan Karaylara gelince, onların orada ortaya çıkma zamanları hakkında kesinlikle hiçbir şey bilmiyoruz.

Karayların Dini

Karaylar, Büyük Peygamber Musa'ya, Allah tarafından ilham edilmiş kitabın orijinal saf-lıktaki yasasını ikrar ederler. "Bu, Musa'nın saf yasası sonraki tanınmayan yorumcularına ait daha sonraki karışımlar olmaksızın Musa'nın Hristiyan kilisesinin bile reddetmediği ilahi kökenli yasasıdır"¹³.

Karay İnanıcı ile Yahudi İnanıcı Arasındaki Fark

⁷ Sudak çok eskiden beri vardır. Bir Yunan menkıbe derlemesinde XIII. yüzyıla ait bir not bulunmuştur. Bu nota göre Sugdeya kalesi dünya kuruluşundan bu yana 5720 yılında, yani MS 212 yılında inşa edilmiştir (Зап. Одесс. Общ. Ист. и Др. У, 605).

⁸ Günümüzde Feodosiya. Rusya İmparatorluğundaki kadim kentlerden biridir: Bospor ya da Patikapeya (Kerç) kentlerinden çıkma Miletli Grekler tarafından milattan 50 yıl öncesinde kurulmuştur.

⁹ Feodosiya (Kefe) yakınlarındaki kasaba kenti olan Eski Kırım'ın civarları. Bir zamanlar ihtişamlı ve zengin kentlerdendi, buraya Hindistan'dan kervanlar gelirdi. Şark yazarlarına göre Eski Kırım çok genişti, "iyi bir at üzerinde ancak yarım günde gezilebilirdi" (Зап. Од. Общ., Ист. П., s. 529-531).

¹⁰ Çağdaş Karay soyadları şöyledir: Mangubi, Kırımı, Kefeli, Çabak vb. Bunlar Karayların atalarının Mangub, Solkat (Eski Kırım), Kefe, Çabak'ta ikamet ettiklerine işaret eder. Zaten Karay soyadlarının birçoğu uğraştıkları zanaatlara (Mesela; Arabacı, Mumcu) ya da soylarının yaşadıkları kent ve köylere işaret eder.

¹¹ Вк. "Исследование происхождения и состояния литовских татар" ("Litvanya Tatarlarının Kökeni ve Durumu Üzerine Araştırma") Türk Edebiyatı Ordinaryüs Profesörü A. Muhlinskiy.

¹² Aynı yere bk.

¹³ Prof. Smirnova, "Сборник стар. грамат. и узак. кас. караимов"/ "Karaylarla İlgili Eski Belgeler Derlemesi" kitabına önsöz, Petersburg, 1890.

Karaylar ve Yahudiler arasında din açısından önemli bir fark vardır, çünkü Yahudiler, yazılı yasaya ek olarak, sanki Tanrı tarafından Sina Dağı'nda Musa'ya iletilmiş sözlü yasayı da tanırırlar (Talmud). Küçük bir halk olan Karaylar, tüm dünyada neredeyse 16.000'i¹⁴ geçmeyen nüfuslarıyla, çok az yerde bilinmektedirler. Musa yasasının temsilcileri olarak her yerde yalnızca Yahudileri görmeye alışkın olduklarından çoğunluk, Karay inancının farklılıklarını, tipik ve günlük özelliklerini incelemeyen, Karayları ve Yahudileri dini ve kabilesel olarak eşdeğer tanımlarlar. Rus hükümeti uzun zaman önce, benzerliğin yanlış olduğunu, bariz farkları kabul etmiştir. Öyle ki Karayların korunması ile ilgili kanun şöyledir: "Karaylar, İmparatorluğun genel kanunlarının korunması altında, Yerli Rus tebaasına tanınan tüm haklardan yararlanabilecek ve Yahudi doktrininden ayrı olarak tanınmış bir dine mensuplardır"¹⁵.

Karay Din Adamları

1837'den beri Kırım'da, Yevpatoriya şehrinde, bir gahamın önderliğindeki iki gazandan oluşan, güney eyaletlerindeki Karaylarla ilgili ruhani ve diğer meseleleri yönetmek için özel bir Karay Ruhani Kurulu mevcuttur. Vilen guberniyası Trakai şehrinde batı illerinin Karayları arasında da aynı Kurul vardır. Her iki gaham da kendi bölgelerindeki tüm Karay din adamlarının başı ve Karay halkının en yüksek onaylı temsilcileri olarak kabul edilir. Karaylarda din görevlilerine gazzan denir. Onlar büyük (Protoiyerey) ve küçük (iyerey) olarak ikiye ayrılır.

Karay din adamlarının kalıcı kıyafeti kuşaklı bir kaftandan (*anteri*) oluşur. Üzerine bele kadar kısa bir manto (*fermana*) giyilir ve en üstten ayak parmaklarına kadar uzun bir *cübbe* (*bunüş*) giyilir. Başına koyu renkli kadifeden yapılmış, üstü beyaz bir bezle kaplı, alçak, yuvarlak bir şapka takılır. İbadet sırasında beyaz *tallet* giyerler.

Ruhani mevkilerde bulunan Karaylar, bu makamlarda buldukları süre boyunca kişisel olarak her türlü vergi ve resmiyetten muaftır ve özgür bir devletin hem kişisel hem de mülkiyet haklarından yararlanırlar. 12 yıl boyunca gahamlık makamlarında bulunanlar kalıtsal, aynı zamanda gazanlık ve şamaşlık görevlerinde bulunanlar kişisel fahri vatandaşlık unvanı kazanırlar.

1895 yılında Yevpatoria şehrinde, Halk Eğitim Bakanlığı'na bağlı olan gazzanları hazırlamak için Aleksandrovskeye¹⁶ Karay İlahiyat Okulu kuruldu. Bu okul, 5 sınıftan oluşmaktaydı. Son iki sınıf 2 yıllık kursu kapsamaktaydı. Okulun müfettişi ve öğretmenleri, devlet öğretmenleri ile eşit koşullarda kamu hizmeti haklarından yararlanırlardı.

Rusya'da Yaşayan Karayların Kabile Kökeni

Belirli bir halkın kabile kökeni hakkında, esas olarak inandıkları dine dayanarak herhangi bir sonuç çıkarmak tamamen mantıklı olmazdı.

Bu şekilde, ne yazık ki şimdiye kadar Karayları yargıladılar, yaşam biçimlerini, dillerini, tiplerini ve genel olarak bir halkı diğerinden ayırmaya hizmet edebilecek tüm işaretleri neredeyse tamamen görmezden geldiler.

¹⁴ Türkiye ve Mısır'da yaklaşık 3000 Karay yaşamaktadır.

¹⁵ П. 1 прилож. к ст. 1.097 св. зак. т. XI ч. 1, по прод. 1890г.

¹⁶ Merhum imparator III. Aleksandr adını taşıyordu.

Bu çalışmanın dar çerçevesi tüm bunları geniş açıklamaya izin vermediğinden, bu nedenle burada kendimizi yalnızca etnoğrafik özellikleri sorusuna bir dereceye kadar cevap veren en önemli gerçekleri aşağıda listelemekle sınırlayacağız.

1) “Yüzün ana hatlarında ve genel olarak Karayların fizyonomisinde, ilk bakışta bir İsrailiyi başka herhangi bir ulus mensubu bir kişiden ayırt etmeyi mümkün kılan o kadar keskin ulusal-Yahudi tipi (Yahudilerin değişmez bir şekilde dünyanın tüm enlemlerinde muhafaza ettiği tip) yoktur.¹⁷”

2) Karaylar Türkçe konuşur. Karayların beş yüzyıl boyunca Kırım'da Tatar etkisi altında oldukları gerçeğine dayanarak, pek çok kişinin yanlışlıkla inandığı gibi, bu dil onlar tarafından Tatarlardan kaynaklı hiç benimsenmemiştir. Bu, Avusturya İmparatorluğu içinde yaşayan Karaylar ve Litvanya'da yaşayan Karaylar tarafından da konuşulduğu gerçeğiyle doğrulanmaktadır. 9. yüzyılda, Tatarların henüz Kırım'da olmadığı ve Avrupa'da kimsenin onların varlığından haberdar olmadığı bir dönemde, Mangup Karay mezarlığının mezar taşında bu dile rastlıyoruz¹⁸. Bu, Türk dilinin Karayların eski ve ana dili olduğu anlamına gelir, çünkü günümüz Karaylarının konuştuğu dil, Rusya'da yaşayan Tatarların modern lehçesinde bulunmayan birçok Türk arkaizmini/eskicili içerir¹⁹.

3) “İyosafat Vadisi”ndeki mezar taşlarında, Tatarların Avrupa'da ortaya çıkmasından çok önce Karaylar arasında karşılaştığımız Türk isimleri, örneğin: 1) MS 413 ve 818 tarihli bir mezar taşı yazıtında bir erkek ismi *Bahşi* ya da *Bakşi*. “Bu isim bir unvan olarak hem Türk-Tatar hem de Moğol boyları arasında bulunmaktadır”²⁰. 2) *Tohtamış* ya da *Toktamış* MS 413 ve 829 tarihli. “Moğolcada da aynı anlamla bulunduğu göre “tohta” kökü çok eski olmalıdır. 1470 yılında ölen ünlü Altın Orda Hanı Tohtamış herkesçe bilinir”. 3) *Bikeçe*²¹ (MS 635 yılındaki mezar taşı yazıtında kadın ismi). 4) *Mamuk*, kadın ismi 720 yılı. 5) *Aytolı*, kadın ismi 815 yılı. 6) *Severgelin*, 821 yılında rastlanan kadın adı, 7) *Hatun*, İncil'de geçen Sara ismiyle ikilemede rastlanır 820 y. mezar taşında. “Hatun adı, hemen hemen tüm Türk-Tatar kabileleri arasında oldukça erken bir tarihte bulunur”. 8) *Bukim Oglu Buzur-akay*, baba oğul adları- Mangup-kale Karay mezarındaki mezar taşında 9) *Yalpaçık*, 1175 yılı mezar taşındaki bir kişinin lakabı ve daha çok başkaları...

4) Karaylar, en azından Eski Ahit'e inanan ve diğer halklarla bir evlilik birliğine girmez-diler ve hâlâ da girmediler. Ancak,

5) Musa'nın kanununu benimseyen ve 7. yüzyıldan 11. yüzyılın yarısına kadar Kırım'a hâkim olan Türk kabilesinin halkı olan Hazarlar²² ve Karaylar ile ilgili olarak, bu halklar arasında tam bir asimilasyonun gerçekleştiği bilinmektedir²³.

¹⁷ М.В.Д. дergisi, 1846, XV bölüm, s. 30-31

¹⁸ Sefer Avne-Zikaron. A. Firkoviç. Vilna, 1872, s. 211.

¹⁹ Крымское ханство под верховенством Оттоманской империи (Osmanlı Hakimiyetinde Kırım Hanlığı) Prof. V. Smirnova; “Сборник стар. грамат. и узак. кас. караимов”/ “Karaylarla İlgili Eski Belgeler Derlemesi” kitabına önsöz.

²⁰ Ve devamında: 2, 6, 7 ve 9 bk. Kırım'dan Yazıt Derlemesi: Prof. D. A. Hvolson, Petersburg, 1884, s. 467.

²¹ Ve devamında 4, 5 ve 8 bk. Avne-Zikaron.

²² Onların adına göre Orta Çağ döneminde yarımada Hazariya diye adlandırılmaktaydı.

²³ Bk. Petersburg Üniversitesinde Türk Edebiyatı Ordinarius Profesörü V. Smirnov, “Stariy sbornik gr.” önsözü, Livanov, Çufut-Kale. Kondaraki, Üniv. opis. Krıma (“Kırımın Üniversal Tanımı”), P. Keppen, материал для истории

Bundan sonra çalışmamızın ikinci ve ana bölümüne, Karayların Kırım'da kaldıkları anıtın açıklamasına geçeceğiz.

II. Bölüm

Çufut-Kale'nin Konumu

Karayların yaşadığı eski Kırım kentlerinin neredeyse tamamı, her şeyi yok eden zamanın etkisiyle adeta harabe yığınlarına dönüşmüştür. Öyle ki Mangup'ta Karay kenassasının (tapınak) duvarını sur kalıntılarında zorlukla ayırt edebiliyoruz. Hemen hemen aynı Solkat için de söylenebilir. Sadece zaptedilemez bir kayanın tepesinde yer alan Kırk-Yer veya Çufut-Kale'nin az çok saklanmış olduğu söylenebilir.

Kırk-Yer, Akmescit kentine 33, Bahçesaray'a 4 verst (bir Rus uzunluk ölçü birimidir. 1,0668 kilometre ve 3500 feete karşılık gelmektedir.) uzaklıktadır. Dik ve sarp bir kayalık üzerinde, geçitler ve uçurumlar arasında yer almaktadır. Bu kayalık deniz seviyesinden yaklaşık 2.500 metre yükseklikte olup, bir ucu Tatar Çingenelerinin yaşadığı Salaçık mahallesine çıkan "Burunçak" adlı sarp bir buruna dayanmaktadır. Bu durum buraya "hava şehri" ya da "hava adası üzerindeki şehir" denmesine neden olmuştur.

"Dikdörtgen-yuvarlak bir şekle sahip olan ve tepesinin tamamının toprağını oluşturan kireçtaşı kütleleriyle sınırlanan Çufut-Kale'nin devasa yükseltisi, derin vadilere sahip bu dev tepeyi komşu dağlardan ayıran suların gücünün dikkate değer bir eseridir ... Bu etkinin izleri, dalgaların devasa yumuşak taş katmanları üzerinde her yerde açtığı çizgiler, çöküntüler ve çeşitli özelliklerde şimdi bile açıkça görülmektedir. Ancak, Çufut-Kale'nin ünü sadece bundan ibaret değildir. İnsanoğlunun ilkel bir konutu, doğa tarafından düzenlenmiş ve insanlar tarafından "mükemmelliğe" getirilmiş bir kale olarak ünlüdür ve çok yakın zamana kadar Karayların yaşadığı ve "Kudüs'ten sonra ikinci kutsadıkları" bir kenttir"²⁴.

Kırk-Yer, derin antikliği ile dikkat çeken ve üzerinde kule kalıntılarının bulunduğu bir surla çevrilidir. Bu küçük kent bir buçuk kilometre uzunluğunda ve bir buçuk kilometre genişliğinde bir alanı kaplamaktadır. Doğu tarafından Bahçesaray'dan gelen ve «aylanma-yol» olarak adlandırılan (ana) yol geçmektedir. 1851 yılında İmparator 1. Nikolay'ın emriyle bu yol düzeltilmiş ve masraflar o zamanlar mevcut olan "Tatar vergisi"ne eklenmiştir²⁵. Bu yol Yusuf Çokrak²⁶ ve neredeyse iki bin yıldır Karay kabilesinin mezar yeri olan İyosafat vadisinden geçmektedir. Yusuf Çokrak ve İyosafat vadisi arasında ünlü bir dere yatağı vardır «kanlı-dere»,: 1758'de burada, son Kırım Hanı Şahin-Giray'in emrinde görev yapan ve kendisinden aşağıda bahsedilen Benyamin-Aga'nın babası ünlü Karay Şomoil-Aga öldürülmüştür.

Güney tarafından Çufut-Kale'ye doğru Uspenskiy Manastırı yanından geçen kayalarda oyulmuş dar bir "at-yolu" (at yolu) vardır. Bu yola sadece atlılar girebilir. Karaylar eski

инородцев европейской России (Avrupa Rusyasındaki Yabancıların Tarihi İçin Materyal), Sinani İstoriya Karayizma (Karayizm Tarihi) vb.

²⁴ Универсальное описание Крыма (Kırım'ın Evrensel Tasviri), В. Кондраки, т. IV, s. 195

²⁵ Aynı zamanda, Çufut-Kale'ye şehir ve zemstvo (Rus Çarlığı'nın Avrupa'daki Topraklarında ve Ukrayna'da, Kırsal Bölgelerdeki Özyönetim Kurumu) vergilerinden yirmi beş yıllık bir muafiyet ve Karay okulunun ihtiyaçları için 500 ruble gümüş verilmiştir.

²⁶ Yani İyosif pınarı/kaynağı. Burada Hanlık devrinde İyosif adındaki bir Karay tarafından çeşme yapılmış ve muhtemelen ona kendisinin adı verilmiştir.

zamanlarda bu yoldan Bahçesaray'a giderlerdi. Komşu köylerden Aşlama-dere vadisi boyunca kaleye giden başka bir yol daha vardır. Bu yol, çeşitli yerlerden Çufut-Kale'ye "Boğaz" olarak adlandırılan, yani her iki taraftan çıkıntı yapan kayaların oluşturduğu bir dağ geçidinden yakıt taşımak için kullanılırdı. Çeşitli yerlerden gelen yakıt, bu yol üzerinden, "boğaz" olarak adlandırılan, yani her iki taraftan çıkıntı yapan kayaların oluşturduğu bir dağ geçidinden geçerek Çufut-Kale'ye ulaştırılıyordu.

Çufut-Kale'nin Görülecek Yerleri

Çufut Kale'nin doğu tarafı zamanla paslanan kaba demir parçalarıyla pullar gibi döşenmiş bir büyük devasa kapı "Biyuk-kapu" (büyük kapı) ile kapatılmıştır. Yaklaşık 500 yıl önce inşa edilen bu kapılar geleneksel olarak hâlâ akşam karanlığında kilitlenmektedir: o zaman kaleye girmenin bir yolu yoktur. Bu kapıdan batıya doğru kasabanın diğer ucuna kadar dar bir gizli kapı ya da Karayların deyimiyle "Kıçik-kapu" (küçük kapı) ile biten bir sokak uzanır. Şehrin ortasındaki büyük ve küçük kapıların arasında "Orta-kapu", yani orta kapı yer alır. Bunların yanlarında eskiden dışta kalan antik surlar korunmuştur.

XIV. yüzyılın sonu ve XV. yüzyılın başından itibaren Solkat'tan ve yarımada'nın diğer yerlerinden gelen göçmenler sayesinde kalenin nüfusu artmaya başlamıştır. Daha sonra, içeride konut inşa etmek için yeterli alan olmadığından, şehri doğuya doğru genişletme ihtiyacı doğmuştur.

Böylece bu, ilk bakışta şehrin ortasında, dışarıdakilerle aynı surların ve aynı kapıların bulunması gibi garip bir durumu açıklamaktadır. "Biyuk-Kapu" kapısının inşası Karay Menagem-ben-Moşe²⁷ tarafından gerçekleştirilmiştir, ancak kendisi 1396 yılında bu çalışmalar sırasında öldüğü için inşaatı tamamlayamamıştır ve inşaat, mezarındaki taşa 1433 yılında öldüğü yazan Elazar-ben-İsaak tarafından bitirilmiştir²⁸. Dolayısıyla dış surların, kulelerin ve sözde "Biyuk-Kapu"nun inşası XIV. yüzyılın sonlarına aittir. "Orta-Kapu" kapısının ve bitişiğindeki surların ne zaman inşa edildiğini bilmekteyiz.

Geçmişte Kırk-Yer adının sadece içinde şehir bulunan kale anlamına gelmediği, aynı zamanda onunla birlikte aynı adı taşıyan bütün bir bölgeyi oluşturan bitişik toprakları da ifade ettiği söylenmektedir. Eski Karay kayıtlarında Kırk-Yer, "medinat" veya "şehristan", yani bir bölge, bir ilçe olarak adlandırılırdı. Ve gerçekten de hanlık yarlıklarına göre Karayların topraklarının kalenin etrafına kadar uzandığını görüyoruz: Yusuf Çokrak'a kadar, Tepe-Kermen'e kadar vb.

Bu kentin görülecek yerleri arasında, biri günümüzden 600 yıl önce inşa edilmiş olan iki Karay tapınağı bulunmaktadır; tapınağın antresinde (azar) ve içinde, İmparatoriçe II. Katerina'dan başlayarak Karayların "kartal yuvasını" ziyaretleriyle onurlandıran taçlı kişilerin isimleri mermer levhalara kazınmıştır. Her iki tapınağın da iç kısmında halılarla kaplı iki katlı geniş bir salon bulunmaktadır. Tavandan birkaç antik avize iner ve sunak, üzerinde Kutsal Yazılar'dan kelimeler işlenmiş ipek ve brokarla süslenmiştir; ayrıca ihtişamlı lambaların gümüş ve altınıyla ışıltar. Karay tapınağı her zaman üç bölümden oluşur: 1) Gehal (yani sunak), gümüş döşemeli kiotun (dinî sembeleri saklamak ve sergilemek için dekore edilmiş bir kasa/kutu) muhafaza edildiği ve parşömen üzerine yazılmış Beş Kitap'ın (Tevrat) yerleştirildiği yer. 2)

²⁷ Avne-Zikaron.

²⁸ Aynı yerde.

Şulhan, ibadet edenlerin ayakkabılarını çıkardıktan sonra girdikleri cemaat yeri 3) Moşau-zakenim (yaşlılar için yer); burada, banklarda, yaşlılık nedeniyle ayakta duramayan yaşlılar ve en yakın akrabaları için yas tutan ve geleneklere göre cemaatin ortak yerlerine girmeyenler oturur. Moşau-Zakenim bölümünün üstünde kadınlar için ayrı bir girişi olan özel bir oda bulunmaktadır. Oradan kadınlar, parmaklıkların arasından tüm ibadeti izler, kendileri ise erkeklerle görünmez kalırlar.

Tohtamış Han'ın kızı 1437'de defnedilen Nenkecan Hanım'ın anıt mezarı da ilgi çekicidir. Aşağıdaki efsane bu anıtlarla ilgilidir. Yaklaşık beş asır (!) önce Kırım'ın hükümdarı heybetli/korkunç Tohtamış Han'dı. Allah ona merhamet etmemiş, bütün çocukları ölüyormuş. Yaşlı Han, babasını kendisine sevgisiyle ve diğer çocukları gibi kaybetme korkusuyla çift bağla bağlayan tek kızını el üstünde tutuyordu. Tohtamış, komşu ulusların en iyi çareviçlerinin (Çar'ın oğullarını belirtmek için kullanılan bir unvandır.) kendisine talip olduğu kızıyla gurur duyuyordu. Güzel Nenkecan, Han'ın sarayında "kaygısız, zeki, mutlu".... olarak çiçek açıyordu. Ancak zorlu Han, kızıyla uzun süre gurur duyamadı, genç hanım hastalandı. Kırk-Yer'in şifacılarıyla ünlü olduğunu, temiz ve sağlıklı bir havaya sahip olduğunu duyunca²⁹, güzel Nenkecan'ının iyileşeceğini umarak buraya gönderdi; ancak Allah ömrünü uzatmayı nasip etmedi ve Kırk-Yer'de Nenkecan öldü. Han kederlendi, Allah tarafından kendisine indirilen kaçınılmaz kadere boyun eğdi ve son kızının naaşı üzerine, Arapça yazıtlarla yazılmış taştan bir tabutu yerleştirdi; daha sonra Mağribi tarzında bir "türbe" (yani dürbe) inşa ettiler. Onun altında şimdi de talihsiz Hanım'ın cenazesi yatıyor.

Han'ın kızının türbesinin anlatıldığı her yerde, aşağıdaki iki efsaneye göndermede bulunulur. Bunlardan biri şöyledir:

"Yaşlı Han Tohtamış zamanında, kendisi Çufut-Kale'deyken, isyancılar kaleyi kuşatmışlar. Yaşlılığından dolayı ata binemeyen ve oğlu da olmayan Han, bir mollanın tavsiyesi üzerine önderlik görevini genç bir hanıma emanet etmiş. Nenkecan'ın ordusu isyancılara karşı parlak bir zafer kazandı. Ancak çok geçmeden, kızının söz konusu molla ile yakın ilişkisini fark eden han, öfkelenerek suçlu kızı ve mollayı öldürttü."

Bir başkası şöyle der.

"Nenkecan kendisini bir gâvur'a verdi, geceleyin onunla Bahçesaray sarayından bu kaleye sığındı ve korkunç babasının zulmünden kaçarak kendini Kırk-Yer'in surlarından derin bir vadiye attı. Çok geçmeden naaşının üzerine, başkalarına ibret olsun diye, Arapça yazılarla süslenmiş bir anıtın bulunduğu bir türbe diktiler".

Kondaraki haklı olarak "Kırım'ın tüm olağanüstü yerlerinde şiirsel veya romansıkahramanlık sahneleri görmeye hevesli bazı yazarların hayal gücü, bu vesileyle (yukarıda alıntılıdığımız) efsaneler yarattı, sanki halkın ağzından almışlar gibi, ama aslında onlar tarafından etki altında kalacak olan halka empoze edilmiştir".

Kendi adımıza, her iki anlatıma da inanmamak için nedenlerimiz var. Birincisi mantıksızdır çünkü özellikle Müslüman dünyasında hiçbir yerde bir kadının orduya önderlik

²⁹ Çufut-Kale her zaman sağlıklı bir iklim ve uçurumun eteklerindeki pınarlardan bolca akan güzel bir su ile ünlü olmuştur. Burada herhangi bir salgın hastalık yoktur. Yarımada nüksettiği zamanlarda bile ölümcül nöbetler, kolera vakaları hiç görülmemiştir. O zamanlar komşu kasabalarda yaşayan Karaylar hastalıklardan kaçmak için aileleriyle birlikte bir süreliğine buraya gelmişlerdir. Livanov, Çufut-Kale, s. 43-44 ve Markov, *Очерки Крыма (Kırım ile İlgili Yazılar)*, s. 62-63.

ettiğini göremeyiz. Bu müslümanların kadınlara bakışına tamamen aykırıdır. İkinci hikâyenin gerçeklik payı ise daha azdır, çünkü mezarın üzerindeki yazıtta herhangi bir ahlaki öğüt ya da Han'ın kızının geçmişine dair bir işaret bile bulunmamaktadır. Mezarın üzerine kazınmış yazıtta şöyle yazar³⁰:

1) “Bu, 841 (MS 1437) yılının Ramazan ayında ölen Tohtamış Han'ın kızı ünlü hükümdar Nenkecan Hanım'ın mezarıdır.

Türbenin girişinin etrafında aşağıdaki iki yazıt bulunmaktadır (havadislerden)³¹:

2) “Muhammed (Allah'ın selamı üzerine olsun) dedi ki: bu dünya telaş yerdir, gelecek hayat ebedîdir. Ölümlü ve fani kullarına karşı sonsuz büyük ve merhametli olan Allah'a hamd olsun”.

3) “Muhammed (sav.) dedi ki: Bu hayat gelecek hayat için bir tarladır. Yine buyurdu ki: Bu hayat bir saattir; onu Allah'a kullukta kullanın. Ayrıca şöyle demiştir: Ölmeden önce ibadet ve tövbe etmek için acele edin”.

Devasa kayalık yükseklikte açılan iki kuyu turistlerin ilgisini çekmektedir. Kemerlerle/tonozlarla kaplı derin, yuvarlak borulara benziyorlar. Derinlikleri en az on kulaçtır. Ama hiç kimse içlerinde su olduğunu hatırlamıyor. Karaylar çok eski zamanlardan beri Çufut-Kale'nin eteğindeki pınarların suyunu kullanırlardı; bu suyu çeşmenin yakınındaki vadide eşeklerine yükler³² ve onları yükseklere kadar sürüklerlerdi. Bu yöntem hâlâ Karaylar tarafından kullanılıyor ancak bunun için şu anda Kırım'da yetiştirilen eşekler yerine atlar kullanılıyor.

Şehrin içinde, fantastik ve gizemli bir görünüm veren, bazen iki ve üç katmanlı birçok mağara vardır. Bunlardan en dikkat çekici olanı “Çauşın Kobası” (“Çavuş'un Mağarası”) olarak adlandırılır: kayaya oyulmuş iki katmanlı bir konuttur. Bilindiği gibi, uzak zamanlarda ve hatta Tatar yönetimi sırasında bu mağara bir hapisane ve suçluların infaz edildiği bir yer olarak hizmet vermiştir. Bu mağaradaki mahkumlar korkunç işkencelere maruz bırakılmış ve kaçamamaları için sürekli prangaya vurulmuş, bazen de yeraltı duvarlarına ve sütunlara zincirlenmişlerdir. Kayalara oyulmuş bu tür mağaralar veya mahzenler, şüphesiz tarih öncesi insanoğluna mesken olarak hizmet etmiş ve Kimmerlerden bile daha önce, en derin antik çağlarda burada yaşayan insanlara atfedilen Kırım'ın sözde “mağara şehirlerini” oluşturmuştur. Çufut-Kale dışında en ilginç mağara kentleri İnkerman, Kaçı-Kalyon, Mangub-Kale, Çerkes-Kerman ve özellikle de İyosafat Vadisi'nden 4 verst uzaklıktaki Tepe-Kerman'dır. Tepe-Kerman'ın üst kısmı birkaç katlı (10 ila 15 arası) mağaralarla kaplıdır.

Çufut-Kale'de, Kırım hanlarının isteği üzerine, daha önemli devlet suçluları ve soylu mahkumlar hapsedilirdi. Böylece ünlü Rus voyvodası boyar Vasili Borisoviç Şeremetyev burada

³⁰ Записки Одесского общества истории и древностей, 1850 г. т. II. отд. II см. «Бахчисарайские арабские и турецкие надписи», стр. 527 (Odessa Tarih ve Eski Eserler Derneği Notları, 1850, cilt, II. kısım: “Bahçesaray'daki Arapça ve Türkçe Yazıtlar”, s. 527)

³¹ *Havadis, Hadis*, Muhammed Peygamberin ve ilk dört halifenin sözlerini içeren kutsal bilgi geleneğidir. Sünniler arasında Kur'an ile neredeyse eşit öneme sahiptir.

³² Bu şu şekilde yapılır: Bu amaç için uyarlanmış variller suyla doldurulur, kapaklarla sıkıca kapatılır, daha sonra hayvanın yanlarına sıkıca yerleştirilmiş olan taşıma direğine tutturulur, hayvanın omurgasına, yerleştirilir ve altta fiçiler atın karnını sıkıca kavrayan geniş bir kemerle birbirine bağlanılır. Bu sayede su güvenli bir şekilde kaleye ulaştırılır.

yirmi yıl (1660-1680) esir tutulmuştur. Knez Andrei Romodanovsky ve Polonyalı Hetman Pototskiy de burada tutulmuştur. Tatarlarda esirlerin durumu gerçekten korkunçtu. “Çar’ın Muhammed-Girey’inin” emriyle Şeremetyev Çufut-Kale’de bir mağarada değil, özel bir lütuf olarak sıradan bir halk evinde tutulmuştur, ancak burada bile durumu pek iyi değildi.

Boyar Vasili Borisoviç mektuplarında hapsedildiği yeri anlatırken şöyle diyor:

“Avluda evden bir karış uzaklaşamadım bile, pencereler taşla kapatılmıştı; her türlü ihtiyacımı yaşadığım yerde karşılıyorum: üç yıl boyunca büyük prangalarda işkence gördüm. Kendi halkımı görmedim, sadece kendi halkımı değil, hiçbir Müslümanı da görmedim. Sadece avluda değil, sokakta kimse avlu önünden geçmeye cesaret edemiyordu”³³ “ve ruhsal ve fiziksel sıkıntıdan ve büyük darlıktan iskorbüt hastalığına (C vitamininin aşırı derecede yetersizliğine bağlı olarak gelişen bir hastalık türü) yakalandım ve iskorbütten dişlerim döküldü ve baş ağrısından çok az görüyorum ve prangalardan ayaktan kesildim ve çok açım”³⁴.

Kırk-Yer’in içi artık hüznü bir manzaraya sahip, çok az istisna dışında evler harabe yığınınına dönüşmüştür. Ayakta kalanlar bize kasabanın çok orijinal bir görünümüne sahip olduğunu gösteriyor. Evler her zaman balkonlu (sofa), pencereleri avluya bakan, çoğunlukla iki katlı, üst katta her zaman ev sahibinin kendisi oturuyor ve alt kat genellikle atlar ve eşekler için ahır olarak kullanılıyordu ve ayrıca sakinlerin gece için sürülerini sürdükleri bir oda da vardı. Evler, odaların ortasında yerden kurulmuş ilkel tandır ocaklarıyla ısıtılırdı.

Çufut-Kale’nin Karaylarla dolup taşıdığı zamanlarda bile Doğu’nun tüm şehirleri gibi uykulu, ölü bir şehir görünümündeydi. Bir caddenin ya da sokağın her iki yanında, sanki arkalarında olup bitenleri, yani bir Karay ailesinin sıradan ev hayatını utanmaz gözlerden saklamak için yapılmış gibi sağlam, yüksek taş çitler uzanıyordu. Arada bir duvarda demir kafesli küçük bir pencere, birkaç basamaklı bir sundurma ve yine beyaz, çıplak bir duvar vardı... Karaylar evlerini genellikle sarp kayalıklar üzerine inşa ederlerdi ve aşağıdan bakan birine onlar insan evden çok “kartal yuvası” gibi görünürlerdi. Geçen yüzyılın sonlarında Kırım’a gelen önemli bir seyyah olan Pavel Sumarokov, bu evleri görünce hayrete düşmüştü³⁵.

Bu dağın görüntüsü hemen göze çarpar ve yüzeyinde yükselen binalar büyük bir şaşkınlık yaratır, çünkü birçoğu iki katlı inşa edilmiş olan evler uçuruma o kadar yakındır ki aralarında çeyrek arşın bile düzgün boşluk kalmaz ve her an yıkılma tehlikesiyle uçurumun üzerinde asılı dururlar. İçlerinde yaşayanların cesareti ve alışkanlığı büyüktür. Bulutlara yükselmiş durumdadırlar, ayaklarının altında uçurumun dibini sürekli görürler, dehşetten başka çareleri yoktur, ölüm her zaman pencerelerinin önündedir”. Sumarokov’a göre 1799’da Çufut-Kale’de: “Asya zevkine uygun olarak beyaz yontulmamış taştan inşa edilmiş, kiremit çatılı 227 ev vardı ve çoğunda iki yaşam alanı bulunuyordu”.

³³ Род Шереметьевых. А. Барсукова, Спб. 1892 г., кн. VI. См. письмо к прибывшему в Крым стольнику Василию Михайловичу Тяпкину, стр. 494 / Şeremetyev ailesi. A. Barsukova, Spb. 1892, kitap VI. Kırım’a gelen stolnik Vasily Mikhailoviç Tyapkin’e yazılan mektup, s. 494.

³⁴ ст. 41. Из письма к царю Алексею Михайловичу / s. 41. Çar Aleksey Mihayloviç’e yazılan bir mektuptan.

³⁵ См. путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 г. П. Сумарокова / P. Sumarokov’un 1799 tarihli Kırım ve Besarabya seyahati.

Bir başka seyyah Muravyov-Apostol şöyle der:

“Venedik su kentidir: Çufut-Kale ise hava kentidir. İlkindeki binalar sanki denizin üzerinde yüzer gibidir; Karayların konutları sarp, zaptedilemez bir dağın tepesinde kartal yuvaları gibidir. Evlerinin duvarları uçurumla aynı hizadadır ve vadiden bakınca kayadan farklı renkleriyle eski bir surun çitleri gibi görünmelerinden daha ilginç bir şey yoktur. Şehrin içi temiz ve düzenlidir: Avrupa'da hiçbir başkent böyle bir köprüye sahip olamaz. Tüm Çufut-Kale'nin altında kesintisiz bir levha, üzerinde durduğu dağ vardır”.

Kayanın üzerindeki küçük kapının batısında “Kiyiklik” adıyla bilinen geniş bir çayırık vardır. Burada, Kiyiklik'te, geyikler hanlar zamanında otlarlardı ve onlara bakmak için Bahçesaray'dan “imirür” adında özel bir görevli atanırdı³⁶. Sumarokov eserinde şöyle anlatır:

“Çufut-Kale'nin arkasında 630 kulaç uzunluğunda ve 245 kulaç genişliğinde küçük çalılarla dolu büyük ve pürüzsüz bir çayır var, burada handan sonra kalan geyikler güvenli bir hayvanat bahçesinde olduğu gibi herhangi bir koruma ve bekçi olmadan tutuluyor. Bu, vahşi hayvanların kendileri için hiçbir çıkış yolu bulamadığı bu adanın yüksekliğinin, sarplığının ve zaptedilemezliğinin bir kanıtıdır”. “Hiçbir çıkışları olmayan ve her yerleri uçurumlarla çevrili olan bu hayvanlar, küçük çalılıkların arasından koşarak geçiyorlar ve uçurumların kenarlarında ok gibi titreşiyorlar; ama ben onların çevikliğine hayranlıkla bakarken, içlerinden biri şanssız bir atlayışla düşerek öldü. Üzüntüyle haykırdım, bana eşlik eden Tatarlar şehre at sürdüler ve akşam olduğunda bu güzel, gururlu hayvan akşam yemeğimiz için kızartılmış olarak geldi”.

Şu anda yukarıda bahsedilen arazi ekim için tahsis edilmiştir ve Karaylar tarafından Kırk-Yer'in antik kalıntılarının gözetimi ve korunması altında bırakıldığı iki aile tarafından işlenmektedir.

Çufut-Kale'de, küçük kapıya kadar tüm kasaba boyunca uzanan, oldukça dar, uzunlamasına tek bir cadde vardır. Artık ölü olan kentin bu ana caddesinden farklı yönlere ayrılan, yıkık binaların taşlarıyla kaplı dar sokaklar vardır. Bu sokaklardan birinde, büyük kapının yakınında, Mağribi kornişleri ve kapıların üzerindeki girişte yaldızlı yazıtları olan güzel bir ev uzun zamandır korunmaktadır; evinde İmparatoriçe II. Yekaterina (1787) ve 1818'de İmparator Aleksander'ı ağırlama mutluluğuna sahip, son Kırım hanı Şahin-Giray'ın sarayında ünlü bir devlet adamı olan Karayim Benyamin-Aga³⁷'ya aitti.

Çufut-Kale'deki Karayların Uğraşları ve Yaşamları

Karaylar her gün yuvalarından Bahçesaray'a inerlerdi. Akşam karanlığında, havaya ya da dağlardan geçmenin zorluğuna rağmen, sessizce evlerine giderler, geçen günü Tanrı'ya şükran dualarıyla kutsarlar, kapı bekçisi (kapucıbaşı) kale kapılarını kilitler ve kısa süre sonra tüm kasaba kaygısız bir uykuya dalar. Siyon ve İyosafat - mezarın ötesindeki yaşam zevki ve umut - onlar için her şey tek bir kayanın üzerinde, yani beşikleri ve mezarlarında yoğunlaşmıştı³⁸.

³⁶ “Han'ın iktidarının resmî uygulayıcıları” listesinde adı bu şekilde geçmektedir. Вк. В. X. Кондараки. Универс, опис. Крыма. ч. X. стр. 48./ Kondaraki. Kırımın üniversal tanımı, X, s. 48.

³⁷ Aga: üst düzey yetkili.

³⁸ Муравьев-Апостол, путешествие по Тавриде в 1820 г./ Muravyov-Apostol, 1820'de Tavrida'da Seyahat.

Çufut-Kale'deki Karayların uğraşları, Fas derisi ve çeşitli deri türlerinin işlenmesi ve boyanması, eyer, Tatar ayakkabıları, pelerinler, keçeler, örgüler, boyunluklar ve Tatar şapkaları hazırlayıp satmaktan ibaretti³⁹. Pallas, Kırk-Yer'den gelen Karayların, Mangup dağında bol miktarda bulunan "Rhus soriandria u Cotinus" tabaklama bitkilerini sürekli olarak topladıklarını ve bu bitkileri deri işlemede kullandıklarını, bu işin en iyi ustaları olduklarını ifade etmektedir. Çiftçilik, arıcılık ve bahçıvanlık da Karayların en sevdiği meslekleriydi. Bütün bunlara ek olarak, Bahçesaray'daki dükkânlarda kırmızı eşya ve kendi ürettikleri eşyaları seve seve satarlar veya köylere götürüp satar ya da ekmek gibi temel ihtiyaç duyulan ürün ya da üretimde malzeme olarak kullandıkları yün, kuzu derisi vb. gibi malzeme ile takas ederlerdi. "Kırcı" adı verilen bu köy köy gezenler genellikle at sırtında dolaşarak, uzak köy sakinlerinin ihtiyaç duyduğu her türlü eşyayla dolu heybelerini (*ebge*) eyerin arka kulpuna bağlardı. Hanlar zamanında Karaylar arasında böyle çok sayıda kırcı vardı; hatta son zamanlarda, otuzlu ve kırklı yıllarda Çufut-Kale'de 50 kadar kırcı vardı. O zamanlar yarımadanın dağlarında, bozkırlarında ve uzak köylerinde at üzerinde tek başına dolaşmak her zaman güvenli olmadığından, çok cesur ve gözü pek insanlar olarak kabul edilirdi. Başkalarının hayatlarına ve mallarına saldıran pek çok kişi vardı ve bu nedenle kaleyi terk eden bir kırcının bir daha asla geri dönmediği sık sık görülürdü.

Tatar egemenliği döneminde, Çufut-Kale Karayları iç yaşamlarında tam bir özgürlüğe sahiptiler. Cemaatin ileri gelenleri mahkeme davalarıyla bizzat ilgilenir ve suçluları ruhani tedbirlerle düzeltirlerdi. Arazi, ev ve diğer taşınmaz malların alım satımı gibi işlemler de, muhafaza edilen belgelerden görülebileceği gibi, büyük miktarlarda değilse, hanın hükümetinin müdahalesi olmaksızın Karay toplumu tarafından yapılmaktaydı⁴⁰. Bu şekilde hazırlanan ve cemiyetin ileri gelenlerinin imzasını taşıyan senetler, mülkiyet haklarının yasal olarak belgelendirilmesi hükmündeydi. Han'ın yarlıklarından, Çufut-Kale sakinleri toplumunun Han'ın otoritesi tarafından siyasi bir birim⁴¹ olarak tanındığını ve her türlü yasal ayrıcalık ve iç bağımsızlık garantisinin verildiğini görüyoruz.

Bunlar genel hatlarıyla Kırım Hanlığı'nın Rusya İmparatorluğu'na ilhakından önce Çufut-Kale'deki Karayların yaşamı, meslekleri ve haklarıdır.

Bu koşullar altında hayatlarının huzurlu olduğu düşünülebilir, ancak Kırım yarımadasının zaman zaman Asya'nın derinliklerine kadar gelen ve yıkıcı bir fırtına ile Avrupa sınırlarına doğru koşan orduların yolu üzerinde olduğunu unutmamak gerekir. Karaylar, daha önce de söylediğimiz gibi, sayılarının azlığı nedeniyle bu istilalardan çok zarar gördüler. Daha sonra bile, hanların himayesi altında olsalar da, Girayların han tahtına çıkmasına eşlik eden kan davaları ve çekişmeler sırasında sık sık saldırıya uğradılar. Karayların arkasına saklandıkları Kırk Yer'in kayaları, duvarları ve demir kapılarına kolaylıkla ulaşılabilmesi, varlıklarını tehdit eden sürekli tehlike nedeniyle bunu yapmak zorunda kaldıklarını yeterince kanıtlamaktadır.

³⁹ Karayların soyadları bu mesleklerinin bir göstergesidir: *Kazas*: Hem Tatar hem de Karay giyiminin örgülü kenarlıkları, kuşakları, bağcıkları ve diğer küçük kostüm aksesuarları ustası). *Saraç*: Eyer, dizgin, dizgin, kın, kın vb. yapımcısı, yani saraç. *Kalpakçı*: Şapka yapımcısı. *Balcı ve Mumcu*: Arıcılığa işaret etmektedir. Ayrıca, *Gallaç, Gammal, Attar* ve diğerleri de mesleklere işaret eder.

⁴⁰ Aksi takdirde, kadı-asker efendilerin (bölge kadınları) onayı gerekiyordu, onlar da bu tür işlemleri özel "kadı-asker" defterlerine veya dergilerine kaydediyorlardı.

⁴¹ Проф. В. Смирнова. Предисловие к сборнику... стр. XVII / Prof. V. Smirnova. Derleme önsözü... s. XVII.

Yarımadanın sürekli kana bulandığı bu zamanlarda, Karaylar zapt edilemez kalelerinde sağlam durdular ve soyguncuların saldırılarını püskürttüler. Kırk-Yer'in küçük kapısının yakınında, kayanın eteğindeki su kaynağına giden bir yeraltı geçidi⁴² olması sayesinde uzun bir kuşatmaya dayanabildiler. Cenevizliler tarafından 1261 yılında yapılan bu kuşatmalardan birinde, bir cumartesi öğleden sonra, hakkında "kalenin içinde ve dışında halkı için güçlü bir duvar misali hizmet ettiği" söylenen İlyagu şehit düşmüştü⁴³.

Ancak XVI. yüzyılın sonlarından itibaren Kırk-Yer, doğu ve batı taraflarında demir kapıları, kuzey ve güney taraflarında sarp kayalıkları olmasına rağmen zapt edilemezlik ihtişamını çoktan kaybetmiştir. Bu nedenle burada yaşayan Karaylar canlarını kurtarmak için değerli mallarını toprağa gömerek şehirden dağlara, ormanlara ve mağaralara kaçtılar.

XVIII. yüzyılın ortalarında, Kırım'da sürekli olan ve korkunç kan davaları varken, birçok Karay ünlü Özenbaş yolunda öldü. Tatar yönetimi sırasında Karaylar da hanların onları diğer yabancılardan alınan vergi ve harçlardan muaf tutmasının nedeni, hanın birliklerinin saflarında yer aldıklarındandır. Hicri 1017 veya 1608 yılında Karaylara verilen I. Selamet-Giray Han yarlığında şöyle denmektedir: "Şimdiye kadar, büyük atalarımız olan eski hanlar, kaleyi savundukları için onları (Karayları) genellikle hanların devlet vergilerinden muaf tutarlardı. Şimdi büyük babalarımız ve ağabeylerimiz tarafından verilen öncekilerin örneğinde... ve bu yarlığı kırmızı bir nişan ve mavi bir mühürle verdim".

1783'ten İtibaren Çufut-Kale'nin Kaderi

1783 yılından itibaren Karayların hayatında yeni bir dönem başlar. Kırım Rus İmparatorluğu'na bağlandığında ve Karaylar Rus hükümdarlarının ve genel valilerinin lütuf yağmuruna tutulduklarında, refahlarını anladılar, bir insanın gelecekte emin olamadığı ve kendini kalesine kitlemenin gereksiz olduğunu, o sıkıntılı zamanların geçtiğini anladılar; bölgede barış sağlandığında yavaş yavaş "kartal yuvalarını" terk etmeye ve yarımadanın şehirlerine ve köylerine taşınmaya başladılar: Bahçesaray, Simferopol (Akmescit), Sivastopol (Akyar), Eupatoria (Kezlev) vs., ve oradan da çeşitli çıkarlar doğrultusunda Novorossiya bölgesindeki şehirlere yerleştiler: Odessa, Kherson, Nikolaev, Kharkov.... Kalede özellikle dikkat çekici hareket 1846'dan itibaren başladı, o zamandan başlayarak Karay kayasında yaşamın sona erdiğini söyleyebiliriz, orada sadece 30 aile kaldı; sakinlerin bıraktığı evler yavaş yavaş yıkıldı. "Civardaki Karaylara ait toprakların bir kısmı, Bahçesaray'ın tüm ev ve diğer masraflarına onda bir payla katılan Çufut Kale sakinlerinin rızasıyla Bahçesaray'a ilhak edildi..."⁴⁴.

Altmışlı yılların başında (19. yüzyıl) Çufut-Kale'de zaten 10 aile buluyoruz. 1866'da Kırım'ı ziyaret eden Markov⁴⁵, Çufut-Kale'yi şu şekilde tanımlamaktadır.

"Sessizce, biraz daralmış bir kalple, ölü taşların yukarıdan eşlik ettiği ve gölgelediği dik patikadan yukarı tırmandım. Sanki yüz yıl önce uykuya dalmış bir masal şehrine ya da görünmez ruhların diyarına giriyordum gibiydim. Rehber, bir kaya

⁴² Günümüzde taş ve kumla kaplıdır.

⁴³ Kırım'daki Mezar Yazıtları. Prof. Dr. D. A. Khvolson s.18-e.

⁴⁴ Городские поселения в Росс. империи, т. IV./ Rus İmparatorluğu'nda Kentsel Yerleşimler, cilt IV.

⁴⁵ Автор книги «Очерки Крыма», Спб., 1872 г. / "Kırım Denemeleri" kitabının yazarı, St. Petersburg, 1872.

kıvrımına gizlenmiş dar bir demir kapıya döndü... Atlarımızın nal sesleri boş kaldırımında çınlıyor, boş avlularda ve boş evlerde yankılanıyordu... Her adımın hareketliliği ve kalabalığı hatırlattığı bu tuhaf vahşi doğada, atlar için de garip ve rahatsız edici bir durum olmalı... Bazı evler panjurları, kapıları, balkonlarıyla sapasağlam duruyor; insan yaşlı bir Karayın o küçücük pencereden dışarı bakmasını, ön kapısının gıcırdamasını bekliyor... Ama yaşlı Karay yüz yıldır o pencereden dışarı bakmıyor ve cam kapı yüz yıldır gıcırdamıyor... Girişleri demir sürgülerle kilitlemiş dükkânlar var. Ancak bu kalıntılar dağınık evlerin ve çitlerin yığınları içinde kaybolur.... İnsanın eyerinin yüksekliğinden baktığı her yerde, çıplak, parçalanmış beyaz iskeletler var.... Sokaklar ancak bir Asya kasabasında ve üstelik bir kalede olabileceği kadar dar.... Surlar ve kale kapıları var; yine onların altından geçiyoruz.... Akşamın sessizliği, dağların sessizliği ve ölü şehrin sessizliği... ağır ve ciddi bir his içinde birleşiyor. Ve toynaklar kuru taşlara vuruyor.... Aniden, ileride, sokakta bir adam belirdi - yaşayan bir adam. Bu bana tüm canlıların yokluğundan bile daha garip geldi.... Çingenem (rehberim) bana kasabanın sonunda kalıntıları koruyan birkaç Karay ailesinin yaşadığını söyledi... Gerçekten de kısa süre sonra oldukça korunmuş ve oldukça yaşanabilir bir avluya vardık; sakallı bir Karay tüm Çufut-Kale manzaralarını göstermek ve açıklamak için hizmetlerini sundu”.

Aynı kitapta, “Очерки Крыма” / “Kırım Üzerine Denemeler”de Markov, Çufut-Kale kasabasının bir turistin gözleri önünde açılan manzarayı şu şekilde anlatıyor:

“Kale duvarının kalıntılarına tırmandık. Ayaklarımızın altında geniş, görkemli bir dağ panoraması açıldı. Batıda, solmakta olan şafağın ışığında, dağların çok ötesinde, gözlerim ilk kez bulutlara kadar yükselmiş gibi görünen sınırsız denizi görebiliyordu... Kenarı gökyüzünün kenarıyla birleşiyordu ve solgun çölünü aynı derecede solgun, mavi akşam gökyüzünün çölünden keskin bir şekilde ayıracak tek bir nokta bile ayırt edilemiyordu. Karay bana Kırım seferi sırasında bütün düşman gemilerini bu denizde gördüklerini söylemişti... Dağlar... Doğuda... Kuzeyde ve güneyde paramparça ve dalga dalga uzaklaşıyordu. Her zaman ve her yerden görülebilen Çadır-dağ, karlarının şeritleriyle hâlâ parlıyordu, gerçek Çadır Dağı tüm dağların üzerinde yükseliyordu ... Dağlar... Yamaçlarını yün gibi kaplayan katı ormanlarla kaplıydı. Dağların arasından Mangup’a giden beyaz taşlı bir yol görünürdü... Yolda mikroskobik sinekler gibi küçücük öküzler ve arabalar sürünüyor... Geçitler ve vadiler orada daha karanlık, orada daha yeşil oluyordu”.

Kont A. K. Tolstoy’un sözleri, kalenin bugünkü görünümünü mükemmel bir şekilde tanımlamaktadır:

*Burada ve Orada
Duvarlar boyunca kule kalıntıları.
Eğri büğrü sokaklar, mezarlıklar,
Kayalara kazılmış mağaralar.
Çoktan terk edilmiş evler,
Molozlar, taşlar, toz ve küller,
Gözün rahat bulmadığı yerde:
İki üç aile gölge gibi dolaşır
Çıplak duvarların ortasında; ama yollar
Onlar için kıymetli ocaklardır,
Ve atalarının tapınağı, yosunla kararmış,*

*Üzerinde düzgün dairelerle
Yaylaların kartalı süzülür.*

Bu yarı yıkık kalenin masalsı-fantastik manzarasının şairimize ilham vermesi şaşırtıcı değildir. Kırım'ı ziyaret eden hiçbir turist, hiçbir gezgin Çufut-Kale'yi görmeden geçmez ve kale herkes üzerinde unutulmaz izlenimler bırakır.

Büyük İmparatoriçe Yekaterina'nın Kırım'a yaptığı bir seyahat sırasında (1787) Karayların beşiğine ilgi duyduğu ve görkemli manzarasına hayran kaldığı bilinmektedir. Diğer önemli şahsiyetler de bu eski ve muhteşem kasabaya ilgi göstermişlerdir.

Çufut-Kale'yi Ziyaret Eden Çarlık Ailesinin Listesi

Büyük Knez Mihail Pavloviç 1817'de.

İmparator Aleksandr Blagoslovenniy 1818 ve 1824'te

İmparator Nikolay Pavloviç ve İmparatoriçe Aleksandra Feodorovna⁴⁶ 1828 ve 1837'de

Büyük prensesler: Mariya Nikolayevna ve Yelena Pavlovna 1837 ve 1841'de

Yüce Majesteleri Mariya Mihaylovna 1841'de

Yüce Majesteleri Konstantin Nikolayeviç 1845, 1850 ve 1866'da

Yüce Majesteleri Nikolay Nikolayeviç 1851, 1854 ve 1856'da

Yüce Majesteleri Mihayil Nikolayeviç 1851 ve 1854'te

Hükümdar İmparator II. Aleksandr 1837 ve 1861'de

Hükümdar İmparatoriçe Mariya Aleksandrovna ve Yüce Majesteleri Mariya Aleksandrovna 1861'de

Merhum yasal hükümdar, mirasçı, çareviç Nikolay Aleksandroviç 1863'te

Yüce Majesteleri Büyük Knez Nikolay Konstantinoviç 1866'da

Yüce Majesteleri Sergiy i Pavel Aleksandroviç 1866'da

Yüce Majesteleri Vladimir Aleksandroviç 1867'de

Merhum hükümdar imparator III. Aleksandr Mirotvorets⁴⁷. Dul hükümdar İmparatoriçe Mariya Feodorovna, yüce majesteleri büyük prenses Yelizaveta Feodorovna, çareviç, şimdilere güvenle hükmeden İmparator II. Nikolay Aleksandroviç ve Büyük Knezleri Aleksey Aleksandroviç, Sergiy Aleksandroviç ve Pavel Aleksandroviç 1866'da.

Yabancı Hükümdarlar:

II. İyosif, Avusturya İmparatoru 1787'de

Albert, Prusya Prensi 1858'de

⁴⁶ İmparatoriçe tarafından 1837 yılında ziyaretinin anısına Karay toplumuna bağışlanan devasa gümüş kadeh bugün hâlâ Çufut-Kale tapınağında sergilenmektedir.

⁴⁷ İmparator III Aleksandr'ın Çufut-Kale'yi ziyareti anısına, Tavrida ve Odessa hahamı S. M. Panpulov'a İmparator Majestelerinin Kutsal Taç Giyme Töreni (1883) Albümü takdim edilmiştir.

Brezilya İmparatoru Don-Pedro.

Nataliya, Sırp Kraliçesi ve şimdi Sırp Kralı Aleksandr.

İyosafat Vadisi – Karayların Mezarlığı

Kalenin çeyrek kilometre güneydoğusunda ünlü İyosafat vadisi yer almaktadır; asırlık meşe ağaçları ve her türlü çalılıkla kaplı olan bu vadi yaz aylarında güzel kokulu otlar ve çiçeklerle kaplanmakta ve genel olarak toprağın verimliliğiyle öne çıkmaktadır. Geçen yıldan bu yana buraya meyve ağaçları dikildi ve on yıl içinde tüm bu yerler muhteşem meyve bahçelerine dönüşebilir. Vadide, harabiyetleri ve orijinal biçimleriyle dikkat çeken on binlerce mezar taşı bulunmaktadır: bazen bir uçta toprağa kazılmış dikdörtgen levhalar şeklinde, bazen de yanlarında iki boynuzlu yükselti bulunan taş prizmalar şeklinde⁴⁸. Bu boynuzlular zaten çoğunlukta. Her taş levhaya ölen kişinin adı ve ölüm yılı eski İncil dilinde kazanmıştır. Dindar yaşamlarıyla ünlü bazı kişilerin baş taşları üzerinde şiirler, yani kitabe ve ağıtlar vardır.

Ünlü arkeolog ve İbranice alanında uzman Abraham Firkoviç, bu bin yıllık mezarların yaşını araştırmış ve bunlardan birinde MS 6. yılı tespit etmiştir. Burada ayrıca iki kez (1878 ve 1881'de) Petersburg Üniversitesi profesörü D. A. Hvolson tarafından kazı yapılmış ve MS 240, 289, 330 yıllarına ait çok eski taşlar ortaya çıkarılmıştır⁴⁹. Tüm bunlar Tavrida yarımadasındaki Karay yerleşimlerinin en derin antikliğinin reddedilemez kanıtı olarak hizmet eder. Çok eski zamanlardan beri Karaylar İyosafat vadisini ulusal bir tapınak olarak onurlandırmışlardır; ve her biri atalarının yattığı yere gömülmek ister. Bazen yurtdışında ve Rusya'nın uzak yerlerinde ölen Karaylar bile gömülmek üzere buraya getirilirdi. Herhangi bir nedenle ölüyü İyosafat vadisine gömmek için getirmek zor olursa, ölenin akrabaları bu vadiye ölenin anısına üzerinde yazıt bulunan özel şekilli bir taş dikerlerdi. Karaylar'ın atalarının hayat yolculuğunu tamamladıktan sonra sonsuz huzur bulduğu kabilelerinin mezarı olan bu vadiye bağlılığı o kadar büyüktür.

Şimdi Çufut-Kale'nin nihai yıkımına izin verilmeyeceğine dair bir umut var. Karaylar kale duvarlarını restore ediyor ve bazı eski evleri yeniliyorlar. Bu arada büyük bir halk evi inşa ediyor; merhum A. S. Firkoviç'in evinin yanında yer alıyor, burada tam on yıl önce (4 Mayıs 1886) yarımadanın çeşitli yerlerinden toplanan çok sayıda Karay toplumu, saygın kişileri kabul etme şerefine nail olmuştu. Majesteleri İmparator III. Aleksandr, Dul İmparatoriçe Mariya Feodorovna, Velihaht Çareviç, şu anda güven içinde hüküm süren kutsanmış İmparator II. Nikolay, Büyük Düşes Yelizaveta Feodorovna ve Büyük Knezler Aleksey, Sergiy ve Pavel Aleksandroviç, maiyetleri ve ileri gelenleri eşliğinde Bahçesaray'dan buraya geldiler.

Çufut-Kale'deki tüm turistik yerleri inceledikten sonra Karay tapınağını ziyaret eden değerli gezginler, burada Tavriya hahamı tarafından imparator hazretlerinin ve tüm hükümdarlık hanedanının sağlığı için bir dua ayini gerçekleştirdiler. Ayinin sonunda haham S. M. Panpulov İmparatora şu şekilde hitap etti.

Majesteleri!

Tanrı'nın adıyla gelen kutsanmıştır!

⁴⁸ Ünlü gezgin Pallas onları böyle adlandırdı.

⁴⁹ Засл. проф. Д. А. Хвольсон, Сборник, содержащий надгробные надписи из Крыма... Спб., 1884 г., стр. 269 / Prof. D. A. Khvolson, Kırım'dan Mezar Yazıtlarını İçeren Derleme... Spb., 1884, s. 269.

Tanrı'nın yarattığı bu büyük sevinçli gün, majesteleri ve sevgili yüce ailenizin Karayların eski yuvasını, antik mabedini, taş üstünde taş bırakılmayan harabe şehrinin ziyaret ederek onu mutlu ettiğinde, tüm Karay halkının hafızasına silinmez bir şekilde kazınacaktır. Bu harabelerin ortasında majestelerine, sayıca çok az olan Karay halkının kutsal şahsınıza ve yüce evinize olan sınırsız sevgisinin ne kadar güçlü olduğunu; Rus tahtına olan sadakatlerinin, büyük ve bilge büyükannenizin onları yüzyıllardır süren Tatar boyunduruğundan kurtardığı zamandan beri olduğu gibi şimdi de sarsılmaz olduğunu duyurmak gibi olağanüstü bir ayrıcalığa sahip olmak bana düştü. Bu kalıntılar halkımızın geçmişteki acı kaderinin anıtlarıdır ve aynı zamanda sessiz suskunluğuyla Rus hükümdarlarının asası altında sahip olduğumuz barış, mutluluk ve refaha tanıklık etmektedirler; dedelerimizin bu kayanın üzerinde yirticilerden ve zalimlerden sığındığı o zor zamanların geçtiğine tanıklık etmektedirler. Majesteleri! Rus Çarı, bu bizim kayamız, bu bizim kalemiz! Devlet onu sonsuza dek zapt edilemez ve sarsılmaz kılsın! Âmin!

S. M. Şapşal

Hacı Seraya Han Şapşal (1873-1961)⁵⁰

Seraya Markoviç Şapşal, "Tüm atalarım eski Karay kalesinde doğdu, yaşadı ve öldü" diye yazmıştı. Büyükbabasının 18 çocuğu vardı. Onların en büyüğü 1846'da kaleden (Karayların yukarıda anlatılan ata yuvası-Kırk-Yer-Kale Çufut-Kale) Bahçesaray'a inmişti. Burada 8 (20) Mayıs 1873'te ailesinde geleceğin seçkin bilim adamı-oryantalist, tarihçi, filolog, diplomat, Karayların son seçilmiş başkanı haham, halkının şanlı oğlu Seraya doğdu.

S. Şapşal'nın babası bahçivandı. Çok çocuklu ataerkil Karay ailesi Bahçesaray civarındaki küçük bir arazide geçimini sağlıyordu. Akbike Şapşal erken yaşta vefat etti ve en küçük oğlu Seraya annesiz büyüdü. Sekiz yaşından itibaren ilk Karay okuluna gitti ve 11 yaşında ağabeyinin yanına St. Petersburg'a gönderildi. Seraya neredeyse hiç Rusça bilmiyordu ve başkentin yabancı ortamında kendini rahatsız hissediyordu. Kaderinde ağabeyinin arkadaşları ve ardından çocuğun yeteneklerini takdir eden öğretmenlerinin etkileri olmuştu. Seraya önce Ohtinskaya zanaat okuluna gitti ve 1886'da jimnazyuma girdi. Tüm tatillerini Kırım'da geçirdi. Halkının geleneklerine, dinine ve tarihine büyük ilgi duyuyordu. Etrafındakiler onun bir din adamı olarak kariyer yapacağını tahmin ediyordu. Ancak bilgi arzusu onu 1894 yılında Petersburg Üniversitesi'ne götürdü. S. Şapşal 1899'da Doğu Bilimleri Fakültesi'nden Arapça-Farsça-Türkçeyi iyi derecede bilerek mezun oldu ve profesörlüğe hazırlanmak için Türk-Tatar edebiyatı kürsüsüne alındı.

1900 yılında İran hükümeti Rusya'dan Veliht Prens'in öğretmenliği ve eğitimliği için uygun bir aday önermesini istedi. S. Şapşal önerildi. Kısa süre sonra İran'a gitti ve ciddi rekabet sınavları sonucunda bu onurlu görevi aldı.

Veliht Prens'in tahta çıkmasının ardından S. Şapşal, Şah'ın sarayına danışman olarak davet edildi. Büyük bir otoriteye sahip oldu ve her zaman insanlık ilkelerine bağlı kalarak ve tehlikeli durumlarda bile onları savunarak ülkenin yaşamında aktif bir rol aldı. S. Şapşal, öğrencilere uygulanan acımasız bedensel cezaların kaldırılması konusunda ısrar etti, halk tarafından özellikle itibar gören eski caminin restorasyonunu sağladı vb. S. Şapşal'a Emir Subayı rütbesi ve görevi ile Han unvanı verildi.

⁵⁰ Kitapta bu bölüm Yuriy Polkanov ve S. M. Kalf-Kalif tarafından yazılmıştır.

1908 yılında Rusya'ya döndü ve öğretim, bilim ve diplomasi alanındaki aktif çalışmalarına devam etti.

Karay dini ve gelenekleri ruhuyla yetişen S. Şapşal, halkını, tarihini, dilini ve kültürünü çok iyi tanyordu ve bilimsel faaliyetlerinde Karay çalışmalarına özel önem veriyordu. Onun yüksek ahlaki niteliklerinin din, gelenek ve otorite konusundaki derin bilgisinin tanınması, 1915'te Karaitlerin ruhani ve laik lideri Tavriya Hahamı olarak bir rekabet yoluyla seçilmesiyle olmuştur.

Birinci Dünya Savaşı ve İç Savaş'ın zor yıllarında S. Şapşal, Evpatoriya'da (Kezlev'de) Karay tarihi ve etnografya müzesi ile "Karai-Bitikliği" ulusal kütüphanesini kurdu, yaşlı Karay kadınları için bir sığınma evi açtı, "Karay Ruhani Kurulu Haberleri"ni yayımladı.

Kırım'daki İç Savaş sırasında S. Şapşal hem Kızıl hem de Beyaz Terörü açıkça kınadı. Mucizevi bir şekilde kurşuna dizilmekten kurtulduktan sonra vatanını terk etmek zorunda kaldı ve gizlice Türkiye'ye yerleşti. İstanbul'da günlük ekmeğini kazanmak için çok çalıştı, bununla birlikte bilimsel araştırmalar yaptı, önde gelen bilim adamları, devlet adamları, din adamları temsilcileri ile iletişim kurdu, konferanslar verdi, "Kırım Karay Türkleri" (1928, Türkçe) kitabını ve diğer eserlerini yayımladı.

1928 yılında Polonya-Litvanya Karayları S. Şapşal'ı haham olarak seçti. Şapşal Vilnius'a taşındı ve burada üniversitede Türk dili bölümü profesörlüğü görevini üstlendi. Değişik zamanlarda Krakow, Varşova ve Lvov üniversitelerinde dersler verdi. Vilnius'ta Karay tarihi, edebiyatı ve dilini sevenlerden oluşan bir dernek kurdu, Karay Etnografya Müzesi'ni oluşturdu ve daha sonra devlete devretti.

İkinci Dünya Savaşı sırasında S. Şapşal zulüm görenleri cesurca savunup kurtarıyordu, müze hazinelerini koruyup, değerli edebiyat eserlerini yağmadan kurtarmıştı.

S. Şapşal sürekli olarak anavatanı ile temas halindeydi, defalarca Kırım'a geldi, insanlarla iletişim kurdu, Karay tapınaklarında ibadet etti.

Seraya Şapşal, 18 Kasım 1961'de vefat etti ve Vilnius'ta defnedildi. Şark el yazmaları, nadir paralar, Müslüman ikonları ve diğer değerli malzemelerden oluşan eşsiz koleksiyonlarını devlete miras bıraktı. Bunların bir kısmı Ermitaj Müzesi'nde yer almaktadır.

S. Şapşal yüzden fazla bilimsel çalışmanın yazarıdır. Onların arasında: "Karaylar", "Kırım hanlarının Yarlık ve Hüccetleri", "Adam Mickiewicz Karayları Ziyaret Ediyor", "Tarhan Yarlıkları Meselesine Dair" ve diğerleri. S. Şapşal akademik Karayca-Rusça-Lehçe sözlüğünün baş yazarıdır. Eserleri arasında "Kırım'ın En Eski Nüfusu", "Karayların Etnogenezi Üzerine", "Hazarlar ve Dilleri", "Hunların Dili Üzerine" vb. bulunmaktadır. Eserleri Rusça, Türkçe ve Lehçe olarak yayımlanmıştır.

S. Şapşal birçok bilimsel forumun yöneticisi ve katılımcısı olmuştur. Çeşitli bilimsel dernek ve kuruluşlarda aktif olarak yer almıştır. Aşağıdaki liste bunu kanıtlamaktadır, ancak bu liste tam değildir: Petersburg Rus Oryantalistler Derneği Orta Doğu Bölümü Başkanı, "Восточный сборник" / "Şark Derlemeleri" editörü, Doğu Araştırmaları, Coğrafya, Arkeoloji Dernekleri, Tavrida Akademik Arşiv Komisyonu tam üyesi, Polonya Oryantalistler Derneği Başkan Yardımcısı, Polonya ve Krakow Bilimler Akademileri üyesi...

S. Şapşal uzun süre İran'da, Türkiye'de kaldı, Arap ve diğer ülkeleri ziyaret etti, çeşitli bilgi dallarında geniş bilgi sahibiydi. Doğu ve Avrupa dillerini çok iyi biliyordu. Karay Türkçesi, Türkiye Türkçesi, Kırım Tatar Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve diğer Türk soylu halkların dillerini, Arapça, İbranice, Farsça vb.

S. Şapşal sadece seçkin bir bilim adamı ve Doğu uzmanı değil de aynı zamanda nazik ve sevimli bir insan ve ilgi çekici bir sohbet arkadaşıydı, birçok ülkenin önde gelen din adamları ve devlet adamlarıyla dostane ilişkileri vardı. Mesela; Rusya İmparatorluğu'nun çarı II. Nikolay ve Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Kemal Atatürk ile Kırım Müslümanlarının başkanı Adil Murza Karaşayskiy ile Rusya'daki Ortodoksluk, Polonya'daki Katoliklik hiyerarşileri ile Ermenistan Katolikosu ile vb. iyi kişisel ilişkileri vardı.

Asil ve cesur bir adam olan S. Şapşal, her zaman adalet için ayağa kalkmış, mazlumları savunmuş ve milliyet ya da din ayrımı gözetmeksizin, bazen hayatı pahasına da olsa korumuştur. Kritik durumlarda dayanıklılığı, becerikliliği ve manevi gücü ona yardımcı olmuştur. Olaylarla dolu hayatından efsanevi kesitler, Karay ailelerindeki çocuklara hâlâ anlatılmaktadır.

S. Şapşal'ın Rusya, İran ve Polonya'ya yaptığı hizmetler bu ülkelerin yüksek ödülleriyle onurlandırılmıştır. Memleketi Bahçesaray'da sokaklardan birine onun adı verilmiştir. Kırım Karayları, halklarının başkanı ve manevi lideri Hacı Seraya Han Şapşal'ın aydın hatırasını korumaktadır.

Din ("Kırım, Litvanya ve Polonya'daki Karay Türklerinin Tarihi" Çalışmasından Alıntılar)⁵¹

Alman bilimine derin bir saygı duyan ve kendisi de bu bilimle yetişmiş olan Fransız bilim adamı Ernest Repan bir keresinde halkını şöyle tanımlamıştır: Fransızlar dil olarak Romalı, medeniyet olarak Yunanlı ve din olarak Yahudidir. Mevcut tek tanrılı dinlere ayrı ayrı bu şekilde yaklaşırsak, tüm Hristiyan mezheplerinin ve her türlü İslami inancın, ilahi kökenini kabul ederek Eski Ahit'e dayandıkları için Yahudi dini mezheplerinden başka bir şey olmadığına şüphe yoktur. Elbette, Eski Ahit'i öğretisinin temeli olarak kabul eden Karay inancına bu açıdan bir istisna görmek için hiçbir neden yoktur. Burada Karay inancını ayırt eden tüm özellikleri belirtmeye ve Karay öğretisinin doktrinlerini Yahudilerinkiyle karşılaştırarak hazırlamaya gerek yoktur. İki din arasındaki mevcut boşluk hiçbir zaman hiçbir yerde doldurulamaz ve hiçbir zaman yerine getirilemez.

Karaylık ve Yahudilik arasındaki fark aynı Hristiyanlık ve Yahudilik arasındaki fark gibidir. Karaylık ve Hristiyanlık için Yahudilerin öğretisiyle ortak olan Tevrat ve Peygamberlerin kitaplarıdır ve hem Hristiyanlar hem de Karaylar, kendileri için çok önemli olan Yahudi öğretisinin diğer yarısını, yani Talmud'u tanımazlar.

Yahudiler eskiden beri Karayları, Yahudiliğe yabancı olan Hristiyanlık ve İslam doktrinleriyle birlikte ortak bir grupta birleştirmişlerdir. Neden bazı insanlar Karay inancını Yahudi inancından bu kadar az ayırt etmekte, hatta ayırmamaktadır? Görünüşe göre sadece Karayların cumartesi gününü kutlamalarının dışı vuran işaretinden dolayıdır. Karay öğretisinin özünü bil-

⁵¹ Kitapta bu bölüm, Yuriy Polkanov tarafından yazılmıştır.

meyenler, bu tamamen dışsal işareti iki inancın yakınlığının kanıtı olarak kabul ederler. Sonuçta, Adventist Hristiyanlar ve İstanbul'daki küçük bir Ortodoks Rum topluluğu da cumartesi kutluyor ve bu onların Hristiyan Kilisesi'nin sadık evlatları olmalarını engellemiyor.

Peki, Karayların öğretisi nedir? Petersburg İlahiyat Akademisi'nden Profesör I. G. Troitskiy'in Moskova Metropoliti Filaret'in otoritesine atıfta bulunarak teyit ettiği üzere, Karailiğin temelini atanlar İsa Mesih'in dünyevi yaşamı sırasında Filistin'de yaşamıştır.

Karaylar, Hristiyanlığın daha sonra havariler dönemindeki gibi kaldığı Filistin topraklarında değil de Avrupa topraklarında, Roma ve Bizans'ta evrim geçirdiğine inanırlar ve bu nedenle Karay inancı şimdi Hristiyanlığı orijinal haliyle, yani sözlü yasa denilen Talmud'un kaynaklandığı Ferisilere karşı kararlılıkla savaşılan kurucusunun yaşamındaki haliyle temsil etmektedir. Kurtarıcı, sözlü yasanın Musa'nın Yasası'nı sadece gölgede bırakmakla kalmadığını, hatta bazen onu doğrudan yok ettiğini kabul etmiştir. Karaylar, "Sana buyurduğuma ne bir şey ekleyeceksin, ne de ondan bir şey çıkaracaksın; sana buyurduğum Tanrının Rabbin buyruklarını tutacaksın" (Tesniye, IV, 2) diyen Beş Kitab'ın temelini dayanır. Karaylar, Hz. İsa'yı tanıırken, onun şu sözlerini akıllarında tutarlar: "Yasa'yı ya da Peygamberleri çiğnemeye geldiğimi sanmayın; ben onları çiğnemeye değil, yerine getirmeye geldim. Çünkü size doğrusunu söyleyeyim, gökler ve yer ortadan kalkmadıkça, her şey yerine gelmedikçe Yasa'dan tek bir nota ya da satır kaybolmayacaktır" (Matta, V, 17-18).

Böylece Karaylar, Mesih'in peygamberlik misyonunu ve Talmudistleri gerçek dinden dönenler olarak kabul ederek, onlarla herhangi bir dinî birlikteliğe girmeyi yasak sayar ve onlarla evlilik birlikteliklerine hiçbir şekilde izin vermezler. Talmudistlerin de onlara karşı aynı ve belki de daha uzlaşmaz bir tutum içinde olduklarını söylemeye gerek yoktur. Burada Karay versiyonunda öğretileri hakkında aktardığımız her şey, Hristiyan teologlar ve özellikle de Karayların dinî yaşamını diğerlerinden daha yakından gözlemlene fırsatına sahip olan Ortodoks hiyerarşiler tarafından aşağı yukarı doğrulanmaktadır. Bu nedenle, onları yakından tanıyan Hristiyan mezhebinin din adamlarının söylediklerine kulak verelim.

Ortodoks din adamlarına gelince, örneğin Karay yerleşiminin ana merkezi olan Kırım'da bulunan piskoposluğun eski başkanı merhum Başpiskopos Hermogenes, Karayların öğretileri hakkında şunları söylemiştir: "Onlar İsa Mesih'i masum bir şekilde acı çeken Büyük Peygamber ve Ermiş Kişi olarak kabul ederler".

Sürgündeki Ortodoks Kilisesi azizleri Metropolit Evlogiy ve Serafim de Karaylar hakkındaki görüşlerini dile getirdiler. Bunlardan ilki şunu söyler: "Ortodoks Kilisesi, Karay inancını her zaman tamamen bağımsız kabul etmiş ve onu Yahudilerin dinine karıştırmamıştır. Karay dini, tüm tek tanrılı dinler (Müslümanlık gibi) tarafından kabul edilen On Emir ile Eski Ahit'i tanıır. Karay öğretisi, İsa Mesih ve Muhammed'i Büyük Peygamberler olarak tanıır ve Yahudi dininin temeli ve esası olan Talmud'u reddeder. Metropolit Serafim bunu şu şekilde ifade etmektedir: "Rus Ortodoks Kilisesi'ne göre Karay inancı tamamen bağımsız bir din olarak kabul edilmektedir. Rus hükümeti birçok yasal düzenlemeyle Karayim dininin tam bağımsızlığını teyit etmiş ve Karaylara herhangi bir kısıtlama olmaksızın tam medeni haklar tanımıştır."

Karay öğretisinin nihayet bağımsız dogmaları, kilise gelenekleri, yıllık bayramları belirlemek için özel bir takvimi ve kendi ruhani hiyerarşisi olan özel bir din haline gelmesinin üzerinden 1200 yıldan fazla zaman geçmiştir. Bu nedenle, binlerce yıllık bağımsız bir dini "mezhep" olarak adlandırmak garip olacaktır. Bu din, kuruluşundan bu yana farklı etnik

çevrelere nüfuz etmiştir. Günümüz Karaylarının ana kitlesi, ileride göreceğimiz gibi, kabile olarak Türklendir, bir zamanlar bugünkü Rusya'nın güneyinde egemen olan Hazarların ve Polovetslerin (Kıpçakların) torunlarıdır. Bu Karaylar ayinlerini, XIII. yüzyılda Katolik misyonerler tarafından derlenen ve İncil'den parçalar, dualar ve diğer metinleri içeren Kuman dilinin günümüze ulaşan tek anıtı "Codex Cumanicus"a çok yakın olan eski Türk dilinde gerçekleştirirler. Kilise ayinlerinde ve evde kullanılan Karay İncili de aynı dile çevrilmiştir.

Karaylık ve Hristiyanlık arasındaki bağlantıdan daha önce bahsetmiştik. Karailik'in İslam'la ilişkisine gelince Muhammed'i Arapları putperestlikten uzaklaştırmak için gönderilen Tanrı'nın Peygamberi olarak tanımanın yanı sıra, Anan ben David zamanındaki (8. yüzyıl) Karaylar, Hanefi doktrininin kurucusu İmam Ebu Hanife'nin teolojik okulunun özel ve güçlü etkisi altındaydılar. Bilindiği gibi İmam Ebu Hanife, doktrinine analoji ilkesini katmıştır. Karaylar, kategorik bir işaretin bulunmadığı şu ya da bu din meselesinin belirlenmesinde bu ilkeyi yaygın olarak kullanırlar. Bilindiği gibi, Tevrat'ta amcanın yeğeniyle evlenmesinin yasak olduğuna dair kesin bir işaret yoktur ve bu nedenle Yahudiler, Karayların kıyas temelinde kesinlikle yasakladığı bu tür evlilikleri sıklıkla yaparlar. Müslüman prensibinin Eski Ahit Kutsal Kitabı'na bu şekilde geniş bir şekilde uygulanması, Karayların dini ile Yahudilerin dini arasında büyük bir uçuruma yol açmaktadır.

Buradaki görevimiz sadece Karaizmin kısa bir tanımını yapmaktır. Bu kısa incelemeyi bitirdikten sonra başladığımız yere dönebiliriz. Eğer dünyaca ünlü Profesör Ernst Renan "Fransızlar dinleri gereği Yahudi'dir" diyorsa, o zaman analoji yoluyla tüm Hristiyanların ve Müslümanların Yahudi mezheplerinden başka bir şey olmadığını kabul etmeliyiz. Elbette böyle bir durumda Karayların da bu genel din tanımına istisna teşkil etmeleri için hiçbir neden yoktur.

Bir kabile ya da ulus arasında ortaya çıkan bir dinin eninde sonunda diğer kabilelere nüfuz ettiği, çoğu zaman sadece akraba değil, aynı zamanda yabancı, hatta farklı bir ırka ait olan halklar arasında da yayıldığı iyi bilinmektedir. Havarilere göre, Mesih'in öğretisine ilk olarak elbette Kudüs'ten ve genel olarak Filistin'den yerel Yahudiler katıldı. Daha sonra Hristiyanlık önce komşu ülkeler Mısır ve Suriye'de yayılmaya başlamış, ardından Roma'ya, Bizans'a ve tüm Avrupa'ya nüfuz etmiş ve nihayetinde dünyanın beş bölgesinde farklı kabileler, halklar ve ırklar arasında güçlenmiştir. Aynı olgu, Hristiyanlık gibi Semitler (Araplar) arasında ortaya çıkan ve daha sonra Asya, Afrika ve Avrupa'nın çeşitli halklarına nüfuz eden Muhammed'in öğretisi için de geçerlidir. Anan'ın öğretisi bir istisna değildi, onlarla karşılaştırıldığında çok mütevazı bir boyutta olmasına rağmen, yine de yerli nüfusun yanı sıra Yunanlılar, Türkler ve Slavlar arasında da takipçiler buldu. (*Editörün notu: Karaizm'den bahsedilmektedir. Dinî geleneğin koruyucusu ve olağanüstü bir organizatör olan Anan, 8. yüzyılda Eski Ahit'in takipçilerini bir araya getirmişti, Karay doktrininin temelini oluşturan ve hâlâ geçerli olan bir dizi hüküm derlemiştir).

Bu nedenle Kırım Karaylarını sırf inançları İsrail kökenli olduğu için Yahudi olarak sınıflandırmayı talep etmek garip görünüyor. Sonuçta, benzetme yoluyla, tüm Hristiyanları Yahudi olarak (elbette E. Renan'ın söylediği anlamda değil) ve tüm Müslümanları Arap olarak kabul etmemiz gerekir.

Bu meseleyi ele almak için, bilimsel veriler temelinde Karayların tarihine ve etnografyasına dönelim. Öncelikle, Karaylar arasında eski pagan inançlarının kalıntılarının korunduğuna dair az bilinen gerçekler üzerinde duralım. Elbette Karay din adamlarının, dindaşlarının dünya görüşünü tamamen dönüştürmek için zamanları vardı. Etnograflar için çok değerli olan

eski paganizm ve antik çağ kalıntıları, Karaylar arasında artık neredeyse yok olmuş gibi görünmektedir. Ancak yine de eski mitolojinin yankılarına sahip olduklarını belirtmek gerekir. İyilik ve kötülüğü temsil eden iki tanrının anısı vardır. Ulug-Ata, Büyük Baba, insanlara barış, dinlenme, yağmur, hasat ve tüm refahı getiren iyi bir tanrıdır.

Aksine, Kargal-ata Lanetçi-Baba tanrısı kötüdür, felaketler ve talihsizlikler getirir: salgın hastalık, kuraklık, ürün kıtlığı vb. İlk tanrının adı, Karay halk takviminde ayların eski Türk isimleriyle birlikte Uluğ-Ata Sanavı (Büyük Babanın Sayımı) olarak anılır. Karaylar yakın zamana kadar, Balta-Tiymez (Balta Değmez) veya İyosafat Vadisi olarak adlandırılan Kale yakınlarındaki en eski mezarlıkta yetişen kutsal meşe inancını da korumuşlardır. Yakın zamana kadar (XIX. yüzyılın sonu) Karay din adamları kuraklık sırasında halkın önderi olarak bu meşelere gider, ellerinde zengin bir çerçeve içinde Tevrat'ı tutarak yağmur duasına çıkarlardı. Halk geleneğine direnemeyen resmi din, bizi Kırım'daki Kiril ve Metodiy zamanlarına ya da Çuvaş ülkesine, yani bir zamanlar Hazar Kağanlığı topraklarının uzandığı İdil kıyılarına götüren bu tamamen pagan inanç ve ritüellerden kurtaramadı.

KAYNAKÇA

ALEKSEEV, V. (1971). "Kraniyolojik Veriler Işığında Doğu Avrupa Türk Halklarının Kökeni Üzerine". *Orta Volga Bölgesinin Türkçe Konuşan Halklarının Etnogeneziyle İlgili Sorular* kitabında, Kazan, s. 232-255.

ALEKSEEV, V. (1972). *Ataların Arayışı İçinde. Antropoloji ve Tarih*. M.: Sovyet Rusya.

BASKAKOV, N. - TINFOVIÇ M. (1973). Sergey Markovich Şapşal (doğumunun 100. yıldönümünde), *Sovyet Türkoloji'si*, Sayı 3, s. 119-121.

FİRKOVIÇ, A. (1890). *Rus Tebaası Karayların Hakları ve Statülerine İlişkin Rus İmparatorluğu'nun Eski Sözleşmeleri ve Yasalarından Oluşan Bir Derleme*, St. Petersburg, 3. Baskı.

FİRKOVIÇ, M. (1907). *Günümüzde "Çufut-Kale" Olarak Adlandırılan Antik Karay Kasabası Kale*, Vilna.

İncil.

Karay-Rusça-Lehçe Sözlük (1974). Ed. Nikolay Aleksandroviç Baskakov, Ananiy Zayonçkovskiy, Seraya Markoviç Şapşal. M.: Rus dili.

Karaylar. *Büyük Sovyet Ansiklopedisi*, 2. yayın, 1953, Cilt: 20; 3. yayın, 1974, Cilt 11.

Karaylar (1988). "Dünya Halkları". *Tarihsel ve Etnografik Referans*, M.: Sov. Ansiklopedi.

KOBETSKAYTE, G. (1990). "Karaylar: Olmak ve Kalmak". *Vilnius*, 4, s. 103-112.

"Kırım Karayları kimlerdir? Çok Uluslu Kırım", *Sorular ve Cevaplar*, (1988). Cilt. 1. Simferopol: Tavria, s. 39-42.

KUŞUL, S. (1990). "20-30'lu yıllarda Karayların Toplumsal Hayatı", *Kırım ASSR (1921-1945). Sorular ve Cevaplar*, Vıp. 3. Simferopol: Tavria, s. 193-198.

Karayi. (1987). Pienieznó.

"Karayların ve Kırımçakların Kültürel Mirasını Korumaya ve Canlandırmaya Yönelik Tedbirler Hakkında", *Kırım Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu Kararı*, 21.01.92 tarih ve 5 No'lu.

SAPSAL, S. (1928). *Kırım Karai Türkleri*, İstanbul.

SZYSMAN, S. (1980). *Le karaïsme*, Lausanne.

SZYSMAN, S. (1989). *Les Karaites d'Europe*, Uppsala.

ZAJĄCZKOWSKI, A. (1961). *Karays in Poland*, Warszawa.

EXTENDED ABSTRACT

The Karai sect of Judaism that emerged in the Middle Ages, derived from the Aramaic-Branian word "kara- (K-R-A)" meaning "those who read the holy scriptures", eventually became the name of a Turkic tribe. Thus, this ethnic group owed its national equality to the "common ethnogenesis of religion and language". This united the Turkic people/tribe, ensured the preservation of national unity within it, and at the same time turned the name of the religion into an ethnonym.

What distinguishes this Turkic tribe from Talmudic rabbinites is its acceptance of the Tanakh (~Torah (Torah), Nevi'im (Prophets), Ketuvim (Books)) and its opposition to the authority of Talmudic Hebrew literature, which Rabbinic Judaism considers the oral Torah and explanation of the written tradition. Although on some issues the Turkic Karaites have similarities with mainstream Judaism, it is evident that in many matters affecting daily life they hold different religious views and practices. Because, as in other Turkish communities, traditional Turkish religious beliefs and practices have been preserved among the Karaites.

Local and foreign researchers from the past to the present have conducted and continue to conduct many studies on the ethnic identity, history, religion and language of the Turkish Karaites. One of the first to draw attention to the fact that the Karaites are of Turkic-Khazar origin was undoubtedly Hadji Seraya Khan Szapszal (~Seraya Szapszal) (1873-1961), the fourth Ghazzan of the Crimean Karaites. Szapszal, after his election as the ghazzan of the Karaites-Türks in 1915, subjugated the Karaites of Turkic origin. Shapshal was an expert in Turkic dialects, archaeology, numismatics, history, folklore and Karaite literature. He wrote about one hundred works in Russian, Polish and dialects of the Kipchak group of Turkic languages. He collected a unique collection of Karaite documents and art objects.

In 1896, while still a student at the Oriental Faculty of St. Petersburg University, Shapshal wrote a 30-page research brochure entitled "Karaites and Chufut-Kale in the Crimea". In this work Shapshal tried to prove that Karaites are of Turkic-Caspian origin and to spread this idea to the whole world.

This brochure was found by us in the Crimean library "Republican Crimean Tatar Library named after I. Gasprinsky". The introductory (introductory word) part of the work was written by the Crimean Karaite Y. A. Polkonov.

In the first part of this work, which consists of two main parts, the first 11 pages deal with the topics "Appearance of Karaites in Crimea, their origin, first settlements, religion of Karaites, difference of Karaites' religion from other Jewish movements, i.e.

Rabbanists/Talmudists, spiritualists, about tribal origin of Karaites" and point by point list facts about ethnographic peculiarities of Karaites.

The second part/last 17 pages deal respectively with: "The settlement of Chufut-Kale, sights around the fortress, fortress walls, gates, temples, shrines, mausoleum, underground dungeon, "kiyiklik", the house of Viniamin Aga, Occupation and life of the Karaites in Chufut-Kale before the annexation of Crimea to the Russian Empire, the fate of Cufut-Kale since 1783, list of tsarist officials who visited Cufut-Kale, the old Karaites' cemetery in the Iyosafat valley, its restoration, the text of Gazzan's speech to Tsar Alexander III. The text of the speech presented by Gazzan to Tsar Alexander III" .

In short, this short and important work of Shapshal initiated research on the history, ethnoses, culture, Chufut-Kale and religion of the Karaites. In subsequent research it became clear that the Karaites adopted a unique understanding of religion within Judaism and the Karaite faith, which accepted the Torah as the holy book and rejected the Talmud, and in this respect they differed from the Talmudic Rabbanists. As can be seen, the Karaites Turks have a special place in Judaism with their belief in the Torah, the Jewish holy book, and the prophet Moses, as well as in the history of Turkish religion and culture with their Turkish origin.